

20118

Tóth Sándor László

**A mezőkeresztesi csata
és a tizenöt éves háború**

Tóth Sándor László

A MEZŐKERESZTESI CSATA ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ

Tóth Sándor László

A MEZŐKERESZTESI CSATA ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000821777

BELVEDERE

Szeged, MM

A kötet megjelenését támogatta
Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram (T 023733. sz.),
a Szegedi Nemzetközi Vásár és Piac Kft.,
a Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézete és a

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
a Magyar Millennium évében

Ajándék

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar
Könyvtár

Közp. napló. 224209/200 1.SZ
Tört. napló. 20118/200 1.SZ

© Belvedere Meridionale, 2000
© Tóth Sándor László, 2000

Édesapám emlékének

TARTALOM

Előszó	9
Bevezetés	
<i>A tizenöt éves háború és a mezőkeresztesi csata jelentősége, forrásai</i>	11
I. Az ellenfelek a háború előtt	
1. Az Oszmán Birodalom	19
2. A Habsburg Birodalom és a Királyi Magyarország	26
3. Az oszmán vazallusok: Erdélyi Fejedelemség, Havasalföld, Moldva és a Krími Kánság	31
II. Külpolitikai körkép	
1. Világgazdaság és világpolitika	41
2. A spanyol birodalom és nyugat-európai ellenfelei	44
3. A szövetségesek: Pápaság, Észak-Itália, Német-római Birodalom	49
4. Európa keleti része: Lengyelország és szomszédai	52
5. A keleti front: Perzsia és a kaukázusi tartományok	55
III. A háború kitörése	
1. Portai frakcióharcok és külpolitika	63
2. A „tisztességes ajándék”	66
3. A sziszeki vereség	72
4. Az isztambuli döntés	81
IV. A háború paraméterei	
1. Hatósugár	87
2. Végvárak, végvári rendszerek	94
3. Élelmezés	103
4. Pénzügyi alapok	107
5. Hadseregek, harcászat	112
V. A háború első szakasza: a „szináni háború” (1593–1596)	
1. Háborús tervek, célok	129
2. Rövid „nyitány” (1593)	135
3. A győri oszmán áttörés (1594)	145
4. A Habsburg–erdélyi koalíció diadala (1595)	165
5. A szultáni hadjárat és Eger eleste (1596)	186

VI. A mezőkeresztesi csata (1596. október 22–26.)

1. Út a csatamezőre és az október 22-i előcsata 203
2. A csaták helyszíne és a két sereg erőviszonyai 210
3. Az október 24-i és 25-i előcsaták 220
4. Az október 26-i döntő csata 227
5. A csata értékelése, következményei 255

VII. Mezőkeresztes „árnyékában”: Győrért Kanizsa (1597–1600)

1. A „patthelyzet” (1597) 265
2. Győr visszavétele, Buda és Várad ostroma (1598) 281
3. Béketárgyalások (1599) 298
4. Kanizsa eleste (1600) 309

VIII. Az „állóháború” (1601–1604)

1. Székesfehérvári siker, kanizsai kudarc (1601) 327
2. Székesfehérvár eleste, Buda ostroma (1602) 345
3. Harmadik kísérlet Buda ellen (1603) 356
4. Esztergomi török hadjárat (1604) 365

IX. Erdély kálváriája (1597–1604)

1. Báthori Zsigmond lemondása és visszatérése (1597–1598) 375
2. Báthori András „hintapolitikája” (1599) 388
3. Vitéz Mihály kísérlete (1599–1600) 400
4. Báthori Zsigmond visszatérése és kudarca (1601–1602) 410
5. Székely Mózes fellépése (1602–1603) 418
6. Az erdélyi Habsburg-uralom (1603–1604) 424

X. A Bocskai-felkelés és a háború lezárulása (1604–1606)

1. A Bocskai-felkelés és a török szövetség (1606) 429
2. Esztergom eleste (1605) 432
3. A zsitvatoroki béke (1606) 440

Epilógus 449

Kronológia 453

Bibliográfia 459

Térképek, ábrák jegyzéke 479

ELŐSZÓ

Régi latin közmondás szerint „habent sua fata libelli” (a könyveknek sorsuk van). A mezőkeresztesi csatáról szóló kéziratom első verzióját 1989–1990-ben, a Texas A&M-en töltött Fulbright-ösztöndíjam alatt készítettem el (Kosztolnyik Zoltán professzornak, s a Texas A&M Könyvtárának tartozom köszönettel). Munkámat a *Sorsdöntő történelmi napok* című sorozatba szántam, de ennek megszűnése miatt nem volt mód kiadására. Mivel a négyszáz éve lezajlott 15 éves háborúval kapcsolatban csak két, részterületet tárgyaló könyv, egy országos és több helytörténeti konferencia, s néhány tanulmány jelentette a kínálatot, ezért újfent próbálkoztam munkám megjelentetésével, amire egy OTKA-pályázat adott lehetőséget. Mivel a mezőkeresztesi csata a tizenöt éves háború része, ezért átdolgozott munkámban e háború katonai és politikai eseménytörténetéről is összefoglalást adtam. Könyvemben a publikált dokumentumok, s a szakirodalom mellett sok kiadatlan levéltári forrást is hasznosítottam.

A bevezetésben a könyvészeti, levéltári forrásokat vázolom. A könyv első két fejezetében csak áttekintést adok a szemben álló felekről, s rövid körképet a háború által érintett államokról, mivel a külpolitikai vonatkozásokról kiváló és alapos monográfia készült. Elemeztem a háború kitörésének körülményeit, s a háború összetevőit. A háború történetét nagyobb szakaszokra osztva (1593–1596, 1597–1600, 1601–1604) külön fejezetekben tárgyaltam, az alfejezetek egy-egy hadjárati év eseményeit mutatják be; főként a csatákat, s a fontosabb várostromokat. A mezőkeresztesi csata aprólékos elemzésének külön fejezetet szenteltem. Egy fejezet a hadszíntérré váló Erdély 1597–1604 közötti eseményeiről, egy pedig a háború utolsó éveiről és a zsitvatoroki békéről szól. A tanulságokat összegző epilógus után kronológiai áttekintés, s a fejezetenként írt lábjegyzetekben szereplő levéltári és könyvészeti hivatkozások rövidítésjegyzéke és bibliográfiája zárja a munkát.

A könyv anyagi támogatásáért köszönet illeti az OTKA-t és a többi szponzort. A szegedi egyetem alkotói szabadsággal segítette kutatómunkámat. Köszönettel tartozom egykori munkahelyemnek, a Csongrád Megyei Levéltárnak (Szeged), amely kiváló kutatási lehetőségeket biztosított számomra. A levéltári iratok zömét a Magyar Országos Levéltár kölcsönözte mikrofilmeken tanulmányozhattam. A szegedi egyetem könyvtára könyvtárközi kölcsönzéssel járult hozzá munkámhoz. A Somogyi Könyvtár, az MTA Könyvtára és az Országos Széchenyi Könyvtár is segítette kutatásaimat. Levéltári források és török nyelvű könyvek rendelkezésemre bocsátásával, német dokumentumok fordításával segítette munkámat Ivanics Mária és Papp Sándor, amit ezúton is köszönök nekik. Feleségemet, T. Horváth Ágnes-t a kötet térképeinek igényes elkészítéséért illeti köszönet. Végül családom megértő türelmét is köszönöm. A könyv elírásaiért vagy tévedéseimért kizárólag engem terhel a felelősség.

Bevezetés

A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ ÉS A MEZŐKERESZTESI CSATA JELENTŐSÉGE, FORRÁSAI

*„Ez az ütközet a mohácsi és csaldiráni ütközeteknél
is nagyobb volt.”¹*

Kjátib Cselebi, 17. századi jeles török történetíró meghökkentő kijelentése ellenére a mezőkeresztesi (Haç Ovasi) csata a 16. századi történelem kevésbé ismert csatái közé tartozik. Több tényezővel is indokolhatjuk Mezőkeresztes háttérbe szorulását. Az egyetemes történeti kutatásban az Oszmán Birodalom csatái közül azok kerültek előtérbe, amelyek a török hatalom előretörését eredményezték (Csaldirán, Mohács), illetve azok, amelyek a keresztény Európa fölényét jelezték (Lepanto). A másik tényezőt talán a történettudomány Európa- (Nyugat-Európa) centrikus jellegében kereshetjük, amelynek jegyében nagyobb hangsúlyt kapott Anglia küzdelme a spanyol hegemoniával szemben vagy a németalföldi szabadságharc, mint a Német-római Császárság és az Oszmán Birodalom 16. század végi nagy háborúja, amelynek kiemelkedő állomása volt Mezőkeresztes. Azzal is magyarázhatjuk e háború iránti csekély érdeklődést, hogy a 16. század utolsó két évtizedében az Oszmán Birodalom a kialakulóban levő világgazdasági rendszer perifériájára került. Ennek megfelelően a történeti kutatás inkább a török birodalom „hanyatlásának” kezdeteit vizsgálta, s kevésbé érdeklődött a nagy háború iránt.² A korabeli Európában figyelemmel kísérték a háború eseményeinek alakulását, ezt újságlevelek, követjelentések bizonyítják. Egy kortárs e háborút a világ legjelentősebb eseményének tekintette, s ezzel a véleményével aligha állt egyedül.³ Nemcsak az egye-

¹ Az idézetre vö. Kjátib Cselebi, Fezlike, vö. Török történetírók III. 265.

² A háború kutatásának elhanyagolt voltára vö. Evans 1973. 75.; Nagy 1981. 37.; az egyetlen monografikus kísérlet az előzményeket (1591–1592) dolgozta fel, Loeb 1899.; a háború összefoglalására a magyar történettudományban MNT V. 491–537.; Rónai Horváth 1897. II. 109–154.; Hóman-Szekfű IV. 342–363.; Pilch 1933. 207–223.; Bánlaky 1940. 70–420.; Magyarország hadtörténete I. 210–227. (Marosi Endre); Magyarország története III/1. 653–702. (Sinkovics István)

³ Idézi V. J. Parry, in: NCMH III. 368.

temes, de a magyar történettudománynak is elhanyagolt területe a háború, már az elnevezése körüli bizonytalanság is jelzi ezt. A „hosszú háború” kifejezés azért nem megfelelő, mert nem különbözteti meg e küzdelmet más huzamosabb ideig folyó háborúktól. A „tizenöt éves háború” elnevezés a magyar történettudomány kortárs forrásokra és történetírókra visszamenő „találmánya”. Eszerint a háború már 1591-ben, Haszán boszniai pasa horvátországi betöréseivel megkezdődött és 1606-ig tartott. Ezt tükrözi, hogy Bocskai 1605. áprilisi kiáltványában (*Querela Hungariae*) 14 éve folyó háború, az 1606. november 11-i zsitvatoroki békében 15 esztendeje tartó harcok szerepelnek.⁴ A kortárs történetírók munkáiban az 1591. és 1592. évi horvátországi harcok a háborúhoz kapcsolódnak. A kortársak szemlélete alapján 1591-től 1606-ig tartó, valóban 15 éves háborúval is számolhatunk. Ugyanakkor hivatalosan béke volt a két birodalom között, s a horvátországi események helyi konfliktusnak tűntek, amelyek nem feltétlenül vezetnek háborúhoz. Az Oszmán Birodalom vezetése csak 1593 nyarán, a Horvátországban elszenvedett sziszeki vereség után döntött a hadjárat megindításáról. Ezután a háború 13 éven keresztül folyt, ezért az osztrák történetírásban a 13 éves háború kifejezés is előfordul. Ennél elterjedtebb a „hosszú háború” megjelölés, de mivel a 15 éves háború elnevezést használják leggyakrabban, e könyvben is ezt a terminust használom.

Bár a gyéren kutatott háborún belül előkelő helyet foglal el a mezőkeresztesi csata történetének vizsgálata, mégis kevés figyelmet fordított rá a történettudomány, csak néhány tanulmány foglalkozott érdemben vele.⁵ Mellettük a kiadott forrásokra és a fenti tanulmányokra építő, műkedvelő helytörténeti írások is megjelentek.⁶ Az „érdektelenség” egyik okát abban kereshetjük, hogy míg Mohács a magyarországi török uralom kezdetét jelképezi, s ezért kitüntetett helyet élvez, addig Mezőkeresztes időben „középen” foglal helyet, így kevésbé tűnhetett fontosnak a történetírás számára. Másik ok az lehet, hogy Szulejmán Magyarország ellen indított, 1521–1566 közötti hadjáratai időben jobban „szóródnak”, így Mohács jobban kiemelkedik e háborúk közül, mint Mezőkeresztes a 13 éven át folyamatosan megújuló hadjáratokból. Harmadik okként azt említhetjük, hogy Mohács és a klasszikus várháborúk kora inkább magyar ügynek tűnt mint a 15 éves háború, ahol a csapatok és várőrségek jelentős része idegen volt. Úgy vélem, hogy a 15 éves háború és benne a mezőkeresztesi csata – ahol a szultán vezette oszmán sereg aratott pürroszi győzelmet a császári-királyi és erdélyi csapatok felett – nem kevésbé fontos időszaka a magyar történelemnek, mint a mohácsi csata és a szulejmáni éra.

E bevezetőben rövid áttekintést is kell adnom a háború, s a mezőkeresztesi csata forrásairól. Teljességre csak a szakirodalmat, illetőleg a kiadott forrásokat illetően töre-

⁴ A kiáltványra Sinkovics 1968. II/1. 288.; a zsitvatoroki béke bevezetője uo. 368.

⁵ Az eddig megjelent tanulmányok a csatáról: Komáromy, HK 1892. 28–67, 157–180, 278–298.; Kropf, Sz 1895. 591–618.; Tóth, HK 1983. 553–571.; Schmidt 1983. 125–144.

⁶ Tóth K. 1928.; Fekete I. 1996. 83–102.

kedhettem. A levéltári forrásokat illetően is vezérelt ilyen szándék, de tekintettel arra, hogy a csatára vonatkozó források nemcsak a magyarországi (MOL és területi levéltárak), hanem ausztriai (Haus-Hof-und Staatsarchiv, Kriegsarchiv stb.) és törökországi (Başbakanlık Arşivi), sőt a szomszédos és távolabbi európai országok levéltáraiban is bizonnyal találhatók, ezek teljes feltárására egy kutató önmagában nem vállalkozhat. Arra törekedtem, hogy a fontos, s elérhető magyarországi és ausztriai levéltári anyagot felhasználjam. Ez hatalmas mennyiséget jelentett, amelynek csak egy részét hasznosíthattam munkámban. A levéltári források németül, latinul, olaszul, törökül és magyarul íródtak, amelyek közül az oszmanisztikai képzettséget igénylő török iratok felhasználásától el kellett tekintenem. A zömmel eredeti kéziratok vagy másolatok olvasása, megértése korántsem könnyű paleográfiai feladat.

A háborúra és a csatára vonatkozó kiadott források között nagy mértékben építettem a kortárs történetírók munkáira. A legkiválóbb humanista történetírók, mint például Istvánffy Miklós, Szamosközy István és Baranyai Decsi János mások beszámolóit, iratokat anyagát is felhasználták.⁷ A külföldi történeti művek között alapvetően fontosak a kortárs német Hieronymus Ortelius forrásokra építő munkái, kevésbé alapos Jacobus Thuanus műve.⁸ A nyugati történetírókhoz képest kevésbé tényyszerű, de sok értékes információt adó török krónikások közül magyar fordításban Ibrahim Pecsevi és Kjátib Cselebi munkáit hasznosíthattam.⁹ A török nyelven kiadott történetírók közül Szelaniki és Solakzáde munkáit használtam, angol fordításban Naima művét.¹⁰ A történetírók mellett számos kortárs papírra vetette a háborúval vagy a csatával kapcsolatos visszaemlékezéseit. Ezek sorából kiemelendő Illésházy István, a későbbi nádor 1592–1603 közötti időszakot taglaló feljegyzése vagy az olasz Isolano gróf 1594–1602 közötti eseményekről szóló tudósítása.¹¹ Reusner értékes kortárs kiadványa a háború kortárs szerzők által megírt beszámolóit tartalmazza 1600-ig, közte Jansonius és Helius Arnoldus egy-egy tudósítását Mezőkeresztesről.¹² A kiadott korabeli levelezések közül ki kell emelnünk Thurzó György feleségéhez írt leveleit (a csatáról is beszámol), Pálffy

⁷ Vö. Istvánffy 1868.; Szamosközy 1880. IV.; Szamosközy 1977.; Szamosközy TT 1889. 26–69.; Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 256–268.; Baranyai Decsi 1982.

⁸ Ortelius 1603.; Ortelius 1613.; Thuanus 1620. V.

⁹ In: Török történetírók III. 1916.

¹⁰ Szelaniki 1989.; Solakzáde 1989. II.; Naima 1832.

¹¹ Kiadásukra vö. Illésházy 1863.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 651–681.

¹² Jansonius, M.: De expugnatione Agrie, et praelio ibidem ad Kerestam cum Christianis gesta a Mahomete III Turcycarum Tyranno anno Christi MDX CVII. In: Reusner 1603. 275–283. (1770. 281–290.); Helius Arnoldus: Infaustae apud Kerestium Christianorum pugna brevis, ac dilucida narratio. in: Reusner 1603. 283–288. (1770. 290–297.)

¹³ Thurzó-levelei I–II. 1876.; Pálffy leveleinek többnyire regesztaszerű kiadására Jedlicska 1897.; kevésbé kivonatost Basta levelezése, vö. Veress 1909. I.; Veress 1913. II.

¹⁴ Glover és Barton leveleire Hakluyt 1928. IX.; fordítására Fodor V. HK 1988. 552–558.

Miklós vagy Basta levelezését.¹³ Eger ostromára és a mezőkeresztesi csatára vonatkozóan Barton angol követ és Glover titkár leveleit is meg kell említenünk.¹⁴ Fontos információkat közöl a csatáról Alfonso Carrillo 1596. november 4-i levelében.¹⁵ A forrásgyűjteményekben sok iratot adtak ki a háborúval kapcsolatban. E forráskiadványok sorában elsősorban Hatvani (Horváth) Mihály, Szilágyi Sándor, Eudoxiu de Hurmuzaki, Óváry Lipót, Szádeczky Lajos, Veress Endre köteteit kell kiemelni.¹⁶ A mezőkeresztesi csatával kapcsolatban Bornemissza György 1596. november 2-i levelét és a szultáni fethnámét közölte Simonyi forrásgyűjteményében.¹⁷ Meg kell említeni Veress Endre 15 éves háborúra vonatkozó hatalmas, kiadatlan gyűjteményét is.¹⁸ A külföldi forrásgyűjtemények közül a velencei követjelentésekről, Alberi és Brown kiadásairól kell megemlékeznünk.¹⁹ A mezőkeresztesi csata forrásai közül többet is közöltek a múlt század végén.²⁰

Jelen könyvben egyaránt használtam kiadott és kiadatlan forrásokat, iratokat. Kiadott forrás esetén a levéltári jelzeten kívül feltüntettem a kiadott irat adatait is a lábjegyzetben. A levéltári források zömmel a bécsi Haus-Hof- und Staatsarchiv Turcica illetve Hungarica fondjaiból származnak, ezeket a levéltári anyagokat a MOL állományában levő mikrofilmeken (W 3493–3497. és 709–721. sz. tekercsek) tanulmányozhattam. Jóval kisebb számban a bécsi Kriegsarchivból, az Alte Feldaktenből is használtam forrásokat. Elsőként egy kiadatlan könyvtári-kézirattári forrást kell említenem, amelyet levéltári mikrofilmen tanulmányozhattam. E latin nyelvű történeti mű címe: *Historia Hungariae regnantibus Carolo V., Ferdinando I., Maximiliano II. et Rudolpho II. imperatoribus usque ad 1598.* (Magyarország története V. Károly, I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf alatt 1598-ig). A munka részletesen, tömören tárgyalja a 15 éves háború eseményeit is 1598-ig bezáróan.²¹ A levéltári források között legfontosabb irat a szövetséges sereg fővezérének, Miksa főhercegnek az emlékirata, amely az 1597. évi iratok között kapott helyet a Haus-Hof und Staatsarchiv Hungarica fondja 130. fasciculusában (folio 35–57.). Ez az előző évi hadjárat eseményeit összefoglaló jelentés, amelyet Miksa főherceg nevében 1597 februárjában készíthettek, feltehetőleg Kassán. A hosszú tudó-

¹³ Carrillo 1596. XI. 4-i levelére Aquaviva generálishoz, Veress 1943. 240–243. (143. sz.)

¹⁴ Pl. Hatvani 1859. III.; Hurmuzaki 1880. III/1.; Hurmuzaki 1888. III/2.; Hurmuzaki 1894. VIII.; Hurmuzaki 1903. XII.; Szilágyi, vö. EOE 1877. III.; EOE 1878. IV.; Szádeczky 1893.; Veress 1932. IV.; Veress 1934. VII.; Veress 1943.; Óváry 1894. II.; Óváry 1901. III.

¹⁷ Bornemissza levelére és a fethnáméra vö. Simonyi 1859. 199–202, 195–199.

¹⁸ Veress Endre: A tizenöt éves török-magyar hadjárat oklevéltára. I–II. 1593–1601, 1601–1606. MTA, MS 436/1–2. (továbbiakban: Veress, Oklevéltár)

¹⁹ Vö. Alberi, Relazioni Ser. III. vol. II.; Ser. III. vol. III.; Brown kötetére, vö. CSP IX.

²⁰ Pl. Egykorú német tudósítás, HK 1892. 552–558.; Adalékok, HK 1892. 547–552.; A mezőkeresztesi csata színhelye, HK 1892. 404–406.

²¹ Vö. Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Codex Vindobonensis Palatinus 7352. sz. manuscriptum. (MOL W 3497. sz.) – így idézem: Codex Vindobonensis Palatinus 7352.

sítás részletesen szól az 1596. évi hadjárat, s a mezőkeresztesi csata eseményeiről. Latin nyelvű, a spanyol simancasi levéltárban fellelt, némileg romlott változatát a századfordulón kiadták.²² A másik alapvető forrás Miksa főherceg 1596. október 28-án testvéréhez, Rudolffhoz írt jelentése, amely kizárólag az október 22–26. közötti csata történéseiről számol be. E forrás a Krigsarchiv Alte Feldakten irategyüttesének 1596. októberi fasciculusában lelhető fel. Ennek egy kéziratári változatáról készült fordítás a múlt század végén megjelent.²³ Több kisebb-nagyobb, tudomásom szerint kiadatlan forrást is felhasználtam munkámban. Ezek sorában említhetem egy szemtanú 1596. október 29-én Kassán írott részletes beszámolóját a csatáról.²⁴ Rövidebb és jóval kevesebb információt tartalmaz egy 1596. november 5-i Kassáról írt jelentés.²⁵ Török szempontból írja le az eseményeket egy 1596. november 23-i konstantinápolyi olasz nyelvű tudósítás, amelynek vélhető forrása a beszámoló elején szereplő Ali kapidzsi aga.²⁶ A keresztény sereg mozgására, a csata előzményeire, s az előcsatákra használható Nicolaus Gabelmann 1596. szeptember 14-e és október 24. közötti naplója, amelyet kiegészít egy október 18. és 25. közötti naplótöredék.²⁷

²² HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 35–57. (MOL W 712. sz. mikrofilm); latin nyelvű kiadására vö. TT 1900. 551–567. – így fogom idézni: Miksa fhg. emlékirata: fol., TT 1900.

²³ Miksa főherceg október 28-i kassai jelentésére vö. KA AFA 1596 October Fasc. W 10.; egy változat magyar fordítására Miksa főherceg jelentése címmel vö. Gömöry, HK 1892. 394–399. – így fogom idézni: Miksa fhg. jelentése: AFA 1596. October Fasc. W 10., HK 1892.

²⁴ Worhaftigen Erzählung was sich under dem Christlichen Kriegs volch und dem Veindt vor Keredes verlosen, Kassa 1596. X. 29. KA AFA 1596/10/11. – így fogom idézni: Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11); későbbi másolatára KA AFA 37. 1596 October Fasc. W 10. fol. 817–818. – Az aláírás olvashatatlan, talán Kozel a tudósítás írója.

²⁵ Vö. az 1596. XI. 5-i kassai jelentésre KA AFA 1596 November Fasc. W 11. fol. 829.

²⁶ Az 1596. XI. 23-i konstantinápolyi tudósításra, Ali aga beszámolójára vö. HHStA Turcica K 81. fol. 99–100. – így idézem: Ali aga jelentése, HHStA Turcica K 81. fol. 99–100.

²⁷ Diarium bellicum Nicolai Gabelmanni de rebus in inferiori Hungaria gestis a 14 Septembris usque ad 24 Octobris a 1596 una cum fragmenta quodam diarii a 18 usque ad 25 Octobris A. 1596. In: HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34. fol. 81–185, 186–210. – így idézem: Diarium bellicum 1596.

I. fejezet

AZ ELLENFELEK A HÁBORÚ ELŐTT

1. Az Oszmán Birodalom

A három világrészre kiterjedő birodalmat még a 15. század második felében alapozta meg Konstantinápoly (Isztambul) elfoglalója II. Mehmed (Fatih) szultán (1451–1481). A 16. század második évtizedében uralkodó I. Szelim (1512–1520) Egyiptom és a Közel-Kelet meghódításával, Perzsia rovására való terjeszkedéssel a birodalom területét kétszeresére növelte. Fia, I. Szulejmán – az Oszmán-dinasztia tizedik uralkodója – hosszú uralkodása (1520–1566) alatt tovább hódított Európában (Magyarország kétharmad részének megszerzése, ideszámítva a vazallus Erdélyt is), s Ázsiában is (három perzsiai háborúban elfoglalta a Tigris és Eufrátesz közti területet). Az oszmán hatalom zenitjén volt, területe meghaladta a 3 millió km²-t, lakosságát 30-35 millióra tehetjük.¹ Az európai uralkodók irigyelték a szultánt korlátlan hatalmáért, amelyet nem korlátozott a rendiség; dús jövedelmeiért (kb. 8-10 millió arany évente) és mindig teli kincstáráért; hatalmas, mindig könnyen mozgósítható, engedelmes hadseregéért.² A keresztény Európa ugyanakkor rettegett is a testébe behatoló, iszlám vallást és mentalitást képviselő kolosszustól. Ennek ellenére egyes – a török fenyegetéstől jobbára távollevő – államai, pontosabban azok uralkodói, ha a szükség úgy kívánta, keresték is a „modus vivendi” e „szuperhatalommal”, sőt katonai és politikai szövetséget is kötöttek vele.

A 16. század második felében alapvető átalakuláson ment át az Oszmán Birodalom, amely a század végére és a 17. század elejére megváltoztatta a török hatalom helyzetét és helyét a kibontakozó „világgazdaságban” és „világpolitikában”. E változásokat már a kortársak is érzékelték; s a 16. század végén portai követek és a problémákra érzékenyen reagáló oszmán birodalmi értelmiség egyaránt mélyreható válságról számoltak be.³ A hanyatlás okai vagy szimptomái között említették a kortársak a szultáni hatalom és tekintély Szulejmán óta megfigyelhető rohamos csökkenését, a minden szinten ki-

¹ Az Oszmán Birodalom területi kiterjedésére általában Pitcher 1972.; a terület és a lakosság nagyságára vonatkozó becslésre Matúz 1990. 103, 131.

² Az 537 millió asperre, azaz 10 millió arany évi jövedelemre vö. CHI I/A 345. (Inalcik)

³ A velencei követek összefoglaló jelentései vö. Alberi, Relazioni ser. III. vol. II.; ser. III. vol. III.; e jelentésekből válogatva közölt Davis 1970.; az oszmán értelmiség a hanyatlásról, vö. Lewis, IS 1962. 71–87.

mutatható, növekvő korrupciót, az alapvető oszmán intézmények (timár- vagy szpáhi-rendszer és a devsirme-rendszer) válságát és a hadsereg gyengülését. A 16. század végi török „reformirodalom” (Nasihatname) a szulejmáni állapotok visszaállítását, s nem a korabeli Európához való felzárkózást ajánlotta.⁴ Szulejmán halála után, a 16. század utolsó évtizedére egyre inkább példaképpé vált, idealizálták a szultánt és korát, politikáját és hadakozását pedig követendő mintaként említették.⁵ A történeti szakirodalomban számos kutató a korabeli forrásokra, megfigyelésekre építve az Oszmán Birodalom válságáról, hanyatlásáról tett említést.⁶ E folyamat kezdetét, szakaszait és pontos okait illetően különböző nézetekkel találkozunk. Többen is hangsúlyozták a szultáni személyiség hanyatlását a Szulejmán utáni időszakban, s azt, hogy e „keleti” társadalomban a szultán kulcsfontosságú szereplő. E nézet szerint a részeges II. Szelimnek (1566–1574), a politika irányításától visszavonuló, a háremélet örömeinek élő III. Murádnak (1574–1595) és a gyáva III. Mehmednek (1595–1603), valamint utódaiknak fontos része volt az 1566-tól számított és a 17. században folytatódó hanyatlási folyamatban.⁷ Más álláspont nagyobb fontosságot tulajdonított a „klasszikus”, szulejmáni intézményrendszer felbomlásának a válságban.⁸ Többen rámutattak arra, hogy Szulejmán után az oszmán katonai gépezet megtorpant, további hódításának a nagy távolságok és az erős ellenfelek szabtak határt. Az expanzió lelassulása, majd megállása, az addig mozgó és folyton előrehaladó határok stabilizálódása jelentős hatást gyakorolt az oszmán társadalomra, s alapvető változásokat eredményezett.⁹ Más kutatók a világgazdasági folyamatok („árforradalom”, a kereskedelmi útvonalak áttevődése a Mediterráneumról az Atlantikumra) „begyűrűzésével” hozták összefüggésbe az Oszmán Birodalom hanyatlását, amelynek kezdeteit az 1580-as évektől számították. A legújabb álláspont szerint nem beszélhetünk hanyatlásról, sokkal inkább átalakulásról (transzformáció), változásról. E korántsem negatívan minősített folyamatot azzal magyarázzák, hogy kialakult egy világgazdasági rendszer, s az Oszmán Birodalom annak részévé vált, jóllehet annak perifériájaként. Társadalmi vonatkozásban valóban csak az ideálisnak beállított szulejmáni társadalmi-intézményi struktúra változásáról, felbomlásáról lehet szó, amelyet nem

⁴ A válságjelenségekkel foglalkozó „tanácsadó” vagy reformirodalomra Fodor, AOH 1986. 217–232.; Howard, JAH 1988. 52–77.

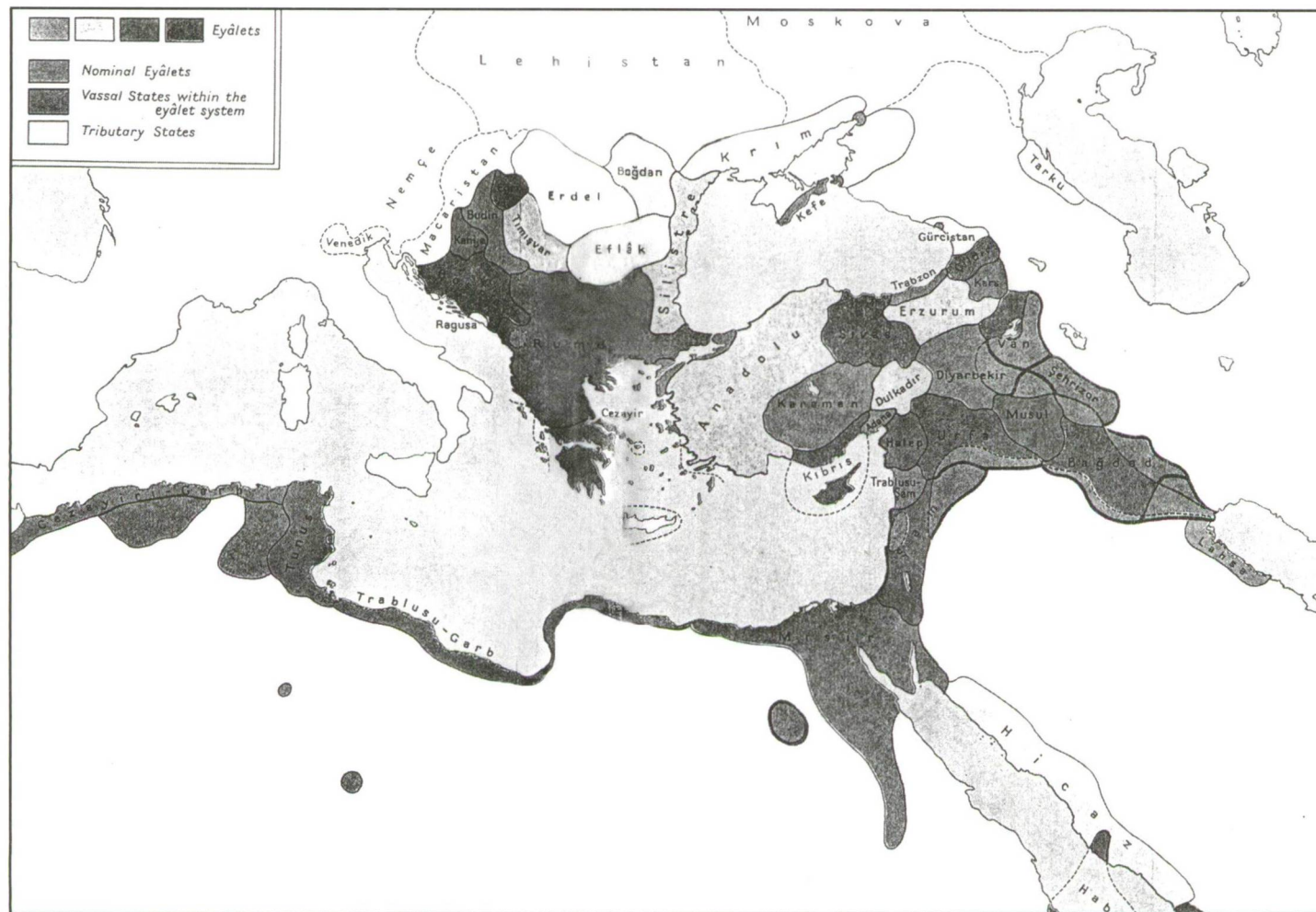
⁵ Szulejmán idealizált portréjára a 15 éves háború időszakában. I. Tóth, AUSz 1991^a. 51–57.

⁶ Az oszmán birodalom válságára, hanyatlására összefoglalóan Lewis, StI, 1957. 111–127.; Lewis 1961. 21–39.; Parry, NCMH III. 347–361.; Cook 1976. 122–129. (Parry); Itzkowitz 1972. 87–99.; Inalcik 1973. 41–52.; Hegyi 1976. 39–49.; Shaw 1976. 171–174.; Tóth, AUSz AI 1980. 67–95.; Tóth, AUSz 1981. 15–21.

⁷ A hagyományos magyarázatra pl. Stanley-Poole 1908. 206.

⁸ Az intézmények bomlásának szerepét hangsúlyozta a válságban pl. Davison 1968. 53, 65.; Coles 1968. 167.

⁹ Az expanzió lelassulására és a mozgó „frontier” megmerevedésére mint fontos tényezőre l. pl. Stavrianos 1961. 120–121.; Coles 1968. 170–171.; Itzkowitz 1972. 95–99.

1.

1. sz. ábra Az Oszmán Birodalom a 17. század elején

tekinthetünk negatív irányú átalakulásnak, azaz hanyatlásnak.¹⁰ Az Oszmán Birodalmat azonban e belső változások és Nyugat-Európa párhuzamosan végbement gazdasági-társadalmi fejlődése (centrummá válása) hátrányosan érintette, így ilyen értelemben véleményem szerint indokolt a válság kifejezés használata. Politikai értelemben véve a török világhatalom lassú hanyatlása figyelhető meg a 16. század végétől. Ezt a 17. században átmenetileg meg-megszakítja egy rátermettebb, aktívabb szultán (IV. Murád, 1623–1640) vagy hosszabb ideig kormányzó nagyvezír (Köprülü Mehmed 1656–1661, Köprülü Ahmed 1661–1676), de a 17. század végére jelentős területvesztésben (a magyarországi hódoltság elvesztése stb.) is kifejezésre jut, egyértelművé válik.¹¹

A kereskedelmi útvonalak áttevődése a Mediterráneumról az Atlantikumra lassú folyamat volt, amely a 17. század első felére bontakozott ki inkább, így kisebb mértékben befolyásolta csak az Oszmán Birodalom gazdasági helyzetét a 16. században.¹² A levantei luxuserkedelem (Keletről fűszerek, selyem, Európából posztó stb.) a 16. század második felében – jöllehet Afrika megkerülésével új útvonal alakult ki – még virágzónak mondható, s a szultánnak jelentős bevételei származtak a tranzitkereskedelem megvámolásából. A Porta politikai szempontokat is figyelembe véve biztosítani, növelni igyekezett a levantei forgalmat, ezért kereskedelmi kedvezményeket, ún. kapitulációkat adott Franciaországnak (1536, 1569), Angliának (1580, illetve 1583), a 17. század elején pedig Hollandiának (1612). Nyugat-Európa kibontakozó gazdasági fölénye tette lehetővé, hogy e kereskedelmi szerződések, illetve módosított megújításaik a későbbiekben az oszmán ipar és kereskedelem elsorvasztásához vezessenek.¹³

Közvetlenebbül és szinte katasztrofális méreteken érvényesült a 16. század második felének másik univerzális gazdasági jelensége: az „árforradalom”. Az Oszmán Birodalmat viszonylag jelentéktelen 1550-es évekbeli előzmények után 1580 körül érte el az egész Európán végigvonuló „inflációs hullám”, s itt „tetőzött”. Az európai infláció tényezői között említhetjük az amerikai ezüst nagyarányú beáramlását a spanyol gyarmatokról (az ezüstpénz túlkínálatához, s leértékelődéséhez vezetett), a nagyarányú demográfiai növekedést és az iparosodottabb Nyugat-Európa fokozott keresletét a mezőgazdasági cikkek iránt. Az inflálódott ezüstpénzek beáramlását az Oszmán Birodalomba elősegítette a Porta „szabadkereskedelmi” politikája is, amelynek jegyében tiltották a létfontosságú cikkek exportját (gabona, fegyverek), viszont támogatták a hi-

¹⁰ A transzformációs elméletre, a válság-paradigma megkérdőjelezésére Islamoglu 1987.; Kafadar 1987. 1–17. – utóbbi két munkát 1989–1990-es amerikai Fulbright-ösztöndíjam során a Texas A & M University könyvtára segítségével használhattam.

¹¹ Az átmeneti regenerációra vö. Itzkowitz 1972. 74–81, 99–100.

¹² A kereskedelmi útvonalak áttevődésére Pach, Sz 1968. 863–896.; a levantei kereskedelem 17. század elejére történt hanyatlására vö. Káldy-Nagy, Sz 1967. 138–147.; Inalcik 1973. 44–45.; Parry, in: NCMH III. 367.; Hegyi 1976. 45, 47.

¹³ A kapitulációs szerződésekre vö. Hurewitz 1956.; értékelésükre l. pl. Stavrianos 1961. 127.; Davison 1968. 60.; Tóth, AUSz 1981. 18.

ánycikkek (nemesfémek, pénz) importját. A birodalomban is megfigyelhető népesség-növekedés, a költséges háborúk, s Nyugat-Európa kereslete az agrártermékek iránt (a csempészés fokozódott ebben az időszakban) is hozzájárultak az alapvető fizetőeszköz, az ezüst akcse értékvesztéséhez, inflációjához. A Porta 1586-ban devalválta az akcsét, igazodva ezáltal a külső és belső piaci érték- és cserearány viszonyokhoz. Míg korábban, 1566-ban egy aranydukát 60 akcsét ért, majd 80 akcsére emelkedett, a devalváció után 120 akcséval lett egyenértékű. A századfordulóra 160-180 akcséra szökkent fel egy arany ára. Ekkor, 1600-ban az oszmán kormányzat újabb eredménytelen kísérletet tett az infláció megállítására, s az akcse értékét az 1586-os szinten próbálta stabilizálni, illetve rögzíteni az agrárárakat. A piaci árak, különösen az élelmiszerárak az egekig szöktek, az „árforradalom” előtti árszínvonal 3-6-szorosára emelkedtek.¹⁴ A szabályozott, rögzített pénz és árviszonyokhoz szokott, középkorias naturálgazdaság körülményei között élő oszmán társadalmat szinte megrendítette a nyugati típusú piacgazdaság váratlannak tűnő jelentkezése. Mivel az oszmán „uralkodó rétegek”: a katonai-hivatali-vallási csoportok (askeriye, kalemije, ilmiye) tagjai valamilyen formában rögzített jövedelmet (zsold vagy birtokok meghatározott jövedelmei) élveztek, létalapjukat veszélyeztette a kiterjedt pénzügyi válság, s széleskörű elégedetlenséget, politikai válságot eredményezett. A régi adók emelése (pl. dzsizje), új adók megjelenése (pl. a rendkívüli avariz-adó általánossá tétele), az adóbérleti rendszer (iltizám) kiterjesztése és a katonai-hivatalnok rétegek növekvő visszaélései az Oszmán Birodalom létalapját jelentő parasztságot, – akik a kiváltságokkal nem rendelkező alattvalók (reaya, rája) zömét alkották – tönkretették. A depopuláció, a falvak elnéptelenedésének folyamata felerősödött. Az elmenekülő parasztok a városok lakosságát duzzasztották fel (pl. Isztambul a száz évvel korábbi kb. 100 ezer lakoshoz képest 1600-ban kb. 400 ezer fős lakossággal rendelkezett), vagy rablókká (levendek) is váltak, esetleg a központi kormányzat vagy helyi tisztségviselők fogadták fel őket katonákká (szekbán és száridzsa egységek).¹⁵ Az infláció bomlasztani kezdte a „klasszikus” szulejmáni intézményrendszert is. A korszerűtlen fegyverzettel harcoló és a hadakozás költségeit már nehezen bíró kisjövedelmű szpáhik tönkrementek, illetőleg igyekeztek távol maradni a költséges hadjáratoktól és birtokukból megélni. A Porta a megüresedett timárokat bevonta, s inkább zsoldos katonaságát növelte.¹⁶ A timárrendszer mellett a birodalom katonai és politikai utánpótlását adó devsirme-rendszer („véradó” vagy „gyermekadó” néven is ismert) is alapvető változásokon ment

¹⁴ Az oszmán árforradalomra és okaira Vinaver, IG 1958. kk. 118–121, 127.; Itzkowitz 1972. 94–95.; Inalcik 1973. 49–50.; Barkan, IJMES 1975. 3–28.; Haim, JESHO 1982. 453–464.; Sundhaussen, SF 1983. 169–191.; Olson, AO 1976. 45–55.; Tóth, AUSz 1988. 35–48.; Fodor, Ae 1999/4. 27–40.; legérzékenyebb elemzésére l. Kafadar 1987.; az oszmán pénzekre l. Gibb–Bowen 1957. I/2. 51–56.; Sahillioglu 1989. 269–304.; Pamuk 1994. in: Inalcik–Quataert 1994. 947–985.

¹⁵ Az árforradalom hatására a rájáknál, vö. CHI. I/A. 342–344. (Inalcik); Tóth, AUSz 1981. 19.

¹⁶ Vö. pl. Stavrianos 1961. 139.; Barkan, IJMES 1975. 23.; Cook 1976. 128. (Parry); Shaw 1976. 173.; Tóth, AUSz 1981. 19.

keresztül. Már Szulejmán megengedte a janicsároknak a nőülést, ez a kaszányafegyelem csökkenését vonta maga után. II. Szelim alatt a janicsárok fiait meghatározott kvóta szerint felvették a janicsáralakulatokba. Ezt követte a született muszlim alattvalók beszívargása az elit-egységekbe. Az áljanicsárok a privilegizált státus (adómentesség) megszerzésére törekedtek, katonai szolgálatot viszont nem teljesítettek. A zsoldos portai alakulatok egyre jobban összeolvadtak Isztambul és más városok iparúzó és kereskedő rétegeivel.¹⁷ A perzsa és a 15 éves háború következtében is megnövelt létszámú zsoldos katonaságot a kincstár nehezen tudta fizetni. A pénz értéktelenedése és a csökkenő értékű kincstári bevételek miatt egyre gyakrabban előfordult, hogy a negyedévenként esedékes zsolddal (ulufe) a kincstár hátralékban maradt, vagy csak inflálódott pénzzel tudott fizetni. Zsoldoslázadások törtek ki (1589, 1593, 1603), amelyeket csak nehezen tudott a kormányzat megfékezni.¹⁸ Az inflációnak egy szűk réteg haszonélvezője is volt. E vegyes összetételű réteg politikai kapcsolatait, befolyását (kegyencek, tartományi tisztségviselők és katonák) és tőkét (kereskedők) kihasználva timárokat szerzett meg, adóbérleti megbízásokra tett szert.¹⁹ Bár jelentős tömegek váltak munkanélkülivé, s ugyanakkor jelentős tőkék is halmozódtak fel, nyugat-európai mintára nem kapcsolódott össze az eredeti tőkefelhalmozás e két oldala.²⁰ Ennek oka a zárt és fejletlen oszmán struktúra volt. A céhes ipar kötöttségei és a despotikus politikai hatalom (amely a tulajdon és vagyon koncentrációját akadályozni igyekezett) miatt a korlátozott mértékű kereskedelmi és uzsoratókét az ipar helyett inkább a kedvező agrárárakkal kecsegtető mezőgazdaságba fektették (adóbérlet, uzsora, timárok felhalmozása). Kelet-Európához hasonlóan a mezőgazdasági árukereskedelem és árutermelés kezdett lassan kibontakozni az Oszmán Birodalomban, kapitalizáció helyett inkább lassú „refeudalizáció” bontakozott ki.²¹

Az „Atlanti-gazdaság”, azaz Nyugat-Európa centrummá válása a világgazdaságban és erőteljes hatása a perifériára kerülő Oszmán Birodalom „zárt” gazdaságára hosszabb időt vett igénybe. A gazdasági kölcsönhatások eredményeképpen mélyreható átalakulás zajlott le, amelyet az oszmán állam és társadalom minden területre kiterjedő súlyos krízisként élt meg. Ennek ellenére az oszmán külpolitika Szulejmán halála után, a 16. század utolsó harmadában továbbra is erőteljesen expanzív maradt.²² A növekvő nehézségek és problémák dacára a „világ” (lényegében Európa) két vezető „szuperhatalma” közül az egyik a Kelet-Mediterráneumot uraló és három földrészre kiterjedő Oszmán

¹⁷ Itzkowitz 1972. 90–92.; Hegyi 1976. 43–44.; Tóth, AUSz 1981. 20.

¹⁸ E zsoldoslázadásokra vö. Cook 1976. 127. (Parry); Tóth, AUSz 1981. 20.

¹⁹ Hegyi 1976. 39.; Tóth, AUSz 1988^a. 42–43.

²⁰ A tőkefelhalmozásra vö. Inalcik, JEH 1969. 97–140.

²¹ Az árforradalom társadalmi következményeire vö. Inalcik 1973. 50–51.; CHI I/A. 344–346.; Cook 1976. 127–129. (Parry)

²² Az 1566–1593 közti oszmán külpolitikára összefoglalóan vö. Shaw 1976. 176–187.

Birodalom maradt. Szulejmán 1566. évi szigetvári hadjárata és halála után utódai hosszú ideig nem tanúsítottak komolyabb érdeklődést a közép-európai térség iránt. II. Szelim hamarosan megkötötte a drinápolyi békét (1568) Miksa német-római császárral és magyar királlyal. A szultán Szokoli Mehmed nagyvezír ösztönzésére északi irányú terjeszkedést kísérelt meg. A három szultánt is szolgáló, 14 évig a birodalmat kormányzó nagyvezír elgondolása az volt, hogy a IV. Iván cár által 1556-ban meghódított Asztrakhányt egy Don és Volga közötti csatorna megépítésével, s a hadsereg és a flotta együttműködésével el kell foglalni. A Porta célja az asztrakhányi vállalkozással nemcsak a veszélyesen dél felé nyomuló Oroszország megállítása s a krími vazallus tatár kánság biztosítása volt, hanem a kialakulóban levő perzsa-orosz gazdasági-politikai együttműködés, szövetség elvágására, s egy Perzsia elleni északról indítandó hadjárat előkészítésére is gondoltak. Asztrakhány azonban túlságosan is távoli célpontnak, az expedíció tervei pedig túlságosan is grandiózusnak, kivihetetlennek bizonyultak. Az expedíció 1569–70-ben kudarccal végződött.²³ Ezután a szultán – a gazdag zsidó kereskedő, Joseph Nasi befolyására is – a Kelet-Mediterráneumban fekvő, előretolt velencei birtok, Ciprus meghódítását tűzte ki célul. A katonaság és a flotta – Szulejmán 1522-es rhodoszi és 1565-ös máltai hadjárataiban már kipróbált – együttműködése 1570–1571-ben sikerhez vezetett. A sziget két főerőssége, Nicosia és a szívós ellenállást tanúsító Famagusta is megadásra kényszerült. Velence azonban nem nyugodott bele Ciprus elvesztésébe, kérésére V. Pius pápa Szent Ligát (Liga Sacra) szervezett, amelynek a Pápaságon és Velencén kívül tagja volt Spanyolország is. A keresztény koalíció által kiállított, s Don Juan de Austria (II. Fülöp féltestvére) által vezetett nagy hajóhad ugyan már nem tudta megakadályozni Famagusta elestét, de 1571. október 7-én nagy vereséget mért a hasonló nagyságú török flottára Lepantónál, a korinthusi öbölnél. A lepantói keresztény diadal megtörte a Prevesa (1538) óta tartó mediterráneumi oszmán tengeri fölényt (thalasszokráciát) és egyértelművé tette, hogy a török hódítás immár a tengeren is határaihoz érkezett. Mégis a világraszóló lepantói diadalt inkább csak erkölcsi győzelemnek tekinthetjük, mert komolyabb következményekkel nem járt. A török hajóhadat egy évvel később újjászervezték, hamar kiheverte a csapást, s Ciprus visszavételére érdemleges kísérlet sem történt. A koalíció széthúzása, a spanyol-velencei ellentétek végül 1573-ban Velence kiválásához és különbékéjéhez vezettek, amelyben Szent Márk köztársasága lemondott Ciprusról és még hadisarcot is fizetett.²⁴ Az Oszmán Birodalom és a Szent Liga harca spanyol-török tengeri háborúvá vált, a harcok színtere Észak-Afrika volt. A küzdelem az itteni, s az itáliai spanyol területeket (Szicília, Dél-Itália) és

²³ Az asztrakhányi expedícióra összefoglalóan vö. Kurat, SEER 1961. 7–23.; CHI I/A. 1977. 335–336. (Inalcik); Shaw 1976. 176–177.; Uzunçarşılı 1988. 31–38.

²⁴ A Ciprusért folytatott háborúra és a lepantói csatára l. összefoglalóan Anderson 1952. 36–46.; Braudel 1973. 1073–1127.; Cook 1976. 108–110. (Parry); Uzunçarşılı 1988. 9–25.; a lepantói csatára magyarul Zimányi 1983.; a háború diplomáciai összefüggéseire vö. Vaughan 1954. 158.

Spanyolországot egyaránt fenyegető oszmán bázisok (elsősorban Tunisz) el- illetve visszafoglalásáért folyt. A Mediterráneumban erőegyensúly alakult ki a nyugati részt uraló spanyol, s a keleti részt jórészt kezében tartó oszmán hatalom között. Mivel Spanyolország érdeklődése nyugat, az Oszmán Birodalomé pedig kelet felé fordult, 1577-ben, 1578-ban és 1580-ban fegyverszünetet, majd 1581-ben békét kötöttek.²⁵ Ezzel a Mediterráneum hosszú időre neutralizálódott. Az Oszmán Birodalmat ezután két hosszú, szárazföldi háború kötötte le; előbb a perzsákkal (1578–1590), majd az osztrák Habsburgokkal vívott kimerítő, egyaránt 13-13 évig tartó harcot.²⁶

2. A Habsburg Birodalom és a Királyi Magyarország

V. Károly német-római császár és spanyol király joggal tekinthette magát a kereszténység leghatalmasabb uralkodójának, I. Szulejmán szultán egyenrangú ellenfelének. Az uralma alatt álló országok, területek; Spanyolország, Németalföld, az itáliai területek és a Német-római Birodalom azonban olyan távolságokra voltak egymástól, s annyira eltérő fejlettségi szintet képviseltek, hogy irányításuk óriási terheket rótt V. Károlyra. A protestantizmussal folytatott harc a Német-római Birodalomban, az oszmán hatalommal szemben folytatott küzdelem (pl. 1535, Tunisz; 1541, Algír), az itáliai háborúk I. Ferencsel és utódjával kifárasztották az uralkodót. Ezért 1556-ban szokatlan lépésre szánta el magát, lemondott hatalmáról. A spanyol királyságot (a hozzátartozó Németalfölddel és itáliai tartományokkal egyetemben) fiára, Fülöpre; a német-római császári méltóságot pedig öccsére, Ferdinándra (akkor német-római király, cseh és magyar király, osztrák főherceg) ruházta.²⁷ Utóbbit a német választófejedelmek 1558-ban meg is választották császárnak. Ezzel az addig legalábbis névlegesen egységes Habsburg-dinasztia és birodalom két részre vált. A 16. században egyértelműen a nyugati, a spanyol Habsburg-ág volt V. Károly birodalmának valódi örököse gazdag és hatalmas tartományaival, távoli gyarmataival (Amerika). A keleti, osztrák Habsburg-ágnak ebben az osztozásban a szegényebb, kisebb keleti országok és területek jutottak (osztrák örökös tartományok, a cseh és magyar királyságok). A német-római császári címmel ugyan a Nagy Károly-i és I. Ottó-i titulus birtokába jutott Ferdinánd, s a kereszténység névleges világi feje lett, de ez tényleges befolyással alig járt. A Német-római Birodalom számos kisebb-nagyobb területi-politikai egységre oszlott, amelyeknek csak primus inter pares feje volt a császár. Ferdinánd és utódai az 1555. évi augsburgi vallásbékével szentesített

²⁵ Braudel 1973. 1127–1165.

²⁶ Összefoglalóan az Oszmán Birodalom külpolitikájára vö. Niederkorn 1993. 27–40.

²⁷ V. Károly uralkodására és lemondására l. pl. Gonda–Niederhauser 1978. 33–51.

területi-politikai-vallási („cuius regio, eius religio” elve) széttagolódást és széthúzást is örökölt kapták Károlytól. Maga a birodalom kerete, területi határai is bizonytalanok voltak; így például az olasz hűbérek vagy Németalföld, Svájc hozzátartoznak-e vagy sem stb. A birodalom egysége továbbra is fikció maradt, a császáron és az évenkénti birodalmi gyűlésen (Reichstag) kívül néhány összbiriodalmi intézmény (Reichskanzlei, Reichskammer) képviselte azt. Valójában nemcsak a választófejedelmek, hanem a kisebb fejedelmek is teljes szuverenitással intézték tartományaik ügyeit. A hagyományosan katolikus Habsburgok – ez alól talán I. Ferdinánd fia II. Miksa (1564–1576) volt kivétel, aki szimpátiát mutatott a protestánsok iránt – csak néhány katolikusnak maradt tartomány támogatását élvezhették; a kezdetben evangélikus (ágostai, lutheri irányzat), később inkább református többség többnyire a császári hatalom ellenzéke volt.

Ferdinánd és utódai hatalmi bázisa az osztrák örökös tartományokon, valamint a Cseh Királyságon és a Királyi Magyarországon alapult. E hármas „alapzatot” sem tekinthetjük azonban egységesnek, sokkal inkább laza konglomerátumnak. Ausztria számos kisebb önálló egységből állt, így Alsó-Ausztriából (Bécs központtal), Felső-Ausztriából (Linz a központja), Belső-Ausztriából (Grác központtal), amely maga is három önálló tartományból tevődött össze (Stájerország, Karintia, Krajna), továbbá Elő-Ausztriából és Tirolból (Innsbruck központtal). E szuverén tartományokat semmi sem kötötte össze, külön tartományi gyűléseik voltak, így az osztrák főhercegi címet is viselő Habsburgoknak külön-külön kellett őket kormányozniuk, megküzdve az ottani rendek ellenállásával, partikuláris érdekeivel.²⁸ I. Ferdinánd halála (1564) után a tartományok kormányzását úgy oldották meg, hogy a kiterjedt Habsburg-família egyes tagjaira bízták meghatározott területek igazgatását. Ez a rendezés lényegét illetően még I. Ferdinándhoz kapcsolódik, aki 1543-ban írt végakarata értelmében legidősebb fiára, Miksára hagyta Alsó- és Felső-Ausztriát, Károly fiára Belső-Ausztriát (Stájerország, Karintia, Krajna), Ferdinánd fiára pedig Tirolt és Elő-Ausztriát. A birodalmi központosítást kétségtelenül gátolta e középkori, családi osztozás. II. Miksa alatt nem változott e hármas felosztás. II. Rudolf uralkodása alatt tovább bomlott a birodalom. A legkisebb főherceg, Ferdinánd 1595. évi halála után Károly főherceg kisebbik fia, Lipót kapta Tirolt és Elő-Ausztriát. Már Prágába való költözése után Rudolf császár a Királyi Magyarországot, s Alsó- és Felső-Ausztriát kormányzó jogkörrel előbb legidősebb öccsére, Ernő főhercegre, majd annak Spanyol-Németalföldre való távozása után a sorban következő öccsre, Mátyás főhercegre bízta.²⁹

Egészében véve az örökös tartományok kisebb méretekben a Német-római Birodalom modelljét követték. Az összekötő kapocs közöttük az uralkodó főherceg személye

²⁸ A birodalom tartományaira vö. Benda, TSz 1984. 458–452.

²⁹ A Habsburg Birodalom felosztására a családon belül Fellner–Kretschmayr 1907. I. 147.; Magyarország története III/1. 614–616. (Sinkovics István); Benda, TSz 1984. 456.; Gonda–Niederhauser 1978. 68.

és a központi intézmények, szervek voltak, amúgy teljes autonómiát élveztek. Ezen központi intézmények sorában említhetjük az uralkodói tanácsadó szerveket. Ilyen volt a már I. Ferdinánd alatt működő, nagyobb létszámú, 25 fő körül mozgó Udvari Tanács (Hofrat), majd az egyre inkább fontosabbá váló, az előbbi háttérbe szorító jóval kisebb létszámú, kezdetben csak néhány főből álló Titkos Tanács (Geheimer Rat). A tanácsadó szervek mellett végrehajtó szervek is szolgálták az uralkodót. Ilyen volt az I. Ferdinánd által 1527-ben felállított Udvari Kamara (Hofkammer), amely a pénzügyi, gazdasági ügyeket intézte. A hivatali ügyek írásba foglalása az Udvari Kancellária (Hofkanzlei) feladata volt, amely Ferdinánd császárrá választása után a Császári-udvari Kancellária (Reich- und Hofkanzlei) nevet viselte. Végezetül utolsóként az 1556-ban felállított Udvari Haditanácsot (Hofkriegsrat) kell említeni, amely hadügyi, katonai funkciót látott el, a birodalom védelmét kellett biztosítani a török fenyegetéssel szemben. Az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács a Habsburg-központosítás két fontos, de korántsem elégséges alappillére jelentette.³⁰ Vallási téren a protestantizmus kezdett térnyerni, amely ellen az egyes Habsburg-főhercegek (különösen Károly főherceg, s utóda Ferdinánd főherceg Belső-Ausztriában) komoly küzdelmet folytattak.³¹

Az osztrák örökös tartományokkal szemben a Cseh Királyság viszonylag új Habsburg-szerzemény volt; Magyarországhoz hasonlóan a II. Lajos halálával megüresedett Jagelló-örökség egyik, s az idő előrehaladásával párhuzamosan egyre fontosabbá váló része. Maga a cseh korona is több autonóm tartományt egyesített; a legnagyobb és messze legjelentősebb ezek közül Csehország volt. Rajta kívül Morvaország, Alsó-Szilézia, Felső-Szilézia és a két Lausitz (Lusatia) alkotta a Cseh Királyság országait. A Cseh Királyság, ezen belül is elsősorban Csehország Rudolf császár és király alatt jutott kiemelkedő szerephez. Rudolf Bécsből Prágába helyezte át székhelyét 1578-ban. E lépésnek voltak stratégiai okai – Bécs sokkal inkább ki volt téve török támadásnak (ahogy azt például Szulejmán szultán 1529. évi hadjárata is ékesen bizonyította), mint a magyarországi török hódoltságtól jóval messzebb eső Prága. Emellett a cseh rendek követelése is szerepet játszott, akik azt akarták, hogy uralkodójuk köztük éljen. E székhelyváltogatás annak jele lehet, hogy a Cseh Királyság kb. négymillióra tehető lakosságával, fejlett iparával, nemesfémbányászatával (ezüst) kiemelkedő helyet foglalt el Közép-Európában.

A Királyi Magyarország képviselte a legkisebb súlyt e három fő részre tagolódó hatalmi bázisban. Ennek fő magyarázata az, hogy az 1541-től Budát és az ország középső részeit megszálló török Horvát-Szlavónországra, a Dunántúl nyugati részére és a Felvidékre – hozzávetőlegesen a Magyar Királyság egyharmadára, egy hosszú és keskeny, délről (a dalmát tengerparttól) északkelet felé, Erdélyig húzódó „félholdat” formázó

³⁰ A bécsi központi kormányzásokra összefoglalóan Fellner-Kretschmayr 1907.; Ember 1946. 48–74.; vö. még Magyarország története III/1. 393–396.; Benda, TSz 1984. 456.

³¹ Vö. pl. Újváry 1984. 87–90.

területre – szorította vissza a teljes Jagelló-örökségre számot tartó, 1527-ben Magyarország királyává koronázott I. Ferdinándot (1526–1564) és utódait. Bár a Habsburgok fenntartották jogigényüket az egész Magyar Királyságra, kénytelenek voltak a megmaradt harmad és az örökös tartományok, valamint a Német-római Birodalom védelme érdekében tartós védekezésre berendezkedni. Az 1541–1556 között sebtében megerősített várak java része hamar elesett; a később épített, a kor erősítési színvonalán álló olaszbástyás várak azonban már komoly kihívást jelentettek az oszmán fősergek számára is. A végvárrendszer kiépítésére és „üzemeltetésére” a Királyi Magyarország jövedelemforrásai (kb. évi félmillió forint) messze nem voltak elégségesek; így a Habsburg-uralkodónak igénybe kellett venni az örökös tartományok, a Cseh Királyság bevételeit is, sőt török hadjáratok esetén a Német-római Birodalomtól is segítséget kellett kérnie. Az áldozatvállalás mértéke érthető módon a török veszély távolságának arányában csökkent. A legnagyobb arányú teherviselés természetesen a közvetlenül, nap mint nap fenyegetett Királyi Magyarország részéről mutatkozott. A török portyákat jóval ritkábban megtapasztaló osztrák és cseh tartományok segítsége már kisebb volt, s inkább a török háborúk idején vált jelentősebbé. Végezetül a térben legtávolabbi Német Birodalom tartományaitól csak komoly török fenyegetés, nagyobb háború esetén tudta csak a császár a birodalmi gyűlés által megszavazott jelentősebb „töröksegélyt” (Türkenhilfe) megkapni.³² A „kereszténység védőbástyája” szerepre kényszerülő Királyi Magyarország kétségkívül a legkevesbé stabil Habsburg-bázisnak számított. Egyrészt a török hódítás állandóan elnyeléssel fenyegette, másrészt a védelmi kiadások, a megtartás céljából beinvesztált pénz sokszorosán felülmúlta a bevételeket. Ugyanakkor a központi hatalommal szembenálló rendiség itt sokkal erősebb volt, mint a cseh és osztrák tartományokban. Ebben része volt annak is, hogy a Királyi Magyarországon volt a nemesség a legnagyobb létszámú a Habsburg Birodalomban (kb. 4,4 %), s több mint kétszeresen felülmúlta a városi polgárság létszámát (kb. 2 %). Ezzel szemben mind az osztrák, mind pedig a cseh tartományokban magasabb volt a polgárság aránya (4-5 %), mint a nemességé (2-3 %).³³ A rendiséget erősítette, hogy a Királyi Magyarország – szemben Ausztriával és a Cseh Királysággal – nem oszlott szuverén tartományokra, mindössze Horvátország (s 1541 előtt Erdély) rendelkezett némi autonómiával.³⁴

A magyar rendiség magatartása a Bécsben, majd Prágában székelő Habsburg-központi hatalommal szemben ambivalens volt. Egyrészt szemben álltak vele és a rendi jellegű intézmények (országgyűlés) vagy a magyar központi szervek hatáskörét igyekeztek növelni. Utóbbiak közül a főpapokból, főurakból és más tanácsosokból álló, Magyar Tanács (Consilium Hungaricum) néven működő királyi tanács formális szereppel bírt,

³² A birodalmi segélyre, a Türkenhilfere összefoglalóan vö. Schulze 1978.

³³ Vö. Benda, TSz 1984. 448–449.

³⁴ Vö. erre Benda, TSz 1984. 450.

mivel elsősorban országgyűlések idején jött össze. E szerv helyett inkább a király távolléte miatt kinevezett helytartó (*locumtenens*) körül létrejött, állandóbb jellegű Helytartóság (*Locumtenentia*) működött rendszeresebben. A legfontosabb magyar uralkodói kormány szerv a pénzügyi, gazdasági feladatokat ellátó, 1528-ban felállított Magyar Kamara (*Camera Hungarica*) volt, amelyet székhelyéről pozsonyi kamarának is neveztek. Ennek alárendelve, majd 1567-től átmenetileg önállóan másik magyar gazdasági szervként működött az ún. szepesi kamara (*Camera Scepusiensis*) is Kassán. A Magyar Kancellária (*Cancellaria Hungarica*) ugyanakkor csak elvileg létezett, valójában az Udvari Kamara egyik osztályát jelentette, amelyet ténylegesen nem is a formális funkciót betöltő főkancellár vagy kancellár irányított, hanem az ügyosztály titkára.³⁵ A magyar rendek önállóságuk őrzése mellett a török elleni küzdelemben rászorultak a Habsburg-uralkodó anyagi és katonai támogatására.³⁶ A „maradék ország” rendisége ragaszkodott megmaradt szuverenitásához; de a legfontosabb pénzügyi, külügyi, katonai kérdéseket nem az ideiglenes „székhelyen”, Pozsonyban (országgyűlések helyszíne, kormányzések egy része is itt működik), hanem sokkal inkább Bécsben, a központi kormányzések intézték. Rudolf prágai költözése, 1578 után pedig voltaképpen két hatalmi központ határozta meg egészen 1608-ig, Rudolf lemondatásáig a Királyi Magyarország politikáját; a prágai császári udvar és a bécsi udvar, ahol az illetékes, magyar helytartóként tevékenykedő főherceg (Ernő, majd Mátyás) vezetésével működtek az ott „hátrahagyott hivatalok”, a központi hivatalok részlegei, amelyek szembe is helyezkedtek a prágai központi hivatalokkal. A káros érthető módon csak növelte ez a kettősség.³⁷

Az 1576-ban huszonnégy évesen apja, II. Miksa császár örökébe lépett II. Rudolf császár- király (magyar királyként I. Rudolf) egyéniségét és politikáját nehéz egyértelműen megítélni. A kortársak és a történetírás többnyire negatív véleményt alkotottak a császárról, melankolikus természetűnek, magába zárkózott különcnek, eszméihez és elgondolásaihoz makacsul ragaszkodó fanatikusnak tüntették fel. Rudolf valójában nem volt tehetségtelen uralkodó, műveltsége, s a kultúra, a művészet, valamint a tudományok iránti érdeklődése közzismert.³⁸ A császár komolyan vette uralkodói és a kereszténység fejének szerepét, ezzel is magyarázható a rákényszerített török háború végkimerülésig való folytatása, s a szintén univerzalisztikus igényű spanyol és pápai befolyás elleni időnkénti fellépés.³⁹ Rudolf helyzetét nehezítette az 1590-es években egész Euró-

³⁵ A magyar kormányzésekre vö. Magyarország története III/1. 397–401. (Sinkovics); Ember 1946. 75–203.

³⁶ A magyar központi kormányzésekre és a rendek küzdelmére e magyar kormányzések jelentőségének növelésében l. Ember 1946. 75–203.

³⁷ Vö. Benda, TSz 1984. 456.

³⁸ Rudolf császár- király személyiségére, uralkodására Elemy 1930.; Kárpáthy-Kravjanszky 1933.; Vocelka 1985.; Evans 1973.; Magyarország története III/1. 615. (Sinkovics István)

³⁹ Rudolf császár és a 15 éves háború kapcsolatára l. Leitsch, EEQ 1972. 301–320.

pában megfigyelhető, az „árforradalomra” visszavezethető krízis; amelyben bankházak mentek tönkre, s az uralkodók pénzügyi gondokkal küzdöttek. E folyamatot erősítették fel a századvég európai háborúi. Úgy tűnik, hogy Rudolf nem akarta a török háborút, sőt lehetőség szerint igyekezett elkerülni azt, kétszer is meghosszabbította a drinápolyi békét (1583, 1590). A Birodalom és a Királyi Magyarország védelme érdekében megerősítette a végvári rendszert; főleg kulcsfontosságú pontjait építtette át (Komárom, Győr, Eger, Kanizsa) és a veszélyeztetettnek tűnő Horvátország védelmét próbálta stabilizálni. A háború kitörése 1593 nyarán nem érte teljesen váratlanul a császárt, hiszen az előző évek török becsapásai Horvátországba, az Isztambul és Prága közti diplomáciai-politikai feszültség, bizonyos diplomáciai-katonai lépések egy törökellenes koalíció létrehozására előrevetítették ezt a lehetőséget is.⁴⁰

3. Az oszmán vazallusok: Erdélyi Fejedelemség, Havasalföld, Moldva és a Krími Kánság

A Porta szerves részének tekintette az Oszmán Birodalom északi részén elhelyezkedő vazallus államokat, amelyeket a 15–16. század folyamán kapcsolt a birodalomhoz.⁴¹ Ezek közül a legjelentősebb az Erdélyi Fejedelemség volt. A Budát 1541-ben megszálló Szulejmán szultán új rendezést valósított meg: Erdélybe küldte I. János király utódját, a csecsemő János Zsigmondot (akit a török uralkodó István király néven emlegetett), anyjával, Izabella királynéval együtt, s birtokaiban megerősítette, szandzsákokat adott Petrovics Péternek és Fráter Györgynek is. A szultán évi tízezer arany adót szabott ki a vazallus uralkodóra a tartomány birtoklásáért, ugyanakkor azt is kilátásba helyezte, hogy nagykorúsága elérésekor visszahelyezi őt apai örökségébe, azaz visszaadja Budát és a Magyar Királyságot. Ezt az ígéretét azonban a Magyarországra szintén igényt tartó Habsburgok miatt a szultán nem tudta és talán nem is akarta teljesíteni.⁴² Török szemszögből nézve a budai vilájethez kapcsolódtak Magyarország keleti felén az ekkor létrehozott „virtuális-jogi szandzsákok”: a János Zsigmondnak adott erdélyi, a Petrovics Péternek adott temesi, s a Fráter Györgynek adott tiszántúli szandzsák.⁴³ A Királyi Magyarország és Erdély rövid idejű Habsburg-kézen való egyesítését (1551–1556) követően harc bontakozott ki a felvidéki területek birtoklásáért a választott királyi címmel

⁴⁰ Összefoglalóan a Német Birodalom és a Habsburg-országok külpolitikájára Niederkorn 1993. 49–70.

⁴¹ Összefoglalóan Erdély és a román fejedelemségek külpolitikájára Niederkorn 1993. 41–49.

⁴² Buda elfoglalására, Szántó 1985. 11–12.; a szulejmáni rendezésre vö. Tóth, AUSz 1988. 38.

⁴³ Erre vö. Fodor 1991. 68–119.

bíró II. János és I. Ferdinánd, majd utóda, I. Miksa között. E küzdelem, – akár 1551-ben Fráter György kezdeményezésére Erdély átadása a Habsburgoknak – ezúttal is török hadjáratot eredményezett, amelynek során Szigetvár és Gyula is török kézre került.⁴⁴ Szulejmán utóda, II. Szelim azonban nem folytatta az európai háborút, az 1568. évi drinápolyi békébe pedig azt is belefoglalták, hogy Erdély és a Királyi Magyarország rendezze viszonyát.⁴⁵ Erre az 1570-ben megkötött speyeri egyezményben került sor. A szerződés értelmében János Zsigmond lemondott magyar királyi címéről és ezzel a magyar királyságra támasztott igényéről is, s cserébe a fejedelmi (princeps) titulust kapta. Fejedelemségének határait is rögzítették: a középkori erdélyi vajdaságon kívül négy megye tartozott még fennhatósága alá, az ún. Partium Regni Hungariae, azaz a Magyar Királyság részei (Bihar, Máramaros, Közép-Szolnok, Kraszna). Az egyezményben azt is kimondták, hogy János Zsigmond fiúutód nélküli halála esetén a Habsburgokra száll Erdély. A speyeri szerződés az 1541-es „szulejmáni rendezés” után a másik fontos mérföldkő Erdély történetében; a „keleti magyar királyságból”, János Zsigmond örökéből így lett Erdélyi Fejedelemség.⁴⁶ A Habsburgok vitathatatlan diplomáciai-politikai győzelme volt a speyeri egyezmény. Ez több tényezőnek is tulajdonítható. Egyrészt annak, hogy I. Ferdinánd, illetve utóda, I. Miksa az örökös tartományokban, a Cseh Királyságban és magában a Német-római Birodalomban Magyarországon kívüli hatalmi bázissal rendelkezett, míg János Zsigmond apjához hasonlóan az oszmán hatalom időnkénti segítségnyújtására szorult. A másik fontos szempont, hogy Ferdinánd és Miksa országrészében a Magyar Királyság egykori testét (corpus) képező terület jóval jelentősebb és nagyobb volt, mint a részt (partes) jelentő Horvátország. Ugyanakkor János Zsigmond országrészében az egykori részt (partes) jelentő erdélyi vajdaság dominált területi-politikai értelemben egyaránt, a testet jelképező Partium ugyan fontos volt, de mégis arányaiból következően kisebb szerepet játszott. Így az Erdélyi Fejedelemség szükségszerűen alárendelődött a Királyi Magyarországnak, elismerte annak felsőbbbségét, s ahhoz való, a török vazallitás miatt alapvetően jelképes tartozását.⁴⁷

János Zsigmond 1571. évi halálakor az erdélyi rendek nem a török beavatkozást szükségszerűen kiváltó Habsburg-uralom mellett döntöttek, hanem új uralkodót választottak Báthori István személyében.⁴⁸ Báthori ügyes, kompromisszumra hajló politikával egyaránt igyekezett elnyerni II. Szelim, majd III. Murád szultán, illetve Miksa

⁴⁴ Vö. Barta 1979. 72–121, 177–183.

⁴⁵ A drinápolyi béke e pontjára vö. Sinkovics 1968. 148.

⁴⁶ János Zsigmondról szóló monográfia Szentmártoni 1934.; uralkodására és a speyeri egyezményre összefoglalóan I. Erdély története I. 421–435. (Barta Gábor); Barta 1979. 72–121, 177–185.

⁴⁷ A keleti magyar királyság alulmaradására a nyugati, Habsburg magyar királysággal szemben, s ennek magyarázatára I. Péter 1987.

⁴⁸ Báthori István uralkodására Buday 1932.; Lukinich 1935.; Erdély története I. 446–454. (Barta Gábor); Magyarország története III/1. 629–649.; Nagy, Báthori István emlékezete, 21–41.

császár kegyeit, bizalmát. A szultán oklevélben (ahdnáme) ismerte el uralkodónak, amelynek fejében évi adót tartozott küldeni a Portára. Miksával szemben kezdetben vajdai címét használva alárendeltségét hangsúlyozta. Mindennek ellenére a Habsburg-uralkodó a speyeri egyezményt János Zsigmond nevében megkötő, nyugati orientációjú Bekes Gáspárt támogatta trónigényében. Az Erdélybe betörő Bekes legyőzése (kerelőszentpáli csata 1575. július 8-án), továbbá a lengyel királyság elnyerése (1576) után az immár erdélyi fejedelmi címet használó Báthori István módosított a Habsburgokkal szembeni politikáján. Álláspontja az volt, hogy az adó árán fenntartott török szövetséghez, vazallitáshoz Erdélynek ragaszkodnia kell. Báthori azt remélte, hogy a Habsburg-örökösödés ellenére is létező királyválasztás hagyományát kihasználva Miksa vagy Rudolf halála után sikerül a Habsburgokat kimozdítani a Királyi Magyarországból, megszerezni azt, s ezáltal kelet felől egyesíteni az országot. Mivel azonban a Habsburg-jelenlétet megkövetelő török nyomás továbbra is erős maradt, Báthorit pedig lefoglalták Lengyelország ügyei (a IV. Iván elleni livóniai háború stb.), az elképzelés a korszakra tipikusan jellemző megvalósíthatatlan, irreális vágyálom maradt. Báthori István Krakóból Erdélyi Kancelláriája révén továbbra is Erdély valódi irányítója volt, – e megoldás némiképpen emlékeztet arra, ahogy a Habsburg-uralkodók Bécsből igazgatták a Királyi Magyarországot – jóllehet Lengyelországba való távozásakor a Porta hozzájárulásával Kristóf bátyját tette meg helyettesévé, vajdává.⁴⁹ A jóindulatú, Szamosközy István erdélyi történetíró által humanista hízelgéssel Antoninus Pius római császárhoz hasonlított Kristóf vajda beteges volt, s hamarosan elhunyt (1581).⁵⁰ Ekkor a gyermektelen István király továbbra is a Báthori-dinasztia örökösödése érdekében unokaöccsét, Kristóf fiát, a kiskorú Zsigmondot jelölte ki és fogadtatta el utódként az erdélyi rendekkel és a szultánnal egyaránt.

A kiskorú Zsigmond helyett kezdetben a Báthori István által megbízott fejedelmi tanács, majd 1583-tól három helytartó (Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Sombori László), az ún. triumvirátus intézte az ügyeket. Ez a megoldás sem vált azonban be, s így 1585-ben Báthori István Giczy János váradi kapitányt nevezte ki kormányzónak.⁵¹ Az élete utolsó éveiben törökellenes koalíció megszervezésének ábrándjával is foglalkozó Báthori István halálával a két országot lazán összefogó perszónálunió megszűnt. Erdély keveset profitált e kapcsolatból, Lengyelország jóval többet. Báthori István érélyes, jó uralkodója volt a lengyeleknek, sikeres háborút vívott IV. Iván orosz cár ellen (1579–1581), amelyben erdélyi katonák is részt vettek. Báthori ugyanakkor nem viselkedett Lengyelországban idegen királyként, nem vétette magát körül erdélyi tanácsadókkal, s Erdély érdekeit nem helyezte előtérbe a lengyel érdekekkel szemben, sőt

⁴⁹ Erdély „távírányítására” vö. Erdély története I. 453. (Barta Gábor); Nagy, Báthori István emlékezete 33–36.

⁵⁰ Temetési ceremóniájának leírására l. Abaffy-Kozocsa 1991. 107–108.

⁵¹ Erdély kormányzására vö. Magyarország története III/1. 641–644.

egészében véve Erdély második helyre szorult Báthori politikájában lengyel királyságának időszakában. Bár az Erdélyi Fejedelemséget igyekezett megtartani családjá számára, Zsigmond kijelölésével Báthori István – akaratán és tudtán kívül – tévedést követett el. A két évvel nagybátyja halála után, 1588-ban magát az országgyűlésen nagykorúnak kinyilvánító, ekkor tizenhat éves Báthori Zsigmond sok mindenben eltért kiváló elődjétől. István király és fejedelem kortársaihoz hasonlóan ambíciózus volt ugyan, a felkínált hatalmat soha nem utasította vissza, s megvalósíthatatlan légvárakat is épített, de ezeket mindenkor meg tudta különböztetni a könnyörtelen realitásoktól, s ez utóbbiak határozták meg kül- és belpolitikáját. Zsigmond korából is fakadóan nagyravágyó volt, lelkesedett és hitt kivihetetlen tervekben, sőt bele is lehetett vinni ezekbe. Amikor azonban komolyabb nehézségek merültek fel, Zsigmond azonnal visszatáncolt, s próbálta másokra hárítani a felelősséget, ő maga pedig kibúvót, mentséget keresett. Nagybátyja nyomdokaiba lépve lengyel király szeretett volna lenni, ehhez a török hozzájárulását és támogatását kérte 1591-ben, de ez a terve nem sikerült. Zsigmond óvatos és kiegyensúlyozott nagybátyjával szemben rapszódikus volt, egyik végtelből könnyen a másikba esett.⁵² Humanista neveltetéséből adódóan tehetséges, művelt uralkodó volt, aki bőkezű mecénásként fényűző udvart tartott fenn, ahová özönlöttek Itáliából a művészek, de a kalandorok is.⁵³ Az erdélyi főurakból, nemesekből jobbra idegenkedést, ellenszenvet váltottak ki ezek a jövevények. A többnyire szintén humanista műveltségű, padovai egyetemet megjáró, de Báthori István szemléletét átvevő „régi” vezetői garnitúra is megütközéssel figyelte Zsigmond pazarló, fényűző életmódját.⁵⁴ A befolyásolható Zsigmond nagybátyjához hasonlóan hithű katolikus volt, s ez meghatározó szerepet játszott politikájában is. A fejedelem lassanként kibontakozó nyugati orientációjában – amely szakítást jelentett Báthori István óvatos, törökre támaszkodó politikájával – része volt az 1591-ben Erdélybe küldött, spanyol származású jezsuita gyóntatónak, Alfonso Carillonak. Zsigmond tapasztalatlansága, erkölcsi-politikai gyengeségei a speyeri szerződés után virágzó, békés jólétet élvező Erdélyi Fejedelemséget veszélyes vizekre sodorták. A Magyar Királyság egyharmadát kitevő terület egymillió főre tehető lakossággal rendelkezett, amely vegyes etnikumú volt. Uralkodó rétegeit a három nemzet unióját alkotó magyar nemesség, szász patríciusok és a székely előkelők (primorok) képezték. A középrétegeket és a lakosság zömét kitevő jobbágyokat nemcsak e három nemzetiségbeliek, hanem románok is alkották. Erdély János Zsigmond e tekintetben toleráns és példás uralkodása alatt sok vallású országgá is vált, s e jellegét a katolikus

⁵² Báthory Zsigmondra összefoglalóan l. Erdély története I. 453–454, 522–524. (Barta Gábor); Nagy 1984. 79–148.; hagyományos, inkább negatív jellemzésre Benda 1986. 18–20.

⁵³ Báthori Zsigmond humanista udvarára pozitív beállítással l. Bartók 1987. 135–157.

⁵⁴ Az idegen, itáliai udvaroncok iránti gyűlöletre és Zsigmond negatív beállításáról. Szamosközy 1977. 57–61.

⁵⁵ Az erdélyi országgyűlésekre vö. Trócsányi 1976.; az erdélyi kormányzatra l. Trócsányi 1980.

Báthoriak alatt is megőrizte. A rendiség gyengébb volt, mint a Királyi Magyarországon. Ezt tükrözte az erdélyi egykamarás országgyűlés és az is, hogy a zömében uralkodói kormánysszervek irányító szerepet játszottak.⁵⁵ Erdély gazdaságilag és politikailag is elmaradottabb volt a Királyi Magyarországnál, de a török által megengedett belső autonómia és a béke következtében kedvezőbb helyzetben volt. Ezt a lassú, fokozatos fejlődést szakította meg a tizenöt éves háború kitörése.

Erdély kelet felől két másik oszmán vazallus állammal, a két román vajdasággal volt határos. Havasalföld és Moldva későn, a 14. század első felében alakult ki, s hosszú, szívos küzdelem után a 15. század második felére az Oszmán Birodalom vazallusává vált. A két román államalakulat Erdélynél fejletlenebb volt gazdasági-társadalmi tekintetben. A Duna mellett fekvő Havasalföld termékeny síkságaival az Oszmán Birodalom egyik éléstárának számított, míg Moldva inkább stratégiai szempontból (a Fekete-tenger partvidékének biztosítása, a Krím-félsziget ellenőrzése) volt fontos. A despotikus hatalommal rendelkező fejedelmet (vajdát) mindkét államban a szultán nevezte ki. A Portának a legtöbb ajándékot ígérő, trónra ültetett vajda adó formájában a parasztságra hárította költségeit. A vajdák személye gyakran változott, ami nem kedvezett a belpolitikai stabilitásnak. A földbirtokos bojárok többnyire szemben álltak a vajdával, akit a Porta képviselőjének tekintettek. A rendiség nem fejlődött ki ezekben az agrár jellegű, önellátó tendenciákat mutató gazdasággal rendelkező, oszmán vazallus államokban. A görögkeleti klérus és a bojárok ugyan elkülönülő csoportokat alkottak, de köznemesi és városi rend nem alakult ki. Erdélyhez képest a töröktől való függés erősebb volt Moldva és Havasalföld esetében. A szultán nevezte ki a vajdát (míg az erdélyi fejedelmet általában csak megerősítette), az adón kívül a török seregeket élelmezniük is kellett a vajdaságoknak, sőt kulcsfontosságú váraikban (pl. Bukarest, Gyurgyevó, Bender, Kilia stb.) török őrségek tartózkodtak. A két román állam az eddigiekből is következően szuverén külpolitikát nem folytathatott, de bizonyos, kétségkívül szűk manőverezési-lavírozási lehetősége volt. Az Oszmán Birodalomhoz tartozó vajdaságok 1541 előtt elsősorban Magyarország, utána pedig annak egyik utódállama, a hozzájuk legközelebb eső Erdélyi Fejedelemség felé tájékozódtak. A legnagyobb török vazallus állam – amely lakosságának, hadseregének létszámát tekintve valószínűleg elérte a két román fejedelemség együttes népességét, haderejét – maga is érdekelt volt a szomszédos vajdaságok orientációját illetően, s időnként próbálta befolyásolni azt. A másik igazodási „pont” a Lengyel Királyság volt, amely a tizenöt éves háborúban beavatkozott a vajdaságok belviszályaiba. Lengyel szempontból főként a közelebbi Moldva volt érdekes. A harmadik hatalom a Krími Kánság, amely ugyan maga is oszmán vazallus volt, de időnként próbálta befolyását kiterjeszteni elsősorban a közeli Moldvára.⁵⁶

⁵⁶ A román vajdaságokra l. Magyarország története III/1. 127–132. (Hegyi Klára); a török–román viszonyra vö. Maxim, RRH 1977.

A 15 éves háborúba Erdéllyel együtt, annak befolyására sodródott bele a két román vajdaság. Havasalföldön 1593 óta Mihály uralkodott, aki erdélyi támogatással nyerte el a Portán a trónt. Moldvában Áron vajda uralkodott, akit 1592-ben az erdélyi fejedelem portai utasításra megvédett lengyelbarát ellenzékével szemben székely zsoldoshad beküldésével.⁵⁷ Mindkét román vajda tehát Báthori Zsigmond lekötelezettje volt a háború kitörése előtt. A háború során a román vajdaságok számára a következő alternatíva nyílt: vagy kitartanak az oszmán hatalom mellett, vagy pedig a több kockázattal járó szakítást választják. Utóbbi esetben számolni kellett az erdélyi, a lengyel, a Habsburg, esetleg a tatár fennhatóság lehetőségével. Kevés esélye volt annak, hogy szuverén román állam vagy román vezetésű perszonálunió jöjjön létre a nagyhatalmak szorításában.

Végezetül a Lengyel Királysággal délkelet felől határos Krími Kánságról kell megemlékezni. Az 1470-es évektől török fennhatóság alatt levő Kánság egyaránt ellenséges viszonyban állt a moszkvai állammal és Lengyelországgal. A tatárok fő ellenségei a szintén irreguláris, portyázó hadviselést folytató kozákok voltak, akik a lengyel és orosz állam állandóan változó határvidékein éltek, s lételemük volt a harc. A Krími Kánság külpolitikailag nem volt szuverén, a kánt a szultán nevezte ki a Giráj (Girej) családból, szultáni parancsra a tatár seregnek részt kellett venni a török hadjáratokban, családjából túszoikat küldött a kán Isztambulba, s török helyőrség is állomásozott a Krímben. A Kánságnak ugyanakkor nem kellett adót fizetnie, s rablóhadjárataiból, a fogolykereskedelemből óriási bevételei származtak. A krími tatárok egyszerre képviselték az Oszmán Birodalmat (lázongó vazallusok megfékezése, perzsa és magyar hadjáratokban tevékeny részvétel) és saját érdekeiket. Az iszlám hitre tért Krími Kánság bizonyos külpolitikai mozgásszabadsággal rendelkezett, s ezt igyekezett is kihasználni. A 15 éves háborúban a Porta részéről fokozott kereslet nyilvánult meg a könnyűlovas tatár csapatok iránt. Gázi Giráj kán a tatár sereg növekvő szerepét próbálta kihasználni, s arra törekedett, hogy legalább Moldvát, esetleg Havasalföldet is befolyása alá vonja, s családjának megszerezze. Terve beleütközött egyrészt a Porta, másrészt a Lengyel Királyság ellenállásába.⁵⁸

Az Oszmán Birodalom északi peremén elhelyezkedő török vazallus államok geopolitikai helyzetükből is fakadóan nagyobb mozgástérrel rendelkeztek mint a birodalom belsejében levő, jobban beintegrált tartományok.⁵⁹ Egy elhúzódó háború további, veszélyekkel is együtt járó lehetőségeket teremtett számukra. Ilyen az elszakadás vagy bizonyos fokú önállóság elnyerése a birodalmon belül. A Királyi Magyarországhoz erős szálakkal kapcsolódó, kiváltságos helyzetben levő Erdélyi Fejedelemség esetében a teljes elszakadás perspektívája rajzolódott ki, bár az sem volt kizárt, hogy a birodalmon

⁵⁷ Erdély szerepére Áron és Mihály hatalomra jutásában vö. Lele, Ae 1991/3–4. 107.

⁵⁸ Összefoglalóan a krími kánságra Ivanics 1994. ; Kortepeter 1972.; röviden Magyarország története III/1. 127–132.

⁵⁹ Összefoglalóan a vazallus államokra Magyarország története III/1. 127–132.

belül maradjon a két román vajdaság feletti ellenőrzési joggal. Erdély esetében a veszélyt az jelentette, hogy szorosabban függő Habsburg-tartomány lesz, vagy pedig a török teszi büntetésből valódi vilájjá. A gyengébb román fejedelemségek Erdély példáját követték, s csak Erdély belső válsága miatt vette át az erdélyi fejedelem szerepét átmenetileg a havasalföldi vajda. A két vajdaságnál fokozottabban fennállt az Oszmán Birodalomba való beolvasztás veszélye, míg a Habsburg Birodalomba való tényleges betagozódás lehetősége Lengyelország ellenállása miatt kevésbé fenyegetett. A Krími Kánság lehetőségeit Erdélyhez hasonlóan növelte a háború, mivel a Porta fokozottan számított az irreguláris tatár csapatok részvételére. Gázi Giráj kán nem törekedett ugyan elszakadásra, de egyre inkább saját és családja érdekeit próbálta érvényesíteni, s a másik három vazallus feletti irányító szerepre törekedett.

II. fejezet

KÜLPOLITIKAI KÖRKÉP

1. Világgazdaság és világpolitika

A 16. században kezdett kibontakozni egy „világgazdasági rendszer”, amelyhez az egyes régiók rájuk jellemző módon, gazdasági jelentőségüknek megfelelően illeszkedtek, s egymásba fogaskerékszerűen kapcsolódva együttesen alkották ezt a komplex rendszert. A gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok területi kiterjedése a kora újkor e periódusában nagyobb volt, mint a megelőző korok bármelyikében. Mai értelemben aligha tekintenénk világgazdaságnak e rendszert, hiszen korántsem hálózta be az egész földkerekséget, hatalmas területek maradtak ki belőle (pl. Észak-Amerika, Afrika túlnyomó része, Ázsia jórészt, Ausztrália stb.). Mégis formálódni kezdett egy „világpiac”, s e 16. században meginduló folyamatot segítették olyan világgazdasági jelenségek, mint az „árforradalom” vagy a kereskedelmi útvonalak áttevődése a Mediterráneumból az Atlantikumra. A változásokban szerep jutott a földrajzi felfedezéseknek, az amerikai földrész gyarmatosításának, gazdasági kiaknázásának, de a világgazdasági rendszer kifejlődésének okait Európán belül kell keresnünk. Nyugat-Európa egyes régiói (pl. Németalföld) a közép-korra visszanyúlóan az európai átlagnál sűrűbb városhálózattal, fejlettebb iparral rendelkeztek. A 16. században az ipari jelleg erősödött, az agrártermelés pedig arányaiban visszaesett. Ebből következően kereslet kezdett mutatkozni előbb Nyugat-Európán belül, majd később egész Európára kiterjedően az agrártermékek iránt. Az agrárkonjunktúra azzal járt, hogy a mezőgazdasági termékek árai jelentősen megnövekedtek a kereslet arányában. Az ipari árak is emelkedtek, s a bérek is, de ezek nem tudtak lépést tartani a mezőgazdasági árnövekedéssel. A strukturálisan kevésbé fejlett, kevésbé városias és iparosodott – az egykori Római Birodalomhoz nem tartozó, s a feudalizmus útjára is később lépő – kelet-európai területeknek kezdetben előnyös volt ez a konjunktúra, s fokozta agrárjellegüket. Nyugat-Európa ugyanakkor ráállt a tömegfogyasztási iparcikkek (pl. posztó) termelésére, s ezeket juttatta el a kereskedelem csatornáin keresztül Európa keleti felébe. A 16. században kezdett kibontakozni egy munkamegosztási folyamat Európa nyugati és keleti fele között, amely felerősítette a korábban is meglevő, de viszonylag csekély gazdasági különbségeket. A kereskedelemben is változások következtek be. Míg korábban az Európát és Ázsiát összekötő, interkontinentális levantei kereskedelem dominált, amely keletről luxuscikkeket (fűszerek, selyem stb.) hozott, amelyért Európa jobbára nemesfémből vert pénzzel fizetett, addig a 16. század folyamán az intrakontinentális, azaz Európán belüli, közfogyasztási cikkekre épülő (iparcikkek, nyersanyagok, agrártermékek) kereskedelem került előtérbe. Ennek meg-

felelően az Atlantikum vált fő szállítási útvonallá, a Mediterráneum lassan a második helyre szorult. Hatalmas tőkék halmozódtak fel az árukereskedelemben, amelyeket később az iparba lehetett fektetni.¹

A kialakuló európai gazdasághoz, belső piachoz kapcsolódtak más, külső területek. Az újonnan felfedezett és gyarmatosított Amerika középső és déli részei (főként spanyol, kisebb részben portugál gyarmatként, kolóniaként) alávetett nyersanyagtermelő (nemesfémek, agrártermékek) és iparcikk felvevő területként vált az európai, azon belül is a délnyugat-európai gazdasági régió részévé. Afrika északi területei inkább a régi típusú levantei kereskedelem révén tartoztak a formálódó világ gazdasági rendszerhez. A fekete kontinens mellett húzódott a Közel-Keletet és az Oszmán Birodalmat kiiktató útvonal, amely az ázsiai gazdaság luxuscikkeit közvetítette Európába. Afrika partmenti területei révén (rabszolga-kereskedelem) kötődött valamelyest a világ gazdasághoz. Az európai kereskedők, elsősorban a portugálok megvetették lábukat Indiában (Goa és egyéb bázisok) és más ázsiai területeken. Egészében véve azonban India, Kína és Japán nem integrálódott be ebbe a világméretűvé vált, lényegileg azonban európai gazdasági szisztémába.

Mivel a világ gazdaságban Európa játszott meghatározó szerepet, a világpolitikában is egyre inkább dominanciához jutott. Meg kell vizsgálnunk tehát a más földrészek sorsára is egyre nagyobb befolyást gyakorló európai politikát. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell azt, hogy a maitól számos ponton különbözött az Európa-fogalom a 16. században. Az inkább földrajzi fogalomként ismeretes Európa szó helyett jóval gyakrabban használták a Kereszténység (Christianitas) vagy Keresztény Közösség (res publica Christiana) fogalmát, amely a keresztény államok együttesét magába foglaló területi-ideológiai egységet jelölt. Lényegében párhuzama, megfelelője ennek a mohamedán felfogásban használatos, s már említett „iszlám terület, haza” (dar ül-Islam). A Keresztény Közösség elsődleges értelemben jelentette az összes keresztény államot Oroszorszáig bezáróan. Az 1054-es egyházszakadás alapvetően nem változtatott ezen az értelmezésen, bár a balkáni területek és Oroszország a görögkeleti egyházat követve kívül került a római katolikus egyházhoz tartozó kereszténységen. Nagyobb jelentőségű volt az oszmán hódítás ebből a szempontból is. A balkáni államok meghódításával új helyzet állt elő. Ezek a Kereszténységhez (Európához) tartozó területek átmenetileg iszlám területté váltak, s gyakorlatilag kikerültek a Keresztény Közösségből. A Kereszténység délkeleti határai így a Királyi Magyarország és a hódoltság határainál húzódtak. Ugyanakkor az elvesztett területeket továbbra is a Kereszténység részeként tartották számon, s visszahódításukra időről időre kalandos, meg nem valósítható terveket szőttek. Az Oszmán Birodalom megdöntése, Konstantinápoly és a Szentföld visszafoglalása meghaladta bármely európai hatalom lehetőségeit, a Kereszténység egészének összefogása és katonai-politikai együttműködése viszont irreális, bár gyakran felvetett célkitűzés

¹ A 16. századi világ gazdasági folyamatokra összefoglalóan Wallerstein 1974.; Braudel 1976.; Braudel 1985.; Koenigsberger–Mosse 1985. 21–53, 212–217.; Bonney 1991. 417–473.

volt e korszakban. A keresztény univerzalizmus hangzatos, de mindig csak a török által közvetlenül vagy közvetve fenyegetett államokat mozgósító jelszóvá vált. A Kereszténység (Európa) valójában dinasztikus államok halmaza volt, amelyek egymással is ellentétben álltak, s sokszor e küzdelem fontosabbá vált, mint az iszlám előrenyomulás elleni harc. Bonyolította a helyzetet a keresztény ideológia válsága, a protestantizmus jelentkezése. A katolicizmus és a protestantizmus rivalizálásából szervesen következett, hogy a Kereszténység és az Iszlám ideológiai és politikai szembenállásának intenzitása időszakonként csökkent, sőt a protestáns államok és az Oszmán Birodalom között taktikai jellegű közeledés történt. A szövetség éle egyértelműen az európai politikát irányító és szupremáciára törekvő, katolikus Habsburg-dinasztia ellen irányult. A 16. század második felére – némileg egyszerűsítve – kialakult a protestáns észak (Anglia, Németalföld, a Német-római Birodalom északi és középső tartományai, skandináv államok) és a katolikus dél (Spanyolország, Portugália, itáliai államok) szembenállása. Franciaország és Lengyelország, némi belső harc után, megmaradt katolikusnak, bár jelentős protestáns kisebbséggel rendelkezett. Közép-Európa, a Habsburg-tartományok viszont egyelőre a protestantizmus felé hajlottak, még ha az uralkodó dinasztikus politikai okokból a katolicizmust részesítette is előnyben, s az általa támogatott ellenreformáció révén a folyamat megfordult a 17. század során. A görögkeleti irányzatot követte Oroszország és az Oszmán Birodalomhoz tartozó balkáni területek lakossága, a magyarországi török Hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség viszont zömében protestáns volt. A Keresztény Közösség tehát a 16. században erőteljesen megosztott volt ideológiai és politikai tekintetben egyaránt.²

Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy a Kereszténység (Európa) „törésvonalai” a 16. században elsődlegesen ideológiai-vallási és politikai-dinasztikus jellegűek, s nem annyira gazdasági természetűek voltak. Így indokolatlan a 20. századra jellemző Nyugat- és Kelet-Európa szembeállítás visszavetítése a 16. századra és ugyanígy helytelen Nyugat-Európa politikai vezető szerepéről beszélni e korszakban. A Kereszténység legerősebb államának a spanyol birodalmat tekinthetjük, amely egyaránt érdekelt volt a mediterrán térségben itáliai birtokai révén, s az Atlantikumban, Németalföld és amerikai gyarmatok birtoklásával. Legfőbb ellenlábasa az Iszlám legerősebb állama, a jelentős dél-európai területeket birtokló, a Mediterráneum keleti felét uraló, Ázsiában és Afrika északi részén is nagyhatalomként funkcionáló Oszmán Birodalom volt. Jelentős hatalomnak számított még a 16. század első felében a Habsburg-dinasztia ellen küzdő Franciaország, de ezután átmenetileg lehanyatlott, s csak a 17. század elejére erősödött meg újra. A számos, meglehetősen önállósággal bíró fejedelemségből és tartományból álló Német-római Birodalom és Itália politikai-területi szétagoltsága miatt kisebb szerepet játszott. Európa középső és keleti részeit tekintve a „keleti” Habsburg Birodalom, a német-római császár szűkebb értelemben vett birodalma (Csehország, Királyi Ma-

² A 16. századi európai politikára Elliott 1968.; Koenigsberger–Mosse 1985. 212–217.; Bonney 1991. 79–305.; Magyarország története III/1. 53–60. (Pach Zsigmond Pál)

gyarország, osztrák tartományok) és Lengyelország játszott jelentősebb szerepet. Anglia a korszakban középhatalomnak tekinthető, Észak-Európa államai pedig kevés hatást gyakorolnak a kontinens politikai életében. A világpolitika rendszerében még az Oszmán Birodalom északi szomszédja, a lassan erősödő és terjeszkedő moszkvai állam vagy Oroszország és az oszmán hódítást keleten lefékező siita iszlám nagyhatalom, Perzsia érdemel említést.

2. A spanyol birodalom és nyugat-európai ellenfelei

II. Fülöp (1556–1598) hatalmas területeket örökölt apjától, s e birodalmat még tovább sikerült növelnie. V. Károlyhoz képest Fülöp óvatosabb, tartózkodóbb természetű volt, de a kitartást, sőt makacsságot illetően felülmúlta apját. A sokat utazó, de legtöbbet talán Németalföldön tartózkodó Károllyal szemben Fülöp jóformán ki sem tette a lábát Spanyolországból, s Madridot választva székhelyül spanyol (kasztíliai) uralkodó lett, míg apja inkább volt német-római császár, univerzális monarcha. Fülöp hosszú uralkodása alatt a spanyol birodalom zenitjéhez érkezett, ugyanakkor a sorozatos és hosszú háborúkban kimerült, s II. Fülöp utódai alatt hamarosan hanyatlásnak indult a 17. században.³

A spanyol uralkodó előbb sikeresen zárta le a 15. század végén megindult, közel félévszázados küzdelmet Franciaországgal (1559, Cateau Cambrésis-i béke). Közel egy évtizeddel később előbb a dél-spanyolországi (granadai) moriszkók felkelését (1568–1570) verte le, majd szinte ennek folyományaképpen bekapcsolódott az V. Pius pápa szervezte törökellenes Szent Liga harcaiba, amelynek kiemelkedő állomása volt Lepanto. II. Fülöp nemcsak ideológiai okokból vette fel a harcot az Oszmán Birodalommal. A spanyol birodalom stratégiai érdekei is azt követelték, hogy a Mediterráneum nyugati felében biztosítsa a spanyol hegemoniát, s a törököt viasszorítsa a Mediterráneum keleti felébe. A török fenyegetés elsősorban a spanyol koronához tartozó Nápolyi Királyság (Dél-Itália és Szicília) esetében volt akut, de az észak-afrikai török vazallus kalózállamok (Algír, Tunisz, Tripoli) révén Dél-Spanyolország is veszélyben volt, ami különösen a moriszkófelkelés idején volt aggasztó. Az 1570-es években folyó váltakozó sikerű tengeri harcokban Fülöpnek sikerült megállítani a török előrenyomulást, s eregyensúlyt teremteni a keresztény (katolikus) és az iszlám világ között. Fülöp nemcsak az iszlám elleni kényszerű küzdelmet örökölte apjától, hanem egy szerteágazó, s nehezen kormányozható birodalmat és vele együtt a protestantizmus elleni hadakozást.⁴

³ A spanyol Habsburgokra általában I. Elliot 1968.; Lynch 1984.; Lowett 1986.; II. Fülöp uralkodására a legjobb összefoglaló munka Parker 1979.; uralkodására I. még Koenigsberger–Mosse 1985. 247–266.; Bonney 1991. 145–163.; magyarul I. Wittman 1967.; Gonda–Niederhauser 1978. 52–64.

⁴ A lepantói csatára és a spanyol–török kapcsolatokra I. Braudel 1976. II. 1027–1087.; I. magyarul Zimányi 1983.

1566-ban Fülöp birodalmának leggazdagabb és ennél fogva kulcsfontosságú részén, Németalföldön felkelés tört ki a spanyol abszolutizmus és ellenreformáció ellen. Ettől kezdve Fülöpöt harminckét esztendőn keresztül, haláláig az a fő törekvés vezette, hogy erőszakkal vagy mérsékelt engedmények árán pacifikálja és megtartsa Németalföldet. Az északi tartományok a protestáns Holland és Zeeland tartományok helytartója, a „hallgatag” Orániai Vilmos irányításával, majd meggyilkolása (1584) után unokaöccse, a kiváló hadvezéri képességekkel rendelkező Orániai Móric vezetésével szívós ellenállást tanúsítottak. A németalföldi háborúban az 1579-ben megalakított északi Egyesült Tartományoknak sikerült feltartóztatniuk a világ akkoriban talán legerősebbnek számító hadseregét. A spanyol gyalogos terciókkal szemben a németalföldi hadvezetés új, mozgékonyabb formációt alakított ki. Az elhúzódó, több mint négy évtizedig tartó küzdelemre elsősorban a várostromok (pl. Ostende vívása a 17. század elején), s kevésbé a nyílt csaták (pl. 1580. évi gembloux-i, 1600. évi nieuporti) voltak jellemzőek.⁵

A spanyol birodalom belháborúja az 1580-as évek második felétől nyugat-európai háborúvá szélesedett, amelyben II. Fülöp katolikus birodalom megteremtésére, ellenfelei pedig a spanyol nagyhatalom további térnyerésének megakadályozására törekedtek. Az eszkalációban Angliának jutott főszerep. Erzsébet királynő (1558–1603) minden eszközzel igyekezett az aggasztóan megnövekedett spanyol befolyást ellensúlyozni. II. Fülöp hatalmi bázisa 1580-ban jelentős mértékben nőtt, amikor Sebestyén király 1578-ban, Marokkóba vezetett „keresztes hadjárata” során elesett, s így kihalt a portugál Avis-dinasztia. Fülöp ekkor rokonsági alapon trónigényt jelentett be Portugáliára és annektálta a szomszédos országot. Perszonálunió jött létre Spanyolország és Portugália között. Nemcsak az Ibériai-félsziget egészét birtokolta immár Fülöp, hanem a távoli portugál gyarmatok (Amerikában Brazília és ázsiai gyarmatok) is kezére kerültek.⁶ A spanyol uralkodó Angliát is szerette volna megkaparintani. V. Károly annak idején fiát, Fülöpöt összeházasította VIII. Henrik angol király legidősebb lányával, az Aragóniai Katalintól született Máriával, aki rövid ideig uralkodott is (1553–1558) és katolikus restaurációt kísérelt meg. Őt követő féltestvére, a Boleyn Annától született Erzsébet azonban talán politikai okokból is a protestantizmushoz közeledett. Fülöp házassági ajánlatát elutasította, s politikáját a spanyol király ellenfeleinek támogatása vezérelte. 1585-ben szerződést kötött Németalfölddel és katonai segítséget is nyújtott a felkelőknek, pártolta Don Antonio portugál trónkövetelő ügyét, s kereskedelmi megállapodást kötött a Portával (1580). Ezen kívül a királynő bátorította a Drake, Hawkins és más kapitányok által indított kalózkciókat a spanyol ezüstszállítmányok, s az újvilági (amerikai) gyarmati és spanyolországi kikötők ellen.⁷

⁵ A németalföldi szabadságharcra l. pl. Motley 1902. III.; Geyl 1966; Bonney 1991. 145–163.; magyarul l. Wittman 1965. 63–137.

⁶ Portugália megszerzésére l. Braudel 1976. II. 1176–1185.

⁷ A felsorolt háborús okokra a velencei követjelentésekben l. Davis 1970. 62–64, 107–109.

Mindezek Fülöpben megérlelték az Anglia elleni támadás gondolatát. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy Erzsébet királynő a Skóciában kitört felkelés miatt hozzámenekült, katolikus vallású unokatestvérét, Stuart Mária skót királynőt katolikus puccs szításának vádjával kivégeztette (1587). II. Fülöp pápai áldással kísérve büntetőhadjáratot szervezett Erzsébet ellen. Az angliai invázió célja az volt, hogy katolikussá és a spanyol birodalom részévé tegyék a szigetországot. A haditervben az szerepelt, hogy az Armadának nevezett spanyol hajóhad Németalföldre hajózik, ott felveszi a németalföldi spanyol csapatokat és átkelve Angliába megszállja a királyságot. A spanyol uralkodó nem számolt azzal, hogy a hadsereg és a flotta együttműködésének pontos megszervezése és egy ilyen invázió már a távolság miatt is lehetetlen. Ráadásul a németalföldi kikötők a felkelők kezén voltak, így az Armada nem tudott kikötni. A gyorsabban mozgó és nagyobb tűzerővel rendelkező, bár létszámában kisebb angol hajóhad érzékeny veszteségeket okozott az Armadának, amelyet a tengeri viharok még inkább megtépáztak (1588 nyara). A spanyol hajóhad zöme odaveszett, a hajóknak töredéke tért vissza a spanyol kikötőkbe. Az angliai invázió költséges kudarcnak bizonyult.⁸ Fülöp egyelőre feladta Anglia meghódításának tervét, bár a spanyol–angol háború nem ért véget, a spanyol uralkodó további kísérleteket tett a szigetország megszerzésére, de az újonnan szervezett Armadák sem jártak sikerrel.

A spanyol király érdeklődése az 1588-as angliai kudarc után Franciaország felé fordult. Az 1559. évi Cateau-Cambrésis-i béke után a katolikusok és a protestáns hugenoták között 1562-től kitörő vallás- és polgárháborúk következtében erősen meggyengült a század első felében még nagyhatalomnak számító Franciaország. A gyenge királyok (IX. Károly, III. Henrik) nem tudták megakadályozni a belharcokat, sőt maguk is belebonyolódtak e küzdelmekbe. III. Henrik 1589. évi meggyilkolásával az uralkodó Valois-ház kihalt, s a király által utóduul kijelölt Navarrai Henrik protestáns volt, akit a Guisek vezette Katolikus Liga nem fogadott el királynak. II. Fülöp korábban is támogatta a Katolikus Ligát, 1590-től azonban a trónutódlás nehézségeit kihasználva a spanyol trónigény érvényesítése érdekében nyílt intervencióhoz folyamodott. Németalföldi csapatai Alessandro Farnese, Parma hercege vezetésével kétszer is betörték Franciaországba (1591, 1592), Párizst is elfoglalták, de nem tudták legyőzni az ügyesen manőverező Henriket. Fülöp uralmi tervei Henrik malmára hajtották a vizet, aki 1593-ban áttért a katolikus hitre, amely lépés tovább gyengítette a spanyol uralkodó gyenge franciaországi bázisát. Párizs megnyitotta kapuit Henrik előtt, aki 1593-ban királlyá koronáztatta magát, s IV. Henrikként uralkodott. Bár Erzsébet nem örült Henrik pálfordulásának, továbbra is támogatta csapatokkal Fülöp ellen.⁹

⁸ A spanyol Armada vereségére összefoglalóan vö. Howarth 1984.; a török Porta reagálására l. Pears, EHR 1893. 439–466.

⁹ A francia vallásháborúra és a spanyol intervencióra l. Braudel 1976. II. 1204–1222.; Bonney 1991. 163–174.

1595 januárjában IV. Henrik formálisan is hadat üzent II. Fülöpnek. A kezdetben protestáns, majd Henrik áttérése után inkább spanyolelles nyugat-európai koalíció nem sokáig állt fenn. Mivel a hosszú belháborúban meggyengült Franciaország, IV. Henrik 1598-ban megkötötte a számára kedvezőnek mondható vervins-i különbékét, s kilépett a háborúból. Anglia az 1604-ben elfogadott londoni békéig, az Egyesült Tartományok (Hollandia) pedig az 1609. évi hágai békéig folytatta a küzdelmet. II. Fülöp a vervins-i béke évében meghalt, így a protestáns ellenfelekkel való kilátástalan küzdelem folytatása és lezárása fiára, III. Fülöpre maradt.¹⁰

Egészében véve a nyugat-európai háború (németalföldi szabadságharc, a franciaországi harcok és az Anglia elleni háború) teljesen lefoglalta II. Fülöpöt életének utolsó tíz évében. Mivel a költséges háború teljesen kimerítette a kincstárat, s 1596-ban bankcsőd következett be Spanyolországban, Fülöp nem tudott igazán számottevő támogatást nyújtani unokaöccsének, Rudolf császárnak. Katonailag sem tudta igazán segíteni a török elleni harcot, kisebb kontingenseket bocsátott Németalföldről és a Nápolyi Királyságból a császár rendelkezésére. A magyarországi háborúban résztvevő spanyol csapatok létszáma nem volt jelentős. Meg kell azonban említeni, hogy időnként kiemelkedő képességű hadvezéreket engedett át Rudolfnak II. Fülöp, akik a harcászat és hadászat magasiskoláját jelentő nyugati háborúban (Németalföldön és Észak-Franciaországban) szereztek harci tapasztalatokat. Így jöhetett 1595-ben Karl Mansfeld, 1597-ben Giorgio Basta Magyarországra, 1600-ban és 1601-ben pedig a IV. Henrik ellen küzdő lotharingiai herceg, Mercoeur tűnt fel a török hadszíntéren.¹¹

A nyugat-európai háború – amelyből végül is a spanyol nagyhatalom lényegében vesztesen került ki, hiszen csak a déli tartományokat (Spanyol Németalföld, a 18. századtól Osztrák Németalföld, majd 1830-tól Belgium) tudta megtartani – a török számára kedvező volt, mert a konkurens spanyol birodalom erőit maximálisan igénybe vette. Erzsébet királynő és IV. Henrik – főleg portai követek útján – mindent elkövettek, hogy megakadályozzák a közép-európai háború kitörését, utána pedig folyamatosan békeközvetítőként léptek fel. Erzsébet 1593 áprilisában levelet írt Rudolf császárnak, amelyben visszautasította azokat a spanyol propaganda által terjesztett híreket, hogy ő biztatná háborúra a törököt. Utalt arra, hogy követe révén a lengyel-török háború kitörését megakadályozta, s felajánlotta, hogy közbenjár, közvetít a szultán és a császár között. Rudolfhoz küldött követe, Christopher Parkins pedig kifejtette a császár előtt, hogy a keresztény államok között dúló viszályért a spanyol király a felelős, s a királynő azt szeretné, ha békét kötnének, s a kereszténység egyesült erejével lépnének fel a török ellen.¹² Az erzsébeti érvelés kevéssé volt őszinte, tény azonban, hogy Angliának

¹⁰ Részletesen Franciaország helyzetére, külpolitikájára és kapcsolataira a tizenöt éves háborúval, vö. Niederkorn 1993. 138–183.

¹¹ Részletesen és összefoglalóan Spanyolország külpolitikájára és kapcsolataira a tizenöt éves háborúval vö. Niederkorn 1993. 183–255.

¹² Baumer, AHR 1944. 35–36.

nem állt érdekében az Oszmán Birodalom magyarországi háborúja.¹³ A Harbornet 1590-ben felváltó Edward Barton portai követ mediátori tevékenysége azt célozta, hogy minél előbb érjen véget a német-római császár és a török szultán angol szemszögből nézve értelmetlen és érdektelen háborúja, s a Porta korábbi ígéreteinek megfelelően segítse meg nyugat-európai szövetségeseit egy nagyobb mediterráneumi flottaakcióval Spanyolország ellen. Az angol követ többször is kérte a Portát egy tengeren indított támadásra. Így például azt javasolta, hogy mivel a dél-itáliai területek (Apulia) és Szicília a spanyol csapatkivonások miatt meggyengült, itt hajtson végre a török hajóhad diverziós támadást.¹⁴ Az oszmán vezetés fontosnak tartotta a nyugat-európai kapcsolatot, hiszen Anglia, Franciaország, s Németalföld lekötötte fő ellenfelét, a spanyol birodalmat; ugyanakkor a közép-európai hódítást előnyösebbnek tartotta, mint szövetségesei megsegítését, így csak kisebb tengeri akciókra került sor a Mediterráneumban. Az angol békeközetítés nem járt sikerrel, jóllehet Barton követ 1596-ban még arra is hajlandó volt, hogy elkísérje a szultánt magyarországi hadjáratára. Az ezúttal is megkísérelt mediáció egyetlen eredménye az volt, hogy az angol követ kérésére az 1593 óta a Héttoronyban sínylődő császári követségi személyzetet szabadon bocsátották. Az angol követ kíséretében haladt a 22 fős császári követség, s Szolnoknál engedték el őket, miután még Belgrádnál elrettentésül megsemmisítették velük a hatalmas török tábor, s megígértették velük, hogy mindent megtesznek a császárnál a béke érdekében. Budán további öt szabadon engedett fogoly csatlakozott hozzájuk, s sértetlenül tértek haza.¹⁵ Béke azonban e gesztus ellenére sem jött létre, Barton török hadjáratban való részvétele pedig tovább erősítette az Erzsébet-ellenes spanyol propagandát. Erzsébet azzal védekezett, hogy ő nem tudott követe szándékáról, „magánakciójáért” meg is fedte, ugyanakkor arra is rámutatott, hogy Barton keresztény foglyokat szabadított ki a török fogságából.¹⁶ Egészében véve úgy értékelhetjük Európa nyugati részének külpolitikai eseményeit, kapcsolatait a magyarországi háború szempontjából, hogy ezeket elsősorban a spanyol nagyhatalomtól való félelem, illetve az azzal való szembenállás határozta meg. A török fenyegetés, veszély Nyugat-Európa számára túlságosan is távolinak tűnt, így került arra sor, hogy az angol és a francia uralkodó is szövetséget keressen a hatalmas Oszmán Birodalommal, amely egyedül képezhetett ellensúlyt a spanyol hegemonisztikus törekvésekkel szemben. A politikai és dinasztikus érdekek erősebbnek bizonyultak az eszmei-ideológiai-vallási egység képzeténél.¹⁷

¹³ Anglia és a Habsburg Birodalom kapcsolataira l. Wernham 1987. 437–451.

¹⁴ Vaughan 1954. 172.

¹⁵ Vö. Vratislav 1982. 225–226, 238–240.; Hakluyt 1928. IX. 314–320.; Klarwill 1924. 200–202.; összefoglalóan l. Tóth 1991. 41–43, 45.; Tóth, HK 1989/4. 557.; vö. még Cernavodeanu, RRH 1989. 429–450.

¹⁶ L. Baumer, AHR 1944. 36.

¹⁷ Összefoglalóan Anglia külkapcsolataira és viszonyára a 15 éves háborúval, vö. Niederkorn 1993. 105–137.

3. A szövetségesek: Pápaság, Észak-Itália, Német-római Birodalom

Kelet felé haladva, Európa középső részén jobbra olyan államokkal, tartományokkal találkozunk, amelyek – a török szövetséges és mediátor Nyugat-Európával szemben – a törökellenes fellépést, háborút aktívan támogatták. Ebbe az „övezetbe” tartozott a közép-itáliai területekkel bíró Pápaság, az észak-itáliai kisállamok többsége és a Német-római Birodalom tartományi fejedelemségei. Az észak-itáliai és a német területek közelebb voltak az Oszmán Birodalomhoz, s bár védte őket a Királyi Magyarország és az örökös tartományok, mégis jóval érdekeltbbnek mutatkoztak a törökellenes küzdelemben, mint Nyugat-Európa. A Kereszténység védőbástyájának fenntartására anyagi és katonai támogatást nyújtottak a Habsburg-császárnak.

A Pápaság hagyományosan a kereszténység legfőbb képviselőjének tekintette magát, s feladatának tartotta mind a terjedő protestantizmus, mind pedig az iszlám elleni ideológiai-politikai harcot. A terjeszkedő török hatalom ellen a pápaság már a 14. század vége óta igyekezett több-kevesebb sikerrel keresztes hadjáratokat szervezni. E kísérletek a 16. század elejétől kezdve egyre csekélyebb eredményekkel jártak; az európai dinasztikus államok küzdelmei illuzórikussá tették az egész Kereszténység mozgósítását az Oszmán Birodalom ellen.¹⁸ A Pápaság nem adta fel erőfeszítéseit, ezt mutatja például az V. Pius által szervezett Szent Liga, amely a világraszóló lepantói győzelmet aratta. Utódai közül XIII. Gergely pápa próbálkozott egy szélesebb törökellenes koalíció megszervezésével, amely magába foglalta volna Spanyolországot, Franciaországot, a Német-római Birodalmat, az itáliai államokat, Lengyelországot és Oroszországot is. Gergely pápát követően a spanyol befolyás erősödött Rómában, ennek következményeképpen a protestantizmus elleni küzdelem átmenetileg háttérbe szorította az iszlám elleni harc eszméjét.¹⁹ Az Oszmán Birodalom elleni keresztény koalíció gondolatát az 1590-es évek elején pápává választott VIII. Kelemen (1592–1605) elevenítette fel. Az itáliai Aldobrandini családból származó VIII. Kelemen kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező, fáradhatatlan szervező volt, aki mindent megtett a két fő ideológiai ellenfél; a protestantizmus és az iszlám visszaszorítása érdekében. Az előbbi terén IV. Henrik áttérése és ezzel kapcsolatosan Franciaország katolikus „megmentése” fűződik nevéhez. Sokkal fontosabb szerepet játszott azonban az oszmán hatalom elleni harcban, bizonyos értelemben a török 17. század végi magyarországi kiűzésénél jeleskedő XI. Ince pápa előfutára volt. Már 1592-ben, a boszniai pasa első komolyabb akciójakor Rudolf császárt ellenállásra biztatta és megkezdte egy keresztény liga kialakítását. Leveleket írt a spanyol királynak, Velencének a többi itáliai államnak, sőt a perzsa sahnak

¹⁸ A keresztény összefogásra a török ellen összefoglalóan I. Baumer, AHR 1944. 33–34.

¹⁹ A nemzetközi helyzetre és a pápaság erőfeszítéseire vö. Vaughan 1954. 169.

is. 1592 őszén 50 ezer forintot küldött Rudolfnak a törökellenes háború céljaira. Ugyanekkor három itáliai hercegség, a pápaság és a spanyol birodalom Nápolyi Királysága részéről összesen 17 ezer katonát ígért a császárnak, s kilátásba helyezte, hogy a következő tavasszal e segédc csapatok a török részéről elsősorban fenyegetett Habsburg-tartományban, Horvátországban lesznek.²⁰

A magyarországi háború kitörése után a pápa még nagyobb energiával folytatta szervezőmunkáját.²¹ VIII. Kelemennek ugyan nem sikerült létrehoznia a tervezett széleskörű keresztény szövetségi rendszert, de bizonyos eredményeket kétségtelenül elért. Prágai pápai nunciúsának, Specianinak például része volt abban, hogy az erdélyi fejedelem a császár oldalán lépett be a háborúba.²² A Keresztény Liga magában foglalta Rudolf császár és király tartományait (Királyi Magyarország, Cseh Királyság, osztrák örökös tartományok), az Erdélyi Fejedelemséget, Havasalföldet, Moldvát, s a koalíciót támogatta pénzzel, katonával a Pápaság, a Német-római Birodalom, az itáliai hercegségek, továbbá a spanyol birodalom. VIII. Kelemen 1594 nyarától havi 30 ezer forint segélyt (subsídiumot) folyósított. A pénzsegély rossz felhasználását látva 1595 elején elhatározta, hogy inkább sereget küld a magyarországi frontra. A sereg szervezését megnehezítette, hogy a pápai állam nem rendelkezett katonai tradíciókkal és pénzügyi nehézségek is jelentkeztek. A pápai segédc csapatok 1595-ben 7600 gyalogost és 260 lovast tettek ki, vezetésükkel VIII. Kelemen saját unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandinit bízta meg. A hadjáratban való részvétel költségeit utólag több mint 600 ezer aranyforintra becsülték. A következő évben a pápa nem állított ki zsoldossereget, de két alkalommal is jelentős pénzsegélyt – 60 ezer és 30 ezer forintot – küldött az erdélyi fejedelemnek. A mezőkeresztesi kudarc után lelket próbált önteni Rudolfba és Báthori Zsigmondba, s segítséget ígért nekik még azon az áron is, ha az egyházi kincseket be kellene olvasztani. 1597-ben újból zsoldoshadat küldött Magyarországra unokaöccse vezetésével, amely körülbelül 9 ezer főt tett ki. A következő évben, 1598-ban átmenetileg nem tudott pénzügyi támogatást adni, de 1599-ben 80 ezer aranyat, 1600-ban pedig 100 ezer aranyat küldött a császárnak. 1601-ben megint pápai zsoldoshadat szerveztek, kb. 9 ezer főnyi sereggel vett részt a hadjáratban Aldobrandini. Ez a hadjárat 1 millió aranyba került a pápának, s a harcok, valamint a kitörő járvány következtében öt és félezer katonát vesztett. A megmaradt, három és félezer fős pápai kontingens részt vett a következő, 1602. évi hadjáratban is. A pápa ezenkívül 100 ezer arany segélyt is folyósított. 1603-ban a Szentszék már csak 50 ezer forintot tudott küldeni. Egészében véve a Pápaság jelentős diplomáciai, pénzügyi és katonai segítséget adott, s nem az 1605-ben

²⁰ Az 1592 októberében kilátásba helyezett segítségre vö. Klarwill 1924. I. 175. (145. sz.)

²¹ A Szentszék külpolitikájára, kapcsolataira a 15 éves háborúval, vö. részletesen Niederkorn 1993. 70–102.

²² VIII. Kelemen tevékenységére vö. pl. Bartl, Saec 1969. 44–56.

elhunyt VIII. Kelemen pápán múlt, hogy a háború nem végződött kedvezőbb eredménnyel.²³

A pápai diplomáciának, s a török veszély közelségének egyaránt tulajdonítható, hogy Észak-Itália kisállamai is erejükhöz mérten kivették részüket a törökellenes küzdelemből.²⁴ Már 1592-ben három hercegség is felajánlotta, hogy katonákat küld Horvátországba. Vincenzo Gonzaga mantovai nagyherceg személyesen is részt vett a magyarországi háborúban, így például az 1595. évi hadjáratban. A ferrarai hercegség is csapatokat küldött a magyarországi frontra. Jelentős támogatást nyújtott Ferrante toszkániai nagyherceg is, aki 1595-ben testvérét, Giovanni de Medicit küldte kisebb sereg élén Magyarországra. Az itáliai államok néhány ezer főt kitevő katonai segítsége nem lebecsülendő hozzájárulást jelentett a törökellenes küzdelemben.

A Német-római Birodalom anyagi támogatásáról egy korábbi fejezetben már szó esett. A tartományi fejedelmek katonaságot is küldtek a magyarországi frontra. Kezdetben a parancsnokot az a tartomány adta, amely a segélyhadat kiállította. 1598-ban az a megállapodás született, hogy a császár jelöli ki a birodalmi haderő parancsnokát. A tartományi fejedelemségek külön-külön 1000-2000 fős kontingensek kiállítására voltak képesek. A német birodalmi segélyhad 1594-ben és 1597-ben 6 ezer főt tett ki, ezt a létszámot általában nemigen haladta meg. Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a birodalom anyagi tehervállalása nagyobb volt, mint katonai segítségnyújtása. A közvetve veszélyeztetett itáliai és német államok segítségnyújtásának mértéke a török sikerek és előrenyomulás arányában (főleg Győr 1594-es eleste, s Kanizsa 1600-as elfoglalása után) növekedett.²⁵

Egyetlen jelentős állam maradt ki csak a törökellenes küzdelem támogatásából. Velence a háború során végig megőrizte semlegességét. Szent Márk köztársaságának vezető testülete, a Signoria úgy vélte, hogy a háborúból semmiféle haszna sem származhat, csak hátránya. A kiválóan működő velencei diplomácia képzett portai követei révén – akik a török potentátok megvesztegetésétől sem riadtak vissza, hogy egy-egy fontosabb információt megszerezzenek – tökéletesen tisztában volt az Oszmán Birodalom erejével, bár gyenge pontjait is jól ismerte. A kereskedőállam többre becsülte az oszmán vezetés által biztosított kereskedelmi kedvezményeket, levantei kereskedelmi érdekeit a keresztény összefogás hangzatos, de Velencét gazdaságilag nem gyarapító, legfeljebb

²³ A 15 éves háború során nyújtott pápai segítségre l. Pastor 1952. XXIII. 265–310.; a magyar szakirodalomban vö. Fraknoi 1903. III.; Horvát 1910.; Banfi, HK 1939.; a pápai politikára a háborúban vö. Springer, MIÖStA 1980. 77–109.; Burkhard, QFI 1985. 192–305.

²⁴ Észak-Itália kisállamainak részvételére a 15 éves háborúban részletesen l. Niederkorn 1993. 386–448.

²⁵ A német birodalom katonai segítségére vö. Magyarország története III/1. 687–688. (Sinkovics István); a pénzügyi támogatásra és Geizkofler szerepére l. Müller 1900. 251–304.; Müller 1938.; a Német-római Birodalom és a 15 éves háború kapcsolataira részletesen vö. Niederkorn 1993. 49–70.

csak veszélybe sodró jelszavánál. A Signoria jól emlékezett arra, hogy Lepanto ellenére Ciprust nem sikerült visszavenni, sőt lealázó békére kényszerült. Ráadásul Velence nem szárazföldi hatalom volt, s tengeren sem vállalta volna spanyol támogatás hiányában a kockázatos háborút a török nagyhatalommal. A kereskedőállam inkább arra törekedett, hogy elkerülje a konfrontációt a Portával, mivel tartott attól, hogy a perzsiai háború után ellene fordul majd az oszmán hadigépezet, s próbálja megszerezni valamelyik mediterráneumi velencei birtokot (elsősorban Kréta szigete jöhetett szóba). Velence tudatosan megmaradt semleges megfigyelőnek mind a nyugat-európai, mind pedig a hozzá közelebb eső közép-európai háború esetében. Begyakorolt és bevált reflex volt ez Szent Márk városa részéről, amelyen nem óhajtott változtatni.²⁶

4. Európa keleti része: Lengyelország és szomszédai

Európa keleti részének államai bonyolult hatalmi viszonyban állottak egymással.²⁷ A Lengyel Királyság, amely magába foglalta a korábbi Litván Nagyfejedelemséget is, Európa keleti részének legerősebb állama volt a 16. században. 1572-ben a litván eredetű, a 14. század végétől folyamatosan uralkodó Jagelló-dinasztia kihalt, s ezután idegen országokból származó királyok ültek a lengyel trónon. A lengyel királyjelöltek között volt a francia király öccse, Habsburg-főherceg és az orosz cár is. A választási küzdelemből Henrik francia herceg került ki győztesen, őt választották meg királlyá 1574-ben. A kiváltságaira, privilégiumaira kínosan ügyelő lengyel nemesség a koronázási feltételekben (articuli Henriciani) alaposan megnyirbálta, korlátozta az uralkodói hatalmat. Henrik elfogadta a kezét megkötő feltételeket, s ezzel szentesítette azt a rendi anarchia felé vezető politikai rendszert („nemesi köztársaság”), amelyben a király csak egy, nem is mindig legfontosabb tényező a rendek (főnemesség, főpapság, nemesség, városok) belpolitikai csatározásaiban, amely egyébként a külpolitikára is kihatott. Nem sokkal ezután Henrik megszökött királyságából és visszatért Franciaországba, meghalt ugyanis bátyja, IX. Károly, és az újdonsült lengyel uralkodó az adott helyzetben a francia trónt választotta. Az újabb választás a szomszédos Erdély fejedelmének, Báthori Istvánnak a győzelmét hozta. Báthori a hatalmát korlátozó törvények ellenére is erőskező, határozott uralkodó volt. A fogyasztási adók révén új jövedelmi forráshoz jutott, amelyből fizetni tudta zsoldosait. A külpolitikát illetően eleget tett a rendek követelésének, megújította az 1558 óta folyó háborút Livóniáért Oroszországgal és sikerrel folytatta a küzdelmet (1579–1581). Az 1582 elején kötött megállapodás szerint IV. Iván cár le-

²⁶ Velence külpolitikájára, kapcsolataira a 15 éves háborúval összefoglalóan vö. Niederkorn 1993. 256–385.

²⁷ Kelet-Európára általában l. Koenigsberger–Mosse 1985. 219–224.; Parker 1980. 12–42.

mondott Livóniáról, valamint a Litvániához tartozó belorusz területek egy részéről. A béke tíz évre szólt. István király halála (1586) után újra heves választási küzdelemre került sor, amelyben a két fő jelölt Habsburg Miksa főherceg (Rudolf császár öccse) és Wasa Zsigmond, a svéd király fia volt. A Habsburg-orientációjú főnemesség Miksa főherceget választotta királlyá, míg a köznemesség Wasa Zsigmond mellett foglalt állást. A két királyjelölt küzdelmébe a Habsburg-térnyerést aggodva figyelő Porta jóváhagyásával Erdély is beavatkozott. A köznemesi „csoport” feje, Jan Zamoyski kancellár segítséget kért a felesége (Grizeldisz) révén sógori kapcsolatban levő Báthori Zsigmondtól. Az erdélyi segélyhadat Zsigmond fejedelem unokaöccse, Báthori Boldizsár vezette. Miksa főherceg vereséget szenvedett a lengyel köznemesi-erdélyi hadaktól, sőt fogságba is esett (1587). Miksa lemondani kényszerült trónigényéről, így Wasa Zsigmond lett Lengyelország megkoronázott uralkodója (1587–1632). Várható volt azonban a beteges svéd király halála, ami után felmerülhet a kérdés, svéd–lengyel perszónálunió lesz-e vagy Zsigmond Henrikhez hasonlóan az „anyaország” trónját választja, vagy esetleg csak a lengyel királyságot tartja meg. Ebben a kiélezett helyzetben a Habsburgok beavatkozásra készen álltak, Báthori Zsigmond a török jóváhagyást próbálta kieszközölni esetleges lengyel királyságához, Wasa Zsigmond pedig egyensúlyozni igyekezett a Habsburg és török hatalom között.²⁸ Zsigmond király helyzete igen nehéz volt az erős rendiséggel bíró Lengyel Királyságban. 1592-ben tovább bonyolódott a helyzet apja halálával. Zsigmond átmenetileg visszatért Svédországba, de nem mondott le a lengyel királyságról. Svédországban megválasztották ugyan királynak, s ezzel létrejött a perszónálunió, de a katolikusnak nevelt Zsigmond nem örvendett népszerűségnek a protestáns Svédországban. A nemesség inkább nagybátyját, Károlyt támogatta, aki hercegi címet viselt. Mivel Zsigmond visszament Lengyelországba, Károly hamarosan fellépett unokaöccse uralma ellen. Zsigmond 1598-ban támadást indított nagybátyja ellen, de a lengyel sereget a svédek visszaverték, s két évvel később, 1600-ban a svéd országgyűlés (riksdag) letette Zsigmondot, s Károly herceget választotta régenssé, akit 1604-ben IX. Károly néven királlyá is koronáztak. Ezzel a rövid életű perszónálunió véget is ért. A dinasztikus kapcsolat nem erősítette meg a Lengyel Királyság pozícióját, sőt lengyel–svéd konfrontációhoz vezetett. Ennek fő oka az volt, hogy mindkét ország érdekelt volt a balti kereskedelemben, s igyekeztek megszerezni a kulcsfontosságú balti területeket. A kialakuló svéd–lengyel háborúban a svédek az 1560-ban megszállt Észtország után a lengyel kézen levő Livóniát is meg akarták hódítani. Átmeneti svéd sikerek után azonban a lengyelek 1602–1603-ban visszafoglalták Livóniát, 1604–1605-ben pedig vereségeket mértek Károly király túlerőben levő hadára (1604. évi weissensteini csata, 1605. évi kirkholmi csata).²⁹

²⁸ Báthori Zsigmond lengyel királyi törekvéseire vö. Lele, AUSz 1993. 54.

²⁹ Lengyelország e korszakbeli történetére vö. Koenigberger–Mosse 1985. 219–222.; Bonney 1991. 256–268.; magyarul vö. Perényi 1962. 65–107.

A lengyel trónutódlás problémái, a perszonálunió körüli nehézségek, a baltikumi érdekelttség együttesen magyarázzák, hogy Lengyelország Velencéhez hasonlóan távolmaradt a VIII. Kelemen által lelkesen szervezett keresztény ligától. Zsigmond király nem akart háborút a Portával, jóllehet tervezett Habsburg-házassága és a kozákok akciói konfrontációt idéztek elő, de Anglia közbenjárására 1591-ben megerősítették a békét. A Lengyel Királyság neutralitásának az is oka lehetett, hogy a köznemesség Habsburg-ellenes volt, s gyanakodva figyelte a török vazallus fejedelemségekben (Erdély, Havasalföld, Moldva) kifejtett pápai és császári propaganda tevékenységet. A vazallus államok fellázítása lengyel szempontból azt jelentette, hogy a Lengyel Királyságra korábban igényt formáló Habsburgok megvetik lábukat az ország délkeleti határainál. Zsigmond és a főnemesség ugyanakkor hajlott a Habsburg-szövetségre. Emögött valószínűleg az rejlett, hogy a lengyel uralkodó biztosítani akarta magát, hogy Svédországba tett „látogatása” alatt, később pedig, a svédekkel való háború idején a Habsburgok nem támadják hátba. A két irányzat küzdelme kompromisszumos külpolitikát eredményezett: a Habsburgokkal a király szoros, dinasztikus kapcsolatot épített ki (házassága), ugyanakkor a török ellen nem lépett fel, csak a 16. század végén az „elpártolt” török vazallus államok belviszályaiba avatkozott be. A hivatalos lengyel politikával szemben a császár és a pápa által megkeresett, határvidéki kozákok lelkesebben fogadták a török-ellenes összefogás gondolatát, s a tatárok elleni fellépésükkel némileg akadályozták is az oszmán hadjáratokat.³⁰

Lengyelországtól északra Svédország és Dánia játszott fontos szerepet a Baltikum történetében. A két skandináv ország egymással hagyományosan szemben állt. Ennek fő oka az volt, hogy Svédország sokáig dán uralom alatt állt, s csak az 1523. évi felkeléssel tudta lerázni magáról a kalmari uniót. A protestáns svéd és dán királyság küzdelme a Baltikum feletti hatalomért a 16. században inkább dán sikereket hozott, ez jellemezte az 1563–1570 között vívott háborút is. Mivel a létfontosságú Sund-szoros Dánia kezében volt, a balti kereskedelmet pedig főképpen holland kereskedők bonyolították le, Svédország a Baltikum keleti felében próbálta megvetni lábát. Ez háborúhoz vezetett Oroszországgal. A Lengyelországgal is háborúzó IV. Iván cár az 1583-as békében kénytelen volt elismerni a svéd hódítást (észt területek). 1589-ben kiújult a háború az oroszokkal, s egészen 1595-ig húzódott, de a korábbi status quo nem változott. A Lengyel Királysággal való viszony kezdetben jó volt (perszonálunió), de később a livóniai területek birtoklása miatt háború tört ki köztük. Oroszország belső válsága oldotta meg a két állam konfliktusát, mivel mindketten akcióba léptek az orosz területek megszerzése érdekében.³¹

³⁰ Lengyelország kapcsolataira részletesen a 15 éves háborúval, vö. Niederkorn 1993. 470–498.

³¹ Svédország történetére l. Anderson, NCMH III. 404–426.; Koenigsberger–Mosse 1985. 223–224.; Bonney 1991. 243–249.

A Lengyel Királysággal kelet felül határos orosz állam, a Moszkvai Nagyfejedelemség csak 1480-ra rázta le végleg a több évszázados mongol uralmat. IV. („Rettenetes”) Iván (1533–1584) alatt egyre jobban terjeszkedő Oroszország fokozatosan kezdett számottevő, az európai politikában szerepet játszó tényezővé válni. A Bizánc örökét tudatosan felvállaló, Moszkvát harmadik Rómának feltüntető és cári (császári) címet felvevő orosz uralkodók kelet és nyugat felé egyaránt hódítani igyekeztek. IV. Iván leszámolt a szét-eső Aranyhorda két utódállamával (1552, Kazányi Kánság; 1556, Asztrakhányi Kánság), ugyanakkor alkalmanként védekezésre szorult a Krími Kánsággal szemben (Moszkva megtámadása, 1570). Nyugati háborúiban viszont nem járt sikerrel, a Balti-tengerre való kijutást biztosító livóniai területek megszerzésében alulmaradt a lengyelekkel és svédekkel szemben. A balti háborúk lezárása Iván utódára, Fodor cárra, illetve a nevében kormányzó Borisz Godunovra maradt; 1587-ben a lengyelekkel, majd 1595-ben a svédekkel kötötték meg a status quo alapján a békét. A Baltikumért való küzdelmen kívül időnként a délről jövő tatár támadásokkal is meg kellett birkóznia. 1591-ben svéd biztatásra tatár diverziós támadás indult Moszkva ellen. A Krími Kánsággal csak 1594-ben sikerült megegyezni és békét kötni. Az orosz és lengyel határvidékeken élő harcias kozákok és a krími tatárok viszonya, betörései állandó feszültségforrást jelentettek. Érthető, hogy a még folyó svéd háborúval és a tatár fenyegetéssel terhelt Oroszország nem vállalta az Oszmán Birodalom elleni háborúba való belépést.³² Borisz Godunov régensként, majd 1598–1605 között cárként a törökökkel a fegyverszünet meghosszabbítására törekedett, bár rokonszenvéről biztosította a hozzá 1594-ben küldött császári követet, s gazdag ajándékot küldött Rudolf császárnak.³³

5. A keleti front: Perzsia és a kaukázusi tartományok

Áttekintésünkben elérkeztünk az ázsiai területekhez, az Oszmán Birodalom keleti és északkeleti szomszédaihoz. E térségben, Ázsia nyugati részében meghatározó volt két nagyhatalom, a török és a perzsa birodalom kapcsolata. A perzsa Szafavida-dinasztia – amióta 1500-ban Ismail sah hatalomra került – komoly és szívós ellenfele volt az Oszmán-háznak. A két rivális iszlám dinasztia közötti versengést fokozta az, hogy míg az Oszmán Birodalom az iszlám „demokratikusabb” szunnita irányzatát fogadta el, addig Perzsia a konzervatívabbnak nevezhető siita irányzatot követte. Már I. Szelim szultán 1514-es keleti hadjáratát részben a siita „eretnkség” elleni fellépés motiválta.

³² Oroszország kapcsolataira a 15 éves háborúval vö. részletesen Niederkorn 1993. 449–464.

³³ Oroszországra Koenigsberger–Mosse 1985. 196–203.; Bonney 1991. 276–280.; Szvák 1982.

Az Iszmail sah felett aratott nagy csaldiráni győzelem (1514. augusztus 23.) és oszmán területi hódítás után a Szafavidák kerültek az újabb nyílt összecsapást hatalmas nyugati szomszédjaikkal. Ennek ellenére I. Szulejmán szultán háromszor is háborút indított Perzsia ellen (1533–1535; 1548–1549; 1553–1555). E hadjáratok jobbára török sikereket hoztak. A perzsák, okulva a csaldiráni csatavesztésből, kerültek a döntő ütközetet az erős gyalogságot és tűzértséget felvonultató oszmánokkal. Taktikájuk lényege az volt, hogy ellenállás nélkül hatalmas területeket adtak fel, kisebb rajtaütésekkel nyugtalanították a török sereget, s utánpótlását igyekeztek zavarni. Végül, amikor az oszmán had már téli szállásra vonult, az előhúzó perzsa csapatok visszafoglalták a török kézre került erősségeket. A török hadvezetés igazából nem találta ellenszerét ennek a „partizán taktikának”, bár a hatalmas távolság miatt a hadszíntérhez közeli területen való teleléssel is próbálkozott. Az oszmán harcászati és hadászati fölény is érvényesült a törökök által Kizilbasnak, „vörösfejeknek” (magyar forrásokban: Kazul basa) gúnyolt perzsákkal szemben. Szulejmán három háborúja során elfoglalta a Tigris és Eufrátesz közti területet (az egykori Mezopotámiát, a mai Irakot) a régi Abbaszida Birodalom székhelyével, Bagdaddal együtt.³⁴

Mivel az oszmánok is érthető módon kerültek a kétfrontos háborút, a perzsa hadjáratok előtt rendre fegyverszünetet kötöttek ellenfeleikkel Európában. Így például a Habsburgokkal 1533-ban fegyverszünetet, majd 1547-ben békét is kötöttek Konstantinápolyban az első, illetve a második perzsa háború előtt. Perzsia ellenállása így lélegzetvételhez, pihenőhöz juttatta a törökkel szembeni küzdelemben Habsburg-Magyarországot. Hasonlóképpen a Szafavidák is közvetett segítséget kaptak Európától, amikor az oszmán haderő a „nyugati fronton” harcolt. Érthető, hogy a törökellenes szent ligák tervezgetéseiben Perzsia is felmerült – jöllehet iszlám volt – s a sah is igyekezett együttműködni a keresztény államokkal. Mindkét fél természetesen saját érdekeit tartotta szem előtt, a tervek összehangolását megnehezítő távolságon kívül ez magyarázza, hogy a veszélyes kétfrontos háborút a Porta Szulejmán korában el tudta kerülni.³⁵

Az 1555-ben megkötött amásziai béke után csak 23 évvel később robbant ki az újabb török–perzsa háború. Szulejmán ellenfele, Tahmaszp sah (1524–1576) halála után hosszan tartó trónválság alakult ki, előbb II. Iszmail sah (1577), majd Mohammed sah került hatalomra. A heterogén összetételű Szafavida birodalom – ellentétben a jóval centralizáltabb, s a vazallitást jórészt csak a perifériákon megengedő Oszmán Birodalommal – lényegében tartományok, fejedelemségek laza konglomerátuma volt. A központi hatalom átmeneti meggyengülése az etnikai, törzsi ellentéteket napvilágra hozta, szeparatista tendenciák jelentkeztek. A lázadók, mint a korábbi háborúk során is, a Portához fordultak segítségért.³⁶ Mindez alkalmat nyújtott az oszmán intervencióra, a

³⁴ Szulejmán perzsa háborúira Itzkowitz 1972. 68–70.; Shaw 1976. 95–96, 104–105, 108–109.; Cook 1976. 85–86, 93–95, 97–98. (Parry)

³⁵ A perzsa–török viszonyra a 16–17. században I. Medzibrodsky, AUSz 1962. 19–34.

³⁶ A háború előzményeire, okaira vö. Cook 1976. 113–114. (Parry)

háború megindítására. A hagyományos vallási-ideológiai ellentéteken kívül a háború fő oka az volt, hogy az Oszmán Birodalom meg akarta szerezni a gazdag transzkaukáziai területeket, ahol számos, a Szafavidáktól lazán függő fejedelemség volt. A terjeszkedéssel a törökök a 16. század közepétől kibontakozó orosz–perzsa gazdasági-politikai kapcsolatok elvágására is törekedtek. A háború megindítása előtt sorra kötötték a fegyverszünetet az európai államokkal (Velencével 1575-ben; Lengyelországgal és a Német-római Birodalommal 1577-ben, Spanyolországgal 1578-ban). Érdemes megemlíteni, hogy Szokoli Mehmed nagyvezír ellenezte a háborút, utalva arra, hogy már Szulejmán korában is számos nehézséggel jártak a perzsa hadjáratok. Felülkerekedett azonban a háborús iránzat, a nagyvezír alulmaradt e kérdésben, s egy évvel Perzsia megtámadása után meg is gyilkolták.³⁷

Az 1578-tól 1590-ig tartó hosszú háború rendkívül költségesnek bizonyult, s súlyos veszteségeket követelt még a felülkerekedő Oszmán Birodalom részéről is. Az évente megújuló háborút némi önkényességgel két szakaszra bonthatjuk. Az első fázis nagyjából 1578-tól 1584-ig tartott. A harc színtere a transzkaukáziai térség volt, ahol kíméletlen harcok folytak egyes várakért. Az első két évben sikerült a törököknek meghódítani a perzsa vazallus tartományok nagy részét. A perzsák támadásokat indítottak az elvesztett területek visszaszerzéséért, de nem jártak sikerrel. Az 1580-as évekre állóháború alakult ki véres csatákkal. A második szakaszt (1585–1590) Tebriz 1585-ös elestétől számíthatjuk. A város a gazdag Azerbajdzsán kulcsa volt, elfoglalásával megnyílt az út a tartomány belseje felé és Perzsia belső területei is veszélybe kerültek. A háború történetében fontos momentum volt az, hogy a Porta megnyerte szövetségesül a közép-ázsiai üzbegeket, akik 1588-ban „második frontot” nyitottak északkelet felől a perzsa Khoraszán tartomány megtámadásával. A háború második fázisában a törököknek sikerült meghódítani Azerbajdzsán, valamint Kurdisztán nagyobb részét. Az 1587-ben hatalomra jutó Abbasz sahnak (1587–1629) nem volt más választása, mint békét kérni.³⁸ Az 1590. márciusi isztambuli békét a törökök kedvező status quo alapján kötötték. Jelentős területeket szerzett meg az Oszmán Birodalom: Shirwant, Grúziát, Derbentet, Azerbajdzsán és Kurdisztán nagy részét. A 13 évig húzódó hosszú háború azonban pürroszi győzelmet hozott a törököknek. A tetemes költségek a kincstári deficitet tovább növelték, s az inflációs trendet erősítették. A hadsereg, s az elit janicsár alakulatok is súlyos vérvesztést szenvedtek. A hadszíntérként funkcionáló, elpusztult, ráadásul Perzsiához közeli új tartományokban hiába alakítottak ki új timárbirtokokat, a szpáhik nem szívesen jöttek ide.³⁹

³⁷ Kortepeter 1972. 214–216.; Shaw 1976. 182.

³⁸ Az 1578–90 közti perzsa háború eseményeire vö. Shaw 1976. 182–183.; Cook 1976. 114–115.; CHI I/A 338–339.; tatár szempontból a háborúra vö. Kortepeter 1972. 51–93.

³⁹ Az oszmán–perzsa háború értékelésére l. Braudel 1976. II. 1168–1174.; Kortepeter 1970. 40–53.; CHI I/A. 338–339, 399–419.; Cook 1976. 85–86, 94–95, 111–116. (V. J. Parry)

A meghódított transzkaukáziai államok jó része hamarosan rájött, hogy a lazább perzsa fennhatóság előnyösebb volt számára, mint a centralizáltabb oszmán uralom. Rövidesen ellenállás bontakozott ki a kaukázusi területeken, amelyet a perzsák érthetően bátorítottak is. A kis kaukázusi fejedelemségek közül különösen Grúzia járt az élen a török elleni küzdelemben. A valamikor egységes grúz állam korszakunkban három nagyobb és több kisebb fejedelemségre tagolódott. A két legnagyobb királyság Kahétia (Kakheti) és Kartli volt. Kahétia királya II. Sándor (Iszkender Levendoglu a török forrásokban) hosszú uralkodása (1574–1605) során ügyesen manőverezett a két nagyhatalom között. A perzsa–török háború idején ajándékot küldött a szultánnak, ezáltal elismerve a török uralmat. I. Simon kartli uralkodó (1558–1600) nyíltan fellépett az oszmán uralom ellen. Simon kezdetben perzsaellenes tevékenységet folytatott, ezért testvérére, Daudra ruházták a Szafavidák a kartli királyságot. Amikor azonban Daud király behódolt a törököknek, a perzsák kiengedték a fogságból az időközben iszlám hitre tért Simont, aki ettől kezdve haláláig küzdött az Oszmán Birodalom ellen.⁴⁰ Simon felvette a kapcsolatot unokatestvérével, a kahétiai II. Sándorral és Abbasz perzsa uralkodóval, s az európai államokkal is diplomáciai viszonyt létesített. 1597 júliusában a perzsa sah és a két grúz királyság követei megjelentek Prágában Rudolf császár színe előtt, s kérték arra, hogy folytassa a háborút, a maguk részéről ugyanakkor ígéretet tettek az Oszmán Birodalom megtámadására. A grúz uralkodók már korábban kapcsolatba kerültek a török ellen fellépő Báthori Zsigmonddal. A kapcsolatfelvétel és a biztatás dacára Abbasz sah egyelőre nem támadta meg a török birodalmat. Ennek fő oka az volt, hogy az üzbégekkel folyt a háború Khoraszánért, s ez csak 1598-ra zárult le. Az oszmán szövetséges Abdullah üzbég kán segítséget nem kapott a 15 éves háborúban lekötött Portától, mégis sikeresen harcolt, s megtartotta az elfoglalt terület egy részét.

Abbasz sah csak az üzbég háború befejezése és serege modernizálása után indított támadást a törökök ellen. A hadsereg újjászervezésében (tűzfegyverekkel jól felszerelt gyalogság, erős tüzérség, felállítása) a kalandor angol Sherley testvérek közreműködtek. Közben azonban Simon kartli uralkodó kiesett a török ellen szerveződő „keleti blokkból”. Simon 1598-ban ugyan elfoglalta Kars erődjét, de 1600-ban az ellene küldött Dzsáfer pasa (a mezőkeresztesi csata egyik szereplője) fogságába esett, aki Isztambulba küldte, s a Héttoronyban (Jedikule) halt meg néhány év múlva. 1600-ban a Sherley testvérek Prágába jöttek a törökellenes összefogás részleteinek megbeszélése céljából. Rudolf császár csak 1602-ben szánta el magát arra, hogy követséget küldjön a sahhoz. A követséget az erdélyi diplomata, Kakas István vezette. Az 1602 késő nyarán elinduló misszió kerülő úton csak 1603 őszén jutott el a sahhoz. Abbasz sah ekkor indította meg támadását az Oszmán Birodalom ellen. A perzsa hadjárat sikerrel járt, a sah sorra foglalta vissza az előző háborúban elvesztett erősségeket (Erivan, Kars stb). A török

⁴⁰ A kaukázusi népek közül, a grúzokkal kapcsolatban vö. Allen 1947.; a magyar szakirodalomban vö. Tardy 1983. 141–164.

magyarországi lekötöttsége hozzájárult a perzsa győzelmekhez: Perzsia ellen az Oszmán Birodalom a 15 éves háború lezárásáig nem tudott nagyobb erőket küldeni. A perzsák megnyitotta „keleti front” viszont nem tudta igazán tehermentesíteni a Habsburg-szövetségest, későn jött ez a támadás, amikor a Habsburg Birodalom kimerült a hosszú háborúban. Ezúttal is bebizonyosodott, hogy a nagy távolság miatt nem jöhet létre koalíció a keresztény Európa és a siita Perzsia között. Az 1603-ban kiújuló perzsa–török háború 1612-ig folyt, amikor a perzsa hódításokat elismerő békét kötöttek.⁴¹

⁴¹ Az 1603-tól folyó török–perzsa háborúra vö. CHI I/A 339., Shaw 1976. 188–189.; Cook 1976. 131.

III. fejezet

A HÁBORÚ KITÖRÉSE

1. Portai frakcióharcok és külpolitika

Az 1589. áprilisi portai zsoldoslázadás után Sziyávus pasa nagyvezírt leváltotta a szultán, s helyébe másodszor is hatalomra került Szinán nagyvezír, akit a történetírás általában a „háborús frakció” fő alakjának tekint.¹ Az albán származású, „nyolcvan év körülinek” vélt, valószínűleg inkább hatvanas éveiben járó, tapasztalt hadvezért, Jemen és Tunisz meghódítóját, a kiváló politikust portai ellenfelei és a kortárs történetírók egy része (pl. Musztafa Ali, Pecsevi, Szelaniki) türelmetlen, erőszakos, önfejű, elsősorban saját érdekeit, ambícióját szem előtt tartó vezetőnek tüntették fel. Hívei és az udvari történetírók, sehnamecik (Talikizáde, Seyyid Lokman) ugyanakkor körültekintő, bátor, az iszlám birodalom, a szultánátus javát szolgáló kiváló hadvezérnek és államférfinek állították be.² Mindkét álláspont részgazságságot tartalmaz. Szinán pasa erőskezű nagyvezír igyekezett lenni az erélytelen III. Murád szultán mellett, s a szulejmáni hagyományokat képviselve valóban a hódítás eszméjét vallotta. Valószínűleg úgy vélhette, hogy egy sikeres nyugati expanzió és a várható dús hadizsákmány megoldást hozhat, a növekvő gazdasági-társadalmi-pénzügyi válság – amelyet a kortársak inkább politikai krízisként érzékelhettek – ellenszere lehet.

Várható volt, hogy a perzsa háborút lezáró, 1590. márciusi isztambuli béke után az „oszmán expanziós inga” nyugat felé lendül, s a szabad kapacitásként rendelkezésre álló, elégedetlenkedő oszmán haderőt újra bevetik valahol. Szinán nagyvezír előbb igyekezett rendbe tenni a deficites kincstárat, s megjavítani a zsoldosok lázadásaira okot adó pénzt. Az európai háborúnak több színtere is kínálkozott.³ A spanyol nagyha-

¹ Az 1589. évi Beglerbég ügyre, a portai csapatok lázadására és a „kormányváltásra I. Kortepeter 1972. 216.; részletesebben elemezte Kafadar 1987. 76–80.

² Koça Szinán vázlatos életrajzára vö. EI 1931. IV. 464–465. (Babinger, F. írta); Szinán negatív jellemzésére vö. a velencei jelentéseket, Alberi, Relazioni. Ser. III. vol. II. 372.; ser. III. vol. III. 420.; Török történetírók III. 113–114. (Pecsevi) 232–233. (Kjátib Cselebi); Tálíkizáde pozitívan állította be Szinánt, vö. Woodhead 1983. 5, 31–33, 38.; magasztalta a nagyvezírt Seyyid Lokman, vö. Kafadar 1987. 10, 94–96.

³ Az 1590-es perzsa béke utáni török tervekre Istvánffy 1868. 658.; vö. még CHI I/A. 340.; Tóth, HK 1982. 163.

talommal hadakozó Franciaország és Anglia isztambuli követei révén arra igyekezett rábírní a Portát, hogy a Mediterráneumban vesse be flottáját. Nagyobb arányú tengeri akcióba azonban a török vezetés a megújuló ígéretések ellenére sem kezdett Tunisz visszafoglalása (1575) óta, s a perzsa háború kezdete óta rendszeresen megújította a fegyverszünetet a spanyolokkal. A flotta állapota, az 1570-ben kötött spanyol–velencei–pápai Szent Liga feltámadásától való félelem miatt tett le a Porta a Velence elleni háborúról is (az ürügy az lett volna, hogy a Korfu szigetért fizetett velencei adó hátralékban volt; a cél pedig Kréta szigetének megszerzése lett volna). A szárazföldi háború gondolata jóval népszerűbb volt a Portán és a katonaság körében is. Lengyelország és a Német-római Birodalom került szóba ellenfélként. Lengyelország esetében a fő háborús ürügy az volt, hogy a perzsa háború alatt a kozákok rendszeresen betörték az Oszmán Birodalom területére, megsértve ezzel a hivatalosan fennálló békét. Legalább ennyire súlyosan eshetett latba Wasa Zsigmond lengyel uralkodó közeledése korábbi ellenfeleihez, a Habsburgokhoz, s házasságkötése egy Habsburg-hercegnővel. A Porta a Habsburgok lengyelországi terveit most is ellenezte, casus bellinek tekintette, s háborúval fenyegetőzött. A lengyel válságot Erzsébet angol királynő isztambuli követének, Edward Bartonnak közbenjárásával sikerült elhárítani. Erzsébet arra hivatkozott, hogy Lengyelország létfontosságú cikkeket szállít a spanyolokkal hadban álló Angliának (gabona, puskapor stb.). A békeközvetítés eredménnyel járt, 1590 nyarán azzal a feltétellel, hogy a kozákokat megfékezi a lengyel király, meghosszabbította a békét a szultán.⁴ Bár a „lengyel kérdés” nem került le teljesen a napirendről, lényegében egyetlen szóba jöhető ellenfél maradt, Rudolf császár a Német-római Birodalom és a Királyi Magyarország feje. Ugyanakkor 1590 novemberében mégis újabb nyolc évre meghosszabbították a Habsburgokkal a békét. Az általában ádáz hadfinak vélt Szinán második nagyvezíri megbízatása (1589–1591) tehát egyáltalán nem járt automatikusan egy újabb, európai háború kitörésével.

A portai frakcióharcok erősödését mutatja, hogy Szinánt 1591 augusztusában leváltotta a szultán, s helyébe fő ellenfelét, a szintén albán származású, a perzsiai háborúban magát kitüntető Ferhád pasát nevezte ki nagyvezírré. Ferhád a portai követjelentések, történetírói ábrázolások Szinánhoz hasonlóan keménykezü, indulatos, nehezen kezelhető személyként jellemzik.⁵ Ferhád talán éppen e tulajdonságai miatt nem sokáig élvezhette pozícióját, mert a janicsárok elégedetlenkedései és dívánbeli ellenfelei ösz-

⁴ A lengyel–török konfliktusra az 1590-es évek elején, a béke meghosszabbítására I. P. Gáspár 1943. 17–23.; Vaughan 1954. 179–180.; Braudel 1976. II. 1197.; a konfliktusra, s az ekkor megkötött békére utal 1590 júniusi levelében Szinán, vö. Hakluyt, 1928. IX. 335–337.; vö. még Wernham 1980. 500. (930. sz.)

⁵ Ferhád hatalomra kerülésére vö. Szelaniki 1989. 249.; Ferhád negatív velencei jellemzésére vö. Alberi, Relazioni. ser. III. vol. II. 371.; ser. III. vol. III. 416.; Wernham 1980. 46–497. (523. sz.); Tóth, AUSz 1996. 105.

tönzésére a szultán 1592. április elején menesztette nagyhangú nagyvezírét, s Sziyávus pasára bízta a teljhatalmat jelentő nagyvezíri pecsétet (mühür). A szultán állítólag inkább másodvezírnek szánta Sziyávust, s nagyvezírré Szinánt akarta megtenni, de a katonaság elégedetlensége miatt gyors megoldásra volt szükség és a kéznél levő Sziyávust választotta a „mazulsága” (hivatalvesztése) miatt távollevő Szinán helyett. Az új nagyvezír népszerű volt a kereskedők és a nép körében, de a portai zsoldosok nem felejtették el, hogy fizetésük az ő előző kormányzása alatt kezdett el értéktelenedni. A horvát származású, ötvenes éveiben járó pasa elődeinél jóval hajlékonyabb, simulékonyabb egyéniség volt, viszont a legmegvesztegethetőbb vezírek közé tartozott.⁶ Sziyávus pasát 1593. január vége felé egy portai szpáhilázadás buktatta meg, amit a zsoldhiány idézett elő. Bár a lázadást a janicsárok hathatós közreműködésével levertek és kegyetlenül megtorolták, III. Murád leváltotta a bűnbaknak megtett defterdárokat és az első négy vezírt is menesztette.⁷ Akárcsak az 1589. évi felkelés idejekor, amikor szintén Sziyávus pasa bukott, a szultán most is Szinán pasára bízta a nagyvezírséget. Az idős pasa immár harmadszor nyerte el e fontos pozíciót, örömét csak az keseríthette meg, hogy az utána következő, másodvezíri posztot ellenfelének, Ferhád pasának adta III. Murád. A vezírek között foglalt helyet Szinán veje (Damad Ibrahim pasa) és fogadott fia (Csigalazáde Szinán pasa) is. Az új nagyvezír pozícióját erősítendő személycserét hajtott végre a portai zsoldos szpáhi-alakulatoknál (agák cserélése), s a tartományok egy részében is saját rokonait neveztetette ki beglerbégeknek. Így például fiát, Mehmedet ruméliai beglerbéggé tette.⁸

A kormányzat 1589 és 1593 között gyakran változott, a szultán sűrűn cserélgette a nagyvezíreket és a kupolavezíreket (a nagyvezírrrel együtt hét kupolavezír volt). A leváltások okai között intrika, a zsoldoslázadásokkal szembeni tehetetlenség szerepelt. A nagyvezírváltás a díván nagyobb részének cseréjét jelentette, s változásokat hozott a tartományok (vilájetek) élén is. A kiépült kapcsolatrendszerek, „lobbyk” meghatározó szerepet játszottak az oszmán politikában. Egy-egy kiemelkedő politikus felemelkedésétől, bukásától számos „kliense” sorsa függött. A sűrű változások miatt következetes külpolitikát aligha tudott folytatni az oszmán vezetés. A dívánban a frakciók ádáz harcot folytattak egymás ellen, a nagyvezíri tisztség megszerzéséért és megtartásáért, s e belpolitikai harc határozta meg a külpolitikai álláspontot is. Ha a nagyvezír háborút akart, a szembenálló frakció békét követelt, s fordítva. Mivel a szultán gyenge és befo-

⁶ Sziyávus pasa hatalomra kerülésére Szelaniki 1989. 264–265.; velencei jellemzésére I. Alberi, *Relazioni*. ser. III. vol. II. 366.; ser. III. vol. III. 418.; CSP IX. 22–23. (53., 56. sz. Mattheo Zane konstantinápolyi velencei követ IV. 5-i és 18-i jelentései); Ferhád és Sziyávus rövid ideig tartó nagyvezírségére Kortepeter 1972. 216.

⁷ Az 1593. január 26-i portai szpáhifelkelésre, leverésére és a régi kormányzat menesztésére I. Szelaniki 1989. 301–305.; vö. még Peachy 1984. 151–156.

⁸ Az új kormányzat kinevezésére vö. Szelaniki 1989. 305.; a személycserékre uo. 312–314.

lyásolható volt, a frakciók a szultánon keresztül próbálták érvényesíteni akarataikat; likvidálni vagy száműzni politikai ellenfeleiket, s szentesíteni pillanatnyi külpolitikai elhatározásaikat.⁹ A „politikai felhőrégió viharai”, az államvezetés instabilitása óhatatlanul potenciális háborús veszélyt rejtett magában.

2. A „tisztességes ajándék”

Az egyik ok vagy inkább ürügy, amely végül a háború kitöréséhez vezetett 1593 nyarán, az ún. tisztességes ajándék körüli vitából, huzavonából eredeztethető. Bár a diplomácia virágnyelvén ajándéknak nevezték, inkább jelképes adóról beszélhetünk. Először az 1547-ben kötött öt éves békében vállalta I. Ferdinánd, hogy évente 30 ezer aranyat küld a Portára „tisztességes ajándék” gyanánt a Királyi Magyarország birtoklása fejében.¹⁰ A későbbi szerződések közül a legjelentősebb a már említett, 1568. évi drinápolyi béke volt. Ennek huszonöt pontja közül a legfontosabbnak éppen azt tekinthetjük, amely szerint Miksa „bécsi király” évente 30 ezer arany tisztességes ajándékot köteles II. Szelim szultánnak küldeni.¹¹ A békét nyolc évre kötötték, s egy ízben Szelim alatt (1574-ben), kétszer pedig III. Murád alatt (1583, 1590) újabb nyolc-nyolc évre meg is hosszabították. A deficit Habsburg-kincstárnak elég komoly megterhelést jelentett ekkora összeg összegyűjtése, amelyen felül ezt meghaladó értékű ajándékokat is vitt a követség a Portára; a szultánon kívül az egyes méltóságok, sőt az útjukba eső tartományi tisztviselők is részesültek ebből. Az évi ajándék értékét így 80-100 ezer aranyforintra lehet becsülni.¹² A háború kitörésének évében, 1593 júliusában kimutatást készítettek az elküldendő, ezúttal az előző évi elmaradás miatt két évre szóló (1592–1593) „dupla ajándékról” (doppelte Verehrung, munus honoraria duplicata). Az ajándékot vivő követség vezetésével ifjabb Ladislaus Poppelt, Lobkowitz báróját bízták meg, de a háború kitörése miatt csak Komáromig jutott el a deputáció. A kimutatás szerint 90 ezer tallér illette meg a szultánt, ez megfelelt a két évre szóló 60 ezer aranyra rúgó ajándék tallérban kifejezett értékének. Emellett 18 ezer tallért szántak Szinán nagyvezírnek, amelyet még 6 ezerrel egészítettek ki. Ferhád pasa másodvezírnek előbb 6 ezer tallér jutott volna, amelyhez azonban még ezer tallért tettek. A portai méltóságok közül például a muftinak 3 ezret, más hivatalnokoknak összesen 4300-at, a janicsár agának mindössze 300-at akartak küldeni. A hódoltsági tisztviselők közül a budai pasának a szokásos

⁹ A vezetés frakcióharcaira Sugar 1977. 189.; Kortepeter 1972. 213–225.; a kapcsolatok (intisap) fontosságára az oszmán kormányzatban vö. Shaw 1976. 166.

¹⁰ Az 1547. évi békére összefoglalóan Magyarország története III/1. 238–240.

¹¹ Az 1568. évi drinápolyi béke magyar fordítására Sinkovics 1968. II/1. 140–152.

¹² Az adó és az egyes pasák megvesztegetésére szánt összeg becslésére vö. Bayerle 1972. 8.

3 ezer helyett 4 ezer tallért szántak, míg az esztergomi bégnek csak 300-at. A baksis jellegű, voltaképpen szokásos megvesztegetési pénzüsszegek jelzik azt, hogy milyen jelentőséget tulajdonított az adott tisztségviselőnek a Habsburg-kormányzat. A kétéves pénzbeli ajándék a járulékos költségekkel, s a 7 ezer tallért kitevő kiegészítéssel együtt összesen 144 040 tallerra rúgott, emellett a követség vélhetően értékes ajándéktárgyakat is szándékozott vinni.¹³ A korabeli viszonyok között nehéz volt megszervezni az ajándékok összeszedését, az ajándékvivő követség elindítását. A Habsburg-adminisztráció korábban is lassan, körülményesen szervezte az évi adó megküldését, amelynek egyébként „minden esztendő vége felé” kellett eljutnia a Portára.¹⁴ Az ajándékot elsősorban a magyarországi hódoltság fejének, a budai pasának kellett sürgetnie. A budai pasa kétségkívül kényes helyzetben volt, hiszen őt a Porta vonta kérdőre, ha az adó az ígéretések ellenére késett. A budai beglerbég így egyfajta közvetítő szerepet játszott Isztambul és Bécs, illetve Prága, azaz a két birodalom vezetése között. A háborús feszültség fokozódásának időszakában, 1591–1593 között három pasa is váltotta egymást a budai vilájet élén. Előbb, 1591-ben Szinán volt a budai pasa, akinek helyére 1592–93-ban Szinánpasazáde Mehmed került. Szinán nagyvezír később ruméliai beglerbéggé avanzsáló fiát az állomáshelyére már februárban kinevezett, de oda csak 1593 áprilisában megérkező Haszán pasa, a néhai Szokollu Mehmed nagyvezír fia követte.¹⁵ Míg a perzsa háború folyt, a török vezetés nem tudott kellő figyelmet szentelni az évi adó késésének, de 1590 után súlyos konfliktus forrásává vált e probléma. Többször is előfordult, hogy Rudolf császár két évi ajándékkal is hátralékban volt. Az adó nem összegszerűen volt jelentős, hiszen a jobbára deficités „végvidék”, a budai vilájet többre került. Kezdetben, 1541 után tízszer ennyit kellett küldeni a kincstárból Budára a kiadások fedezésére évente, a későbbiekben jelentősen csökkent a deficit.¹⁶ Szokoluzáde Haszán budai pasa július 14-i levelében nyíltan meg is írta: „az hatalmas császár arra az ajándékra nem szorult, kincse számtalan vagyon, hanem az két hatalmas császár között való barátság, és mind két fele az szegény községnek békével való meg maradása az oka.”¹⁷

A Habsburg-fél felfogása az volt, hogy a „tisztességes ajándékot” annak fejében fizetik, hogy az uralmuk alatt levő országrészt, a Királyi Magyarországot békében birtokol-

¹³ Az 1593. VII. 18-i kimutatásra HHStA Turcica K 81. fol. 80.; összefoglalóan l. Tóth, AUSz 1996. 103.

¹⁴ Vö. a drinápolyi béke 25. cikkelyét, Sinkovics 1968. II/1. 151.; l. még Tóth, AUSz 1996. 103.

¹⁵ Haszánt 1593 februárjában kinevezték vezíri címmel Budára, áprilisban érkezett meg új állomáshelyére, vö. Bayerle 1972. 169–170. (Mehmed pasa II. 16-i levele), 175–176. (Haszán pasa IV. 22-i levele)

¹⁶ Erre vö. Ágoston 1992. 82–87.

¹⁷ Haszán budai pasa VII. 14-i levelére HHStA Turcica I. K 81. fol. 35.; kiadására vö. Bayerle 1972. 179.

hatják, s a törökök megkímélik támadásaiktól, rablásaiktól.¹⁸ A török fél adónak (haraç) tekintette ezt, annak jelképének, hogy a „bécsi király” vazallusként fizeti ezt a neki átengedett magyarországi területekért, illetve azok adójának megváltásaként.¹⁹ Ezért a Porta rendkívül érzékenyen reagált az évi adó késésére, s még inkább annak elmaradására, mert ezt úgy értelmezte, hogy a Habsburg-fél nem ismeri el vazallus státusát, s ezzel annak országa ellenséges területté válik. A török felfogás megkülönböztette a közvetlen oszmán uralom alatt álló iszlám területet (dar ül-Islam = az Iszlám háza, területe) az ellenséges fegyverrel meghódítandó országoktól, területektől (dar ül-harb = a háború háza). E két terület, kategória között foglal helyet a vazallus terület (dar ül-ahd = a szerződés háza), amelynek státusát a szerződés, megállapodás határozza meg.²⁰ Az oszmán felfogás a hanafita jogi felfogást követte, eszerint a szerződés területe is az iszlám terület, illetve birodalom szerves része.²¹ A szultánok sokszor leszögezték például, hogy Erdélyt a „jól őrzött birodalom” (az oszmán birodalom) részének, tagjának tekintik. Az adófizetés körüli késlekedésben a Porta vonakodást látott, a szerződés megkérdőjelezését, a vazallusi státus felrúgását. Erre pedig egy módon lehet válaszolni; háborúval, amely az immár ellenséges területet iszlám területté változtatja. A kritikus 1590–1593 közötti években éppen e probléma miatt háromszor is a háború veszélye villant fel. Az oszmán vezetés azonban nem rögtön folyamodott erőszakos lépéshez, legfeljebb háborúval fenyegetőzött.

Szinán nagyvezír hatalomra jutása után rögtön magához hívatta az 1591 óta a Portán levő állandó követet (orator), a sziléziai származású Friedrich Kreckwitz császári követet, fenyegetően lépett fel vele szemben. Az első audiencia alkalmával Szinán pasa 6 ezer tallért követelt, ellenkező esetben a Héttoronyba záratással fenyegetőzött. Kreckwitz császári instrukciójához ragaszkodva azt az álláspontot képviselte, hogy a török fél, közelebből a boszniai pasa szegte meg a békét, ezért késik az ajándék, amelynek feltétele az elfoglalt területek, várak visszaadása.²² A nagyvezír 1593. február 7-én Rudolf császárhoz intézett, a történeti irodalomban jobbra ultimátumként értelmezett nevezetes levelében követelte az elmaradt két évi ajándék beküldését és a még 1588-ban, a szikszói csatában fogságba esett két bég szabadon engedését szabta a béke feltételéül. Ellenkező esetben az oszmán had megindulásával fenyegetőzött.²³ Tekintet-

¹⁸ A Habsburg-felfogásra l. Ivanics 1994. 60.

¹⁹ A török értelmezésre l. Tóth, AUSz 1996. 103.

²⁰ A dar al-Islam, a dar al-harb, a dar al-ahd, és a dar al-sulh (béke területe) iszlám jogi fogalmakra l. Khadduri 1955. 52–53, 64, 143–145, 155–156, 170.; EI II. 126, 127, 131. (Abel, A. és Macdonald, D. B.); Tóth, HK 1982. 159–160.

²¹ A Hanafi irányzatra az oszmán birodalomban Khadduri 1955. 29, 271., EI II. 116. (Inalcik, H.); vö. még Tóth, HK 1982. 160.

²² Vö. Vratislav 1982. 143–144, 257.; Tóth, AUSz 1996. 106.; vö. még Kreckwitzre Loeb 1914. 160–173.

²³ Szinán 1593. II. 7-i levelét közölte Gömöry, HK 1894^b. 393–394.; hadüzenetként értékelte Nagy 1987. 154, 168.; elfogadhatatlan feltételeket tartalmazó ultimátumra l. Nagy 1989. 105–106.

tel arra, hogy már 1590 tavaszán, előző nagyvezírsége idején is e két fő követelést szabta a béke meghosszabbítása feltételül, egyáltalán nem tekinthetjük Szinán fellépését szokatlannak vagy váratlannak, levelét pedig nem értékelhetjük elfogadhatatlan ultimátumnak vagy hadüzenetnek, ahogy azt a történeti kutatás jobbra tette.²⁴ Bizonynal a boszniai pasa előző évi portyája miatt leállított „ajándék” megküldését próbálta ezúttal is kikényszeríteni a harcias nagyvezír.²⁵ Ezt szolgálhatták a katonai mozgósítások is. Február 9-én a szultán parancsot adott, hogy a janicsárok és szpáhik álljanak készenlétben, az európai vilájetek katonaságának pedig állomáshelyére kellett visszatérnie. A nagyvezír parancsot adott Kirli Haszán ruméliai beglerbégnek, hogy vonuljon a Szerémségbe, s tartson szemlét csapatai felett.²⁶ Az elkövetkező hónapokban fokozott nyomás nehezedett a Portához delegált Habsburg-követségre, valóságos lélektani hadviselést folytatott Szinán pasa Kreckwitz megfélemlítése érdekében. Ennek jegyében többször is háziőrizet alá került a portai Habsburg-követség, először éppen február első felében került erre sor.

A nagyvezír február 7-i levelét Szulejmán csász hozta Budára, ahova március 13-án érkezhetett meg. Vele jött Kreckwitz két embere is. Az ultimátumszerű levélre sürgős választ vártak Budán, 15 napot adtak a két megbízottnak, hogy meghozzák azt.²⁷ Malik Gáspár meg is érkezett március 21 körül Budára a Szinán levelére adott válasszal „az tisztességes ajándék bizonyos volta felől, az frigynek meg tartása felől”.²⁸ Rudolf császár március 8-án kelt, a szultánhoz és a nagyvezírhez írt leveleiben, valamint Kreckwitznek küldött instrukciójában kifejezte békeszándékát, hajlandónak mutatkozott a két évre szóló ajándék elküldésére, a két bég elengedését illetően azonban már merevebb álláspontot képviselt. Követelte ezúttal is a boszniai beglerbég által elfoglalt területek visszaadását és a renitens pasa megbüntetését.²⁹ A Habsburg-válasz április 24-e táján érkezett meg Isztambulba, s egyáltalán nem elégítette ki a nagyvezírt. Szinán pasa úgy vélte, hitegetésről van szó, csak ígéretik az adót, s azt egyáltalán nem készítették elő. A nagyvezír újra nyomást gyakorolt a követségre, a szokásos fenyegetőzés mellett újfent körülvetette a követségi épületet, sőt hamis fordítások vádjával bebörtönöztette

²⁴ Szinán 1590 tavaszi levelét idézi Ferhád budai pasa 1590. IV. 12-i levelében, vö. Bayerle 1972. 31–32. (11. sz.)

²⁵ Vö. e nézetre Tóth, AUSz 1996. 107.

²⁶ Az intézkedésekre vö. Szelaniki, in: Peachy 1984. 171, 550–552.; Finkel 1988. 11.; Nagy 1987. 168–169.

²⁷ Vö. Mehmed pasa III. 3-i (Ónapár szerint) levele, HHStA Turcica I. K 80. fol. 19.; kiadására Bayerle 1972. 170–171.; Szulejmán csász III. 4-i levele, vö. HHStA Turcica I. K 80. fol. 1.; Bayerle 1972. 171–172.; Oszmán bég III. 4-i levele, vö. HHStA Turcica I. K 80. fol. 3.; Bayerle 1972. 172.; Mehmed Cselebi III. 4-i levelei, vö. HHStA Turcica I. K 80. fol. 5.; Bayerle 1972. 173.

²⁸ Huszain kihaja III. 21-i levele, vö. HHStA Turcica I. K 80. fol. 64.; Bayerle 1972. 172–173.; Oszmán bég III. 21-i levele, HHStA Turcica I. K 80. fol. 66.; Bayerle 1972. 174–175.,

²⁹ Reusner 1598. XII. 52–56.; Loeb 1914. 166.

a követségi tolmácsot, dragománt. Végezetül április végén rajtaütésszerű házkutatást rendezett a követségen, s elkoboztatta és lefordíttatta a követet súlyosan kompromittáló titkos jelentéseket. Ezekben Szinánt embertelennek, bestiálisnak is nevezte Kreckwitz, ami bizonynal sértette a nagyvezírt. A követségi „razziában” részt vett a rá váró büntetés miatt a követségről kiszökött és iszlám hitre áttért, bajor származású udvarmester Ladislaus Mörthen (Mertin) von Altenburg, alias Ali bég. A korábban horvátországi, szlavóniai várakban (Károlyváros, Bihács) magas tisztségeket viselt renegát később próbálta kimagyarázni magát, de bizonynal kulcsszereplője volt az eseményeknek, még ha Szinán megbízatását is teljesítette.³⁰ Május elejére szinte háborús hangulat alakult ki a Portán. Újfent mozgósították az érintett európai tartományokat is.³¹ A császári követ szorult helyzetében ígéreteket tett arra, hogy az ajándék július közepére megérkezik, s próbálta 6 ezer, majd 18 ezer tallér váltságdíj felajánlásával kiváltani tolmácsát.³² Még május végén is fogságban volt a dragomán, s a követségi ház is őrizet alatt állt.³³

A Habsburg-követségre nehezedő nyomás csak a május végi, június eleji levélváltás után csökkent, amikor remény csillant fel, hogy július közepére–végére valóban megérkezik a két évre szóló ajándék. A háború elkerülése érdekében Rudolf császár május 24-i, a szultánhoz, a nagyvezírhez és a követhoz is elküldött leveleiben újfent megígérte, hogy a 2 évre szóló ajándék már július közepén török területen lesz. Szinán nagyvezír másik követelését illetően továbbra sem változott a császár álláspontja. Eszerint nem elengedésükről, hanem kicserélésükről lehet tárgyalni. Továbbra is követelte a boszniai pasa leváltását, méltó megbüntetését, az okozott károk helyreállítását, s a béke cikkelye ellenére épített erődök (elsősorban Petrinja) lerombolását.³⁴ A császár június 10-én hasonló tartalmú leveleket küldött a budai pasához és a Portára. Ezekben tiltakozott a portai követséget érintő méltatlan, a „nemzetközi” jogot (*ius gentium*) és a kölcsönös barátságot (*amicitia mutua*) sértő bánásmód ellen is.³⁵ A két fogoly béggel kapcsolatos elvi álláspontot több levelében is kifejtette Rudolf császár és Mátyás főherceg is. Eszerint a török fél szándéka ellenére az ajándék elküldésének és a bégek elenge-

³⁰ Az április végi, május eleji eseményekre vö. Kreckwitz V. 2-i jelentését, HHStA Turcica I. K 80. fol. 13–19.; CSP IX. 70–71. (159. sz. – Mattheo Zane V. 1-i jelentése); Vratislav 1982. 149–156.; Loeb 1914. 167–168.; Ladislaus Mertinre vö. CSP IX. 96. (197. sz. – Mattheo Zane VIII. 2-i jelentése); a renegát IX. 23-i levele, HHStA Turcica, I. K 81. fol. 213.

³¹ Loeb 1914. 166.

³² CSP IX. 72–73. (164–165. sz. – Mattheo Zane V. 9-i konstantinápolyi jelentései)

³³ CSP IX. 76. (173. sz. – Mattheo Zane V. 26-i konstantinápolyi jelentése)

³⁴ Vö. Rudolf szultánnak írt V. 24-i levelét, HHStA Turcica I. K 80. fol. 159.; a nagyvezírnek írt V. 24-i levelére uo. fol. 153.; Kreckwitzhez írt levelére, uo. fol. 73. és 143.

³⁵ HHStA Turcica I. K 80. fol. 147. (Kreckwitznek); fol. 151., 154. (szultánnak); fol. 155. (nagyvezírnek) fol. 157. (budai pasának)

désének kérdését nem lehet összekeverni és együttesen kezelni. A két bég a fennálló békét nyíltan megsértve ellenséges támadáskor és császári felségterületen került fog-ságba, ezért szó sem lehet egyoldalú szabadon bocsátásukról. Ehelyett meghatározott számú keresztény fogollyal kell őket kicserélni. A csere helyszínéül a főherceg a Komárom és Esztergom közti területet javasolta.³⁶ A Habsburg-fél kezdetben 50 foglyot akart cserébe a két előkelő török tisztért, de hajlandó volt engedni, s lejjebb szállítani a számot, ugyanakkor törekedett arra, hogy minél több keresztény rabot kapjon értük. Ezzel összefüggésben névszerinti, 28 főt felsoroló összeírást is készítettek a hódoltsági várakban levő rabokról, akiket a két fogoly bégért cserébe kértek volna.³⁷ Bár a bégeket illetően az álláspontok eltértek egymástól, úgy tűnt, hogy a Porta számára fontosabb adó megküldésével feloldódhat a konfliktus és elkerülhető a háború kitörése. Ekkor, június 20-ra feloldották a követségi ház „blokádját”, a dragománt is kiengedték. A mozgósított boszniai, ruméliai és temesvári pasákat utasították arra, hogy tartózkodjanak a Habsburg-terület megtámadásától.³⁸

A Habsburg-udvar a boszniai pasa elmozdítására vonatkozó huzavona ellenére is hajlandó volt elküldeni a két évi adót. Ez ugyanakkor lassan történt, amit okkal sérelmezett az ajándékot állandóan sürgető Haszán budai pasa. Július közepére az ígért ellenére nem ért az ajándék török területre. Ezt a Habsburg-fél egyrészt a követ betegségével, másrészt azzal indokolta, hogy az Ónaptár szerinti 15-ét, azaz Újnaptár szerinti 25-ét értették.³⁹ Az értelmezési vita újabb csúszást jelentett, az idővesztés pedig az adott helyzetben végzetes következménnyel járt. Kérdéses persze, hogy a kétéves ajándék késése önmagában a háború kitöréséhez vezetett volna-e. A budai pasa úgy vélte július végi levelében, hogy azért haragudott meg a szultán és indította el hadát, mert „az tisztességes ajándék és az fogoly bégök ennyit késvén meg nem küldé fölségtök.”⁴⁰ Jóllehet e két követelést hangoztatta Szinán február eleji levelében, önmagában az ajándék szokásos lassú elküldése talán nem járt volna a háború kirobbanásával. Az ajándék-vivő követség egyébként csak augusztus közepe táján ért Komáromba, ekkor viszont a török csapatok mozgósítása miatt már nem indították el, s Poppel vissza is ment Bécsbe. Haszán pasa még ekkor is azzal biztatta Mátyás főherceget, hogy ha a frigy, azaz a béke megmaradását kívánja, „hamarsággal az tisztességes ajándékot” küldje alá, s „mihelyön az ajándéknak eljövételét” megérti a nagyvezír, eloszlatja hadát.⁴¹ Habsburg-oldalról az ajándék elküldésére szeptember elején is hajlandónak mutatkozott Rudolf

³⁶ Mátyás főherceg VII. 4-i levele, HHStA Turcica I. K 80. fol. 3.; Tóth, AUSz 1996. 108.

³⁷ A foglyok nevét, őrzési helyét tartalmazó összeírára HHStA Turcica I. K 80. fol. 247–248.

³⁸ CSP IX. 77. (176–177. sz. – Mattheo Zane VI. 20-i és 21-i konstantinápolyi jelentései)

³⁹ Vö. Haszán VII. 14-i levelét, HHStA Turcica I. K 81. fol. 35.; Bayerle 1972. 178–181.; Tóth, AUSz 1996. 108.

⁴⁰ Haszán VII. 31-i levele, HHStA Turcica I. K 81. no. 29. fol. 103.; Bayerle 1972. 181–182.

⁴¹ Haszán VIII. 20-i levele, HHSTA Turcica I. K 81. No. 34. fol. 149.; Bayerle 1972. 190–192.

császár, ha visszahívják a ruméliai beglerbég csapatait. Hangsúlyozta, hogy semmi része nincs a békeszegésben, s azzal fenyegetőzött, hogy a Kereszténység (respublica Christiana) fejedelmeinek segítségét veszi igénybe.⁴² Valójában e próbálkozások dacára a béke helyreállítására már nem volt esély a nagyvezír seregének megindulása után. Az ajándék elküldésének lassú mechanizmusa és taktikai okokból való visszatartása összekapcsolódott a határvidéki incidensekkel, főleg a horvát-szlavón eseményekkel. A háború kitöréséhez szükséges gyújtósíkrát, a casus bellit a horvátország-szlavóniai csatározások, közelebbről a sziszeki vereség szolgáltatta.

3. A sziszeki vereség

Szulejmán 1566-os hadjárata után hosszú ideig, 1593-ig nem ment oszmán főszereg a Királyi Magyarország ellen. A negyedszázados hosszú béke azonban korántsem jelentett békés állapotokat a három részre szakított, két birodalom végvidékévé vált Magyarországon. A végvárrendszerek egyszerre stabilizálták a helyzetet, a status quót, ugyanakkor a katonai-politikai instabilitás egyik fő tényezőjévé is váltak. A pontos politikai határokat ugyanis nem jelölték ki a drinápolyi békében, bár kísérletet tettek arra, hogy bizottságokat állítsanak fel abból a célból, hogy a „közös” jobbágyságot elosszák, a határjeleket lerakják.⁴³ E próbálkozás nem járt eredménnyel, így tág tér nyílt az önkényes értelmezések számára. A török fél saját összeírásait, például Halil bég defterét vette alapul. Az adott helyzetben nem lehetett pontosan tudni, hogy egyes határ menti területek hova is tartoznak. A politikai határok a végvári őrségek portyázásainak, a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelően változtak, „oszcilláltak”. Még inkább áttekinthetetlenek, változó jellegűek voltak az adózási határok. A Királyi Magyarország végvári katonasága meglehetősen rendszeresen adóztatta nemcsak a határ menti, a két birodalom végvári rendszere (a politikai határok) közötti területen, a „senki földjén” levő és két felé adózó falvakat, hanem messze bent a hódoltságban is adót szedett. Ugyanígy természetesen a török őrségek is igyekeztek sarcolni a Királyi Magyarország végvárai mögött levő területeket. Összességében tehát mindkét fél kölcsönösen, szinte nap mint nap megsértette a fennálló békét, hiszen politikai határain messze túlmenően, a másik területén katonai apparátussal adót szedett. Kialakult a magyarországi „kondominium” (közös uralom) rendszere, amely létezését annak köszönhette, hogy egyik fél sem tudta teljesen elfoglalni az országot, s kénytelen volt fenntartani egy költséges végvári rendszert.⁴⁴

⁴² Rudolf IX. 5-i levele Kreckwitzhez, HHStA Turcica I. fol. 81. 202–205.; Szinán pasához, uo. fol. 192–194.

⁴³ Vö. drinápolyi béke 23, 24. cikkelye, Sinkovics 1968. 151.; Tóth, AUSz 1996. 102–103.

⁴⁴ A kondominiumra vö. összefoglalóan Szakály 1981. kk. 449–479.

A végvári katonaság életmódjához szervesen hozzátartozott az ellenséges területekre való beütés, zsákmányolás, fogollyszerzés és fogolykereskedelem, kisebb csatározások, bajvívások, valamint ellenséges várak, erődök megtámadása. Ezeket az akciókat mindkét birodalom vezetése elvileg ellenezte. A korszak meghatározó békeszerződése, a drinápolyi béke két cikkelye is foglalkozott ezzel a problémával. A 12. cikkely szerint a béke tartama alatt elfoglalt várost, várat kölcsönösen vissza kell adni, az erőszakos akciók végrehajtóit pedig fővesztéssel kell büntetni. A 13. cikkely szerint a fogságba ejtett katonákat, alattvalókat váltságdíj nélkül kell elengedni.⁴⁵ Szinán budai pasa 1588. májusi levelében a frigy (béke) első feltételének nevezte, hogy „algyút vár alá ne vonjanak”; másodiknak azt, hogy „az tisztességes ajándék idejében alá jöjjön.”⁴⁶ A budai pasák magyar nyelven folytatott levelezéséből kitűnik, hatásosan egyik fél sem tudta és talán nem is akarta megakadályozni a portyázásokat. Ahogy Szinán budai pasa egyik levelében meg is jegyezte; „aprólék csata lehetetlen, hogy nem lenne, csak derék csata ne legyen”, ami miatt a frigy (béke) felbomolhatna.⁴⁷ Eszerint csak a nagyobb, tűzérséget és ágyúkat alkalmazó, várostromokkal járó vállalkozásokat érezték veszélyesnek, amely miatt a törékeny béke felbomolhat, a kisebb portyákat eltűrték, jöllehet ezek miatt is panaszt emeltek. A konfliktusokat a drinápolyi béke értelmében első szinten kölcsönösen felállított bizottságoknak kellett volna rendeznie. Ezek hiányában török részről a budai pasa, a Királyi Magyarország részéről a Bécsben székelő Habsburg-főherceg jelentette az illetékes hatóságot. Nagyobb konfliktus esetén a prágai udvar és a Porta elé került az adott ügy. Török részről jóval nagyobb arányúnak érezték a magyar portyázásokat. Különösen veszélyesnek ítélték meg azt a jelenséget, hogy a határ menti területeken a ráják (parasztok) – a magyar végvári kapitányok hathatós fenyegetései hatására – tömegesen tagadták meg az adófizetést szpáhijaiknak. Ez a folyamat már-már a török tartományi szpáhi katonaság létalapját fenyegette. Ez magyarázza, hogy Szinán budai pasa 1588. májusi idézett levelében, némileg túlozva, már a béke harmadik feltételeként említette, hogy a falvak szpáhijaikhoz „bejöjjenek”, s adójukat róják le nekik.⁴⁸ Természetesen a Királyi Magyarország tisztségviselői is sérelmezték a hivatalos béke alatt állandóan folyó török portyákat, amelyek során megöltek, fogságba hurcoltak embereket. A háborús feszültség növekedésekor, 1593 folyamán a törökök okozta károk kimutatására részletes jelentést készítettek kb. tíz évre (1582-től 1591–93-ig) visszamenően a határvidéki főkapitányságokban. E jelentésekben egyrészt felsorolták évenként a török portyázó akciókat, másrészt összesítést adtak a fogságba hurcoltak és

⁴⁵ Vö. Sinkovics 1968. II/1. 146.

⁴⁶ Vö. Bayerle 1972. 10–12.

⁴⁷ Szinán budai pasa 1591. V. 12-i levelére l. Bayerle 1972. 89.

⁴⁸ A török adóztatást gátló magyar tevékenységre vö. Szinán budai pasa 1591. VII. 12-i levele, Bayerle 1972. 96.; Mehmed budai pasa 1593. I. 18-i levelére, l. Bayerle 1972. 169.; a háború egyik okaként Bayerle 1972. 10–11.

megöltek számáról. Így például a horvát végvidéken 1224, a szlavón (vend) végvidéken pedig 2463, összesen e két határvidéki körzetben 3687 személyt öltek meg vagy hurcoltak rabságba ebben az időszakban.⁴⁹

A kiterjedt, elnyúló határok mentén óhatatlanul kialakult időről-időre egy-egy komolyabb háborús gócpont. Ilyen feszültségforrást jelenthetett volna az 1588-as szikszói incidens. Ekkor a török nagy adót, 1000 aranyat vetett ki Szikszó városára, amely ezt nem volt képes megfizetni, s bízva a királyi végvári katonaság segítségében megtagadta az adóhátralék kiegyenlítését.⁵⁰ Szinán budai pasa a Bécsben székelő Ernő főhercegnek panaszolta be a szikszóiakat, akiket meg is fenyegetett, hogy ha nem fizetnek, a békeszerződés ellenére épített palánkot leromboltatja, őket pedig rabságba hurcolja.⁵¹ Kara Ali székesfehérvári bég vezetése alatt 10 ezer főre tett török had vonult az engedetlen mezőváros megbüntetésére. Erről hírt szerzett a felvidéki magyar végvári katonaság és segítségül Szikszó alá ment. Rákóczi Zsigmond egri főkapitány vezette a vállalkozást, amelyben összesen kb. 2500 katona vett részt: köztük 1500 fő Eger őrségéből, 200 fő Kassáról, 320 magyar és német katona Szendrőből, Szepsiből német lovasok, s diósgyőri, ónodi és kisvárdai katonák. Szikszót már megtámadta a török, a felvidéki végvári katonaság megérkezésekor a megerősített és fallal körülvett templomban védekezett a lakosság az őket ostromló török csapatok ellen. Mindkét sereg csatasorba rendeződött, s összecsapásra került sor, jóllehet már beesteledett. A török hadrendben középre helyezték a magukkal hozott négy ágyút, a sereg szárnyait pedig szekerekkel vették körül, erősítették meg. Az összecsapások során megsebesült Kara Ali bég, s a helyébe lépő Musztafa bég is. Előbb a török szorult vissza, de Mehmed aga vezetésével ellentámadást tudott indítani. Ekkor Rákóczi Zsigmond hátrálni kényszerült, Homonnai István pedig átmenetileg fogságba is esett, de sikerült kiszabadulnia. A csatában újabb fordulatot jelentett 600 karabélyos német lovas megérkezése, valamint Balázdszéék István egri kapitány elszánt éjszakai lovasrohama. Utóbbi döntőnek bizonyult, a török csapatok futásnak eredtek. A számos fordulatot hozó, október 8-i szikszói csatában a magyar végvári csapatok kerekedtek felül, s elnyerték a menekülő ellenség zászlóit, ágyúit, eleségét, egész poggyászát. A török veszteséget 1100 és 1700 fő közé tették a források, foglyokat is ejtettek (két béget is), míg a magyarok és német végváriak közül 450-600 fő eshetett el. A szikszói incidens miatt a Habsburg-udvar és a Porta szembekerült egymással. A nagy haddal, ágyúkkal indított szikszói vállalkozást a Habsburg-udvar az 1568 óta tartó, 1583-ban meghosszabbított béke megszegésének tekintette és felfüggesztette az adó megküldését. Emiatt, s a szikszói kudarc miatt a Porta is neheztelt, de

⁴⁹ A horvát és vend végvidék káaira vö. *Consignatio damnorum Turcicarum*, HHStA Turcica I. K 81. fol. 246–262.; a kanizsai határvidékre uo. fol. 242–245.; a győri határvidékre uo. fol. 238–241.; a bányavidékre uo. fol. 234–237., a felső-magyarországra uo. fol. 223–232.

⁵⁰ Istvánffy 1868. 648.

⁵¹ Takáts–Eckhart–Szekfű 1916. 418, 421.

a perzsák ellen még folyó háború miatt csak az adó megküldését és a fogságba esett török békeket követelte.⁵² A szikszói incidens okozta válság csak 1590 végére oldódott meg az adó megküldésével.

Komoly feszültség alakult ki a horvát–boszniai határok mentén is, ahol a Habsburg-udvar jelentősen megerősítette várait, amelyek két végvidéki főkapitánysághoz (horvát, szlavón vagy vend), illetve a följük 1578-ban szervezett gráci (belső-ausztriai) haditanács közvetlen irányítása alá tartoztak. A császári alkalmazásban álló, irreguláris uszkókok becsapásait török területre hamarosan követte a válasz. Az 1580-ban vilájté szervezett Bosznia élére 1590-ben került új beglerbég, Deli (Telli) Haszán pasa, aki 1591 és 1593 között évente betört Szlavóniába és Horvátországba. Akciói méreteiben felülmúlták a hosszú békeidőszak hasonló jellegű magyar, illetve török portyázásait. A harcias Haszán már 1591-ben támadást indított. Seregét 5-15 ezer főre tették, s 5-6 kisebb ágyúval is rendelkezett. Előbb a vend határvidékre tört be augusztus elején. Augusztus 6-án ostrom alá fogta a Száva és Kulpa folyók összefolyásánál levő Sziszek várát, amely a zágrábi káptalan birtokában volt. A várat Makáczi Miklós és Fabriczi István védték. A boszniai pasa három napig lövette eredménytelenül a várat, de ágyúival nem tudta komolyan megrongálni a falakat, ezért visszavonult. A békét megsértő boszniai pasához még augusztusban levelet intézett Ernő főherceg, amelyben tiltakozott támadása miatt, jelezte, hogy visszatartják akciója miatt az ajándékot, s írni fog az ügyben a szultánnak is.⁵³ A nyomatékos tiltakozás ellenére a boszniai pasa október elején újból behatolt a szlavón területre; ostrom alá vette, elfoglalta és lerombolta Bozjakovinát. Novemberben Repics erősségét támadta meg, lövette és elfoglalta. Hadjárata során nagy zsákmányt gyűjtött, foglyokat ejtett. A visszavonuló boszniai hadat a helyi, horvátországi várak katonasága megtámadta. Kisebb csata alakult ki Gradacznál az Ali bég és Oszmán által vezetett utóhad és a horvátországi sereg között. Haszán nem küldött segítséget utóhadának, amely alulmaradt az összecsapásban. A csatában elesett az utóvéd egyik parancsnoka, Oszmán és ezenkívül foglyokat is ejtett a győztes horvátországi sereg, s kiszabadította a török hadjárat során fogságba esetteket. A boszniai pasa akciójának megtorlásául Erdődy Tamás horvát bán ellenakcióba kezdett. A vármegyei nemességet hadba szólítva, továbbá a várak őrségével megtámadta a 600 fős őrséggel rendelkező Monoszló várát. Lövetés után a harmadik napon az őrség szabad elvonulás fejében feladta a várat, amelyet Erdődy lerombolt. A boszniai pasa a horvát bán ellenlépését arra használta fel, hogy saját magát mentse, s ellenfelére tolja a felelősséget.⁵⁴

⁵² A szikszói csatára l. Takáts–Eckhart–Szekfű 1916. 438, 441, 444.; Istvánffy 1868. 651.; a szakirodalomban vö. Csorba 1980. 85–88.; Szabó, HK 1999/4. 853–855.

⁵³ Ernő főherceg levelére vö. Reusner 1598. XII. 46–47.; vö. Holub, HK 1911. 473. o. 1. jz.

⁵⁴ Az 1591. évi horvátországi hadműveletekre vö. *Consignatio damnorum Turcicorum*, HHStA Turcica I. K 81. fol. 246.; Erdődy Tamás bán 1591. X. 8-i jelentése, Holub, HK 1911. 469–474.; Istvánffy 1868. 661–664.; Bánlaky 1940. 66–67.

III. Murád szultán 1592 elején parancsot küldött a boszniai pasának, hogy ne zaklassa a magyarokat és horvátokat.⁵⁵ Haszán nem vette komolyan a figyelmeztetést, s 1592-ben újabb hadjáratot vezetett Horvátországba.⁵⁶ Ennek során előbb, április 15-én Hrasztovicát foglalta el, ahol 800 fős őrséget hagyott. Ezután az erős erődnek számító Bihács meghódítására vonult június 10-én, amelyet Christoph Lamberg védett négyszáz fős német és horvát őrséggel. Bihácsot egyes források szerint nyolc, más szerint tíz napig lövette Haszán, réseket ütve a falakon. Lamberg kapitány szabad elvonulás fejében feladta várat, de ezt megszegve a törökök fogságba vetették a védőket. A vár elfoglalása június 19-én következett be. Bizonytalán ez volt Haszán legfontosabb hódítása, hiszen Prépostváry Bálint egri főkapitány 1593. decemberi, Áron moldvai vajdához írott levelében éppen e vár megvétele említi, s „egy néhány vigyázó kastély” elégetését.⁵⁷ E foglалás komoly tiltakozást váltott ki a császári udvar részéről, s az amúgy is állandó késésben levő ajándék küldésének leállításával fenyegetőzött. A Habsburg-fél a drinápolyi béke, illetve 1590. évi meghosszabbítása vonatkozó cikkelyének megfelelően követelte az elfoglalt vár visszaadását, s a békét megszegő pasa szigorú megbüntetését.⁵⁸ A török válasz, amelyet Mehmed budai pasa adott, igen jellemző volt: „Bittyében mecsitöt csináltak, kiben ez hatalmas császár egészségéért imádkoztak, azért az lehetetlen dolog, hogy az visszaadassék.”⁵⁹ Ez azt jelentette, hogy a török ragaszkodott hódításaihoz, még ha azt törvénytelen módon, a békeszerződés megszegésével is szerezte. A budai pasa azt ajánlotta, hogy küldjék el az ajándékot, a boszniai pasát majd felelősségre vonják. Bihács meghódítása után a Yeni Hisar (Újvár) néven is emlegetett Petrinja felépítésére került sor a Kulpa folyóba ömlő Petrinjcica mellett, amelyről az erősség nevét nyerte. Erdődy Tamás horvát bán seregével Petrinja lerombolására, illetve Bihács visszafoglalására jött kb. 3000-3500 fős sereggel.⁶⁰ Az összecsapásra Petrinja közelében, a Kulpa folyónál, Brestnél július 19-én került sor. Haszán előbb gyalogságát küldte át a két sereget elválasztó hídon, majd pedig lovasságát. A váratlan török támadás sikerrel járt, Erdődy nem tudta feltartóztatni az előre nyomuló török lovasságot, serege futásnak eredt. Erdődy veszteségét hatszáz főre becsülték. A Brestnél győzelmet arató Haszánt nem büntették meg, sőt győzelmei a Portán inkább örömet váltottak ki.⁶¹ A boszniai

⁵⁵ Vö. Jačov 1997. 13.

⁵⁶ A hadieseményekre vö. *Consignatio damnorum Turcicorum*, HHStA Turcica I. K 81. fol. 241.; HHStA Turcica I. K 81. fol. 255–256; Istvánffy 1868. 664–667.; Illésházy 1863. 1–2.; Török történetírók III. 87. (Pecsevi), 200–201. (Kjátib Cselebi); Bánlaky 1940. 67–68.; Tomac, RIMH 1981. 282–283.; Jačov 1997. 13–15.

⁵⁷ E levélre l. HIL TIGY 1593/13. sz.; vö. még Veress 1932. IV. 46. (27. sz.)

⁵⁸ 1591.IX. 11-i levél, Bayerle 1972. 113–114.

⁵⁹ Szinán budai pasa 1592. IX. 17-i levele, Bayerle 1972. 155.

⁶⁰ Vö. Jačov 1997. 15.

⁶¹ A csatára *Consignatio damnorum Turcicorum*, HHStA Turcica I. K 81. fol. 248.; Istvánffy 1868. 666–667.; Jačov 1997. 15.

pasa foglyokat küldött a Portára, s igyekezett úgy feltüntetni az eseményeket, hogy ő önvédelemből semmisítette meg a nagy erővel felvonuló ellenséget, Bihácsot pedig ágyúk nélkül, ellenállásba nem ütközve vette be.⁶² A boszniai pasát ugyan 1592 novemberében utasították arra, hogy szüntesse be támadásait,⁶³ de nem sújtották halálbüntetéssel, amelyet pedig a drinápolyi béke előírt a békesértők számára, sőt el sem mozdították, amit a Habsburg-udvar követelt. Haszán magas pártfogókkal rendelkezett a Portán, „jó viszonyban volt a nagyvezírral (Sziyávus pasa – T. S. L.) és Dervis agával, a szultáni társalkodóval,” s felbátorítva érezte magát arra, hogy a következő évben folytassa sikeres portyázásait.⁶⁴ Nem kizárt, hogy Haszán bátorításával a Porta gyorsítani akarta az ajándék elküldésének lassú mechanizmusát, de inkább ellenkező hatást ért el vele.⁶⁵

1592-re háborús gócpont alakult ki a horvát–szlavón végvidékek és a boszniai beglerbégység közti határvidéken. Ebben része volt a háború kockázatát is felvállaló, ruméliai „lobblynak”, amelynek egyik vezéralakja éppen az új boszniai beglerbég volt. Haszán pasa kétségtelenül megsértette az érvényben levő béke több pontját is (várfoglalások, Petrinja felépítése), de portai patrónusainak köszönhetően nem érte büntetés, csak figyelmeztetések. Ezért úgy érezhette, nyugodtan folytathatja akcióit. Bátoríthatta ebben az is, hogy 1593 első felében Szinán többször is mozgósította az európai tartományokat. A boszniai beglerbég akaratlanul is két tűz közé került, szükségszerűen áldozattá és a háború kiobbantójává vált. Egyrészt ugyanis a császári udvart okkal felbőszítették a horvátországi betörések és foglalások, s továbbra is követelte Haszán leváltását, megbüntetését és visszatartotta, késleltette a tisztességes ajándékot. Kialakulóban volt egy „bűvös kör” a kölcsönös békesértések prioritása kapcsán: a prágai vezetés csak Haszán megfékezése és a status quo visszaállítása esetén volt hajlandó elküldeni a békeszerződésben megszabott adót, míg az oszmán fél azt követelte, hogy előbb küldjék el az adót, s majd megbüntetik Haszán pasát.⁶⁶ Várható volt az is, hogy újabb támadás esetén Habsburg-részről az eddiginél határozottan lépnek fel a békét megsértő pasával szemben. Ugyanakkor a portai változások sem kedveztek Haszánnak; Sziyávus leváltásával pártfogóját veszítette, Szinán nagyvezír pedig személyes okokból nem kedvelte a boszniai pasát.⁶⁷ Amikor Szinán május végén saját fiát, Mehmedet nevezte ki

⁶² A foglyok Portára küldésére Vratislav 1982. 255.; Haszán boszniai pasa mentegetőző érveire utal Mehmed budai pasa 1592. VIII. 30-i levelében, vö. Bayerle 1972. 153–154.

⁶³ Finkel 1988. 10–11.

⁶⁴ Haszán pártfogóira vö. Bayerle 1972. 125. (1591. X. 20-i levél); Török történetírók III. 200. (Kjátib Cselebi); Haszán kapcsolatrendszerére l. Tóth, AUSz 1996. 106.

⁶⁵ E feltevésre l. CHI I/A 340. (Inalcik, H. írta)

⁶⁶ Bayerle 1972. 160–161. (Mehmed pasa 1592. X. 16-i levele); a prioritás vitára, Tóth, AUSz 1996. 106.

⁶⁷ Szinán utasította Haszánt a horvátországi betörésekre: e téves információra l. Istvánffy 1868. 660–661.; Szinán nem kedvelte Haszánt, vö. Török történetírók III. 91–92. (Pecsevi), 200, 202. (Kjátib Cselebi)

ruméliai beglerbéggé, nyilvánvalóvá vált, hogy Haszán nem várhat támogatást akciójához. Ráadásul a csere akkor történt, amikor már Haszán megindította újabb támadását, így a frissen kinevezett és éppen Isztambulban tartózkodó ruméliai beglerbég semmiképpen sem tudott volna a boszniai pasának segítséget küldeni.⁶⁸

Haszán nem volt tisztában e számára hátrányos fejleményekkel, így 1593 júniusában megindította újabb hadjáratát. Két sereggel támadott; az egyik Sziszek ellen ment, a másik előbb Trencina erősségét támadta meg, lövetés után 15-én bevette, majd csatlakozott a Sziszeket vívó hadhoz. Haszán seregét az európai források erős túlzással 30 ezer főre, sőt 40-60 ezerre is becsülték, míg az oszmán történetírók szerint csak 10 ezer fős haddal rendelkezett.⁶⁹ Ruprecht Eggenberg ezredes mérvadó június 24-i jelentése szerint a boszniai pasának 4000 fős hadinépe volt, amelyhez csatlakoztak más török főtisztok csapatokkal. Az ezredes 22-i másik jelentése szerint 9 bég volt jelen a seregben. Ezek sorában szerepelt Ferhát (Hermat) bég 1000, a klisszai Opardy bég 3000, Meszni (Memi) bég 2500, a zborniki Sefer bég 700, a hercegovinai Ahmedpasazáde Mehmed bég 3000, Ferhátpasazáde Kurt vulcitrini bég 1500, Rusztán (Rusztém) petrinjai bég 500, a likai Ibrahim bég 2000, végül a gradiskai kapitány 1000 fővel. A fenti létszámadatok 18 200 főt tesznek ki, de Eggenberg szerint másokkal együtt a 20 ezer főt is elérték.⁷⁰ Amennyiben Haszán seregét 18-20 ezer főre becsüljük, ebbe bele kell értenünk az irreguláris csapatokat is. Erősen valószínű azonban, hogy a boszniai haderő még így sem haladta meg az előző évekhez hasonlóan a 12-16 ezer főt.⁷¹ Az előbbi, 12 ezer fős létszám mellett szólhat, hogy július 4-i jelentésében Kreckwitz portai követ is ennyire tette a boszniai pasa hadát.⁷² Miután Haszán hidat építtetett a Kulpa folyón, június 16-án megkezdte a sziszeki vár lövetését hat ágyúval.⁷³ Hat napon át folyt Sziszek ágyúztatása, de a vár kitartott.

Az ostromolt Sziszek felmentésére vonultak az Erdődy Tamás horvát bán, Andreas Auersperg károlyvárosi főkapitány és Ruprecht Eggenberg ezredes és más tisztek vezette horvátországi, szlavóniai és belső-ausztriai királyi csapatok, amelyek június 19-én egyesültek. Bár további csapatokat is be akartak várni (így Zrínyi György dunántúli

⁶⁸ Az új ruméliai pasa isztambuli jelenlétére vö. Szelaniki 1989. 314–316.

⁶⁹ 60 ezerre Jačov 1997. 23.; 30 ezerre Ortelius 1603. 195.; 35 ezerre *Consignatio damnorum Turcicarum*, HHStA Turcica I. K 81. fol. 249.; 25-40 ezerre Istvánffy 1868. 670.; 30 és 50 ezres (Auersperg) becslésekre Gömöry, HK 1894. 621, 623.; 10 ezerre Török történetírók III. 202. (Kjátib Cselebi); 14 ezerre Illésházy 1863. 3.

⁷⁰ Eggenberg 24-i jelentésére vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 10. fol. 184v–185r, kiadására Hugyecz, HK 1894. 265.; ugyanerre HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 10. fol. 186r, vö. még Codex Vindobonensis Palatinus, fol. 36.; a seregösszetételére Gömöry, HK 1894. 633.; Tomac, RIMH 1981. 284.

⁷¹ Vö. Tomac, IRMH 1981. 285.

⁷² Vö. HHStA Turcica, I. K 81. fol. 8.

⁷³ A vár hat napon át való lövetésére vö. Jačov 1997. 23–24.

főkapitány seregét), a vár szorongatott helyzete miatt erre nem volt idő. A június 21-én tartott haditanácson megoszlottak ugyan a vélemények, hogy miként nyújtsanak segítséget a túlerőben levő török sereggel szemben az ostromlott várnak, de végül is Sziszek alá nyomultak. Így Sziszek ostromának hatodik napján, június 22-én érkeztek meg a vár közelébe. A császári-királyi felmentő had létszámát jobbra 5-8 ezer fő közé tették. Tekintettel arra, hogy Eggenberg 22-i jelentésében is 5 ezer fő szerepel, az előbbi, kisebb létszámot fogadhatjuk el.⁷⁴ A seregben a következő főbb csapatok voltak jelen. Auersperg károlyvárosi főkapitány 300 lovassal, az ő parancsnoksága alatt volt Adam Rauber 200 krajnai lovassal és 400 huszárral, valamint Georg és Sigismund Paradeiser 200-300 zsoldossal. Karintiából 100 lovas jött Cristoph Obrucan, Stájerországból 400 gyalogos és lovas Stephan Grasswein vezetésével. A 600 főre tehető császári segélycsapatokat (500 sziléziai és 100 Montecuccoli-lovas) Melchior von Redern ezredes vezette. Az Erdődy Tamás horvát bán közvetlen irányítása alatt levő kerületi csapat 150 főből állt. A sereg fővezére, Ruprecht Eggenberg ezredes 4 zászlóalj lovassággal, kb. 1200-1600 fővel rendelkezett. A fentiekén kívül Erdődy Péter huszárokból és uszkokókból, Tahi István huszárokból álló alakulatai, s német zsoldosok is a királyi had részeit képezték.⁷⁵ A hadrendben menetelő sereg élén Erdődy bán vonult a horvát gyalogsággal és a huszárokkal, őt követte Auersperg 300 károlyvárosi lövésszel, 200 krajnai és 100 karinthiai lovassal, míg a harmadik, legnépesebb harcrendet, az utóvédet Redern és Eggenberg 2 ezer főt meghaladó csapatai alkották.

Az 1568–1593 közötti hosszú békeidőszak legnagyobb összecsapására, nyílt csatára került sor június 22-én Sziszecktől nem messze, Ottaneknél (Ottack) a Száva és Odra folyók közti tágas sík területen.⁷⁶ Haszánt némileg meglepte az ellenség közeledése, de számbeli fölényének tudatában folytatta az ostromot, ugyanakkor átkelve a Kulpa hídján serege nagyobb részével felvette a küzdelmet. Az oszmán sereg fölényében bízva hátrányos pozíciót foglalt el, háttal a Kulpa folyónak állt fel. Az Odra folyóra támaszkodó balszárnyon helyezkedett el a janicsárokból és más lövésekből álló gyalogság. Középen, a centrumban Meszni bég foglalt helyet a lovassággal, feltehetően a Haszánhoz

⁷⁴ 4-5 ezerre Gömör, HK 1894. 632.; 5 ezerre Eggenberg 1593. VI. 22-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 9. fol. 179r; Ortelius 1603. 197.; Thuanus 1620. V. 282.; Tomac, IRMH 1891. 286.; 6 ezerre Illésházy 1863. 3.; 8 ezerre Istvánffy 1868. 671.; Mattheo Zane isztambuli követ vö. CSP IX. 96. (197. sz.)

⁷⁵ A sereg összetételére vö. Gömör, HK 1894. 632.; Tomac, IRMH 1891. 286.

⁷⁶ A sziszecki csatára Eggenberg VI. 22-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 124. no. 9. fol. 179r–180r; Eggenberg VI. 24-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 10. fol. 184r–186v; kiadására vö. Hugyec, HK 1894. 264–266.; idézésére Gömör, HK 1894. 629–630.; Auersperg 22-i jelentése, Gömör, HK 1894. 623–629.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 36.; Istvánffy 1868. 672–675.; Ortelius 1603. 198–199.; Thuanus 1620. V. 282.; Török történetírók III. 91–92 (Pecsevi), 202. (Kjábti Cselebi); Szelaniki 1989. 320–321.; a szakirodalomban vö. Gömör, HK 1894. 626–634.; Bánlaky 1940. 79–87.; Tomac, RIHM 1981. 288–292.

csatlakozó bégek csapataival. A Kulpánál levő, főként lovasságból álló 4 ezer főre becsült jobbszárnyat, saját csapatait Haszán pasa vezette. A csata 10-11 óra körül kezdődött és 12-1 óra körül fejeződött be, azaz kb. 2-3 óráig tartott. Először az Erdődy bán vezette huszárokból és gyalogságból álló első harcrend támadta meg a folyókra támaszkodó, félkörívben felállt török sereget. A támadás a török balszárnyat érthette, az Odránál felsorakozó janicsárok és más gyalogosok azonban keményen visszaverték a rohamot, a futásnak eredő első hadrendnek veszteségei voltak, sokan az Odrába veszttek. Ekkor avatkozott harcba az Auersperg irányította második harcrend. Auersperg egyrészt megállította a futó csapatokat, másrészt megtámadta a középen és jobbszárnyon sorakozó török derékhadat. Auersperg helyzete nem volt könnyű, mivel könnyen az előre nyomuló Meszni és Haszán csapatainak harapófogójába kerülhetett volna. A károlyvárosi főkapitány 300 lovasával s 100 karintiai lovassal a Kulpánál álló Haszánt rohamozta meg, míg a krajnaiakat a középen támadó Meszni bég csapata ellen küldte. A második hadrend megállította az ellenséget. A csata sorsát a harmadik, Eggenberg-féle harcrendhez tartozó Redern döntötte el csapataival; a vörös és fehér kabátos lovasággal, valamint a német gyalogsággal. A folyókhoz visszaszorított török csapatok harcrendje felborult, pánikszerűen menekülni próbáltak a Kulpa hídján keresztül, de legtöbbjüket levágták vagy a folyóba szorították. A június 22-i sziszeki csatában a törökök kétszeres vagy háromszoros létszámbeli fölényük ellenére súlyos vereséget szenvedtek. A török veszteségeket egyes, óvatosabb becslések 8 ezerre, mások 12 ezerre, sőt némi túlzásba esve 15-20 ezer főre is tették. Jellemző módon sem a királyi had fővezére, Eggenberg, sem pedig Auersperg nem foglalt állást a pontos török veszteséget illetően.⁷⁷ Tény, hogy a pánikszerű menekülés során a török veszteség magas lehetett, ez persze az oszmán sereg valódi létszámának is függvénye. A vitéz, de önfejlőnek nevezhető Haszán boszniai beglerbég és néhány bég is elesett, illetve vízbe fullt az ütközet során. Köztük volt Mehmed hercegovinai bég is, akinek apja Ahmed pasa, anyja pedig III. Murád szultán lánya volt. A felmentő királyi sereg veszteségét általában 500 főre tették.⁷⁸ A győztesek kezére kerültek zászlók, sátrak és lovak. A zsákmány részét képezte nyolc ágyú, köztük az 1537. évi Katziáner felett aratott eszéki török győzelem során megszerzett Katzianerin, valamint öt nagy és két kisebb, mezei ágyú. Ezenkívül 30 élelemmel, munícióval megrakott hajót is zsákmányoltak.⁷⁹ A békeszegő boszniai beglerbég felett aratott győzelem hírére Te Deumot rendeltek el Prágában, s a budai pasá-

⁷⁷ 8 ezerre CSP IX. 78. (181. sz. – Giacomo Vendramin németországi velencei követ VII. 6-i jelentése); 12 ezerre egy fogoly török, HHStA Turcica I. K 81.fol. 95.; Istvánffy 1868. 674.; 12 ezernél többre, Thuanus 1620. V. 282.; 18 ezerre Ortelius 1603. 199.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 36.; Jačov 1997. 24.; Gömöry, HK 1894. 633.; Tomac, IRMH 1981. 290.

⁷⁸ Vö. Eggenberg 1593. VI. 22-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 9. fol. 179.

⁷⁹ Vö. Eggenberg VI. 22-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 9. fol. 180r; Eggenberg VI. 24-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 124. No. 10. fol. 184v; Hugyecz, HK 1894. 265.; Gömöry, HK 1894. 634.

hoz vagy a Portára küldött levelekben is kifejezésre juttatták, hogy Isten jogos büntetésének tekintik a pasa vereségét és halálát.⁸⁰ Isztambulban ugyanakkor a súlyos vereség híre felháborodást keltett, s háborús hangulatot idézett elő. A sziszeki csatavesztést okkal tekinthetjük a legfontosabb casus bellinek.

4. Az isztambuli döntés

A sziszeki vereségről július 3-án megérkezett hírt követően Szinán nagyvezír, illetve III. Murád szultán rendkívüli tanácskozást hívott össze 1593. július 4-én.⁸¹ A kibővített divani hümayunra (szultáni tanács) nemcsak a testület tagjait hívták meg, hanem más tisztségviselőket is, például a vallási-kulturális csoport (ilmiye), az ulemák legfőbb képviselőjét, a sejkh-ül-iszlámot. E megbeszélés tárgya az volt, hogy háborút indítsanak-e a Habsburg Birodalom ellen Magyarországon vagy sem. A dívánon két álláspont ütközött meg. Az egyik véleményt Szinán nagyvezír képviselte, aki azt hangoztatta, hogy az ellenség már az iszlám birodalom határait veszélyezteti, ezért a „hitetleneken bosszút kell állni” s háborút indítani. Háborús okként hozta fel, hogy a bécsi király adója nem érkezett meg és a boszniai határon történt ütközetben a beglerbég és a hercegovinai bég elestek. Az ellenvetésektől felbőszülve az indulatos természetű nagyvezír kijelentette, hogy ő a „bécsi királyt” láncra verve fogja a Portára hozni. Ferhád pasa másodvezír, Szaádeddin hodzsa efendi és Zekeriyye sejkh-ül-iszlám kétségeiket hangoztatták. Szinán fő ellenlábasa, Ferhád katonai érveket hozott fel a háború azonnali megindításával szemben: szerinte a hadsereg kimerült a hosszú perzsa háborúban, sok az újonc és tapasztalatlan katona, s egyébként is a hadjárat idő már végéhez közeledik, nem lehet időben Magyarországra érni.⁸² Zekeriyye sejkh-ül-iszlám jogi-etikai szempontból ellenezte a háborút, nem látott elégséges okot a háború megindítására. Gyanús körülmények között július 11-én elhalálozott, s a helyére kinevezett korábbi ruméliai kádiaszker, Bosztánzáde már támogatta a háborút, fetvát is kibocsátott a nagyvezír háborús céljainak igazolása érdekében.⁸³ Az Oszmán Birodalom európai szö-

⁸⁰ Vö. pl. Mátyás főherceg 1593. VII. 4-i levele Haszán budai pasához, HHStA Turcica I. K 81. No. 48. fol. 4.

⁸¹ A csata hírének megérkezését VII. 3-ra tehetjük, vö. CSP IX. 77. (Matteo Zane jelentése); erre és a VII. 4-i dívánra vö. Kreckwitz VII. 4-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 7–10.

⁸² Pecsevi és Kjátib Cselebi tudósításai, I. Török történetírók III. 94–95, 203–204.; Kortepeter 1972. 217; Finkel 1988. 10.; Tóth, AUSz 1996. 109–110.

⁸³ Tévesen Bosztánzádet tartotta a háború ellenzőjének Pecsevi, Török történetírók III. 95.; a mufti fellépésére, halálára és az új muftira vö. Kreckwitz VII. 17-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 64v–65r; Alberi, Relazioni ser. III. vol. III. 408.; a Zekerriyye–Bosztánzáde váltásra I. Szelaniki 1989. 322–323.; a muftit Szinán mérgeztette meg, Istvánffy 1868. 660.; a szultán mérgeztette meg, Matteo Zane, vö. Alberi, Relazioni, Ser. III. vol. III. 408.; Baranyai Decsi 1982. 50.

vetségei is a „pacifista” álláspont mögé sorakoztak fel. Barton angol követ személyesen próbálta meggyőzni Szinán pasát arról, hogy a nemzetközi közvélemény előtt a horvátországi események vagy az adó késése nem elégséges okok a hadüzenetre. A nagyvezír ezúttal mereven és indulatosan elutasította az angol közvetítést.⁸⁴ Az oszmán történetírók szerint a nagyvezír egyedül erőszakolta ki a háborút. E nézet szerint Szinánt személyes ambíciója vezette, mivel féltékeny volt vetélytársára, Ferhád pasára perzsiai hadisikerei miatt, s túl akarta szárnyalni őt.⁸⁵ A nagyvezír azonban aligha csak egyedül képviselte a dívánban a háborús álláspontot, feltehetően támogatta őt frakciója. Szinán mögött sorakozott fel a befolyásos hárem, amely együtt érzett a sziszeki csatában elesett Mehmed hercegovinai bég anyjával, a szultán testvérével. A gyászruhába öltözött anya kérte III. Murádot, hogy bosszulja meg fia halálát.⁸⁶ A portai katonaság a zsákmányt ígérő nyugati háború gondolatát pártfogolta, s a főváros lakossága is bosszúra ösztönzött. III. Murád szultán kísérletet sem tett az események irányítására, az erősebbnek mutató háborús irányzat mellett döntött. A július 4-i díván után hadat üzentek a császárnak, ki is hirdették ezt. A szultán kinevezte fővezérré (szerdárrá) Szinán nagyvezírt, s megbízta a hadjárat vezetésével.⁸⁷

A hadiállapot bekövetkezését többek között az is jelezte, hogy a követségi házát július 3-án újfent bezárták, a dragomán is háziőrizetbe került. Kreckwitz próbált kapcsolatba kerülni a szultánnal, emlékiratot akart eljuttatni hozzá, de a nagyvezír szinte teljesen elzárta a Habsburg-követséget a külvilágtól, s válasza sem méltatta a követet.⁸⁸ A bűnbaknak megtett orátort a csapatokat Konstantinápolyon kívül gyülekeztető Szinán július 23-án fogolyként táborába hurcoltatta, 26 főre rúgó személyzetét pedig börtönbe, a Jedikuléba vitette.⁸⁹ Szinán a hadjáratra is magával hurcolta bilincsbe verve a testileg és lelkileg is megviselt, beteg Kreckwitzet, jöllehet más pasák ellenezték ezt, tekintettel a követ egészségi állapotára.⁹⁰ Ezzel a drinápolyi békének a követség sértetlenségére vonatkozó cikkelyét és a nemzetközi jogszokást durván felrúgta a Porta, amely ellen Rudolf császár szeptember 5-én kelt levelében nyomatékosan felemlelte szavát, de eredmény nélkül.⁹¹ A követ szenvedése 1593. november végén érhetett véget,

⁸⁴ Mattheo Zane VII. 24-i követjelentése, I. CSP IX. 84. (190. sz.); Niederkorn 1993. 117–118.

⁸⁵ Török történetírók III. 94. (Pecsevi) 203. (Kjátib Cselebi)

⁸⁶ Kreckwitz VII. 17-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 64r–64v; Istvánffy 1868. 676.

⁸⁷ A hadüzenet kihirdetésére, Szinán szerdári kinevezésére Kreckwitz VII. 4-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. No. 59. fol. 9.; a háború kihirdetését VIII. 27-re tette Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 36.

⁸⁸ CSP IX. 78. (180. sz. Mattheo Zane 1593. VII. 4-i konstantinápolyi jelentése)

⁸⁹ A követségi épület bezárására CSP IX. 82–83. (190. sz. – Matteo Zane VII. 24-i jelentése); az eseményekre Kreckwitz VII. 4-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 7–10.; Vratislav 1982. 149–159.

⁹⁰ Vö. CSP IX. 98. (198. sz. – Mattheo Zane 1593. VIII. 3-i konstantinápolyi jelentése)

⁹¹ Rudolf 1593. IX. 5-i levelére I. HHStA Turcica I. K 81. fol. 199r–201v: „de oratore nostro contra pacis statuta et omnium gentium iura dunitur captivo aducto”.

a belgrádi török táborban halálozott el.⁹² Így hiába járt közben érdekében Rudolf császár utasítására Pálffy Miklós, aki jobb bánásmódot próbált elérni, s ellátására pénzt szeretett volna küldeni. Jóllehet egyesek szerint még életben volt ekkor a követ, Szinán-pasazáde Mehmed ruméliai beglerbég 1594. január elején arról értesítette Pálffy, hogy Kreckwitz halott, így nem tehet semmit érdekében.⁹³

Ha összegezni kívánjuk a 15 éves háború okait, a következőket állapíthatjuk meg. A háború alapvető okát az Oszmán Birodalom katonai-expanzív jellegében kereshetjük, amely elkerülhetetlenné tette, hogy új területek (jövedelemforrások, kiosztható timár-birtokok) szerzése és a katonaság számára hadizsákmány biztosítása céljából rendszeresen hadjáratot vezessen. Az új magyarországi háború kitörését meggyorsította a pénzügyi-politikai krízis,⁹⁴ amely miatt sürgetővé vált, hogy a lázongó portai zsoldosokat eltávolítsák Isztambulból és az ellenséges ország rovására tartsák el őket.⁹⁵ A Habsburgok közép-kelet-európai dinasztikus térhódításának veszélye, ezzel kapcsolatosan a lengyel és erdélyi uralkodókkal való házasságkötési tervek miatt a preventív háború gondolata egyre inkább előtérbe került.⁹⁶ Egy 1592-ből származó török emlékirat szerint „a spanyol király és az osztrák császár összeházasítván lányaikat a lengyel királlyal és az erdélyi fejedelemmel, e négyes szövetség vesztére lehet a török birodalomnak.”⁹⁷ A Királyi Magyarország végvári katonasága elleni állandó panaszok, az évi adó rendszeres késése, s végső érvként pedig a sziszeki katasztrofális vereség – amely Habsburg-retorciónak tűnt – összességében a „háborús frakció” számára azt jelentette, hogy a „bécsi király” felrúgta az 1590-ben megújított békeszerződést, s lassan már nemcsak a Királyi Magyarország vazallusi státusát kérdőjelezi meg, hanem az iszlám birodalmat is kezdi fenyegetni.⁹⁸ Szinán nagyvezír ezenkívül hatalmának megerősítését is remélte egy sikeres hadjáratról. Egészében véve az „ellenzék” sem pusztán a háborút ellenezte, hanem későbbre akarta azt halasztani.

⁹² Kreckwitz halálára Szegödi Mihály 1594. II. 6-i jelentése, Veress 1932. IV. 63.; Loebl 1914. 171.

⁹³ Vö. CSP IX. 116–117. (244. sz. – Tomaso Contarini németországi velencei követ 1594. I. 4-i levele)

⁹⁴ A belső válság levezetésével magyarázta H. Balázs–Makkai, Magyarország története 134.; Nagy 1987. 87.

⁹⁵ A csapatok eltávolítása volt a cél, vö. Inalcik 1973. 49.

⁹⁶ Vö. e tényezőre Tóth, HK 1982. 163.

⁹⁷ E forrásra vö. Óváry 1894. II. 222. (1083. sz.)

⁹⁸ A háború okainak összegzésére Tóth, HK 1982. 161.

IV. fejezet

A HÁBORÚ PARAMÉTEREI

1. Hatósugár

Minden történeti korszak háborúinak időbeli és térbeli határait bizonyos, a korra jellemző törvényszerűségek szabályozzák. Ilyen alapvető tényező a hadakozásra fordítható évi időtartam, a frontra haladó csapatok mozgási sebessége, a hadszíntér távolsága a sereg elindulási helyétől számítva, s végül, de nem utolsó sorban az ellenfél részéről tanúsított ellenállás, „ellennyomás” mértéke. Korszakunkban, a 16. század folyamán elsősorban élelmezési, utánpótlási nehézségek miatt a nagyobb seregek részvételét feltételező hadjáratok kora tavasztól késő ősziig folytak; ezután a csapatok hosszabb háború esetén téli szállásra vonultak.

Az oszmán hadsereg 16–17. századi háborúinak *hatósugarával* (*actio radius*) – főleg magyarországi vonatkozásban – közvetlenül-közvetve igen sokan foglalkoztak a történeti irodalomban.¹ Egy meghatározás szerint az „akciórádusz a hadseregek működésének határa, melyet mozgásuk sebessége, az utánpótlás és a hadjáratra rendelkezésre álló idő szab meg”.² Más megfogalmazás szerint a „központ (a hadsereg innen indul ki és ide tér vissza) és az elért, meghódított szélső határ közti távolság jelenti voltaképpen a hadsereg hatósugarát”, amelyet az alábbi tényezők határoztak meg: „a felvonulási idő és hadművelési idő, a várak feltartó ereje és a két fél erőviszonyai.”³ A magyar kutatók között igen heves vita bontakozott ki arról, hogy vajon Magyarország beletartozott-e vagy sem az oszmán hadigépezet akcióráduszába. Egy feltevés szerint Magyarország, főleg annak székhelye, Buda már kívül esett a török hódítás hatósugarán. Az elmélet 180 napos (6 hónapos) hadjáratit időt és 15 napos átlagos menetteljesítményt említ. Az idő és a sebesség szorzata 2700 kilométert eredményezne, de mivel a sereg visszafelé is megteszi ugyanazt a távolságot, csak ennek felével, 1350 kilométerrel kell számolni. A hadműveletekre 1 hónapos időtartamot, illetve 30×15 kilométert, azaz 450 kilométert is leszámít, azaz mindössze 900 kilométerre teszi a török sereg akcióráduszt. Ez kevesebb, mint az Isztambul–Belgrád távolság.⁴ A fenti elmélet egyes elemeit vitatták. Így

¹ Az akcióráduszra általában McNeill 1964. 32, 40–42.; Coles 1967. 102–103.; Itzkowitz 1972. 97–98.; Shaw 1976. 129–130.; Sugar 1977. 191.; Perjés 1979. 78–79.; Tóth HK 1985. 761–785.

² Perjés 1979. 79.

³ Tóth, HK 1985. 763–764, 781.

⁴ Perjés 1979. 79.

többek között felmerült az, hogy az absztrakt 180 nap helyett több alkalommal a 200 napot is meghaladta a hadjárat időszaka. A hadsereg által megtett útszakasz mechanikus megfelelését is megkérdőjelezték, mert a hadjárat végén a téli szállásra jóval gyorsabban vonultak a török csapatok. Ezért jóval nagyobb hatósugárral számolhatunk, amelybe a Kárpát-medence még belefért.⁵ Más kritikai észrevételek is megfogalmazódtak a mindössze egy hónapos hadműveleti idő kapcsán, hiszen az oszmánok ténylegesen másfél-három hónapig is harcoltak Magyarországon.⁶ Okkal hangsúlyozták azt is, hogy a hatósugár erősen függött az ellenállás mértékétől (erőviszonyok, várak feltartó ereje), egyébként minden irányba egyforma kiterjedésű lett volna.⁷ Az akciórádiusz helyett felmerült ugyan más kifejezés, „az állam és hadsereg teljesítménye”, de ez utóbbi nem nyert polgárjogot, a hatósugár viszont általánosan használt fogalomná vált, amelynek bizonyos fokú objektív érvényességét nem kérdőjelezték meg.⁸ Az oszmán birodalom hadjáraitak hatósugarát általában az említett 900 kilométernél jóval többre tették, például Isztambultól légvonalban 700-800 mérföldre, terepen kb. kétszer ennyire (1400-1600 mérföldre) becsülték.⁹ Egy nézet szerint nyugaton Bécs kapujáig, keleten Azerbajdzsánig és Irakig ért a török hódítás,¹⁰ illetve óvatosabb megfogalmazás szerint az oszmán hadjáratok nem terjedtek túl Észak-Magyarországon és Kelet-Anatólián.¹¹

A hatósugár fogalma feltételez egy központi kiindulóhelyet (bázist), ahonnan a sereg elindul, s ahova a hadjárat befejezésekor visszatér. Az Oszmán Birodalom esetében a hadjáratok fő bázisa természetesen a szultáni székhely, Isztambul volt, amelytől Belgrád kb. 900, Buda 1350, Bécs pedig 1700 kilométer távolságra esett. Ha regisztráljuk az Isztambultól elinduló és a hadjárat legtávolabbi pontjáig, a magyarországi végvárrendszer valamelyik váráig haladó sereg mozgását, azt tapasztaljuk, hogy ez természetesen korántsem egyenes sugárvonalat, hanem jókora kanyarokat, kitérőket ír le. Az is egyértelmű, eltekintve itt most a hadszíntérhez közeli területen való teleléstől, hogy a hadsereg egy hadjárat során kétszer teszi meg ugyanazt a távolságot, a fel- és visszavonulás alkalmával.

A hatósugár összetevői közül előbb az időtényezőt vizsgáljuk. Elméleti szempontból a hadjárat időt felvonulási, hadműveleti és visszavonulási időre oszthatjuk. A felvonulási idő fogalmával azt az időtartamot jelöljük, amely alatt az oszmán had a centrumban levő gyülekezőhelyéről a hadszíntérre (Királyi Magyarország) ért. A hadműveleti időn azt az időtartamot érthetjük, amely alatt a hadszíntéren tartózkodik a török főszereg:

⁵ Szakály 1977. 11.; Szakály, Kritika 1979/X. 21–22.

⁶ Barta, MT 1980. 117.

⁷ Vö. Generál 1987. 204–205.; Tóth, HK 1985. 764, 781.

⁸ Az akciórádiusz-fogalom egyedüli megkérdőjelezésére vö. Marosi, HK 1980. 595–597.

⁹ McNeill 1964. 32, 40–42, 50.

¹⁰ Sugar 1977. 191.

¹¹ Shaw 1976. 129–130.

vonul, hadműveleteket folytat, várat ostromol vagy ment fel és csatát vív. Végezetül a visszavonulási idő azt a szakaszt jelenti, amikor az oszmán csapatok befejezik a hadjáratot; elindulnak, visszafelé vonulnak, s megérkeznek a téli szállásra.¹²

A hadjárat kezdetét és végét bizonyos tradíciók határozták meg. Ismert, hogy a hadműveletek befejezésének idejét az oszmán katonai hagyomány többé-kevésbé rögzítette október 26-ban. Ez volt *Kászim-napja* (ruz-i Kasim vagy Kasim günü), amelyet a téli évszak, pontosabban félév (október 26 – április 23) első napjának tekintettek, amikor be kell fejezni a hadműveleteket, s téli szállásra kell indulni.¹³ Ez megfelelt a keresztény naptárban Szent Demeter-napjának, ennek megfelelően például Szamosközy István történetíró is említette, hogy „az hadakozás veghinek az napja... zent Demeter napigh volt.”¹⁴ Nyilván a hideg, többnyire esős időjárás beköszöntése miatt kellett befejezni a hadjáratot, e racionális szempont rejlik a török hadiszokás mögött, amelynek kialakulási folyamatát pontosan nem ismerjük. Istvánffy Miklós úgy értesült erről, hogy a várnai győzelem (1444. november 10.) alkalmából adta a jogot I. Murád szultán minden katonájának, hogy „Szent Demeter napja után – ezt a napot ők Kassonginnek (Kasim günü – T. S. L.) nevezik – nem kényszeríthetők arra, hogy táborban legyenek.”¹⁵ A ruz-i Kasim beköszöntö gyakran szerepel a forrásokban.¹⁶ Mind a katonaság, mind pedig a hadvezetés számon tartotta, hogy hány nap van még hátra, szinte a hadműveletek zsinórmértékül szerepelt e határnap. Az 1593. évi hadjárat kapcsán Pecsevi megemlítette, hogy „Kászim napjához is csak öt-tíz nap hiányzott.”¹⁷ Az 1597. évi hadműveletek kapcsán is felmerült Tata visszafoglalása után, hogy Kászim-napjáig 20 napnál is több idő van hátra.¹⁸ 1601-ben Jemisci Haszán nagyvezír Demeter-napjáig akart Székesfehérvárnál táborozni, s csak utána visszavonulni.¹⁹ 1604-ben a katonaság 23 nappal Kászim-napja előtt befejezte a hadakozást.²⁰ 1605-ben érvként szerepelt Esztergom ostromát illetően, hogy csak 80 nap múlva lesz Kászim-napja.²¹ A katonaság szükség esetén erőszakkal is kényszerítette a hadjáratot vezető szerdárt, hogy sátrat bontsanak és vonuljanak vissza téli szállásra. Így például 1593-ban a katonák úgy hozták Szinán nagyvezír tudomására,

¹² A hadjáratok idő szakaszaira l. Tóth, HK 1985. 763–764.

¹³ A Kászim-nappal és évszakkal kapcsolatban Woodhead 1983. 33.; Tóth, HK 1995/2. 25–33.

¹⁴ Erre Szamosközy 1880. IV. 209–210.; illetve Abaffy–Kozocsa 1991. 56.

¹⁵ Latin szövegére Istvánffy 1758. 178.; magyar fordítására Istvánffy 1962. 205.

¹⁶ Vö. pl. Szelaniki 1989. 45, 56, 533, 638, 712, 792, 833.

¹⁷ Török történetírók III. 98. (Pecsevi)

¹⁸ Török történetírók III. 141. (Pecsevi), 269. (Kjátib Cselebi)

¹⁹ „wollen Demetry erwarten und abziehen”, vö. 1601. évi jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 145v.

²⁰ Lala Memmed telhisze, in: Dávid–Fodor, HK 1983. 460. (25. sz.)

²¹ Török történetírók III. 352. (Kjátib Cselebi)

hogy Tata ostroma helyett téli szállásra kívánnak vonulni, hogy sátra kötelékeit elvágják.²² 1601-ben a Kanizsa felmentésére igyekvő Jemiscsi Haszánt nagyvezír sátrát katonái kővel dobálták, majd fel is szedték, mivel Kászim-napja már elmúlt.²³ Legkésőbb Kászim-napján vagy már előtte sátort kellett bontania a hadjáratot vezető szerdárnak, különben katonái elégedetlenségével kellett számolnia.²⁴ E jogukhoz elsősorban a privilegizált, Isztambulba a legtöbb hadjárat végén visszatérő portai zsoldosok, különösen a janicsárok ragaszkodtak, de feltehetően a tartományi szpáhik is érdekeltek voltak ebben.²⁵

A hadjáratot nem lehetett megkezdeni az iszlám holdév kezdetét jelölő Nevruz (március 12.) előtt, mert az oszmán seregjavarésze lovasságból állott, s így be kellett várni a fű sarjadását is.²⁶ Ennél is fontosabb volt a hadjárat szempontjából a téli félévet és a nyári félévet egymástól elválasztó Hizir Iljász napja, április 23. (amely a keresztény naptárban Szent György-napjának felelt meg).²⁷ A csapatok gyülekezését általában ez utóbbi napra rendelték el, jobbára ekkor vagy ezután kezdődtek a hadjáratok. Szulejmán uralkodása alatt magyar hadjáratai során április végén, május elején indult meg seregével Magyarország felé. Ez azt jelentette, hogy a szultán július–augusztusra ért többnyire a magyarországi hadszíntérre. Egészében véve a július elejétől október végéig tartó négy hónap tekinthető hadművelleti időnek Magyarország esetében. Ezt a potenciális időszakot az oszmán hadsereg teljes egészében nem használta ki, többnyire rövidebb időt töltött a hadszíntéren. A 16–17. századi magyarországi török hadjáratok közül a legkorábbi kezdés Kara Musztafa nagyvezír nevéhez fűződik, aki 1683-ban már március végén elindult seregével Bécs felé, amelyet július közepére el is ért.

A török hadsereg mozgási sebessége behatárolt volt; naponta átlagosan kb. 20 kilométert tettek meg. Hajnaltól délig (1 konak útnak nevezték) vonultak a csapatok, utána pihenőt tartottak. Az egyes állomáshelyeket (menzil) is bizonynyal e haladási ütem figyelembe vételével jelölték ki. A vonulás sebességét nem a gyorsabban haladó lovaság, hanem a gyalogság és a sereggel együtt haladó „vonat”: a tevéken, öszvéreken, szekereken szállított utánpótlás, poggyász határozta meg. A vonulás során a fontosabb állomáshelyeken (a balkáni–ruméliai területen Drinápoly, Szófia, Nis; Magyarországon Belgrád, Eszék stb.) egy vagy több napos pihenőket iktattak be, amely alatt kiosztották a csapatoknak az élelmet, seregszemlét tartottak, a fizetett katonaság megkapta zsold-

²² Baranyai Decsi 1982. 108.

²³ Török történetírók III. 327, 332. (Kjátib Cselebi)

²⁴ Összefoglalóan erre Tóth, HK 1995/2. 29–30.

²⁵ Vö. Tóth, HK 1995/2. 30–31.

²⁶ Nevruzra összefoglalóan I. Cay 1988; utalásszerűen vö. még Finkel 1988. 50.

²⁷ Hizir Iljászra vö. Finkel 1988. 49–50.

²⁸ L. Tóth, HK 1985. 773.

ját, valamint haditanácson határozták meg a hadjárat stratégiai célját.²⁸ A sereg haladásának sebességére befolyással voltak a korabeli, mostohának nevezhető útviszonyok, s az időjárás is. Végső soron sem a hadjárat idő, sem pedig a menetsebesség nem tekinthető állandónak, hanem hadjáratonként változott, nyilvánvalóan függött az időjárástól, az út- és terepviszonyoktól, attól is, hogy hadjáratra vagy már téli szállásra vonultak. Egészében véve igen nagy eltéréseket, ingadozásokat mutatott mindkét tényező.

Ugyanígy számításba kell vennünk az ellenfél haditevékenységét, az általa tanúsított ellenállás mértékét, amelyet – a hadtörténeti jelenségek leírására a hatósugárnál alkalmazott fizikai törvényeknél (az út az idő és a sebesség szorzata) maradva – „súrlódási együtthatónak” vagy „ellenállásnak” is nevezhetünk. Utóbbi az ellenfél szemszögéből saját hatósugárnak mutatkozik. A két fél akciórádiuszának nagysága lényeges a hadjáratok során ténylegesen megtett út szempontjából. Ugyanakkor legalább ennyire fontos az, hogy hol „metszi” egymást a két hadsereg hatósugara, mert ez tükrözi az erőviszonyokat is. Szulejmán szultán előbb a Magyar Királyság csekélyebb, de azért nem lebecsülhető ellenállásába ütközött (1521, 1526), majd a Habsburg-dinasztia 1541 előtt Magyarországon kisebb, de az örökös tartományok védelmét illetően nagyobb ellenállásába (1529, 1532), ami Buda eleste után a végvári rendszer kiépítésével jelentős mértékben erősödött (1543, 1552, 1566), s lefékezte a török hódítás lendületét. Jól mutatja az ellenállás fokozódását, hogy míg 1541 előtt Szulejmán hadműveletei Bécsre is kiterjedtek (1529. évi sikertelen ostrom), addig 1541 után ezzel már nem próbálkozott, s magyarországi hódításainak szélső határa Esztergomnál húzódott, s így Isztambultól számítva kb. 1400 kilométert tett ki.

Áttekintésünk kitér az oszmán hadsereg hadjáratainak hatósugarára a 15 éves háború időszakában. A szulejmáni érához képest a következőket tapasztalhatjuk. A hadjáratok egy része ugyan továbbra is Isztambulból indult, de az évente megújuló háborúban inkább a magyar határokon fekvő Belgrád vette át a „központ”, a bázis szerepét.²⁹ A „szent háború háza” (darülcihad) néven is illették Nándorfehérvárt (Belgrádot), mivel innen indult az ellenséges terület (dar ül-harb) elleni szent hadjárat (dzsihád vagy gaza).³⁰ Az Isztambulba a hadjárat végén visszavonuló, illetve onnan a hadjárat kezdetén elinduló portai zsoldosokat azonban mindenképpen be kellett várni. Az oszmán csapatok a 13 hadjárat közül a legkorábban az 1594. évi hadjáratban indultak el, s már július közepén a magyarországi hadszíntéren voltak, így közel négy hónapos hadműveleti idővel rendelkeztek. Ez magyarázza azt, hogy ekkor érte el hatósugara maximumát az oszmán hadsereg e háborúban (Győr elfoglalása). Másik szélsőséggént az is előfordult, hogy csak október elejére értek a Királyi Magyarországra a csapatok (1593, 1601), így egy hónapot sem harcoltak a hadszíntéren. A nagyszámú sereg lassú felvonulásával magyarázhatóan a legnagyobb erőfeszítést jelentő 1596. évi szultáni hadjáratban is alig

²⁹ Erre l. Tóth, HK 1985. 773.

³⁰ Belgrád „darülcihad” néven való említésére l. Solakzáde 1989. II. 356, 395, 407.

haladta meg az egy hónapot a tényleges hadműveletekre fordított idő. Átlagosan másfél-két hónapos hadműveleti idővel számolhatunk a 15 éves háború török hadjáratai esetében (pl. 1595, 1598, 1600, 1602, 1605), ami azt jelenti, hogy az oszmán fősereg többnyire augusztus közepére – szeptember elejére érte el a Királyi Magyarország területét, s ott Kászim-napja tájáig, október végéig tartózkodott. Egészében véve a szulejmáni korszakhoz képest későbbre; szeptemberre–októberre tolódott a hadműveleti idő, s ezáltal valamelyest csökkent is. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy éppen a szulejmáni hódítások következtében nőtt a felvonulási terület és ezáltal a felvonulásra fordított „holt idő”, s jobbára távolabbi várakat (Győr, Kanizsa) kellett elfoglalni.³¹ Meg kell jegyezni azt is, hogy Habsburg-résről az ellenállás jóval erősebbnek mutatkozott, mint a szulejmáni korszakban, amikor támadó hadműveletekre csak elvétve került sor (1537, 1542). A végvárrendszer korszerűsítése után az erősebb várak 30 napon túli védelemre is képesek voltak (Győr, Kanizsa). A Habsburg-ellennyomás is csökkentette a török hatósugarat, a hadjáratok zömét nem új hódításra, hanem várak felmentésére vagy visszafoglalására kellett fordítani.

A 15 éves háború a hatóságár vonatkozásában is hozott újdonságot. A nevezetes Kászim-nap a Királyi Magyarországon 1588-ban elfogadott, s bevezetett naptárreform (Gergely-naptár) következtében látszólag 10 nappal későbbre „tolódott” az új naptárban, november 5-re esett. Magyarországon a protestánsok használták ezzel párhuzamosan az Ónaptárt (Julianus-naptárt) is, amelyben továbbra is október 26-ra esett Kászim-napja.³² Az akciórádiusz növelése érdekében a Porta új módszerekhez folyamodott a 15 éves háború alatt. Az egyik ilyen módszer az volt, hogy a hadvezetés igyekezett Kászim-napon túl is a hadszíntéren tartani a katonaságot (pl. 1597, 1601) és hadműveleteket folytatni. A Kászim-nap után időnként előforduló, „kis nyárnak” (küçük yaz) nevezett rövid időszakot akarta erre a célra felhasználni. Ezzel kapcsolatban Pecsevi azt írta, hogy „Kászim napja után némelykor néhány napig enyhe időjárás van, s ezt kis nyárnak nevezik.”³³ 1597-ben a budai „lobby” a „kis nyárra” hivatkozva javasolta Esztergom ostromát.³⁴ A hadjáratok idő kitolásával kapcsolatos próbálkozásoknak a katonaság ellenállt, lázongással reagált arra, erőszakkal is kényszerítette a hadjáratokat vezető fővezéreket (szerdár) a hadjárat befejezését jelképező sátorbontásra, a téli szállásra vonulás megkezdésére. Így ez a törekvés kevés sikerrel járt a 15 éves háborúban. Ezzel párhuzamosan a török hadvezetés a hódoltságban vagy Magyarországhoz közel igyekezett teletetni a sereg egy részét.³⁵ A magyarországi teletetés gondolatát a török hadvezetés

³¹ Erre l. Tóth, HK 1985. 773–774, 781–782.

³² Erre vö. Tóth, HK 1995/2. 31–33.

³³ Török történetírók III. 100.; vö. még Pecsevi 1969. 349.; Franciaországban a „Szent Márton nyara” kifejezést használják, vö. Tóth, HK 1995/2. 29. o. 31. jz.

³⁴ Török történetírók III. 269. (Kjátib Cselebi)

³⁵ L. erre Tóth, AUSz 1981. 30.; Tóth 1985. 159–160.; Szakály 1981. 150. ; a konkrét példákra l. Tóth, HK 1985. 765, 766, 769, 770.

Szulejmánra igyekezett visszavezetni, aki állítólag kijelentette volna, hogy Magyarországon csak ott televé lehet sikeresen hadakozni.³⁶ Valójában Szulejmán sohasem próbálkozott a magyarországi teletteléssel, alkalmankénti magyar hadjárataiban nem is szorult igazán erre. A 15 éves háborúban Szinán nagyvezír alkalmazta először, s az évenként megújuló háborúban ez elkerülhetetlenné is vált. Célja az volt, hogy minél hamarabb kezdhesék a hadjáratot, illetve a hamarabb támadásba lendülő Habsburg-csapatokkal szemben a török végvárakban hagyott, telettelített katonaság révén nagyobb ellenállást fejthessenek ki. A sereg egy részének magyarországi telettelése hasonlóképpen a katonaság ellenállásába ütközött, akik vissza akartak menni vilájetjükbe (szpá-hik), illetve Isztambulba (zsoldosok), így teljes következetességgel nem lehetett végrehajtani, csak a sereg egy részét lehetett itt állomásoztatni.

Habsburg-részről kevésbé vizsgálták a hatósugár kérdését, jöllehet itt is figyelembe kell venni ezt. Kétségtelen, hogy Bécshez jóval közelebb esett a magyarországi hadszíntér, mint Isztambulhoz. A császári-királyi csapatok fő gyülekezőhelye kezdetben Győr volt, majd eleste után Óvár játszotta a „keresztény Belgrád” szerepét, a másik fontos támaszpont pedig Komárom volt. A Habsburg-had esetében a fő nehézséget az jelentette, hogy nem volt „egynemű”, azaz a csapatoknak csak egy része származott a Királyi Magyarországról vagy a Habsburg Birodalomból (osztrák örökös tartományok, Cseh Királyság). Ezenkívül jöttek csapatok Itáliából (pápa és itáliai hercegek kontingensei), a Német-római Birodalomból (tartományi fejedelmek csapatai), esetenként Spanyol-Németalföldről is. Így inkább Habsburg-vezetésű keresztény koalíciós seregről beszélhetünk. A távoli helyszínekről érkező csapatok esetenként közel akkora távolságot tettek meg, mint az Isztambulból Magyarországra vonuló török had. A korabeli hadfogadási rendszer elég körülményes volt. Az uralkodó, esetleg az ausztriai vagy a birodalmi rendek katonaaállításra szerződést (Bestallung) kötöttek egy-egy kipróbált hivatásos tiszttel, aki egy bizonyos összeg fejében vállalkozott arra, hogy a szerződésben meghatározott nagyságú egységet toborzás útján kiállítja, felfegyverzi és a háborúban részt vesz az alakulattal. Az okiratban nemcsak a vállalkozó tiszt nevét és rangját adták meg, hanem aprólékosan szabályozták a csapat kiállításának részleteit is; a katonák létszámát, nemzetiségét, fegyverzetét, az alakulat tisztjeinek számát és fizetését, az alakulat fizetésének időtartamát. Emellett kitértek a tisztek kötelelességeire, a katonaság viselkedésére, fegyelmi kérdéseire.³⁷ Az összes csapat bevárása, a seregszemlék (mustrák) hosszú időt vettek igénybe. A nehézkes mozgósítási rendszer, a pénzügyi és ellátási nehézségek miatt a koalíciós sereg nem tudott élni azzal az előnnyel, amely a hatósugárból fakadt. Offenzív hadjárat esetén legfeljebb egy-két hónapos előnyt szereztek az oszmán fősséggel szemben (1594–1597 között, 1601, 1603), ami nem mindig volt elég a szívósan

³⁶ Vö. Nani Ágost velencei követ 1600. november 13-i isztambuli jelentése, I. Óváry 1894. II. 255–256.; vö. még Tóth 1985. 159–160.

³⁷ A Bestallungokra vö. Kelenik, HK 1991/3. 99–100.

és hosszan kitartó török végvárak (pl. 1594-ben Hatvan és Esztergom, 1597-ben Győr, 1601-ben Kanizsa) ellenállásának legyűrésére. Buda háromszori sikertelen ostroma is arra vezethető vissza, hogy a Habsburg-adminisztráció és hadvezetés csak szeptemberre–októberre tudta az erősen védett vár alá vezetni a csapatokat, amikor az esős időjárás már nem kedvezett a várívásnak. A Habsburg-főszereg hadműveleti ideje általában hosszabb volt, mint a töröké, átlagosan három-négy hónapot tett ki (július–augusztustól október végéig, november elejéig). Legkorábban 1594-ben ért a hadszíntérre a Habsburg-sereg (május eleje), de 1595-ben is korán megkezdte a hadműveleteket (július eleje).³⁸ A Habsburg-hadvezetés szintén igyekezett a Királyi Magyarországon, vagy az örökös tartományokban teleltetni csapatai egy részét, de e törekvése nem sok sikerrel járt. A legsikeresebb hadműveleteket paradox módon jobbára nem a főszereg folytatta, hanem az állandóan Magyarországon tartózkodó idegen és magyar eredetű végvári zsoldosok és a magyar főurak csapatai, valamint a nemesi felkelés egységei. E kisebb létszámú csapatokat gyorsabban lehetett mozgósítani, s ráadásul akkor is hajlandók voltak harcolni, amikor a főseregek mindkét oldalon még csak gyülekezőben voltak vagy már téli szállásra indultak. A késő őszi és kora tavaszi időszakban a részben magyar katonákból álló csapatok eredményesen harcoltak az itt állomásoztatott törökökkel szemben (pl. 1593, 1598).

2. Végvárak, végvári rendszerek

Az Oszmán és a Habsburg Birodalom között, az Adriai-tenger partjától egészen az Erdélyi Fejedelemség bezáróan több száz kilométeres hosszúságban többretegű végvári rendszer épült ki több fázisban. A déli, al-dunai végvári rendszer még a 15. században, Zsigmond és Mátyás alatt kialakult, s jobbára sík területen, a nagy folyók (Duna, Száva, Temes) mellett, arra támaszkodva épült ki. Szulejmán 1521. és 1526. évi hadjáratai felmorzsozták ezt a lényegében mélységében két vonalra tagolódó védelmi rendszert. A délebbi vonal Szörénytől Orsován, Nándorfehérváron, Zimonyon, Szabácson, Jajcán át Klisszáig húzódott, míg az északi Lugostól és Karánsebestől Temesváron, Péterváradon, majd Bihácson át a dalmát Zenggig terjedt. Hosszában, igazgatási szempontból három részre oszthatjuk e régi védelmi rendszert: Bihács központtal a horvát-szlavón területre, a Temesvár központú ún. alsó részek főkapitányságára (élén a temesi ispánnal) és az erdélyi határvidékre (élén a vajdával).³⁹ Szulejmán szultán 1521. és 1526. évi hadjáratai eredményeképpen e régi, déli végvárrendszer összeomlott, kulcs-

³⁸ A Habsburg-főszereg hadműveleti idejére összefoglalóan I. Tóth, HK 1985. 775–777.

³⁹ A Mohács előtti védelmi rendszerre vö. Pálffy, TSz 1996. 166–171.

fontosságú pontjai, mint Nándorfehérvár (Belgrád), Szabács, Pétervárad és Eszék török kézre kerültek. A 15. századi, korszerűtlenné váló erődítési rendszerből csak a Temesvidéki várak maradtak meg egy ideig. Mivel a szultán szövetségben állt az egyik magyar királlyal, Szapolyai Jánossal, az új védelmi övezet kiépítésére csak János király halála, s Buda török megszállása után került sor. A végvári rendszer félkörívben húzódott a horvát-dalmát tengerparttól a Dunántúl középső részén keresztül a Dunától északra és a Felvidéken át egészen az erdélyi határokig. Az új végvári rendszer a hegyes vidékekre települt jobbra, a Dunántúli- és Északi-középhegység vonalát követte. Emellett itt is kihasználták a folyók adta védelmi lehetőséget (pl. Győr Rába és Duna melletti, Komárom Duna melletti fekvését). Az új végvári rendszer nemcsak földrajzi szempontból különbözött elődjétől, hanem fő funkciójában is; míg az előbbi a szuverén Magyar Királyságot, az utóbbi a Habsburg Birodalomba betagozódó, bár bizonyos fokig autonóm maradék országot, a Királyi Magyarországot és közvetve az örökös tartományokat védelmezte.⁴⁰

A Királyi Magyarország végvári rendszerével szemben kialakult egy török végvári rendszer is, amely zömében nem újonnan épített várból állt, hanem a hadjáratok során elfoglalt magyar végvárak alkották. A további hódítást remélő Oszmán Birodalom csak átvette a meghódított várakat; a török várépítészeti egészében véve csak karbantartást, javítást jelentett, s a magyarországi várépítészettől is lemaradt.⁴¹ A török végvári rendszer több réteget foglalt magában; a hódoltság déli részén a legkorábban elfoglalt (1521, 1526) s időben legrégebbi, tehát a legkorszerűtlenebb várak sorakoztak, míg északabbra haladva egyre erősebb, jobban kiépített és későbbi hadjáratok során elfoglalt várakkal (1543: Székesfehérvár, Esztergom; 1552: Temesvár, Szolnok; 1566: Gyula, Szigetvár) találkozunk. A török végvári rendszer kettős funkciót látott el; egyfelől védte a megszerzett magyar területeket, a hódoltságot és a mögötte fekvő balkáni régiót, másfelől „az iszlám védőbástya” ugródeszkeként is szolgált további nyugati hódításokhoz.⁴²

Mindkét végvári rendszer többretegű volt, különböző erősségű várak, erődök alkották a „hálózatot”, s mélységében is tagozódott a védelem. Ez lehetővé tette, hogy egy fontos vár eleste esetén a mögötte fekvő erősség vegye át annak feladatát (pl. Szigetvár eleste után a Dél-Dunántúl kulcsa Kanizsa lett). Közös volt a két végvári rendszerben az, hogy mindkettő deficitese volt, azaz a védelmezett terület anyagi erőforrásai nem voltak elegendőek fenntartásához, hanem a központból (Bécsből, illetve Isztambulból) kellett gondoskodni a többé-kevésbé megfelelő „üzemeltetés” fedezetéről (katonák fizetése, várak karbantartása, élelmezés, hadiszerek stb.). Zökkenőmentesen ez egyik oldalon sem ment, egészében véve azonban a 16. században a jobban működő oszmán adminisztráció tudta megoldani a magyar végvidék fenntartását.

⁴⁰ A Királyi Magyarország végvári rendszerére összefoglalóan vö. Szegő 1911.; Szántó 1980.

⁴¹ Magyarország hadtörténete I. 196. (Marosi Endre)

⁴² A török végvári rendszerre Szántó 1980. 23–25.

A magyarországi oszmán végvári katonaság létszámban valamivel felülmúlhatta a Királyi Magyarország váraiban szolgáló magyar és idegen (német, itáliai stb.) eredetű zsoldosok létszámát. A korábbi történetírás általában hangoztatott álláspontja szerint jóval több végvári katona volt a török végvárakban, mint a Királyi Magyarország erősségeiben.⁴³ A török őrseget a Haditanács 1577-ben összeállított, kisebb számítási hibákat is tartalmazó felmérése 47 049 főre becsülte, valójában az egész török területre vonatkozóan 46 256 katonával számolhatunk az adatok alapján. Ebből a Drávától északra eső magyar hódoltságra 39 693 várkatona és szpáhi jutott.⁴⁴ Egy 1590-ből való magyar jelentés csak a budai vilájet Duna menti és dunántúli részén 20 200 török katonát említ.⁴⁵ A török várrendszerre vonatkozó adatok 23 000 és 50 000 közé tették az oszmán várkatonaság létszámát.⁴⁶ Ugyanekkor a magyar végvárak védőit csak legfeljebb 15-18 ezer főre taksálták.⁴⁷ Az újabb kutatások alapján jelentősen módosíthatjuk ezt az erősen begyökerezett tévhitet. A hódoltsági várak katonasága a korábban vélt létszámnál jóval kevesebb lehetett. Egy nézet szerint ezt 20-22 ezer főre tehetjük, illetve még a 20 ezer főt sem közelítette meg.⁴⁸ Más álláspont szerint 1570 körül és az 1590-es évek elején a budai vilájet várkatonaságát 14 ezer, a temesváriét 4 ezer főre becsülhetjük. E két beglerbégség összesen 18 ezer fős őrsegeihez 5000 fős budai szpáhi-katonaságot, illetve 2100 fő körüli temesvári szpáhi-katonaságot adhatunk, így a hódoltsági török haderő legkevesebb 25 ezer főre tehető.⁴⁹ Ugyanakkor a Királyi Magyarország végvári katonasága a 16. század második felében meghaladhatta a korábban becsült létszámot, 20 ezer fő körül mozoghatott. A létszámot persze nem tekinthetjük állandónak, akárcsak a hódoltsági török várrendszer őrsege, ez is lehetett ennél több és kevesebb is. Egy 15 éves háború alatti, 1597. februári kimutatás alapján 15 867 fős katonaság állomásozott a kanizsai, sárvári-magyaróvári végvidéki főkapitányságok, valamint a bányavidéki és felső-magyarországi végvidékek és kerületi főkapitányságok váraiban és a kerületi főkapitányok irányítása alatt. Ebből 1597 fő volt a kanizsai határvidéken, 450 fő Zrínyi dunántúli kerületi főkapitány vezetése alatt, 500 fő a vend területen a horvát bán alatt, 3608 fő tartozott a bányavidéki határvidékhez és kerületi főkapitánysághoz, 1777 fő az újonnan létesített sárvári-magyaróvári határvidékhez, s 7935 fő a felső-magyarországi

⁴³ Vö. pl. Merényi, HK 1894. 259–262.; Szántó 1980. 61.

⁴⁴ Az 1577. évi felmérésre Merényi, HK 1894. 259–261.; vö. Szántó 1980. 24, 61.; a számítási hibákra és a hódoltságra jutó török katonaságra vö. Hegyi 1995. 100.

⁴⁵ Vö. Gömöry, HK 1894e. 395–396.; talán idevonható adat szerint 23 200 fő volt a 16. század végén a hódoltságban, vö. Acsády, MNT V. 440.

⁴⁶ Vö. Marosi Endre, in: Magyarország hadtörténete I. 196.

⁴⁷ Összefoglalóan vö. Szántó 1980. 61.

⁴⁸ 20-22 ezer főre vö. Ágoston 1992. 76.; Ágoston 1993.; 312.; 20 ezer fő alatt Magyarország hadtörténete I. 196. (Marosi Endre)

⁴⁹ Hegyi 1995. 85–100.

végvidékhez és kerületi főkapitánysághoz.⁵⁰ Így a háromszorosnak vélt török túlerővel szemben a valóságban a két végvári rendszerben állomásozó őrségek létszáma közti különbség jóval kisebb lehetett, a török fölény kétszeres sem volt. Igaz ugyanakkor, hogy jóval több végvárral vagy más kisebb erősséggel számolhatunk a Királyi Magyarországon. A Királyi Magyarország királyi és magánvárainak számát 100–200 közé tették,⁵¹ míg a török erősségek száma bizonyosan 100 alatt volt, 1543 és 1632 között 98 helyőrséget állapított meg a kutatás.⁵² Így átlagosan egy magyar várra kevesebb katona juthatott, mint egy török várra. A török végvárrendszer esetében az első vonalban levő fővárak (Buda, Fehérvár, Esztergom) jelentős, 2–3 ezer fős várkatonasággal rendelkeztek, ugyanakkor a második vonalba tartozó váraknak csak százas nagyságrendű katonaságuk volt, míg a beljebb fekvő kisebb palánkvárakban jelképesnek mondható, tízes nagyságrendű katonaság állomásozott.⁵³

Habsburg-Magyarország végvárai egészében véve korszerűbbek voltak, jobban igazodtak a kor követelményeihez. Buda eleste után előbb kevésbé szervezeten, majd a bécsi Haditanács (Hofkriegsrat) 1556. évi megalakulása után koordináltabban folyt a török elleni védekezés irányítása, s ezzel együtt a végvárrendszer kiépítése. Bizonyosan segítették az építkezéseket a törökkel kötött hosszabb békék (1545, illetve 1547, 1568). A magyarországi végvárak 16. századi kiépítését hagyományosan három időszakra osztották a történeti irodalomban; a hevenyészett várépítkezés (1541–1555 vagy 1556), az ólaszbástyás építkezés (1556–1568 vagy 1556–1570) és az újolaszbástyás építkezés (1570–1590 vagy 1569–1592) korszakaira.⁵⁴ E tradicionális elmélet szerint az első korszakban hevenyészett várépítkezés folyt, amikor különösebb központi irányítás nélkül, helyi kezdeményezésre és a jobbágyok ingyenmunkájára építve (gratuitus labor) palánkvárak épültek, amely építkezési módot korábban speciális magyar sajátosságnak tartottak. A palánkvár fa és föld kombinációjára építő szerkezet. Fakarókat, gerendákat ástak a földbe, s ezeket fűzfavesszőkkel vagy vaskapcsokkal kötötték össze, majd több méter vastagságban földtömést készítettek, melyet kívülről besároztak. A „földvárként” is értelmezhető palánkvár előnye volt, hogy viszonylag gyorsan, olcsóbban felépíthették, s a tűzérési tűznek is jobban ellenállt, mint a kővár. Hátránya volt viszont az, hogy a benne levő faanyag elkorhadása esetén, illetve ostrom során a külső földtöltés leverése utáni felégetése után a palánkvár falai ledőltek, ezért gyakran kellett e típust javítani, helyreállítani.⁵⁵ A hagyományos felfogás értelmében a Haditanács meg-

⁵⁰ Erre az adatra vö. HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 33r–34r (1597. február 26-i kimutatás)

⁵¹ Összefoglalóan Szántó 1980. 34.; kb. 200 várra Markó 1943. 111–112.

⁵² Szántó 1980. 23.; létszámadat nélkül a várakra vö. Hegyi 1995. 81–85.

⁵³ Vö. Magyarország hadtörténete I. 196. (Marosi Endre); Szántó 1980. 23–24.; Hegyi 1995. 85–97.

⁵⁴ Gerő 1955. 9.; Szántó 1980. 28, 37.; Magyarország hadtörténete I. 202–203. (Marosi Endre)

⁵⁵ Vö. Szántó 1980. 28–29.; Magyarország hadtörténete I. 202. (Marosi Endre)

szervezése után minőségi változás következett be, szervezettebbé váltak az építkezések, s megjelentek az óolasz rendszerben épített vagy inkább átépített várak (pl. Szigetvár). Az elnevezés onnan származik, hogy ez a várépítési forma – hasonlóan fő eleméhez a bástyához (bastion) – Itáliában alakult ki, onnan terjedt el egész Európában, így Magyarországon is, többek között jeles olasz építésszek közvetítésével (pl. Carlo Theti, Pietro Ferabosco, Ottavio Baldigara). Az óolasz rendszerű várak esetében a korábban alkalmazott félkör alakú rondellák helyébe bástyák léptek, amelyek képesek voltak befogadni lövegeket, s innen oldalazó tüzet lehetett zúdítani a falakat megközelítő ellenségre.⁵⁶ A korábbi álláspont szerint az 1568. évi drinápolyi béke után újolasz rendszerben építették át a várakat (pl. Győr, Komárom, Érsekújvár), amelyek általában kőből készültek, több, egymáshoz közelebb fekvő, nagyobb területű és befogadóképességű, többnyire ötszögű alaprajzolatú ún. fülesbástyával rendelkeztek. E nagyobb várak, ha megfelelő létszámú és felszereléssel ellátott őrség védte őket, nagy sereggel szemben is hosszú ideig tartó, esetleg akár sikeres védelemre is képesek voltak.⁵⁷ E hagyományos periodizálás több problémát vet fel. Az egyik az, hogy aligha lehet mereven értelmezni, s a politikatörténethez igazodó, kronológiai határok közé szorítani az egyes várépítési módok megjelenését Magyarországon. Ezek mindenképpen a kronológiai határoktól függetlenül, ráadásul erőteljesen keveredve érvényesültek Magyarországon. Így már az ún. hevenyészettnek minősített, valójában korántsem koordinálatlan palánképítkezések során építettek az olasz rendszerre jellemző bástyákat. Ugyancsak ebben az első, korai időszakban Komárom várát már az újolasz rendszerbe illő fülesbástyákkal tervezik és építik át 1548–1555 között. Ugyanakkor a későbbi, ún. újolasz rendszerű építkezés korszakában az átépítések során ugyan a fül nélküli bástyákat átépítik fülesbástyákká, s a bástyák közötti egyenes falszakaszt (ún. kurtina) rövidítik, de az újolasz rendszer egyik alapvető elemeként szereplő külső védmű csak kevés nagyobb vár esetében valószínűsíthető, egyedül a várarok található meg valamennyi erősség esetében. A magyarországi várépítkezés a 16. század folyamán jelentős fejlődésen ment át, amelynek során a Haditanács irányításával, s főleg 1576 után sok várat korszerűsítettek, átépítettek.⁵⁸ Sok esetben pénz és idő hiányában ezek az átépítések nem fejeződtek be, így a Királyi Magyarország várai alapvetően és sok vonatkozásban eklektikus képet mutatnak, korábbi állapotokat is tükröznek; a palánképítkezés, az óolasz és újolasz rendszer erőteljesen keveredik.

A végvárak mind a hódoltsági török területen, mind pedig a Királyi Magyarországon változó és fejlődő végvári rendszert alkottak. Török részről a hódoltsági végvárrendszer a birodalom alapvetően katonai jellegű igazgatási rendszerét követte. A legnagyobb

⁵⁶ Szántó 1980. 37.; Magyarország haditörténete I. 203. (Marosi Endre)

⁵⁷ Vö. előző jegyzet

⁵⁸ A hagyományos periodizálás átfogó bírálatára vö. Domokos, HK 1998/4. 776–783.

igazgatási székhely a vilájet (beglerbégség) volt, amely szandzsákokra tagozódott, ezek pedig náhijékból álltak. A korábbi hódítások során előbb szandzsákok jöttek létre, s ezek fölre szerveztek vilájeteket. A későbbi, 16. századi expanzió során, így Magyarország esetében is előbb neveztek ki a meghódított katonai vagy politikai központ élére beglerbéget, s az így szervezett vilájethez csatoltak más, korábbi beglerbégségekből szandzsákokat. Mind a vilájetek központja (pasa-szandzsák), mind pedig a szandzsákok központja egy-egy vár volt, amelyek rendelkeztek zsoldos várkatonasággal és a katonai-igazgatási egységhez kapcsolódó terület jövedelmével fizetett szpáhi katonasággal. Magyarországon először a budai vilájetet hozta létre Buda 1541. augusztus 29-e megszállása után Szulejmán szultán. A budai beglerbégség kezdetben a hozzácsatolt öt délvidéki ruméliai szandzsákból állt, majd az 1541 utáni hadjáratok következtében erőteljesen terjeszkedett, s ennek zenitjén, 1568 táján már 20 szandzsákból állt. A második vilájetet Temesvár 1552. évi meghódításakor hozták létre, ehhez is csatoltak kezdetben ruméliai szandzsákokat. A 15 éves háború során több vilájetet is létesítettek. A háború második évében, 1594-ben Szigetvárt léptették elő vilájetté, s a meghódított Győr és Pápa is beglerbégség központja lett. Ezután az 1596-ban elfoglalt Eger, majd az 1600-ban bevett Kanizsa is vilájeti státust kaptak. Pápát és Győrt a Habsburg-csapatok 1597–98-ban visszafoglalták, Szigetvár élére pedig 1597-től újra béget neveztek ki. Az új vilájetek egy része kérészéletű volt, továbbá kis területtel rendelkeztek, s elsősorban a legrégebbi hódoltsági vilájettől csatoltak el hozzájuk szandzsákokat.⁵⁹ A fentiek alapján a hódoltsági oszmán várrendszert úgy írhatjuk le, mint amely 1593 előtt két fő, majd 1593 és 1606 között több fő határvidéki, végvidéki körzetre tagolódott. E katonai körzetek központját egy jelentős, nagy létszámú őrséggel ellátott vár (vilájetszékhely) jelentette, élén a beglerbéggel, akihez több alárendelt vár (szandzsákszékhelyek) tartozott, élükön a szandzsákokkal. Emellett kisebb várak, erősségek (egy részük náhije-központ) is tartoztak az egyes szandzsákokhoz.

A Királyi (Habsburg) Magyarország új végvári rendszerének szervezete a Magyar Királyság és védelmi szervezetének Mohács utáni ideiglenes, s Buda elvesztése utáni végleges összeomlása után lassan formálódott. A Habsburg katonai vezetés 1526 és 1541 között Magyarországra főhadparancsnokokat küldött, s az egységes védelmi rendszer kialakításának első lépéseit a horvát határvidéken kezdte meg, ahol már 1538-ban főkapitányságot állítottak fel (alte kroatische Grenze – régi horvát végvidék).⁶⁰ Ugyanakkor a magyar rendek is igyekeztek bekapcsolódni a határvédelem megszervezésébe, s kezdeményezésükre az 1542. évi besztercebányai országgyűlésen két országos főkapitányt (supremus capitaneus regni Hungariae) választottak; az egyik hatásköre a Dunán túlra (supremus capitaneus partium Transdanubiarum), a másiké a Dunától északra

⁵⁹ Összefoglalóan a magyarországi vilájetekre vö. Dávid 1995.; Tóth, AUSz 1999. 63–79.

⁶⁰ Pálffy, TSz 1996. 178.

levő „dunáninnyi” (*supremus capitaneus partium Cisdanubiarum*) területekre szolt.⁶¹ A korábbi történeti kutatás álláspontja szerint később, 1556-ban kettéválasztották a dunántúli főkapitányságot: Duna-Balatonközi főkapitányság (Győr székhellyel) és Balaton–Drávaközi főkapitányság (Kanizsa székhellyel) alakult. Ugyanezt a kettéválasztást tételezték fel a „dunáninnyi” főkapitányság esetében, ahol felső-magyarországi (Kassa központtal) és bányavárosi (Érsekújvár központtal) főkapitányságokról tettek említést 1558-tól. Ideiglenes főkapitányságként emlékeztek meg 1551–1554 között az alföldi főkapitányságról (Temesvár, majd Várad székhellyel). A szűkebb értelemben vett magyar területen kívül, a Drávától délre két főkapitányságról tettek említést: a Dráva és Kulpa folyók közti szlavóniaiáról (Varasd központtal) és a Kulpa és az Adriai-tenger közötti horvátországról (Karlstadt [Károlyváros] központtal). Ez a modell egységes főkapitánysági rendszert tételezett fel.⁶²

Újabb kutatások szerint a főkapitánysági szervezet kettős jellegű volt; voltak ún. végvidéki vagy határvidéki (Granitz, Grenze) főkapitányságok és kerületi (Kreis) főkapitányságok. E kettősség kialakulásában szerepet játszott az, hogy előbb a horvát-szlavón határvidéket, illetve a Bécshez közeli Győrt és a vele szomszédos várakat kivonták a területileg illetékes horvát bán, illetve a dunántúli főkapitány hatásköre alól, s főkapitányokat neveztek ki élükre már 1556-ban. A további centralizációs folyamatot katalizátorként segítette az Udvari Haditanács megszervezése 1556 novemberében. A végeredmény az lett, hogy kialakult egy centralizált, az Udvari Haditanács által irányított határvédelmi rendszer, a végvidéki főkapitányságok hálózata és emellett, kompromisszumos megoldásként megmaradtak a rendi jellegű, területi alapon szerveződő kerületi főkapitányságok. A végvidéki főkapitányság központja egy fővár volt, élén a végvidéki főkapitánnyal (Grenzobrist), akinek irányítása alatt más kisebb végvárak (Grenzfestungen) álltak. A határvidékkel azonos területen voltak a kerületek, amelyek élén a kerületi főkapitányok (Kreisobrist) álltak. Az előbbi szervezet fontosságát és az utóbbi háttérbe szorulását jelzi, hogy a kerületi főkapitánynak csak néhány száz lovasból és gyalogosból álló, uralkodó által fizetett csapata volt, továbbá kerületének nemesi vármegyei és városi csapatait vezette. A végvidéki főkapitányi tisztséget jobbra az uralkodó által kinevezett, többnyire németek-osztrákok töltötték be, míg a kerületi főkapitányok kizárólag magyarok voltak.⁶³

Az 1570-es évek közepére kialakult e kettős, egymást helyenként teljesen fedő főkapitánysági szervezet. Horvát-szlavón területen a horvát bán lényegében kerületi főkapitányként működött, a nemesi felkelést és a vármegyék (Körös, Varasd, Zágráb) csapata-

⁶¹ Szántó 1980. 40.; Pálffy, TSz 1996. 180–181.; Pálffy 1999. 46–47.

⁶² A régebbi nézetre a főkapitányságokkal kapcsolatban vö. összefoglalóan Szegő 1911. 78–79.; Szántó 1980. 40.; e korábbi nézetekre és bírálatukra vö. Pálffy 1999. 12–14.

⁶³ Vö. e kettős rendszer kialakulására Pálffy, TSz 1996. 192–195.; Pálffy 1999. 135–136.

it vezette. Emellett 250 gyalogosból és 250 lovasból álló saját „bandériuma” is volt.⁶⁴ Egy 1597. februári összeírás szerint 300 magyar lovas és 200 magyar gyalogos (darabont) állt a vend terület (Windischen Land) élén álló bán rendelkezésére.⁶⁵ Ugyanakkor az összevont horvát-szlavón végvidéki főkapitány (Obrist der kroatischen und windischen Grenze) vezetése alatt álltak e terület végvárai, s egy horvát és egy szlavón helytessel (Obristleutnant) rendelkezett.⁶⁶ A Drávától északra, a Dunántúlon a bánhoz hasonlóan csökkent a dunántúli főkapitány (Kreisoibrist in Transdanubium; supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubiarum) hatásköre. Előbb Győr és környékének várai kerültek ki hatásköréből (1556-ra), majd 1566 után a dél-dunántúli várak is. Így előbb 11, majd a további török hódítás után 9 dunántúli vármegye nemesi felkelése, hadügyei tartoztak hozzá. Emellett 150 lovassal és 100 gyalogossal is rendelkezett.⁶⁷ 1597 februárjában a dunántúli kerületi főkapitányság (Kreishauptmannschaft) élén álló Zrínyi Györgynek 150 magyar lovasa és 300 gyalogosa volt.⁶⁸ A dunántúli kerületi főkapitánysággal területileg két végvidéki főkapitányság esett egybe. Előbb a győri végvidéki főkapitányság jött létre bizonyos előzmények után 1556-ban. E védelmi rendszerhez 1582-ben 12 vár tartozott: Győr, Pápa, Keszthely, Szigliget, Csobánc, Tihany, Vázsony, Veszprém, Palota, Csesznek, Tata, Szentmárton és Komárom.⁶⁹ A másik végvidéki főkapitányságot Kanizsa székhellyel hozták létre 1566 után, előbb a Balaton és Mura–Dráva folyók közti végvidékként, majd kanizsai végvidékként. Előfordulhatott ugyanakkor, például éppen Zrínyi György esetében, hogy egyszerre töltötte be a kanizsai végvidéki és a dunántúli főkapitányi tisztségeket.⁷⁰ A Dunától északra eső terület kevésbé volt fontos Bécs védelme szempontjából, inkább a cseh-morva rendek voltak érdekeltek. Ezért a kétféle főkapitánysági rendszer csak elvben létezett, gyakorlatilag ugyanaz a személy töltötte be mindenkoron a két funkciót. Így a „dunáninenni” kerület főkapitánya (Kreisoibrist in Cisdanubium, supremus capitaneus partium regni Hungariae Cisdanubiarum) nemcsak a hozzátartozó 10 vármegye nemesi felkelésével és főkapitányi csapatával rendelkezett, hanem egyszersmind bányavidéki végvidéki főkapitány (bergstadterischer Grenzobrist, supremus capitaneus confiniorum antemontanorum) is volt. Érsekújvár felépítése, 1589 után az érsekújvári végvidék és az érsekújvári főkapitány elnevezéseket is használták.⁷¹ Az 1597. februári jegyzékben is összevonva sorolják fel a „bányavidéki végvidék és kerületi főkapitányság” (Pergstat-

⁶⁴ Pálffy, TSz 1996. 196.

⁶⁵ HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 33. (1597. II. 26-i irat)

⁶⁶ Pálffy, TSz 1996. 196.

⁶⁷ Pálffy, TSz 1996. 196–197.

⁶⁸ HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 33r.

⁶⁹ Pálffy, TSz 1996. 196, 212.

⁷⁰ Pálffy, TSz 1996. 196–197, 212.

⁷¹ Vö. Pálffy, TSz 1996. 197, 202.

terische Granitz und Kraishauptmannschaft) alá tartozó katonaságot.⁷² A felvidék keleti felében még inkább összeolvadt a kétféle főkapitánysági szervezet, olyannyira, hogy általában külön nem is hangsúlyozták, hogy végvidéki vagy kerületi főkapitányságról van-e szó. A Kassán székelő főkapitányt felső-magyarországi főkapitánynak nevezték (Feldobrist in Oberungarn).⁷³ Az 1597-es összeírás „felső-magyarországi végvidék” (Ober Hungarische Granitz) elnevezéssel illeti a területet.⁷⁴ A Tiszától keletre levő védelmi övezet vezetője a Mohács előtt is létező elnevezéssel, az „alsó részek főkapitánya” (supremus capitaneus partium regni Hungariae inferiorum) volt. E főkapitányság székhelye 1552-ig Temesváron, majd 1557-ig Váradon, végül 1566-ig Gyulán volt. Gyula török kézre kerülését megelőzően, 1565 táján felállították a félig önálló szatmári vagy tiszántúli főkapitányságot a felső-magyarországi főkapitányságon belül. Ez csak részben volt az alsó részek főkapitányságának utóda, inkább Erdéllyel szemben védelmezte a Királyi Magyarországot.⁷⁵ A kiépülő főkapitánysági szervezetben speciális helyet foglalt el a Bécs védelmét is szolgáló Komárom, amelynek saját főkapitánya volt.⁷⁶ E főkapitánysági szervezet az 1570-es évek végétől kisebb változásokon ment át. Az 1578-ban felállított Belső-Ausztriai (Grazi) Haditanács alá került a horvát-szlavón végvidék, amelyet kettéválasztottak: horvát vagy károlyvárosi végvidéki főkapitányságra, illetve vend (szlavón) vagy varasdi végvidékre. A vend végvidékhez hozzácsatolták az 1578-ban létrehozott, a Kanizsától a Mura folyóig húzódó bajcsavári (Weitschwarische Grenze) körzetet is. Ezért vend-bajcsavári végvidék (windische und weitschwarische Grenze) néven is szerepel.⁷⁷

Az Oszmán Birodalom hódoltsági és a Habsburg Birodalom magyarországi határvédelmi rendszere mellett az oszmán vazallus Erdélyi Fejedelemség is rendelkezett végvári rendszerrel. Ennek központi, legfontosabb vára az 1557-ben megszerzett, erős várrá átépített Várad lett. A váradi határvidéki főkapitányság élén álló váradi főkapitány és egyben Bihar megyei főispán a fejedelemség legfontosabb katonai vezetője volt. A Partium központja, Várad elsősorban a nyugatról jövő török vagy Habsburg-támadások elhárítására szolgált, a környező kisebb várakat is alárendelték.⁷⁸

A szemben álló felek határvédelmi rendszerében újabb változásokat a 15 éves háború hozott. Török részen a hódoltsági vilájak gyarapodtak, a Habsburg-határvédelmi rendszerben pedig a meglevő végvidéki főkapitányságok kényszerű pótlására került sor. Bihács 1592. évi eleste után Petrinja vára került előtérbe, s báni határvidék (banische

⁷² HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 33v.

⁷³ Pálffy, TSz 1996. 198.

⁷⁴ HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 33v.

⁷⁵ Pálffy, TSz 1996. 198–199.; részletesen vö. Pálffy 1996. 209–223.

⁷⁶ Pálffy, TSz 1996. 199.

⁷⁷ Pálffy, TSz 1996. 201–203, 212.

⁷⁸ Vö. Benda, LK 1972. 310–312.; Pálffy, TSz 1996. 221.

Grenze) szerveződött, így a bán kerületi és végvidéki főkapitányi feladatokat is ellátott.⁷⁹ Győr 1594. évi eleste után 1595 közepére megszervezték az ún. magyaróvári-sárvári végeket (Ungarisch Altenburgische und Scharwarische Grenze) Óvár és Sárvár központtal.⁸⁰ Győr 1598. évi visszafoglalásával visszaállt az eredeti állapot, a győri végvidéki főkapitányság újraszerveződött. Kanizsa 1601. évi elvesztése után pótlására felállították az ún. Kanizsával szembeni végvidéket (gegen Kanischawärts ligende Grenze), amelynek előbb Körmend és Sárvár, 1606 után pedig Egerszeg volt a központja.⁸¹

3. Élelmezés

A korabeli hadakozás egyik legfontosabb problémája, „Achilles-pontja” az élelmezés és utánpótlás megfelelő biztosítása volt. A logisztika fogalma utal a háború megszervezésének folyamatára, amely magában rejti egy állam erőfeszítéseit a háborús célok elérése érdekében. A logisztika három fő területet foglal magába: a haderő mozgósítását, az élelmezést és a háborúhoz szükséges eszközök beszerzését, valamint a háború pénzügyi alapjainak megteremtését.

Az oszmán hadsereg élelemellátását általánosságban jónak minősíthetjük, s e téren nem mutatkozott lemaradás Európával szemben a 16. század vége felé sem. Gyakorlatilag az élelmezés, az utánpótlás megszervezése követte az oszmán hadjárat három fázisát. Az első fázisban, amikor a csapatok Isztambul és Magyarország között haladtak, az élelmet a felvonulási útvonal egyes állomásainál előre felhalmozták. A második fázisban, a magyarországi hadműveletek idején, a nyári hónapokban az élelmet a határ menti végvárok raktáraiból szállították a hadszíntérre. A raktárakat a „hátszágából” töltötték fel. A hadjárat harmadik fázisában, a telelési időszakban a Magyarországon vagy környékén állomásoztatott csapatokat hasonlóképpen a raktárakból élelmezték; a visszavonuló csapatok pedig a felvonulási útvonal állomásainál jutottak élelemhez.⁸²

Az oszmán csapatok ellátásához szükséges nagy mennyiségű élelmiszert túlnyomórészt a lakosságra kivetett rendkívüli élelmiszeradóból fedezte a kormányzat. Ennek több formája is volt: az egyik a természetben kivetett adó (nüüzil), a másik lényegében kényszereladás alacsony árfolyamon (sürsat), illetve „szabad eladás” a katonaságnak (istira). A gyakorlatban a hadszíntéren – jelen esetben a magyar hódoltságban (budai és temesvári vilájetek) és Boszniában – nem, csak a hátszágban (Balkánon) vetették ki ezeket az adókat. Az alapelv e hadsereg-élelmezésben az lehetett, hogy mivel a szükség-

⁷⁹ Pálffy, TSz 1996. 203–204.

⁸⁰ Pálffy 1999. 214–220.

⁸¹ Pálffy, TSz 1996. 204–205.

⁸² Finkel 1988. 130–143.

letet pontosan nem lehetett megállapítani, annyi élelmet (gabonát stb.) gyűjtöttek össze, amennyit csak tudtak. Ennek megfelelően háború idején fokozottan tilalmazta a Porta az élelmiszerexportot, de a magas nyugati agrárarak miatt így is került sor csempészésre (főleg az Égei-tengeri kikötőkből). A hadsereg élelmezése főként az európai területekről történt, s csak néha folyamodtak az ázsiai tartományokból való költséges szállításokhoz. Érdeemes megemlíteni, hogy a gabonaellátásban fontos szerepet játszó román vazallus fejedelemség (Havasalföld) elpártolása is csak 1595-ben okozott komolyabb nehézségeket.

Az élelemellátást úgy szervezték meg, hogy a felvonulási útvonalon általában egy napi menetre voltak az állomások, ahol a csapatok megkapták élelmüket. Valószínűleg voltak olyan állomások is, ahol többnapi élelmet osztottak ki a következő megállásig. Mivel rövid ideig kellett eltartani az átvonuló török sereget, így az érintett balkáni területeket nem merítette ki az oszmán had ellátása. A raktárellátás a hadműveleti időszakban mozgó, a téli időszakban pedig speciális helyeken (végvárak) elhelyezett, teletetett katonaság élelmezésére szolgált. Az előkészületeket már az előző év végén megtették, amikor szétküldték a szultáni parancsot a következő évi mozgósításra, megjelölték a gyülekezési helyet és időt. Ugyanekkor gabonát is szállítottak Belgrád raktáraiba, ahol Szamosközy István szerint két hatalmas hombár volt.⁸³ Innen az élelmet folyón Budára szállították, onnan pedig a hadművelleti térséghez legközelebb eső oszmán erődbe. A kulcsfontosságú várakat (pl. Buda, Esztergom; a későbbiekben Győr, Eger, Kanizsa) központilag látták el; a nem veszélyeztetett erődöket a környező településekről is tudták élelmezni. 1603 áprilisában Murád pasa Budára és Székesfehérvárra akart nagy mennyiségű élelmet előkészíteni a hadjárat katonasága részére.⁸⁴ Az oszmán hadsereg magyarországi vonulása során az útjába eső várakat feltöltötték élelemmel. A Belgrád–Eszék–Buda útvonalon így nem volt probléma, más útvonal esetén több napra (esetleg akár 7-8 napra is) kiosztották előre az élelmet. Nehézségek főleg akkor adódtak, amikor már a hadjárat a végéhez közeledett, illetve az ellenség veszélyeztette az utánpótlási vonalat (utóbbira lehet példa a hajdúk 1599-es akciója). Ilyenkor az élelmiszerárak felszöktek a török táborban, éhínség és elégedetlenség mutatkozott (pl. 1596, 1598, 1602).⁸⁵ A telelési időszakban a felvonulási időszakhoz hasonlóan 3-4 hónapra kellett feltölteni a raktárakat és a csapatokat tervszerűen osztották szét a hódoltsági várakban. A legfontosabb és legnagyobb mennyiségben a hadsereg részére szállított élelem a gabona volt, amelyből kenyeret készítettek. Kétszersültet és rizst is fogyasztottak a török katonák, főleg az elit janicsár alakulatok. Kisebb mennyiségben hús is jutott a csapatoknak (juh és marha). Az oszmán katonaság táplálkozásának részét képezte az olaj, a só és a víz. Egészében véve a török katonák táplálkozása európai standard sze-

⁸³ Szamosközy 1880. IV. 88.

⁸⁴ Dávid–Fodor, HK 1983. 451.

⁸⁵ A török sereg időnkénti éhezésére I. Török történetírók III. 280, 288. (Kjätib Cselebi)

rint igénytelennek számított, s alacsony fejadagokkal számolhatunk.⁸⁶ Ezzel együtt hatalmas mennyiségű élelmiszer előteremtéséről kellett gondoskodni. 1599-ben ezer kile eleséget kellett Buda várába szállítani a hadjárat előkészítéséül.⁸⁷ Ennél jóval nagyobb mennyiségű élelemre, 150 ezer kilére utal 1603. áprilisi telhisében Murád pasa.⁸⁸ 1603 októbere és 1604 októbere között, tehát egy év leforgása alatt 705 ezer kilogramm gabonát, 359 ezer kilogramm lisztet és 54 ezer kilogramm rizst szállítottak Belgrádból Budára.⁸⁹ 1605-ben a felvonulási útvonalon napi 400 bárány, összesen tehát a kb. két hónapos időtartam alatt 24 ezer bárány jutott a katonáknak.⁹⁰

A katonaság élelmezésénél is nagyobb problémát jelentett a lovak ellátása, annál is inkább, mert az oszmán hadseregben a lovasság aránya messze felülmúlta a gyalogságát. A több tízezerre rúgó lóállomány mellett számításba kell még vennünk a török táborral haladó, a katonaság fegyverzetét, poggyászát, élelmét is szállító hátasállatokat, öszvérek és tevék tízezeit. A hadjáratok időszak kezdetén a lovakat friss tavaszi fűvel táplálták, hogy a szűk téli hónapok után felerősödjének. Gondoskodtak arról, hogy a felvonulási útvonal mentén megfelelő legelők álljanak rendelkezésre. Belgrád közelében a Szerémség kiváló legelőterület volt. Ezenkívül a kijelölt állomáshelyeken a lovak számára elegendő takarmányt gyűjtöttek össze. A magyarországi hadszíntéren aratásig friss takarmányt kaptak az állatok, aratástól a tél kezdetéig vegyes takarmányt (frisset és szárazat), majd a téli szálláson kizárólag száraz takarmányt. Az 1526. évi szultáni hadjárat kapcsán a ló- és igásállományt 200 ezerre, a napi fejadagot 15-25 kg-ra becsülve, a napi takarmányszükségletet 30 000 mázsára becsülték.⁹¹ Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre e vonatkozásban, tény az, hogy hatalmas mennyiségű takarmányról kellett gondoskodni.

Az európai és így a császári élelemellátás az oszmántól eltért. Általában véve a helyszínen való élelemszerzés (rekvirálás) volt jellemző, ami az élelemtermelő lakosságnak nem volt kedvező, tekintettel arra, hogy a fizetség sokszor elmaradt. Az etap-rendszer kiépülésével rendszerezettebbé vált az ellátás. A katonai hatóságok szervezték meg az ellátást, s az élelmiszer árát levonták a katona zsoldjából. Egy katonai biztosra hárult az a feladat, hogy a kijelölt állomáshelyeken a szükséges élelmiszert összegyűjtsék. Az élelem beszállításáért felelős községek igazolást kaptak a teljesítésről, amelyet az adószedőknek felmutattak, s amelynek fejében később esetleg fizetséget kaptak. A későbbiekben, például Németalföldön a spanyolok vagy a harmincéves háborúban Wallen-

⁸⁶ Az oszmán katonaság táplálkozására vö. Finkel 1988. 144–192.

⁸⁷ Vö. Török történetirók III. 289. (Kjátib Cselebi)

⁸⁸ Vö. az iratra Dávid-Fodor, HK 1983. 451.

⁸⁹ Finkel 1988. 117.

⁹⁰ Finkel 1988. 184.

⁹¹ A lóállomány szükségleteit érintő számításokra l. Perjés 1979. 59–60.; Perjés 1999. 249–252.

stein, pénzbeli adót szedtek be a lakosságtól, s ezt a hadsereg pénztárába fizették be, s ebből élelmezték a katonaságot.⁹²

A Habsburg-kormányzat és adminisztráció számára komoly nehézségeket jelentett az élelemellátás megfelelő biztosítása. Ez egyrészt abból származott, hogy a Habsburg-abszolutizmus sokkal több áttételen keresztül tudta megszerezni a szükséges pénzügyi támogatást. Így a katonai hatóságok többnyire elmulasztották azt az időszakot, amikor kedvező áron, olcsón vásárolhatták volna fel a szükséges gabonát és egyéb élelmiszereket. Ausztrián belül kijelölt állomáshelyeket állítottak fel a felvonuló Habsburg-csapatok részére, s így próbálták megakadályozni a zsoldosok kihágásait. Ugyanígy a visszavonulás alkalmával is kijelöltek állomáshelyeket. Egyes csapatok ellátását meghatározott körzetekre bízták, míg az élelem és a takarmány előteremtése a helyi lakosságra hárult. A Habsburg-kormányzat leginkább Bajorországra, Morvaországra és Csehországra számított a gabonaellátást illetően. Kereskedők kaptak megbízatásokat, hogy gabonát vásároljanak és szállítsanak a katonaságnak. Ezek a vállalkozások vámmentességet élveztek, így tették érdekeltté e réteget a szállításban. Megfigyelhető volt az a jelenség, hogy a kereskedőknek gabonát eladó birtokos réteg igyekezett magasan tartani az árakat, s lehetőleg májusban vagy júniusban adták el terményeiket. Amikor a gabonaszállító „hátország” 1600 körül a kimerülés jeleit mutatta, az élelemellátás terhei fokozottan a Királyi Magyarországra (Felvidékre inkább) és az osztrák örökös tartományokra nehezedtek.⁹³

A Habsburg logisztikai rendszer a Duna mentén épült ki, s elsősorban Komáromra, Óvárra és Visegrádra (1594-ig, majd 1598 után), illetve Esztergomra és Visegrádra (1595–1605 között) támaszkodott. E fő élelmezési, utánpótlási bázisoktól eltávolodva a Habsburg-csapatok élelmezése, az állatok takarmányozása nehézségekbe ütközött, amelyek esetenként a hadjárat kudarcához, visszavonuláshoz vezettek (pl. 1600-ban). A Habsburg utánpótlási rendszer kevésbé volt kiépült; a raktárelélelmezés megvalósításában hátrább volt ellenfelénél. Jól jelzik ezt az ellátatlan zsoldosok rablásai, pusztításai is. A hadsereg magyarországi telettetése terén is a török mögött maradtak; a csapatok nagy része a hadjárat után szétszéledt (hiszen csak néhány hónapra fogadták fel őket), illetve Magyarországon kívüli állomáshelyeken telettették őket. Azt is meg kell említeni, hogy a Habsburg-zsoldosok kevésbé voltak igénytelenek, mint török „kollégáik”; magasabb fejadagokat kaptak, s több húst. Mivel a víz rendszerint rossz minőségű volt, a vízfogyasztáshoz kevésbé hozzászokott katonák bort, illetve sört fogyasztottak.⁹⁴ Ennek voltak persze hátrányai is, fegyelmet nehezebb volt közöttük tartani. Ráadásul a Habsburg-táborban nők is voltak, ami az iszlám hagyományokat követő török hadra egyáltalán nem volt jellemző.

⁹² Finkel 1988. 123–125.

⁹³ Finkel 1988. 126–128.

⁹⁴ Vö. Finkel 1988. 128–129.

Az elnyúló háborúban mindkét félnek voltak élelmezési problémái, összességében azonban a hadviselésre berendezkedett oszmán állam sokkalta jobban megoldotta hadseregének ellátását, mint a Habsburg-adminisztráció vegyes összetételű, különböző helyekről érkező csapatainak élelmezését. Valószínűleg ez az egyik magyarázata annak, hogy az 1595–1603 közötti kedvezőtlen külpolitikai helyzet, belső gazdasági és politikai nehézségek (felkelések, zsoldoslázadások) ellenére az oszmán hadsereg képes volt megtartani a magyar hódoltságot, sőt időnként még sikereket is ért el.

4. Pénzügyi alapok

A 17. századi császári hadvezérnek, Montecuccolinak tulajdonított közismert mondást idézhetjük itt; „a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz, pénz.” Ez az axiómának is felfogható kijelentés természetesen a 16. századra is érvényes, annál is inkább, mert e korszakban kezdett egyre jelentősebbé válni Európában a fizetett, zsoldos katonaság.

Az Oszmán Birodalom esetében számításba kell venni az „árforradalmat”, amely egyfelől jelentősen csökkentette a kincstárba beáramló bevételek reálértékét, másfelől a portai katonaságnak kifizetett zsold abszolút mennyiségét – a katonai kiadások legjelentősebb tételét – jelentősen megemelte. Nehéz akár csak megbecsülni, hogy mennyibe került évente a hadjárat a Portának.⁹⁵ Ennek egyik oka az, hogy az Oszmán Birodalom voltaképpen „kiterjedt katonai gépezet” volt, amelynek két fontos alkotóeleme is közvetve húzott jövedelmet, s nem pénzzel fizették. Az egyik a tartományi szpáhi-katonaság, amely bizonyos adók beszedésének jogát kapta az átmenetileg ráruházott timár és ziámet birtokokon. Idesorolhatók az ún. zsoldtimárral fizetett végvári katonák is. A másik az irreguláris katonaság (akindzsik, aszábok, gönüllük, delik stb.) volt, amelynek túlnyomó többsége adómentességet élvezett és a hadjáratokban zsákmányért harcolt. Így a kincstárból „csak” a portai zsoldosokat kellett fizetni. A „Porta szolgálja” (kapi kulu) katonaság létszáma a szulejmáni időszakhoz képest erőteljes növekedési tendenciát mutatott. Míg Szulejmán uralkodásának elején (1527-ben) csak 13 ezer volt a zsoldosok létszáma, negyven évvel később, 1567-ben már a 21 ezer főt is meghaladta. A perzsa háború időszakában (1582, 1585) már 28 ezer főt számlált a kul (portai szolgálja) katonaság (16 ezer janicsár, 12 ezer portai szpáhi). A 15 éves háború időszakában tovább emelkedett a létszám, 1594-ben 18 ezer janicsár vett részt a hadjáratban, Mezőkeresztes évében pedig 50 ezer főt meghaladó portai katonaságról emlékeznek

⁹⁵ Összefoglalóan a pénzügyi finanszírozás, a hadjárat költségvetés bonyolult kérdéseire Finkel 1988. 212–313.

meg egyes források.⁹⁶ Okkal tételezhetjük fel, hogy a költségek is négyzetes arányban nőttek. A 40-50 ezres állandó katonaság évi négy alkalommal kifizetett zsoldja (ulufe) a szultáni kincstár legnagyobb teherterele volt, messze meghaladta a hatalmas szultáni háztartás egyébként szintén növekvő egyéb kiadásait.⁹⁷ Egy 1585-ből származó velencei jelentés szerint a szultán évente 5 és 1/2 millió aranyat költ a katonaságra.⁹⁸ Tizenegy évvel később a mezőkeresztesi hadjárat alkalmából a szultán 5 millió aranyat vitt magával.⁹⁹ Ez akkori „hivatalos” árfolyam szerint (1 arany = 120 akcse) kb. 600 millió akcsének felelt meg, s minden bizonnyal a teljes számban felvonultatott portai katonaság zsoldjának fedezésére szolgált elsősorban. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy az állandó katonaságot békeidőben is ugyanúgy fizetni kellett, így e kiadást nem írhatjuk kizárólag a háború számlájára. Ami háborús költségnövekedés kimutatható; az a háború következtében a zsoldosok létszámának, s ezzel zsoldösszegének növekedése, s az időnként kikövetelt zsoldemelés és jutalmazás. Arányaiban jóval kisebb, bár jelentős kiadást jelentett az élelmiszerek beszerzése, felvásárlása. Tudjuk például, hogy 1596-ban Dzsáfer pasa 150 ezer aranyat kapott a szultáni kincstártól erre a célra.¹⁰⁰ 1603 áprilisában 100 ezer aranyat (flori vagy forint) kért Murád pasa, hogy 150 ezer kile ételmezt készíthessen elő.¹⁰¹ Zsoldra 300 ezer aranyat igényel ugyanezen hadjárat alkalmával Jemisci Haszán nagyvezír.¹⁰² Az utóbbi összeg feltehetően csak egy negyedévi zsoldot (ulufe) fedezhetett, ez is háromszorosan meghaladta az élelmvásárlásra költött összeget. Jelentős, de pontosan meg nem határozható összeget kellett fordítani a békeidőben is deficites hódoltságra, várak kijavítására, az itteni, háborús létszámra felemelt és az itt teletetett csapatok fizetésére, ellátására. A háború alatt elküldött nagyvezíri jelentésekből (telhiszekből) egyértelműen kirajzolódik, hogy állandó pénzhiánnyal küzdöttek, s állandóan ostromolni kellett a kincstárat 100-300 ezer forintos összegekért.¹⁰³ A „jól őrzött birodalom” magyarországi védőbástyája bizonyosan a szokásos évi, kezdetben 300 ezer aranyra rúgó, később jelentősen csökkenő deficit többszörösét emésztette fel a háború éveiben.

Egészében véve a háború az úgyszólván rendkívül magas katonai kiadásokat erősen megnövelte. A perzsa háború költségeit jelezte az, hogy 1591-ben deficites volt (kb. 70 millió

⁹⁶ A portai zsoldos csapatok létszámadataira l. Barkan, *IJMS* 1975. 20.; Inalcik 1973. 48, 83.; Shaw 1976. 127.; Tóth, *AUSz* 1988^a. 41.; Ágoston 1992. 30.

⁹⁷ Egy számítás szerint az ún. hadjárat ki költségvetés 70 %-át a Magyarországon harcoló katonaság zsoldja tette ki, Finkel 1988. 272.

⁹⁸ Az 1585. évi Morosini-jelentésre Davis 1970. 142–143.

⁹⁹ Vö. Óváry 1894. II. 239. (1596. VIII. 9-i jelentés)

¹⁰⁰ Török történetírók III. 244. (Kjátib Cselebi)

¹⁰¹ Vö. Dávid–Fodor, *HK* 1983. 451. (14. sz.)

¹⁰² Dávid–Fodor 1983. 456–457. (19–20. sz.)

¹⁰³ Pl. Murád pasa 1604 márciusában kér pénzt, vö. Dávid–Fodor, *HK* 1983. 295–296 (13. sz.); 451–453. (14. sz.)

akcse) a kincstár, s a kiadások $\frac{1}{3}$ -dal meghaladták a bevételeket.¹⁰⁴ A 15 éves háború, s azon belül is elsősorban az 1596-os szultáni hadjárat katasztrofális pénzügyi következményeit mutatja az 1597. évi deficit; kb. 600 millió akcse, ami nagyjából megegyezik a hadjáratra elvitt 5 millió arannyal.¹⁰⁵ Hozzá kell azonban azt is tenni ehhez, hogy az „ezüstinfláció” hatását is jelzi az akcsében feltüntetett kincstári deficit növekedése. A háború pénzügyi terheit az „államkincstár” („külső kincstár” – diş hazine) rendszerint nem tudta fedezni, ilyenkor a szultán „magánkincstárából” (belső kincstár – iç hazine) kellett pótolni a hiányt. A háború elején, 1594-ben Szinán nagyvezír felajánlotta, hogy a kincstártól kért összeg (5 millió akcse) fejében zálogba adja jövedelmeit, vagyonát; III. Murád szultán azonban megküldte a kért összeget.¹⁰⁶ A háború elhúzódásával magyarázható, hogy a hadjárat költséghatása egyre kevésbé tudta fedezni a költségeket, s a szultáni magánkincstárhoz kellett folyamodni. 1599-ben 100 ezer aranyat (12 millió akcsét) kapott Ibrahim nagyvezír a belső kincstárból, amelynek felét Abdullah aga élelemvásárlásra fordította, aki 100 ezer akcsét kapott a várak őrségének zsoldjára is. Ugyanakkor Ibrahim nagyvezír 600 ezer aranyat kapott a hadjárat egyéb költségeire.¹⁰⁷ 1600-ban 60 millió akcsét a tartalékból kapott a hadjárat költséghatása, 1604-ben kizárólag ebből fedezték a hadjáratot. A háború vége felé III. Mehmed, illetve fia I. Ahmed már vonakodtak, amikor a magánkincstárból kellett pénzt kölcsönözni a hadjárat céljaira. 1605-ben az ifjú I. Ahmed szultán ezt meg is tagadta. A legfőbb kincstári bevételek a nem muszlim lakosság fejadójából (dzsizje) származtak, ehhez járultak a szultáni hász-birtokok jövedelmei, a vámok, a bányákból származó haszon stb. A háború pénzügyi helyzetét jelzik azok a jelenségek, hogy az egyes tartományokból származó adóbevételeket néha egyenesen a fővezérhez irányították, hogy zsoldfizetésre használja fel.¹⁰⁸

A Habsburg-birodalom hasonló nehézségekkel küzdött. Különbségek is jócskán mutatkoztak. Az egyik talán az, hogy bár az „árforradalom” itt is érezte hatását, az infláció valamivel kisebb mértékű volt. Az is kétségtelen viszont, hogy az oszmán uralkodó évi 8-10 millió aranyra becsülhető bevételeinél Rudolf császár és király jóval kisebb, legfeljebb felére tehető jövedelemmel rendelkezett. Ugyanakkor a császár prágai udvartartásának költségei, bár jelentősek voltak, de valószínűleg meg sem közelítették az isztambuli udvartartás gigantikus kiadásait. Hasonlóképpen Rudolfnak nem volt a török szultán portai katonaságának megfelelő, állandóan fegyverben tartott udvari katonasága, legfeljebb csekély, elhanyagolható létszámú testőrsége. Komoly kiadást jelentett viszont békeidőben is a magyarországi végvárrendszer fenntartása (katonaság fizetése, várak karbantartása). Egészében véve a háború előtt Rudolf jóval kisebb jöve-

¹⁰⁴ Lewis, IS 1962. 81.; Tóth, AUSz 1988. 41.

¹⁰⁵ Vö. előző jegyzet

¹⁰⁶ Vö. Finkel 1988. 239. o. 59. jz.

¹⁰⁷ Finkel 1988. 240. o. 60. jz.

¹⁰⁸ A 15 éves háború pénzügyire, finanszírozási kérdéseire kiváló összefoglalás Finkel 1988. 212–313.

delmekkel rendelkezett, de arányosan kiadásai is kisebbek voltak. A háború kitörése, a rendszeres hadjáratok jelentős változást hoztak e tekintetben is. A hadjárat költségeit illetően jó példa az 1594. évi birodalmi gyűlés császári előterjesztése. Rudolf ezen egy 60 ezer fős hadsereg évi fizetésének, eltartásának költségeit sorolta fel. Eszerint havonta 547 820 guldenba, hat hónapra 3 286 920 guldenba, egy évre pedig 6 573 840 guldenba került volna e sereg, de ehhez még havi 100 ezer guldent számított a hadsereg tisztikarára, lőszerre, élelmiszerre.¹⁰⁹ Egy másik, 1601-es hadjárat során csak az Erdélybe küldött 12 300 fős sereg költségeit 1650 ezer forintba becsülték. Ebből a csapatoknak zsoldra 300 ezer forintot, az élelmezésre 350 ezer forintot, a tábori hadiszerekre (muníció) 500 ezer forintot, két ezredes költségeire 200 ezer forintot, Mihály vajdának 250 ezer forintot, az előkészületekre 50 ezer forintot szántak.¹¹⁰ Rudolf „önerőből” nem tudta volna finanszírozni a 20-40 ezer főre rúgó zsoldos csapatokat, ezért különböző segélyforrásokhoz kellett folyamodni. Ezek közül a külföldi segély volt a legfontosabb. Rudolf császár leginkább a Német-római Birodalom anyagi támogatására számíthatott, hiszen egyrészt annak feje volt, másrészt a török veszély (Türkengefahr), ha távolabbról is, de a német tartományi fejedelemségeket is fenyegette. A háború kitörésekor a regensburgi birodalmi gyűlés 80 római hónapot szavazott meg, ebből 20 hónap gyors, 60 hónap pedig tartós, a következő 5 évben esedékes segély volt. A „római hónap” (Römermonat) eredetileg a német-római császár római útja (koronázása) alkalmából a zsoldos kíséret fizetésére szolgált. Később a török veszély növekedésével a törökellenes segély mértéke lett, s egy „római hónap” 60 ezer forintot (a korábbi 120 ezer helyett) jelentett. Így a Német-római Birodalom 1593-ban kilátásba helyezett segítsége jelentős volt; összesen 4 millió 800 ezer forintot tett ki. Az öt év letelte után, 1598-ban újabb 60 római hónapot szavaztak meg három évre (azaz 3 millió 600 ezer forintot), majd 1603-ban megint 80 római hónapot (4 millió 800 ezer forintot) négy évre. A török segély igen nehezen folyt be. A birodalmi segély beszedését Zacharias Geizkofler birodalmi fizetómester irányította (Pfennigmeister = fillérmester), aki a lassan csordogáló bevételekre kölcsönöket vett fel bankházaktól (pl. bécsi Henckel, prágai Meisel, augsburgi Zobek) majd a befolyó pénzekből visszafizette ezeket.¹¹¹

A Német-római Birodalmon kívül máshonnan is érkezett anyagi támogatás. A legjelentősebb segítséget a Szentszék nyújtotta, rendszeres havi segélyt folyósított Rudolf császárnak, s a későbbiekben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek is. A pápaság tíz év alatt több mint 3 milliót költött a magyarországi háborúra, s ezzel az „elvileg” 13 millió 200 ezer forintot kitevő birodalmi segély után a legnagyobb mértékű támoga-

¹⁰⁹ Wölffinger, DH 1994. 5–6.

¹¹⁰ Az adatokra vö. Gömöry, HK 1897. 60.

¹¹¹ A Habsburg-udvar pénzügyi nehézségeire és a külföldi segélyre l. Magyarország története III/1. 687–688. (Sinkovics István)

tást nyújtotta. Néha érkezett támogatás a spanyol királytól és az itáliai államoktól is. Esetenként az általuk küldött összeg meghaladta az egymillió forintot is, de ez nem volt rendszeres, évente érkező segély, amire számítani lehetett.¹¹²

A Habsburg-udvar hadikiadásait átlagosan hatmillió forint körüli összegre becsülték a háború éveiben. Ebben az összegben ugyanakkor benne volt a végvárak békeidőben is másfél-kétmillió forintra rúgó költsége is. Így összességében „csak” kb. négymillió forintra volt szükség a zsoldosok fizetésére, a fegyverek beszerzésére, élelmezésre stb. A külföldi segílyt az elmondottak alapján évi kb. másfél-kétmillió forintra tehetjük (Német-Római Birodalomtól kb. egymillió, pápaságtól kb. 300-400 ezer; spanyol-itáliai támogatás esetenként fél-egymillió). A többit belső erőforrásokból kellett előteremteni.

A Habsburg-tartományok jelentős részt vállaltak a háború költségeiből. Az örökös tartományok fizették egyes várak őrségét, illetve fizették a zsoldos csapatokat, akiket esetenként maguk fogadtak fel. Az 1577-ben felállított grazi haditanács alá tartozó Belső-Ausztriát alkotó tartományok (Stájerország, Karintia, Krajna) kb. 300 ezer forinttal járultak hozzá évente a költségekhez. A többi osztrák tartomány tíz év alatt kb. másfél millió forintot költött a hadikiadásokra, azaz évi 150 ezer forintot. Hasonló arányban járultak hozzá a Cseh Királyság országai (Csehország, Morvaország, Szilézia stb.) is a háború terheinek viseléséhez.¹¹³

A Királyi Magyarország nemcsak hadszíntérként szenvedte végig a hosszú török háborút, hanem jócskán szerepet vállalt e küzdelem anyagi terheiből is. Az országgyűlések rendre megszavazták a kért, növekvő összegű adót. Először 1596-ban emelték 15 forintra a portánkénti adót (ebből kilenc forintot a jobbágyok, hat forintot pedig a birtokosok fizettek), majd húsz forintra vitték fel. 1598-ban a porta helyett a házat tették meg adózási alapnak, s így lényegesen kiterjesztették az adózók körét (egy portához több ház tartozott). Míg ekkor egy forintot kellett házanként a jobbágyoknak (s fél forintot a birtokosnak) fizetni, későbbiekben ez másfél forintra emelkedett. Meg kell jegyezni, hogy a nemesség tehervállalása a rendkívüli helyzetnek szólt, s nem érintette alapvető kiváltságát, az adómentességet. Időnként felmerült, hogy pénzadó helyett inkább katonák kiállítását vállalják. 1597-ben az országgyűlés úgy határozott, hogy tíz portánként három lovast és három gyalogost kell kiállítani, akiket felerészben a jobbágyok, felerészben pedig a birtokosok fizetnek. Az irányítást leszámítva önálló magyar hadsereg jött volna így létre, de az előírányzott létszámnak csak fele gyűlt össze, így a következő évben megint visszatértek a pénzadóhoz. Az országgyűlés azt is állandóan kikötötte, hogy a befolyt, a vártnál legtöbbször alacsonyabb bevételeket magyar katonaság felfogadására kell fordítani. Maximálisan kb. 10 ezer fős sereget lehetett fenntartani hat hónapig, fizetni a jövedelmekből, amelyeket legfeljebb 400 ezer forintra tehetünk, általában azonban ennél kevesebb volt.

¹¹² Magyarország története II/1. 689.

¹¹³ L. előző jegyzet.

A felsorolt, részben belső, részben külső forrásokból származó bevételek rendszerint nem voltak elégségesek, ezért Rudolf császár gyakran folyamodott a bankároktól, illetve az arisztokráciától származó kölcsönökhöz. Utóbbiaknak zálogul a kölcsönökhöz, hadiszállításokért királyi birtokokat kötött le. Ezek a határidő lejárta és a kölcsönösszeg visszafizetésének elmaradása esetén a hitelező birtokába kerültek véglegesen. A háború alatt Rudolf erősen eladósodott, számos királyi birtok került a Királyi Magyarországon az arisztokrácia birtokába (jeles birtokszerzők pl. Pálffy Miklós, Illésházy István stb.). A háború végén a császár, illetve a Magyar Kamara olyan eszközökhöz folyamodott a pénzügyi kényszerhelyzetben (konfiskálások, kincstári perek), amelyek gazdasági szempontból ugyan érthetőek voltak, politikai szempontból azonban hibának számítottak, mert végső fokon a Bocskai-felkeléshez vezettek.

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy az elhúzódó háború mindkét birodalom pénzügyi lehetőségeit meghaladta. Míg azonban az Oszmán Birodalom csak önerőre támaszkodhatott, a Habsburg-uralkodó számottevő anyagi segítségben is részesült. Ennek ellenére a pénzügyi kimerülés a Habsburg Birodalom esetében nagyobb mérvű volt, mint a jobb pénzügyi apparátussal és nagyobb jövedelmi forrásokkal rendelkező Oszmán Birodalomban. Paradox helyzet a korabeli Európában – bár ez az állítás az oszmán és perzsa hatalmak korábbi ázsiai küzdelmére is áll –, hogy a hosszú hadakozást egyik állam sem bírta; mégis Spanyolország is (II. Fülöp pénzügyi csődjei ellenére) a végkimerülésig folytatta a németalföldi háborút; hasonlóképpen ezt tette Közép-Európában a német-római császár és a török szultán is. Az állóháború, a patthelyzet kialakulásában a pénzügyi csődnek, deficitnek is szerepet kell tulajdonítanunk mind Nyugat-Európában, mind pedig Magyarországon.

5. Hadseregek, harcászat

A 16–17. század folyamán Európában a hadsereg, a harcászat és általában a katonai szféra nagyarányú, minőségi változáson ment keresztül.¹¹⁴ Ezt a történeti kutatásban újabban „hadügyi forradalom” (military revolution) néven említik. Mivel elhúzódó folyamatról beszélhetünk, felmerült, hogy talán helyesebb a „forradalom” fogalma helyett az „átalakulás” (transformation) szó használata. E folyamatot korábban 1560–1660 közé tették, újabban hosszabb intervallumot tételezve fel 1530–1710 közé helyezték, de említették az 1500–1650 közti periódust is.¹¹⁵ Hasonlóképpen vitatott, hogy

¹¹⁴ Az 1500–1600 közti hadügyi változások rövid összefoglalására vö. EMH 448–464.

¹¹⁵ 1560–1660 között vö. Roberts 1956.; 1530–1710 között vö. Parker, JMH 1976. 195–214.; Parker 1992.; 1500–1650 között vö. Downing 1992. 64.; a magyar szakirodalomban vö. összefoglalóan Kelenik HK 1990/3.; a forradalom helyett az átalakulást hangsúlyozza Domokos, HK 1998/4. 768. o. 6. jz.

Európa mely területeit, államait érintette a „hadügyi forradalom”, s melyek maradtak ki egyelőre belőle, illetőleg csak fáziskéséssel követték az átalakulást. Egy elterjedt nézet szerint „a radikális hadügyi változás a hadsereg létszámát, az erődítési rendszert és a tűzfegyvereket illetően a Habsburgok országaiból és szomszédaiból; azaz Spanyolországból, Itáliából, Németalföldről és Franciaországból ered, amelyek a hadügyi forradalom központi területét jelentik.”¹¹⁶ Az elmélet szerint a változások csak lassan terjedtek el más régiókban (pl. Németország, Anglia) vagy Európa keleti periferiáján (pl. Lengyelország, Magyarország, Oroszország).¹¹⁷ Ezzel szemben éppen a 15 éves háború vizsgálata kapcsán fogalmazódott meg egy olyan radikális elmélet, amely főként a tűzfegyverek magyarországi elterjedése, s az olaszbástyás építkezés alapján Magyarországot is a hadügyi változások központi területei közé sorolta, s hangsúlyozta azt, hogy nem pusztán átvételről van szó.¹¹⁸ Mértéktartó álláspont szerint a technológiai változások gyorsan elterjedtek azokban a régiókban, ahol háború volt, Németország középső részétől Itáliáig, Magyarországtól az Atlanti-óceánig.¹¹⁹ Óvatosabb állásfoglalás értelmében egyes országok, területek aktív részesei voltak a haditechnikai újításoknak, mások pedig csak átvevői, felhasználói ezeknek.¹²⁰ Nézetem szerint a változások valóban Nyugat-Európából indultak ki, de kelet felé is elterjedtek. Magyarországon is „export” volt e folyamat; a 15 éves háború is mutatja ezt, amelyben jelentős számú nyugat-európai (vallón, francia, spanyol, itáliai) kontingens is részt vett a német, ausztriai, cseh és magyar katonaság mellett.

A „hadügyi forradalom” alapvető jellemzői között korábban négy tényezőt soroltak fel. Eszerint az újítások először a taktika területén nyilvánultak meg; lőfegyverekkel felszerelt gyalogság váltotta fel a lándzsával, kopjával harcoló feudális lovagokat. Ezzel párhuzamosan jelentősen nőtt a fegyveres erők, hadseregek létszáma. Átalakult a stratégiai gondolkodás is, döntő csatákat is vállaló merészebb hadvezetés jelentkezett. Végezetül a hadügy átalakulása, az ezzel járó nagyobb költség mélyreható társadalmi változásokkal is járt.¹²¹ Az elmélet e formában elterjedt, később azonban bírálatok is érték, elsősorban azért, mert a várak és a várharcászat nem kapott kellő hangsúlyt.¹²² Egy újabb elmélet hasonlóképpen utal a taktika és stratégia alapvető átalakulására, s a háborúnak a társadalomra gyakorolt hatására. Három tényezővel számol; „a hadakozást a kora újkori Európában három fontos, egymással kapcsolatban álló fejlődés alakította át: a tüzérő új használata, az erődítések új típusa, és a hadsereg nagyságának növekedé-

¹¹⁶ Parker 1992. 24.

¹¹⁷ Parker 1992. 26–39.

¹¹⁸ Kelenik 1991/3. 80.; Kelenik 1991/4. 49–51.; vö. még Kelenik 1993. 124–131.

¹¹⁹ Downing 1992. 67.

¹²⁰ Vö. erre Domokos, HK 1998/4. 776.

¹²¹ Vö. Roberts 1956.; az elmélet összefoglalására vö. Parker 1992. 1–2.

¹²² Vö. e kritika összefoglalására Parker 1992. 2.

se.”¹²³ Az új teória is váltott ki bírálatokat, ezúttal az erődítések, az olaszbástyás rendszerű (*trace italienne*) várak jelentőségét vitatták a folyamatban, s inkább politikai oldalról vezették le a hadügyi változásokat. Általában elfogadják ugyanakkor a hadseregek létszámának növekedését, s azt, hogy a taktika és a stratégia változásait valóban a lőfegyverek megjelenése és elterjedése váltotta ki.¹²⁴ Van olyan felfogás is, amely szerint a hadügyi forradalom fent említett tényezői közül „a tűzfegyverek, s ezen belül is a kézi lőfegyverek egyre emelkedő létszáma és jelentősége volt az, ami a 16. század második felében előbb lassú, mennyiségi, majd a század végén gyors, minőségi változásra kényszerítette a hadviselést.”¹²⁵ Okkal merült fel, hogy a technikai jellegű újítások – akár a lőfegyverek vagy az olaszbástyás rendszer – csak részét képezték a hadügyi átalakulásnak.¹²⁶

A hadügyi forradalom egyik tényezőjeként általában említett olasz rendszerű erődítésekkel e fejezet végvári rendszereket bemutató alfejezetében röviden már foglalkoztunk. Ami a tűzfegyvereket illeti, először a gyalogság és a lovasság által használt kézi lőfegyvereket tekintjük át röviden. E fegyverek elöltöltősek voltak, szerkezetüket illetően pedig kanócos lakattal vagy keréklakattal rendelkeztek.¹²⁷ A legnagyobb erejű kézi tűzfegyverek az ún. szakállas pusokák voltak, amelyek nevüket a puska letámasztását szolgáló részről kapták. Ezeket az 1-2 méter csőhosszal rendelkező fegyvereket a 16. század közepétől inkább már csak a várakban, illetve várharcokban használták. Mivel egy ember is képes volt kezelésére, nagy átütőerővel bírt és nagy lőtávolságra is hatékonyak bizonyult, ezért a várharcok fontos kézi lőfegyvere maradt.¹²⁸ A kézi lőfegyverek két népszerűbb, s a gyalogság által használt fajtája az arquebuse (arkebúz) és a muskéta. Az arquebuse könnyebb, alátámasztás nélkül is használható fegyver volt, amelyet egyes nézetek korábbi, s később a muskéta által fokozatosan kiszorított típusként említenek.¹²⁹ A feltehetően a szakállasokból kifejlesztett muskéta nehezebb volt, kezdetben letámasztást igényelt. Nagyobb hatóereje miatt népszerűségnek örvendett, a későbbiekben súlya csökkent (8-10 kilogrammról 6-7, majd 4-5 kilogrammra), s már letámasztásra sem volt szükség.¹³⁰ A 15 éves háború magyarországi harcaiban az arkebúz,

¹²³ Parker 1992. 3, 43.; a magyar szakirodalomban utal az elméletre Kelenik 1991/3. 80.

¹²⁴ Összefoglalóan további irodalommal Domokos 1998/4. 768–772.; Downing 1992. 64–74.

¹²⁵ Kelenik, HK 1991/3. 81.

¹²⁶ Domokos, HK 1998/4. 775.

¹²⁷ Kelenik, HK 1991/3. 88–90.

¹²⁸ Vö. Kelenik, HK 1991/3. 90–92.

¹²⁹ Vö. Delbrück 1920. IV. 49–52.; Razin 1961. II. 509.; EMH 449–450.; Kelenik HK 1991/3. 93–94.; Kedves 1998. 66.

¹³⁰ Vö. Delbrück 1920. IV. 51–52, 58–59.; Razin 1961. II. 509–510.; A hadművészet története 1969. 85.; EMH 450.; Kelenik, HK 1991/3. 92–93.; Kedves 1998. 64–65.

s a muskéta egyaránt elterjedt, talán az előbbi használták inkább. A lovasság kézi lőfegyvere az 50-60 centiméteres, másfél-két kilogramm súlyú pisztoly volt.¹³¹

Míg a kézi lőfegyverek vonatkozásban látványos fejlődés mutatkozott, addig a tüzérségi lövegeket illetően lassabb változások mentek végbe. A fő problémát továbbra is az jelentette, hogyan hangolják össze a hatékonyságot a mozgékonyssággal. A nagyobb kaliberű ágyúk (Karthau) képesek voltak a várak hatékony ostromára, de nehezen mozdíthatók voltak. Velük szemben a kisebb kaliberű, könnyebb ágyúk (Feldstück vagy Feldgeschütz) kevésbé voltak alkalmasak ostromra, de mezei csatáknál, ütközeteknél jobban lehetett őket használni. Három fő típust, s ezen belül számos altípust különíthetünk el a tüzérségi lövegek között. Az első típust a hosszú csövű, harminc kaliberes vastag falú lövegek jelentik, amelyekkel pontosan, nagy távolságra lehet lőni. A második típust a kisebb, húsz kaliberes, rövidebb távolságra és kevésbé pontosan lövő, de súlyosabb lövedékkel rendelkező ágyúk alkotják. A harmadik típushoz azokat a még kisebb, 10-15 kaliberes, rövid csövű, vékonyfalú és rövid távolságra lövő lövegeket sorolhatjuk.¹³²

A tűzfegyverek nagy mértékben átalakították az európai harcászatot, főleg a 16. század közepétől meghatározó szerepet játszottak. A lőfegyverek felértékelték a gyalogság szerepét, a lovasság háttérbe szorult. A gyalogságon belül a puskás alakulatok egyre nagyobb arányban szerepeltek. Mindenképpen szükség volt a lassan töltő lövészek mellett az őket védelmező, az ellenséget feltartó pikásokra vagy kopjásokra, akik a közelharcban is részt vettek. A kézi lőfegyverek elterjedését és minőségi javulását tükrözi, hogy míg a 16. század elején 7:1 vagy 6:1 volt az arány a pikások javára a gyalogságon belül, a század végére már közel azonos arányt képviseltek, sőt a lövészek száma, aránya már meg is haladhatta a pikásokét.¹³³ A gyalogság e kettőssége a felállásban is kifejezést nyert, a lövészek középen kaptak helyet, míg a pikások a széleken álltak fel. Ezt a formációt „spanyol négyszögnek” vagy „magyar harcrendnek” is nevezték. Igen hatásos, a tűzerőt és lökőerőt egyesítő formációnak tekinthetjük ezt, amely azonban lassú volt támadásban, hiszen a zárt harcrendet fent kellett tartani.¹³⁴ A gyalogság átütőerejének növelése és a tűzerő jobb kihasználása érdekében a németalföldi harcászat próbálta a 16. század végén kiküszöbölni a puska lassú töltéséből származó holtidőt. Eszerint az első sor a lövés leadása után hátravonult, miközben a második sor már tüzelt, s így tovább. Ezt a németalföldi, Nassaui Lajos nevéhez kapcsolt, 1594-ben

¹³¹ Vö. Delbrück 1920. IV. 56–58.; EMH 450.; Kelenik, HK 1991/3. 94.

¹³² A tüzérségi lövegek típusaira vö. Delbrück 1920. IV. 39–49.; Razin 1961. II. 507–508.; EMH 450–453.; Domokos, HK 1986. 76–84.

¹³³ Vö. összefoglalóan Razin 1961. II. 510.; A hadművészet története 1969. 85.; Parker 1992. 17–18.; EMH 455–457.; Kelenik, HK 1991/3. 81–85.; Kelenik 1993. 6–11.

¹³⁴ Vö. a „spanyol négyszögre” Delbrück 1920. IV. 170.; EMH 456.; mindkét elnevezés létjogosultságát tagadta Razin 1961. II. 515.

„feltalált” harci eljárást, az ún. kontramarsot 1600-ban már a magyarországi hadszíntéren is alkalmazták a kanizsai csatározások során.¹³⁵ Bár a lovasság is rendelkezett kézi lőfegyverekkel, a nyugat-európai harcászatban alapvetően kiegészítő szerepet játszott ekkor. A kontramارشhoz hasonló harcmodort karakolnak nevezték, amelynek során az ellenségre pisztolyaiból tüzelő sor oldalra és hátra vonult, miközben a második sor rohamozta hasonlóképpen az ellenséget.¹³⁶

Az általános európai hadügyi fejlődés kereteinek felvázolása után a Közép-Európában folyó 15 éves háború szemben álló hadseregeit kell röviden bemutatnunk. A „hadügyi forradalom” által jobban befolyásolt, Habsburg-, szövetséges vagy keresztény hadsereg a 15 éves háború időszakában mennyiségi tekintetben általában elmaradt az ellene felvonuló oszmán hadtól, bár ritkán akadtak kivételek is (1595, 1603).¹³⁷ A Habsburg-hadvezetés átlagosan 20-30 ezres, esetenként 40 ezres főszereget tudott felvonultatni, ehhez járult a magyarországi haderő (végvári csapatok, nagybirtokosok csapatai, nemesi felkelés, hajdúk) átlagosan 10-20 ezer fővel. A háború első felében a szövetséges erdélyi fejedelem is nagyjából 10-20 ezer főnyi sereggel rendelkezett (a székely felkelés nélkül), s a két román fejedelemség (Havasalföld, Moldva) is együttesen kb. ennyi katonát tudott kiállítani.¹³⁸ A Habsburg-zsoldosok kisebb része a nyugati háborúkban tapasztalatot szerzett vallon vagy francia zsoldosként a hadsereg legértékesebb elemét alkotta, míg nagyobb részük a Német-Római Birodalomból, Itáliából, az osztrák örökös tartományokból vagy a cseh tartományokból jött, s haditapasztalatokkal szintén rendelkezett. A törökellenes harc és hadszíntér ugyanakkor a nyugati katonaság javarészének szokatlan volt, idegenül mozogtak a számukra ismeretlen harcmodort megkövetelő fronton. Ehhez járultak az „infrastrukturális” nehézségek; a rossz útviszonyok, az élelmezési nehézségek, az elnéptelenedett, elpusztított területeken átvonuló zsoldosok között terjedő járványok.

A nyugati hadviselési elveknek megfelelően a Habsburg-sereg túlnyomórészt a gyalogság tette ki. A külföldi gyalogosok között a tűzfegyverrel rendelkezők száma és aránya bizonyosan nagyobb volt, kétszerese lehetett a hidegfegyverrel (pika, alabárd) harcolóknak, ami megfelelt a korszerű nyugati hadviselési elveknek.¹³⁹ A fentiekből következően a lovasságnak kisebb szerep jutott, mint a török seregben. A kisebb létszámú lovasság fő feladata a csatadöntő és az ostromban is kulcsfontosságú gyalogság védelmezése és a vele való együttes támadás volt. A tüzérség vonatkozásában egyaránt meg kell emlékeznünk a magyarországi végvárakban található különböző kaliberű ágyúk-

¹³⁵ A kontramarsra vö. pl. Parker 1992. 18–19.; Kanizsánál való felbukkanására vö. Kelenik 1993. 130.

¹³⁶ A karakolra vö. EMH 457.; Delbrück 1920. IV. 150.; tévesen a gyalogságnál említi Razin 1961. II. 510.

¹³⁷ A 16. századi Habsburg-hadseregére vö. Heischmann 1925.; Rázsó, HK 1966. 883–890.

¹³⁸ H. Balázs–Makkai, Magyarország története II. 140.

¹³⁹ Vö. Kelenik 1993. 83–85.

ról, valamint a hadsereg rendelkezésére álló változó számú és űrméretű lövegekről. A várak rendelkezésére álló lövegek száma függött a vár jelentőségétől, nagyságától és egyéb tényezőktől is. Az olyan nagyobb várakban, mint Eger és Győr több mint 30-40 ágyú védte a falakat, s a kisebb-közepes várakban is legalább 10-20 ágyú állt rendelkezésre. Egészében véve a magyar várak lövegparkja általánosságban közepesnek, kielégítőnek mondható. Jóllehet a várak lövegeit is a hadsereg részére igénybe lehetett volna venni, ez főleg a kisebb-közepes várak védelmi erejét nagy mértékben csökkentette volna, így erre nem került sor.¹⁴⁰ A hadjáratokban részt vevő hadsereg részére így külön tábori tüzérség felállítására volt szükség. Ennek nagyságát illetően különböző igények fogalmazódtak meg. Előbb 1594-ben, talán némi túlzással 252 ágyúból (48 nehéz, 204 könnyebb löveg) álló lövegparkot tartottak szükségesnek, majd 1595 vége felé felére, 118 lövegre (30 nehéz ágyú, 72 löveg, 16 tarack) csökkent le az igény. A bécsi hadszer-tárból, a Német-római Birodalom és a Cseh Királyság készleteiből az igényelt lövegeket biztosítani tudták. Így a magyarországi várak ágyúparkján kívül kb. 200 löveg állt hadjáratonként a csapatok rendelkezésére, amelyből a főszereg átlagosan akár 60-150 ágyút is igényelhetett. Az ágyúkon kívül a szükséges ágyúgolyókat, lőport, egyéb eszközöket is elő tudta teremteni a Habsburg Birodalom hadiipara.¹⁴¹

A Habsburg-had külföldi csapatainak áttekintését a zsoldos lovassággal kezdjük.¹⁴² A lovas lövészek vagy archibusieriek általában német vagy németalföldi katonák voltak, bár ide sorolták az ún. vörös- vagy sárgakabátos felső-magyarországi katonákat is. Támadó fegyverzetük egy vagy két pisztolyból, puskából, kardból, védőfegyverzetük pedig sisakból és vértből állt. A lovas lövészek egy jelentős, de nem nagy létszámú és arányú részét jelentették a seregnek, illetve a lovasságnak.¹⁴³ A származási helyükről német lovasoknak vagy fekete mázas vértjeik alapján „fekete fegyvereseknek” (Schwartzreiter vagy Reiter) is nevezett csapatok egy következő csoportot alkotnak. Támadófegyverzetük két vagy több pisztoly, kard és esetenként, ritkán puska is, míg védőfegyverzetük a lovas lövészeknél alaposabb védelmet biztosító vért, páncélzat. A lovas lövészekhez hasonlóan, talán valamivel nagyobb létszámban a lovasság egyik állandó komponensét képezik.¹⁴⁴ Kevésbé népszerű, a 15 éves háború harcaiban csak kisebb létszámban felbukkanó csapatnem volt a kürasszír vagy pisztolyos lovasság, amely nevét nehéz páncélzatáról (kürassz) kapta. E nehéz lovasság az előző típusú csapatoknál nagyobb lököerőt képviselt, leginkább rohamoknál lehetett alkalmazni őket. Támadófegyverze-

¹⁴⁰ A várak lövegparkjára vö. Kelenik, HK 1991/4. 13–16, 19–20.; Kelenik 1993. 63–67;

¹⁴¹ A mezei sereg ágyúira Kelenik 1991/4. 16–18.; Kelenik 1993. 67–72.; Domokos, HK 1986. 76–84.

¹⁴² A lovasságra összefoglalóan vö. Delbrück 1920. IV. 137–168.

¹⁴³ Vö. Kedves 1998. 68.; Kelenik 1993. 39–42.; Kelenik, HK 1991/3. 100–103.; a Bestallungokban 100 és 1000 fő közti csapatok szerepelnek, vö. uo. 104–106.

¹⁴⁴ Delbrück 1920. IV. 140–141.; Razin 1961. II. 511.; EMH 457.; Kedves 1998. 68–69.; Kelenik 1993. 44–47.; Kelenik, HK 1991/3. 107–109.; a Bestallungokban a német lovasokra vö. uo. 110.

tük a két pisztoly, s a nehéz kard volt.¹⁴⁵ Az előzőekhez képest is ritkábban bukkannak fel a dragonyosok a magyarországi fronton. E csapatnem megítélése ellentmondásos, a gyalogság és a lovasság között mozgó alakulatnak, lóra ültetett gyalogosoknak is tekintik őket. Alapvetően olyan pisztollyal, puskával felszerelt, vérttel nem rendelkező könnyűlovas alakulat, amely alkalmas gyors mozgást igénylő akciók lebonyolítására.¹⁴⁶ A lovassággal ellentétben a külföldi gyalogság nem különült különböző típusokra, az egyes alakulatokon belül voltak pikások és lövészek. A gyalogságot még jelölhették a (Lands)knecht szóval, de általában már a lövész (Schützen) vagy esetleg a pikás (Spieser) kifejezést használták. A duplazzsoldosoknak is nevezett pikások hosszú, öt méter körüli fegyverrel és vértézettel rendelkeztek, rajtuk kívül jóval kisebb számban voltak pallossal felfegyverzett katonák (Gefrierer) is. A lövészek arquebuse-t vagy muskétát használtak, vértjük nem volt, s védelmüket mindössze egy sisak biztosította.¹⁴⁷ A 15 éves háború harcai során a források jóval gyakrabban emlékeztek meg puskával (arkebúzzel) harcoló csapatokról (arquebusier), mint muskétás egységekről (muscatier).

A magyar katonaság számos tényezőből tevődött össze. Ide sorolható a nagyobb részben magyar származású, a végvidéki főkapitányok irányítása alatt álló végvári katonaság, a kerületi főkapitányságok nemesi felkelése és portális katonasága, valamint az egyes főurak magánkatonasága. A részben idegen (német), magyar és egyéb származású végvári katonák haditapasztalataik révén a legértékesebb elemét képezték a magyar katonaságnak. A főként gyalogos, kisebb részben lovas végvári katonák állandó, zsoldos katonaságnak számítottak, s végvidéki főkapitányaik, illetve kapitányaik vezetésével alkalmanként bekapcsolódtak egy-egy hadjáratba. A nemesség általános és részleges felkelés formájában is részt vett a háborúban. 1595–1599 között általános, országos felkelést is felajánlottak az országgyűlésen a rendek, emellett már 1593-ban sor került Teuffenbach felhívására a kerület vármegyéinek részleges gyűlésére és ennek határozata értelmében nemesi felkelésre.¹⁴⁸ A nemesi felkelésen kívül portális katonaságot is rendre megszavazott az országgyűlés. Ilyenkor vagy adót szavaztak meg, s abból a király vagy a kerületi főkapitány zsoldosokat fogadott, illetőleg megszabták, hogy hány portánként vagy házhelyenként kell kiállítani katonákat. Így például 1597-ben tíz portánként három lovast és három gyalogost, 1597-ben négy házhely után egy puskás gyalogot kellett fogadni.¹⁴⁹ A főurak saját zsoldos csapattal is rendelkeztek.¹⁵⁰ A nagyszámú,

¹⁴⁵ A kürasszírokra vö. Delbrück 1920. IV. 150–151.; Kedves 1998. 68–69.; Kelenik 1993. 48–49.; Kelenik 1991/3. 111.; a Bestallungokban ritka felbukkanásukra uo. 112.

¹⁴⁶ A dragonyosokra vö. Delbrück 1920. IV. 151–152.; Razin 1961. II. 511.; Kedves 1998. 70.; Kelenik 1993. 50–52.; Kelenik, HK 1991/3. 113–114.; a Bestallungokban való gyér előfordulásra uo. 115.

¹⁴⁷ Delbrück 1920. IV. 170–171.; Razin 1961. II. 510.; Kelenik 1993. 53–62.; Kelenik, HK 1991/3. 116–120.

¹⁴⁸ A nemesi felkelésre vö. Szentirmay 1908. 8–9.

¹⁴⁹ A portális katonaságra vö. Szentirmay 1908. 11–12.

¹⁵⁰ Szentirmay 1908. 11.

kóborló hajdúk egy részét is zsoldosként alkalmazta a király, illetve a főnemesek egy része. E meglehetősen vegyes összetételű magyar katonaság jelentős része használt lőfegyvereket, jóllehet nem tudunk hasonlóan pontos arányokat, mint az ideiglenesen felfogadott, külföldi zsoldos katonaság esetében.¹⁵¹ Az is valószínű, hogy a hidegfegyverekkel harcoló alakulatok száma is jelentős lehetett egyes magyar csapatoknál.

A Magyarországon harcoló csapatok hadszíntér szerint különböző hadseregekre (alsó-magyarországi és/vagy felső-magyarországi, később erdélyi) tagozódott, amelyek mindegyike saját tisztikarral rendelkezett. A sereg élén a császár által kinevezett fővezér, főhadparancsnok (Obrist-Feldgeneral, vagy General Feldoberster) állt, legtöbbször valamelyik Habsburg-főherceg (Mátyás, Miksa vagy Ferdinánd). Néha helyettes, ún. főhadparancsnok-helyettes (General Oberster Leutenant) vette át szerepét ideiglenesen vagy tartós jelleggel (például 1595-ben Mansfeld vagy 1600-ban Mercoeur). A főparancsnokot vagy helyettesét követte a had tényleges vezetőjeként a főtábornester (Obrist-Feldmarschall vagy General Oberster Feldmarschall), aki az előbbieket távollétében szintén vezethette a sereget. A főtábornesternek is lehetett egy vagy esetleg két helyettese is (Obrist-Feldmarschall-Leutnant). A tüzérség irányítójaként a „főtűzmester” vagy főhadszertárnok (Obrist-Feldzeugmeister vagy General Oberster Zeugmeister) tevékenykedett, a hadsereg ellátásáért a főélelmester (Obrist-Proviantmeister vagy General Oberster Profiantmeister), az élelem, utánpótlás és málha szállításáért pedig a szekérmester (Obrist-Wagenmeister vagy General Oberster Wagenmeister) volt felelős, a tábor őrzésére a főstrázsamester (Obrist-Wachtmeister vagy General Oberster Wachtmeister) ügyelt, a csapatok szállásait a főkvártélymester (Obrist-Quartiermeister vagy General Oberster Quartiermeister) jelölte ki, az alakulatok riadóztatása az ún. főlárnamester (Obrist-Rumormeister vagy General Oberster Rumormeister) feladata volt. A tábor fegyelmeért a főprofosz (General-Profos vagy General Obrister Profos) felelt, a kihágásokat elkövetőket ún. fősoldész (General-Schultheis vagy General Oberster Schultheis) büntette meg. A fentiekén kívül más kisebb tisztviselők is a vezérkarhoz tartoztak.¹⁵² Esetenként a haditanács egy-egy tagja is a hadseregnél tartózkodott (pl. Zdenko Berkha az 1593-as és Bernhard Leo Gall az 1600. évi hadjárat során). A tágabb értelemben vett tisztikarhoz kell sorolni az egyes csapatok tisztjeit. A lovasezredek és gyalogezredek, regimentek élén az ezredes (Obrist, Oberster) állt. A lovasezred általában 1000-1200-1500 főből, míg a gyalogezred általában 3000 főből állt, de ennél kevesebb (1000-2000) vagy nagyobb létszámú (4000-5000) is lehetett. Az ezredesnek helyettese is volt (Obrist Leutenant). A lovasság következő tisztje a kapitány volt (Ritt-

¹⁵¹ Sok adattal a magyar katonaság lőfegyver-használatára a háború során Kelenik, HK 1991/4. 29–39.

¹⁵² A tisztikar vezetőire és magyar terminusaikra az 1597. évi hadjárat kapcsán vö. Pálffy 1997. 47–52.; a zárójelben másodikként feltüntetett elnevezésekre az 1595. novemberi összeírás alapján vö. HHStA, Hungarica Fasc. 128. fol. 317r–v.

meister, Capitaneus), őt követte a zászlóaljak élén álló kisebb rangú zászlós (Fehndrich, Fähndrich). Egy ezred általában 10 zászlóaljból állt. A zászlóalj nagysága az ezred létszámától függően eltérő volt; állhatott 300 főből, de lehetett 400 vagy 500 fő is. Gyalogosezredek tisztikarában a tiszteket „főhadnagynak” vagy „főembernek” (Hauptleut, Hauptmann) nevezték.¹⁵³

A Habsburg-sereg két fő komponense, a „nyugati” zsoldosság és a magyar katonaság némileg eltérő harcászatot követett. A „nyugati” hadviselés elsősorban a várostromokra, manőverezésre koncentrált, csatákban erősített táborra támaszkodva harcolt és a döntő csata helyett jobbára korlátozott célú csatát vívott. Ezzel szemben a török harcmódorhoz hasonló, alkalmazkodó magyar katonai hagyományok kedvelték a meglepetésszerű rajtaütéseket, a bekerítést, döntő csatára és siker esetén az ellenség teljes megsemmisítéséig való üldözésére törekedtek. E kétféle felfogás időnként jól megfért, időnként ütközött egymással. Ilyenkor vagy az óvatosabb, kockázatot kerülő nyugati harcászattal kerekedett felül (pl. kanizsai csatározások), vagy bizonyos ingadozás után a nyílt csata vállalását erőszakolták ki a magyar vezérek (pl. mezőkeresztesi csata), olykor pedig eleve a magyar harcmódor érvényesült (pl. turai ütközet).

A két birodalom küzdelmében a mennyiségi mutató az oszmán hatalom mellett szólt. A kb. 30 milliós török állam hatalmas hadat tudott kiállítani.¹⁵⁴ Ezzel létszámban legfeljebb csak a másik „szuperhatalom”, Spanyolország vetélkedhetett, amely csapatainak összlétszámát 200 ezerre tették a 16. század végén. Az oszmán hadsereget reguláris és irreguláris erőkre oszthatjuk.

A reguláris haderő magját a portai állandó, zsoldos katonaság alkotta, az ún. kapi kulu. E katonaság Szulejmán alatt 10-20 ezer közötti létszámmal rendelkezett, a későbbiekben 30 ezerre emelkedett, a századforduló körül pedig körülbelül 50-60 ezer főt számlált. Az elitalakulatok magját a gyalogos, piros és sárga zászlók alatt felvonuló, ekkor már túlnyomórészt tűzfegyverekkel (muskétákkal) felszerelt zsoldos janicsárok jelentették, akik békeidőben Isztambulban és a birodalom városaiban a közrendre is felügyeltek. A janicsár hadtest (odzsak) három fő részre, s 196 kisebb, századnak tekinthető egységre (orták és bölükök) tagolódott. A legjelentősebb létszámú részt a voltaképpen janicsárok csoportja (dzsemáat) tette ki, amely 101 ortára oszlott. Az orták 60-70 fős századok voltak, élükön a csorbadzsikkal. Az egyes századok különböző speciális feladatokat is elláthattak, erről kapták nevüket (pl. tevehajcsárok, devedzsik; balkezes íjászok, szolakok; agarászok, zagardzsik; számszeríjászok, zenberedzsik stb.). A hadtest második, jóval kisebb részét a szekbánok („ebörök”) jelentették, akik korábbi

¹⁵³ A tisztikar korabeli elnevezéseire az 1595. évi alsó-magyarországi seregben vö. HHStA, Hungarica Fasc. 128. fol. 317–323.; általában vö. Delbrück 1920. IV. 66–67.; A hadművészet története 1969. 86.

¹⁵⁴ Az oszmán hadseregre összefoglalóan Finkel 1988. 23–117.; Shaw 1976. 126–130.; Generál 1987. 104–224.; Matúz 1990. 80–85.

feladatukról kapták nevüket. Később a szultán közvetlen testőrségét alkották. E részben 34 szekbán csapat (bölük) volt; 33 gyalogos és egy lovas. Az egyes csapatok általában 40-70 főből álltak. A janicsár hadtest harmadik, legkisebb létszámú és legkésőbb, I. Szelim alatt megszervezett részét az „aga századai”, 61 csapat (bölük) alkotta. E századok közvetlenül a janicsár hadtest legfőbb parancsnoka, a janicsár aga rendelkezésére álltak, innen nyerték nevüket. A janicsár hadtest élén álló agát követte a rangsorban helyettese, a kethüda (kihaja), majd a szekbánok élén álló szekbán basi. A tisztikar az egyes csapatok élén álló bölükbasikból és csorbadzsikból állt. A negyedévenként zsoldban részesülő janicsárok szigorú katonai fegyelemben éltek, kemény kiképzésben részesültek, s II. Szelim idejéig nem is nőülhettek. Utánpótlásuk a gyermek- vagy véradónak is nevezett devsirme révén történt. A központilag elrendelt devsirme során összegyűjtött nem muszlim gyermekek zöme előbb az újoncok (adzsemi oylanok = idegen ifjak) közé kerülhettek, ahol szolgai feladatok mellett katonai kiképzést is kaptak, s később felvehették (ún. cikma) őket a janicsárok közé.¹⁵⁵ A janicsárok létszáma erőteljesen növekedett a 16. század folyamán; 1574 és 1595 között kb. 13 ezer főről 26 ezerre emelkedett, megkétszereződött, majd 1609-re már 37 ezer fölé nőtt.¹⁵⁶

A portai zsoldos lovasság vagy testőrlovasság – gyűjtőnéven a Porta szpáhijai – hat alakulatra (alti bölük halki = hat csapat népe) oszlott. Ezeket elit lovasezredekként is értelmezhetjük, amelyek élén agák álltak. Egységesen az jellemezte őket, hogy hidegfegyverekkel (kard, buzogány és lándzsa) harcoltak, s pajzzsal is rendelkeztek. A rangsorban elől álló két csapatot később hozták létre. Az első alakulatot a szpáhi oylanok képezték, akik vörös zászló alatt vonultak fel. A lovastestőrség elit, a szultánt kísérő és védő csapataként a legmagasabb zsoldot kapták. Az egyik legnagyobb létszámú, több ezer főből álló alakulat kisebb, 30 fős lovas egységekre tagolódott, amelyeket bölük basik vezettek. Az 1600. évi kanizsai csata során a vörös zászló alatt harcoló „spahi oylan” alakulatot 5-6 ezer főre becsülték.¹⁵⁷ A második csapatot a sárga lobogós szilaháro (szilaháro) adták, akik nevüket arról kapták, hogy eredetileg a szultán fegyverhordozói voltak. A több ezer főt is kitevő csapat feladata a szultán útjának előkészítése, biztosítása volt. Csatában a szultán előtt, a balszárnyon helyezkedtek el. Az 1600. évi kanizsai csatában a sárga lobogósok is 5-6 ezer fővel harcoltak.¹⁵⁸ A rangsor szerinti harmadik és negyedik csapatot a legkorábban megszervezett ulufedzsik („zsoldosok”) képezték, akik nevüket az általuk húzott zsold (ulufe) után kapták. A jobbszárnyon levő, fehér zászlós jobb oldali ulufedzsik (ulufedzsi jemin) a nagyvezírt és a többi

¹⁵⁵ A janicsár odzsakra legrészletesebb összefoglalás Uzunçarşılı 1943–1944.; vö. még röviden Shaw 1976. 123.; Generál 1987. 148.; Matúz 1990. 81.; Finkel 1988. 33–34.; fontos forrás A janicsárok törvényei, Fodor 1989.

¹⁵⁶ Az adatokra Finkel 1988. 62.

¹⁵⁷ Vö. Bernhard Leo Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 93v.

¹⁵⁸ Vö. előző jegyzet

vezírt, a fehér és piros zászlós bal oldali ulufedzsik (ulufedzsi jeszár) pedig a szultánt védelmezték. Az ötödik és hatodik csapatot a zöld, illetve zöld és fehér zászlós gurebák (garibok = idegenek) adták, akik szintén jobb- (jemin) és balszárnnyra (jeszár) tagolódtak.¹⁵⁹ Csatában a kísérőlovasság félhold alakban a janicsárok oldalát védelmezte. A janicsárok minden esetben a szultán, nagyvezír (szadrazam, veziri azam) vagy fővezér (szerdár, szeraszkir) vezette sereg centrumában helyezkedtek el. Bár alapvetően a szultán védelmét ellátó testőrgyalogság volt a janicsárság, korszakunkban a korábbiakkal ellentétben nemcsak védőfeladatot látott el, hanem várostromoknál, csatákban támadó jellegű feladatokkal is megbízták. A janicsárokon és a Porta szpáhijain kívül más, portai csapatok is részt vehettek a hadjáratban. Ezek sorában említhetők a lovas mütefferrikák („apródok”), bosztandzsik (kertészek), csauszok (küldöttek). Külön kell megemlékezni a részint központi, részint tartományi eredetű műszaki alakulatokról. A legfontosabb a tűzérés hadosztálya (topcsik) volt, de meg kell említeni az aknászokat (lagumdzsik), gránátosokat (kumbaradzsjik) és a fegyverműveseket (dzsebedzsik) is.¹⁶⁰

A reguláris alakulatok másik nagy alkotórészét a tartományi „hűbéres” szpáhi lovaság jelentette. A szpáhik a 3–20 ezer akcse jövedelmi kategóriába tartozó, nekik juttatott tímárbirtokon beszedhető adók ellenében tartoztak személyesen hadba vonulni, továbbá jövedelmük arányában (3 ezer akcsénként egy-egy) felfegyverzett lovasokat, dzsebeliket is kiállítani. A szpáhik tisztjei a záimok (20–100 ezer akcse közti javadalmuk neve: ziámet), ezek sorában említhető a cseribasi, a szubasi, s az alajbég, a szandzsákbég helyettese. A szpáhi katonaság szandzsákonként gyülekezik, a szandzsákok hadereje pedig együttesen alkotja a tartomány, a vilájet (beglerbégység) haderejét. Az adott tartományi haderő szolgálati házsbirtokkal (100 ezer akcse jövedelem felett) fizetett legfőbb tisztjei az egy tuggal (lófarkas zászló) rendelkező szandzsákbégek, és felettesük, a két tuggal bíró beglerbég.¹⁶¹ A szpáhik és az általuk kiállított dzsebelik létszámát körülbelül 70–100 ezerre becsülték.¹⁶² Ha az összes, a 16. század végén 40 körül mozgó vilájetet számításba vesszük, nemcsak a két legnagyobbat; Ruméliát és Anatóliát, e szám valószínűleg még nagyobb is lehet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a török állam sohasem mozgósította összes szpáhiját, hanem a birodalom védelmére – a hadjáratokkal ellentétes irányban fekvő tartományokban – hátrahagyott megfelelő létszámú erőket. A magyarországi háború esetében például a Perzsiával szomszédos vilájetek katonasága nem vett részt. A 15 éves háborúra tendencia ugyanakkor, hogy

¹⁵⁹ A hat portai lovas alakulatra vö. részletesen Uzuncarsili 1943–1944.; vö. még Shaw 1976. 124–125.; Generál 1987. 149–152.; Finkel 1988. 32.

¹⁶⁰ Vö. Shaw 1976. 123–124.; Generál 1987. 152–157.; Finkel 1988. 31–32.

¹⁶¹ A tímár-rendszerre vö. Inalcik 1973. 113–116.; Shaw 1976. 125–127.; Generál 1987. 159–187.; Finkel 1988. 49–62.; Matúz 1990. 82–83.

¹⁶² 70–80 ezerre tette 1527-ben Shaw 1976. 127.; a kortárs Ayni Ali a 17. század elején 44 404 tímárt, s 105 339 tartományi lovas katonaságot említett, uo.; 80–90 ezerre Matúz 1990. 82.

nemcsak az érintett európai földrész és magyar hódoltság vilájetjei (Rumélia, Bosznia, Buda, Temesvár) katonaságát rendelték ki a hadjáratra, hanem az ázsiai beglerbégiségek jelentős részét (Anatólia, Karamán, Diyarbekir, Meras, Szivasz, Haleb stb.) is. Míg tehát a szulejmáni hadjáratok zömében csak a két legnagyobb vilájet szerepelt, a 15 éves háborúban jóval több vilájet feltehetően nagyobb létszámú katonasággal vett részt. A 16. század vége felé egy új típusú katonaság is jelentkezik: a földjüket elhagyó parasz-tok (ráják) között csapatokat toboroztat a központi és helyi kormányzat. A tűzfegyve-rekkel felszerelt zsoldos gyalogosokat szekbánoknak, a lovasokat száridzsáknak neve-zik, vagy tüfenkendáznak, azaz puskásoknak.¹⁶³ Az utóbb említett, alkalmi jellegű kato-naságon kívül idetartoznak még a birodalom határainál levő erődökben szolgáló, vegyes összetételű végvári katonák. A reguláris katonaságot 200-250 ezer főnél aligha tehetjük többre. Emellett szép számmal voltak olyan irreguláris, félig önkéntes, adómentessé-gért és zsákmányért harcoló, zömében könnyűlovas alakulatok (akindzsik, aszábok, gönüllük, delik, jaják, müszellemek, jürükök, vojnukok, dzserehorok stb.), amelyek többnyire kiegészítő szerepet játszottak (felderítés, portyázás, ellenség üldözése stb.).¹⁶⁴ A reguláris és irreguláris erőket együttesen 300-350 ezer főre becsülhetjük. Ha ehhez még hozzávesszük a Birodalomhoz tartozó erdélyi és román vazallus fejedele-mések, főleg pedig a Krími Tatár Kánság csapatait, az oszmán hatalom hadipotenciálja a négyszázezer főt is elérhette.

A korabeli viszonyok között hatalmasnak számító „embertömegnek” legfeljebb egy-harmadát, felét lehetett mozgósítani egy hadjáratra. Az oszmán hadvezetésre jellemző volt a mennyiségi szemlélet, igyekeztek tömegükkel hatni, megfélemlítő hatást gyako-rolni az ellenségre. Ezt szolgálta az is, hogy a 15 éves háborúban szinte minden hadjá-ratban bevetették a tatár csapatokat. A Porta a Krími Kánság egységeit azért alkalmazta, mert portyázásra, élelemszerzésre alkalmasabbaknak bizonyultak, mint az 1595-ös gyurgyevói csatában erősen megtizedelt akindzsik, s más irreguláris csapatok.¹⁶⁵ Az oszmán hadsereg látszólagos nagyságát tovább növelte a török táborban jelenlévő nagy-számú szolgaszemélyzet is. A poggyászt, élelmet, fegyverzetet szállító szekerek, igásál-latok sokasága is a sereg térbeli kiterjedését, virtuális nagyságát növelte. E nagyságnak megvoltak a hátulütői is, a sereg mozgása erősen lelassult. Várostromokban is megnyil-vánult az oszmán katonai mentalitás mennyiségi szemlélete; a tömegrohamokat eről-tették, s az áldozatoktól sem riadtak vissza. Az oszmán hadsereg erős fegyvernemének számított a szulejmáni időszakban a tűzérség. A műszaki alakulatok fejlődtek is a 15 éves háború időszakára a szulejmáni érához képest, mégis a csatákban az európai tűzérség teljesítményétől elmaradtak.¹⁶⁶ Egészében véve az oszmán katonai gépezet

¹⁶³ Vö. Finkel 1988. 39–46.

¹⁶⁴ Az irreguláris csapatokra vö. Generál 1987. 178–186.; Matúz 1990. 83.

¹⁶⁵ A tatárok szerepére a 15 éves háborúban vö. összefoglalóan Ivanics 1994.

¹⁶⁶ Az oszmán tűzérségre vö. Ágoston 1992. 32–37.; Ágoston, Tu. 1993. 75–96.

nagyságát és minőségét tekintve fejlődött a korábbi időszakhoz képest, de az előrehaladás üteme az európai mögött maradt.

Összehasonlítva a szemben álló felek csapatait, a minőségi fölényt, a fejlettebb harcászatot a Habsburg- vagy keresztény sereg képviselte. Fegyverek tekintetében is a császáriak fölényéről beszélhetünk. Emögött Európa technikai-ipari felülkerekedése és az Oszmán Birodalom agrarizálódása, perifériára kerülése húzódik meg. Az oszmán katonaság tűzfegyverei rosszabbak voltak, mint a keresztény csapatoké.¹⁶⁷ A törökök rendelkezésére álló puskapor is általában rosszabb minőségű volt, kivéve, amit az ellenségtől zsákmányoltak, vagy az angoloktól vásároltak. Az oszmán tüzérség és lőfegyveres alakulatok munícióját a háború alatt nem tudták fedezni a békeidőben e funkciót jól ellátó, a végvári katonaság szükségleteit biztosító helyi baruthanék (Székesfehérvár, Buda, Pécs, Temesvár). Ezért nagy távolságról, Egyiptomból kellett szállítani roppant mennyiségű lőport; pl. 1593-ban 378 tonnát, 1599-ben 216 tonnát, 1604-ben 210 tonnát.¹⁶⁸ A császári katonaság a nyugati (németalföldi) hadakozásban alkalmazott, újszerű haditechnikával lepte meg ellenfelét. Ezek közé sorolhatjuk a várostromoknál a kapu berobantására alkalmazott eszközt, a petárdát, amelyet először 1597-ben használtak a magyarországi háborúban.¹⁶⁹ A korábban, a 15. század folyamán és a 16. század első felében még a korszerű haditechnikával – elsősorban az átpártoló, iszlám hitre térő renegátok révén – lépést tartó török állam lemaradt európai ellenfele mögött. A mennyiségi fölényben levő oszmán hadsereg és a minőségileg magasabb harcászatot, haditechnikát alkalmazó, de kisebb Habsburg-had erőegyensúlyba került egymással. A 15 éves háború csatáit jórészt a keresztény seregek nyerték meg, ugyanakkor a várostromokat, várvédelmet illetően a török valamivel eredményesebbnek bizonyult. A csatákban a török létszámbeli fölény miatt a Habsburg-sereg rendszerint védekező taktikához folyamodott, s sikeresen verte vissza a megújuló török rohamokat. Támadás esetén a több vonalra tagolt gyalogság centrumában elhelyezett puskások sortüzeket adtak le az ellenségre, őket pedig a széleken levő kopjások védelmezték. A gyalogság előrenyomulása idején a lovasság is támadásba lendült. E harcmódor zárt, fegyelmezett formációt tételezett fel. Hátrány volt viszont, hogy a sereg felfejlődése lassú volt, gyors manővereket nem lehetett végrehajtani.¹⁷⁰ A török harcmódor éppen ennek ellenkezője volt. A centrumban elhelyezett janicsárok sortüzeikkel igyekeztek visszaverni az ellenséges rohamokat a portai zsoldosság és tüzérség segítségével. A szárnyakon levő tartományi lovasság ugyanakkor több hullámban támadást intézett az ellenség szárnyai ellen, igyekezett őket bekeríteni vagy a centrum elé csalogatni, hogy aztán a janicsárság és a tüzérség

¹⁶⁷ A tűzfegyverek elterjedésére Inalcik 1975. in: Parry-Yapp 1975. 195–217.; a lemaradást a tűzfegyverek vonatkozásában tükrözik a telhiszek is, vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 286–287.

¹⁶⁸ Vö. Ágoston, Tu. 1993. 90–91.

¹⁶⁹ A 16. századi fegyverzetre és harcászatra összefoglalóan EMH 448–464.

¹⁷⁰ A császári–királyi sereg taktikájára l. Tóth 1985. 160–161.

sortüzei meghátrálásra kényszerítsék őket. A rendetlenül ide-oda hullámzó török könnyűlovasság, ha erős ellenállásba ütközött vagy rohamai kifulladtak, könnyen pánikba esett és megfutamodott. A török harcmodor hátránya az volt, hogy a tűzerő és lökőerő nem egyesült, mint az európai hadseregnél, a támadó és védő funkciót ellátó csapatok egymástól elkülönültek.¹⁷¹

Egészében véve mindkét hadszervezet átmeneti stádiumban volt. Az Oszmán Birodalom hadseregében növekvő szerep jutott az állandó zsoldos katonaságnak, ezen belül a gyalogos janicsároknak, e vonatkozásban az európai fejlődést követték. A gyalogság aránya azonban így is jóval kisebb volt, mint az európai seregekben, ráadásul a lovasság nem volt tűzfegyverekkel felszerelve. A két sereg összetételéből következő hátránnyal az oszmán hadvezetés tisztában volt. Lala Mehmed szerdár kifejtette a szultánhoz írt 1603. májusi jelentésében, hogy „mivel az átkozottak katonáinak java gyalogos és puskás, az iszlám katonáinak zöme viszont lovas, kevés közte a gyalogos, s más, puskához szokott mester pedig alig van, ezért az összecsapás idején és a várostromnál komoly nehézségeket kell elviselni.”¹⁷² Ezért a 15 éves háború során a puskás gyalogság iránt fokozott igény nyilvánult meg török részről. Így például 1601 telén Jemiscsi Haszán nagyvezírtől 5-10 ezer puskás katonát kértek Buda és Pest váraiba.¹⁷³ Lala Mehmed 1603 májusában elsősorban a puskás janicsárok elküldését szorgalmazta.¹⁷⁴ E szükséglet kielégítése magyarázza a puskás (tüfenkendáz) szekbán alakulatok toborzását elsősorban Kisázsiában. A csapatok toborzását a hatóságok által kijelölt vezetők, bölükbasik végezték, akik a rendelkezésükre bocsátott pénzből zsoldot fizettek szekbánjaiknak.¹⁷⁵ A magyarországi háború esetében inkább a Balkánról toborozták e nem nagy számú zsoldos katonaságot.¹⁷⁶ A Habsburg-seregek fő problémája az volt, hogy nehezen lehetett fegyelmet tartani a sokszor fizetetlen és éhező zsoldosok között. E problémák magyarázzák mindkét fél nehézségeit, az állandóan változó hadi helyzetet, s a háború során kialakuló holtpon tot.

¹⁷¹ Az oszmán hadrendre és taktikára l. Parry 1975. in: Parry-Yapp 1975. 218–222.; Perjés 1979. 85–89.; Tóth 1985. 161.

¹⁷² Vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 458. (21. sz. – 1603 május); vö. még Inalcik 1975. 199.

¹⁷³ Vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 286–287. (4. sz. – 1601–1602. tele); Inalcik 1975. 200.

¹⁷⁴ Vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 458. (21. sz. – 1603 május)

¹⁷⁵ Vö. Inalcik 1975. 200–201.

¹⁷⁶ Finkel 1988. 40–46.

V. fejezet

A HÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA:
A „SZINÁNI HÁBORÚ” (1593–1596)

I. Háborús tervek, célok

Az Oszmán Birodalom magyarországi hadjáratait illetően régóta vita tárgya, hogy mely célkitűzések vezérelték ezeket. Elsősorban a szulejmáni korra vonatkozóan két fő „modell” állítottak fel.¹ A „szulejmáni ajánlat” elmélete szerint a szultán nem akarta eleve meghódítani Magyarországot, hanem olyan „ütközőállamnak” szánta, amely bizonyos korlátok között megőrizte volna területi integritását és szuverenitását. Feltételül szabta azt, hogy a magyar trónra nem kerülhet Habsburg-uralkodó és Magyarország politikája Habsburg-ellenes és törökbarát legyen. A szultán 1541-ben kényszerült ugyan visszavonni ajánlatát és Budát megszállni, de Erdéllyel kapcsolatban fenntartotta e koncepciót. E modell lényege az, hogy a Porta nem kizárólagosan Magyarország bekebelezésére törekedett, hanem fennállt a lehetőség, hogy az ország egésze vagy egy része vazallus tartományként kapcsolódjon az Oszmán Birodalomhoz.² A „szulejmáni ajánlat” felújítását, a vazallitás lehetőségének felkínálását a 15 éves háborúban és a 17. századi háborúk során is kimutatták.³ A fenti elmélettel szemben egy másik, elfogadott modell szerint Szulejmán és utódai Magyarországot teljesen be akarták kebelezni a birodalomba, így a vazallitás csak átmeneti állapot volt. A „szakaszos hódítás” elmélete szerint az oszmán expanzió legalább két vagy inkább négy lépcsőben ment végbe. Az első fázis során a törökök betöréseikkel felőrölték az ország védelmi erejét (Magyarország esetében 1393–1526 között), a második szakaszban döntő csatában leverték hadseregét (1526. augusztus 29-i mohácsi csata), harmadik lépcsőben következett a hűbéri függésbe kényszerítés, az ún. szoktatási fázis (I. János uralkodása, 1526–1540), majd negyedik fázisként az annektálás (Buda 1541. évi megszállása).⁴ Mindkét elmélet mereven értelmezi a Porta politikáját, amely a katonai és politikai helyzethez igazodva egyaránt alkalmazta a hódoltatást és a bekebelezést. Ennek megfelelően voltak az Oszmán Biro-

¹ A két modellre és képviselőire vö. Tóth, AUSz 1988. 31–32.; Fodor 1991. 16–22.

² A szulejmáni ajánlatra Perjés 1979. 80–81, 124.; Perjés 1999. 49–73.

³ A 15 éves háborúban az ún. színáni ajánlatra vö. Tóth, HK 1982. 168–170.; Köprülü Ahmed 1663. évi hódoltatási tervére vö. R. Várkonyi 1999^a. 108–109.

⁴ A két szakaszra (vazallitás, annexió) tagolódó hódításra vö. Inalcik, StI 1954. 103, 107.; a négy fázisra Rázsó, HK 1973. 410.; Szakály 1986. 114–115.

dalomban vazallus államok, illetőleg olyanok is, amelyek esetében azonnali hódításra került sor.⁵ Az 1541. évi szulejmáni rendezés jelzi, hogy a Porta számára mindkét megoldás megfelelt, hiszen Budát megszállták, míg Erdély és a kapcsolódó részek előbb „virtuális-jogi” szandzsákokként, majd a kialakuló Erdélyi Fejedelemség adófizető vazallusként tagozódott a birodalomba. A Porta jogi felfogása szerint nem volt lényegi különbség az annektált „iszlám terület” (dar ül-Islam) és a „szerződéses terület” (dar ül-ahd) között, mert az utóbbi is az iszlám terület részét képezte.⁶

A fenti általános bevezetés után az oszmán vezetés háborús céljait a 15 éves háború kapcsán kell vizsgálnunk. E háborút egyértelműen a török kezdeményezte, bár fellépését Sziszek ürügyén bosszúnak, jogos megtorlásnak igyekezett feltüntetni. A fővezérré kinevezett Szinán pasa a szulejmáni törekvéseket felújítva nagyra törő célokkal indította meg hadjáratát.⁷ A nagyvezír feltehetően két, legfeljebb hároméves „villámháborúban” reménykedett, a perzsa háborúhoz hasonlóan elhúzódó küzdelemre aligha számított. 1593 júliusában Szinán nyíltan kifejtette Barton angol követ előtt terveit. A nagyvezír hangsúlyozta azt, hogy békét csak akkor hajlandó kötni a „bécsi királlyal”, ha az lemond Magyarországról, egyébként hiába ajánl fel akár harminc adót.⁸ Pálffy Miklós 1594. februári levelében utalt arra a török követelésre, hogy a császár „vonja el kezét a magyaroktól”, mondjon le Magyarországról.⁹ Egy kémjelentés szerint az 1593. szeptemberi eszéki haditanácson úgy határoztak, hogy az egész tartományt eltörlik és a magyar királyságot a szultán hatalmába kerítik.¹⁰ A Porta tehát minimális célkitűzés-ként a Királyi Magyarország megszerzésére törekedett hódítás vagy pedig behódolás útján. Szinán az angol követnek 1593 júliusában elmondta azt is, hogy szándéka szerint ez a háború nem fog megállni Magyarországon, hanem tovább terjed Bécsig, sőt ő addig nem nyugszik, míg le nem rombolta Róma falait.¹¹ Augusztusi, Nádasdyhoz írt levelében a nagyvezír jelezte, hogy „énnekem az szerdárság adatott és útban vagyok, megyek az német királyra és országára.”¹² Rákóczi Zsigmond 1593. októberi levelében megírta

⁵ Mindkét modell alkalmazására vö. Tóth, AUSz 1988. 38–39.; vö. legújabban Várkonyi 1999. 180–181.

⁶ Az iszlám jogi felfogásra vö. Khadduri 1955.; a „virtuális-jogi” szandzsákokra vö. Fodor 1991. 112–114.; a szulejmáni rendezésre vö. Tóth, AUSz 1988. 34, 38.

⁷ Összefoglalóan Szinán céljaira l. Tóth, HK 1982. 166–173.

⁸ Szinán Barton követ előtt tett kijelentésére l. CSP IX. 84. (190. sz. – Mattheo Zane 1593. VII. 24-i jelentése)

⁹ Vö. Jedlicska 1897. 498–501. (852/a. sz. – Pálffy Miklós 1594. II. 18-i levele Mehmed pasának)

¹⁰ Vö. az 1593. IX. 13-i jelentésre HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 90.r.

¹¹ CSP IX. 84. (190. sz.)

¹² Szinán 1593. VIII. 9-i, Nádasdyhoz írt drinápolyi levelére OSzKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21r–22r. (másolat) – az iratért Kruppa Tamásnak mondok köszönetet.

Pálffy Miklósnak, hogy „a török már a felségnek residentiájára aspirál”.¹³ Rudolf császár II. Fülöphöz írt 1594. júniusi levelében megemlítette, hogy a nagyvezír nemcsak a magyar és ausztriai határvidék „maradék részét” (übrigen thail) akarja elfoglalni, hanem az osztrák hercegség fővárosát, Bécsét is hatalmába akarja keríteni, amelyet „Németország kapujának” (Thor zum Teutschland) tart, hogy behatoljon a német nemzet szívébe.¹⁴ Baranyai Decsi János megemlékezett arról, hogy 1593 őszén az erdélyi követ előtt Szinán kifejtette, hogy tavasszal Bécs és Prága ostromára fog vonulni.¹⁵ Szinán már idézett nagyhangú nyilatkozata a július 4-i dívánon arról, hogy elfogja majd a „bécsi királyt” és láncra verve a Portára hozza, megerősíti azt, hogy a török vezetés valóban fontolgatta Bécs és Prága megtámadását is a háború 1596-ig számítható első szakaszában. Valószínűnek tűnik, hogy a Habsburg Birodalom régi és új székhelyének elfoglalása lehetett a Porta maximális stratégiai célkitűzése. Feltehető, hogy az osztrák tartományokba és a Cseh Királyságba való benyomulással a Királyi Magyarországról való lemondásra akarták rákényszeríteni a Habsburg-uralkodót, ugyanakkor a további nyugati hódítás alapjait is szerették volna lerakni. Fel lehetne vetni, hogy Bécs és Prága megtámadásának „kiszivárogatott” terve propagandafogás volt Szinán nagyvezír részéről. E feltevésnek az expanzív jellegű oszmán mentalitás mond ellen, amely a keresztények elleni szent háborút (dzsihád vagy gaza), végső soron az iszlám világállam megteremtését tűzte ki célul, s a szultánok kötelességévé tette a hódítást. A portai tervek között – akárcsak az európai államok esetében – találkozunk túlzó, s reális elképzelésekkel. Feltétlenül az előbbi kategóriába sorolhatjuk a Róma elfoglalására vonatkozó szináni kijelentést. A Portáról Gergely diák értesítette Huszár Péter pápai kapitányt, hogy vigyázzanak, mert a nagyvezír ezzel a hadjáratával Rómáig akar eljutni.¹⁶ Róma megtámadásának tervével Szinán pasa azt az iszlám hagyományt (hadisz) elevenítette fel, amely szerint Mohamed próféta Róma elfoglalását tűzte ki célul. Az iszlám tradíción túlmenően arra is gondolhatunk, hogy a Kereszténység legfőbb képviselője, a Keresztény Ligát szervező VIII. Kelemen pápa az Oszmán Birodalom legfőbb ellenségének számított, ezért merülhetett fel székhelyének megszállása. *Bécs, Prága és Róma* az 1541-ben török kézre került Buda után az európai török hódítás sorra következő célpontjai, ún. *kizil elma*-i („piros almái”, vagy „arany almái”) voltak.¹⁷ Reálisnak legfeljebb csak a *minimális stratégiai célt, a Királyi Magyarország meghódításának programját* tarthatjuk. *Bécs és Prága elfoglalásának maximális programját* (nem is szólva Rómáról), irreális, az Oszmán Birodalom terjeszkedésének hatóságát meghaladó elképzelésnek tekinthetjük.

¹³ Rákóczi Zsigmond Pálffyhoz írt X. 2-i levelének német változatára HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23–26.; illetve 27–30.; tömör magyar kivonatára Jedlicska 1897. 485.

¹⁴ Vö. Rudolf 1594. VI. 10-i levelére, Hatvani 1859. III. 54–58. (286. sz.)

¹⁵ Baranyai Decsi 1982. 101.; erre vö. még Szinán fermánja, EOE 1877. III. 301. o. 3. jz.

¹⁶ Gergely diák levelére Huszár Péterhez I. HIL TIGY 1593/13. sz. irat

¹⁷ E három hely elfoglalásának tervére l. még Jačov 1997. 9.

A nagyvezír mindenekelőtt Magyarország teljes meghódítására törekedett. Szinán pasa maga is utalt erre 1593. augusztus 9-i, Nádasdy Ferenchez írt levelében, amikor kijelentette, hogy ő addig Bécshez nem „nyúl”, amíg „Magyar és Horvát országban egy palánk marad.”¹⁸ Haszán temesvári pasa 1593. szeptemberi levelében hasonlóképpen azt írta, hogy a nagyvezír „mindeneket fegyver alá akar hajtani és mindeneket tűzzel, vassal akar megemészteni, és annakutánna kezdi meg az Német birodalomban való erősségeket is hajtani az hatalmas császár népe és fegyvere alá.”¹⁹ Először a Bécset védelmező „Duna mellett való erősségeket” (Győr, Komárom stb.) akarta elfoglalni, ezzel egyidőben tervezte a stratégiai főcsapás irányából kieső területek megszerzését is. Ennek jegyében gondolt 1593 szeptemberében Eger, sőt Kassa elfoglalására is.²⁰ 1594 februári jelentés szerint is felmerült, hogy tavasszal Egert ostromolja Szinán, Ferhád pedig Győrt.²¹ A két irányba, az Észak-Dunántúlra és a Felvidékre vezetett hadjárat terve irreálisnak bizonyult, így a stratégiailag fontosabb „Duna melletti erősségek” elfoglalása került előtérbe. Lehetséges, hogy ezek megszerzése után Szinán benyomult volna az osztrák területekre, nem ragaszkodott volna a periferikus területek elfoglalásához.²² A fegyverrel való hódítás mellett alternatív vagy kiegészítő lehetőségként a békés hódoltatásra való törekvés kezdettől fogva jelentkezett. Ha Rudolf császár hajlandó lett volna lemondani a Királyi Magyarországról, anektálták volna az egész területet vagy pedig vazallusi státust kapott volna. Ez az alternatíva villan fel Szinánpasazáde Mehmed 1594 elején kifejtett, apja akaratát tükröző ajánlatában: a magyarok „országát kezükből kiveszik, vagy az hogy közöttök egy királyt választanak, hogy mint Erdélyország, azok is a császár rabjai lesznek.”²³ Nem biztos, hogy az annexió vagy a vazallusság az egész Királyi Magyarországra értendő, bár egy 1594-es velencei híradás szerint Szinán felajánlotta Báthori Zsigmondnak, hogy Magyarország királyává teszi.²⁴ A szultán 1595-ben állítólag azt is felajánlotta Zsigmond fejedelemnek, hogy „egész Magyarországot kezében bocsátom és Budán székedben ültetlek.”²⁵

Az egész Királyi Magyarország hűbéresi státusa mellett vagy inkább helyette egyes katonai vagy politikai egységek, tartományok vazallitásával számolt a Porta önkéntes behódolás esetén. Szinán nagyvezír vazallusi státust kínált fel egyes magyarországi

¹⁸ Vö. OSzKK *Litterae Turcicae*. Fol. Hung. 934. 21r–22r.

¹⁹ Veress 1932. IV. 106. (60. sz. – Haszán 1593. IX. 4-i levele Báthori Istvánhoz)

²⁰ Eger és Kassa ellen vonulásra vö. 1593. IX. 13-i kémjelentés, vö. HHStA *Hungarica* Fasc.124. fol. 90r; vö. még Huszain aga jelentése, HHStA *Hungarica* Fasc. 124. fol. 97r.

²¹ Veress 1932. IV. 51. (33. sz. – Szegödi Mihály 1594. II. 6-i jelentése Kovacsóczyhoz)

²² Vö. Tóth, HK 1982. 170.

²³ E javaslat említésére vö. Jedlicska 1897. (852/a. sz. – Pálffy Miklós 1594. II. 18-i levele); a török ajánlat egész Királyi Magyarországra vonatkoztatására vö. Lele, Ae 1991/3–4. 108.

²⁴ Hurmuzaki 1888. III/2. 55. (1594. X. 25-i velencei jelentés); vö. még Kruppa 1999. 58–59.

²⁵ Vö. Szamosközy 1880. IV. 51.

főuraknak, amennyiben ezek önként „a némettől kezüket, orcájukat elfordítják”, s a szultán „zászlaját elveszik”. A történeti előzményekre, így János király „budai királyságára”, János fia és a Báthoriak (István, Zsigmond) hűbéres fejedelemségére tudatosan hivatkozó, a szulejmáni politikát követő „szináni ajánlatot” több főúrhoz is eljuttatták.²⁶ A tartalmilag erősen hasonló ajánlatok alapvetően a Bécs és Ausztria irányába mutató, a Duna vonalát követő stratégiai főcsapás irányából kieső, periferikus területekre; a Felvidékre és az attól északnyugatra levő cseh területre vonatkoztak. Ismereteink szerint Nádasdy Ferenc, ecsedi Báthori István országbíró és sógora, Dobó Ferenc kapott ilyen felkérést. Maga Szinán pasa két főúrnak is írt augusztusban (Nádasdy, Báthori), felhatalmazásából Kirli Haszán temesvári pasa októberben újfent két előkelőt (Báthori, Dobó) keresett meg levelével. Ezenkívül a nagyvezír Báthori Zsigmondot is kérte, hogy írjon pártoltató levelet rokonának, Báthori Istvánnak és más főuraknak.²⁷ A felajánlott egyik tartományról Szinán nagyvezír már augusztus 9-i, Nádasdy Ferenchez elküldött levelében szólt, amikor megemlítette, hogy „Báthory Istvánnak Ecsedben levőhöz írtunk Kassához tartozó tartományokat és az Liptóságot Nagy Szombatig vajdaságul neki adjuk.”²⁸ Haszán temesvári pasa október elején Báthori Istvánnak újból felajánlotta, hogy „megszerzem Kassához, Szakmárhoz, Liptósághoz tartozó tartományoknak és vármegyéknek Nagyszombatig ez országnak vajdaságát.”²⁹ A Dobó Ferenchez ugyanezenkor írott levélben a temesvári pasa már neki ajánlotta fel az ún. *kassai vajdaságot*.³⁰ Rákóczi Zsigmond 1593. október eleji levelében megemlítette, hogy a temesvári pasa „néhány főúrnak a kassai kormányzóságot helyezi kilátásba.”³¹ A kassai vajdaság a kassai főkapitányság török vazallus utóda lett volna, hűbérességet vállaló fejének évi 20 ezer tallért kellett volna fizetnie. A kassai vajdaságot örökösödési joggal elnyerő főúrnak meg kellett egyeznie a területen levő „urakkal, vármegyékkel, városokkal”, de ellenállás esetén a temesvári pasa ígéretet tett arra, hogy katonai segítséggel beültetik székhelyére, Kassára.³² Szinán ambíciózus terveiben kezdettől az is szerepelt, hogy a Felvidéktől északra levő Cseh Királyság is hűbéres, töröknek adózó állam legyen. A szerdár már augusztus 9-i, drinápolyi táborozása idején írt levelében felajánlotta Nádasdy Ferencnek, hogy

²⁶ Az ún. szináni ajánlatra Tóth. HK 1982. 168–170.; Tóth, HK 1999/1. 54–55.

²⁷ Baranyai Decsi 1982. 79–80.

²⁸ Vö. OSzKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21r–22r.

²⁹ Haszán Báthori Istvánnak írt 1593. IX. 4-i levelének német és latin változatára vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 52r–54r; magyar kiadására Veress 1932. IV. 104–106. (60. sz. – helytelenül 1594. IX. 4-i keltezés szerepel)

³⁰ Haszán pasa Dobó Ferencnek írt 1593. IX. 4-i levelének német és latin változatára vö. HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 56r–58r; magyar eredetijére vö. Veress, Oklevéltár 13–14. (6. sz.); idézésére Takáts 1928. 290.

³¹ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23–26, ill. 27–30.; regeszta kiadására vö. Jedlicska 1897. 485.

³² Vö. Veress 1932. IV. 104–106. (60. sz.)

„Isten engedelmeiből királyi felségre hozlak, mert az cseh országi királyságot az hatalmas császárnak parancsolattyából kegyelmednek akarom adni”.³³ Haszán pasa Dobóhoz írt levelében felvetette, hogy sógora, Báthori István a Cseh Királyságot kapná meg, míg a Báthori Istvánhoz elküldött levelében Dobó Ferencnek is „Isten segítségéből helt”, azaz tartományt ígért.³⁴ A fentiek alapján úgy körvonalazható Szinán elképzelése, hogy a Bécs irányába eső dunántúli területet meghódítja, attól északra ugyanakkor vazallus tartományokat (kassai vajdaság, cseh királyság) létesít.

A török hódolattási tervek irreálisak voltak, mert Rudolf nem volt hajlandó lemondani magyar királyként országáról, a megkeresett magyar főurak pedig visszautasították azt, hogy a felvidéki vagy cseh török „bábállamok” vezetői legyenek, bár a török a Felvidék elfoglalásával, feldúlásával is fenyegetőzött az ajánlat elutasítása esetén. Így az annektálás vagy behódolás alternatívájából csak az első lehetőség jöhetett szóba. Szinán nagyvezír Magyarország megszerzésének minimális, Bécs és Prága ostromának maximális programja érdekében „a Duna menti erősségek” elfoglalása után 1594 végén már Bécs ostromára készült, de a szultánváltás, az ehhez kapcsolódó kormányváltás, valamint a vazallus fejedelemségek felkelése miatt a hódító tervek Szinán halála után lekeverték napirendről, s csak a háború vége felé jelentkeztek.³⁵

A Habsburg-fél háborús célkitűzéseit egyszerűbb meghatározni. Rudolf császár és király kétségkívül nem akarta ezt a háborút, de amikor rákényszerítették, akkor a dinasztiára jellemző makacssággal győzelemre törekedett. A Habsburg-hadvezetés minimális célja defenzív jellegű volt; Bécs és az örökös tartományok megvédése, s lehetőleg az elővédként szolgáló Királyi Magyarország megtartása minél kevesebb területi veszteség (végvár) árán. A maximális stratégiai cél csakis Magyarország (a török hódoltság) teljes felszabadítása, s a török kiűzése lehetett. Ennek lehetősége voltaképpen felvillant a háború elején, amikor egy viszonylag széles összefogás jött létre a Habsburg Birodalom és a török vazallus államok között. A török kiűzésének grandiózus tervét három etapban lehetett volna megvalósítani. Az első lépcsőben a Budát nyugat és északkelet felől körülvevő, védelmező török végvárakat kellett elfoglalni, a második fázisban a hódoltság kulcsát, Budát visszahódítani, a harmadik szakaszban pedig a déli területeket egészen Belgrádig bezáróan visszaszerezni.³⁶ Az adott erőviszonyok mellett csak a minimális programot lehetett teljesíteni. A Habsburg-hadvezetés ugyan próbálkozott a maximális program megvalósításával is, de nem járt sikerrel, Buda ellenállásán megtörttek e kísérletek.

³³ OSzKK Litterae Turcicae, Fol. Hung. 934. 21r–22r.

³⁴ Vö. 29–30. jegyzetek

³⁵ Istvánffy 1868. 722.; Talikizáde, vö. Woodhead 1983. 360–361, 364.; Tóth, HK 1989/4. 557.

³⁶ A Habsburg-terveket vázolta Sinkovics István, Magyarország története III/1. 658.

2. Rövid „nyitány” (1593)

A háború dívánbeli ellenzői okkal hangoztatták júliusban, hogy kevés idő jutna a hadjáratra, ezért Szinán nagyvezír csak az előkészületeket tegye meg a jövő évi támadásra.³⁷ Az a gondolat is fölmerült, hogy csak Horvátországban tevékenykedjen. A szerdár azonban e javaslatokban ellenfele, Ferhád pasa másodvezír mesterkedését gyanította, s igyekezett gyorsan mozgósítani a hadsereget. Azzal ő is tisztában lehetett, hogy a hadjárat kései kezdése miatt kisebb erőkkkel tud felvonulni e hadjáratban, s csak a már korábbi, tavaszi diplomáciai konfrontációk alkalmával is mozgósított európai vilájetek csapataira, valamint a portai csapatokra számíthat e hadjáratban. A következő évi mozgósítással kapcsolatban már augusztus és szeptember folyamán kiküldte parancsait.³⁸ Szinán pasa a döntő támadást 1594-re tervezte, 1593-ban csak kisebb, a következő évi döntő támadást előkészítő hadjáratra gondolt. Ennek érdekében III. Murád szultán már szerdári kinevezésekor olyan parancsot adott nagyvezírének, hogy a hadjárat végén a határokhöz közel, Belgrádban teleljen, hogy a következő évben korán, tavasszal indíthassa el támadását.³⁹

A nagyvezír július 29-én indult el Isztambulból 28-30 ezer főre becsült sereggel.⁴⁰ E had magját a portai katonaság jelentette. A kethüda és más főtisztek vezetésével hadba vonuló janicsárok létszámát általában 12 ezerre teszik a források, de valószínű, hogy csak 8-10 ezer janicsár vonult hadba Szinánnal.⁴¹ Mellettük 2800 főre rúgó dzsebedzsi, topcsi és top arabadzsi csapatot, továbbá 2100 fő, csausként említett alakulatot is kirendeltek a hadjáratra.⁴² Rajtuk kívül a hat udvari lovas egységből négy csapat: a szpáhi oglanok, szilahtárok, bal oldali ulufedzsik és a jobb oldali gurebák indultak el a szerdárral.⁴³ Az oszmán had igen gyorsan ért Belgrádhhoz, de útközben akadtak nehézsé-

³⁷ Az isztambuli tanácskozás javaslataira I. Kjátib Cselebi, *Török történetírók* III. 203.

³⁸ Szinán mozgósítási parancsaira I. Peachy 1984. 236–238.

³⁹ Vö. Kreckwitz 1593. VII. 17-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 65v; a szultáni parancsra vö. még Szelaniki 1989. 321.; *Török történetírók* III. 202. (Kjátib Cselebi)

⁴⁰ Az indulás időpontjára, a sereg létszámára CSP IX. 98. (198. sz. – Mattheo Zane VIII. 3-i konstantinápolyi jelentése); vö. még a mozgósításra, Szinán elindulására Matousek 1935. 168.; Danismend 1972. III. 130.; Ivanics 1994. 61.

⁴¹ 16 ezerre Huszein aga, HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 96r; 12 ezerre *Török történetírók* III. 213. (Kjátib Cselebi); Danismend 1972. III. 130.; erdélyi kémjelentés, HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 92r; 10 ezerre Gergely diák (Huszain bég), HIL TIGY 1593/6.; 9 ezerre Szelaniki 1989. 321.; 8 ezerre Kreckwitz VII. 17-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 61r; 5600 főre vö. Reusner 1770. 194.

⁴² Vö. Szelaniki 1989. 321.

⁴³ Vö. Szelaniki 1989. 321.; 4 csapatra I. *Török történetírók* III. 203. (Kjátib Cselebi); vö. még Danismend 1972. III. 130.; 3 szpáhi alakulatot említett Kreckwitz VII. 17-i jelentése, HHStA Turcica I. K 81. fol. 65r.

gei. Egyrészt a csapatok fegyelmezetlensége jelentett problémát, Drinápolyt majdnem kirabolták, Szófiánál pedig ellátási gondok voltak.⁴⁴ Ráadásul Szinán is megbetegedett, a szultán már arra gondolt, hogy a nagyvezír halála esetén Sziyávust nevezi ki helyébe, fővezérnek pedig Ferhádöt küldi.⁴⁵ Végül a felgyógyuló Szinán pasa szeptember elején Nándorfehérvárra ért seregével, s itt tartott haditanácsot. A felszólalók hangsúlyozták a nehézségeket: Magyarországra Szulejmán óta nem vezettek hadjáratot, a tartomány védelmét elhanyagolták, az ellenség megerősödött. Az utánpótlás megszervezését illetően Szulejmán példájának követését ajánlották. A hadjárat céljául Győr elfoglalását javasolták, de a hadjárat idő rövideje miatt az ostrom jövő évre halasztását indítványozták, s három kisebb vár, Veszprém, Palota és Tata megtámadását határozták el.⁴⁶ Más források szerint az Eszéken tartott haditanácson döntöttek Veszprém és Palota ostromáról.⁴⁷ A kémjelentésekből a megtámadott Királyi Magyarország is értesült a török haditervekről. Egy szeptember 13-i jelentés szerint az eszéki haditanácson három irányba terveztek támadást: Szinán nagyvezír Eger megtámadását és Kassa ostromát vette fontolóra, a temesvári beglerbéget Kálló, Ecsed és Szatmár vívására küldte, s a budai pasára maradt volna Tata, Veszprém és Palota elfoglalása.⁴⁸ Egy másik kémjelentés szerint Szinán a téli évszak beállta előtt Tata és Veszprém megszállására gondolt, bár Eger ostroma is felmerült, de ezt tavaszra halasztotta.⁴⁹ Más híradásokból kitűnik, hogy Szinán nagyvezír három határvidéki végvár: Veszprém, Palota és Tata elfoglalását vette tervbe.⁵⁰

A török főereg megérkezése előtt Mehmed ruméliai beglerbég apja megbízásából a Sziszeknél diadalmaskodó császári-királyi had ellen vonult. A keresztény sereg felhagyott Petrinja ostromával, sőt Sziszeket is magára hagyta. A ruméliai beglerbég Sziszek ellen fordult, s augusztus 23–28. között, öt napi ostrommal, a falakat romba döntő ágyúzás után bevette a háborús ürügyet szolgáló várat. Sziszeket Fabriczy Endre és Granya Gáspár védelmezték 200 német és 100 más nemzetiségű katonával, akik a vár bevételkor zömmel elesetek.⁵¹ Ezután Mehmed pasa ruméliai hadával a nagyvezír seregével egyesült, amelyhez a kései mozgósítás miatt csak a budai vilájet csapatai csatlakoztak.⁵²

⁴⁴ CSP IX. 100, 103–104. (206., 213. sz. – Matheo Zane VIII. 20-i és IX. 6-i jelentései)

⁴⁵ CSP IX. 104. (213. sz. – Matheo Zane 1593. IX. 6-i jelentése); Kreckwitz említi VII. 17-i jelentésében, hogy másik szerdárként Ferhádöt nevezték ki, HHStA Turcica I. K 81. fol. 64r.

⁴⁶ A belgrádi haditanácsra és javaslatokra vö. Tálíkizáde, in: Woodhead 1983. 27–29.

⁴⁷ Az eszéki haditanácsra Kjátib Cselebi, Török történetírók 204–205.

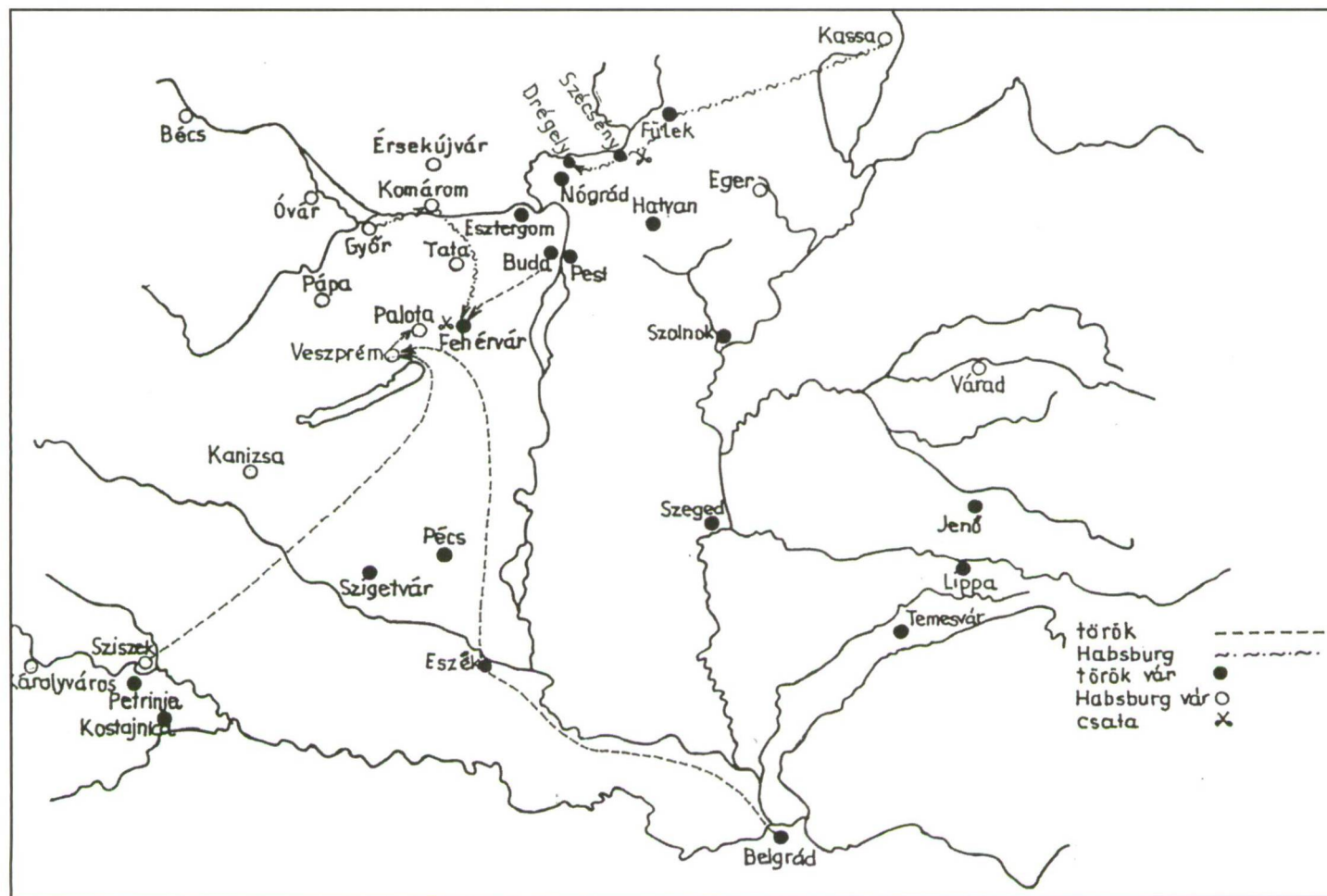
⁴⁸ Az 1593. IX. 13-i jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 90.

⁴⁹ Vö. Huszein aga válaszai a kérdésekre, HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 96v, 97r; tavasszal akarta ostromolni Egert, erre Reusner 1770. 194.

⁵⁰ Vö. pl. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 8–9.

⁵¹ Sziszek bevételére vö. Thuanus 1620. V. 283.; Bánlaky 1940. 90.

⁵² Az 1593. évi hadjáratra vö. Rónai Horváth 1897. II. 112–113.; Bánlaky 1940. 75–117.; Magyarország hadtörténete I. 212–213. (Marosi Endre); Magyarország története III/1. 654–655.; csak a görög és budai beglerbégek részvételére a hadjáratban vö. Reusner 1770. 194.

2. sz. térkép Az 1593. évi hadjárat

A török csapatok összlétszámát nehéz pontosan megadni. Egy kémjelentés szerint 60 ezer szpáhi oglán, 16 ezer janicsár és 40 ezer, Michal Begovit vezette akindzsi (akandzsi) volt Szinán seregében, míg Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég hadát tízezer főre tette.⁵³ Reálisabbnak tűnik Ferdinand von Hardegg győri főkapitány jelentése, amely szerint Szinán 40 ezer, a budai pasa hétezer, a beglerbég ezer katonával rendelkezett, azaz összesen 48 ezer főre rúgott az oszmán hadsereg, amelyben csak hatezer janicsár volt.⁵⁴ Mivel Szinán portai csapatai valóban 30-40 ezer főre tehetők, a ruméliai beglerbég serege viszont bizonyosan nem egyezer, hanem legalább tízezer fő lehetett, összességében legfeljebb 50-60 ezer főre becsülhetjük a nagyvezír hadát.⁵⁵

Az egyesült török had október 1-jén ért Székesfehérvár közelébe, majd Veszprém felé nyomult, ahova október 3-án ért, s megkezdte a vár ostromát. A közepes erősségű veszprémi várat Ferdinand Samaria de Speciacasa főkapitány védte. Az őrség eredetileg csak 700 főt tett ki, de a főkapitány segítséget kért a Veszprém elleni török tervekről értesülve a győri főkapitányságtól.⁵⁶ Georg Andreas von Hoffkirchen német kapitány vezetésével 500 német gyalogos érkezett, s így összesen 1200 fős magyar–német őrség nézett szembe a török ostrommal. A várat nemcsak őrséggel, hanem élelmiszerrel és lőporral is ellátta Hardegg győri főkapitány.⁵⁷ A veszprémi várat 12 kisebb ágyúval már október 3-án három felől elkezdtek lövetni. Az első napon a várbeli tüzérség még viszonzolni tudta a tüzet. Október 4-én a török folytatta az ágyúztatást, immár hat oldalról lőtték a várat, sőt rohamokra is sor került, de ezeket az őrség vissza tudta verni. Október 6-án a Székesfehérvárról áthozatott két faltörő ágyút is bevetették a törökök. A lövetés következtében leomlott az egyik torony, s egyre több rés nyílt a falakon. Ráadásul az ágyúzás miatt tűzvész tört ki a várban, amelyet nem tudtak elfojtani. A várvédők helyzete reménytelenné vált.⁵⁸ Ezért „az beszprimi vitézek látván meg nem tarthatják, ki ütöttek az várból egy éjjel, az hadon által jöttek, nagy viadallal.”⁵⁹ A kitörésre október 6-a éjszakáján került sor. A menekülő őrség nagyobb részét levágták vagy foglyul estek, többek között a várban maradó, esküjéhez hű Samaria és Hoffkirchen is török kézre került. Szinán nagyvezír elé 200 foglyot és 150 fejet vittek. Pápára

⁵³ Vö. Huszein aga válasza, HHStA Hungarica Fasc. 124. fol. 96r, 97v.

⁵⁴ Hardegg 1593. XI. 6-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 100v.

⁵⁵ 40-50 ezerre Contarini 1593. X. 8-i jelentése, Hurmuzaki 1888. III/2. 34. (LII. sz.); 50 ezerre Magyarország hadtörténete I. 212. (Marosi Endre); túlzással 150 ezerre Bánlaky 1940. 89.

⁵⁶ IX. végén írt Samaria Hardeggnek, vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 17.

⁵⁷ Az 1200 fős őrségre, s megfelelő ellátásra vö. Hardegg XI. 6-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 99r.

⁵⁸ Veszprém ostromára Istvánffy 1868. 680–681.; Török történetírók III. 205. (Kjátib Cselebi); Szelaniki 1989. 335–336.; Ortelius 1603. 205.; Reusner 1770. 193.; Thuanus 1620. V. 283.; Gömör, HK 1895. 254–259.; Veress D. 1983. 137–140.; Veress D., VSz 1994. 21–29.

⁵⁹ Prépostváry XII. 25-i levele Áron vajdához, HIL TIGY 1593/13.; Veress 1932. IV. 47.

mindössze 40 német és 48 magyar katonának sikerült eljutnia.⁶⁰ A török veszteség felülmúlta a védőkét, mivel október 7-én, az elhagyott várba való benyomuláskor a lőpor felrobbant, s sok török katonát megölt, egyes hírek szerint maga Szinán is megsebesült. A nagyvezír újfent szandzsákká tette Veszprémet, béget nevezett ki élére, s megkezdődött a súlyosan megrongált vár helyreállítása.

Két napi Veszprémnél való állomásozás, pihenés után, október 9-én Palota vára ellen vonult az oszmán had. E napon tudósított is Ormándy Péter kapitány arról, hogy „az passák el érkeztenek minden felől.”⁶¹ A nagyvezír felszólította Palota kapitányát a megadásra, aki elutasította azt. Veszprémhez hasonlóan erősítést, muníciót kapott korábban Palota is a győri főkapitánytól. Így Palota őrsége hatodfélszáz német és magyar gyalogost, lovast tett ki.⁶² Hat ágyúval két napig lövette Szinán a Veszprémnél gyengébb várat. Palota északi tornyai és bástyái hamar összeomlottak. Az ostrom második napján, október 10-én Ormándy tárgyalást kezdett a feladásról, követet küldött Szinánhoz, aki szabad elvonulást ígért. Október 11-én a kivonuló palotai őrséget a janicsárok megrohanták, s csak kevesen tudtak elmenekülni. Utóbbiak közé tartozott a várat feladó Ormándy Péter is.⁶³ A veszprémi és palotai várak eleste, illetve feladása miatt a későbbiekben felelősségre vonták e várak kapitányait, s főtisztjeit. Ormándyt még Hardegg győri főkapitány vetette fogságba. Vele együtt Veszprém főtisztjét, Eörsy Pétert is fővesztésre ítélte az 1595. februári magyar országgyűlés, de uralkodói kegyelemben részesültek.⁶⁴ Az eredeti török haditerv szerint még hátra volt Tata ostroma, erre azonban már nem került sor. A zsoldosok a téli szállásra vonulást sürgették és zsoldemelést erőszakoltak ki a nagyvezírtől. A rövid, még egy hónapot sem kitevő hadművelési időből így két kisebb vár elfoglalására telt. A hadjárat vége felé a viszony megromlott a katonák körében népszerű szerdár és a portai zsoldosok között. Szinán kénytelen-kelletlen elfogadta a követeléseket és előbb Budához vonult vissza, majd magyarországi végvárakba (Buda, Szeged stb.), illetve a Szerémségbe és Magyarországhoz közeli területekre küldte telelni a katonaságot, maga pedig „mind fiával az beglerbégkel egyetemben vissza mene Nándorfejérvárra” (Belgrádba).⁶⁵ A fővezér parancsának ellenszegülve a portai lovasok nem a kijelölt téli szállásra vonultak, hanem Isztambulba mentek

⁶⁰ Veress D. 1983. 139–140.

⁶¹ Ormándy Ónapár szerinti IX. 29-i (=X. 9.) levelére HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 15r

⁶² Vö. Hardegg XI. 6-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 99r.

⁶³ Palota ostromára Hardegg XI. 7. jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 101v.; Istvánffy 1868. 681–682.; Ortelius 1603. 206.; Reusner 1770. 194.; Thuanus 1620. V. 283.; Török történetírók III. 206. (Kjátib Cselebi); Szelaniki 1989. 336.; Gömöry, HK 1895. 254–259.; Veress D. 1983. 140–141.

⁶⁴ Vö. Pálffy 1997. 17–18.

⁶⁵ Szinán visszavonulására vö. Prépostváry Bálint 1593. XII. 25-i levelét, HIL TIGY 1593/13.; Veress 1932. IV. 47.

vissza, sőt a szultánnál panaszt emeltek a nagyvezír ellen arra hivatkozva, hogy őket szokatlan katonai feladatokra kényszerítette.⁶⁶ A Portán már október végén rémhírek keringtek arról, hogy a Sziszeket korábban elfoglaló Szinánpasazáde Mehmedet legyőzte egy magyar csapat, s a nagyvezír két állomását hátrált. Szinán ellenfelei természetesen a nagyvezírt hibáztatták, hogy ebben az évszakban, a mocsarak között felvette a küzdelmet az ellenséggel.⁶⁷ Az alaptalan híresztelések terjedéséről Szinán is tehetett, mivel nemigen tudósított a frontról, illetve kerülte azt, hogy kedvezőtlen híreket küldjön a Portára.⁶⁸

A török hadjárat vége felé indította el ellentámadását a császári-királyi sereg. A béke fenntartásában még reménykedő Habsburg-hadvezetés csak kisebb erőket tudott mozgósítani, s lassú volt a csapatok gyülekezése. Október elején Győrben még csak 12 ezer fő állt rendelkezésre, október 23-án a komáromi táborban már 18 ezer fővel számoltak.⁶⁹ Egy október közepi jegyzék 20 760 főre becsülte a gyülekező csapatokat. Ebből a Zrínyi György vezette dunántúli főkapitányság csapatait hétezerre, a Hardegg irányítása alatt álló győri végvidéki főkapitányság erőit 3260 főre, a Pálffy Miklós vezetése alatt álló bányavárosi főkapitányság erőit 10 ezer főre becsülte, ehhez járult Erazmus Praun komáromi főkapitány 500 embere.⁷⁰ A komáromi főkapitány 25 ezer főre tette a gyülekező hadat.⁷¹ Egészében véve 18–20 ezer főre becsülhetjük a Hardegg fővezérlete alatt Győrnél, majd október 22-től Komáromnál táborozó királyi sereget. A lassú mozgósítás, valamint Szinán hadának túlereje miatt csak a nagyvezír seregének október 29-i távozása után mert ellentámadásba kezdeni a Habsburg-sereg, jóllehet már Veszprém ostroma idején felmerült, hogy felmentésére vonuljanak. A haditanácson vita folyt arról, hogy Székesfehérvár vagy Veszprém ostromára induljanak. Fehérvár mellett szólt közelsége, ellene az a körülmény, hogy kevés ágyúval rendelkeztek. Végül Fehérvár megszállása mellett döntöttek.⁷²

A királyi csapatok október 29-én indultak Székesfehérvár ellen, ahova október 31-e délutánján érkeztek meg. Fehérvár védői ugyan hírt kaphattak volna a közeli kis várak őrségeitől a keresztény had megindulásáról, mégis meglepte őket az akció. A városhoz közel nyomuló csapatokat portyázó seregnek vélték. Székesfehérvár megközelítését segítette a nagy köd is. Végül a török észlelte a keresztény had megjelenését, s ágyúzással fogadta az ellenséget. Jörger Hermann ezredes kétezer német gyalogossal Székesfe-

⁶⁶ Szelaniki 1989. 336–337; Török történetírók III. 206–207. (Kjátib Cselebi)

⁶⁷ A rémhírekre vö. CSP IX. 111. (228. sz. – Matteo Zane X. 31-i konstantinápolyi jelentése)

⁶⁸ Vö. CSP IX. 107. (221. sz. – Matteo Zane X. 2-i konstantinápolyi jelentése)

⁶⁹ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 122r, 124v.

⁷⁰ A jegyzékre vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 38v; eltérő kiadására vö. Gömöry, HK 1896^a. 519–520.

⁷¹ Vö. Erazmus Praun X. 20-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 23.

⁷² A haditanácsra vö. Hardegg XI. 7-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 102v.

hévár egykor Budainak, most Besliának nevezett külvárosát rohamozta meg, a Beslia-kaput támadta. Huszár Péter pápai főkapitány és Vajda Kristóf győri százados egy másik, a fehérvári szandzsákbég szállásául szolgáló ún. Ingovány vagy Bég elnevezésű külváros ellen indult, s a Sóstói-kaput vívta 5-6 ezer magyar gyalogossal és 300 huszárral. A két városrész, illetve az azokat oltalmazó kapuk elleni rohamokra november 1-je hajnalán került sor és egészen délig tartott az ádáz harc. Jörger Hermann ugyan nem járt sikerrel, ugyanakkor Huszár csapatai behatoltak a déli kapun és benyomultak az Ingovány külvárosba. Délben Hardegg főparancsnok látva, hogy hosszabb ostrom nélkül nem reménykedhet Fehérvár bevételében, leállította a további támadásokat. A sikeresen harcoló pápai főkapitány két ágyút kért és engedélyt további próbálkozásra a vár ellen. A győri főkapitány aznap éjfélig engedélyezte Huszár akcióját, az elküldött két ágyút ugyanakkor a várból tüzelő törökök miatt nem tudták bevetni. Hardegg megkezdte a visszavonulást, a pápai főkapitány pedig a belső vár elleni támadást. E harcok nem jártak eredménnyel, a támadó királyi seregből száz fő esett el, s a nyolc kisebb löveg fele is megsemmisült. Huszár Péter a parancsnak megfelelően éjfélkor beszüntette a hadműveletet, felgyújtatta Sziget és Ingovány külvárosokat, s a Palotai-kapun át kivezette csapatait, s csatlakozott Hardegghez.⁷³

A királyi csapatok nagyobb része már elvonult, amikor november 3-án, Székesfehérvár közelében, régebbi feltevés szerint Pákozdnál a vár felmentésére érkező Szokolluzáde Haszán budai pasa megtámadta Hardegg seregét.⁷⁴ Haszán serege zömében a budai vilájet szandzsákjainak gyalogos várkatonaságából és lovas szpáhijaiból állt. Egy összeírás szerint az esztergomi, székesfehérvári, szerémi, pécsi, mohácsi, koppányi, füleki, hatvani és szolnoki szandzsákbégek, valamint a pesti alajbég vett részt csapataival Székesfehérvár felmentésében.⁷⁵ Ezenkívül a nagyvezír által budai téli szállásra rendelt 3-5 ezer janicsár is növelte Haszán hadát. A török sereg összlétszámát Hardegg 20 ezerre, ezen belül a gyalogság (főként janicsárok) létszámát 5 ezerre becsülte. Más források is általában 15-20 ezerre tették a budai pasa felmentő hadát. Jelentéseiben a győri főkapitány csatára sorakozó hadát 7-8 ezer főt meg nem haladónak írta, mivel

⁷³ Székesfehérvár ostromára Hardegg XI. 7-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 103r–104r.; Hardegg X. 6-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. No. 13. fol. 111v–112r; Zdenko Berkha jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. No. 14. fol. 117v–118r; Istvánffy, 1868. 683–685.; Ortelius 1603. 208.; Reusner 1770. 203–205.; Gömöry, HK 1896. 455–457.; Veress D. – Siklósi 1990. 109–111.

⁷⁴ A székesfehérvári csatára Hardegg XI. 7-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 107r–108v; Hardegg XI. 6-i jelentése, uo. No. 13. fol. 112v–114r; Berkha Zdenko jelentése, uo. No. 14. fol. 118v–119v; Thurn jelentése, uo. No. 14. fol. 121.; jelentés, uo. No. 12. fol. 125v–126r; Istvánffy 1868. 686–688.; Ortelius 1603. 208–209.; Reusner 1770. 206–207.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 40.; Thurzó levelei I. 35–36.; Török történetírók III. 207–210. (Kjátib Cselebi); pákozdi csataként Gömöry, HK 1896. 458–464.; Ákosfy, MKSz 1939. 207–216.; Bánlaky 1940. 98–101.; székesfehérvári csataként Veress D. – Siklósi 1990. 111–117.

⁷⁵ Vö. Berkha Zdenko jelentésének melléklete, HHStA Hungarica Fasc. 125. No. 14. fol. 120r.

csapatai egy része már eloszlott vagy téli szállásra indult.⁷⁶ A jelentős létszámfölényben levő oszmán had félhold alakú hadrendben állt fel, amelyben elől helyezte el ágyúit. A budai pasa szokatlan felállást formált, amelynek jobbszárnyán foglaltak helyet a portai janicsárok (3-5 ezer fő), balszárnyán a budai vilájet gyalogos várkatonasága (2-3 ezer fő), míg a 10-12 ezer főre tehető szpáhi lovasság Haszán vezetése alatt némileg hátrébb, középen helyezkedett el. A sebtében kialakított, nehezen rekonstruálható keresztény harcrend balszárnyán Pálffy Miklós bányavidéki hada, vélhetően jobbszárnyán Hardegg és Huszár Péter vezetése alatt a győri főkapitányság hada, valamint az ausztriai csapatok, középen pedig a Zrínyi György dunántúli főkapitány, továbbá Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár irányította dunántúli sereg kapott helyet. A főként magyar, osztrák és morva lovasságból álló királyi sereg csekély tüzérséggel és gyalogsággal rendelkezett. A csatában összesen 17 ágyúja volt a Leo Gall vezette tüzérségnek, míg az oszmán had legalább 32 löveggel rendelkezett. A királyi sereg taktikája összetételének megfelelően alakult a csatában, elsősorban a lovasság gyorsaságára, lököerejére épült. A 10 vagy 11 órakor kezdődő csatában Pálffy rohamozta meg először az ellenséget, őt követte a többi harcrend. Az előnyomuló lovasság mögött az egyenetlen terepen lemaradt a gyalogság és a tüzérség is. A források szerint a török tüzérsége három sortűzet is leadott a támadókra, s az utolsó sortűz veszteségeket is okozott. A két szárnyon kemény csata dűlt a török gyalogság és a támadó királyi lovasok között. Sok sebesültje volt a szárnyakon nehezen felülkerekedő keresztény seregnek és lovakban is komoly veszteségeket szenvedett. A gyors lefolyású ütközet a centrumban dőlt el, a Zrínyi által vezetett derékhad lökészerű támadással űzte el Haszán hamar megfutamodó lovasait. A középen folyó lovassági csatában személyes párviadatok is folytak, melynek során a seregrészt megállítani törekvő Haszán is megsebesült. Az oszmán sereg lovasokból álló centruma megfutamodása után a két szárnyon elhelyezett gyalogság magára maradt, a reménytelen, kétségbeesett küzdelemben túlnyomó részük elesett. A török veszteséget az oszmán gyalogság számától függően realisan 3-8 ezer főre becsülhetjük, tekintettel arra, hogy foglyot alig ejtett az ádázul harcoló keresztény had.⁷⁷ Prépostváry Bálint túlzónak tűnő véleménye szerint „az gyalog törökben tíz el nem szaladott.”⁷⁸ A királyi had vesztesége csekély volt, 40-50 főre is becsülték, de sok sebesültje volt. A győztes sereg zsákmányul ejtette a török csapatok zászlait, ágyúit, élelmiszerét és munícióját.

⁷⁶ 15 ezres török hadra Thuanus V. 1620. 282.; Thurzó levelei I. 36.; 18 ezerre Istvánffy 1868. 686.; 20 ezerre Illésházy 1863. 8.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 40.; erre és a 7-8 ezres királyi hadra Hardegg XI. 7-i levele, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 107v; Hardegg XI. 6-i jelentése uo. No. 13. fol. 113v.

⁷⁷ 6-7 ezerre Török történetírók III. 100. (Pecsevi), 210. (Kjátib Cselebi); Thuanus 1620. V. 282.; 8 ezerre Thurzó levelei I. 36.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 40.; 10 ezerre Istvánffy 1868. 688.; 12 ezerre Illésházy 1863. 8.; Hardegg XI. 7-i jelentése, HHStA Hungarica, Fasc. 125. fol. 108r; 12-16 ezerre vö. Reusner 1770. 207.

⁷⁸ HIL TIGY 1593/13. sz.

Hardegg hadjárata a székesfehérvári győztes csatával véget ért, mert fogyatkozó seregével a hadjárat idő végén már nem akart várostromba fogni.

Az Észak-Dunántúlon befejeződtek a hadműveletek, a Felvidéken azonban folytatódtak. Korábban Kirli Haszán temesvári pasa 6 ezer főre becsült tartományi hadával próbálkozott Kálló és Szatmár megtámadásával, de mivel a támogatására kirendelt Báthori Zsigmond halogatta csatlakozását, visszavonulásra kényszerült az előrenyomuló tiszántúli királyi csapatok elől.⁷⁹ A kassai főkapitánysághoz tartozó, 8 ezer főre becsült tiszántúli csapatok ecsedi Báthori István országbíró vezetése alatt, a Tiszán inniek Kassánál gyülekeztek.⁸⁰ Az egyesülés után 12-16 ezer főre tett felvidéki hadban jelentős létszámot, kb. 10 ezer főt tett ki a magyar főurak, nemesek hada. Christoph Teuffenbach kassai főkapitány rendelkezésére állt 1400 fő körüli német lovas és gyalogos katonaság, továbbá főkapitánysága várainak katonasága. A felső-magyarországi had novemberben ellentámadásba lendült. E késő őszi, tél eleji, november 14. és december 7. között folyó hadjárat sikeresnek bizonyult.⁸¹ Előbb Szabatka palánkvárát támadták meg november 15-én, amelyet 250-400 főre becsült őrség védett. Néhány napos ostrom, erős ágyúzás után az erőd külső falai ledőltek, a védők a belső erődbe szorultak. Ekkor 18-án, kora délután a gyalogság rohammal vette be a belső erődöt, a védőket pedig levágta.⁸² Majd e régió egyik legerősebb várát, Füleket vették ostrom alá, amelynek őrségét csak 1000 főre tehetjük. Az ostrom november 19–27. között folyt. Fülek segítségére a budai és temesvári pasák felmentő sereget küldtek, amelyet 5 ezer és 18 ezer főre is becsültek a források. A hadat vezető bégek rajta akartak ütni a füleki táboron. Erről értesülve Teuffenbach 5-7 ezer fős sereget indított a török sereg ellen. A Báthori István országbíró által vezérelt had a felvidéki főurak lovascsapataiból, továbbá végvári csapatokból és csekély számú német gyalogságból állt. A királyi csapatok az Ipoly folyó közelében, a Fülek és Szécsény között félúton levő Romhánynál (Rohman) november 21-e hajnalán meglepetésszerű rohammal verték meg, futamították meg az oszmán sereget. A törökök néhány ezer embert vesztek, táboruk, zászlóik és ágyúik az ellenség kezére kerültek.⁸³ A török felmentő hadon aratott romhányi győzelem azt

⁷⁹ Erre vö. Teuffenbach 1593. X. 13-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 80r; Báthori Zsigmond halogató taktikájára vö. EOE 1877. III. 301.; Lele, AUSz 1993. 60.

⁸⁰ A tiszántúliak gyülekezésére adalék, hogy Szatmár megye nemeseit IX. 22-re Bagosra rendelték, vö. Balogh 1986. 4. fol. (Domahida, 1593. IX. 19–20-i gyűlés)

⁸¹ A felvidéki hadjáratra HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 147r–149v; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 40.; Prépostváry 1593. XII. 25-i levele HIL TIGY 1593/13.; Reusner 1770. 208–215.; Thuanus 1620. V. 283–284.; Bánlaky 1940. 101–103.; Tóth, HK 1999/1. 53–73.

⁸² Szabatka ostromára vö. Trautmansdorf XI. 18-i jelentése a szabatkai táborból, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 141r; vö. még Istvánffy 1868. 689.; Ortelius 1603. 210.

⁸³ A romhányi csatát tévesen XI. 11-re (Ónapár) tették, vö. MTK II.; a csatára Prépostváry 1593. XII. 25-i levele, HIL TIGY 1593/13. sz.; Teuffenbach XI. 24-i jelentése Ungnádhoz, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 143–144; másolat alapján kiadására Hatvani 1859. III. 52–53. (285. sz. – tévesen XI.

jelentette, hogy Fülek immár nem számíthat segítségre. A vár sorsát megpecsételte, hogy Teuffenbach ostromló hadához csatlakozott Pálffy Miklós 5-8 ezer főre becsült bányavidéki főkapitánysági csapataival november 23-án. Fülek hegyen levő várának őrsége erős lövetés után – mivel újabb felmentő seregre nem számíthatott, élelmiszer-, ivóvíz- és lőszerkészlete erősen megfogyatkozott – szabad elvonulás fejében kapitulált november 27-e reggelén.⁸⁴ A 700 főre leapadt őrséget, továbbá a várba menekült lakosságot (összesen 1900 főt) a közeli Szécsényhez kíserte át a Homonnai István vezetése alatt álló 2-3 ezres sereg. A romhányi vereség, Fülek feladása pánikot váltott ki a közeli, tartós ellenállásra aligha képes kis erősségekben. A török őrségek Fülek ostroma alatt és főleg annak eleste után egymás után szöktek ki egy sor erődből. December 3-án az előrenyomuló császári had birtokba vehette az elhagyott Szécsény várát is. A hadjárat ezzel lényegében befejeződött: Teuffenbach visszavonult Kassára, Báthori István pedig a Tiszántúlra. A szintén téli szállásra induló Pálffy Miklós útközben még bevette december 7-én a kiürített Palánkot (Drégelypalánk) és Drégelyt.⁸⁵ A mindössze három hétig tartó hadjárat során a királyi csapatok 12 várat, kastélyt vettek vissza, ezek a következők voltak: Szabátka, Fülek, Divény, Ajnácskő, Kékkő, Szécsény, Hollókő, Somoskő, Drégely, Palánka, Buják, Hídvég.⁸⁶ Lényegében az 1552–1554-ben között elesett Hont és Nógrád megyei várakat foglalták vissza, s őrségekkel látták el őket. A téli szálláson Belgrádban időző Szinán nagyvezírhez érkeztek a hírek, de nem volt lehetősége a felvidéki várak felmentésére. Szerémségben telelő fiát, Mehmed ruméliai beglerbéget küldte kevés katonával, négyezer fővel a térségbe, ő azonban későn ért Budára, s már nem tudott bekapcsolódni a hadműveletekbe.⁸⁷

Egészében véve a háború „nyitánya” a rövid hadjáratok éve volt. Sem a támadó török, sem az alapvetően védekezésre kényszerülő Habsburg-fél nem tudott még kellőképpen felkészülni a háborúra, viszonylag kisebb erők vettek részt a hadműveletekben. A meghódított várakat tekintve számbelileg a Habsburg-fél volt eredményesebb, de stratégiai szempontból a török dunántúli foglalásai jelentősebbek voltak. Egészében véve a felvidéki sikerek nagyjából ellensúlyozták a horvátországi és dunántúli veszteségeket, míg a csatákat (Sziszek, Székesfehérvár, Romhány) rendre a kisebb létszámú, de fegyelmezettebb császári-királyi csapatok nyerték meg.

29-i keltezéssel); Istvánffy 1868. 689–692.; Ortelius 1603. 211.; Reusner 1770. 213.; Thuanus 1620. V. 284.; Eckhardt 1944. 44–45. (26. sz. – Telegdy Pál 1593. XI. 14-i levele); összefoglalóan Tóth, HK 1999. 69–70.

⁸⁴ Fülek ostromára vö. Teuffenbach XI. 24-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 143r–144r.; Hatvani 1859. III. 52–53.; Pálffy Miklós XI. 26-i jelentése (27-i utóirattal) HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 145r; kiadására Hatvani 1859. III. 51. (284. sz.)

⁸⁵ Szécsény és a többi kis vár feladására l. Prépostváry idézett levele, HIL TIGY 1593/13.; vö. még HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 147r–149v; Ortelius 1603. 212–213.

⁸⁶ Az 1593. XII. 8-i listára vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. No. 15. fol. 153r.

⁸⁷ A felvidéki várak visszavételének tervére Ivanics 1994. 62.; arra, hogy kevés ember volt a ruméliai beglerbéggel, vö. HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 149v; 4 ezer főre vö. Istvánffy 1868. 688.

3. A győri oszmán áttörés (1594)

Az 1594-es év döntőnek ígérkezett, ennek megfelelően mindkét fél nagy katonai előkészületeket tett. Emellett a pápai és a Habsburg-diplomácia jelentős erőfeszítéseket tett a Keresztény Liga kibővítésére. E fáradozások eredményt is hoztak már ebben az évben, de komolyabb következményekkel csak a következő évben jártak. E változások az előző évben a török oldalon való hadba lépést elodázó Erdélyi Fejedelemséghez kapcsolódtak. Báthory Zsigmond fejedelem biztosítani akarta magát a halogatás miatt neheztelő Szinán nagyvezírral szemben. Angliába küldött követe, Kakas István arra kérte Erzsébet királynőt, hogy járjon közben ura érdekében III. Murád szultánnál, hogy az fogadja kegyébe őt. A királyné 1594. februári levelében kérte is erre a szultánt.⁸⁸ Eközben olyan pálfordulásra készült az erdélyi fejedelem, amely határozottan törökellenes jellegű volt. Ebben része volt a Kelet-Európába küldött pápai nunciusnak, Cumuleónak. VIII. Kelemen pápa megbízottja a fejedelem jezsuita gyóntatóján, Alfonso Carrillo atyán keresztül végül is meggyőzte Zsigmondot, hogy szakítson a Báthoriak hagyományos és eddig jól bevált „törökbarát” politikájával.⁸⁹ A fejedelem a Portát ingerlő passzív „semlegességet” feladta, a Keresztény Liga mellett akarta elkötelezni magát, és szövetséget akart kötni Rudolf császár-királyal. A fiatal, ekkor 22 éves uralkodó tervét támogatta 37. életévében járó nagybátyja, Bocskai István váradi főkapitány és tanácsos, Geszti Ferenc, Kornis Gáspár, Gyulaffy László és mások. A félévszázada vazallus tartomány tapasztalt politikusai visszariadtak az Oszmán Birodalommal való szembenállás gondolatától. A „törökpárt” humanista műveltségű, egykor itáliai egyetemekre járt vezetői („pádovások”) Báthori István volt tanácsadói és Báthori Zsigmond egykori gyámjai voltak. Kendy Sándor fejedelmi tanácsos, Kovacsóczy Farkas kancellár (Kendy egyik veje) és mások tartoztak e csoporthoz. Zsigmond ambíciózus unokatestvére, Báthori Boldizsár (Kendy másik veje) volt e csoport jelöltje a trónra.⁹⁰

A fejedelmi tanácsban Zsigmond alulmaradt kalandosnak vélt tervével, ezért az országgyűléssel próbálta megszavaztatni a töröktől való elszakadást. A Habsburg-szövetség mellett azzal próbált érvelni, hogy a Királyi Magyarország elfoglalása után Erdélyre kerül sor, s Szinán nagyvezír a fejedelemség bekebelezésére tör.⁹¹ A februári gyulafehérvári országgyűlésen ezt az érvelést egy kisebbség elfogadta. Közben, 1594 tavaszán a Temes-vidéki rácok mozgolódni kezdtek a török uralom ellen, elfoglalták Becskereket. A rácok segítséget kértek Báthori Zsigmond fejedelemtől, Palatics György lugosi bántól

⁸⁸ Erzsébet királyné levelére Pettkó, TT 1889. 322–323.; Kakas követségére Lele, AUSz 1993. 61–62.

⁸⁹ Carrillo tevékenységére vö. Szilágyi 1877.; Veress 1943. Bevezetés (XV–LIII.)

⁹⁰ Zsigmond fejedelem híveire és az ún. törökpárt képviselőre l. Makkai 1944. 307–308.

⁹¹ Vö. Baranyai Decsi 1982. 161.; EOE 1877. III. 303–307.; Lele, Ae 1991/3–4. 108–109.

és a Hatvan ostrománál jeleskedő Báthori István országbírótól. A felkelőket az erdélyiek ugyan bátorították, de végül is magukra maradv a temesvári pasa nagy túlerővel rendelkező seregével szemben alulmaradtak.⁹² A rácok veresége, a Szinán magyarországi hadjáratához csatlakozó, Erdély északi határvidékeihez közeledő, majd keresztül haladó tatár sereg óvatosságra intette az erdélyi rendeket.⁹³ Ezért a májusban összeülő tordai országgyűlés júniusban érvénytelenítette a korábbi határozatot.⁹⁴ A válságosnak ítélt bel- és külpolitikai helyzetben Zsigmond júniusban Gyulafehérvárott még egyszer próbálta meggyőzni az országgyűlést, de nem született döntés.⁹⁵ A júliusban összehívott újabb gyulafehérvári gyűlésen, s a tordai tábori gyűlésen a fegyveresen felvonuló ellenzék nyíltan szembefordult Zsigmond kockázatos politikájával, s megerősítette a béke fenntartását.⁹⁶ Zsigmond látszólag meghátrált, július végén lemondási szándékát közölte a tanáccsal, a kormányzást főkapitányi címmel felruházott unokatestvérére, Boldizsárra ruházta át, s Kővárra húzódott.⁹⁷ A törökpárti ellenzék győztesnek hitte magát, rövidlátó módon uralmának katonai biztosítására nem fordított gondot, hanem már az új berendezkedés kialakítása és a hatalmon való osztozás kötötte le. Míg Boldizsár unokatestvére örökébe akart lépni, addig az ellenzék legnagyobb tekintélyű politikus, Kendy Sándor velencei mintára köztársasági államformát javasolt, s ezt fogadták el.⁹⁸ A tatárokkal való csatározások lezárulása, a Királyi Magyarországra való áthaladásuk után Zsigmond megbánta lemondását, s Bocskai és más hívei segítségével után augusztus közepén visszatért. Az augusztus 17-re összehívott kolozsvári országgyűlés visszafogadta a Bocskai István váradi katonaságával érkező fejedelmet. A helyzetet kihasználva Báthori Zsigmond az ellenzék jeles alakja, Kovacsóczy Farkas kancellár által felolvasott előterjesztésében követelte a törökkel való szakítást, s a Habsburg-szövetség megkötését. A megfélemlített országgyűlés augusztus 27-én megszavazta az előterjesztést. Zsigmond fejedelem biztosra akart menni, másnap puccsszerűen elfogatta az ellenzék kiemelkedő vezetőit és különböző városokba vitette őket. Néhány napon belül kínvallatással több vezetőből beismerő vallomást csikartak ki, s bírósági ítélelhozatal nélkül kivégezték őket. Kolozsvárott lefejezték Kendy Sándort, Kendy Gábort, Ifjú Jánost, Literátus Gergelyt, Szamosújvárott a börtönben megfojtották Ko-

⁹² A Temes-vidéki rácok felkelésére Baranyai Decsi 1982. 142–148.; Török történetírók III. 220. (Kjätib Cselebi); EOE 1877. III. 312–313.; Magyarország története III/1. 663. (Sinkovics István); Jačov 1997. 70–74.

⁹³ A tatárok áthaladására Erdély határain Baranyai Decsi 1982. 149–151.; Ivanics 1994. 69–70.

⁹⁴ EOE 1877. III. 310–312.

⁹⁵ EOE 1877. III. 313–316.

⁹⁶ EOE 1877. III. 317–321.

⁹⁷ Baranyai Decsi 1982. 163–169.; Szamosközy 1880. IV. 36–37.; EOE 1877. III. 322–323.; Demény 1977. 19–20.; Erdély története I. 525. (Barta Gábor)

⁹⁸ L. Szamosközy 1880. IV. 40–41.; EOE 1877. III. 324–327.; vö. még Makkai 1944. 308.

vacsóczy Farkast és Báthori Boldizsárt, ugyanez történt Gyaluban Kendy Ferencsel, Bornemissza Jánossal. Zsigmond fejedelem elmenekülő unokatestvéreit, Báthori Istvánt és Báthori Andrást hasonlóképpen elmarasztalták, s száműzték őket.⁹⁹ A törökpárti ellenzék vezetőit Zsigmond azzal vádolta, hogy összeesküdtek ellene, meg akarták fosztani a hatalomtól és mást akartak helyébe állítani.¹⁰⁰ A machievallista, saját korában is kegyetlennek ítélt, sokakat megdöbbsentő leszámolás megtette hatását, az ellenzék elnémult. Zsigmond elküldhette a szövetségekötés fejében szabott feltételeivel Carrillot Prágába, majd december végén a Bocskai István vezette követtséget a szövetség megkötésére.¹⁰¹ Paradox módon éppen akkor következett be a Keresztény Liga szempontjából kedvező erdélyi politikai fordulat, amikor Győr elvesztésével katonai szempontból aggasztóvá vált a helyzet. Erdély belépése ebben a helyzetben döntőnek bizonyult, megálította az oszmán előrenyomulást Bécs irányába, ugyanakkor magára vonva a Porta figyelmét komoly veszélyt jelentett a fejedelemségre.¹⁰²

Az augusztusi erdélyi fordulat magával rántotta a vonzáskörében levő két román vajdaságot is. Ebben része volt annak is, hogy korábban a Porta jóváhagyásával az erdélyi fejedelem felügyeletet gyakorolt a vajdaságok felett. Szultáni parancsra, de Báthori Zsigmond csapatai segítségével került hatalomra Áron Moldvában 1592-ben, s rá egy évre Mihály is Havasalföldön.¹⁰³ Most 1594. október 5-én a három vazallus ország szövetséget kötött egymással, amelynek irányítója Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem lett.¹⁰⁴ A két román vajdaság erdélyi segédcsapatok támogatásával 1594 novemberétől fellépett a területén levő török őrsegek ellen. Mihály vajda lemeszáróltatta Bukarest és más várak török őrseit, Áron vajda pedig elfoglalta Tighina (Bender) és Dnyeszterfehérvár (Belgorod), majd a következő év márciusában Iszmail erősségét.¹⁰⁵ A vazallus fejedelemségek elpártolása, az erdélyi-havasalföldi-moldvai koalíció létrejötte nemcsak politikai, hanem katonai következményekkel is járt, a létfontosságú dunai szállítási vonalat veszélyeztethették és a magyarországi török hódoltság is harapófogóba került.¹⁰⁶ Erre az érlelődő, de csak 1594 nyár végére, ősz elejére bekövetkező politikai fordulatra az oszmán vezetés nem számított, s csak jelentős fáziskéséssel tudott rá reagálni a következő évben.

1594 elején több fontos személyi változás történt a Habsburg-udvarban, amelyek

⁹⁹ Baranyai Decsi 1982. 171–174.; Szamosközy 1880. IV. 34–43.; Istvánffy 1868. 725–726.; EOE 1877. III. 328–336.; Makkai 1944. 308–309.; Demény 1977. 20.; Nagy 1984. 106–112.; Erdély története I. 525–526. (Barta Gábor)

¹⁰⁰ Vö. Baranyai Decsi 1982. 173–174.

¹⁰¹ EOE 1877. III. 341–342.; Benda 1986. 25.

¹⁰² Az erdélyi események és a háború aszinkronitására Lele, Ae 1991/3–4. 109.

¹⁰³ Lele, Ae 1991/3–4. 107.

¹⁰⁴ EOE 1877. III. 339–340, 350–351.

¹⁰⁵ Demény 1977. 24–26.; Erdély története I. 526. (Barta Gábor)

¹⁰⁶ Erdély története I. 526. (Barta Gábor); Demény 1977. 24–26.; Ivanics 1994. 85.

érintették a hadműveleteket is. Az eddig a magyar ügyeket irányító Ernő főherceg II. Fülöp spanyol király felkérésére Spanyol-Németalföld kormányzója lett, helyére Mátyás főherceg került. Az elhalálozott Károly főherceg helyett Miksa főherceg vette kezébe Belső-Ausztria védelmének szervezését, így a horvátországi és szlavóniai főkapitányságok az ő irányítása alá kerültek.¹⁰⁷ Mátyás főherceg 1594 elején Győrött tanácskozást tartott, amelyen a hadjárat céljairól folyt vita. Hardegg támogatta azt a javaslatot, hogy az előző évben török kézre került, kis létszámú őrségekkel rendelkező Veszprémet és Palotát kellene visszafoglalni. Pálffy Miklós Nógrád ostromát javasolta, melynek bevétele a bányavárosok biztonsága szempontjából is fontosnak tűnt. Mátyás főherceg az utóbbi álláspontot támogatta, s főhadparancsnokként helyettesévé nevezte ki Pálffyt, főtábornokmesterré Erazmus Praunt, tüzérfőparancsnokká Leo Gallt, főstrázsamesterré Kurz Engelhardot, s főlélesmesterré Joó Jánost.¹⁰⁸ Délen Miksa főherceg Erdődy Tamás horvát bánnal és az 1593-ban dunántúli főkapitánnyá kinevezett Zrínyi Györggyel meg egyezve horvátországi hadműveleteket, az 1593-ban török kézre került Sziszek és Petrinja visszazavételét tűzte ki célul.¹⁰⁹

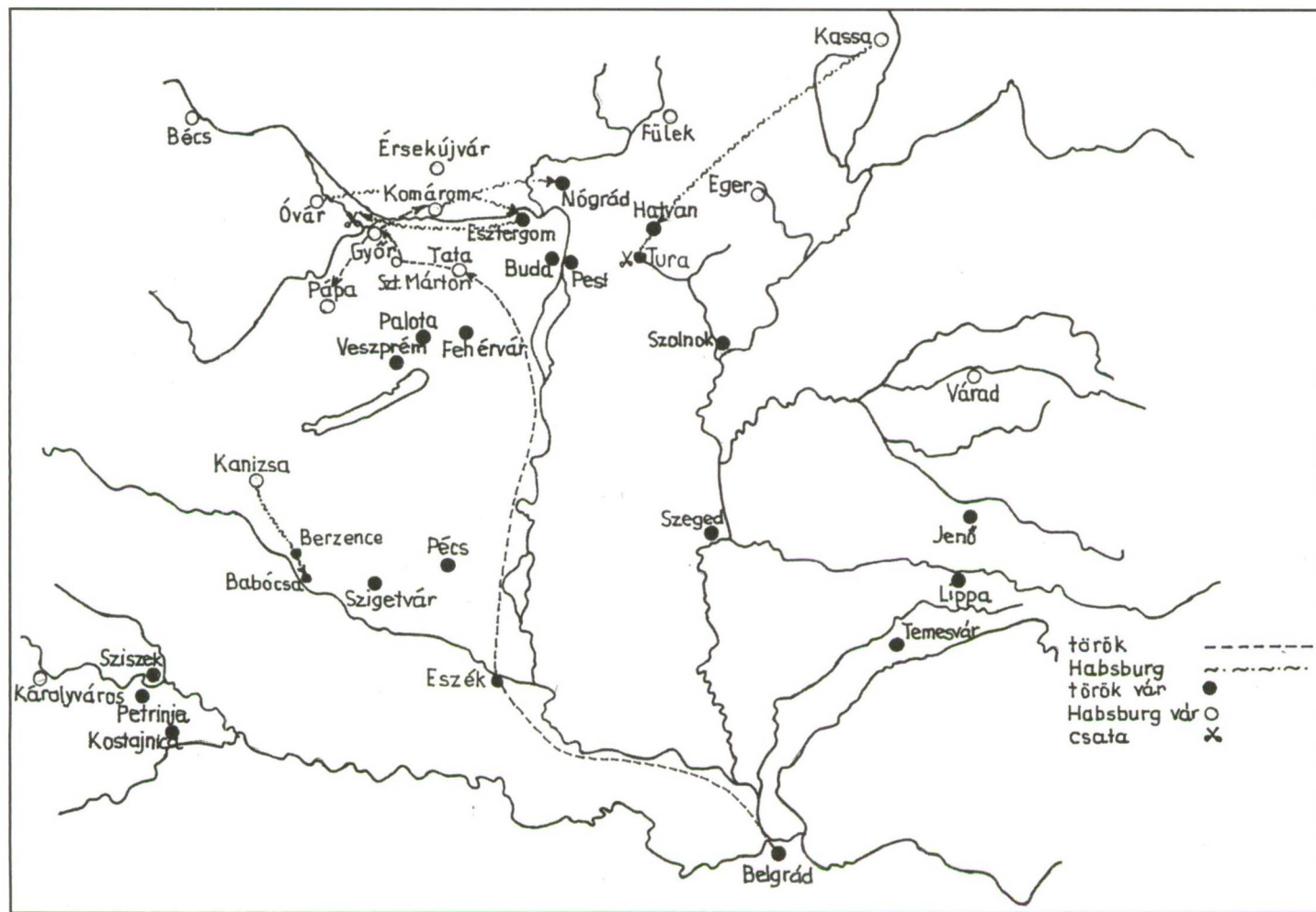
Az előzetes terveknek megfelelően az 1594. évi hadjáratot a fronthoz közelebb levő császári-királyi csapatok kezdték meg.¹¹⁰ Pálffy Miklós a felvidéki késő őszi, „téli” hadjárat folytatásaként, a győri haditanács határozatának megfelelően Nógrádot támadta meg. A sereg előbb Lévánál gyülekezett, majd március 6-án a Drégelytől délkeletre levő, Nógrádtól egy mérföldre levő Oroszinál állomásozott. A táborban 20-21 ezer főre tett had gyűlt össze, amelynek kétharmada gyalogságból és egyharmada lovasságból állt. A seregben jelen voltak a dunántúli csapatok, Pálffy bányavidéki serege, továbbá csekélyebb számban külföldi katonaság is. Mátyás főherceg a négyezer gyalogosból ezer vértess lovasból álló utóhadat vezette. A március 7-e délelőttjén Nógrád alá nyomuló sereget a várvédők heves ágyútűzzel fogadták. Nógrádot Karaferi Mehmed nógrádi bég védte 800 főre tehető őrséggel. A várost a bég az ostromló sereg megérkeztekor felégette. A következő nap, március 8-án a Gall vezette tüzérség nyolc ágyúval elkezdte a vár lövetését. Az ostromot irányító Pálffy megkísérelte a külső vár aláaknázását is, ezt azonban a védők megghiúsították. E nap érkezett meg Mátyás főherceg is az utóvéddel. Éjjel a Majtényi László és Pogrányi Benedek vezetésével támadó csapatok felgyújtották a külső várat. A belső vár lövetése eredményes volt, falain jelentős rések keletkeztek. A nógrádi bég az előző évi füleki kapitulációhoz hasonló fegyveres elvonulás fejében hajlandónak mutatkozott a vár átadására. A királyi hadvezetés elfogadta ezt, s március

¹⁰⁷ Bánlaky 1940. 117.

¹⁰⁸ A haditanácsra Joó János jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. No. 13. fol. 20r; Istvánffy 1868. 693–694.

¹⁰⁹ Bánlaky 1940. 117.

¹¹⁰ Az 1594. évi hadjáratra Rónai Horváth 1897. II. 115–121.; Bánlaky 1940. 117–140.; Magyarország hadtörténete I. 213–215. (Marosi Endre); Magyarország története III/1. 658–660. (Sinkovics István)

3. sz. térkép Az 1594. évi hadjárat

10-én a 450 főre olvadt nógrádi őrség családjaikkal együtt kivonult a várból.¹¹¹ Nógrád feladását a források alapján egyértelműen március 10-re tehetjük.¹¹² A vár tüzérsege, fegyverei az ostromlók kezére kerültek zsákmányként. A vár feladásáért később Szinán halállal büntette, felakasztatta a nógrádi béget.¹¹³

A Dél-Dunántúlon hasonlóképpen támadást indítottak a királyi csapatok. Zrínyi György főkapitány már az év végén kerülete főuraihoz azzal a felhívással fordult, hogy 1594. március 20-án jelenjenek meg csapataikkal a Kanizsa melletti gyülekezőhelyen. A táborban 7-10 ezer főre tehető sereg gyűlt össze, amely hamarosan megkezdte támadását. Első célpont Berzence vára volt, amelyet március 22-e éjjelén rajtaütésszerűen rohantak meg. Bár a roham váratlan volt, a török őrség csak másnap, március 23-án kapitulált szabad elvonulás fejében. Az elfoglalt Berzence várában jelentős élelmiszerkészlet, lőfegyverek is az ostromló magyar csapatok kezére kerültek. Csurgó volt a következő állomás, ahova március 24-én vonult Zrínyi serege. Csurgó őrsége nem kísérelte meg az ellenállást, hanem felgyújtotta a várat és elmenekült. Az égő várból csak 11 löveget sikerült zsákmányként kimenteni. Ugyanaznap került a támadó magyar had kezére az elmenekülő török őrség által hasonlóképpen felgyújtott Segesd vára is. Március 26-án a szintén felégetett kis Szőcsény vára jutott birtokukba, amelynek őrsége a régió egyik legerősebb török várába, Babócsára menekült. Zrínyi csapataival ekkor Babócsa felé vonult, de a megáradt Rinya folyó miatt tíz napi veszteglésre kényszerültek. Az idővesztés döntőnek bizonyult, mivel a dunántúli főkapitányt Mátyás főherceg a győri táborba rendelte.¹¹⁴ A dél-dunántúli hadművelet így is hozott sikereket, hiszen több kisebb török vár pusztulását eredményezte.

A márciusi akciók készítették elő a Habsburg-hadjáratot. A Prépostváry Bálint egri főkapitány által készített hadműveleti terv három sereggel és támadási iránnyal számolt. A felvidéki hadnak Hatvant, míg a főseregnek Esztergomot kellett vívnia, majd ezek elfoglalása után Budát és Pestet ostrom alá fogniuk. Ezután a felvidéki sereg Szolnok, majd Szeged irányába, a fősereg pedig Budától lefelé haladva támadott volna.¹¹⁵ A harmadik seregnek Horvátországban kellett várakat visszafoglalni. A több irányú támadással nemcsak a magyarországi török erőket osztották meg, de bizonyos fókig saját erőiket is szétforgácsolták.

¹¹¹ Nógrád ostromára vö. Joó János jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. No. 13. fol. 20r–23v; uo. No. 13. fol. 24r–25r; uo. No. 13. fol. 26r–28v; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 42.; Ortelius 1603. 217–218.; Istvánffy 1868. 694–697.; Illésházy 1863. 6.; Hatvani 1859. III. 59. (288. sz. Mátyás fhg. 1594. III. 10-i levele Ernő fhg.-nek); Bánlaky 1940. 117–118.

¹¹² III. 10-re vö. Bánlaky 1940. 118.; Jačov 1997. 51.; Istvánffy alapján tévesen III. 25-re Rónai Horváth 1897. II. 115.; tévesen II. 27-re (Ónaptár szerint) Kozics, HK 1891. 496.

¹¹³ Vö. Istvánffy 1868. 709.

¹¹⁴ Zrínyi hadműveleteire Istvánffy 1868. 697–698.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 44.; V. Molnár 1987. 73–74.; Babócsa elfoglalását is említi Ortelius 1603. 219.; Thuanus 1620. V. 462.

¹¹⁵ A hadműveleti tervre Tóth, HK 1990/3. 57–58.; Magyarország hadtörténete I. 213.

Elsőként a Teuffenbach kassai főkapitány vezette 8 ezer fő körüli végvári katonaságból és felkelő nemesi csapatokból álló, összesen 15-20 ezer főre becsült sereg vette ostrom alá az 1500 fős őrséggel védett Hatvant április második felében, vége felé. A Jászberényt megszálló Teuffenbach április 27-én indulhatott Hatvan alá.¹¹⁶ A várívás alig kezdődött el, amikor Arszlán hatvani bég segélykérésére megérkezett Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég és magyarországi fővezér (szerdár) és Szokolluzáde Haszán budai pasa felmentő hada. A Budáról érkező sereghez a Hatvanhoz közeli Szecsónél csatlakoztak a szolnoki és más bégek csapatai. A zömében végvári őrségekből sebtében összevont 10-12 ezer főre tehető, szinte kizárólag lovasságból álló sereg ellen Teuffenbach a tapasztalt, öreg hadvezért, Forgách Simont küldte egy kisebb haddal, maga pedig a vár alatt maradt, s folytatta az ostromot. A két sereg között összezsupásra került sor *május 1-jén, Turánál*.¹¹⁷ A turai ütközetben a török felmentő sereg két harcrendre tagolódott. Az első vagy előljáró harcrendben legelől bal oldalt helyezték el az ágyúkat. A jobb oldalon helyezkedtek el az irreguláris könnyű lovasok, a gönüllük (gyemliák), mellettük Szokolluzáde Haszán budai pasa a szolnoki és egyéb szandzsákok „zöld lobogós” hadával. Haszán seregétől balra, az ágyúktól jobbra, az első csatarend centrumában foglalt helyet Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég és szerdár 4 ezer lovasra becsülhető „fehér lobogós hada”. A második harcrendet, a tartalékot vagy derékhadat a gyulai bég vezette temesvári vilájet 3-4 ezer főre tehető csapatai alkották. A mindössze 5 ezer fős királyi sereg szintén két harcrendet formált. Az előljáró harcrend centrumában voltak Báthori István országbíró vezetése alatt a felvidéki főurak lovascsapatai. Jobb oldalon a német nehézlovasság, az ún. fekete fegyveresek kaptak helyet, s bal oldalon is német lovasság, valamint a végvári zsoldos gyalogság foglalt helyet. A második csatarendet, a „segítő” sereget Forgách Simon vezette. A május elseje kora délutánján, 1 óra körül kezdődő ütközet kölcsönös tüzérségi párbajjal kezdődött, mindkét fél kilőtte ágyúit. Egy tudósítás szerint „a török tarackkinak kilövése után az egész magyar gyalogság mind a földre borult és semmi kár nem lőtt a tarackok mián bennök.”¹¹⁸ A török tüzérség tüzelése nem rendítette meg a királyi sereget, jóllehet bizonyos veszteségeket okozhatott, legalábbis a lovasságot illetően. Ezután egy ideig kiegyenlített küzdelem folyt a két fél között. Az oszmán könnyűlovasság, s Haszán

¹¹⁶ Vö. Teuffenbach IV. 26-i levele Ungnádhoz Jászberényből, HHStA Hungarica Fasc. fol. 24r; más források alapján IV. 16-ra tette Teuffenbach megérkezését a várhoz, 28-ra a vár körülzárását Tóth, HK 1990/3. 59.

¹¹⁷ A turai csatára Teuffenbach 1594. V. 1-i jelentése, KA AFA 1594/5/1.; Teuffenbach V. 4-i levele Mátyás főherceghez, Reusner 1598. XII. 75–77.; Mátyás főherceg V. 3-i levele, Hatvani 1859. III. 60. (289. sz.); Telegdy Pál V. 5-i levele, Eckhardt 1944. 57–62. (35. sz.); Illésházy 1863. 8.; Istvánffy 1868. 703–704.; Szamosközy 1880. IV. 32.; Ortelius 1603. 220.; Thuanus 1620. V. 462–463.; Török történetírók III. 103. (Pecsevi), 215–216. (Kjátib Cselebi); Rónai Horváth 1897. II. 116.; Bánlaky 1940. 118–119.; Tóth, HK 1990/3. 56–71.

¹¹⁸ Sepsi Laczkó, in: ETA III. 26.

csapatai veszteségeket is okoztak a vitézül küzdő német nehézlovasságnak. Az első hadrend centrumában levő, Báthori István vezette főúri kontingens Szinánpasazáde Mehmed fővezér csapatait rohanta meg, s menekülésre kényszerítette. A szerdár futása lényegében eldöntötte a csata kimenetelét. A még helytálló és a csatában ezúttal is megsebesülő Haszán budai pasa parancsnoksága alatt álló szolnoki csapat és a gönüllük ellen Forgách Simon támadást intézett a tartalékkal. A még helytálló török seregrész is meghátrált, s menekülése során súlyos veszteségeket szenvedett. Forgách fényes győzelmet aratott, a török legalább 3-4 ezer embert veszített, a királyi csapatok csak 100-200 katonát.¹¹⁹ Hatvan ostroma zavartalanul folytatódhatott, de Teuffenbach nem boldogult a szívósan védelmező hatvani őrséggel, bár június 18-án rohamot is megkísérelt. Szinán nagyvezír hada közeledésének miatt, Mátyás főherceg parancsára a kassai főkapitány felhagyott a vár vívásával és július elején elvonult.¹²⁰

Hasonlóképpen masszív ellenállásba ütközött Mátyás főherceg főserege Esztergomnál. Az esztergomi hadjáratra zsoldba fogadott haderőről készített kimutatás szerint 7800 lovas és 18 550 gyalogos állt az egyes parancsnokok rendelkezésére, ezen kívül a császár még 1600 lovast is felfogadott. Ehhez járult Zrínyi dunántúli főkapitányságának haderejével, hétezer lovassal.¹²¹ A kimutatásban szereplő összes katonaság 34 950 főt tett ki, ebből 16 400 lovas és 18 550 gyalogos volt. A kimutatás számadat hiányában csak utalt Nádasdy csapataira, s Pálffy Miklós kerületi főkapitánysága haderejére. Az Esztergomot ostromló Habsburg-sereget legalább 35-40 ezer főre becsülhetjük.¹²² A keresztény csapatok május első hetében érkeztek meg Esztergomhoz. Esztergom erőssége a következő részekre tagolódott: a vár és a hozzá kapcsolódó Víziváros jelentette a legfontosabb részt, valamivel távolabb feküdt az ún. Rácváros, a Szent Tamás-hegyen volt egy kis, Tepedelen nevű erődítmény, a Duna túlsó partján pedig Párkány (Dsigerdelen) erőssége. A vár Kara Ali bég vezette 3 ezer fős őrsége az ostrom alatt végig kapott erősítéseket a Dunán keresztül Budáról, összesen így 5 ezren harcoltak a vár védelmében. Az ostromló sereg május 4-7. között körülvette a várat, de a teljes körülrzárást nem tudta megvalósítani. Május 8-13. között lövették a várat, s a Pálffy Miklóssal tárgyaló rákok feladták a Rácvárost. A réslövetést követően május 14. és 29. között több rohamot intéztek a vár ellen: május 14-én, 19-én és 22-én is megrohamozták a falakat. A vár őrsége rendre visszaverte az ismétlődő rohamokat (a 19-i támadás során kapott halálos sebet Balassi Bálint). A védők a rohamokra válaszul többször is: így 19-én, 20-án és 24-én kitörtek és komoly veszteségeket okoztak az ostromlóknak. A hősie

¹¹⁹ 600-ra Teuffenbach V. 1-i jelentése, KA AFA 1594/5/1.; 2500-ra Telegdy, in: Eckhardt 1944. 60.; Teuffenbach V. 4-i jelentése, Reusner 1598. XII. 76.; 3300-ra Istvánffy 1868. 704.; vö. összegzően Tóth, HK 1990/3. 68–69.

¹²⁰ Hatvan ostromára vö. Kárpáthy-Kravjánszky 1936. 5–6.; Tóth, HK 1990/3. 59, 69–70.

¹²¹ A keltezést nem tartalmazó 1594. évi kimutatásra vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 70.

¹²² 35 ezerre Illésházy 1863. 6.; 50 ezerre Istvánffy 1868. 699.; vö. még Csorba 1978. 137.

várvédelem mellett a császári hadvezetés hibáinak tulajdoníthatjuk, hogy Esztergom közel két hónapig tartó vívása Hatvanéhoz hasonlóan eredménytelen volt. Ilyen hiba volt, hogy veszteségekkel járó, előkészítetlen rohamokra került sor, a vár teljes körülzárását elmulasztották (a túloldalon levő párkányi erősség végig török kézen volt), továbbá a táborban sem tudott fegyelmet tartani Mátyás főherceg.¹²³ A nagyvezír hadának közeledése miatt Hatvanhoz hasonlóan Esztergom ostromával is felhagytak. Június 29-én Mátyás elvonult seregével a vár alól, átkelt a Duna túlsó partjára, a későbbiekben pedig Győr közelébe, a Szigetközbe húzódott.

A három seregrész közül Miksa főherceg Horvátországban tevékenykedő serege kezdte meg legkésőbb a hadműveleteket. A főherceg egyesítette csapatait Erdődy horvát bánéval, valamint Eggenbergével és Graswinéval, így 14-16 ezer fős haddal indította el támadását. Átkelt a Száván és július 22-én ostrom alá vette az 1592-ben török kézre került Petrinja erősségét. Rusztán bég kitartóan védte a várat, kitörésekkel is próbálkozott. Ezek egyike során maga a bég is halálos sebet kapott. Ezután az őrség kilátástalannak ítélte meg a hevesen ostromlott vár védelmét, s éjszaka kiszökött abból és a közeli Kosztajnicába menekült. Petrinja megszállásakor 30 löveg került az ostromló csapatok kezére. Petrinja példáját hamarosan Sziszek is követte, augusztus elején ezt is birtokba vette Erdődy bán. Közben egy kisebb kiküldött csapattal Georg Lenkowitz (Lenkovics) ezredes megszállta Hrasztovicát és Gorát is. A nyári hadművelet e négy vár megszállásával véget ért, Miksa főherceg parancsot adott a sereg elbocsátására.¹²⁴ A hadjárat túlságosan is korai befejezésének az lett a következménye, hogy szeptember végére a boszniai pasa visszavette Hrasztovicát, Gorát és Petrinját.¹²⁵ Az 1594. évi Habsburg-hadjárat egészében látványos kudarcának bizonyult. A kb. 70-80 ezer összlétszámot kitevő császári-királyi csapatok nem bírtak Buda elővédeivel sem, csak a mellékhadszíntérnek számító Horvátországban tudtak felmutatni némi eredményt, de e várakat is visszafoglalta az ellenség. Szinán nagyvezír főseregének vártnál korábbi, július eleji megérkezése Esztergom és Hatvan ostromának félbehagyását, a Habsburg-seregek visszavonulását és defenzívába szorulását eredményezte.

A Belgrádban telelő és a hadjáratot alaposan előkészítő Szinán pasa nagy haddal jött. Isztambulból a janicsáragát – aki korábban csak szultáni hadjáratokban vett részt – 18 ezer janicsárral küldték a nagyvezírhez.¹²⁶ A vilájetek szpáhi katonasága zsákmány reményében nagy számmal képviseltette magát és Belgrádban, illetve magyarországi állo-

¹²³ Esztergom ostromára Jurkovich, TT 1902. 578–582.; 1594. VI. 7-i jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 35.; VI. 8-i jelentés, uo. fol. 36r–39r; VI. 14-i jelentése, uo. fol. 36r–37v; VI. 25-i jelentés uo. fol. 38.; Istvánffy 1868. 699–702.; Ortelius 1603. 220–225.; Thuanus 1620. V. 463–464.; Török történetírók III. 217–220. (Kjátib Cselebi); Csorba 1978. 136–143.

¹²⁴ A hadműveletek összegzésére Bánlaky 1940. 132.; Acsády Ignác, MNT V. 513.

¹²⁵ A várak visszavételére Bánlaky 1940. 132.; Jačov 1997. 52.; Acsády Ignác, MNT V. 513.

¹²⁶ Török történetírók III. 104. (Pecsevi)

máshelyeken csatlakozott a szerdárhoz.¹²⁷ A tatár csapatok nélkül a nagyvezír seregét a források 100 ezer főre, sőt 200 ezer főre is becsülték.¹²⁸ Szinán serege legalább 70–80 ezer fős lehetett, esetleg valóban elérhette a 100 ezret is. A dunaföldvári (dsánkurtaráni) haditanács döntése értelmében előbb Tatát, majd Győrt kellett megtámadni.¹²⁹ A nagyvezír az első vonalbeli, de gyenge várnak számító Tata ellen vonult, amelyet Paksi György kapitány védett 300 főt alig meghaladó német és magyar őrséggel. A tatai vár ostroma július 19–23. között folyt. Az első nap körülzárták a törökök a várat, utána három napi erős lövés következett. Ez alaposan megrongálta Tata bástyáit és falait, ezért július 23-án Paksi szabad elvonulás fejében feladta a várat a nagyvezírnek. Tata várkatonasága Komáromba ment.¹³⁰ Tatát szandzsákszékhelyé tette a nagyvezír, béget nevezett ki élére, s parancsot adott a vár falainak kijavítására. Néhány napi tatai időzés után, július 28-án megindult és Győr irányába haladt a hatalmas oszmán had. A nagyvezír fiát, Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbéget küldte 5000 fős lovassággal, egy csapat janicsárral és tüzérséggel a kis Szentmárton (Pannonhalma) birtokba vételére. A gyenge erősségben tartózkodott a pannonhalmi apát, Boroni Pál. A vár védelmét Zádori János vezetésével két század gyalog és egy lovascsapat, tehát kb. 300 fő látta el. Szinánpasazáde július 30-a táján érkezett meg Szentmártonhoz. A várőrség csak egy napig tartotta magát: egyes források szerint lövés nélkül, mások szerint rövid ágyúzás után a törökök második felszólítására, szabad elvonulás fejében feladta csekély létszámú őrsége.¹³¹ A szerződést megszegve az elvonuló őrség egy részét levágták a törökök.¹³² Szentmárton kis vára is szandzsákszékhely lett.

A török had ezután a hadjárat fő célpontja, Győr ellen vonult és július végén, 31-én megérkezett a várhoz, s megkezdte vívását.¹³³ A győri végvidéki főkapitányság székhelye-

¹²⁷ A vilájetekre Török történetírók III. 221–222. (Kjátib Cselebi); Szelaniki, in: Peachy 1984. 565–569.

¹²⁸ 100 ezerre Istvánffy 1868. 710.; Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 237.; 100 ezernél többre Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 173.; Ortelius 1603. 228.; 200 ezerre Illésházy 1863. 11.; 100 ezerre Kozics, HK 1891. 496.; 70–80 ezerre Magyarország hadtörténete I. 214. (Marosi Endre); 50–60 ezerre Jačov 1997. 56–57.

¹²⁹ Török történetírók III. 221. (Kjátib Cselebi); Abdulkadir tudósítására Ivanics 1994. 65.

¹³⁰ Tata ostromára Istvánffy 1868. 709.; Illésházy 1863. 10.; Ortelius 1603. 228.; Török történetírók III. 104. (Pecsevi), 222. (Kjátib Cselebi); Leó Mihály naplója, vö. Lengyel, HK 1959. 171.; Tóth 1998. 27–29.

¹³¹ A VII. 30-i időpontra vö. Thurzó levelei I. 99. (CIX. sz. – VI. 30-i levél); Leó Mihály naplója, Lengyel, HK 1959. 173.; Veress D. 1993. 65.; Tóth 1998. 29.; Pálffy 1999. 209.; Szentmárton ostromára Istvánffy 1868. 709.; Török történetírók III. 222. (Kjátib Cselebi)

¹³² Erre Illésházy 1863. 11.; a kapitulációs szerződésre Kozics, HK 1891. 497–498. o. 1. jz.

¹³³ Győr 1594. évi ostromára Istvánffy 1868. 710–717.; Illésházy 1863. 12–15.; Ortelius 1603. 229–237.; Thuanus 1620. V. 466–473.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 49–51.; Török történetírók III. 223–230. (Kjátib Cselebi); Szelaniki 1989. 396–404.; Kozics, HK 1891. 495–508.; Mohl 1913. 18–30.; Lengyel, HK 1959. 169–212.; Danismend 1972. 134–136.; Veress D. 1993. 65–84.; Jačov 1997. 56–65.; Pálffy 1999. 208–209.

lye a Királyi Magyarország legerősebb, legkorszerűbb erősségének számított. Négy-szögletű alaprajzú, hét bástyával rendelkező újolasz rendszerű vár volt, amelynek azonban voltak gyenge pontjai; így például a Kastély- és a Szentdombi-bástyák közötti Duna-vagy Közép-bástya építése nem fejeződött be. Nicolo Perlin ezredes, illetve Leó Mihály sáncmester ellenárkokkal, külső védművekkel próbálták ellensúlyozni a hiányosságokat, megerősíteni a védelmet.¹³⁴ A győri vár őrségének pontos létszámát azért nem könnyű meghatározni, mert változott az ostrom során. Megszállása előtt Győr 1400 fős őrséggel rendelkezett, amelyhez július 29-én 210 fős itáliai kontingens, valamint 2000 német gyalogos és 30 lovas csatlakozott. Így az ostrom kezdete előtt közel 4 ezer főt tett ki az őrség létszáma. A szigetközi keresztény táborból folyamatosan érkeztek erősítések egészen a Mátyás főherceg vezette sereg szeptember 9–10-i dicstelen megfutamodásáig. Leó Mihály szeptember 17-i naplóbejegyzése szerint 6000 fő tartózkodott a városban, s ebből 5000 volt harcra alkalmas, míg egy szeptemberi 19-i bejegyzése csapatokra is lebontva pontosan 5210 főben adta meg a várban levő katonák számát.¹³⁵ Az őrség létszámát általában 3–7 ezer főre becsülték.¹³⁶ Valószínű, hogy az ostrom elején még csak 4 ezer fő körüli őrség legalább 6000 főre emelkedett az ostrom során a várba bejuttatott erősítések révén. A közelben, a Szigetközben állomásozott az Esztergomtól visszahúzódó, Tata és Szentmárton bevételét tétlenül szemlélő Mátyás főherceg 40–50 ezer fős seregével. Rudolf császár inkább diplomata, semmint hadvezér alkatú öccse Győr felmentését nem merte megkísérelni a túlerőben levő ellenséggel szemben, hanem megelégedett azzal, hogy a várba erősítést, utánpótlást juttatott be és támadásokkal zavarta az ostromot.

Július 31-re Győr alá érkezett a török had elővédje. A kezdeti csetepaték sikeresen alakultak keresztény szempontból. Pálffy Miklós bányavárosi főkapitány és Erazmus Praun komáromi főkapitány a török hátvéden rajtaütöttek, zsákmányul ejtettek élelemmel megrakott tevéket, öszvéreket, amivel a török utánpótlásnak okoztak érzékeny veszteséget.¹³⁷ Ugyanakkor a várból kitörő magyarok is megtámadtak egy török csapatot, elűzték őket, de egy nagyobb, 6 ezer fős seregrésszel is harcba keveredtek. Az alulmaradó magyar csapat segítségére siettek a várból kitörő védők. A csatározásban kevesen estek el, végül az őrség visszahúzódott a várbeli sáncok mögé. A törökök 10 mérföldnyi hosszúságúra becsült tábort építettek a győri vártól négy mérföldre és körülvették a várat. A várbeliek az erősítés és az utánpótlás biztosítása miatt a Dunai-vagy Vízi-kapunál hidat létesítettek a várostól 3 mérföldre levő Szigetközbe. A várbeliek az ostrom megnehezítése céljából felgyújtották a külvárost és a sziget házait. A tüzérségi állások kiépítése után Szinán pasa már az ostrom harmadik napján, augusztus 2-án

¹³⁴ Leó Mihály naplója, vö. Lengyel, HK 1959. 171.

¹³⁵ Lengyel, HK 1959. 191.

¹³⁶ 3 ezernél több védőre Veress D. 1983. 64.; 5–6 ezer főre Kozics, HK 1891. 495.; Bánlaky 1940. 124. o. 248. jz.; 6 ezer főre Magyarország hadtörténete I. 214. (Marosi Endre)

¹³⁷ Ortelius 1603. 229.; Kozics, HK 1891. 499.; Bánlaky 1940. 124.; Veress D. 1993. 66.

megkezdte a vár lövetését a Szentdombi-bástya irányából, majd később a Salm-bástyán és a Közép-bástyán keresztül.¹³⁸ A nagyvezír a módszeres váróvívás elkezdése mellett a vár teljes körülvételére is törekedett, ezért támadásokat intézett a szigetközi keresztény tábor ellen. Már augusztus 5-én 300 janicsár rohanta meg a sáncárokban levő Schönberg-regiment 400 katonáját, elűzte őket, az ott levő két ágyút pedig a Dunába vetették. A janicsárokat Medici ezredes támadta Siegfried Kollonitsch (Seyfried Kolonitsch) puskáisaival és német–szász lovasokkal együtt, s visszaűzte őket. Az ellenség 150 főt vesztett. Ugyanakkor 5000 fős török–tatár csapat kelt át a Dunán Győrtől fél mérföldre. Őket Pálffy Miklós puskás zászlóaljával, német lovasokkal és a főherceg udvari csapatával támadta meg. A török megfutamodott, sokan a Dunán át úszva menekültek. Nádasdy Ferenc, Huszár Péter és Erazmus Praun katonái 3 ezer törököt vágtak le.¹³⁹ A visszavert török akció mindkét fél számára világossá tette a Szigetköz birtoklásának fontosságát.

A törökök jelentős erősítést kaptak, amikor a nehéz útvonalon, Moldván és Lengyelország déli részén, valamint Észak-Erdélyen át haladó, két-két és fél hónapig vonuló tatár segédcsapatok megérkeztek Győrhöz.¹⁴⁰ Feltartóztatásukra Báthori István kisebb csapatot küldött Balassi Ferenc vezetése alatt, de július 15-én Monostor Pályinál többórás összecsapásban alulmaradtak a túlerővel szemben, Balassi is elesett. Ezután július 17-én Báthori István csatározott velük, de nem tudta feltartani az ellenséget, amely Szolnoknál egyesült az eléjük vonuló szolnoki bég csapatával, s tovább haladt Győr felé.¹⁴¹ Gázi Giráj kán seregével augusztus 14-én csatlakozott Szinán nagyvezír hadához. Bár e tatár hadat egyes források túlozva 80–100 ezer, sőt 150 ezer főre is tették, más források csak 25–40 ezer főre becsülték, a kán levelében csak 20 ezer főt említett.¹⁴² A kevéssé tapintatos Szinán nagyvezír a fogadáskor megsértette a kánt, nem respektálta előkelő, Dzsingiszida származását, s érzékeltette vele, hogy ő a hadjárat fővezére, Gázi Giráj pedig csak egy seregrész vezetője.¹⁴³

A tatár segélyhad megérkezése után Szinán komolyabb akciókat indított a szigetközi keresztény tábor ellen. Rögtön Gázi Giráj hada megérkezése másnapján, augusztus 15-én

¹³⁸ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 173.; az ágyúzás megkezdését VII. 25-re (VIII. 4) tette Ortelius 1603. 229.

¹³⁹ Vö. Ortelius 1603. 229–230.

¹⁴⁰ Az útvonal rekonstrukciójára Ivanics 1994. 65–75.

¹⁴¹ Balassi elestére vö. Rákóczi Zsigmond 1594. VII. 15-i levele Pálffyhoz, HIL TIGY 1594/40. sz.; a kisebb csatározásokra összefoglalóan Ivanics 1994. 71–72.

¹⁴² 150 ezer főre Abdülkadir, vö. Finkel 1988. 100.; 100 ezerre Illésházy 1863. 11.; 80 ezerre Baranyai Decsi 1982. 149.; 40 ezerre Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 173.; 30–40 ezerre Pecsevi, vö. Ivanics 1994. 177.; 25 ezerre Istvánffy 1868. 710.; 20 ezer főre a kán levele, idézi Ivanics 1994. 177.; a szakirodalomban 50–60 ezerre Finkel 1988. 100.; 20–25 ezerre vö. Ivanics 1994. 79, 177.

¹⁴³ Sátorába hívatta, jobbról ültette maga mellé, Török történetírók III. 108. (Pecsevi); Ivanics 1994. 75–76.

kivonult táborából egész seregével. Hét helyen töltéseket építtetett, körülvette ív alakban a szigetet. A puskás janicsár gyalogság és a tüzérek a folyóhoz közel foglaltak helyt, mögöttük a magasabban fekvő területen félkörben a lovasság helyezkedett el. A nagyvezír két oldalról is kísérletet tett a Szigetközbe való átkelésre. Parancsára janicsárok keltek át sajkákon és megtámadták a szigetközi keresztény tábor közelebb levő részében a németek által őrzött három lövészárkot. E janicsárok számát 100-200, 600, illetve 3 ezer főre is tették. Másfelől 4-5 ezer főre becsült tatár lovasság úsztatott át a Dunán, s átkeltek a Szigetköz távolabbi részébe. A szigetközi hídfőállás kiépítése kezdetben mindkét részen némi sikerrel járt. A janicsárok elűzték Schönberg német gyalogosait, elfoglalták az általuk őrzött sáncokat, s az itt talált ágyúkat a keresztény tábor ellen fordították. E hídfőállás birtokában segíthették a túlsó oldalon levők átkelését. Hamarosan azonban ellentámadást indítottak a keresztény csapatok. A győri ostrom megkezdése után 2 ezer katonával a szigetközi táborba érkező és a tüzéség fejévé kinevezett Don Giovanni Medici és Francesco Borbone del Monte gyalogsági tábornok két csapattal kiverte a janicsárokat a sáncokból, s visszaűzte őket. A janicsárok közül csak nagyon kevesen tudtak elmenekülni. A támadók közül is sokan estek el, mert a túlsó partról az oszmán gyalogság és tüzéség lőtte őket. Az átkelő tatárokat Pálffy Miklós támadta meg jobbszárnyra, balszárnyra és centrumra tagozódó, szabályos harcrendben felálló magyar alakulatával, továbbá német, szász és sziléziai csapatokkal, s megfutamította őket. A tatárok közül csak 200-an tudtak elmenekülni, a többit levágták vagy a folyóba vesztett. Az ellenség veszteségét e napon legalább háromezer, míg a keresztény had veszteségét 150-200 főre tették.¹⁴⁴ Isolano sikeres kitörésként értékelte a Nagyboldogasszony napján folyó küzdelmet, amely a várral folyamatos kapcsolatban levő szigetközi tábor sikeres védelmi harca volt.¹⁴⁵

A kudarc után Szinán a vár elleni ostromra koncentrált, a roham előkészítése érdekében a várárkokat igyekezett feltölteni, és egyre közelebbi ostromárkokat készíttetett. A várőrségből két csapat, 600 főnyi magyar katonaság tört ki augusztus 19-e délutánján a Magyar-bástya megkerülésével, s a Fehérvári-kapunál levő török földsáncokat támadta meg. A sáncok 300-500 fős őrségét levágták vagy elfogták. A harcokba beavatkozott a Ratzenbergnél (Ráchehy) hátukba kerülő török lovasság, amely kiverte őket az elfoglalt sáncokból. E harcokban 200-300 török és 25 várvédő esett el.¹⁴⁶ Másnap, augusztus 20-án a várbeli gyalogosok ismét az előző nap elfoglalt sáncokba hatoltak be, az ott levő török ágyúkat a várba vitték. Távolabbi török sáncok gyalogsága támadást indított, kiszorított-

¹⁴⁴ A VIII. 15-i összecsapásra Jedlicska 1897. 515–516. (6. sz.); Leó Mihály naplója, Lengyel, HK 1959. 173.; Istvánffy 1868. 710–711.; Ortelius 1603. 231.; Gázi Giráj kán levele, vö. Ivanics, 1994. 77.; a szakirodalomban Kozics, HK 1891. 500–501.; Bánlaky 1940. 125. (Ónaptár szerinti VIII. 5-i keltezéssel); Veress D. 1993. 67.

¹⁴⁵ Isolano, vö. Benda, HK 1983. 653.

¹⁴⁶ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 174.; Ortelius 1603. 232.; Bánlaky 1940. 126.

ta őket a futóárkokból. A segítségül érkező várbeli csapatokat a török lovasság tartóztatta fel. E harcokban mindkét félnek csak minimális vesztesége volt.¹⁴⁷ Augusztus 25–27-e között a törökök erősen lőtték a várat.¹⁴⁸ Szinán nagyvezír tisztában volt azzal, hogy csak akkor tudja a győri várat a siker reményében ostromolni, ha mielőbb eltávolítja a Szigetközben táborozó, egyre növekvő keresztény tábor, amely a várórséggel együttműködve hátráltatja a vár ostromát. Ezért előkészületeket tett a szigetközi átkeelés megszervezésére: Budáról és Esztergomból sajkákat, dereglyéket és deszkákat hozatott és három hidat készíttetett.¹⁴⁹

Augusztus 28-án éppen a szigetközi átkeelés megelőzése céljából a gyarapodó, 40 ezer főre becsült szigetközi keresztény sereg támadásra szánta el magát Szinán nagyvezír tábora ellen.¹⁵⁰ Kapóra jött, hogy a tatárok elvonultak portyázni. Az elfogadott haditerv szerint három oldalról támadták az ellenséget: Pálffy Miklós a szigetközi táborból kivonulva a sereg egy részével, Hardegg a várból kitörve az őrség egy részével, míg a hajóraj a folyón keresztül érkezve a török sáncoknál partra tett embereivel.¹⁵¹ A támadásban minden alakulatnak meg volt a maga helye: 2 ezer harcos az elővárosba és a Rába–Rábca közti területre vonult, 2 ezer ember gyülekezett a hajóknál és a Vízi-kapunál, a Szentdombi-bástya mögött Thonhauser és Geizkofler fegyveresei álltak, ezer huszár és 2 ezer német lovas a Rábáig vonult a várárok mentén. E biztosító csapatokon kívül a szigetközi táborból kivonuló csapatok átkeltek a hajóhidakon: először a gyalogság, majd a lovasság.¹⁵² A kora reggel induló, összehangolt akció kezdetben sikeres volt. A támadás elsősorban a Fehérvári-kapunál levő török futóárkok, majd a hátrább levő török földsáncok ellen irányult. A rohamban 5-6 ezer fő vett részt; gyalogosok és lovasság is. A támadást egyes források szerint Pálffy Miklós, más leírás szerint Don Giovanni del Medici és Monte vezették. Az erőteljes roham sikerrel járt, a sáncokban levő janicsárok egy részét lekasabolták, illetve megfutamították. Emellett két ágyút beszőgelve megrogtáltak, sok zászlót és fegyvert zsákmányoltak. A menekülő janicsárok segítségére siettek Ratzenberg felől a Szokolluzáde Haszán és a Szinánpasazáde Mehmed vezette lovasok és a zsákmánnyal visszavonuló gyalogságot megtámadták. A heves küzdelemben a keresztény csapatokat segítették a győri bástyákról az ellenséget lövő tüzérek. Az ádáz harcban a gyalogság végig tartani tudta a Fehérvári-kapu előtti sáncot. A lovasság váltakozó eredménnyel küzdött, időnként visszaszorult a túlerőben levő ellenség elől. Szinán a portai lovasságot is harcba küldte. Pálffy ellenben hiába kérte futár útján a

¹⁴⁷ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 174.; Ortelius 1603. 232.

¹⁴⁸ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 175–176.; Kozics, HK 1891. 502–503.; Veress D. 1993. 72–75.

¹⁴⁹ Török történetírók III. 15. (Pecsevi), 225. (Kjátib Cselebi); vö. még Istvánffy 1868. 714.

¹⁵⁰ A VIII. 28-i csatára Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 176–178.; Istvánffy 1868. 712–713.; Veress D. 1993. 70–71.; 17-i keltezéssel Kozics, HK 1891. 502.; Bánlaky 1940. 126.

¹⁵¹ A haditervre Istvánffy 1868. 712.

¹⁵² Vö. Leó Mihály leírását, Lengyel, HK 1959. 176.

csata idején a várban tartózkodó Mátyás főherceget, hogy kapjon lovassági erősítést a szigetközi táborból. A harc 4-5 órán át, de 7-től kb. 12 óráig folyt. A keresztény sereg végül visszavonult a városba, illetve szigetközi táborába. Előbb a lovasság által fedezett gyalogság húzódott lassan vissza, majd a még csatározó lovasság is visszavonult.¹⁵³ A Fehérvári-kapu előtti csatározás mellett a Vízi-kapu környékén is folyt kisebb jelentőségű küzdelem. Itt 1500 vagy 2-3 ezer katona tört ki a kapun Thonhauser és Geizkofler vezetésével, hogy oldalba támadja az ellenséget és csatlakozzon a Fehérvári-kapunál támadó csapathoz. A rájuk támadó törökök azonban megfutamították őket, s a hajókhoz menekültek. Ennek során sokan elesetek, vízbe fulltak, a támadás két vezetője is megsebesült, s a török a gályákat is elsüllyesztette.¹⁵⁴ Az augusztus 28-i csatában a török had veszteségét 1000-3000 főre, míg a keresztény csapatokét halottakban és sebesültekben 800 főre tették.¹⁵⁵ Míg az augusztus 15-i, török kezdeményezte szigetközi csata után a törököknek, az augusztus 28-i keresztények által indított csata után a szövetséges csapatoknak kellett visszavonulniuk saját táborukba. A korabeli források szerint esély lett volna az ellenség teljes legyőzésére, ha Pálffy megkapja a kért lovassági támogatást. Bár a támadó szövetséges csapatok részsikereket értek és veszteségeik is kisebbek voltak, a török fél megtartotta állásait és folytatni tudta a következő napokban az ostromot. Ezért a történeti kutatás kudarcként értékelte az augusztus 28-i csatát, s ennek okát a várparancsnokság és a fővezérlet közti taktikai összehangoltság hiányában látta, azaz hadvezetési hibának tulajdonította.¹⁵⁶

Az augusztus 28-i csatát követő napokban Szinán újabb ellenséges támadásra számított, ezért hadrendben sorakoztatta fel seregét augusztus 29. és 31. között. Emellett 29-én és 31-én lövette a várat, főleg a Közép-bástyát, s rohamokat is indított.¹⁵⁷ Szeptember elején az olasz zsoldosok partra szálltak a Szentdombi-bástyánál, míg a védők kitörési kísérletet hajtottak végre. Ez az akció kudarccal végződött.¹⁵⁸ A következő napokban csak kisebb támadásokat hajtott végre a török a vár ellen; a várárok feltöltését végezte, visszafoglalta a Fehérvári-kapu előtti sáncokat és ágyúzta a falakat.¹⁵⁹ Lényegesebb volt ennél, hogy szeptember 7-re a janicsárok elkészítették Venik falunál a Szigetközbe vezető három hidat, amelyek segítségével az oszmán sereg megtámadhatta Mátyás főherceg seregét.

¹⁵³ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 176-17.; Istvánffy 1868. 712-713.; Ortelius 1603. 233.

¹⁵⁴ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 177.; Istvánffy 1868. 713.; Ortelius 1603. 233.

¹⁵⁵ A török veszteség 1000-nél több, a keresztényeké 800, Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 177.; 3 ezer a török, 255 a keresztény veszteség Istvánffy 1868. 713.; Veress D. 1993. 70-71.

¹⁵⁶ Lengyel, HK 1959. 207-208.

¹⁵⁷ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 176-177.

¹⁵⁸ Veress D. 1993. 71.

¹⁵⁹ Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 179-180.; Veress D. 1993. 71-72.

Szeptember 8-án (az Ónaptár szerinti augusztus 29-én) a törökök megkezdték az átkelést a Dunán.¹⁶⁰ Ez a manőver a kezdetét jelentette egy újabb, immár harmadik csatának, amelyet helyszíne után *szigetközi csatának* nevezhetünk.¹⁶¹ A törökök hídverési, majd átkelési szándékáról hírt szereztek a keresztény táborban, de nem vették ezt komolyan és nem tettek kellő ellenintézkedéseket, csak „néhány őrszemet állítottak arra helyre, ahol átkelni készültek” a törökök.¹⁶² Ezzel szemben az oszmán hadvezetés alaposan megszervezte támadását. Szinán felvonultatta és hadrendbe állította egész seregét. Az átkelés fedezésére a Duna-parton ágyúkat helyezett el.¹⁶³ Török források is említik, hogy a saját oldalon „néhány kolunburnát és sáhi zarbuzánt is felállítottak”, továbbá „számos puskás szegbánt és janicsárt helyeztek el, mivel azon a helyen a Duna szélessége nem volt nagy, csakis éppen egy puska lövésnyi volt”.¹⁶⁴ A nagyvezír a tüzéség és a puskás gyalogság tűzerejével támogatta a túlsó oldalon hídfőállás kiépítését. Az átkelést szeptember 8-án este, illetőleg éjjel kezdte meg a török.¹⁶⁵ Nyilván számítottak arra, hogy ebben a napszakban kisebb ellenállásba ütköznek, s sikerül megvetniük a lábukat a túlsó parton. Először 5-600 önkéntes (szerdengecsdi) és elsősorban tatár lovasok keltek át. Őket követték az 1-2 ezerre becsült gyalogos janicsárok, akiket Jemisci Haszán janicsáraga két vagy három, Esztergomból hozatott bárkán szállíttatott át a már átkelt tatárokhoz. A janicsárok megtámadták, elűzték a lövészárkok német őrségét, elfoglalták a sáncokat és az azokban levő ágyúkat.¹⁶⁶ A keresztény táborban a váratlan éjszakai támadás következtében némi fejtelenség és zűrzavar uralkodott. Ennek ellenére némi kapkodás után rendezték a sorokat. Egyes források szerint még éjszaka, mások szerint másnap, szeptember 9-én reggel került sor nagyobb csatára.¹⁶⁷

¹⁶⁰ A IX. 8-i átkelésre Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 181–182.; Illésházy 1863. 14.; Szelaniki 1989. 397–398.; tévesen IX. 13–14-re Tálikizáde (vö. Woodhead 1983. 49.) és Gázi Giráj kán leírása alapján Ivanics 1994. 78–79.; tévesen IX. 7-re Istvánffy 1868. 715.; meg tévesztő az Ónaptárhoz igazodó, VIII. 29-i keltezés, Ortelius 1603. 234.; Kozics, HK 1891. 502–503.; Rónai Horváth 1897. II. 119., Bánlaky 1940. 126.; a helyes, IX. 8-i dátumra vö. Veress D. 1993. 72.; Jačov 1997. 62.; IX. 9-re Magyarország hadtörténete I. 214. (Marosi Endre)

¹⁶¹ A csatára sok tévedéssel Bánlaky 1940. 126–128.; vö. még Veress D. 1993. 72–75.

¹⁶² Isolano, in: Benda, HK 1983. 653–654.; az ellenállás megszervezésének hiányát említi Istvánffy 1868. 714.

¹⁶³ Illésházy 1863. 14.; Thurzó-levelei I. 108. (CXVIII. sz.)

¹⁶⁴ Török történetírók III. 105. (Pecsevi), 225. (Kjátib Cselebi)

¹⁶⁵ Éjszakai átkelésre Isolano, Benda, HK 1983. 654.; Illésházy 1863. 14.; az „esti imádság” idején, vö. Török történetírók III. 226. (Kjátib Cselebi)

¹⁶⁶ A janicsárok átszállítására, a lövészárkok elfoglalására Isolano, in: Benda, HK 1983. 654.; Istvánffy 1868. 714.; Török történetírók III. 105. (Pecsevi), 225. (Kjátib Cselebi)

¹⁶⁷ IX. 8-án ír csatározásról Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 181.; másnap reggel, Illésházy 1863. 11.; a következő éjszakára vö. Ortelius 1603. 234.

Ekkor „az táborbul seregek mentek ki eleikben és reájok.”¹⁶⁸ A támadásban a lovasság vett részt, amelyet egyik oldalon Zrínyi György, másik oldalon, a Duna partján pedig a szász herceg és más vezérek vezettek. A támadás kezdetben sikeres volt. A keresztény lovasság egyik oldalon megfutamította a tatár és török lovasságot, s visszakergette őket a Dunán. A janicsárok zömét Zrínyi György és Monte lovasai kiűzték a lövészárkok egy részéből. Az elfoglalt török sáncok ellen a győri várból is támadást intéztek 1400 fős csapattal. A janicsárok közül „kétszáznál többen azonban a helyükön maradtak”, s a sáncokból lőtték az ellenséget. Emellett a túlsó partról a török ágyúk és a puskás janicsárok egyesült tüze is nagy veszteségeket okozott a támadó keresztény lovasságnak.¹⁶⁹ Az együttes tüzelés megtette hatását, a kezdeti sikerek után a keresztény lovasság visszahúzódott. A hajóhidat a szigetközi oldalon is befejezték, s ezen megkezdték az átvonulást. A „ruméliai, anatóliai, karamániai és halebi katonaság ágyúit a sáncok fölé állította s a szerdár is janicsárjaival és kapu-kuljaival a Duna partjára a hídfőhöz jött”, valamint Szinánpasazáde Mehmed budai pasa „nagyszámú budai katonasággal keresztülmenvén” sáncba ment. Az egész tatár sereg is átúsztatott a Szigetközbe. Az éjszakai átkelésben nagyjából 10 ezer fő vett részt.¹⁷⁰ Az átkelő török lovasság visszaszorította a másodszor is támadó szövetséges sereg gyalogságát. A túloldalról és az elfoglalt sáncokból tüzelő törökök ezúttal is segítettek a hídfőállást védelmező csapatoknak. Az október 8-i harcról megemlíttette Thurzó György, hogy „csütörtökön reájok menénk, de az sáncot, az kit az híd előtt csináltak vala, semiképen meg nem vehetünk tőlök, ott erősen megvívánk mind tatár s mind török sok vesze, de az mieinkben is, miérthogy kétszer vitunk meg velek elegen veszének.”¹⁷¹ A török jelentős veszteségek árán erős hídfőállást alakított ki a Szigetközben szeptember 8-án, amelynek felszámolására a szövetséges seregnek nem volt esélye. Mátyás főherceg úgy döntött, hogy elhagyja a Szigetközt, s táborával a Rábca és a Duna közti szigetre vonul. A várral összekötő hidat azonban tönkretette egy elszabaduló vízimalom, így Óvár felé indultak meg szeptember 9-e reggelén a csapatok. A visszavonulás pánikszerű zűrzavarban történt, a táborban levő sátrakat és ingóságait ott hagyták, a nagy mennyiségű lőport felgyűjtötták. A visszavonuló csapatokat támadták a török és tatár lovasok, a gyalogság egy részét le is vágták. Az üldözőkkel csak a magyar csapatokból álló utóhadat vezető Zrínyi György szállt szembe.¹⁷² A szigetközi csatában a szövetséges sereg veszteségét 240 főre, míg a török seregét 2000-nél is többre tették.¹⁷³ A visszavonulás és az üldözés során

¹⁶⁸ Illésházy 1863. 11.

¹⁶⁹ Török történetírók III. 105. (Pecsevi), 225–226. (Kjátib Cselebi); Istvánffy 1868. 714.; Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 181.

¹⁷⁰ Török történetírók III. 226. (Kjátib Cselebi); Codex Vindobonensis Palatinus 3572. fol. 52.

¹⁷¹ Thurzó-levelei I. 109. (CXIX. sz. – IX. 12-i levél)

¹⁷² Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 182, 184.; Istvánffy 1868. 715–716.; Illésházy 1863. 11.

¹⁷³ Istvánffy 1868. 715.; Ortelius 1603. 234.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 52.

bizonynal további jelentős veszteségei lehettek a keresztény hadnak. A szigetközi keresztény tábornok szeptember 10-én birtokba vette a török, többek között 1000 szekér, 120 ágyú, továbbá 200 eleséggel meghagyott hajó is kezükre került.¹⁷⁴ A *szeptember 8-a éjszakáján végrehajtott sikeres szigetközi átkelési manőver és csatározás* – szemben az augusztus 15-i és 28-i csatákkal – meghatározó jelentőségűnek bizonyult a győri vár védelme szempontjából, mivel a császári felmentő sereg táborának elhagyására kényszerült. A szigetközi győzelem lehetővé tette, hogy a nagyvezír oda küldje az anatóliai hadat és arról az oldalról is ostrom alá fogja a várat. Mátyás csapatainak megfutamodása morálisan gyengítette a győri védelmet, hiszen az ígéretek ellenére sem számíthattak erősítésre vagy felmentésre, a vár megvédésének esélye romlott.¹⁷⁵

Az ostrom második szakaszában (szeptember 11–29.) a várőrség továbbra is kitartóan védte a várat, jóllehet Szinán már szeptember 11-én megadásra szólította fel a védőket.¹⁷⁶ Szeptember 16-a éjszakáján elfoglalták a törökök a vártól nyugatra levő Győr-Újvárost is, s sáncokat építettek a Rába túlsó partján, a Bécsi-kapuvál szemben, továbbá a Mosoni-Duna túloldaláról az anatóliai csapatok sáncaiból elkezdték lövetni a Dunai- vagy Vízi-kaput. A több oldalról való ágyúzás mellett aknákat kíséreltek meg ásni, amelyekkel szemben a védők ellenaknákkal védekeztek.¹⁷⁷ Szeptember 16-án a törökök erős sáncot építettek a Fehérvári-kapuvál és a Magyar-bástyával szemben. Hardegg 17-i jelentésében úgy vélte, hogy legalább 3-4 ezer fős erősítésre lenne szüksége a hatékony védelemhez.¹⁷⁸ Szeptember 22–26. között az oszmán csapatok minden nap több rohamot intéztek a súlyosan megrongált vár, elsősorban a Közép-bástya és a Magyar-bástya ellen. Nemcsak a támadó törökök, de a rohamokat rendre visszaverő védők is súlyos veszteségeket szenvedtek. Győr felmentésére immár nem volt kilátás, a vár pedig erősen megrongálódott (főleg a leginkább támadott Magyar- és Középső-bástyán, valamint a Fehérvári-kapun ütöttek rohamra alkalmas nagy rést), a törökök már két helyen is behatoltak a bástyákra. Ezért a vár haditanácsa szeptember 26-án az ellenséggel való tárgyalások mellett döntött. A feladást indokló iratot az őrség főbb tisztjei aláírták.¹⁷⁹ Szeptember 27-én Perlin alkapitány megegyezést kötött Szinán pasa nagyvezírral, eszerint a vár katonasága teljes fegyverzetét és ingóságait megtartva vonulhat ki a várból. Győr megmaradt őrsége szeptember 29-én hagyta el a várat. Az elvonulókat

¹⁷⁴ A zsákmányra Török történetírók III. 226. (Kjátib Cselebi); Ortelius 1603. 234–235.; Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 52.; Veress D. 1993. 75.

¹⁷⁵ Erre újabban I. Pálffy 1999. 209.

¹⁷⁶ Vö. Hardegg IX. 15-i jelentése Mátyás főherceghez, HHStA Hungarica Fasc. fol. 40r–44r; uő. IX. 17-i jelentése, uo. fol. 51r–53r; részletesen e szakaszra vö. Veress D. 1993. 75–84.

¹⁷⁷ A török aknákra Hardegg IX. 15-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 44.; uő. 17-i jelentés, uo. fol. 52r; Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 187–189.; Veress D. 1993. 77.

¹⁷⁸ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 51r.

¹⁷⁹ Vö. Hatvani 1859. III. 63. (63. sz. – 1594. IX. 27-i irat)

érték kisebb inzultusok török részről, de nagyobb károkat nem szenvedtek.¹⁸⁰ Az észak-dunántúli erődrendszer fő erőssége volt Győr, Bécs kulcsának számított, ezért a várat feladó Hardegget és Perlint bíróság elé állították, és 1595 júniusában ki is végezték őket. A kétséggkívül szigorú ítélet nem vett figyelembe enyhítőkörülményeket, elsősorban azt, hogy Mátyás főherceg felmentő seregének távozása után nem volt esély a vár megvédésére, mégis közel három hétig tartotta magát a magára hagyott őrség. Valószínű, hogy a protestáns Hardegg bűnbaknak kellett, s elítélésével Mátyás főherceg katonai baklövéseit is leplezni akarták.¹⁸¹

A nagyvezír vilájet székhelyévé tette Győrt, amelynek négy szandzsákja volt, s Oszmán pasára bízta azt. Török források szerint 2 ezer, más adatok szerint több mint 3 ezer fős (40 janicsár, 2 ezer gyalogos, ezer szpáhi) őrséget helyeztek a várba.¹⁸² Valószínűsíthető, hogy a győri pasa-szandzsák, a koppányi szandzsák, valamint a tatái és szentmártoni szandzsákok alkották a győri vilájetet.¹⁸³ Színán a további hódítás bázisának tekintette az elfoglalt területet, ezért szigorúan megtiltotta az újonnan megszerzett tartomány fosztogatását. Ez az ésszerű intézkedése nem volt népszerű a katonák körében, főleg a szpáhik és a tatárok zúgolódását váltotta ki.

Győr feladását követően, október 3-án a tatárok megszállták, elfoglalták a pápai várat is. Pápa őrsége 1000 főt tehetett ki, s a Mátyás főherceg seregéhez rendelt Huszár Péter főkapitány helyett Christoph Priam kapitánynak kellett volna védenie. A Győr eleste okozta pánik, s a tatár kán behódolásra felszólító levele késztette a viszálykodó pápai őrséget a vár elhagyására, amelyet Gázi Giráj birtokba vett. Színán Pápát is vilájetté tette, élére beglerbégi rangban Idrisz pasát nevezte ki.¹⁸⁴ Úgy tűnik, mintha Pápa szandzsák nélküli vilájet lenne, hacsak a védelmére rendelt távoli vulcsitrini és saruháni szandzsákokat nem vesszük ide jelképesen.¹⁸⁵

A megrongálódott győri vár kijavítása után a nagyvezír az utolsó jelentős észak-dunántúli erősség, Komárom ellen vonult, előre küldve fiát, Mehmedet tábora egy részével.¹⁸⁶ A létfontosságú Duna-vonal biztosítása szempontjából kulcsfontosságú ko-

¹⁸⁰ A feladásra HIL TIGY 1594/50. (Hardegg IX. 28-i jelentése Mátyás főhercegnek); Török történetírók III. 229–230. (Kjátib Cselebi); Leó Mihály, Lengyel, HK 1959. 196–201.; Istvánffy 1868. 717.; Illésházy 1863. 12.; Kozics, HK 1891. 504–505.; Veress D. 1993. 80–83.

¹⁸¹ Vö. Kozics, HK 1891. 507–508.; Hausmann 1983. 190–194.; Pálffy 1999. 209.

¹⁸² A négy szandzsákból (vö. Abdul-Kadir Efendi) álló győri vilájetre Ivanics 1994. 80.; vö. még Dávid 1995. 156, 281.; Tóth, AUSz 1999. 67–68., a 3400 fős őrségre Ortelius 1603. 238.

¹⁸³ E feltevésre Tóth, AUSz 1999. 68.; az esztergomi, székesfehérvári, egy közép-dunántúli szandzsák, s a szandzsáknak is vett pápai alkothatta a győri vilájetet, Dávid 1995. 381.

¹⁸⁴ Korábban Mehmednek tulajdonították, s október második felére tették, vö. MTK II. 414.; Pápa X. 3-i megszállására vö. Ivanics 1994. 80–81.; Dávid 1995. 283.; Pálffy 1997. 12–15.

¹⁸⁵ A szandzsák nélküli pápai vilájetre Dávid 1995. 284.; a vulcsitrini és saruháni szandzsákok Pápához rendelkezése Tálikizáde, vö. Woodhead, 1983. 57, 359.; Tóth, AUSz 1999. 69.

¹⁸⁶ Komárom vívására Ortelius 1603. 238.; Istvánffy 1868. 718–719.; Kecskés 1984. 101–107.

márami várat Erazmus Praun főkapitány és helyettese, Starsich Farkas védte. A gyengén megerősített város védelmére nem tettek kísérletet, hanem felgyújtották azt. A vár csekély őrséggel rendelkezett, élelem és hadianyag dolgában sem állt jól. Sokat lendített a védelem ügyén, hogy még az ostrom kezdeti szakaszában Pálffy Miklós kerülő úton erősítést (burgundi félezred), továbbá élelmet, utánpótlást juttatott be a várba. A hatalmas oszmán had közben október 4-én megérkezett Komárom alá, s október 7-én a török tüzérség megkezdte a vár lövetését a Duna-part felől. Mivel az ágyúk a széles Duna miatt nagy távolságra voltak a vártól, kevés kárt tudtak tenni a falakban. Ezért Szinán átküldte a tatárokat a csallóközi oldalra, birtokba vette e részt, s október 8-ra hidat veretett a Dunán. Ezután 18 ágyút vitetett át a csallóközi oldalra, amelyeket előbb a felégetett város temploma mellett állíttatott fel, később pedig a várárok közelében ásatott sáncoknál, s innen lövette a vár nyugati bástyáit. Az erős falakkal nem boldogult a török tüzérség, ekkor a nagyvezír résrobbantással próbálkozott. Starsich Farkas kapitány válogatott vitézekkel rajtaütött az aknaásókon és az őket védelmező janicsárokon, így e próbálkozás is megghiúsult. Az ostrom e fázisában súlyosan megsebesült Erazmus Praun főkapitány, aki az ostrom után, novemberben bele is halt sebesülésébe. A védelem tényleges irányítását így helyettesének, Starsich Farkasnak kellett átvennie, aki október 22-én eredményes kitörést hajtott végre a visszavonulást már elkezdő törökök ellen.¹⁸⁷ A török tüzérség október 24-én még lőtte a várat, másnap, október 25-én azonban már megkezdődött az általános visszavonulás. A vár szívós ellenállása, a hadjárat várostromai során és a török táborban kitört járvány miatti veszteségek, továbbá a hadjárat idő végének közeledése és a hideg időjárás arra kényszerítette Szinán pasát, hogy eredmény nélkül zárja Komárom közel háromhetes (október 4–24.) ostromát.¹⁸⁸ Szinán Buda felé vonult el seregével, s felgyújtatta a dunai hidat, hogy a közelben levő keresztény sereg ne tudja üldözni. A keresztény had jelentőssé növekedhetett a hadjárat vége felé, hiszen október 20-án Teuffenbach 12 ezer gyalogosra és 6 ezer lovasra tett csapatai is egyesültek a császári-királyi haddal.¹⁸⁹ Mátyás főherceg október 25-én meginduló hadával ugyan Komárom közelébe nyomult, de a vár felmentését vagy az oszmán had üldözését nem kísérelte meg. A keresztény tábor november 4-én oszlott fel, s hasonlóképpen pusztították a csapatok a Csallóközt, mint korábban a törökök Komárom ostroma alatt.¹⁹⁰

Szinán nagyvezír 1594. évi hadjáratában a török őrségek kitartásának, nagy erők felvonultatásának és a Habsburg-hadvezetés hibáinak köszönhetően majdnem teljes

¹⁸⁷ Általános, 4-5 ezer török elestével járó támadásra X. 22-én Jačov 1997. 69.

¹⁸⁸ Az elvonulása okaira Istvánffy 1868. 720.; Pecsevi és Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 112, 231.; a visszavonulásra vö. X. 23-i és 26-i jelentések Komáromból HHStA Turcica K 81. fol. 40.; Komárom megvédésére Bánlaky 1940. 130.; Kecskés 1984. 106–107.

¹⁸⁹ 24 ezer lovas, 60 ezer gyalogos volt a keresztény táborban, vö. Jačov 1997. 69.

¹⁹⁰ A Csallóköz török és császári pusztítására vö. Illésházy 1863. 16.

áttörést hajtott végre az Észak-Dunántúlon. Győr elestével az oszmánok Buda után következő nagy célpontja (kizil elma), Bécs is elérhető közelségbe került, s a török hátába került a dél-dunántúli végváraknak is.¹⁹¹ Színán a háború eredményes folytatása érdekében ezúttal is teletetett Magyarországon csapatokat. A tatárok közül 1000–1000 főre tehető kontingensek maradtak Pápán, Székesfehérváron, illetve Temesváron.¹⁹² Talán a nyugati terjeszkedés, Bécs ostroma érdekében került arra sor, hogy Győr és Pápa vilájtetté szervezése mellett a Dél-Dunántúlon a szigetvári szandzsákokat is beglerbégséggé tették, s élére Tirjáki Haszánt nevezték ki beglerbéggé.¹⁹³

Császári részről a török győri áttörése után védelmi intézkedésekre került sor. Alsó-Ausztria és Bécs, s a maradék Észak-Dunántúl védelme érdekében létrehozta egy „magyaróvári és sárvári végek” (ungarisch Altenburgische und Scharwarische Grenze) elnevezésű végvidéki főkapitányságot. Az új védőövezet kialakításánál figyelembe vették Nádasdy Ferenc tervzetét. A főkapitányság két pólusra támaszkodott: egyrészt a Nádasdy birtokában levő Sárvárra és a Bécs védelme szempontjából fontosabbá váló, Győr ellenvárává előlépő Magyaróvárra. Óvár lett a székhelye az 1595 januárjában főkapitánnyá kinevezett Siegmund Hagernak.¹⁹⁴ A kiélezett helyzetben a Habsburg-félnek rendkívüli erőfeszítéseket kellett tennie a veszély elhárítására, s a Keresztény Liga tagjainak fokozott támogatásával nagy ellentámadást indítania a következő évben.

3. A Habsburg–erdélyi koalíció diadala (1595)

Győr meghódítója, Színán, ezúttal is Belgrádban telet és a következő évi, Bécs ellen indítandó hadjárat megszervezésén munkálkodott. Közben azonban olyan fejlemények következtek be, amelyek beláthatatlan időre elhalasztatták Bécs tervezett ostromát és az Oszmán Birodalom elkerülni kívánt kétfrontos háborújához vezettek. Az egyik fejlemény szorosan kapcsolódott az előző évi politikai fordulathoz, az Erdélyi Fejedelemség Portától való elszakadásához. Carrillo tárgyalásai után a Bocskai István vezette küldöttség írta alá 1595. január 28-án a *prágai szerződést*, amely a Habsburg Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség katonai és politikai együttműködésének alapjait fektette le.¹⁹⁵ Eszerint Rudolf császár-király és Báthori Zsigmond fejedelem katonai-politikai szövet-

¹⁹¹ Az 1594. évi török hadjárat értékelésére Tóth, HK 1985. 765–766.

¹⁹² Ivanics 1994. 81–82.

¹⁹³ A szigetvári vilájtetre Dávid 1995. 153–155, 280, 400–404.; Tóth, AUSz 1999. 69–70.

¹⁹⁴ Vö. erre Pálffy 1999. 214–217.

¹⁹⁵ A prágai szerződésre Goos 1911.; EOE 1877. III. 342–345.; Benda 1986. 25.

séget kötött az Oszmán Birodalommal szemben. A háború folytatásához Rudolf pénzügyi és katonai segítséget ígért az erdélyi fejedelemnek. A szövetséget dinasztikus házasságkötés pecsételte meg. Rudolf császár a Belső-Ausztria kormányzásával megbízott, nemrégien elhunyt Károly főherceg egyik lányát – Zsigmond lengyel király feleségének, Annának a húgát –, Mária Krisztierna főhercegnőt ígérte feleségül a fejedelemnek. A dinasztikus kapcsolat gondolata már 1587-ben fölmerült, de akkor nem volt időszerű, az erdélyiek a Habsburg-trónjelölt ellen foglaltak állást a lengyel örökösödést illetően. Most a prágai szerződést aláíró Bocskai István a március 5-én Grácban megkötött házassági szerződésnél is a fejedelmet képviselte. Ebben 55 ezer Ft értékű hozományt, s ugyanennyi értékű ellenhozományt állapítottak meg, a 60 ezer forint értékű nászajándék fejében pedig Zsigmond a fogarasi uradalmat kötötte le leendő hitvese számára.¹⁹⁶ A prágai szövetségi okmány a speyeri szerződéshez hasonlóan leszögezte, hogy a fejedelem örökös nélküli halála esetén a Habsburgokra száll Erdély. A szerződés a korábbi, János Zsigmonddal kötött megállapodások (1549. évi nyírbátori, 1551. évi szászsebesi szerződések) nyomvonalán haladt akkor is, amikor Zsigmond esetleges lemondása esetén az oppelni hercegséget helyezte kilátásba kárpótlásul Erdélyért. Német birodalmi hercegi címet is ígért a szerződés, s az aranygyapjas rendet. A prágai szerződés azt jelentette, hogy Rudolf jelentős erőket tudott mozgósítani a török birodalom hátában, mintegy „második frontot” tudott megnyitni. E lépéssel Zsigmond és a megnyerésén évek óta fáradozó pápai–Habsburg diplomácia megmentette Bécset és a Királyi Magyarországot az egyébként valószínűleg bekövetkező teljes bekebelezéstől. Zsigmond személyes és Erdély kollektív tragédiája, hogy a kezdeti sikerek ellenére a „második front” tartós működtetése meghaladta Erdély és a vele szövetséges román vajdaságok együttes anyagi, katonai kapacitását.

A prágai szerződéssel egy időben Báthori Zsigmond maga is szövetségi szerződések megkötését kezdte szorgalmazni Havasalfölddel és Moldvával. Mihály havasalföldi vajda hajlott Zsigmond hűbéruraságának elfogadására, de Áron inkább a lengyelek felé orientálódott. Ezért Zsigmond Moldva ellen küldött csapatokat, elűzette Áront és helyébe Stephan Razvant ültette. 1595. május 20-án Mihály megbízottai aláírták az Erdélyi Fejedelemséggel való szövetségi szerződést, amely egyben az erdélyi fejedelem hűbérúri elismerését is jelentette. Június 3-án Stefan Razvan megbízottai írtak alá hasonló tartalmú szerződést Gyulafehérváron. Eszerint a két vajdaság felmondta a török uralmat, örökösödési joggal felruházva fejedelmének választotta Zsigmondot, akinek jogában állt a vajdát kinevezni, felségjelvényekkel (bot, zászló, kard) megerősíteni, tanácsosait jóváhagyni.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Vö. EOE 1877. III. 345–346.

¹⁹⁷ A román vajdaságokkal való szövetségkötésre EOE 1877. III. 349–351.; Benda 1986. 26.; a VI. 3-i moldvai szerződésre vö. Szilágyi, TT 1877. 234–238.

A másik fontos fejleményt az oszmán vezetésben bekövetkezett személyi változások jelentették. 1595. január 16-án, ötvenéves korában elhalálozott III. Murád szultán és helyébe fiatal, 29 éves fia, III. Mehmed lépett. Az új uralkodó a fratricidium (testvérölés) II. Mehmed óta érvényben levő kegyetlen, de a birodalom egységét biztosító szokását gyakorolva 28 testvérét ölette meg. Az új szultán jelentős mértékben átalakította a kormányzatot is; Szinán pasát leváltotta és annak ellenfelét, Ferhád pasát nevezte ki nagyvezírré.¹⁹⁸ Győr meghódítójának átmeneti bukását részben a távollétében óhatatlanul bekövetkező portai intrikának, részben pedig a megváltozott külpolitikai helyzetnek tulajdoníthatjuk. Szinán ellenfelei azzal érvelhettek, hogy a vazallus államok felkelését a nagyvezír hibás intézkedései idézték elő.

A Porta e bonyolult helyzetben békeajánlatot tett Rudolf császárnak. Illésházy István megemlítette, hogy „teletszaka is mind velenczések, mind angliai királyné által frigyet kíván vala az török császár, de ezek hallani sem akarták”.¹⁹⁹ A békeajánlatot Szinán nagyvezír nevéhez kapcsolhatjuk, az ő nevében tette ezt meg fia, Mehmed pasa.²⁰⁰ A budai pasa és a Habsburg-udvar közötti levélváltást 1595 februárjára vagy márciusára tették.²⁰¹ Valószínűnek vélem, hogy erre már februárban sor kerülhetett. Rudolf császár 1595. február 18-án Ernő főherceget értesítette a béketárgyalási kísérletről, amelyről a Budán fogva tartott Peter Bonhomo egykori portai titkártól értesült.²⁰² Mehmed pasa a Bécs királyának is titulált Mátyás főhercegnek írott levelében egyfelől azzal próbálta meg alátámasztani ajánlatát, hogy az új szultán Bécs bevételére akar hadjáratot vezetni. A budai pasa igyekezett úgy feltüntetni, mintha tudomása volna arról, hogy Mátyás békét szeretne kötni, s e célból a portugál király közbenjárásához is folyamodott volna. Mehmed békeajánlata két fontos elemet tartalmazott. Az egyik szerint a császárnak el kell vonnia kezét a magyaroktól, akik a békétlenséget szítják. Ez nem volt újdonság, a Porta már 1593–94-ben is felvetette ezt. A császári udvarnak tehát le kellett volna mondani a Királyi Magyarországról, amely annektált vagy vazallus formában az Oszmán Birodalomhoz kapcsolódott volna. Ezzel nem pusztán az előző évi török hódításokat (pl. Győr elfoglalása) fogadta volna el a Habsburg-udvar, hanem vereségét ismerte volna el, s lemondott volna egy olyan fontos tartományról, amely védelmét biztosította. A Magyarországról való lemondás mellett a másik, talán kevésbé lényeges feltétel az volt, hogy a Porta részére a háború miatt elmaradt három évi adót küldjék el.²⁰³ A békeajánlatot lehet úgy értékelni, hogy azzal a háttérben álló Szinán háborús politikáját

¹⁹⁸ L. Isolano, in: Benda, HK 1983. 656.

¹⁹⁹ Illésházy 1863. 29.; győri békeajánlatként említi Lele, Ae 1991/3–4. 111.

²⁰⁰ Az 1595 eleji török békeajánlatra összefoglalóan (Mehmed levele és Rudolf válasza török és német nyelvű változatának közlésével) I. Ivanics, WZKM 1992. 183–199.

²⁰¹ Ivanics, WZKM 1992. 184.

²⁰² Rudolf levelére Ernőhöz, I. Hatvani 1859. III. 76–77. (296. sz.)

²⁰³ Mehmed Mátyás főherceghez intézett levelére vö. Ivanics, WZKM 1992. 189–192.

igyekezett igazolni, az ajánlatot ténylegesen megtevő fia pedig apja romló helyzetét akarta megerősíteni.²⁰⁴ A békejavaslatra maga Rudolf császár válaszolt, lényegében kategorikusan elutasította azt.²⁰⁵ Válaszlevelében a Habsburg-uralkodó kifejtette, hogy lehetetlen feltétel, hogy elvonja kezét a magyaroktól, mivel ő a magyar szent koronát viseli és uralkodója az egész magyar nemzetnek. Rudolf arra is utalt, hogy a békét éppen az ajánlattevő Mehmed apja, Szinán szegte meg, aki bebörtönözte és megölette követét, s nagy sereggel vonult őellene. Végül kifejtette, hogy ha békét akarnak, az összes erődöt Eszékig bezárólag vissza kell adniuk.²⁰⁶ Szinán kétségkívül elfogadhatatlannak tűnő békeajánlatára, amely 1593 nyarán kitűzött minimális céljainak felelt meg, Rudolf császár hasonlóképpen túlzó követeléseket támasztó választ adott. Míg a nagyvezír a teljes Királyi Magyarország átadását kívánta, a császár a török hódoltság feladását szabta feltételül, azaz mindketten a teljes egykori Magyar Királyság feletti jogigénnyel léptek fel. Nyilvánvaló, hogy az ellentétes háborús célkitűzések kizárták a kompromisszumot, érdemi béketárgyalásokra nem kerülhetett sor. Ráadásul a békeajánlat mögött álló Szinán nagyvezírt február végén leváltotta III. Mehmed, így a kezdeményezést nem követhette folytatás.

Az adott helyzetben a Porta a legsürgetőbb kérdésnek a vazallus fejedelemségek felkelésének pacifikálását tekintette, ezért a fő erőket az al-dunai hadszíntérre küldte. A magyarországi fronton így csak kisebb sereg működött, feladata csakis a védekezés lehetett. Ez megkönnyítette a Habsburg-hadvezetés helyzetét, amely 1595 tavaszán ellentámadást szervezett.²⁰⁷ A Német-római Birodalomból, Itáliából, az örökös tartományokból, a Cseh Királyságból és a Királyi Magyarországról összeverbuvált főszereg vagy ún. alsó-magyarországi sereg létszámát nehéz pontosan meghatározni, hiszen a hadjárat folyamán, Esztergom ostroma alatt is érkeztek erősítések. Általában legalább 40 ezerre, inkább azonban 60-70 ezerre becsülték a szövetséges hadat.²⁰⁸ Egy 1595. november 25-i részletes, csapatokra lebontott zsoldoslajstrom szerint összesen 57 145 fő vett részt a hadjáratban. Ezen belül 15 430 lovassal és 47 145 gyalogossal számolt az összeírás. A lovasságon belül 6800 német, 2000 vallon lovas és 4930 magyar huszár, a gyalogságon belül pedig 18 400 német, 2500 vallon és 5815 magyar katona (hajdú) volt.

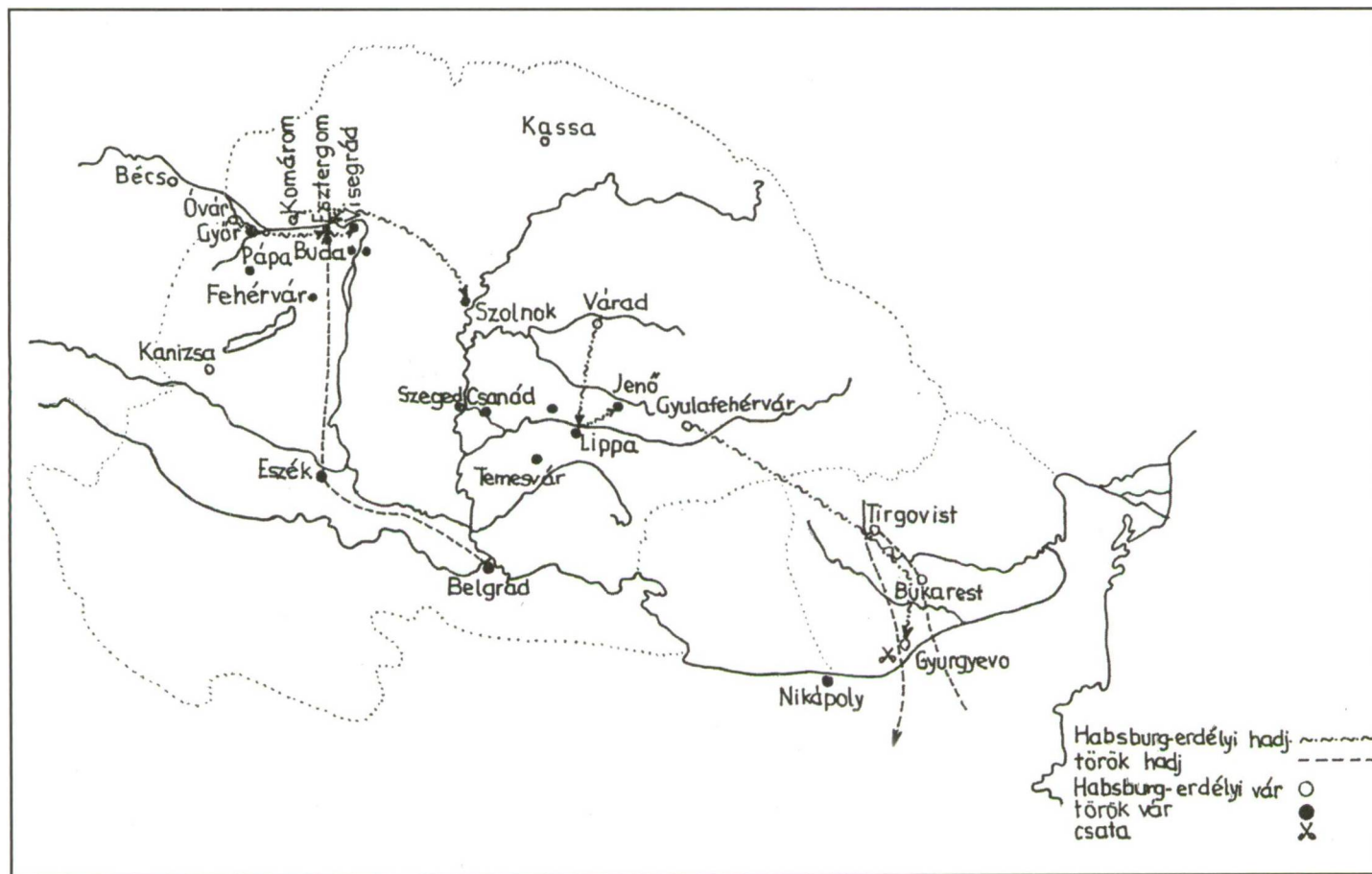
²⁰⁴ Erre vö. Ivanics, WZKM 1992. 185, 189.

²⁰⁵ Rudolf császár Ernőhöz írt II. 18-i levele, vö. Hatvani 1859. III. 76–77. (296. sz.)

²⁰⁶ Rudolf császár Mehmednek küldött válaszlevelére Ivanics, WZKM 1992. 192–195.

²⁰⁷ Az 1595. évi hadműveletekre Rónai Horváth 1897. II. 121–125.; Bánlaky 1940. 144–172.; Magyarország hadtörténete I. 215–216.; Magyarország története III/1. 665–668.; Yücel-Sevim 1991. 25–26, 34.

²⁰⁸ 70 ezerre Török történetírók III. 116. (Pecsevi) 234. (Kjátib Cselebi); 60 ezerre Istvánffy 1868. 728.; 60 ezer főre Pilch 1933. 212.; 40 ezerre, erősítésekkel 60 ezerre Rónai Horváth 1897. II. 121.; Gömöry, HK 1891. 463.; Csorba 1978. 144.; 38 ezer főre Magyarország hadtörténete I. 215. (Marosi Endre)

4. sz. térkép Az 1595. évi hadjárat

Ehhez járult a pápai haderő 12 ezer gyalogossal és ezer lovassal, a Ferranto Rossi vezette 3 ezer fős, 1594-től Magyarországon tartózkodó itáliai kontingens, a mantovai herceg irányítása alatt álló 3200 fős (1500 gyalogos, 1700 lovas) csapat.²⁰⁹ A komáromi táborban lassan gyülekező csapatok tényleges létszáma a hadjárat kezdetén jóval kisebb lehetett, június végén nem érte el a 40 ezret sem, 35 ezer fő lehetett, mert számos csapat később csatlakozott.²¹⁰ A csatlakozó csapatok közül kiemelendő a júniusban Rómából elinduló és augusztus 22-én Esztergomhoz érkező 13 ezres, Francesco Aldobrandini vezetése alatt álló pápai kontingens.²¹¹

A fővezér a tapasztalt, németalföldi harcokban kitűnt, 52. évében járó Graf Karl von Mansfeld lett.²¹² Rudolf császár 1594. október 11-én kelt levelében megkérte öccsét, Ernő főherceg németalföldi kormányzót, hogy a magyarországi török háború fővezérének fogadja fel és vele fizetésében egyezzen meg.²¹³ Mansfeld jelentős csapattal érkezett: az Adolf Schwarzenberg vezette 2 ezer vallon lovassal, továbbá 2500 vallon (egy-egy 1500 és 1000 fős regiment) gyalogossal.²¹⁴ Mansfeld alkalmazása jó elképzelésnek bizonyult, hiszen kiváló stratégiai érzékkel rendelkezett, drákói fegyelmet tartott a táborban és a török harcmódot jól ismerő magyar vezéreket – ellentétben a külföldi zsoldosvezérek többségével – megbecsülte.²¹⁵ Főhadparancsnokként ezúttal is Habsburg-főherceg állt Mátyás személyében az alsó-magyarországi sereg élén, de ő csak a főhadparancsnok-helyettesnek titulált, teljhatalommal rendelkező Mansfeld halála után jött el a sereghez, s vette át a fővezérletet. Mansfeld után rangban a történeti irodalomban Burgai Károlyként emlegetett Carl zu Burgau őrgróf következett főtábornokmesterként. A tüzérség élén tábori főhadszertárnokként Giovanni Medici állt. A hadsereg főélés mestere Wolf Jürger báró, főstrázsamestere Johann Tilly volt. A katonaság elszállásolásáról főkvártélymesterként Carl von Saloney gondoskodott. A hadsereg fegyelméért felelős főprofosz tisztséget egymást váltva két személy is ellátta a hadjárat során, előbb Rudolf Edler, majd Georg Eck, míg a kihágást elkövetők felett ítélező fősoltész

²⁰⁹ Az 1595. XI. 25-i zsoldoslajstromra HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 317r–324v; a nem egészen pontos összesítésekre uo. fol. 323.; a forrást feldolgozta és mellékletben magyarul közölte Bagi 1998. 49–58.; vö. még Bagi, Ae 1999/4. 60.

²¹⁰ Vö. Bagi, Ae 1999/4. 61.; csak 20 ezer főt említ Codex Vindobonensis Palatinus 7352.

²¹¹ A zsoldoslajstrom szerint 12 ezer gyalogos, ezer lovas HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 323v; a 13 ezres létszámról Istvánffy 1868. 729.; 12 ezer fő felett, Banfi, HK 1939. 17–20.; Bagi, Ae 1999. 60.; 8 ezer főre Csorba 1978. 145.; 15 ezer főre Jačov 1997. 119.

²¹² Graf Carl zu Mansfeld (1543–1595) 1582-ben ezredesi, 1586-ban tábornoki rangban harcolt Németalföldön, 1595 márciusában birodalmi hercegi rangot kapott, vö. Bagi, DH 1998. 3–4. o. 5. jz.

²¹³ Rudolf levelére l. Hatvani 1859. III. 73. (294. sz.)

²¹⁴ 2 ezer lovasra, 2 ezer gyalogosra vö. Istvánffy 1868. 728.; 2 ezer vértésre, 3 ezer gyalogosra Isolano, Benda, HK 1983. 656.; a tényleges 4500 főre vö. XI. 25-i zsoldoslista, HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 318r, 320v; 321r; Bagi, Ae 1999/4. 61.

²¹⁵ A magyarok megbecsülésére, a drákói fegyelemre Illésházy 1863. 18.; Istvánffy 1868. 728.

Stephan Aue volt. A poggyász, az élelem és az utánpótlás szállítását illetően Abraham Portner főszekérmester volt illetékes. A csapatok riadóztatása Hanus Bernhard von Zeel „lármamester” feladata volt. A felsorolt tisztek alkották az 1595. évi alsó-magyarországi szövetséges sereg szűkebb értelemben vett tisztikarát.²¹⁶

A sereg csak június vége felé kezdte meg a hadjáratot. Június 29-én elindultak a csapatok Komáromból, s a Duna mentén nyugati irányba haladtak. A hadjárat céljáról a másnapi, június 30-i haditanácsban folyt vita. Mansfeld már Pálffyhoz írt, június 27-i levelében kifejtett tervéhez ragaszkodva előbb Tata gyors bevételeét javasolta, csak utána akart Esztergom alá vonulni, míg Pálffyval az Esztergommal szemben fekvő Kakat (Párkány) erősségét kívánta elfoglaltatni.²¹⁷ Támogatta ebben a tervében David Ungnad, az Udvari Haditanács elnöke is. Pálffy Miklós ezzel szemben Esztergom azonnali megszállását indítványozta. A vitát az döntötte el, hogy hírt kaptak arról, hogy az ellenség Tata, majd Győr elleni támadásra számít.²¹⁸ Ekkor megtévesztő manőverek után Mansfeld Esztergom alá vonult július elején.²¹⁹ Az Esztergomot védő Kara Ali bég kétségtelenül nehéz helyzetbe került, mivel a várat előző évi ostroma után nem sikerült teljes mértékben helyre állítani. A váratlan támadás miatt az őrség létszáma sem volt elegendő. Bár általában 2000 fő feletti török védősereggel számoltak, Gablmann hadinaplója szerint két bég vezetése alatt csak ezer török katona volt a várban.²²⁰ Illésházy tudósítása szerint a váratlan támadás miatt az esztergomi Ali bég kint rekedt, s „nappal vizen nagy viadallal 1000 magával bemene Esztergamban.”²²¹ Július első napjaiban körülvette Mansfeld Esztergomot, amelynek vívása több mint két hónapig tartott.²²² A fővezér az előző évi hibákat gondosan elkerülve igyekezett teljes ostromzár alá venni a várat. Ezért előbb július 2-án az elhagyott Rácvárost szállták meg, majd július 4-én a vallon gyalogság heves küzdelemben bevette a Szent Tamás-hegyen levő török palánkot, török nevén Tepedelent. Július 5-től megkezdődött Esztergom módszeres ostroma, a Szent Tamás-hegyről a várat, a Rácvárosból a Víziváros bástyáját lőtték. Július 11-én, 15-én és 16-án eredménytelen rohamokat vezettek a vallon csapatok a Víziváros

²¹⁶ 1595. XI. 26-i zsoldoslajstrom, HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 317.; Bagi 1998. 49.

²¹⁷ Erre Jedlicska 1897. 547–548. (902. sz.)

²¹⁸ Erre l. *Diarium bellicum*, HHStA Hungarica Fasc. 127. No. 31. fol. 148r–156v.; idézi Bagi, Ae 1999/4. 62.

²¹⁹ Székesfehérvár és Győr megszállására utaló manőverekről szól Istvánffy 1868. 729.

²²⁰ 2300 főre Gömöry, HK 1891. 467.; Bánlaky 1940. 149.; Csorba 1978.; 1000 főre HHStA Fasc. 127. 148r–156v; vö. Bagi 1998. 11, 63.; Bagi, Ae 1999/4. 61.

²²¹ Illésházy 1863. 19.

²²² Esztergom ostromára Istvánffy 1868. 729–738.; Ortelius 1603. 264–275.; Thuanus 1620. V. 608–617.; *Diarium rerum bellicorum ab Austriacis 1595 in Hungaria gestarum*, ÖNb, Codex Vindobonensis Palatinus 7249. fol. 5a–12a.; Gömöry, HK 1891. 462–481, 648–677.; Thúry, HK 1892. 68–80; 181–196.; Rónai Horváth 1897. II. 121–124.; Bánlaky 1940. 149–169.; Csorba 1978.; 143–156.; Jačov 1997. 121–127.; Bagi, Ae 1999/4. 59–65.

bevételére, ugyanakkor a törökök 14-én és 16-án éjszaka is veszteségeket okoztak kitöréseikkel az ostromlóknak. Július 18-án újabb rohamot indítottak Mansfeld a Víziváros ellen, ezt is visszaverték azonban a védők, akik elsüllyesztették a rohamot segítő hajót is, s több mint 200 fős veszteséget okoztak a támadóknak.²²³ Mansfeld ezután parancsot adott az esetleges felmentő sereg elleni védelemmel és őrszolgálattal megbízott Pálffy Miklósnak, hogy a teljes körülrzés érdekében foglalja el a Duna túlsó oldalán levő párkányi vagy kakati palánkvárat (Dsigerdelent). Párkány „szemben feküdt Esztergommal és ezen az úton az ellenség már kétszer juttatott katonát a várba.”²²⁴ Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc válogatott csapatokkal és ágyúkkal július 16-án kelt át a Dunán, s az ostrom nyolcadik napján, július 24-én öt oldalról megrohmozta, felgyújtotta a fából és földből készült erődöt. A megmaradt török őrség a vízen keresztül próbált menekülni, de legalább 50-en vízbe veszttek. Pálffy hadából csak 10 fő esett el, de sok sebesült volt.²²⁵ Thurzó György július 25-i levele szerint a csapatok „az kastélnak ustromnak mentenek, az Párkánt meggyújtván, az egyik részét az töröknek benne levágván, az Párkánt kezünkben adta tegnapi napon az jó megváltó urunk és Istenünk.”²²⁶ Párkány elestével az esztergomi török védősereg helyzete megnehezedett, mivel erősítést vízi úton nem kaphattak, s innen is lőhették az ostromlók a várat. A reménytelen helyzetbe került Esztergom megsegítésére hamarosan török felmentő sereg érkezett. Mansfeld számított erre, hiszen már korábban megszállta az Esztergomhoz közeli hegyeket (Szent Tamás-hegy, Károly- vagy Látó-hegy stb.), erődöket építtetett e magaslatokon, valamint Szent György-mezején, s gyalogságot és ágyúkat helyezett el ezekben.²²⁷

Esztergom felmentésére Szinánpasazádé Mehmed magyarországi szerdár jött a rendelkezésre álló csapatokkal. E sereg létszámát Istvánffy és Baranyai Decsi 30 ezer főre tette, s a török is ennyinek híresztelte.²²⁸ Míg e források vélhetően eltúlozták a török had erejét, az oszmán krónikások mindössze tízezer fős hadat említettek, s Gablman is ennyinek tudta.²²⁹ Egy török fogoly július közepi vallomása szerint 6000 török lovas, 3000 janicsár, 500 gyalogos és 900 tatár gyűlt össze, s még vártak csapatokat Győrből, Pápáról és Hatvanból is.²³⁰ Utóbbi adat alapján is feltételezhető, hogy a török segélyhad meghaladhatta a 10 ezer

²²³ A rohamokra és a török kitörésekre vö. Istvánffy 1868. 730–731.; Ortelius 1603. 266.

²²⁴ Isolano, in: Benda, HK 1983. 656.

²²⁵ Jedlicska 1897. 549. (904/a. sz.); Baranyai Decsi 1982. 241.

²²⁶ Thurzó-levelei I. 152. (CLXIV. sz.)

²²⁷ Istvánffy 1868. 729–730.; Illésházy 1863. 19.

²²⁸ Istvánffy 1868. 733.; Baranyai Decsi 1982. 241.; Gablman VII. 29-i levele szerint egy török 30 ezer főnyinek mondta a szerdár hadát, OSzKK Fond 32/429. –vö. Bagi, Ae 1999/4. 62.

²²⁹ Török történetírók III. 116. (Pecsevi), 235. (Kjátib Cselebi); Gablman VII. 29-i levelére vö. előző jegyzet; vö. még *Diarium bellicum* 1595.; HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 134v.

²³⁰ HHStA, Turcica K 81. fol. 85.; vö. még Bagi, Ae 1999/4. 62.

főt. Egy forrás 20 ezer főre (17 ezer lovas, 3 ezer gyalogos) tette a felmentő hadat.²³¹ Isolano reálisnak tűnő becslése szerint 15 ezer lovasa és 2 ezer gyalogosa, azaz 17 ezer fős hadserege volt Szinán fiának.²³² Sepsi Laczkó Máté úgy tudósított, hogy Szinán fia „Mahumet begler bék tizenötezer törökkel jött Esztergom segítségére.”²³³ Összességében 15–16 ezer főre becsülhetjük az Esztergom felmentésére érkező sereget.²³⁴ A budai, temesvári, győri és szigetvári beglerbégek csapatai, tehát a magyarországi vilájetek hadereje alkotta a sereg zömét, amelyhez csatlakozott a Nándorfehérvárról jövő Mehmed szerdár csapataival, továbbá Lala Mehmed anatóliai beglerbég vezetésével a Havasalföldről júliusban átirányított anatóliai és ruméliai csapatok egy része, s jelen volt e seregben az aleppói beglerbég is.²³⁵ A július 22-én elinduló oszmán had július 25-től kisebb-nagyobb csatározásokkal igyekezett zavarni Esztergom ostromát, illetve erősítést, élelmet próbált bejuttatni a körülrzárt várba. A szerdár bizonyára tudatában volt annak, hogy a keresztény sereg kétszeres túlerőben van, ezért nyílt csatára csak akkor szánta el magát, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy másképpen nem tudja elvonni az ellenséget a vártól. Mansfeld igyekezett elkerülni azt, hogy két tűz közé kerüljön. Seregének egy részével folytatta az ostromot, másik részével pedig a támadó török csapatok ellen fordult. Az Esztergom további ostroma, illetve felmentése szempontjából fontos *esztergomi csatára augusztus 4-én* került sor.²³⁶ Egy forrás szerint négy hadoszlopra tagolódott a török sereg: az első, előljáró harcrendet Oszmán győri pasa alkotta, a másodikat Szinánpasazáde Mehmed szerdár, a harmadikban az anatóliai beglerbég kapott helyet, s végül háttvédként egy negyedik harcrend is volt.²³⁷ Az oszmán had más források szerint két részre tagolódva támadott. Valószínű, hogy a janicsárokból és más gyalogosokból, némi lovasságból álló, Szinánpasazáde vezette centrum és a temesvári, budai és szigetvári szpáhi lovasságból álló balszárny képezték a sereg nagyobbik részét, amely a táborából kivonuló Mansfeld csapataival harcolt. A másik részt Lala Mehmed anatóliai beglerbég és Oszmán győri beglerbég csapatai jelentették, akik a jobbszárnyon foglalva helyet a Károly-hegy felől támadtak. Velük szemben Schwarzenberg vette fel a küzdelmet. A harc délután 4 óra körül kezdődött meg. A centrumban Pálffy és Nádasdy magyar lovasokkal támadták meg a janicsárokat, akik feltartóztatták a támadást. A küz-

²³¹ Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 235.

²³² Isolano, in: Benda, HK 1983. 656.

²³³ Sepsi Laczkó Máté, in: ETA III. 28.

²³⁴ Vö. Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 216.; 20 ezerre Yücel-Sevim 1991. 34.

²³⁵ Vö. Török történetírók III. 116–117. (Pecsevi), 234–235. (Kjátib Cselebi)

²³⁶ Az esztergomi csatára Istvánffy 1868. 734–735.; Illésházy 1863. 19.; Török történetírók III. 116–118. (Pecsevi) 235–236. (Kjátib Cselebi); *Diarium bellicum* 1595. HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 133r–134v; Ortelius 1603. 271–274.; Thuanus 1620. V. 610.; Gömöry, HK 1891. 650–655.; Bánlaky 1940. 158–161.; Csorba 1978. 150–151.; Bagi, Ae 1999/4. 63.

²³⁷ Vö. *Diarium bellicum* 1595. HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 133v–134v.

delmet Mansfeld beavatkozása döntötte el, aki vallon és német lovasságával, német és olasz gyalogsággal jött Pálffy segítségére. A gyáva szerdár és a lovasság hamar megfutamodott, magára hagyta a gyalogságot, s ez eldöntötte a csata sorsát. A másik oldalon előrenyomuló Lala Mehmed hadát a Szent Tamás és más erődök ágyú- és puskatüze tizedelte meg, Oszmán győri pasa elesett. A várból kitörő védők segítették e török seregrészt, együttes erővel elfoglaltak két Duna melletti sáncot. Schwarzenberg lovassága végül megfutamította ezt a seregrészt is. Míg a török centrum és balszárny lovassága a budai úton menekült, e csapatok nagyobb része a Vízivárosba menekült be Lala Mehmed vezetésével. Így a várvédők kaptak erősítést, bár nem a gyalogságból, hanem az anatóliai lovasságból. Ezek létszámát Istvánffy 500-ra, a szemtanú Pecsevi 1400-ra tette.²³⁸ A török sereg vesztesége 4-5 ezer fő körül lehetett, mivel gyalogsága ilyen létszámú volt, s ez a lovasság menekülése után elesett vagy fogságba került. Nagy zsákmányra tettek szert a győztes keresztény csapatok a török táborban, kezükre kerültek a török ágyúk is.²³⁹

Bár az esztergomi csatában a felmentő sereg nagy vereséget szenvedett, a török őrség mégis erősítést kapott Lala Mehmed pasa csapataival. Az ostromlók a csata másnapján megadásra szólították fel a védőket, s Kara Ali bég tárgyalta is erről Pálffy Miklóssal. Az esztergomi bég arra hivatkozva utasította el a szerződés megkötését, hogy az anatóliai beglerbég 3 ezer katonával bejutott a várba, s neki nincs beleszólása a dolgokba.²⁴⁰ Lala Mehmed valóban átvette a várvédelem tényleges irányítását Kara Alitól, aki néhány nappal később egy roham során el is esett. A megadás elutasítása után Mansfeld összes ágyújával több irányból lövette Esztergomot. Lassan megérett az idő a Víziváros elleni rohamra. Közben a keresztény táborban járvány ütötte fel fejét, Mansfeld is megbetegedett, Komáromba utazott, s augusztus 14-én elhunyt. Halála után Mátyás főherceg vette át a fővezérletet, akinek megérkezéig Pálffy Miklós és Karl burgauai őrgróf irányította a hadműveleteket. Augusztus 13-án nagy rohamot indítottak a Víziváros ellen, elsősorban a keleti bástyát, valamint a győri és szigeti kapukat támadták. A hajnalban induló akciót először visszaverték a törökök, de körülbelül kilenc órás véres harc után délutánra elfoglalták a Vízivárost. A védők veszteségét 600 főre, az ostromlókét mindössze 60 főre tették egyes források, bár az megközelíthette a törökét.²⁴¹ Mátyás főherceg

²³⁸ Istvánffy 1868. 735.; Török történetírók III. 118. (Pecsevi); mindössze 250 főre Csorba 1978. 151.

²³⁹ 3 ezres veszteségre *Diarium bellicum* 1595. HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 134v; 4 ezres veszteségre Ortelius 1603. 272.; Sepsi Laczkó, in: ETA 1855. III. 28.; 5 ezer főre Baranyai Decsi 1982. 246.; Thuanus 1620. V. 610.; túlzással 14 ezer főre becsülte Istvánffy 1868. 735.; a szakirodalomban 4 ezer főre Gömör, HK 1891. 654.; Csorba 1978. 151.

²⁴⁰ A tárgyalásra vö. Török történetírók III. 119. (Pecsevi), 236–237. (Kjátib Cselebi)

²⁴¹ A két fél veszteségeire Istvánffy 1868. 737.; a Víziváros elestére Török Történetírók III. 237. (Kjátib Cselebi); 14-i keltezéssel leírására Csorba 1978. 152–153.; Bagi 1998. 31–33.

augusztus 18-i megérkezése után hamarosan, augusztus 22-én a pápai segélyhad is csatlakozott Esztergom ostromához. A Víziváros elestével reménytelen helyzetbe került Esztergom megfogytakozott őrsege, amelynek elsősorban vízkészletei voltak korlátozottak. Mátyás főherceg augusztus 18-án vette át a fővezérletet, s három nappal az Aldobrandini vezette itáliai segélyhad megérkezése után, augusztus 25-én támadást indított a vár ellen. A török védők elkeseredett küzdelemben – amelyben kb. 400 török és kétszer annyi keresztény katona esett el – öt rohamot vertek vissza.²⁴²

A védők utolsó reménye az Óbudánál gyülekező felmentő sereg volt, amelyről a szövetséges hadvezetés is hírt szerzett. A haditanács úgy döntött, hogy egy nagyobb felderítő sereget küldenek ki a török had ellen. A rajtaütésszerű támadásban részt vett Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, Don Giovanni Medici és Adolf Schwarzenberg 7-10 ezer fős, főként magyar, német és vallon lovassággal, s csekély számú gyalogsággal.²⁴³ Az augusztus 26-án éjszaka induló csapatok augusztus 27-e hajnalán érkeztek Pilisvörösvárhoz, ahol a török sereg 8 ezer főre becsült része táborozott, míg a zöm még Óbudánál volt. A sereg elővédjét Pálffy és Nádasdy huszárai adták, utánuk Schwarzenberg vallonjai jöttek, majd Karl burgauai őrgróf csapatai.²⁴⁴ Thurzó György röviden úgy összegezte az eseményeket, hogy „az mely tábora volt az töröknek Veresvárnál, azt megütötték”, s „kétszáz töröknél többet vágtak le”.²⁴⁵ A harcot Nádasdy kezdte meg, akit a számbeli fölényben levő törökök bekerítettek. Ekkor Schwarzenberg 3 ezer fős seregével segítséget vitt Nádasdynak. A heves küzdelemben megfutamították a törököt, vörösvári táborát elfoglalták. Az *augusztus 27-i vörösvári rajtaütésben* mindkét fél kevés embert veszített; a győztes keresztény fél 83 főt, míg a török 200 főnél többet. Fogságba esett Abdullah koppányi bég is.

A vörösvári kudarcról felnagyított hírek formájában bizonynyal értesültek Esztergom védői, akiknek Szinánpaszáde Mehmed szerdár az esztergomi csatavesztés után tíz napon belül segítséget ígért. Augusztus 29-én és 30-án újabb rohamokat kellett visszavernie a védőknek. Az erősen megrongálódott vár megvédésére a védőknek nem volt esélye, újabb felmentő seregben már nem bíztak, ezért szeptember 1-jén Lala Mehmed pasát és a Kara Ali helyébe lépett Szaid béget a vár feladására kényszerítették. Szeptember elsején tárgyalásokat folytattak a feltételekről. A vár védői saját fegyverükkel, valamint a várban tartózkodó nők és gyermekek szabadon elvonulhattak annyi saját poggyásszal, amennyit elbírtak maguk vinni. Szeptember 2-án került sor az esztergomi vár átadására és délig az 1700 főre tett katonaság, nők és gyermekek távozására a

²⁴² A VIII. 25-i rohamra vö. Gömöry, HK 1891. 664–665.; Csorba 1978. 154.

²⁴³ A vörösvári rajtaütésre vö. Istvánffy 1868. 738.; *Diarium bellicum* 1595. HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 139r; Thuanus 1620. V. 615.; Gömöry, HK 1891. 665–667.; Rónai Horváth 1897. II. 124.; Bánlaky 1940. 166–168.; Magyarország hadtörténete I. 216. (Marosi Endre)

²⁴⁴ L. Hatvani 1859. III. 80–83. (298. sz. irat); fordítására vö. Bagi, DH 1998. 9–10.

²⁴⁵ Thurzó-levelei I. 155. (CLXVII. sz. – IX. 2-i levél)

rendelkezésükre bocsátott 30 hajón. A várat Karl burgauai őrgróf vette át.²⁴⁶ Esztergom főkapitányává az ostrom során Párkány elfoglalásával, az esztergomi és vörösvári összecsapásokban jelentős érdemeket szerző Pálffy Miklóst nevezte ki december elején Rudolf császár.²⁴⁷ Esztergom több mint két hónapos, 63 napig tartó ostroma során a szövetséges sereg vesztesége bizonyosan felülmúlta az ostromlottakét. A dunai víziút biztosítása szempontjából fontos Esztergom szeptember 2-i visszafoglalásával lehetőség nyílt Buda ostromára, ugyanakkor Győrt is elszigetelt helyzetbe hozta. Esztergom visszafoglalása nagy visszhangot keltett, maga VIII. Kelemen pápa celebrált hálaadó misét Rómában ennek alkalmából.²⁴⁸

Esztergom elfoglalása után felmerült, hogyan folytassák a hadjáratot. Buda ostromának lehetőségét is felvetették, de ennek érdekében előbb Visegrádot akarták bevenni, illetőleg a Budánál állomásozó török csapatokat elűzni. Esztergom eleste nagy riadalmat keltett a kisebb, közeli török várak őrségeiben, Zsámbékot és Vörösvárt elhagyták. Szeptember 4-én arról tudósított Thurzó György, hogy a vörösvári törökök rémületükben „Vörösvárat meggyújtván megégették, és kimentek belőle.”²⁴⁹ Szeptember 16-án a pápai sereg Aldobrandini vezetésével, a szeptember 3-án 700 fős katonasággal érkező Vincenzo Gonzaga mantovai herceg, s Pálffy Miklós hada Visegrádhoz vonult. A magasan fekvő és nehezen megközelíthető felső várba húzódott 300 fős török őrség Oszmán aga vezetésével elutasította a megadást. Válaszul az ostromlók ágyúkat juttattak fel a hegyre, s lövetni kezdték a várat. Oszmán aga az esztergomihoz hasonló szabad elvonulás fejében hajlandó lett volna kapitulálni, de az olasz vezérek ragaszkodtak a fegyver nélküli elvonuláshoz. Az alkudozások közben megrohanták a várat, mire kegyelemre megadta magát az őrség, amelyet fogságba hurcoltak. Visegrád elfoglalása öt napos ostrom után, szeptember 21-én történt.²⁵⁰ Visegrád védelmére őrségül 200 magyar és 100 német katonát hagytak.²⁵¹ Visegrád elfoglalása volt az utolsó érdemi akciója a Mátyás főherceg határozatlan vezetése alatt álló, lassan felbomló alsó-magyarországi seregnek. Az esztergomi tábor morális bomlásában része volt a zsoldosok fizetetlenségének, a fegyelmezni nem tudó hadvezetésnek, amely eltúrte a fizetetlen katonaság

²⁴⁶ A vár feladására török szempontból Török történetírók III. 120–126. (Pecsevi), 239–241. (Kjátib Cselebi); szövetséges szempontból Hatvani 1859. III. 80–83. (298. sz.); Thurzó-levelei I. 155. (IX. 2-i levél – CLXVII. sz.); Jedlicska 1897. 550–551. (909. sz.); Bagi, Ae 1999/4. 64.

²⁴⁷ A Pálffyval kötött 1595. X. 10-i szerződésre Jedlicska 1897. 551–556.; XII. 1-i kinevezésére uo. 59.

²⁴⁸ Istvánffy 1868. 739.

²⁴⁹ Thurzó-levelei I. 156. (CLXVIII. sz.)

²⁵⁰ Visegrád ostromára Istvánffy 1868. 739. – Ő Piri agának nevezi Visegrád védőjét.; Oszmán agát említi Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 242.; vö. még Thuanus 1620. V. 617.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 657.; Illésházy 1863. 19–20.; a szakirodalomban Jačov 1997. 127.; Rónai Horváth 1897. II. 124.

²⁵¹ L. Jačov 1997. 127.

erőszakoskodását a lakossággal szemben. Ehhez járult a járvány pusztítása, elsősorban az itáliai katonaság körében.²⁵² Ilyen körülmények között Mátyás főherceg nem mert Buda ostromába belefogni, sőt az is kérdéses, hogy akár egy Vác elleni támadásra sor került-e egyáltalán. Istvánffy Miklós szerint a felgyújtott, kiürített Vácot is megészálta és őrséggel rakta meg Pálffy Miklós.²⁵³ Más források ugyanakkor arról tudósítanak, hogy a Vác elleni akció nem járt sikerrel, mivel a budai pasa ment oda, ezért Esztergomba vonultak vissza a keresztény csapatok.²⁵⁴ A török csapatok felocsúdvá az Esztergom elvesztése okozta sokkból támadásaikkal nyugtalanították a szövetséges csapatokat. Mátyás főherceg szeptember végén ezért azt tervezte, hogy Komáromig húzódik vissza, s a Dunán átkelve Tatát és Szentmártont foglalja el.²⁵⁵ E várak megtámadására sém került azonban sor.

Mátyás hamarosan Bécsbe utazott, távozásával Felvidéken tartózkodó öccse, Miksa főherceg vette át a magyarországi hadműveletek irányítását, aki helyetteséül Gonzaga mantovai herceget nevezte ki. Miksa felső-magyarországi csapataival Esztergomtól először Egerhez vonult, majd megtévesztőnek szánt hadmozdulatok után Szolnok alá érkezett október 17-én. Már közeledésének hírére kisebb török helyőrségek elhagyták és felgyújtották váraikat. Ilyen volt (Török) Szentmiklós, Szarvas és Békés. Miksa elkezdte Szolnok ostromát, felállította az ágyúkat és lövette a várat. Beköszöntött azonban a hideg idő, az ellátás is akadozott, s a katonaság téli szállásra akart vonulni. Ezen kívül hírek keringtek török felmentő sereg érkezéséről is. Ezért Miksa vezérei tanácsára felhagyott Szolnok ostromával, s visszavonult seregével.²⁵⁶ Szolnok rövid ideig tartó ostroma jelentette a magyarországi fősereg hadjáratának végét. Az 1595. évi császári hadjárat egyetlen igazi sikert hozott, Esztergom visszavételét. E siker alapjait kétségtelenül az erdélyi diverzió teremtette meg, amelynek következtében a török főerőit nem a magyarországi, hanem a havasalföldi hadszíntérre koncentrálták.

Mellékhadszíntereken is folytak harcok 1595-ben. Előbb a Dél-Dunántúlon lendültek támadásba a helyi királyi csapatok. Zrínyi György dunántúli főkapitány és Johann Herberstein szlavón főkapitány kezdeményezésére támadást indítottak az előző évi célpont, a Dráva-menti Babócsa ellen. Saját főkapitányságuk csapatain kívül rendelkezésükre álltak Ferdinánd főherceg stájer csapatai, továbbá csatlakozott Haim Kristóf kanizsai főkapitány is a kanizsai őrséggel. A 10 ezer főre tehető had közeledésének hírére Babócsa török őrsége elhagyta a várat, s felgyújtotta azt. Babócsa elfoglalását július 30-ra

²⁵² L. Illésházy 1863. 20.

²⁵³ Istvánffy 1868. 740.; a járványra l. még Szamosközy 1880. IV. 51.

²⁵⁴ November elején, Isolano, Benda, HK 1983. 657.; kétszer is Váchoz vonultak siker nélkül, Illésházy 1863. 20.; Vác elfoglalására Magyarország hadtörténete I. 216. (Marosi Endre)

²⁵⁵ Vö. Bagi 1998. 47.

²⁵⁶ Istvánffy 1868. 754–755.; Isolano, in: Benda, HK 1868. 657.; Helius, in: Reusner 1770. 262.; a szolnoki támadásra Bánlaky 1940. 171.

tehetjük. A vár megszállása után vita folyt a hadjárat folytatásáról. Zrínyi az elfoglalt Babócsa helyreállítását, Herberstein Pécs megrohanását, mások Szulejmán emlékhelye, a Szigetvár-melletti Turbék (Sibót) feldúlását javasolták. Zrínyi indítványa győzött, a csapatok egy hétig a babócsai vár helyreállításán dolgoztak. Babócsa parancsnokává Horvát Miklós kanizsai hadnagyot nevezték ki, s őrségül egy német századot hagytak a várban. E kis vár elfoglalásával véget ért a rövid, júliusi dél-dunántúli hadjárat.²⁵⁷ A hadműveletek hamarosan folytatódtak a közeli Horvátország területén. A visszatérő Herberstein kezdeményezésére támadás indult Petrinja erődjének meglepetésszerű elfoglalására. Az akcióban részt vett Erdődy Tamás horvát bán, Eggenberg és Lenkowicz is. Az ostromlott Petrinja várát Rusztán bég védelmezte. A vitéz török parancsnok rögtön megtámadta a Petrinja alá vonuló sereget. Az összecsapásban súlyosan megsebesült a bég is, s csapatával visszavonult a várba. Az éjszakai rohamot a török őrség visszaverte. A keresztény had másnap reggel visszavonult Sziszek felé. Amikor azonban hírt kaptak arról, hogy Rusztán sebesülésébe belehalt és a petrinjai őrség készül elhagyni a várat, visszatértek Petrinja alá. A várat a török katonaság nagyobb része már elhagyta, így az ostromlók a várban maradt védőket megölve könnyűszerrel elfoglalták azt.²⁵⁸ Petrinja elestének hírére a török őrség felgyújtotta és elhagyta Hrasztovicát, Gorát. E várakat Herberstein kijavíttatta és őrséget helyezett el bennük.²⁵⁹ A dél-dunántúli és horvátországi július végi–augusztusi hadműveleteket úgy összegezhetjük, hogy a főként végvári csapatokból és más helyi erőkből álló királyi hadak ellenállásba sem ütközve foglaltak el csekély létszámú őrségük által elhagyott kis török várakat.

A Rudolf császárral szövetkező Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem csapatai két fronton is harcoltak a törökkel, az Erdély védelme szempontjából fontos Temes–Maros vidéken és Havasalföldön. Időrendben előbb a temesvári beglerbégséghez tartozó részen indult meg a küzdelem. Az itteni harcok folytatódtak akkor is, amikor Báthori Zsigmond fejedelem az 1595-ös hadjárat egyik főhadszínterévé váló Havasalföldre hadjáratot indított. A Báthori István orosz hadjáratában tűzkeresztséget szerzett Borbély György lugosi főkapitány parancsot kapott az ellenség megtámadására.²⁶⁰ Borbély kisebb sereggel először a mindössze 40 fős őrséggel rendelkező Bokszeg váracsát kényszerítette megadásra. Ezután Varsánd (Varsóc) erődjét vette körül, amelyet 400 fővel védett Deli Kurt aga. A várat felgyújtották az ostromlók, s a kimenekülő őrség nagy részét levágták. Egy török portyázást megtorlandó Báthori Zsigmond fejedelem

²⁵⁷ Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 70.; Istvánffy 1868. 740–741.; Sepsi Laczkó, in: ETA III. 1855. 28.; V. Molnár 1987. 74.; Jačov 1997. 120.; tévesen VIII. 7-re tette Babócsa bevételét Bánlaky 1940. 172.

²⁵⁸ Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 70.; Istvánffy 1868. 741–743.; Bánlaky 1940. 172.; Jačov 1997. 121.

²⁵⁹ Istvánffy 1868. 743.

²⁶⁰ Borbély Maros-menti hadjáratára vö. Márki, HK 1894. 347–364.; Bánlaky 1940. 175–177.

parancsára egy nemesi csapat Tótváradja mezővárost dúlta fel, s 200 törököt vágott le. Borbély folytatva sikeres vállalkozását Facsádot (Facsetet) kezdte ostromolni. A török őrség először megtagadta a vár átadását, de annak felgyújtása után szabad elvonulás fejében átadta Facsádot.²⁶¹ Szulejmán temesvári pasa Facsád felmentésére jött nyolcezer főre becsült seregével augusztus 12-én Borbély György kilencezerre tett hadával ütközetet vívott a facsádi vár közelében. A facsádi ütközet tüzérségi párbajjal kezdődött. A magasan tüzelő török ágyúk nem okoztak kárt, ellenben az erdélyi tüzérség sikeresebben működött. A török támadás az első csatasort visszavetette, de a lovasság megfutamította a támadókat. Borbély serege 300 főt veszített, a temesvári pasáé többet. Két béget, a jenőit és a lippait is fogságba ejtettek. A facsádi győzelem hírére két kisebb török erődöt, Eperjest és Solymost elhagyta és felgyújtotta őrsége.²⁶² E sikerektől felbuzdulva Borbély a térség egyik legjelentősebb vára, a Maros-menti Lippa ellen vonult seregével. Lövetni kezdte a várat, majd rohamot indított. Lippa védői értékeikkel való szabad elvonulás fejében feladták a várat augusztus 18-án.²⁶³ Lippa eleste megrémítette a környező kis várak török őrségeit; sorra hagyták el Világosvárt, Pankotát, Sirit, Csanádot és Aradot.²⁶⁴ Borbély György nyári Maros-menti hadjárata igen eredményes volt, hiszen kisebb erőkkel is megadásra bírta Lippát, legyőzte a temesvári pasa hadát, s számos kis vár került kezére. A temesvári vilájet északi része Jenő kivételével az erdélyiek birtokába jutott. Borbély sikeres hadműveletei tették lehetővé Temesvár ostromát, amelyre a következő években kétszer is sor került. A hadjárat lezárását Jenő ostroma jelentette. Szeptember 16-án a Borbély György által küldött Békes István lugosi bán ezer lovassal és gyalogossal vette körül Jenőt, majd másnap Király György váradi főkapitány-helyettes megjelent a váradi csapatokkal. Intenzív lövetés után a törökök feladták a várost, s visszahúzódtak a várba. A jenői vár ostromát megnehezítette a várat körülvevő Körös, amelyet csatornák ásásával próbáltak eltéríteni. Ezt megakadályozta az októberi esőzés. Ezután a várárkok feltöltésével próbálkoztak, s a vár további lövetésével. Október 15-én már rohamra került sor, de a védők visszaverték ezt. Borbély György erősítést hozott az ostromlóknak, s ennek hatására Jenő védői ingóságaiikkal való szabad elvonulás fejében feladták a várat. Október 22-én Jenő az erdélyi fejedelem birtokába került.²⁶⁵ Jenő elfoglalásával teljessé vált a Maros-vidék visszafoglalása. Borbély György júliustól októberig tartó hadjárata teljes sikert hozott; több kisebb erőd mellett az erős várnak mondható Jenő és Lippa is az Erdélyi Fejedelemség birtokába jutott, amelyeket a török visszakövetelt a későbbi erdélyi fejedelmektől.

²⁶¹ Bokszeg, Varsánd, Tótváradja és Facsád ostromára Baranyai Decsi 1982. 226–232.; Istvánffy 1868. 743–744.; Márki, HK 1894. 350–351.

²⁶² 8 ezres török seregére Baranyai Decsi 1982. 233–236.; 8 ezres török és 9 ezres erdélyi hadra Szamosközy 1880. IV. 55.; 2 ezer főre Istvánffy 1868. 744., vö. még Bánlaky 1940. 176.

²⁶³ Baranyai Decsi 1982. 237–239.; Bánlaky 1940. 176.; Márki, HK 1894. 352.

²⁶⁴ Baranyai Decsi 1982. 239.; Istvánffy 1868. 744.

²⁶⁵ Baranyai Decsi 1982. 276–280.; Istvánffy 1868.; Bánlaky 1940. 176–177.

Az Oszmán Birodalom elleni háborúban az al-dunai front vált főhadszínterré.²⁶⁶ Az élelemellátásában fontos szerepet játszó Havasalföld, továbbá a dunai fő szállítási útvonal biztosítása érdekében a Porta az ellene felkelt vazallus fejedelemségek hódoltatását elsődleges feladatának tekintette. Ennek megfelelően a legközelebb levő Havasalföld ellen tervezték a hadjáratot, s a tatárok pedig Moldva ellen vonultak.²⁶⁷ Török részről Ferhád pasa nagyvezír szervezte a havasalföldi hadjáratot, aki a csapatok lassú gyülekezése, a hadi felszerelés és élelmezés nehézségei miatt csak június közepén érkezett az Al-Duna melletti Ruszcsukra.²⁶⁸ A csapatok Havasalföldre átkelése céljából hidat vertett a Dunán. Szinán frakciójának portai intrikája következtében július elején leváltották, visszahívták Isztambulba, sőt Ibrahim pasa meg is ölette. A nagyvezíri pecsétet III. Mehmed újra, immár negyedízben a tisztségért állítólag nagy összeget fizető Szinán pasára bízta.²⁶⁹ A frakcióharcok kétségtelenül lassították a hadműveletek megkezdését. A Ferhád helyébe lépő, július 16-án Isztambulból elinduló Szinán augusztus elején ért Ruszcsukba, befejeztette a híd felépítését és átkelt rajta seregével. Az oszmán hadlétszámát a források némi túlzással 100-200 ezerre tették.²⁷⁰ A nagyvezír Gázi Giráj tatár kán csatlakozását is sürgette, de a kán ehelyett saját érdekeinek megfelelő célpontot talált, a szultántól elpártoló Moldvát igyekezett fennhatósága alá vonni.²⁷¹ Mihály havasalföldi vajda az ellene vonuló oszmán hadnál jóval kisebb, 16 ezer főre tett sereggel rendelkezett.²⁷² E seregben igen jelentős erdélyi kontingens is volt. Horváth Mihály 4 ezres székely kontingenssel már 1594 novemberében Mihály vajda segítségére ment, Béli János decemberben újabb székely csapatokat vitt Havasalföldre, végül pedig Király Albert 2500-3000 főre tehető, gyalogságból és lovasságból álló sereggel 1595 elején csatlakozott hozzá.²⁷³ Az egyesült havasalföldi és erdélyi csapatok jelentős sikereket értek el még 1594 telén, s 1595 tavaszán és kora nyarán a helyi török erők elleni küzdelemben. Így 1594 novemberében levágták a Bukarestben állomásozó törököket, decemberben felégették Szvisztovot és Oreahovot, februárban előbb a tatárokat verték

²⁶⁶ Az 1595. évi al-dunai hadieseményekre Rónai Horváth 1897. II. 128–129.; Veress 1925.; Bánlaky 1940. 172–180.; Erdély története I. 526–527. (Barta Gábor) Magyarország története III/1. 662–668. (Sinkovics István); Nagy 1984. 106–122.; Căpătănă 1999.

²⁶⁷ Török történetírók III. 114–115. (Pecsevi); Ivanics 1994. 85.

²⁶⁸ Az előkészületekre 1595. V. 20-i konstantinápolyi olasz jelentések, HHStA Turcica K 81. fol. 52., fol. 56.; vö. még Jurkovitsch VI. 19-i jelentése uo. fol. 78r–79r.

²⁶⁹ Pecsevi 1969. 363–364.; Isolano, Benda, HK 1983. 656.; Szamosközy 1880. IV. 54.; Bánlaky 1940. 177.; Bălcescu 1974. 73.; Ivanics 1994. 85.

²⁷⁰ 100 ezerre Istvánffy 1868. 745.; 100 ezernél többre Szamosközy 1880. IV. 97.; 200 ezerre Baranyai Decsi 1982. 247., 180 ezerre tette Bălcescu 1974. 99.

²⁷¹ Ivanics 1994. 86–87.

²⁷² A 16 ezres létszámra Szamosközy 1880. IV. 97.; Rónai Horváth 1897. II. 128.; Bălcescu 1974. 99.

²⁷³ Vö. Demény 1977. 23–31.

meg Serpatestinél, majd átkelve a Dunán a törököket Russzenál győzték le. Márciusban Brailát foglalták el, majd Cernavodát, Turtucaiat és végül Nikápolyt rohanták meg.²⁷⁴ Mihály havasalföldi törökellenes akcióinak része volt abban a portai döntésben, amelynek értelmében Havasalföld ellen indult előbb Ferhád, majd Szinán vezetésével az oszmán főserég.

Szinán átkelésével birtokba vette a Duna partjait, ebben Mihály kis serege nem akadályozhatta meg. A havasalföldi vajda a Gyurgyevóból Bukarest felé sík területen előrenyomuló oszmán hadat próbálta feltartóztatni, s egy alkalmas helyen csatát is vállalt. A Gyurgyevóból Bukarestbe vezető út egy szakaszon összeszűkült, dombok vették körül a Neajlov folyó által elmocsarasított völgyet. Itt, a szekérnyi szélességű Calugareni-szorosnál egy jelentős túlerőben levő sereget is meg lehetett állítani. Szamosközy megemlíti, hogy „Kalugrain neve egy falunak erős helyen vagyon, víz és sár vagyon körüle, az vizes sáron volt egy híd.”²⁷⁵ Az oszmán sereg 22-én ért a gázlóhoz, s miután visszaverték lovasságát, csatasorba állt. Másnap, *augusztus 23-án* került sor a *calugareni* csatára. A török megkísérelt áttörni a gázlónál, 12 ezer janicsár támadott, de visszaverték őket. Ezután kiegyenlített harc folyt a gázlónál, amelyben a török már-már felülkerekedett. Ennek megakadályozásában része volt a csatában részt vevő 300 fős puskás erdélyi gyalogságnak, akik segítséget vittek a megingott seregnek. Egyes források szerint a török táborba is behatolt Mihály, csak a janicsárok tudták visszaűzni. Az egész nap tartó heves küzdelemben a török nagy veszteségeket szenvedett, vezérek estek el, sőt állítólag Szinán nagyvezír élete is veszélyben forgott, s a mocsárból mentették ki. Mihály vajda ágyúkat zsákmányolt és Mohamed próféta szentnek tartott, zöld színű zászlaja is kezére került.²⁷⁶ Bár Szinán vesztesége jóval nagyobb lehetett, s a szorost is sikerült megtartani Mihály vajdának, a calugareni győzelemnek legfeljebb morális jelentősége lehetett. A veszteségek ellenére is hatalmas török túlerő elől Mihály vajda a határmenti hegyekbe vette magát, s segítséget kért Báthori Zsigmond fejedelemtől. A nagyvezír így augusztus végére ellenállás nélkül elfoglalhatta Bukarestet és Tirgovistét, Havasalföld két legnagyobb városát. Mivel ezek számottevő erődítésekkel nem rendelkeztek, körülbelül kéthetes munkával igyekezett megerősíteni őket, körülsáncoltatta őket, fatornyokat építtetett. A két városba számottevő őrseget is helyezett; Bukarestbe Szaturdzsi Mehmed pasa parancsnoksága alatt 2000 fős, Tirgovistébe

²⁷⁴ Vö. 1593. II. 23-i jelentés, HHStA Turcica I. K 81. fol. 46.; Király Albert 1595. IV. 24-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 67.; Szamosközy 1880. IV. 53–54.; összefoglalóan Demény 1977. 24–28.; Căpătănă 1999. 39.

²⁷⁵ Calugareni fekvésére Szamosközy 1880. IV. 97.; Baranyai Decsi 1982. 247.; 745.; Bălcescu 1974. 97.

²⁷⁶ A csatára Szamosközy 1880. IV. 54–55, 97–98.; Baranyai Decsi 1982. 247–248.; Istvánffy 1868. 745–746.; romantikus túlzásokkal Bălcescu 1974. 101–109.; Căpătănă 1999. 43–44.

pedig Ali pasa parancsnoksága alatt 3500-4000 fős katonaságot.²⁷⁷ Ezek az intézkedések arra vallanak, hogy ténylegesen bekebelezett, annektált vilájtetté óhajtotta tenni a korábban vazallusi státusban levő Havasalföldet (török nevén Eflak), amelyet formálisan korábban is vilájetként tartottak számon. Havasalföld annektálásának tervét jelzi az is, hogy Haszán pasát havasalföldi beglerbéggé nevezte ki Szinán nagyvezír.²⁷⁸ Erdélybe nem kísérelt meg benyomulni Havasalföld felől a szerdár, amelynek több oka is lehetett. A hadjárat idő előrehaladása miatt eredményes hadműveletekre aligha lett volna kilátás. A havasokon való átkelés, a hatalmas hadsereg élelmezésének biztosítása nehéz feladatot rótt volna az oszmán hadvezetésre. Így a nagyvezír beérte Havasalföld megszállásával, amellyel vélhetően politikai nyomást szeretett volna gyakorolni a legerősebb elpártoló tartományra, Erdélyre.²⁷⁹ Szinán állítólag a következő év tavaszára tervezett hadjáratot több oldalról Erdély ellen, amennyiben Báthori Zsigmond nem hódol be.²⁸⁰ A nagyvezír nem számított az erdélyi fejedelem vezette ellentámadásra. Így Havasalföld megtartása attól függött, hogy a három számottevő, de igazán erős várnak nem tekinthető Bukarest, Tirgoviste és Gyurgyevó fel tudja-e tartóztatni az ellentámadást, illetve attól, hogy Szinán nagyvezír bevárja-e a vazallus fejedelemségek egyesült hadát vagy pedig a közeledő Kászim-napra való tekintettel is visszavonul.

1595. augusztus 27-én indult el Gyulafehérvárról havasalföldi hadjáratára a menyegzőjét három héttel korábban, augusztus 6-án tartó új házas Zsigmond fejedelem.²⁸¹ Feketehalomra, majd Töröcsvárra vonult kis sereggel. Az erdélyi fejedelem 4 ezer fős udvari haddal rendelkezett (2 ezer gyalogos, 2 ezer lovas), Bocskai István 2000-2500 katonát hozott Váradról és más őrségekből, a szászok kb. 4 ezer fős katonaságot adtak. Itt csatlakozott hozzá Stefan Razvan moldvai vajda 3 ezer fős sereggel. A prágai szerződés értelmében elküldött, 1200-1500 főre becsült, sziléziai vértesekből álló segélyhad csak szeptember végére érkezett meg. Nem számítva a moldvai és császári csapatokat, az erdélyi had létszámát a székelyek nélkül 10 ezer főre becsülték.²⁸² Báthori Zsigmond serege kis létszámára való tekintettel nemcsak hadba hívta a székelyeket, hanem megígérte, hogy személyes, fejenkénti hadba szállásuk fejében visszaadja régi, 1562-es leveretésük előtt élvezett szabadságukat. Ez ellen a nemesség, főleg a székely előkelők tiltakoztak, de a székely közrendűek követelésére Zsigmond szeptember 15-én szabad-

²⁷⁷ Istvánffy 1868. 746.; Bánlaky 1940. 178.; 200 főt említett Isolano, in: Benda, HK 1983. 658.

²⁷⁸ Vö. erre Isolano, in: Benda, HK 1983. 658.

²⁷⁹ A Porta Erdéllyel kapcsolatos magatartására 1595-ben Lele, Ae 1991/3–4. 112.

²⁸⁰ Vö. erre Baranyai Decsi 1982. 266.

²⁸¹ A lakodalmat eredetileg VI. 11-re tervezték, vö. Jósika István kancellár IV. 12-i meghívója Pálffy Miklósnak, HHStA Hungarica Fasc. 128. No. 7. fol. 5.; de Mária Krisztierna betegsége miatt később indult Erdélybe, s csak augusztus 6-én került erre sor, vö. Benda 1986. 28–34.

²⁸² A létszámadatokra I. Istvánffy, 1868. 747.; a szakirodalomban Benda 1986. 35.

ságlevelet adott ki.²⁸³ A székelyek számát a szeptember 4-i feketehalmi mustra 14 700 főben állapította meg.²⁸⁴ A szabadságlevél kiadása után még nagyobb számban jelentek meg szabadságuk visszaszerzése reményében a székelyek Zsigmond táborában. A források 22, 25, s 28 ezerre tették a székely katonaság létszámát, sőt túlzással 40 ezerre is becsülték.²⁸⁵ Szeptember végén a barcasági táborból elindult Zsigmond fejedelem hadával, átkelt a havasokon. Október 4-én Rukárnál hadiszemlére került sor. Istvánffy szerint Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem és Razvan moldvai vajda csapatai 20 ezer lovasból és 32 ezer gyalogosból, azaz 52 ezer főből álltak, s 53 ágyúval rendelkeztek, amelyhez Mihály és Király Albert vezetése alatt október 6-án 8 ezres sereg csatlakozott. Eszerint 60 ezer főre tehetjük az egyesült erdélyi–moldvai–havasalföldi sereget, amelynek majdnem felét tette ki a székely kontingens.²⁸⁶ Baranyai Decsi János is 60 ezerre becsülte az összlétszámot.²⁸⁷ Illésházy István ugyanakkor mindössze 35 ezer főre tette az erdélyi fejedelem seregét, s 1200 főre a császári segélyhadat.²⁸⁸ A történeti kutatásban a fenti források alapján jobbra 60 ezres, illetve 40 ezres szövetséges haddal számoltak.²⁸⁹

A Mihály vajdával való egyesülés után újból haditanácsot tartott a nyolc napig Rukárnál időző szövetséges had. Egyes források szerint a fejedelem Szinánnal meg akart ütközni, illetve a törököket meg akarta fosztani váraiktól és a havasalföldi tartományból kiűzni.²⁹⁰ A Tirgovisténél állomásozó Szinán nagyvezír nem kereste az összeütközés lehetőségét az előrenyomuló keresztény sereggel, hanem október közepén téli szállásra indult. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy vajon Szinán pasa azért vonult-e vissza, mert közeledett a hadjáratok idő végét jelentő október 26., Kászim-napja vagy pedig a jelentős létszámú, s a szállongó hírek, kémjelentések által bizonyosan a valóságosnál is nagyobbak feltüntetett keresztény seregtől tartva húzódott-e vissza.²⁹¹ Bizonyosan mindkét tényezőnek szerepe lehetett a nagyvezír döntésében, aki Tirgovistéből

²⁸³ A szabadságlevél kiadására, tartalmára Baranyai Decsi 1982. 256–261.; Demény 1977. 31–47.; Nagy 1984. 118–119.; Benda 1986. 36.

²⁸⁴ Vö. Demény 1977. 35.; 14 755 főre Istvánffy 1868. 746.; 15 ezerre Bánlaky 1940. 178.

²⁸⁵ Pellérdi Péter 22 ezerre tette, vö. Demény 1977. 48–50.; 24 ezerre Istvánffy 1868. 746.; 20–24 ezerre Nagy 1984. 119.; 23 ezerre Erdély története I. 527. (Barta Gábor)

²⁸⁶ Istvánffy 1868. 747.

²⁸⁷ Baranyai Decsi 1982. 264.

²⁸⁸ Illésházy 1863. 21.

²⁸⁹ 62 ezerre Bălcescu 1974. 123.; 60 ezerre Rónai Horváth 1897. II. 129.; Bánlaky 1940. 179.; 50 ezer fölötti létszámra Magyarország története III/1. 667. (Sinkovics István); 50 ezerre Kruppa 1999. 62.; 45 ezer fölél Demény 1977. 52.; 40 ezerre Nagy 1984. 119.; Erdély története I. 527. (Barta Gábor); Căpătână 1999. 44.

²⁹⁰ Baranyai Decsi 1982. 264, 266–267.; Illésházy 1863. 21.

²⁹¹ A Zsigmond hadától való félelemre Baranyai Decsi 1982. 267–268.; Illésházy 1863. 21.; Istvánffy 1868. 748.; a Kászim-nap közeledését emeli ki Nagy 1984. 120.

Bukarestbe, majd onnan a magyarul Gyirgyónak is nevezett Gyurgyevóhoz vonult vissza, s átkelt az Al-Dunán. A Szinán nyomában haladó, csatára számító és hadrendben haladó koalíciós sereg megtámadta a megerősítése ellenére is gyenge erősségnek számító Tirgovistét október 16-án. Előbb lövették a várat három oldalról is, majd október 18-án megrohamozták. A rohamban különösen kitüntették magukat a székelyek. A helyőrség kitört a várból, de levágták vagy elfogták őket. A török védőőrség veszteségét a források 800 főre, míg az ostromlókét jóval kevesebbre, 60 főre tették. A várban levő török ágyúk a győztes keresztény csapatok kezére kerültek. Foglyul esett a Tirgoviste élére állított Haszán pasa tisztjeivel együtt.²⁹² Ezután Bukarest alá vonult a sereg, amelynek várát védői felgyújtották, s elmenekültek. Így Bukarest ellenállás nélkül került Báthori Zsigmond kezére.²⁹³ A fejedelem egy csapattal birtokba vette az elhagyott Bukarestet, ő pedig seregével a nagyvezír hada után nyomult Gyurgyevóhoz.

Gyurgyevó vára erősebbnek számított Tirgovisténél és Bukarestnél, mivel a két ágra szakadó Al-Duna szigetén feküdt. Gyurgyevó erősségét két híd kötötte össze a Duna két partjával.²⁹⁴ Szinán egyes források szerint 800, mások szerint 2000-4000 fős őrséget helyezett el a várban, s seregével átkelt az Al-Dunán. Szinán csapatainak nagyobb része már átjutott a folyón, amikor megérkezett a keresztény sereg elővédje. Az oszmán had utóvédje, az akindzsik a sereg poggyászával, szekereivel, Havasalföldön ejtett zsákmányával még az Al-Duna innenső partján voltak. E csapatok létszámát Istvánffy 8 ezer főre tette.²⁹⁵ E csapatokat előbb a keresztény sereg elővédje, majd a megérkező főszereg támadta meg a parton, illetve Gyurgyevó bal parti, Dunán inneni hídján. A túlsó parton levő török főszereg ágyúzással próbálta zavarni a keresztény sereget, de nem járt sikerrel. A török utóvéd megsemmisítő vereséget szenvedett, az akindzsiket levágták vagy a Dunába veszték. A török had veszteségét 5 ezer főre becsülték. A keresztény csapatok kezére került az oszmán had poggyásza, szekerei és zsákmánya a keresztény foglyokkal együtt. A *gyurgyevói csata* időpontját *október 25-re* tehetjük.²⁹⁶ Nyílt csatának nem tekinthetjük ezt az összecsapást, mert a oszmán sereg zöme nem vett részt benne, csak a török utóvédet mészárolta le a nagy túlerőben levő szövetséges sereg. A győzelmet betetőzte, hogy Báthori Zsigmond ostrom alá vette Gyurgyevó várát is. Az elővéd szétverése utáni napon, tehát október 26-án ostrom-

²⁹² Tirgoviste X. 16–18-i ostromára vö. Codex Vindobonensis Palatinus 7352. fol. 84.; Baranyai Decsi 1982. 270–273.; Istvánffy 1868. 748–749.; Ortelius 1603. 291–292.; Reusner 1770. 249–251.; Thuanus 1620. V. 621.; Rónai Horváth 1897. II. 129.; Demény 1977. 54–59.; Căpătănă 1999. 45.

²⁹³ Baranyai Decsi 1982. 273–275.; Istvánffy 1868. 749.

²⁹⁴ Gyurgyevó fekvésére Istvánffy 1868. 750.; Baranyai Decsi 1982. 283–284.

²⁹⁵ Istvánffy 1868. 750.

²⁹⁶ Az utóvéd felszámolását X. 28-ra tette Istvánffy 1868. 750.; X. 25–27-re Ortelius 1603. 293–294.; X. 25-re teszi a harcokat Demény 1977. 59.; Erdély története I. 527. (Barta Gábor); Magyarország hadtörténete I. 215. (Marosi Endre); X. 25–27-re Căpătănă 1999. 47.; X. 29-re Magyarország története III/1. 667. (Sinkovics István)

sáncokat készítettek, s elkezdtek ágyúzni a várat. Két nap alatt sikerült rohamra alkalmas rést ütni a falakon. Ezután október 27-én rohamra került sor. Az első rohamot még visszaverte az őrség, de a második eredményesnek bizonyult, elfoglalták Gyurgyevót. Az őrséget a roham során levágták, a vár ágyúi az ostromlók kezére kerültek.²⁹⁷ *A török utóvéd október 25-i megsemmisítése Gyurgyevónál és a gyurgyevói vár október 27-i rohammal történt elfoglalása együttesen adja a gyurgyevói diadalt.* E kettős győzelemmel betetőzték a sikeres októberi ellentámadást, amelynek során valamennyi oszmán kézen levő várat visszafoglalták, s semmissé tették Szinán augusztus–szeptemberi hadjáratának eredményeit.

Szinán kudarcán túlmenően Gázi Giráj tatár kán törekvései is megfeneklettek; nem tudta elérni, hogy ő nevezhessen ki vajdát Moldva és Havasalföld élére testvérei vagy vezérei közül.²⁹⁸ A tatárok moldvai fellépésére azonnal reagált a Moldvához közeli Lengyelország. Zamoyski lengyel kancellár nagy sereggel vonult a tatárok ellen, s októberben kisebb összecsapásokra is sor került a két fél között a Prut folyónál. Döntő ütközetet azonban nem vállaltak, s október 22-én egy kompromisszumos megállapodás született. Eszerint elmozdították a Báthori Zsigmonddal szövetséges Razvant, s helyébe a lengyelek jelöltjét, Jeremiás Movilát nevezték ki moldvai vajdának. Maga a kán kísértébe Moldvába az új vajdát, aki a szultán is megerősített. A kán jogot nyert Moldva adóztatására.²⁹⁹ Ezzel a Portával 1594 őszén szakító Moldva egy évvel később, 1595 késő őszén kiesett a törökellenes koalícióból.

Egészében az erdélyi „diverzió” – az Al-Dunánál és a Maros-vidéken – a Habsburgok számára is gyümölcsözőnek bizonyult, a császári hadvezetés sikereit részben annak köszönhetette, hogy a török főerők Havasalföldön voltak lekötve. A havasalföldi eseményeknek, a gyurgyevói győzelemnek nagy visszhangja volt egész Európában. Az alig ismert kis vazallus állam uralkodója, Báthori Zsigmond egy csapásra a törökellenes harcok neves bajnoka, a kereszténység „hőse” lett. A fiatal és hiú Zsigmondnak jólesett ez a hirtelen támadt dicsőség, a hadi sikerek egy időre feledtetni tudták vele házasságának hamar kitűnő, talán impotenciájából eredő kudarcát. Az 1595. év sikerei felvillantották a szövetségesekben azt a reményt, hogy együttes erővel ki lehet űzni a törököt Magyarországról. Az előző évi mélyponthoz képest óriási változás történt, a császári-erdélyi koalíció kétfrontos háborúra kényszerítette az Oszmán Birodalmat és érzékeny vereségeket mért rá. A hatás–ellenhatás mechanizmusát ismerve várható volt, hogy a török hatalom a következő évben az eddigieknél is nagyobb erőket mozgósítva próbálja újra a maga javára billenteni a mérleget.

²⁹⁷ Gyurgyevó ostromára Istvánffy 1868. 751.; Baranyai Decsi 1982. 285–286.; Ortelius 1603. 293–294.; Thuanus 1620. V. 622–623.; Demény 1977. 59–61.; Căpătănă 1999. 49–52.

²⁹⁸ A kán e törekvésére l. Ivanics 1994. 87.

²⁹⁹ Vö. X. 24-i jelentés a ciorami táborból, HHStA Turcica I. K 81. fol. 90.; Ivanics 1994. 87.

5. A szultáni hadjárat és Eger eleste (1596)

A magyarországi és havasalföldi vereségekért hibáztatott Szinán pasát a szultán leváltotta, de rövid időn belül – a beteges, új nagyvezír, Mehmed halála után –, 1595 decemberében, erős díváni frakciója nyomására megint őt nevezte ki a kormányzat élére. Az öreg, de tetterős pasa immár ötödször nyerte el e kulcsfontosságú tisztséget.³⁰⁰ Hivatalba lépése után rögtön elkezdte a jövő évi hadjárat szervezését, ugyanakkor igyekezett rávenni a fiatal szultánt arra, hogy Szulejmán példáját követve személyesen vezesse a hadsereget. A nagyvezír érvelésében hangsúlyozta, hogy a magyarországi fronton levő fővezért Isztambulban hagyott helyettese (kajmakám) nem segíti, s e problémát csak úgy lehet megoldani, ha maga az uralkodó áll a sereg élére. Szinán pasa javaslatát támogatta a díván, a szultánhoz írt kérvényben követelték a portai zsoldosok, egyedül a nagy befolyással bíró hárem ellenezte, azzal a kifogással élve, hogy a szokás szerint az új szultán három évig nem köteles háborúba menni, s még júniusban is próbálták lebeszélni a fiatal szultánt. III. Mehmed engedett a díván és a portai zsoldosok részéről ránehezedő nyomásnak és hajlandó volt hadjáratba menni.³⁰¹ A háború kezdeményezője, Szinán nagyvezír azonban áprilisban elhunyt, így a hadjárat előkészítését utódja, Damad Ibrahim pasa folytatta. Az ötven körüli, inkább diplomata alkatú új nagyvezír maga is Szinán „köréhez” tartozott, de konfliktusai is voltak vele.

Az isztambuli haditanácson Baranyai Decsi János szerint „az a határozat kerekedett felül, hogy egyenesen Eger ellen vonuljanak.”³⁰² Glover angol titkár híradása szerint is Egerbe mentek.³⁰³ Vratislav megemlíti, hogy „maga a török császár, Mohamed szultán határozta el, hogy Eger várát körülveszi.”³⁰⁴ E források alapján megfogalmazódott az a nézet, hogy a hadjárat célja kezdettől fogva egy korlátozott célú hódítás, Eger elfoglalása lett volna.³⁰⁵ Ezzel szemben más források alapján okkal tehető fel, hogy a vélhetően még Szinánhoz kapcsolható haditervet fogadtak el az isztambuli tanácskozáson; a főssereg Bécs ellen megy, míg egy másik sereg Haszán ruméliai beglerbég irányításával Erdélyt támadja meg.³⁰⁶ E terv körvonalai már 1595 végén, 1596 elején körvonalazódhattak. Prépostváry Bálint 1596. január 9-i keltű levelében megemlítette, hogy a „császár főhaddal és egy jelentős számú tatár sereggel Felséged ellen akar vonulni, míg a tatárok

³⁰⁰ Török történetírók III. 242–243. (Kjátib Cselebi)

³⁰¹ Török történetírók III. 128. (Pecsevi), 243–244. (Kjátib Cselebi); Vratislav 1982. 217–218.; Pálffy 1596. IV. 22-i levele Rudolf császárnak, Jedlicska 1897. 600.

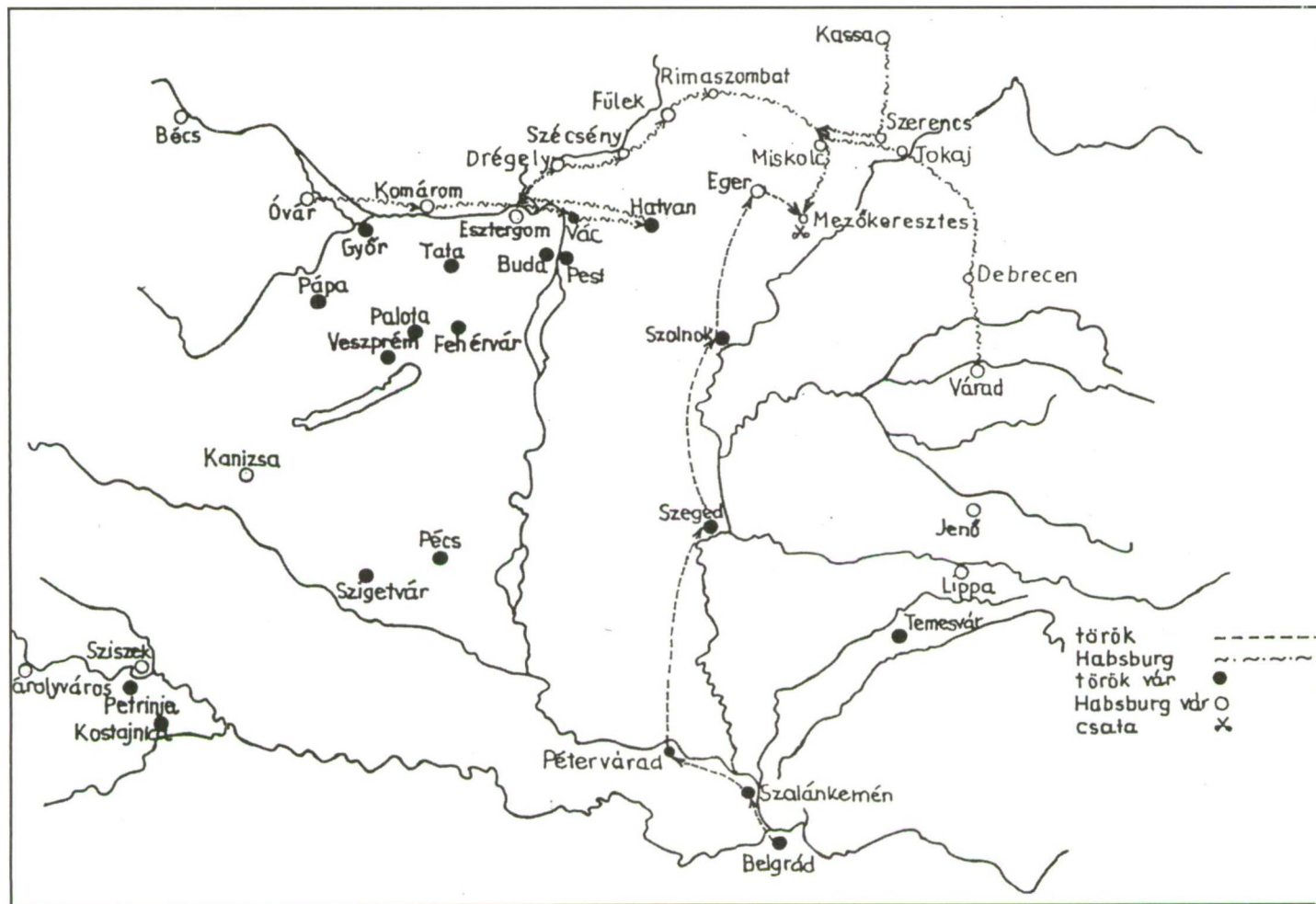
³⁰² Baranyai Decsi 1982. 325.

³⁰³ Fodor V., HK 1988. 556.

³⁰⁴ Vratislav 1982. 225.

³⁰⁵ Babinger, F. in: EI 1931. IV. 464.; Fodor, V., HK 1988. 555.

³⁰⁶ E nézetre l. Tóth, HK 1983. 555.; Tóth, HK 1989/4. 553, 555.

5. sz. térkép Az 1596. évi hadjárat

egy másik csapata egy most gyűjtendő török erővel Erdély ellen akar törni.”³⁰⁷ A Bécs ellen tervezett hadjárat tervét kémjelentések is megerősítik, eszerint a szultán júliusban Győrnél akar táborozni, augusztusban pedig már Bécs előtt.³⁰⁸ Maga Miksa főherceg is úgy értesült, hogy a szultán Bécs ostromára készül.³⁰⁹ Erdély megtámadásának tervéről a velencei követ júniusban tudósított, eszerint az a hír járja, hogy a szultán gyűlöli Báthori Zsigmondot, s az erdélyiek által ostromolt Temesvár felmentésére vonul.³¹⁰ E hadművelleti terv hasonlóságot mutat Szulejmán 1566-os hadjáratával, ahol szintén kettéosztották a sereget: nagyobb része akkor Szigetvár, míg kisebb része Gyula ellen vonult.

A hatalmas szultáni had csak június 20-án indult el Isztambulból és lassan hömpölygött Magyarország felé. Belgrádot augusztus közepe felé érte el a török sereg, ahol nagyjából két hétig időzött, körülbelül augusztus 9. és augusztus 22. között. A hosszú belgrádi táborozás alatt seregszemlét tartottak, kiosztották a csapatoknak az élelmisszert. A korábbi kudarcokért bűnbakká tett török vezéreket, így Szinánpasazáde Mehmedet és Ali defterdárt fogságba vetették, de nemsokára szabadon bocsátották őket, s tisztségeket kaptak.³¹¹ Belgrádban újra tanácskoztak a hadjárat céljáról. A haditanácson felmerült javaslatokról ellentmondásos információk állnak rendelkezésünkre. Barton követ szerint úgy döntöttek, hogy a sereg egyik része Erdély ellen vonul, a másik pedig Bécs ellen. Az Erdély ellen induló sereg feladata lett volna „út közben” Eger bevétele.³¹² Kjátib Cselebi egy korábbi forrásra támaszkodva azt említette a tanácskozásról, hogy néhány vezér azt javasolta, hogy „mivel az Erdel-oglu (ti. Báthori Zsigmond – T. S. L.), néhány év óta árulást követ el, azért ellene kell menni és országát el kell pusztítani”. Az Erdély elleni akció tervét más vezérek azért ellenezték, mert „az Erdélybe vezető utak mocsaras, nádas, ingoványos helyek”.³¹³ Több forrás szerint már a belgrádi haditanács idején hír érkezett arról, hogy Hatvant ostromolja a keresztény sereg. Egy velencei követjelentés szerint a törökök már hidat vertek a Dunán, hogy Erdély ellen vonulhassanak, s a sereg nagyobb része át is kelt azon, amikor Hatvan megtámadásának híre megváltoztatta terveiket.³¹⁴ Kjátib Cselebi szerint „híre jött annak, hogy az ellenség Hatvan várát ostrom alá vette, azért abban állapodtak meg, hogy oda kell menni, s a

³⁰⁷ HIL TIGY 1596/1. sz.

³⁰⁸ Pálffy Miklós IV. 5-i és VI. 20-i jelentései Jedlicska 1897. 600, 607.; Pálffy áprilisi levelére HIL TIGY 1596/4.

³⁰⁹ Vö. Miksa fhg. emlékirata: fol. 36v, TT 1900. 552.

³¹⁰ Óváry 1894. II. 238.

³¹¹ A belgrádi táborozásról Török történetírók III. 246–247. (Kjátib Cselebi); Vratislav 1982. 128.; Barton, in: Fodor V., HK 1988. 557.

³¹² Kropf, Sz 1895. 400–401.

³¹³ Török történetírók III. 247. (Kjátib Cselebi)

³¹⁴ CSP IX. 243.; vö. még Hurmuzaki 1888. III/2. 226. (CCLIII. sz. – 1596. XI. 20-i jelentés)

közelben levő Eger nevű erős várat kell elfoglalni”.³¹⁵ Isolano szerint is Belgrádnál kapta a hírt Hatvan ostromáról a szultán.³¹⁶ Valószínűleg a magyar határnál tartott haditanácsokon döntött el véglegesen, hogy lemondanak mind az Erdély elleni, mind pedig a Bécs elleni támadásról, s helyette a Hatvan közelében levő Eger ellen vonulnak.

A Belgrád utáni következő állomást, a szerémségi Szalánkemént, augusztus 24-e táján érték el.³¹⁷ Belgrád után itt is haditanácsot tartottak. A szalánkeméni haditanácson Csigalazáde Szinán pasa felvetette a Komárom elleni akció lehetőségét is, „mert ha azt a várat elfoglaljuk, a Duna partjai elfoglalva és biztosítva lesznek”. A többi pasa azonban ellenezte a tervet, mert „elfoglalása nem szerez dicsőséget, azért inkább fontosabbnak tartották, hogy Eger ellen menjenek”, s úgy vélték, hogy „Eger elfoglalásával a bányavidéket is elfoglalhatják”.³¹⁸ Mindenképpen Hatvan ostromának része lehetett abban, hogy a szultán a vár felmentésére is gondolva a közeli Eger ostroma mellett döntött.³¹⁹ Az Eger mellett szóló érvek sorában említik az oszmán források azt, hogy híres vár, s meghódításával a bányavidéket is megszerezhetik. Utóbbi szempont már Eger stratégiai jelentőségével áll kapcsolatban, amely bizonyosan szerepet játszhatott a szultáni döntésben. Baranyai Decsi János szerint azért Egeret választották, mert „ha ezt megszerzik, nem lesz több akadálya annak, hogy egész Magyarországot elfoglalják, az erdélyieket megakadályozzák abban, hogy a németeknek segíthessenek, és így a németeket könnyen megzabolázzák.” E híradás alapján felmerült az a nézet, hogy Eger elfoglalásával az oszmán hadvezetés el akarta vágni a lázadó Erdélyt a Királyi Magyarországtól.³²⁰

Eger igazi stratégiai jelentősége nem abban rejlett, hogy megszerzésével a felvidéki arany- és ezüsbányák oszmán kézre kerülhettek volna vagy Erdély és a Királyi Magyarország kapcsolatait elvághatták volna. Eger eleste után sem került ugyanis a bányavidék török kézre, s az Erdélyi Fejedelemséggel való összeköttetés sem szakadt meg. Utóbbi érdekében a török seregnek tovább kellett volna nyomulni, s Kassát is elfoglalni. Eger meghódítása után egyes híresztelések szerint a szultán tovább akart vonulni, hogy „megszerezze Tokajt, Kassát, Magyarország minden részeit egészen Bécsig.”³²¹ E hírek nélkülözték a valóságalapot, a hadjárat idő vége felé járt, s az alapvetően Bécs felé törekvő oszmán hadvezetés sem ekkor, sem a háború későbbi részében nem törekedett a hódítás fő irányából kieső Felvidék további meghódítására. Eger elfoglalása azért lehetett fontos a szultán számára, mert e fővár elfoglalásával ki lehetett egyenlíteni az

³¹⁵ Török történetírók III. 247. (Kjátib Cselebi)

³¹⁶ Isolano, in: Benda, HK 1983. 659.

³¹⁷ Az időpontra Glover híradása alapján (vö. Fodor V., HK 1988. 558.) Tóth, AUSz 1991. 43.

³¹⁸ A szalánkeméni haditanácsra Török történetírók 129. (Pecsevi), 247. (Kjátib Cselebi); Uzunçarşılı 1988. 74–75.; Yücel–Sevim 1991. 34.

³¹⁹ Vö. Tóth, HK 1989/4. 551–555.; Tóth, AUSz 1991. 43.

³²⁰ Baranyai Decsi 1982. 325.; Kortepeter 1972. 147, 149.; V. J. Parry, in: NCMH III. 363.

³²¹ Vö. Baranyai Decsi 1982. 329.

1593–94-ben elsősorban Fülek és Nógrád elestéből adódóan felborult erőviszonyokat a térségben, s részint a kulcsfontosságú Budát, részint pedig a Duna–Tisza-közi oszmán uralmat biztosítani. Ugyanakkor Eger fontos fővárként megfelelőnek tűnt egy megfélemlítő demonstratív hadjáratban, amelynek elfoglalása után a Habsburg-félre egy oszmán szempontból előnyös békét lehet rákényszeríteni.³²² Ennek érdekében fogadta el III. Mehmed szultán és Damad Ibrahim nagyvezír Barton követ javaslatát a vele együtt vonuló, 1593 óta raboskodó Kreckwitz-követség szabadon bocsátására, amelyre Szolnoknál került sor.

Az oszmán csapatok következő, augusztus 24–25. körül elért állomáshelye Pétervárad volt.³²³ Itt a janicsárok az Eszékről átszállított híddereglyékből három nap alatt hidat vertek a Dunán, s további három nap alatt, feltehetően augusztus 25. és augusztus 29–30. között átkeltek a Duna–Tisza közére.³²⁴ A Dunától keletre nagy seregszemlét tartottak, sőt hadgyakorlatra is sor került, amelynek során a sereget két részre osztották, csatarendbe álltak és a török sereg a keresztényeket jelképező seregrészt bekerítette és megfutamította.³²⁵ Török történetírók szerint Pétervárad után az ötödik állomáshely Szeged volt, azaz öt menetnap alatt értek ide, ahol a tábor helye „a Tisza partján Szeged síkságán” volt.³²⁶ E híradások belső logikája alapján a Szegedhez való megérkezést szeptember 2–3-ra tehetnénk. Glover tömör és nehezen értelmezhető leírásában megemlíkezik arról, hogy a szultán ónaptár szerint augusztus 25-én – azaz újnaptár szerint szeptember 4-én – hagyott el egy helyet, amely után egy ettől 20 mérföldre levő táborhelyet említ meg. Mivel Szolnoktól Szeged más leírás szerint is ilyen távolságra van, a szeptember 4-én elhagyott hely Szeged is lehetett.³²⁷ A Fugger Zeitung szeptember 6–9. közé teszi a várral rendelkező kereskedelmi központnak nevezett Szegednél való táborozást.³²⁸ Isolano szerint három nappal Hatvan bevétele után, szeptember 6-án kaptak hírt az ott táborozó keresztény csapatok, hogy a szultán „Szegedre, ebbe a Tisza menti városba” érkezett.³²⁹ Míg Glover és az oszmán történetírók híradása alapján azt

³²² E feltevésre l. Tóth, HK 1989/4. 557.

³²³ Kjátib Cselebi szerint Moharrem hó elején (VIII. 24-én) ért Péterváradhoz a szultán (Török történetírók III. 248.); Glover szerint a szultán az ónaptár szerinti VIII. 13-án (=23) kelt át a Száván, s a következő nap utáni reggel, tehát VIII. 25-én ment tovább Szalánkemenéből, vö. Fodor V., HK 1988. 557–558.; IX. elejére Hurmuzaki 1888. III/2. 500.

³²⁴ Vö. Török történetírók III. 248. (Kjátib Cselebi); Klarwill 1924. 201.; Péterváradot említi Isolano, in: Benda, HK 1983. 660.; összefoglalóan Tóth, AUSz 1991. 44.

³²⁵ A seregszemlére Klarwill 1924. 201.; Glover, in: Fodor V., HK 1988. 558.; a hadgyakorlatra Vratislav 1982. 240–241.; összefoglalóan l. Tóth, AUSz 1991. 44.

³²⁶ Vö. Török történetírók III. 248. (Kjátib Cselebi)

³²⁷ Glover információjára l. Fodor V., HK 1988. 558.; a IX. 4-én elhagyott hely Szegeddel való azonosítására Tóth, HK 1989/4. 555.; megkérdőjelezésére Tóth, AUSz 1991. 45.

³²⁸ Vö. Klarwill 1924. 201.

³²⁹ Isolano, in: Benda, HK 1983. 660.

tételezhetjük fel, hogy szeptember 4-ig tartózkodtak Szegeden, addig Isolano és a Fugger Zeitung híradása szerint 6–9. közti táborozást tételezhetünk fel.³³⁰ A budai vilájet-hez tartozó szandzsákszékhely melletti mezőn többnapos pihenőt tartottak. Bevárták Haszán ruméliai pasa seregét és a vele együtt hajókon érkező hadfelszerelést.³³¹ Oszmán krónikások megemlítik, hogy segélykérő követek jöttek Hatvanból Szegedre. Pecsevi szerint a szultán Csigalazáde Szinánt küldte a vár felmentésére. Kjátib Cselebi arról is megemlékezik, hogy Csigalazáde tízezres seregén kívül a Temesvárt védő Dzsáfer pasát, s Házer karamániai pasát is oda rendelte, s e csapatok Szolnok közelében egyesültek.³³² Keresztény források 30-40 ezer főre tették a Dzsáfer pasa vezette, Szolnokhoz vonuló hadat, amelyhez tatár csapatok is társultak.³³³ Lényegében az elővédet küldte az oszmán hadvezetés a reménytelen helyzetbe került hatvani várórség segítségére. E segítségnyújtás későn jött, mert mire Szolnokra ért a Csigalazáde, Dzsáfer és Házer pasák vezette sereg, Hatvan már császári kézre került. A török csapatok nem merték megtámadni a Hatvannál állomásozó keresztény hadat. A szultán vezette főseereg a Tisza mentén haladva, egy kémjelentés alapján bizonyosan szeptember 12-re ért a következő fontos állomáshelyre, a Szegedtől „húsz magyar mérföldre” levő Szolnokra, ahol legalább két-három napig időzött az oszmán had.³³⁴ Vagy itt, vagy még Szegeden osztották ki a portai katonaság zsoldját, amelyet kisebb megmozdulás előzött meg, amelynek következtében leváltotta a szultán Ibrahim defterdárt, s a Belgrádban letett Alit nevezte ki helyébe.³³⁵ Szolnokon egyesült a szultáni sereggel az előhad, továbbá itt csatlakozott Feth Giráj, a kán öccse a tatár haddal. A Tiszán hajókon szállított hadfelszerelést szekerekre rakták és így küldték tovább Egerhez.³³⁶ Szeptember 17-én indult el a hatalmas török sereg Eger irányába, amelyet szeptember 20–22. táján értek el az egyes seregrészek.

³³⁰ Augusztus végére tette Szeged elérését Magyarország hadtörténete I. 216. (Marosi Endre) IX. 2-ára Bánlaky 1940. 255.; a Fugger Zeitung híradása alapján IX. 6–9-re Tóth, AUSz 1991. 45.

³³¹ A szegedi táborozásra Klarwill 1924. 201.; Haszán és a hadfelszerelés bevarására Török történetírók III. 129–130. (Pecsevi), 247–248. (Kjátib Cselebi)

³³² Török történetírók III. 130. (Pecsevi), 248. (Kjátib Cselebi)

³³³ 30 ezres seregre Istvánffy 1868. 768.; 40 ezresre Baranyai Decsi 1982. 323.

³³⁴ A kémjelentésre vö. KA AFA 1596/9/6.; IX. 12–16 közötti szolnoki táborozásra, vö. Klarwill 1924. 201.; IX. 13-i levél szerint „török császár immár Szolnoknál vagy”, Thurzó-levelei I. 179. (CXCI. sz.); vö. még 13-i érkezésre Hurmuzaki 1888. III/2. 500.; három menetnapra tette Szeged és Szolnok távolságát Miksa fhg. emlékirata, fol. 41r, TT 1900. 556.; 2 napi tartózkodásra Török történetírók III. 249. (Kjátib Cselebi); 3 napra Vratislav 1982. 241–242.

³³⁵ Pecsevi és Kjátib Cselebi leírása alapján (Török történetírók III. 130, 249.) Szegedre gondolhatunk, a zsoldosztást IX. 15-re tevő Fugger Zeitung szerint (Klarwill 1924. 201.) az oszmán csapatok elhagyták Szegedet.

³³⁶ Török történetírók III. 249. (Kjátib Cselebi)

A török főszereg kései megérkezése miatt a császári-királyi csapatok, s az erdélyi csapatok előbb kezdhették el a hadjáratot, s várostromokba foghattak. A kémjelentések alapján a Haditanács arra számított, hogy III. Mehmed Bécs ellen vezeti majd seregét, így a főhadszíntéren tevékenykedő császári-királyi hadnak defenzív feladatot szántak. A tiroli tartomány élére kinevezett Mátyás főherceg helyébe Rudolf császár májusban másik testvérét, Miksa főherceget nevezte ki a csapatok főhadparancsnokává, Adolf Schwarzenberget pedig főtábornokmesterré. A főstrázsamester Hermann Christoph Roswurm, a főkvártélymester Johann Baptista Pezzen, a tüzérség parancsnoka pedig Johann Bernstein (Pernstain–Presztenszki) lett.³³⁷ Miksa parancsot adott Schwarzenbergnek, hogy Óvárnál gyűjtse össze a sereget. Az 1596. évi hadjárat céljáról hosszas vita folyt. Előbb Győr körülvételeének és Pápa ostromának gondolata merült fel, majd Tata bevételére gondoltak.³³⁸ Az Esztergomnál állomásozó császári-királyi csapatokat vezető Schwarzenberg Pálffy Miklós javaslatára Vác ellen vonult. Hajókon szállította gyalogságát Váchoz, maga pedig a sereg többi részével követte őket. A közeledő keresztény hadtól megrémülve a váci őrség felégette a várost, elhagyta a várat, s Pestre menekült.³³⁹ A Vác ellen vonuló császári-királyi sereg létszámát 30 ezer főre becsülte Illésházy István: 15 ezer gyalogost, 10 ezer lovas és 6 ezer magyar katonát említett.³⁴⁰ Vác keresztény kézre kerülésének időpontját július 25-re tehetjük.³⁴¹ A gyenge váci erősséget a császári-királyi csapatok próbálták megerősíteni, hogy ellent tudjon állni a várható török támadásoknak. Az erődítmény rekonstrukciója több hétig tartott.³⁴² Vác parancsnokságát Komáromi Istvánra bízta, s néhány száz német és magyar őrséget hagytak a várban.³⁴³ A július 23-án Bécsből testőrcsapatokkal és lovassággal elinduló Miksa főherceg augusztus 3-án az Esztergommal szembeni elpusztult Párkánynál vert táborn, s ide hívta tanácskozárs Vácról Schwarzenberget és Pálffyt. Az augusztus 3-i haditanácson Pálffy Miklós azt javasolta, hogy térjenek vissza Pozsonyhoz, s újabb csapatokat összegyűjtve Buda és Pest ellen támadjanak. Miksa főherceg azt indítványozta, hogy a csapatokat vonják vissza, és a Győr körüli várakat támadják meg. Schwarzenberg és Pálffy nem értett ezzel egyet, s azzal a Teuffenbach által is támogatott tervvel álltak elő, hogy Hatvant foglalják el, majd Szolnok ellen támadjanak.³⁴⁴ Ez utóbbi javaslatot fogadták el, Miksa másnap augusztus 4-én Váchoz vonult. A sereg augusztus 13-án indult el, s

³³⁷ Vö. Miksa fhg. emlékirata: fol. 35v, 49r, TT 1900. 561.

³³⁸ E tervekre Miksa fhg. emlékirata: fol. 36v, TT 1900. 552.

³³⁹ Isolano, in: Benda, HK 1983. 659.; Istvánffy 1868. 765–766.

³⁴⁰ Vö. Illésházy 1863. 24.

³⁴¹ Erre az időpontra Illésházy 1863. 24.; VII. 23-ra vö. Szamosközy, TT 1889. 41.; a szakirodalomban vö. Komáromy, HK 1892. 55.; Gömöry, HK 1894. 99.

³⁴² Isolano, in: Benda, HK 1983. 659.

³⁴³ Vö. Istvánffy 1868. 766.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 39r, TT 1900. 554.

³⁴⁴ A VIII. 3-i haditanácsra Miksa fhg. emlékirata: fol. 37v–38r, TT 1900. 553–554.

augusztus 15-én érkezett el Hatvanhoz.³⁴⁵ Néhány nap múlva Teuffenbach 5-6 ezer fős felső-magyarországi csapatokkal csatlakozott Miksa Hatvant megszálló hadához.³⁴⁶ A várat legalább 1000, legfeljebb 1500-2000 főre tehető őrség védelmezte Arslán bég vezetésével.³⁴⁷ A várostrom közel három hétig húzódott.³⁴⁸ Arslán elébe ment a keresztény hadnak, csatározott velük, majd visszavonult a várba. Miksa főherceg három oldalról támadta a hatvani várat. Északról, a Pásztói-kapuvál szemben Rudolph a Graiss állt, valamint Teuffenbach a felső-magyarországi katonasággal, s sziléziai gyalogságot is rendelt hozzájuk Miksa főherceg. Keletről a Rác-kapuvál szemben Kinski sorakozott fel a cseh és morva katonasággal. Középen, a Pesti-kapuvál szemben Pálffy Miklós foglalt helyet a magyar gyalogsággal és Terzki a svábokkal. Miksa 36 ágyúval lövette a várat több napon keresztül. A védők sikeres kitörést hajtottak végre a Pásztói-kapunál, s sok német és magyar gyalogost megöltek. Az ágyúk megrongálását csak Pálffy Miklós támadása akadályozta meg. Végül az ágyúzás rést nyitott a falakon, s a keresztény csapatok szeptember 3-án mindhárom kapu irányában döntőnek szánt rohamot indítottak. A török várvédők háromórás küzdelemben visszaverték a támadást. A visszavonuló császári csapatok értesülést szereztek a védők kimerültségéről, s kihasználva a falak őrizetlenségét újabb rohamot indítottak még aznap, s elfoglalták a várat. Szeptember 3-án tehát Hatvan Habsburg-kézre került. A kemény védekezésen felbőszült zsoldosok lemészárolták az őrséget és családtagjaikat.³⁴⁹

A hatvani várat előbb a vácihoz hasonlóan megerősíteni akarták, de sem a parancsnokul kijelölt Serényi Mihály nem vállalta a megbízatást a várható török támadás miatt, sem megfelelő számú őrséget nem tudott Miksa elhelyezni. A hadjárat folytatásaként korábban Szolnok megtámadását tervezték, illetve most felmerült a Hatvan felmentésére Szolnokhoz érkező Dzsáfer vezette török előhad megtámadása. E terveket a felvidéki magyar főurak, főleg Pálffy Miklós szorgalmazták. Mivel a szultán ekkor Szegednél volt, amelynek távolságát három (menet)napra becsülték Szolnoktól, s így napokon belül várható volt Szolnokhoz való megérkezése, letettek Dzsáfer megtámadásáról, Hatvan megtartásáról és a várat lerombolták.³⁵⁰ Mivel ekkor már híreik voltak arról, hogy a szultán

³⁴⁵ VIII. 13-ra tette az indulást és 15-re a megérkezést Miksa fhg. emlékirata: fol. 39r, TT 1900. 554.; Illésházy 1863. 24.; 12-re tette az elindulást, 15-re a megérkezést Isolano, in: Benda, HK 1983. 659.; az ostrom kezdetét VIII. 14-re tette Szamosközy, TT 1899. 42.; VIII. 16-ra Istvánffy 1868. 766.

³⁴⁶ Teuffenbach csatlakozására Isolano, vö. Benda, HK 1983. 659.; 5 ezer főre, Miksa fhg. emlékirata: fol. 39r, TT 1900. 554.; 5-6 ezer főre Illésházy 1863. 24.; 6 ezerre Szamosközy, TT 1889. 42.

³⁴⁷ 1000 főre Rudolf 1596. IX. 10-i levele, Hatvani 1859. III. 85. (300. sz.); 1500 főre Istvánffy 1868. 766.; Szamosközy, TT 1889. 44.; 2000 főre Illésházy 1863. 25.

³⁴⁸ Hatvan ostromára Gömör, HK 1894^a. 96–107, 242–254.; Kárpáthy-Kravjánszky 1936.

³⁴⁹ Az ostrom forrásaira Miksa fhg. emlékirata: fol. 39v–40r, TT 1900. 555.; Istvánffy 1868. 766–767.; Ortelius 1603. 321–324.; Thuanus 1620. V. 641.; Isolano, Benda, HK 1983. 659–660.; Szamosközy, TT 1889. 42–44.; Hurmuzaki 1888. III/2. 509.

³⁵⁰ Hatvan lerombolására Miksa fhg. emlékirata: fol. 41v–42r, TT 1900. 555–556.; Thurzó levelei I. 178. (IX. 11-i levél, CXX. sz.); Hurmuzaki 1888. III/2. 500.

Eger ellen vonul, a táborban tartózkodó Nyáry Pál egri főkapitányt Miksa főherceg megfelelő erősítéssel küldte vissza várába. A szultáni had túlerejétől tartó Habsburg főherceg szeptember 9-én seregével elindult a nemrég elfoglalt Váchoz, ahova szeptember 10-én érkezett meg. Itt hosszabb ideig tartózkodtak. Szeptember 14-én hírt kaptak arról, hogy Pest közelében táborozik egy török sereg, amely győri, budai és más várak helyőrségéből áll, s a szultáni sereghez akar csatlakozni. Éjjeli támadást terveztek e sereg megrohanására, de a tűzérés elakadása miatt e terv meghiúsult. Ezután Pálffy Miklóst küldte magyar csapatokkal és német lovassággal a pesti török tábor ellen, de összecsapásra nem került sor, eredmény nélkül hamarosan visszatért e kiküldött sereg.³⁵¹ Ezután az óvatos főherceg a kedvezőtlennek ítélt sík területről szeptember 20-án az Ipoly folyó menti Kövesdhez vonult, majd szeptember 22-én Esztergomhoz húzódott vissza Tata megtámadása szándékával. E haditervet megváltoztatták, amikor hír jött arról, hogy szeptember 20-án a szultáni had körülvette Egert. Ekkor visszamentek Kövesdre, s előtérbe került Eger felmentése.³⁵² Ez voltaképpen az idő függvénye is volt, bár a lassan és kerülő úton vonuló seregnek csak akkor volt esélye Eger felmentésére, ha a várőrség több mint egy hónapig, október végéig kitart.

A horvátországi-dalmát mellékhadszíntéren is a császári-királyi csapatok ragadták magukhoz a kezdeményezést. Georg Lenkowitz horvát főkapitány vezetésével meglepetésszerű támadást indítottak Klissza vára ellen. A jól előkészített akcióra hűsvét táján került sor, amikor a klisszai török őrség nagyobb része Ibrahim parancsnok vezetésével elvonult Drílóba, hogy az ottani vásárt biztosítsa az uszkókok rablásai ellen. A várat éjszaka rohanták meg, a támadók megmázták a járhatatlannak hitt sziklákat, s a titkos bejáraton nyomultak a külső várba. Az éjszakai roham sikerrel járt, az ellenálló törököket levágták, s a felsővár régi erődjébe bemenekülő törökök is megadták magukat szabad elvonulás feltételével. A várba 300 főnyi őrség került.³⁵³ A boszniai pasa hamarosan támadást indított 10 ezer főre becsült sereggel a vár visszavételére. Klissza ostromát június 1-jén kezdte meg, három oldalról körülvette a várat, s lövette. Lenkowitz hajókon szállított 3-4 ezer fős segélyhaddal vonult a vár fölmentésére, s csatát vívott a boszniai pasa seregével. Az összecsapást a császári-királyi csapatok heves támadással kezdték, meg is futamították az ellenséget. Lenkowitz üldözte a menekülő ellenség gyalogságát, de serege egy része (elsősorban az uszkókok) az elhagyott török tábornok kezdte el zsákmányolni. A török erre visszafordult és megtámadta a prédáló csapatokat. Visszafoglalták saját táborukat, ágyúikat, s elűzték a császári csapatokat. Lenkowitz serege egy részével előbb a klisszai várba menekült, majd két nap múlva éjjel elhagyta azt, s Segnia felé vonult. A török meglepte Lenkowitz maradék hadát, megfutamította azt, sok foglyot ejtett. A Habsburg-sereg veszteségét 300 főre, a klisszai csata első

³⁵¹ Miksa fhg. emlékirata: fol. 43r, TT 1900. 557.; Istvánffy 1868. 769.

³⁵² Miksa fhg. emlékirata: fol. 43v–44r, TT 1900. 557–558.; Istvánffy 1868. 769.

³⁵³ Klissza visszavételére Istvánffy 1868. 756–757.; Illésházy 1863. 23.

szakaszában alulmaradó törökét 1000 főre tették. Bár Lenkowitz további 300 főt hagyott a klisszai várban, s nyolc napon belül felmentést ígért, az 5-600 főre tehető őrség hajlandó volt ingóságaikkal való szabad elvonulás és a klisszai csatákban ejtett foglyok szabadon bocsátásának feltétele mellett kapitulálni. Az egyezség közvetítésében fontos szerepe volt a klisszai éjszakai rajtaütéskor fogságba esett Georg Paradeisernek, Segnia parancsnokának, a későbbi kanizsai főkapitánynak.³⁵⁴ Lenkowitz kudarca után Siegmund Herberstein szlavón főkapitány újabb akciót indított Horvátországban, ezúttal Kosztajnica bevételére. Herberstein 3 ezer emberéhez csatlakozott ezer stájer lovas, karintiai és krajnai lovas és gyalogos csapatok, valamint Draskovich János csapatai. A Herberstein vezette had Petrinja érintésével július 8-án ért Kosztajnicához, amelyet két oldalról is lövetni kezdett. A Klisszánál győző Apardi boszniai pasa megjelent a várnál és csatát vívott a folyón átkelő keresztény csapatokkal. Az ezúttal kisebb létszámú, hatezer főre tett török alulmaradt az összecsapásban, gyalogsága és lovassága egyaránt megfutamodott. A török 3 ezer főre becsült veszteséget szenvedett az összecsapás során. Kosztajnica városát elfoglalták, felgyújtották, de a vár ostromával felhagytak, mert hírt kaptak egy Ahmed pasa vezette nagy török sereg közeledéséről.³⁵⁵ A bizonyítástalán nagy túlzással 100 ezer főnek híresztelt török csapatok Petrinját vették ostrom alá, melyet Franco Dániel védelmezett 350 fős őrséggel. Az őrség segélykérésének eleget téve felmentő had jött Lenkowitz, Draskovich és Herberstein, s a hozzájuk csatlakozó Erdődy vezetése alatt. Mivel a keresztény sereg Sziszek irányába tartott, a török csapatok átkeltek a Kulpán, s megtámadták őket. Csatára került sor, amelyben a császári-királyi csapatok diadalmaskodtak. Az összecsapásban az ellenség háromezer főt veszített. A Sziszekhez nyomuló győztes királyi sereg elfoglalta a várt, amelyből elmenekült az őrség.³⁵⁶ A hullámozó kimenetelű horvátországi harcok egészében inkább a Habsburg-fél sikerét hozták, hiszen Sziszeket sikerült megszerezni, Petrinját megvédeni, jóllehet Klisszát nem tudták megtartani, s vereséget is szenvedtek.

Az erdélyi fronton a horvátországi-dalmáciai hadieseményekkel nagyjából szinkronban zajlottak várostromok, amelyek egyik fél számára sem hoztak sikert. A kezdeményezést a török ragadta először magához, amikor Haszán temesvári pasa május 6-án 25 ezer főre becsült török és tatár csapatokkal Lippát kezdte el vívni, amelyet Borbély György szívósan védelmezett. Kétheti próbálkozás után a beglerbég felhagyott az ostrommal, mivel híre jött, hogy az erdélyi fejedelem nagy erővel közeledik a vár felmentésére. A temesvári pasa döntésében közre játszott a tatár csapatok megmozdulása, továbbá az is, hogy Lippa ostroma alatt lugosi katonák felégették Temesvár városát.³⁵⁷

³⁵⁴ Istvánffy 1868. 758–760.; Illésházy 1863. 23.; Ortelius 1603. 327–328.

³⁵⁵ Istvánffy 1868. 761–762.

³⁵⁶ Istvánffy 1868. 764–765.

³⁵⁷ Báthori Zsigmond V. 9-i levele szerint három nappal azelőtt (6-án) 25 ezer török, tatár kezdte ostromolni Lippát, vö. Hurmuzaki 1894. VIII. 198. (CCXC sz.); májusra tette Illésházy 1863. 22., április végére Szamosközy, TT 1889. 40.; Baranyai Decsi 1982. 307–310.

Báthori Zsigmond fejedelem 25 ezer főre becsült haddal június 10-én kezdte meg Temesvár ostromát, amelyet több irányból támadott.³⁵⁸ Egyik felől Kornis Gáspár ostromolta, másik irányból Király Albert és Toldi István. Négy napig lőtték a várat, s június 15-én már rohamra készültek. Június 15-én Csanád felől érkező, 7-8 ezerre becsült török és tatár csapatok támadtak Zsigmond fejedelem táborára, s a két ostromsáncra. A táboron kívül harcoló erdélyi csapatokat a táborig nyomták vissza, de itt a tüzéség és a tartalék együttes erővel megállította és visszaszorította az ellenséget. A várral szembeni két sáncnál sem jártak eredménnyel, bár Temesvár védői is kiűtöttek a várból. Őket Király Albert ágyútűzzel kergette vissza. A háromórás küzdelemben az ellenség vesztett több embert, elesett Rusztán, Jenő korábbi bégje is. Másnap Temesvár sikertelen ostromát felfüggesztette Báthori Zsigmond a török felmentő csapatok közeledésének hírére.³⁵⁹ E 20 ezer főre tett, Temesvár megsegítésére vonuló török hadat Szokolluzáde Haszán ruméliai beglerbég vezette.³⁶⁰

A Pétervárad–Szeged–Szolnok útvonalon haladó oszmán had elővéde már szeptember 18–20-án, a többi seregrész és a szultán szeptember 21–22-én ért Egerhez.³⁶¹ Eger 1552-es állapotához képest jelentős mértékben korszerűsítették. Neves olasz várépítésszek (Paolo Mirandola, Pietro Ferabosco, Carlo Theti) készítettek tervek, végül Ottavio Baldigara kapta meg a kivitelezést, aki 1569 és 1582 között átépítette a várat, később pedig Christoforo Stella folytatta munkáját. A munka eredményeképpen erős, újolasz bástyákkal ellátott erősséggé vált Eger. A felmerülő nagy költségek miatt azonban az átépítést csak részben tudták befejezni. A belső vár tervezett öt fülesbástyájából csak kettő, a külső vár tervben szereplő három újolasz bástyája közül kettő készült el.³⁶² Így is Eger erős várnak számított, amelyet a váci táborból a várba visszaérkező Nyáry Pál jelentős számú német, itáliai és magyar katonasággal védett. Eger békebeli őrsége 1000 körül mozgott.³⁶³ Ehhez járult a várba irányított erősítés, amely szeptember 14-én érkezett meg. Több forrás szerint Wilhelm Terska 500 német puskás lovassal, egy csapat, 300 főre tett vallonnal érkezett meg Egerbe. Mellettük Thurn morva gyalogosa, itáliai, cseh, sváb és vallon katonaságot említenek a tudósítások.³⁶⁴ Egyes források szerint 5-6 ezer fő, valójában inkább 3-4 ezer fős katonaság védte Eger.³⁶⁵ A szultáni sereggel szemben három hétig tartott ki a vár.³⁶⁶

³⁵⁸ A 25 ezer fős létszámmra Illésházy 1863. 22.

³⁵⁹ Temesvár ostromára Szamosközy, TT 1889. 40.

³⁶⁰ Baranyai Decsi 1982. 318.

³⁶¹ Az oszmán sereg útvonalára Uzunçarşılı 1988. 75. o. 1. jz.; Tóth, AUSz 1991. 41–48.

³⁶² L. Sugár 1991. 96–101.

³⁶³ Szamosközy, TT 1889. 47.

³⁶⁴ Miksa fhg. emlékirata: fol. 42v; Szamosközy TT 1889. 47.; Istvánffy 1868. 768–769.

³⁶⁵ 5 ezer főre Isolano, in: Benda, HK 1983. 660.; 5 vagy 6 ezer főre Szamosközy, TT 1889. 47.; 3400 főre (ebből 1000 a saját őrség, 2400 az erősítés) Cogonara alapján Sugár 1991. 110.

³⁶⁶ Eger ostromára Ortelius 1603. 331–333.; Istvánffy 1868. 769–772.; Kovács, EVH 1965/6. 15–21.;

Az oszmán csapatok szeptember 20–22-re tehető részenkénti megérkezése, a vár körülvétele s a megadásra való felhívás elutasítása után szeptember 23-án kezdődött meg Eger módszeres ostroma. A vár védői e nap felgyújtották Eger már védhetetlennek ítélt, kiürített városát, hogy ne szolgálhasson védelmül az ellenség számára. A várost a török másnap, 24-én megtámadta, zsákmányolt és tovább pusztította.³⁶⁷ A török keletről, északról és nyugatról, hat helyen is rohamozta a várat. Keletről, a külváros irányából Ibrahim nagyvezír, valamint Haszán ruméliai beglerbég támadott. Északról, Királyszeke felől Dzsáfer pasa, továbbá a 24-én megérkező Lala Mehmed anatóliai beglerbég ostromolta a várat. A janicsár aga és Dzserráh Mehmed feltehetően nyugat felől vívta Egert. Csigalazáde Szinán vezír azt a feladatot kapta, hogy saját csapatával és a damaszkuszi katonasággal őrizze a tábornok esetleges külső támadás ellen, s megakadályozza a vár megsemmisítését.³⁶⁸ A várat ugyan már 23-án elkezdték lőni, de több irányból való intenzív tüzérségi támadásra csak az ostrom hatodik napján, 29-én került sor. Ez rombolta ugyan a falakat, de nem érte el a kívánt eredményt.³⁶⁹ A megrongált falak javítását éjszaka végezték a védők, de Cogonara hadmérnök véleménye szerint korántsem megfelelő intenzitással.³⁷⁰ Szeptember 26-án a janicsárok egy bizonyos idő előtti rohamot kíséreltek meg, s a vár kapujáig jutottak el, de a védők végül is visszaverték őket.³⁷¹ A réslövetés mellett a török hadvezetés egyre inkább a résrobbantásra, a várfalak aláaknázásába helyezte reményét, szeptember 27–30. között főként ezzel próbálkoztak az ostromlók. Szeptember 30-án sikerült is felrobbantani az aknákat, de a robbanás kifelé történt. Ennek ellenére a megnyílt résen a török rohammal próbálkozott, de nem járt sikerrel. A támadást visszaverő védők ellenakcióba kezdve kitörték a kapun, megrohták a török sáncokat. Elfoglalni ugyan nem tudták a török állásokat és vissza kellett vonulniuk, de veszteségeket okoztak az ellenségnek és foglyokat is ejtettek.³⁷² A kudarc miatt a török október 1-jén és 2-án a várak feltöltésére helyezte a hangsúlyt, a védők igyekeztek felgyújtani a töltéseket. Közben a támadók ágyúzták is a falakat, amelyen négy helyen is rohamra alkalmas rést ütöttek.³⁷³ Október 4-én a várostromban a török számára sikeres fordulat történt. A külső vár végén felrobbantottak egy aknát, amely nagy rést ütött a falban. Általános rohamot indítottak, amelyet egyórás szívós, nagy

Kropf, Sz 1895.; Nagy J. 1978. 130–132.; Sugár 1991. 112–130.

³⁶⁷ A külváros felégetését említi Glover és Barton Ónapár szerint IX. 13-án (= 23), vö. Fodor V., HK 1988. 558, 560.; Török történetírók III. 250. (Kjátib Cselebi)

³⁶⁸ Az oszmán csapatok felállítására Török történetírók III. 250. (Kjátib Cselebi); Szélaniki 1989. 635.; Glover és Barton, vö. Fodor V., HK 1988. 558, 560.; Sugár 1991. 113–114.

³⁶⁹ Török történetírók III. 250–251. (Kjátib Cselebi)

³⁷⁰ Sugár 1991. 117.

³⁷¹ Barton levele, Fodor V., HK 1988. 560.; a IX. 28-ra tett kitörési kísérlet, Sugár 1991. 117.

³⁷² Az ónapár szerint IX. 20-i (= IX. 30-i) eseményekre I. Glover és Barton tudósítását, Fodor V., HK 1988. 559, 560.; Török történetírók III. 251. (Kjátib Cselebi); Sugár 1991. 117–118.

³⁷³ Glover híradása, Fodor V., HK 1988. 559.

áldozatokat követelő harcban a védők még visszavertek. Két órával később újabb rohamra került sor. Ekkor egy lőporos hordó – a források egymástól eltérően egy katonának, egy asszonynak vagy egy török rabnak tulajdonítják ezt – felrobbanása, amelyet aknarobbanásnak véltek, pánikot idézett elő a védők soraiban. A védők Nyáry Pál főkapitánnyal élükön a belső vár felé menekültek, s a törökök 500 főt levágtak közülük, s elfoglalták a külső várban levő ágyúkat.³⁷⁴ Így október 4-én a külső vár török kézre került, amely megpecsételte Eger sorsát, bár a belső vár még kitarthatott egy ideig.

Október 5-én a törökök rohamot indítottak a belső vár ellen, de a védők visszaverték azt, s komoly veszteségeket okoztak a támadóknak.³⁷⁵ Október 6-án és 7-én aknákkal próbálkoztak a török aknászok a belső vár két fülesbástyájánál. Október 8-án sikerült egy aknát felrobbantani, amely rohamra alkalmas, két szekérsíni rést nyitott a falon. A janicsárok rohama sikertelen maradt, majd déltől újabb támadás következett, amely estig tartott. Mindkét fél sokat veszített az október 8-i ostrom alkalmából. Eger védői szerencséjére a lezúduló hatalmas eső a törököket akadályozta a belső vár elfoglalásában.³⁷⁶ Október 9-én és 10-én a folytatódó esőzés is a védőknek kedvezett, akik több rohamot is visszavertek. Mindkét fél vesztesége jelentős volt e harcokban.³⁷⁷ A rohamok visszaverése ellenére a védők zöme reménytelennek érezte az ágyúzás és az aknák által jelentős mértékben megrongált belső vár védelmét. Nyáry Pál főkapitány, továbbá a főtiszték közül Terska és Kinski is erélyesen próbált fellépni, de fenyegetésekkel sem tudták megfékezni a lázadó katonaságot. Egyes források szerint a német és vallon, más források szerint pedig a magyar katonaság szorgalmazta a vár feladását.³⁷⁸ Vonakodó tisztjeik miatt a lázadó katonák küldötteik útján október 11-én tárgyalni kezdtek a törökkel. A szultán október 12-én elfogadta azt a feltételt, hogy a védők javaikkal együtt távozhatnak a várból. Másnap, október 13-án be is vonultak a török csapatok a várba.³⁷⁹ A hatvani vérengzésre válaszul a kivonuló egri őrséget is leölték a törökök, a tiszteteket pedig foglyul ejtették. Egert új vilájet központjává tették, a szultán Szufi Szinán pasa személyében beglerbéget nevezett ki a vár élére. Az egri vilájet alapját képező egri pasa-

³⁷⁴ A X. 4-i sikeres rohamra l. Glover, Fodor V., HK 1988. 559.; Illésházy 1863. 26.; téves, IX. 21-i (= X. 1-i) keltezéssel Barton, vö. Fodor V., HK 1988. 560.; X. 5-re keltezve Török történetírók III. 251. (Kjátib Cselebi); összefoglalóan Sugár 1991. 121–122.

³⁷⁵ Glover, l. Fodor V., HK 1988. 559.

³⁷⁶ A X. 8-i rohamra Glover, in: Fodor V., HK 1988. 559.; Török történetírók III. 252. (Kjátib Cselebi)

³⁷⁷ Kisebbs harcokra Glover, in: Fodor V., HK 1988. 559.; X. 10-én négy roham visszaverésére, a védők 400, a török 3000 fős veszteségére, Istvánffy 1868. 772.

³⁷⁸ A német, vallon katonaságra Istvánffy 1868. 772.; Illésházy 1863. 26.; a magyar katonaságra Sugár 1991. 126.

³⁷⁹ A vár feladására és a másnapi bevonulásra l. Glover és Barton, in: Fodor V., HK 1988. 559, 560.; Istvánffy 1868. 772.; vö. még Sugár 1991. 126–127.

szandzsákhöz rendelték a budaiból a szolnoki, szegedi és hatvani szandzsákokat.³⁸⁰ A sikeres várostrom jutalmául Haszán ruméliai beglerbég vezíri rangot kapott, helyébe Veli janicsáraga lépett ruméliai pasaként, míg Haszán aga lett a janicsárok új főnöke.³⁸¹ Eger eleste után a Habsburg Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség közti összeköttetés megnehezedett. Hírek keringtek arról, hogy a szultán Kassa megszállásával teljesen elvágja Erdélyt a Királyi Magyarországtól. A szultán azonban megelégedett Eger birtoklásával és befejezettnek tekintette a hadjáratot.

Eger elvesztésébe nem törődött bele sem Miksa főherceg, sem pedig Báthori Zsigmond, akik előbb felmenteni próbálták, majd egyesült erővel vissza akarták szerezni a fontos várat. Miksa seregével szeptember végén indult el Kövesdről, október 4-én (a külső vár elestének napján) érte el Szécsényt, míg Teuffenbach ekkor Szerencsen volt. Miksa október 8-án indult el Szécsényről, s 12-én (a várórség kapitulációja napján) érkezett Fülekre. Október 13-án Rimaszombatnál állomásozott, ahol hírt kapott a kapitulációról, majd 14-én Rimaszécsnél, 15-én Hamvánál, 17-én Jenénél táborozott, s 18-án egyesült Sajóvamosnál a Várad–Debrecen–Tokaj útvonalon haladó, kelet felől érkező erdélyi fejedelem és az északról csatlakozó kassai főkapitány csapataival.³⁸² A keresztény csapatok Eger felé való közeledése valószínűvé tették, hogy az elfoglalt vár megtartása érdekében a kevésbé harcias szultánnak csatát kell vállalnia.

³⁸⁰ Tóth, AUSz 1999. 71–72.

³⁸¹ Vö. Török történetírók III. 132. (Pecsevi)

³⁸² Miksa haladására vö. Miksa fhg. emlékirat: fol. 45r–47v, TT 1900. 558–560.; Istvánffy 1868. 771, 773.; Thurzó levelei I. 184–185, 186, 188, 189.; az erdélyi fejedelem útvonalára l. Baranyai Decsi 1982. 332.; Hurmuzaki 1888. III/2. 500.

VI. fejezet

A MEZŐKERESZTESI CSATA (1596. OKTÓBER 22–26.)

1. Út a csatamezőre és az október 22-i előcsata

Eger elvesztése után öt nappal, október 18-án Miksa főherceg seregéhez csatlakozott a Sajó folyó mellett, Vámos (Sajóvámos) falunál Báthori Zsigmond fejedelem hada. Egyes források szerint Teuffenbach is megjelent ekkor csapataival, más híradások szerint október 20-án Miskolcnál egyesült a három sereg.¹ Egy kortárs levele szerint Szentpéternél, a Sajó folyónál történt ez a találkozás.² Thurzó György 1596. október 19-i sajóvámosi táborból írt levelében azt említi, hogy „Szikszónál innét egy mélfölddel, egyben mentünk mind az erdélyi fejedelem hadával, azonképpen az alföldi haddal.”³ Az október 18-án tartott sajóvámosi haditanácson Prépostváry Bálint javaslatát fogadták el. Eger egykori kapitánya köszvénye miatt nem tudott részt venni a tanácskozáson, de követe útján elküldte indítványát. Eszerint óvakodni kell attól, hogy az ellenség közelsége miatt akaratuk ellenére csatára kényszerüljenek. Ehelyett biztonságosabb helyre kellene húzódnuk, s miután az ellenség elvonul, lehetőség nyílik a romos Eger visszavételére. Ha az ellenség mégis csatát akarna, az átjárást illetően nehéz és mocsaras terület jobban megfelel a keresztény csapatoknak.⁴ A sajóvámosi haditanács mindenképpen Eger visszafoglalását tűzte ki célul, akár a török sereg remélt elvonulása után vagy egy esetleges sikeres csata után. Thurzó találó megfogalmazása szerint „ha elmennek előttünk, avagy Isten segítségéből megverjük őket, mindgyarat ismét Egret megszálljuk”.⁵ Egert egy nehéznek mondható útszakaszon kívánták megközelíteni; „ott,

¹ A keresztény hadak X. 18-i sajóvámosi egyesülésére l. Miksa fhg. emlékirata: fol. 47v, TT 1900. 561.; Szamosközy, TT 1889. 57.; Istvánffy 1868. 773.; Jansonius, vö. Reusner 1603. 277.; Helius, vö. Reusner 1603. 284.; Ferrante Rossi kapitány X. 30-i levele Aldobrandinihez, vö. Veress, Oklevéltár 133–135.; X. 27-i Prágából írt velencei jelentés szerint X. 19-én még nem egyesült valamennyi csapat, Hurmuzaki 1888. III/2. 218.; a miskolci X. 20-i egyesülésre vö. Isolano, Benda, HK 1983. 661.; Pálffy 20-i csatlakozására Ortelius 1603. 334.; vö. még Rónai Horváth 1897. II. 132.; Komáromy, HK 1892. 158–159.; Tóth, HK 1983. 557.

² Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

³ Thurzó-levelei I. 190. (CCIII. sz.)

⁴ Prépostváry javaslatára l. Szamosközy, TT 1889. 58.; elemzésére l. Komáromy, HK 1892. 157–158.; a haditanácsra még Bánlaky 1940. 215.

⁵ Thurzó levelei I. 192. (CCIV. sz.)

ahol egy mocsár ereszkedik le a hegyről és belemegy a Tiszába”. Úgy vélték, hogy „azért lesz jó arra menni, mert így három mérföldnyire megközelítjük Egert, ezenfelül ez az út igen biztonságos, nincs olyan veszély, hogy az ellenség reánk támad.”⁶ Sajóvámosról a sereg október 20-án indult tovább, e napon Miskolcnál táborozott, majd másnap, 21-én onnan elindulva Mohira ért. A következő nap, 22-én a haditanácson kiszemelt, Miksa előző évi hadmozdulatai során már megismert és kedvező fekvésűnek ítélt Mezőkereszteshez vonult a sereg.⁷

A szövetséges had közeledéséről, sőt arról is, hogy támadásra készül a török tábor ellen, a szultáni hadvezetés tudomást szerzett. Barton levele alapján feltehetjük, hogy október 20-án kaptak hírt erről, s ekkor III. Mehmed kisebb sereget rendelt ki Dzsáfer pasa, a török elővéd egyik vezetője irányítása alatt.⁸ Dzsáfer tapasztalt, kiváló katona volt, ez magyarázza, hogy őt bízta meg a szultán ezzel a feladattal.⁹ Dzsáfer kiküldetésének célját elég nehéz kihámozni az ellentmondó forrásokból. Pecsevi és Kjátib Cselebi török történetírók tudósításaiból az tűnik ki, hogy Dzsáfernek meg kellett támadnia az ellenséget.¹⁰ Istvánffy kémek és foglyok híradásaira hivatkozva szintén azt közli, hogy Dzsáfer más pasákkal együtt azt a parancsot kapta, hogy az ekkor még Miskolcnál levő keresztény tábort „éjjel vagy igen korán” támadja meg.¹¹ Miksa főherceg emlékiratában hasonlóképpen utal arra, hogy a foglyok vallomása szerint Dzsáfernek az ekkor Miskolc és Keresztes között levő tábort kellett éjszaka vagy korán reggel megrohannia. A főherceg Dzsáfer mellett Csigalazáde (Zigala) Szinánt, s név nélkül másokat is említett.¹² Carrillo négy basáról is megemlékezett: a talán Dzsáferre utaló „gyulai” (Iulensis) pasa mellett Cicalát (Zigala), Haszánt és a görög, azaz ruméliai beglerbéget sorolta fel.¹³ Egy olasz nyelvű iratban Ali kapidzsi aga a görög beglerbégről, továbbá Haszán pasáról és Vasil janicsáragáról tett említést.¹⁴ Dzsáfer információkat szerezhetett az ellenség erejéről, mert jelentést küldött, amelyben feltárta a helyzetet, s jelezte, hogy biztos vereséggel járna támadása. Erre erősítést küldtek utána, Veli beglerbég vezetésével ruméliai csapatok csatlakoztak hozzá. Az előhad vezéreinek tanácskozásán Veli pasa és mások az

⁶ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

⁷ A sereg útvonalára elsősorban a naplótöredék, *Diarium bellicum* 1596. HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34. fol. 199–203.; vö. még Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); Thurzó-levelei I. 192. (CCIV. sz.); Istvánffy 1868. 773.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.; Komáromy, HK 1892. 159.; Bánlaky 1940. 215.

⁸ Az egri táborban levő Barton követ X. 10-ét (= 20-át) említ, vö. Fodor V., HK 1988. 561.

⁹ Dzsáfer életpályájára vö. Thúry, HK 1892^a. 399–403.

¹⁰ Vö. Török történetírók III. 133. (Pecsevi) 253–254. (Kjátib Cselebi)

¹¹ Istvánffy 1868. 773.

¹² Dzsáfer mellett Cicala említésére I. Miksa fhg. emlékirata: fol. 48v; nem szerepel Cicala neve a latin nyelvű kiadásban TT 1900. 561.

¹³ Carrillo 1596. XI. 4-i levele, vö. Veress 1943. 241.

¹⁴ Vö. Ali aga jelentése, HHStA Turcica K 81. fol. 99r.

ellenség számbeli fölényére való tekintettel a visszavonulást javasolták. Dzsáfer tiltakozott a meghátrálás ellen, az volt az álláspontja, hogy amíg az ellenség tényleges erejét nem tapasztalták meg, addig nem szabad visszatérniük.¹⁵ A török előhad feladatát egyes források alapján nem annyira a rajtaütésszerű támadásban, mint inkább az ellenség erejének kikémlésében jelölhetjük meg. Ez utóbbit támaszthatja alá, hogy Barton szerint azért küldték ki őket, hogy „kémléljék ki keresztények táborát.”¹⁶ Isolano szerint is az ellenség inkább „földerítés céljából, mint más okból” jött.¹⁷ Az előhad vezéreinek semmiképpen nem volt könnyű feladatuk, mivel az ellenség erejéről nem rendelkeztek pontos, megbízható híradásokkal, így ők sem tudhatták, hogy mennyi kockázattal jár akciójuk. Mindenképpen találó a török előhad céljait illetően az a kortárs megállapítás, hogy „azt ugyan azért küldték volt előnkben, hogy megvíjon velünk és meg lássa valóban kik vagyunk, hogy ha ők bírnak e velünk vagy több kell.”¹⁸ Dzsáfer küldetése magában foglalta a rajtaütésszerű támadás és a felderítő céllal folytatott összecsapás alternatíváját. A török előhad létszámát illetően erősen eltérő adatok szerepelnek forrásainkban. Egy kortárs híradás a keresztény csapatokkal azonos erejűnek vélte az ellenséges sereget.¹⁹ Ennek megfelelően egyes tudósítások 40 ezer főre is tették Dzsáfer hadát, illetve 35 ezerre és 30 ezerre is becsülték. A legtöbb forrás szerint 20 ezer katonája volt Dzsáfernek, sőt egy emlékirat szerint mindössze 8-10 ezer fővel rendelkezett. Török krónikások tudósítása értelmében Dzsáfer 15 ezer emberrel indult el, míg Veli ruméliai seregének létszámát nem említik.²⁰ A fentiek alapján a török előhadat körülbelül 15-20 ezer főre becsülhetjük. A sereg összetétele vegyes volt. Dzsáfer hadában voltak janicsárok, portai lovas alakulatok (szilahdárok és ulufedzsik), müteferrikák és végvári csapatok. Veli seregét a ruméliai szpáhik alkották, s tatárok is voltak az előhadban.²¹ A felderítő sereg 43 tábori ágyúval is rendelkezett.²²

¹⁵ Vö. Török történetírók III.133. (Pecsevi); 253–254. (Kjátib Cselebi)

¹⁶ Barton levelére Fodor V., HK 1988. 561.

¹⁷ Vö. Benda, HK 1983. 661.

¹⁸ Vö. Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 258.

¹⁹ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

²⁰ 40 ezerre Illésházy 1863. 27.; Szamosközy, TT 1889. 59.; 35 ezerre Szamosközy-gyűjtemény HK 1892. 258.; 30 ezerre Istvánffy 1868. 773–774., 20 ezerre Ali aga jelentése, HHStA Turcica K 81. fol. 99r; Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 98.; Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Helius, in: Reusner 1603. 285.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); Ortelius 1603. 335.; Thuanus 1620. V. 644.; Baranyai Decsi 1982. 332.; 18 ezerre Diarium bellicum 1596. HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34. fol. 202v; 8-10 ezerre Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.; Komáromy, HK 1892. 159.; 15 ezer főre Török történetírók III. 133. (Pecsevi), 253–254. (Kjátib Cselebi); Rónai Horváth 1897. II. 132; Yücel-Sevim 1991. 35.

²¹ Janicsárokra vö. Bornemissza, in: Simonyi 1859. 200.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); portai lovasságra, müteferrikákra és végvári csapatokra vö. Török történetírók III. 253. (Kjátib Cselebi); tatárookra vö. Hurmuzaki 1888. III/2. 224.; Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395.; Ortelius 1603. 335.; Thuanus 1620. V. 644.

²² 43 ágyúra Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395.; Worhaftigen

A Mezőkereszteshez való „versenyfutásban” a török előhad bizonytalannal megelőzhette a szövetséges csapatokat, s felkészülhetett az összecsapásra. Dzsáfer a gázlónál levő hídnál, Mezőkeresztesnél átellenben helyezte el a janicsárokat, s a tarackokat. Ezzel biztosította a kulcsfontosságú kereszteti gázló védelmét, megerősítette azt, az ellenség várható átkelése megakadályozása érdekében pedig a hidat elbontatta.²³ Bizonyos török alakulatok átkeltek a mocsaras folyó átjáróján, s a túlsó parton foglaltak helyet. Ezek közé sorolhatjuk Veli pasa ruméliai csapatait, s a 400-500 fős önkéntes, ún. szerdengecsdi csapatot.²⁴ A másik fél is készült az ütközetre. Miksa a foglyoktól szerzett hírek alapján számított Dzsáfer támadására, ezért bizonyos óvintézkedésekre került sor. Már október 21-én éjjel megerősítették a tábor őrségét, s szekerekkel vették azt körül. Másnap, október 22-én hadrendben vonult a sereg. Előreküldték Hermann Christoph Rusworm főstrázsamestert és Johann Baptist Pezzen főkvártélymestert 500-600 lovasal, akik e nap, alkonyat táján érték el Mezőkeresztest.²⁵ Ez az előreküldött csapat ütközött bele Dzsáfer gázlón átkelt csapataiba. Ez az összecsapás fejlődött a későbbiekben kisebb csatává.

Nem egészen egyértelmű, hogy mikor került sor a két hadsereg közti mezőkeresztesi összecsapásra, az első előcsatára.²⁶ A történeti kutatás általában október 23-ára tette a Dzsáferrel történt összecsapást,²⁷ bár október 22-re is keltezték ezt.²⁸ Több forrásban világosan október 22-e szerepel az esemény időpontjaként, így többek között Miksa főherceg jelentésében és emlékiratában s más kortárs forrásokban is.²⁹ Más korabeli forrásokban ugyanakkor október 23-át említik e harcok dátumaként.³⁰ Valószínűbbnek vélem, hogy a rövid ideig tartó összecsapásra október 22-e késő dél-

Erzählung, KA AFA 1596/10/11; Szamosközy, TT 1889. 59.; 48 ágyúra Bornemissza, Simonyi 1859. 200.; 41 ágyúra Illésházy 1863. 27.; 30 ágyúra Ortelius 1603. 335.; Török történetírók III. 133. (Pecsevi), 254. (Kjátib Cselebi); 20 ágyúra Hurmuzaki 1888. 224. (CCIII. sz.); Thuanus 1620. V. 644.

²³ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 257.; Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Helius, in: Reusner 1603. 285.; Komáromy, HK 1892. 159–160.

²⁴ Vö. Török történetírók III. 255. (Kjátib Cselebi)

²⁵ Miksa fhg. emlékirata: fol. 49r, TT 561.; Miksa főherceg jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395.

²⁶ Komáromy, HK 1892. 160–162.; Bánlaky 1940. 217–220.; Yücel-Sevim 1991. 35.

²⁷ X. 23-ra Hammer 1963. IV. 266.; Jorga 1910. III. 322.; Komáromy, HK 1892. 163.; Rónai Horváth 1897. II. 132.; Bánlaky 1940. 217–218.

²⁸ X. 22-re vö. Tóth, HK 1983. 558.; Magyarország hadtörténete I. 218. (Marosi Endre)

²⁹ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 48v–49r, TT 1900. 561.; 22-i bejegyzés szerepel még *Diarium bellicum* 1596. HHStA Hungarica Fasc. 129. fol. 203r; Ali aga jelentése, HHStA Turcica K 81. fol. 99r; Istvánffy 1868. 773.; Baranyai Decsi 1982. 335.

³⁰ *Worhaftigen Erzählung*, KA AFA 1596/10/11.; Szamosközy, TT 1889. 59.; Ortelius 1603. 335. Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Helius, in: Reusner 1603. 285.; Thuanus 1620. V. 644.; Carrillo

utánján, a szövetséges elővéd megérkezésekor, nem pedig másnap, október 23-án kerülhetett sor.

A csatározás a kijelölt keresztesi táborhelyre megérkező elővéd és a keresztesi gázlón átkelt török csapatok között kezdődött meg. A török két hadoszlopban helyezkedett el: ruméliaiakból és más, önkéntes lovasságból álló első, Mezőkeresztesnél levő hadrendje mögött az átjáró túlsó oldalán volt a második, Dzsáfer vezette hadrendje, amely első-sorban gyalogos janicsárokból és tüzérségből, továbbá a tatár segédc csapatokból állt. Dzsáfer taktikája talán az lehetett, hogy a szövetséges előőrsöt az első hadrend csapatainak támadásával a második hadrend elsősorban ágyútüze és puskatüze elé csalogassa, s azt legyőzzék.³¹ Miksa főherceg emlékiratában utalt arra, hogy az ellenség futást színlelve a janicsárok és az ágyúk tüzebe próbálta csalogatni a keresztény csapatokat.³² Ha Dzsáfer valóban tudatosan alkalmazta ezt a törökök által gyakran bevetett taktikát, voltaképpen a körülbelül kétszeres túlerőben levő keresztény sereg elleni siker vagy legalábbis helytállás egyetlen, némi eséllyel kecsegtető haditervét követte. A töröknek kedvező volt, hogy ellenfelével szemben volt ideje hadrendet formálni, s a gázló megszállása helyzeti előnyt biztosított számára. Az is a defenzív hadviselésre berendezkedő Dzsáfernek kedvezett, hogy az este közeledte miatt nem volt idő hosszabb csatára, az összecsapás egy óránál hosszabb ideig aligha tarthatott. Egy forrás utalt is arra, hogy „a török az „estvét várta, hogy osztán elmenjen.”³³ Mindezen körülmények ellenére Dzsáfer számításai nem váltak be. A keresztény sereg előőrsé felvette ugyan a küzdelmet az első török hadrend lovasaival, de segítséget is kértek.³⁴ Erre Schwarzenberg tábornagy osztrák lovasokkal, Pálffy Miklós magyar lovasokkal támadott az ellenségre.³⁵ Hasonlóképpen az erdélyi csapatokból előbb az előcsapat 300 lovasa Barcsai vezetésével, majd az egész erdélyi elővéd is bekapcsolódott az egyre hevesebb harcba. A török első hadrendjét sikerült megfutamítani, átnyomni a gázló túlsó oldalára. Korabeli feljegyzés szerint „mi az törököt által toltuk az vízen, mely Keresztesnél vagyon.”³⁶ Kjátib Cselebi leírása szerint „a ruméliai katonaság az átjárónál meghátrált és az ellenség az átjáróhelyet elfoglalta.”³⁷ Ekkor heves tűzharc kezdődött a két fél részéről, kezdetben csak puskákkal lövöldözték egymást. Ekkor Schwarzenberg tábornagy hat ágyút vontatott

1596. XI. 4-i levele, Veress 1943. 241.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); Ferrante Rossi kapitány X. 30-i levele, Veress, Oklevéltár 133–135.

³¹ Erre utal Szamosközy, TT 1889. 59.; e taktikára vö. még Komáromy, HK 1892. 160–161.

³² Miksa fhg. emlékirata: fol. 49r, TT 1900. 561.

³³ L. Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 257.; Abaffy-Kozocsa 1991. 264.

³⁴ A segítségkérésre Istvánffy 1868. 774.

³⁵ Miksa fhg. emlékirata: fol. 49r, TT 1900. 561.

³⁶ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 257.

³⁷ Török történetírók III. 255. (Kjátib Cselebi)

magyar és erdélyi gyalogokkal a keresztési átjáróhoz, s kétszer tüzeltetett az ellenségre.³⁸ Király Albert az erdélyi gyalogosokkal kísérletet tett a lerombolt hídnál való átkelésre, de a török puska- és ágyútűzzel verte vissza. Ezután Király Albert szemből, egy kék gyalogokból álló erdélyi csapat feljebb átkelve kísérelte meg az áttörést. Ez az akció sikeresebbnek bizonyult, mert a Király Albert ellen küzdő törököket oldalba kapták a kék gyalogok.³⁹ Nemcsak a gyalogság, de azt követve lovasok is átkeltek a gázlón. Mintegy háromszáz osztrák lovas, továbbá magyar huszárok, s vallon csapatok támadtak a második török hadrend gyalogosaira, s a tatárokra.⁴⁰ Egy kortárs levél az osztrák lovasság és három felső-magyarországi csapat sikeres ellentámadásáról emlékezik meg.⁴¹ A keresztény gyalogság és a lovasság rohama sikeresnek bizonyult. Dzsáfer vitézen küzdött ugyan, de végül megfutamították. A török ágyúkat az erdélyi gyalogság foglalta el. A menekülő ellenséget elsősorban az átkelt erdélyi és vallon csapatok üldözték egészen az egy mérföldre levő (Mező) Kövesdig.⁴² A két sereg veszteségét nem ismerjük pontosan. Maximálisan 1500 főre (1000 janicsár és 500 portai lovas) becsülték a török veszteséget, de általában csak 300 főre, sőt 100-200 főre is tették az ellenséges halottak számát.⁴³ A török veszteség tehát nem volt túl nagy, de keresztény kézre került az összes török tarackágyú, valamint a zászlók is. A keresztény had vesztesége még kisebb lehetett: a kortárs források mindössze 15-16 halottat említettek.⁴⁴ A sebesültek számát is csekélynek mondták, köztük volt Ditmar Königsperg lovaskapitány is.⁴⁵ Ha az elesettek számát illetően számolhatunk is némi elfogultsággal a keresztény források esetében, bizonyos, hogy a futásra kényszerülő Dzsáfer hadának veszteségei jóval felülmúlhatták a szövetséges seregét. A mezőkeresztési összecsapások nyitánya tehát keresztény diadallal zárult. A győzelem értékét csak az csökkenti valamelyest, hogy a szultáni hadnak csak egy töredéke vett részt ebben az október 22-i előcsatában. A siker mindenestre önbizalommal töltötte el a keresztény vezéreket. Báthori Zsigmond másnap, október 23-a hajnalán átkelt a túloldalra és követni akarta a futó ellensé-

³⁸ Miksa fhg. emlékirata: fol. 49v, TT 1900. 561.; Szamosközy, TT 1889. 59.; Istvánffy 1868. 774.

³⁹ Az erdélyi gyalogság támadására Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 257.

⁴⁰ A lovasság támadására Miksa fhg. emlékirata: fol. 49r-v, TT 1900. 561.; Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395.

⁴¹ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

⁴² Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 258.

⁴³ 1500 főre Istvánffy 1868. 774.; 300 főre Ortelius 1603. 335.; Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Baranyai Decsi 1982. 335.; a szakirodalomban vö. Komáromy, HK 1892. 162.; 200 főre Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); Thuanus 1620. V. 644.; 100 főre Helius, in: Reusner 1603. 285.

⁴⁴ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; Istvánffy, 1868. 74.; Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Ortelius 1603. 335.

⁴⁵ Worhaftigen Erzählungen, KA AFA 1596/10/11.

get egészen a szultáni táborig. Miksa főherceg és Schwarzenberg marsall azonban úgy vélte, hogy helyesebb, ha két napig pihentetik a menetelésben elfáradt csapatokat, tekintettel arra is, hogy nem tudták, az ellenség visszavonul-e csata nélkül, ezért visszahívták az erdélyi fejedelmet.⁴⁶ A szövetséges had október 23-án kissé eltávolodott a veszélyesnek ítélt átjárótól, s mivel a hidegre váló időjárás miatt tűzfára, továbbá takarmányra is szükség volt, negyed mérfölddel északabbra, a hegyek felé húzódtott Mezőkeresztestől, és szekerekkel, fából készült falakkal körülvett, megerősített tábornak alakított ki, amelyet dombok is védtek oldalról.⁴⁷

Dzsáfer és Veli veresége riadalmat keltett a török hadvezetésben. A sebtében összehívott tanácskozáson két javaslat merült fel. Az egyik szerint egy jelentősebb sereget kell az ellenség ellen küldeni a kudarc miatt leváltott Veli helyére ruméliai beglerbégeként kinevezett Haszán pasa, valamint Csigalazáde Szinán pasa vezetésével. A másik álláspont szerint a szultán vezetése alatt az egész tábornak az ellenség ellen kell vonulnia és csak az anatóliai beglerbéget kell hátrahagyni Eger védelmére.⁴⁸ Az utóbbi javaslat hívei hangsúlyozták azt, hogy az egri táborhelyet mindenképpen el kell hagyniuk, mert síkságon levő csapataikat a keresztény erők körülfohajtják. A gyáva szultán erősen ódzkodott az erősnek tűnő keresztény had megtámadásától és inkább az első javaslat felé hajlott, Haszánt akarta szerdárnak kinevezni, de végül nevelője, a befolyásos Szaádeddin hodzsza meggyőzte arról, hogy a második javaslatot kell elfogadni. III. Mehmed jellemző módon még azt is fontolgatta, hogy Ibrahim nagyvezírré bízsa a csata megvívását, ő pedig visszamegy Isztambulba. Miután ezt az elképzelését közölte Ibrahim pasával, erről a csapatokat bizonyára demoralizáló lépésről a meghökkent nagyvezír lebeszélte uralkodóját.⁴⁹ A török hadvezetés kapkodását jelzi, hogy előbb az egri vár védelmét bízták Lala Mehmed anatóliai beglerbégre, majd szinte az utolsó pillanatban őt is csatlakozásra szólították fel, mivel az anatóliai sereg nélkül az oszmán hadnak nem lett volna jobbszárnya, ha csatára kerül sor.⁵⁰ A vár védelmére csak 5 ezer főt hagytak Szinán egri beglerbég vezetése alatt.⁵¹ Az október 24-e kora reggelén meginduló török sereg elővédje már aznap, nagyobb része azonban csak október 25-e folyamán ért Mezőkereszteshez.

⁴⁶ Szamosközy, TT 1889. 59.; Istvánffy 1868. 774.; Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395–396.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 50r, TT 1900. 562.

⁴⁷ Miksa fhg. emlékirata: fol. 50r, TT 1900. 562.; Jansonius, in: Reusner 1603. 278.

⁴⁸ E két javaslatra Barton levele, vö. Fodor V., HK 1988. 555.; csak Haszán fővezérségét említi Pecsevi és Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 134, 256.

⁴⁹ Dzsáfer csatavesztésének hatására, a haditanácsra Török történetírók III. 133–134. (Pecsevi), 255–256. (Kjátib Cselebi); Yücel–Sevim 1991. 35.

⁵⁰ Török történetírók III. 133. (Pecsevi), 256. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 380.

⁵¹ Szamosközy, TT 1889. 58.; 10 ezer főre vö. Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 98.

2. A csaták helyszíne és a két sereg erőviszonyai

A csatározások helyszínét voltaképpen a keresztény hadvezetés választotta ki azzal, hogy a sajóvámosi haditanács említett határozata értelmében Eger közelében keresett egy olyan helyet, ahol biztonságban várhatta ki az oszmán sereg elvonulását, illetve támadás esetén elsáncolhatta magát. A kiválasztott hely védekezésre való alkalmasságát paradox módon maga a török igazolta akkor, amikor a szövetséges sereg megérkezése előtt megszállta Mezőkeresztest. Dzsáfer veresége azt is jelezte, hogy a védekezés szempontjából kedvező terepviszonyok nem garantálják a sikert a túlerőben vagy minőségi fölényben levő ellenséggel szemben. Az elkövetkező összecsapásokra azért is Mezőkeresztes térségében került sor, mert a két sereg közel volt egymáshoz, s a kivárás taktikáját követő szövetséges hadvezetés két napos pihenőt rendelt el, míg az oszmán had bénultságából magához térve megindult Eger és Maklár közti táborából a keresztény sereg ellen.

Az elkövetkező csaták helyszínét meghatározta a keresztény tábor, továbbá a később megérkező oszmán sereg táborának fekvése.⁵² Az előbbi helyét úgy választották meg, hogy az viszonylag közel esett két kulcsfontosságú gázlóhoz, amelyek átvezettek egy mocsaras folyócskán. E gázlók két falu közelében húzódtak. Barton angol követ levelében két régi templomról, illetve kápolnáról tudósít, amelyek bizonyosan e két település templomai lehettek.⁵³ Miksa főherceg jelentésében utalt arra, hogy Keresztes és egy másik leégett falu közt szálltak táborba.⁵⁴ A leégett települést, s a csata egyik helyszínét illetően gyanúba került korábban Gelej falu is.⁵⁵ Ez azért kétséges feltevés, mert egyik forrásban sem szerepel e falu neve, ellenben Bornemissza György megnevezi a másik falut, amikor arról ír, hogy a szövetségesek Keresztes és Ábrány (Abran) közelében ütöttek tábor.⁵⁶ Egy napló szerint is Keresztes (Krestes) és Ábrány (Abram) között helyezkedett el a tábor.⁵⁷ Szamosközy megemlékezik egy Ábránnal azonosítható Ábrahám (Abraham) nevű faluról, amelynek közelében híd volt, s a hidat a török megkísérelte elfoglalni.⁵⁸ Ábrány mellett szól Thurzó György levele is, amelyet „Abrancz nevű pusztá falun Eger felé való táborban” írt október 24-én.⁵⁹ Ez egyébként azt jelzi, hogy a

⁵² A helyszínre vö. A mezőkeresztesi csata színhelye, HK 1892. 404–405.; Komáromy, HK 1892. 157–158.; Kropf, Sz 1895. 591–595.; Bánlaky 1940. 215–217.; Tóth, HK 1983. 557–558.

⁵³ Barton levelére Fodor V., HK 1988. 561.

⁵⁴ A két helységre Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 395.; csak Keresztesre utal Miksa fhg. emlékirata: fol. 50r, TT 1900. 561–562.

⁵⁵ Vö. A mezőkeresztesi csata színhelye, HK 1892. 404–405.

⁵⁶ Bornemissza 1596. XI. 2-i levelére I. Simonyi 1859. 201.

⁵⁷ *Diarium bellicum* 1596. HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34. fol. 204.

⁵⁸ Szamosközy, TT 1889. 62, 64.

⁵⁹ Thurzó-levelek I. 192–193. (CCV. sz.)

keresztény tábor közelebb volt Ábrányhoz, mint Mezőkereszteshez. Isolano azon információja, miszerint a keresztény csapatok a hegy felé eső magasabb gázlónál ütöttek táborn, szintén Ábrányra utalhat.⁶⁰ Nyáráddal kapcsolatban is felvetették ugyan, hogy ez lenne a Miksa jelentésében szereplő névtelen falu, ez azonban kevésbé valószínű.⁶¹ A két gázló tehát Mezőkeresztes és Ábrány falvak közelében húzódott. Az oszmán sereg megérkezése után a folyócska vagy mocsár túlsó oldalán, Nyárad falunál verhetett táborn. E három elpusztult, romos település térségében került sor a két sereg közti összecsapásokra, s a döntő csatára. Ezek sorában a legfontosabbnak Mezőkeresztest, akkori nevén Keresztest kell tekinteni, jóllehet nemcsak itt zajlottak az összecsapások, hanem Ábránynál és Nyárádnál is. A legtöbb forrásban a csata színhelyül különböző névalakokban (Keredes, Kheretes, Cherestur, Keresztury, Kerestam, Kerestium, Köröszts, Kereztes, Kerestes, Khac Ova stb.) Keresztes szerepel, más helynévvel elvéve találkozhatunk.⁶² Mezőkeresztest több forrás falunak, egy mezővárosnak, egy pedig romos kastélynak vélte.⁶³ Keresztes bizonyos falu volt, de egy forrás szerint „alapjáig le volt égetve”.⁶⁴ Az elnéptelenedett, szinte a földdel egyenlővé tett falunak csak néhány felismerhető objektuma maradt fenn. Első helyen említhető temploma, amelynek falai még épen állottak, de ez is leégett, romos épület lehetett.⁶⁵ Az elpusztult Keresztes legfontosabb, s még felismerhető állapotban levő építményét a harcok során mindkét fél felhasználta. Egy forrás utal a temetőre, amely vélhetően a templom közelében helyezkedett el.⁶⁶ Végezetül a csatározások során kulcsfontosságú keresztesi gázlónál levő, lerombolt fahíd maradványairól is szólnak forrásaink.⁶⁷ Az egykor élő településként funkcionáló keresztesi falu romos, jellegtelen csatatérre válása tükrözi a 15 éves háború kegyetlen pusztításait. E tragikus sorsnak részese volt a közeli Ábrány, Nyárad és a két sereg működésén belül eső falvak jelentős része. Ábrány szintén lerombolt falu volt romos templommal, s itt is fahíd vezetett át a gázlón.⁶⁸

⁶⁰ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

⁶¹ Ábrányt elírásnak tartotta s Nyárádot javasolta helyette Kropf, Sz 1895. 593.

⁶² Keredes vö. Worhaftigen Erzählungen, KA AFA 1596/ 10/ 11.; Kheretes, Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10.; Cherestur, Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.; Keresztury, Carrillo 1596. XI. 4-i levele, Veress 1943. 241.; Kerestam, Jansonius, in: Reusner 1603. 273.; Kerestium, Helius, in: Reusner 1603. 281.; Kerestum, Thuanus 1620. V. 645.; Köröszts, Illésházy 1863. 27.; Kereztes, Miksa fhg. emlékirata: fol. 50r, TT 1900. 561.; Kerestes, KA AFA 1596/11/3. fol. 829. (XI. 5-i jelentés); Khac Ova (Kereszt mező), Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 253.

⁶³ Falura Miksa fhg. emlékirata: fol. 49r, TT 1900. 561.; mezővárosra Bornemissza, vö. Simonyi 1859. 200.; kastélynak vélte a romtemplom miatt Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

⁶⁴ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 554.

⁶⁵ Lerombolt templomot említ a legtöbb forrás: pl. Ortelius 1603. 335.; Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 100.; kastélynak veszi Isolano, vö. Benda, HK 1983. 561.

⁶⁶ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 554.; Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 257.

⁶⁷ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

⁶⁸ Szamosközy, TT 1889. 62, 64.

A terepviszonyokat illetően alapvetően síksággént írható le a csata helyszíne. Mezőkeresztes egy hosszan elnyúló síkságon fekszik, ugyanakkor a szövetséges sereg Mezőkeresztestől távolabb levő tábora közelében dombokat és erdőséget említenek a források.⁶⁹ A csata szempontjából a legfontosabb szerepe a két sereget elválasztó mocsaras víznek volt. Istvánffy tudósítása szerint a „Vatta fölötti hegyekből eredő” és a Szentpéter fölött a Sajóba torkolló Csincsa (Cincia) alakította ki a sík területen a mocsarat.⁷⁰ Egyedül ő nevezi meg e folyócskát. Vitatott azonban, hogy a később Csincse néven szereplő Csincsa valóban azonos lenne a Mezőkeresztes és Ábrány mellett elfolyó mocsaras vízzel. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozták azt, hogy a Csincse a szövetséges had mögött, Vattánál és Gelejnél folyt.⁷¹ Egy feltevés szerint a Lator-patak és a Kócsi-víz összefolyásából származó, s a Csincse-mocsarakba torkolló folyócskáról lehet szó.⁷² Más nézet értelmében a Lator, Kácsi és Tardi patakok alkotta mocsár választotta el az ellenfeleket.⁷³ Azt is felvetették, hogy a nádas Füzesabonytól Gelejig terjedt és képződésében valamennyi „egri hegyekből lefolyó víz hozzájárult.”⁷⁴ Barton követ szerint a hosszú, vizenyős és mocsaras terület négy mérföld hosszan húzódott egy hét-nyolc rod széles halom, illetve domb mentén.⁷⁵ A Mezőkeresztes és Ábrány mellett elfolyó, a hegyekben eredő folyócskát 25 láb szélesnek említik.⁷⁶ E folyócska mocsaras, ingoványos volt, ezt jelzi az is, hogy Illésházy nemcsak Köröszötös vizének, hanem Sárnak is nevezi.⁷⁷ A mocsaras kis folyó megnehezítette az átkelést, s a védekezésre berendezkedett szövetséges keresztény seregnek kedvezett.

A mocsáron több helyen át lehetett ugyan kelni, de alapvetően két gázló szolgált erre a célra, ezért ezek birtoklásáért heves harcok folytak a két fél között. Az átkelésre alkalmasabb gázló Keresztes romos temploma közelében volt, ahol korábban fahíd is állott. A legtöbb forrás bizonyít erre a gázlóra utal. Isolano szerint „ez a gázló könnyebben járható volt, mert ott a mocsár nagyon megszűkül”, de azt is említette, hogy „az egész környék tele volt árkokkal és gödrökkel, amik nagyon akadályozták a lovasságot.”⁷⁸ A másik gázló északabbra volt, Ábrány falunál, amelyhez közelebb lehetett a szövetségesek tábora, mint Mezőkereszteshez. Erről Isolano azt közölte, hogy „igen

⁶⁹ Síkságra Baranyai Decsi 1982. 332.; dombot is említ Barton levele, Fodor V., HK 1988. 561.; a terepviszonyokra vö. még Szamosközy, TT 1889. 58.

⁷⁰ Istvánffy 1868. 774, 775.; elfogadta Komáromy, HK 1892. 165.

⁷¹ Rónai Horváth 1897. II. 132.; hasonlóképpen elvetette Kropf, Sz 1895. 591.

⁷² A mezőkeresztesi csata színhelye, HK 1892. 404.

⁷³ Bánlaky 1940. 216–217.

⁷⁴ E nézetre Kropf, Sz 1895. 593.

⁷⁵ Fodor V., HK 1988. 561.; vö. más értelmezéssel Kropf, Sz 1895. 594.

⁷⁶ Szamosközy, TT 1889. 58.

⁷⁷ Illésházy 1863. 27–29.

⁷⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

nehéz és szűk” volt ez a „hegy felé eső, magasabb” gázló, majdnem szemben a szövetséges táborral.⁷⁹

A szövetséges sereg bizonyos helyzeti előnnyel rendelkezett, mert táborát és hadrendjét még az oszmán had beérkezése előtt kialakította, míg a vonuló és részenként megérkező török csapatok még 25-én este is csak egy hevenyészett táborra támaszkodhattak, a végleges hadrendet pedig csak a 26-i csatában tudták kialakítani. Az adott terepviszonyok is a védekező taktikát választó szövetséges hadnak kedveztek. Egyes források úgy ítélték meg, hogy a mögöttük levő hegy, az egyik oldalukon levő mocsár, s a másik oldalukon levő nagy, s erődített erdő, továbbá a jó vízellátás miatt kiváló pozícióval rendelkezett a keresztény tábor.⁸⁰ Az oszmán hadnak Eger megtartása érdekében támadnia kellett, megvernie az ellenséget, hogy távozása után biztonságban tudhassa az újonnan megszervezett vilájet központját. Közeledett a hadjárat idő vége, Kászim-napja, amikor az oszmán csapatok téli szállásra vonultak.⁸¹ A hatalmas sereg élelmezése komoly problémát jelentett a hadjárat végén, a vízellátással is problémák voltak. A hírek szerint a török katonák éheztek, az élelem ára felszökött a török táborban.⁸² Az utánpótlás a Tiszán keresztül, a Szeged–Szolnok útvonalon, majd Szolnoktól szekerekre rakva érkezett az egri, majd a Nyárádnál levő török táborba. A terepviszonyok mellett tehát az idő előrehaladása is a szövetséges hadnak kedvezett.

Az erőviszonyokat tekintve inkább a szultáni had fölényéről beszélhetünk. III. Mehmed a szulejmáni korszak seregét feltehetően felülmúló haddal indult hadjáratba.⁸³ A kortársak erős túlzásokba is estek a valóban hatalmas oszmán haddal kapcsolatban. Ezek sorában lehet említeni az egymillió, 600 ezres, 500 ezres és 300 ezres becsléseket. Mérsékeltőbb, s ezért hihetőbbnek tűnő adatok szerint 150-200 ezer főt tett ki az oszmán sereg.⁸⁴ Sajnos, pontos létszámadatokkal a korábbi török hadjáratokhoz hason-

⁷⁹ L. előző jegyzet.

⁸⁰ Bartont idézi Marco Venier XII. 24-i konstantinápolyi jelentése, vö. CSP IX. 247. (524. sz.)

⁸¹ Helytelenül vélték azt a szakirodalomban, hogy a X. 26-i döntő csata Kászim-napjára esett; vö. Komáromy, HK 1892. 172.; Tóth, HK 1983. 560. – A X. 26-i döntő csata Szent Demeter-napjára esett Újnaptár szerint (vö. Istvánffy 1868. 776.), de Ónaptár szerint ez X. 16-a volt (Barton követ levele, vö. Fodor V., HK 1988. 561.), s török források szerint a csata után volt Kászim-napja (vö. Török történetírók III. 266. – Kjátib Cselebi); a Kászim-napra és a naptárreformra vö. Tóth, HK 1995/2. 31–33.

⁸² Élelemellátási nehézségekre Helius, in: Reusner 1603. 286–287.; Hurmuzaki 1888. III/2. 225. (CCLII. sz.); Kropf, Sz 1895. 600.; Komáromy, HK 1892. 560.; Tóth, HK 1983. 560.; vízellátási problémákra Barton, vö. Marco Venier XII. 24-i levele, CSP IX. 247. (524. sz.)

⁸³ 200 ezerre Komáromy, HK 1892. 56.; 150 ezerre Rónai Horváth 1897. II. 131.; 100 ezer (50 ezer reguláris, 50 ezer irreguláris) katonára Magyarország hadtörténete I. 219. (Marosi Endre)

⁸⁴ Egemillióra, 600 ezerre Barton vö. Kropf, Sz 1895. 404.; 500 ezerre Baranyai Decsi 1982. 333.; 300 és 500 ezerre Vratislav 1982. 236–237.; 300 ezerre Thuanus 1620. V. 645.; 260 ezerre Ferrante Rossi, vö. Veress, Oklevéltár 133., 200 ezerre Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 98.; Egykorú német tudósítás, HK 1892. 557.; Hurmuzaki 1888. III/2. 499–500.; Szamosközy, TT 1889. 45–46.;

lóan nem rendelkezünk, jóllehet tudjuk, hogy szeptember elején a Dunán való átkelés vagy inkább a szegedi táborozás után mustrát, seregszemlét is tartottak az oszmán seregben.⁸⁵ Ha az egyes török seregrészeket vesszük szemügyre, a legnagyobb biztonsággal a portai zsoldosok létszámát határozhatjuk meg. Talán túlzó tudósítás szerint 32 ezer, más információk szerint 15–16 ezer janicsár volt a szultán hadában, de 12 ezer főre is tették létszámukat.⁸⁶ A portai lovasok létszámát 24 ezer főre becsülték.⁸⁷ Valószínű, hogy a gyalogos janicsárok létszáma 15–16 ezer körül mozgott, míg a hat portai lovas csapat is hasonló létszámú lehetett, valamivel talán alacsonyabb. Így összességében e két alakulat együttes létszáma legalább 30 ezer lehetett, ehhez járulhattak más portai csapatok (szolakok, müteferrikák). Összességében a szultáni haderő 40–50 ezer főre becsülhető.⁸⁸ Még nagyobb a bizonytalansági tényező a tartományi szpáhi lovasság létszáma esetében. A forrásokból kitűnően nemcsak a Veli, majd Haszán vezette ruméliai és a Lala Mehmed vezette anatóliai szpáhi-katonasággal számolhatunk, hanem az ázsiai tartományok közül a karamániai, szivaszi, damaszkuszi, halebi, merási vilájetek, az európaiak közül pedig a temesvári vilájet szpáhijai is ott voltak a csatában.⁸⁹ Sajnos e csapatok létszámát pontosan nem ismerjük, különböző becslések állnak rendelkezésünkre.⁹⁰ Ha külön-külön a két nagy vilájet katonaságát 10–20 ezer főre, a kisebb ázsiai vilájetek haderejét egyenként 5–10 ezer főre becsüljük, a tartományi haderő nagyobb lehetett a portai zsoldos kontingensnél. A szpáhi lovasság összlétszáma legalább 50 ezer fő volt, de inkább 50–100 ezer között mozgott. Így a portai zsoldos haderő és a tartományi szpáhi katonaság együttes becsült létszáma 80–150 ezer fő közé tehető.⁹¹ Még nagyobb a bizonytalanság az irreguláris csapatok erejét illetően. Ezek közül csak a tatár kán testvére, Feth Giráj kalga vezette, Belgrádnál csatlakozó tatárookra vonatkozóan rendelkezünk adattal. Egy kémjelentés 10 ezer körülinek mondta e tatár hadat.⁹²

150 ezerre Miksa fhg. emlékirata: fol. 50v, TT 562.; *Diarium bellicum* 1596. HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34.; Ortelius 1603. 330.; Istvánffy 1868. 775.; Jansonius, in: Reusner 1603. 273.

⁸⁵ „Sultanus sein volckh ein Zallung zu thuen”, vö. KA AFA 1596/9/6.; Klarvill 1924. 201.; Fodor V., HK 1988. 558.; Vratislav 1982. 240–241.; Tóth, AUSz 1991^a. 44.

⁸⁶ 32 ezerre Barton, in: Kropf, Sz 1895. Sz 1895. 602.; 16 ezerre KA AFA 1596/9/6.; 15 ezerre *Diarium bellicum* 1596. HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34.; 12 ezerre Vratislav 1982. 240.

⁸⁷ Vratislav 1982. 240.; 25 ezerre Hurmuzaki 1888. III/2. 502.

⁸⁸ Pecsevi szerint 50 ezernél több volt, *Török történetírók* III. 139.

⁸⁹ *Török történetírók* III. 135, 139. (Pecsevi); 257–258. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 381.

⁹⁰ Az anatóliai sereget 50 ezerre, a ruméliait 80 ezerre tette Vratislav 1982. 236–237.; a ruméliait 10 ezerre *Diarium bellicum* 1596. HHStA Fasc. 129. No. 34.

⁹¹ A csapatokra és létszámukra vö. *Török történetírók* III. 129. (Pecsevi); Vratislav 1982. 236–237.; a reguláris alakulatokat 80–100 ezer főre becsülte Tóth, HK 1983. 556.

⁹² A kémjelentésre Ivanics 1994. 89.; 20 ezerre tette a tatár komponenst, Kortepeter 1972. 150.

Feltehetjük, hogy még legalább ennyi irreguláris segédcsoport volt a hatalmas oszmán hadban. A szultáni sereg erős tüzérséggel is rendelkezett. Illésházy szerint 170 ágyúja volt a töröknek a döntő csatában.⁹³ Összességében a szultánnak legalább 80-100 ezer, legfeljebb 150 ezer harcosa lehetett. Ennek túlnyomó része lovasságból állt, a gyalogság aránya a 20 százalékot nem haladta meg. A szultáni táborban jelentős nem harcoló elem volt: szolgák, öszvér- és tevehajcsárok. A kísérő személyzet nagy számára utalt Zrínyi Miklós 1564-ben, amikor kijelentette, hogy a török sereg nagy része „áll szolgákból szakácsokból, sepredékből, fegyvertelen bolgár és török tevehajcsárokból, sátorverő, itató, tüzelő, eleség és takarmányozó szolgákból, mely használhatatlan rendetlen tömeg, mely csatába nem vezethető, vagy ha vezettetik, nem használható, minthogy egy fejszén kívül egyéb fegyvere nincs, nagyrésznél pedig ez sincs, hanem csak egy bot, füstély.”⁹⁴ A nagyszámú szolgaszemélyzet számban szinte vetekedhetett a harcoló elemmel. A táborban levő szekerek, tevék és lovak tízezrei mérhetetlenül felduzzasztották a török tábor, félelmetes és ijesztő arányúvá tették, ugyanakkor az oszmán csapatok mozgását lassította a velük vitt málha, poggyász.

Jóval több és megbízhatóbbnak tűnő adataink vannak a szövetséges keresztény had, illetve egyes seregrészei létszámáról. Itt inkább azzal a problémával kell szembenéznünk, hogy vajon valóban jelen voltak-e ezek a csapatok, ahogyan azt egyes források állítják vagy pedig csak egy részük jelent meg a táborban, ahogyan azt más források hangsúlyozzák. E bizonytalanság a szakirodalomban is tükröződik, általában 40-60 ezer fő közé teszik a szövetséges had összlétszámát.⁹⁵ Természetesen nem adhatunk hitelt az oszmán források túlzó állításainak, amellyel felnagyítani igyekeztek az ellenség létszámát, hogy a felettük aratott diadal még fényesebbnek tűnjön. A szultáni fethnáme 300 ezres, Kjátib Cselebi 100 ezres létszámot említ.⁹⁶ Reálisabbak a keresztény források, amelyek jóval 100 ezer fő alatti összlétszámról emlékeznek meg. Legkevesebbre Miksa főherceg és Istvánffy taksálták a hadat, akik 39 ezer főről emlékeztek meg, hozzátéve azt is, hogy ha valamennyi megígért kontingens megjelent volna a táborban, a létszám 70-75 ezer lett volna.⁹⁷ Miksa tudósításának értékét az adja, hogy mint a szövetséges had első számú vezetője valóban ismerhette a saját vámosi mustra létszámadatait. E tudósításokkal kapcsolatban megfogalmazódott egy olyan gyanú, hogy a vereség

⁹³ Illésházy 1863. 29.

⁹⁴ Istvánffy 1868. 497.

⁹⁵ 40-60 ezerre Acsády Ignác, MNT V. 518.; Sinkovics István, Magyarország története III/1. 670.; 50 ezerre Komáromy, HK 1892. 61, 63.; Tóth, HK 1983. 557.; Helius alapján 58-59 ezerre tette Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 218.

⁹⁶ Az Erzsébet királynéhez elküldött fethnámera Simonyi 1859. 195.; vö. még Fekete 1993. 192.; 300 ezerre vö. még Szelaniki 1989. 645.; Kjátib Cselebi adatára Török történetírók III. 253.

⁹⁷ Vö. Miksa fhg. emlékirata: fol. 47v-48r, TT 1900. 560.; Istvánffy 1868. 773.

súlyának csökkentése érdekében becsülték alá a sereg erejét.⁹⁸ Szamosközy megemlítette, hogy először 100 ezer főre tették az egyesült csapatokat, de amikor Miksa az egyes csapatok vezetőitől a létszámot pontosan megtudakolta, kiderült, hogy ennek fele sincs a táborban, s a harcra alkalmas katonaság a 40 ezret nem haladja meg.⁹⁹ A saajóvámosi mustrára utaló fenti adat növeli a 39-40 ezer fős kombattáns elemre vonatkozó híradás hitelét. Más források is 40 ezer körüli létszámot sejtetnek.¹⁰⁰ Több forrás 50 ezer fős vagy azt valamivel meghaladó létszámú szövetséges hadról emlékezett meg.¹⁰¹ Több forrás körülbelül 60 ezer fegyveressel számol a keresztény táborban; amelyből 30-32 ezer lovas és 28-30 ezer lovas volt.¹⁰² Egy német tudósítás egyenesen 75 ezer főre becsülte a szövetséges csapatok létszámát.¹⁰³ A fenti forrásokból is kitűnik, hogy egyes források legfeljebb 40 ezer főt elérő sereggel, mások pedig 50 ezret meghaladó, esetleg akár 60 ezer főre rúgó haddal számolnak. A tízezret meghaladó, sőt talán 20 ezer főt is kitevő különbségnek legalább két magyarázata lehet. Az egyik, már említett verzió szerint azért volt jóval kisebb a sereg, mert egyrészt az erdélyiek, az alsó-magyarországiak, továbbá a felső-magyarországiak kisebb számban jelentek meg a táborban, mint ahogy azt ígérték, másrészt a német csapatok megtizedelődtek az éhség, az időjárás és az út viszonyosságai következtében.¹⁰⁴ A másik változatot azt a feltevés kínálja, hogy a saajóvámosi táborban csak Miksa főherceg csapatainak mustrájára került sor, s Báthori Zsigmond erdélyi és Teuffenbach felső-magyarországi csapatai csak később, Miskolcnál csatlakoztak hozzá.¹⁰⁵ Az utóbbi hipotézisnek több gyenge pontja van. Ha Miksa sereg-része önmagában 40 ezer fő körül lett volna, a hozzá később csatlakozó erdélyi és felső-magyarországi csapatokkal együtt 70-75 ezer főt tett volna ki. Így tehát legfeljebb arra gondolhatunk, hogy egy seregrész (pl. Teuffenbach felső-magyarországi csapata) későbbi csatlakozása miatt nem vett részt a saajóvámosi mustrán, ahol a két másik sereg együttes létszáma volt 40 ezer fő. E magyarázatot lényegében kizárja, hogy a 40 ezer körüli létszámot említő források a három seregrész egyesüléséről emlékeznek meg, és a

⁹⁸ Miksa tudósításával kapcsolatos szkepszisre Tóth, HK 1983. 557.; Istvánffyval és a magyar forrásokkal kapcsolatos kételyre Komáromy, HK 1892. 60–61.

⁹⁹ Szamosközy, TT 1889. 58.

¹⁰⁰ 40 ezerre Sepsi Laczkó, in: ETA III. 31.; 37 ezerre utal (27 ezer fő három hadrendben, s 10 ezer a táborban) Illésházy 1863. 28. – Más értelmezés szerint Illésházytól 50 ezer körüli létszám szerepel, vö. Komáromy, HK 1892. 61–62. o. 3. jz.

¹⁰¹ Kb. 49 ezer főre Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.; kb. 52 ezerre Helius, in: Reusner 1603. 284.; 55 ezerre Baranyai Decsi 1982. 332.

¹⁰² Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 98.; Ortelius 1603. 335.; Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCCLII. sz.); Thuanus 1620. V. 644.

¹⁰³ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 557.

¹⁰⁴ E magyarázatra Miksa fhg. emlékirata: fol. 47v–48r, TT 1900. 560.; Istvánffy 1868. 773.

¹⁰⁵ Erre vö. Bánlaky 1940. 212. o. 405. jz.

mustrát valamennyire vonatkoztatják. Ezért úgy vélem, hogy Mezőkeresztesnél a szövetséges keresztény had valóban 40 ezer főre tehető kombattáns elemmel rendelkezett. Ezt kiegészíthették még a nyílt csatában kevésbé alkalmazható segédc csapatok, továbbá szolgazemélyzet. A sereg jelentős tűzérsséggel is rendelkezett, hiteles források alapján 97 ágyúval számolhatunk.¹⁰⁶

Érdemes az egyes seregrészek létszámát és összetételét is vizsgálni. Miksa főherceg saját seregrészebe elsősorban a német lovasság és gyalogság tartozott. Egyes források ide számolták a Pálffy Miklós főkapitány vezette alsó-magyarországi csapatokat, más források külön vették őket. Mivel a sajóvámosi mustrán és a mezőkeresztesi csatában is egy csatarendként kezelték őket, indokolt, hogy egy sereggént számoljunk velük. A legkevesebbre, hétezer főre Istvánffy tette Miksa idegen csapatait, hiszen szerinte csak háromezer német lovasa és négyezer német gyalogosa volt.¹⁰⁷ Miksa főherceg és Szamosközy egybehangzóan ötezer főre tette a német lovasság és hétezer főre a német gyalogság létszámát, azaz 12 ezer fős német katonasággal számoltak.¹⁰⁸ Isolano 15 ezer főre becsülte Miksa idegen katonaságát, szerinte hétezer rác lovassal és nyolcezer német gyalogossal rendelkezett.¹⁰⁹ Ortelius, Jansonius és Helius Arnoldus szerint 10 ezer német, ezer itáliai és vesztfáliai lovasa és nyolcezer német gyalogosa, azaz összesen 19 ezer fős serege volt a főhercegnek.¹¹⁰ Egy velencei jelentés 29 ezerre teszi Miksa seregét, benne tízezer német lovas, tízezer vallon és vesztfáliai lovas és kilencezer német gyalogos.¹¹¹ A fenti 7 és 29 ezer között mozgó adatok mutatják, hogy Miksa idegen katonaságának létszámát nagymértékben eltérően ítélték meg, s talán éppen e komponens létszámának ingadozása felelős elsősorban az egész szövetséges had összlétszámának nagyfokú eltérését illetően. Véleményem szerint tíz- és húszezer közötti német katonasággal számolhatunk: 7-8 ezer fős lehetett a német gyalogság, s 5-7 ezer fő körül mozoghatott a jórészt német lovasság. Pálffy Miklós alsó-magyarországi csapatának létszáma vonatkozásában kisebb eltéréseket tapasztalhatunk a forrásokban. Miksa főherceg és Szamosközy tudósításaiiban négyezer magyar lovas és háromezer magyar gyalogos szerepelt,¹¹² tehát hétezer főt tett ki Pálffy hada. Helius Arnoldus szerint

¹⁰⁶ 97 ágyúra Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Istvánffy 1868. 773.; – e két forrás összlétszámként tévesen 95 ágyút ad meg, holott az egyes seregrészeknél levő ágyúkat összeadva 97-et kapunk; Szamosközy, TT 1889. 58.; Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi); 100 ágyúra Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Helius, in: Reusner 1603. 284.; 100-nál többre Illésházy 1863. 27.

¹⁰⁷ Istvánffy 1868. 773.

¹⁰⁸ Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Szamosközy, TT 1889. 58.

¹⁰⁹ Benda, HK 1983. 661.

¹¹⁰ Ortelius 1603. 334.; Jansonius, in: Reusner 1603. 277.; Helius, in: Reusner 1603. 284.

¹¹¹ Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); 30 ezerre Hurmuzaki 1888. III/2. 500.

¹¹² Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Szamosközy, TT 1889. 58.

hatezer hajdú és négyezer lovas volt Pálffyval, és egy velencei jelentés hasonlóképpen hatezer gyalogost és négyezer lovast, azaz tízezer főt említett.¹¹³ Isolano szerint Pálffynak majdnem ugyanannyi, azaz kilencezer embere volt, mint Teuffenbachnak, ezenkívül vele jöttek Báthori Zsigmond négyezer főből álló sziléziai segélycsapatai (kétezer gyalogos és kétezer lovas), azaz 13 ezer fős katonasággal érkezett meg.¹¹⁴ Összességében Miksa főherceg és Pálffy Miklós csapatait tehetjük 19 ezer (Miksa főherceg, Szamosközy), 28-29 ezer (Isolano, Helius), sőt 39 ezer főre (velencei jelentés) is. Miksa serege 20 vagy 22 ágyúval is rendelkezett.

A következő Habsburg-komponenst Teuffenbach hada, azaz a felső-magyarországi csapatok alkották. Isolano alapján kilencezer fős serege volt a kassai főkapitánynak, négyezer huszár és ötezer hajdú.¹¹⁵ Miksa főherceg, Istvánffy és Szamosközy 10 ezer főről emlékezett meg, ötezer magyar és német lovasról és ötezer gyalogosról.¹¹⁶ Helius Arnoldus és egy velencei jelentés szerint 6 ezer, főként magyar lovasa és közel ennyi magyar gyalogosa, továbbá 1000 német gyalogosa és 200 önkéntese, azaz kb. 13 ezer katonája volt a kassai főkapitánynak.¹¹⁷ Megállapítható, hogy a felső-magyarországi csapatok létszámát illetően nincs nagy eltérés a forrásokban. Ezek alapján 4-6 ezer fős, főként a felvidéki magyar nemesség által kiállított lovassággal és 5-6 ezer fős gyalogsággal (benne 1000 német gyaloggal), azaz 9-12 ezres sereggel számolhatunk. A kassai főkapitány hada 35 vagy 40 ágyúval is rendelkezett.¹¹⁸

A császári-királyi csapatokhoz csatlakozó erdélyi fejedelem hadát Illésházy csak 8 ezer főre becsülte.¹¹⁹ Miksa főherceg, Istvánffy és Szamosközy tudósításai szerint 10 ezer főt tett ki a sziléziai segédcsapatokkal együtt; ötezer lovas és ötezer gyalogos volt a seregben.¹²⁰ Helius Arnoldus és egy velencei jelentés szerint nyolcezer magyar és 1500 német lovasa volt, valamint 1500 gyalogosa, azaz 11 ezer főt tett ki.¹²¹ Több forrás szerint 18 ezer lovasa és gyalogosa volt Zsigmondnak.¹²² Úgy vélem, hogy a 10-11 ezer körüli létszám reális. Az erdélyi csapatok negyven ágyúval is rendelkeztek.¹²³

¹¹³ Helius, in: Reusner 1603. 284.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.)

¹¹⁴ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

¹¹⁵ L. előző jegyzet

¹¹⁶ Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Istvánffy 1868. 773.; Szamosközy, TT 1889. 58.

¹¹⁷ Helius, in: Reusner 1603. 284.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.)

¹¹⁸ 35 ágyúra Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Szamosközy, TT 1889. 58.; Istvánffy 1868. 773.; 40 ágyúra Helius, in: Reusner 1603. 284.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224.

¹¹⁹ Illésházy 1863. 28.

¹²⁰ Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Istvánffy 1868. 773.; Szamosközy, TT 1889. 58.

¹²¹ Helius, in: Reusner 1603. 284.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224.

¹²² Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 96.; Baranyai Decsi 1982. 331.; 20 ezerre vö. Hurmuzaki 1888. III/2. 500.

¹²³ Miksa fhg. emlékirata: fol. 48r, TT 1900. 561.; Istvánffy 1868. 773.; Szamosközy, TT 1889. 58.; Helius, in: Reusner 1603. 284.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224.

Összességében inkább negyvenezer, esetleg ötvenezer főre rúgó sereggel számolhatunk. Ennek kb. $\frac{2}{3}$ -a vagy $\frac{3}{4}$ -e a Habsburg Birodalomból, illetve az ahhoz tartozó Királyi Magyarországból származott, míg a szövetséges Erdély csak kb. egyharmadát-egynegyedét adta. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az ausztriai, cseh és német birodalmi csapatok (12-15 ezer fő) a sereg kisebb részét teheték ki. Így a magyar, pontosabban a Királyi Magyarországról és Erdélyből származó katonaság dominált a szövetséges hadban.

A létszámot tekintve legalább kétszeres, esetleg háromszoros török túlerőt feltételezhetünk. Jóval kedvezőbb a kép, ha a két sereg összetételét, a minőségi mutatókat vesszük figyelembe. A török seregnek legfeljebb csak egynegyedét-egyötödét alkotta a gyalogság (janicsárok), míg a szövetséges hadnak körülbelül fele vagy még több is gyalogos volt. A keresztény sereggel ellentétben az oszmán hadnak nem volt nehézlovassága. A tüzérséget illetően a törökök ugyan több ágyúval rendelkeztek, de a szövetségesek 97 ágyúja jobb minőséget jelentett. A tüzérgyverek tekintetében sokkal jobban állt a keresztény sereg; a gyalogság és lovasság túlnyomó része rendelkezett lőfegyverrel, míg az oszmán csapatok közül jórészt csak a janicsárok harcoltak puskával, a szpáhik elavultnak mondható hidegfegyverekkel vették fel a küzdelmet.

Mindkét sereg hadvezetése, katonái egyaránt győzelemre számítottak. A szultán és a török vezérek a túlerőben bízhattak, a szövetséges hadvezetés pedig a folyóvédelemre alapozott korlátozott méretű csata megnyerését tartotta szem előtt. Az előző évek győztes csatáiból (Pákozd, Esztergom, Gyurgyevó) az ott harcoló magyar vezérek (Pálffy Miklós, Báthori Zsigmond, Király Albert) egészséges önbizalmat merítettek és egyáltalán nem féltek a nyomasztónak látszó túlerőtől sem. A háborús sikerek nyomán – legalábbis úgy tűnik – átmenetileg gyengült a török „legyőzhetetlenségének” Mohács óta és Szulejmán alatt végig kísértő képzete.

3. Az október 24-i és 25-i előcsaták

A mezőkeresztesi csata fogalmán tágabb értelemben az elsősorban Mezőkeresztesnél vívott, több napig tartó összecsapásokat értjük, szűkebb értelemben pedig az október 26-án a főerők között lefolyt nyílt, döntő csatát. A korabeli jelentésekben, levelekben és történeti munkákban ez úgy tükröződik, hogy október 22-én (vagy 23-án) megemlítik a Dzsáferrel való összecsapást, október 24-én és 25-én csatározásokról számolnak be, s részletesebben csak az október 26-i csatát tárgyalják. A csatáról röviden beszámoló tudósításokban csak az utolsó napi csatáról esik a szó. A török krónikások megemlítik Dzsáfer összecsapását az ellenséggel, a szultáni sereg harcait pedig első napi (október 25-i) és másodnapi csata (október 26-i) elnevezéssel illetik.¹²⁴ A különbséget úgy lehet megfogalmazni, hogy a nyugati, keresztény szemtanúk és történetírók számára az október 26-i összecsapás jelentette a mezőkeresztesi csatát, a megelőző napok küzdelmei csak csatározásnak, előkészületnek számítottak, míg a törökök lényegében kétnapos csataként értékelték az eseményt. A későbbi történetírásban általában háromnapos csataként tárgyalták a mezőkeresztesi harcokat, amelyből az első napot a Dzsáferrel folytatott, jórészt október 23-ra tett csatározás, a második napot az október 25-i összecsapás, a harmadik napot pedig a döntőnek bizonyuló, október 26-i harc jelentette.¹²⁵ Más álláspont az október 24-i harcokat is beszámítva négy napos csatával számol.¹²⁶ Úgy vélem, hogy a mezőkeresztesi csatát értelmezhetjük úgy, visszatérve a korabeli „nyugati” források szemléletéhez, hogy több napon át folytak harcok, csatározások október 22-től Mezőkeresztesnél, de valójában csak az utolsó napi összecsapást tekinthetjük csatának.¹²⁷ Ezért a Dzsáferrel szembeni 22-i küzdelmet és a 24–25-i csatározásokat előcsatáknak tekintem, amelyek előkészítették a két sereg közti október 26-i nyílt, döntő csatát.

A hatalmas török sereg október 24-én, csütörtökön kora hajnalban elindult Eger és Maklár közti táborából Mezőkeresztes felé.¹²⁸ Kjátib Cselebi erről úgy tudósított, hogy „Rebi-ül-evvel hó elején az iszlám padisahja elindult s a jobb- és balszárnynon lévő katonaság teljes dicsőséggel és pompával előrehatolt.”¹²⁹ Erről kémek jelentéséből hírt

¹²⁴ Török történetírók III. 258, 259. (Kjátib Cselebi)

¹²⁵ A három napos harc fenti értelmezésére Acsády Ignác, MNT V. 518, 520.; Magyarország története 3/1. 670. (Sinkovics István); Tóth 1985. 164.

¹²⁶ Erre a felfogásra Carrillo 1596. XI. 4-i levele, Veress 1943. 241.; a szakirodalomban vö. Komáromy, HK 1892. 170. – A mezőkeresztesi csata harmadik napjaként említi X. 25-öt.

¹²⁷ E felfogást képviselte Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 218.

¹²⁸ Vö. Barton levele, Fodor V., HK 1988. 561.

¹²⁹ Török történetírók III. 256–257.

¹³⁰ Nagy Egyed és Arnót János hozták a hírt a szultán elindulásáról, vö. Istvánffy 1868. 774.

szerzett a szövetséges sereg hadvezetése is.¹³⁰ Egyes források szerint már aznap a szövetséges sereg látótávolságába érkeztek az oszmán csapatok. Egy tudósítás szerint már dél táján, más híradás szerint alkonyat táján jelentek meg, s a mocsaras folyó túloldalán elkezdték sátraikat leverni.¹³¹ Lehetséges, hogy a török csapatok egy része már Mezőkeresztes közelébe jutott, de a török csapatok zöme a szultánnal együtt csak másnap, október 25-én ért ide.¹³² Egyelőre tehát csak az oszmán elővéd érkezhett Mezőkereszteshez, a folyócska túlsó oldalához. Ezzel a szövetséges hadvezetés is lényegében tisztában volt, egy forrás szerint azt mondták 24-e estéjén, hogy „ez a töröknek csak az elei, az többit várja.”¹³³ A túlsó oldalon 300 erdélyi lovas volt előrsként, amely harcba keveredett az ellenséggel.¹³⁴ Az oszmán had elővédje török és tatár csapatokból állt. Az elővédet Feth Giráj, Csigalazáde Szinán pasa és Murád pasa diyárbekiri beglerbég vezették. Bizonyosan a tatárok dominálhattak ebben az előhadban, hiszen Istvánffy szerint Kalga, azaz a kalga tisztséget viselő Feth Giráj vezérelte a csapatokat.¹³⁵ Az átkelést mindössze hat ágyúval támogatták. A török–tatár előljáró csapatok megkísérelték az átkelést a keresztesi gázlón, s a tábor felé akartak nyomulni.¹³⁶ Miksa főherceg és Báthori Zsigmond úgy döntött, hogy átengednek tízezer főt, utána pedig lemészárolják őket.¹³⁷ A folyónál megjelenő támadók, bizonyosan a török–tatár elővéd létszámát tízezer főre becsülték a tudósítások.¹³⁸ Egyes források szerint 2-3 ezer fő, míg mások szerint hatezer fő kelt át a mocsaras folyón, s csatározni kezdett a szövetséges csapatokkal.¹³⁹ Miután „az tatár alatt az sáron által jött,” egy részük egy domb mögé húzódott, másik részük pedig a keresztesi tábor irányába próbált előnyomulni. Velük szemben az erdélyiek serege harcolt; tarackágyúval lőtték az ellenséget, illetve harcoltak velük. A tatárok közül sokan elestek, mások pedig elmenekültek.¹⁴⁰ Az október 24-i kisebb csatározásban mindkét részről csekély veszteségekkel számolhatunk. Végül a szövetségesek kerekedtek felül a keresztesi gázlónál folyó csatározásokban: nemcsak elűzték a tatárokat

¹³¹ Délben való megérkezésre Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.; alkonyatkor, vö. Jansonius, in: Reusner 1603. 278.; Helius, in: Reusner 1603. 286.; Ortelius 1603. 336.

¹³² L. Miksa fhg. emlékirata: fol. 50v, TT 1900. 562.

¹³³ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 259.

¹³⁴ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 258.

¹³⁵ Istvánffy 1868. 775.

¹³⁶ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

¹³⁷ Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 261.; Jansonius, in: Reusner 1603. 278.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.)

¹³⁸ Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 261.; Ortelius 1603. 336.; Thuanus 1620. V. 644.

¹³⁹ 2 ezer főre Ortelius 1603. 336.; 3 ezerre Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 261.; Hurmuzaki 1888. III/2. 224. (CCLII. sz.); Jansonius, in: Reusner 1603. 278.; Thuanus 1620. V. 644., 6 ezerre Miksa fhg. emlékirata: fol. 50v, TT 562.; Istvánffy 1868. 774.; Szamosközy, TT 1889. 60.

¹⁴⁰ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 258–259.; Jansonius, in: Reusner 1603. 278.

és törököket, de a gázlónál felállított 6 ágyújukat is elfoglalták.¹⁴¹ Az este beköszönte vetett véget a csatározásnak. A török és tatár csapatok a mocsaras folyócska túlsó oldalán sátrakat állítottak fel, táborot vertek.¹⁴² A szövetséges sereg is biztonsági intézkedéseket tett: „az generálisok az mi táborunkat is jó módgyával minden felől be csinálták szekerekkel, az hova szükség volt taraczkokat rendelének”, s „az erdélyi ágyúkat vívék az vízpart az tábor szélire.” Ezenkívül Király Albert parancsára a tábortól egy kis mérföldre levő két gázlónál vagy révnél ezer-ezer fő őrséget, strázsát hagytak.¹⁴³

Az október 24-i előcsata méreteiben kisebb volt, mint a Dzsáfferrel vívott október 22-i előcsata. Lényegében a szultáni had valamivel hamarabb megérkező elővédcsapatai, nagyjából 6-10 ezer főre tehető, főként tatár és kisebb részben török könnyű lovascsapatok harcoltak elsősorban a szövetséges sereg hadrendjében elől elhelyezkedő erdélyi sereggel. E mindkét fél részéről felmérő jellegű összecsapás a szövetséges keresztény sereg sikerével végződött: visszaverték az átkelési kísérletet, s a török ágyúkat zsákmánnyul ejtették.¹⁴⁴

Október 25-én, pénteken a török had java része bizonyosan megérkezett Mezőkereszteshez, sőt egyes források már október 24-én számolnak a török csapatok jelenlétével.¹⁴⁵ Ez a török elővédre biztosan igaz, s lehet, hogy más csapatok is odaértek Mezőkeresztes közelébe már az előző nap folyamán. Eger és Mezőkeresztes távolságát 3 mérföldre tették a források.¹⁴⁶ Ezt a mai mértékkel mérve legfeljebb 20 kilométeres távolságot megtehettek volna egy nap alatt is az oszmán csapatok, hiszen vonulásuk során általában ennyi lehetett a hajnaltól kora délutánig tartó meneteljesítményük. A szultáni fethnáme szerint két menzilirre volt Egertől a keresztény tábor,¹⁴⁷ tehát két menetnap alatt érhettek oda. A hatalmas és hadrendben haladó oszmán sereg mindenképpen lassan haladt és legfeljebb az elővéd érkezhett meg 24-én. A szultán, s a vele együtt jövő portai csapatok beérkezését illetően forrásaink ellentmondásosan tudósítanak. Miksa főherceg szerint a szultán csütörtökön éjjel majdnem egészen a szorosnál ütötte fel a táborát, s pénteken reggel nagy tömegekkel mutatkozott a harcmezőn.¹⁴⁸ Istvánffy az október 24-i csatározás után említi, hogy „másnap hajnalban megjött Mehemet

¹⁴¹ A hat ágyú elfoglalására Miksa fhg. emlékirata: fol. 50v, TT 1900. 562.; Hurmuzaki 1888. III/2. 225.; tévesen 26 ágyú elfoglalását említi Carrillo XI. 4-i levele, Veress 1943. 241.

¹⁴² Vö. Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 259.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ A X. 24-i előcsatára Diarium bellicum, HHStA Hungarica Fasc. 129. No. 34. fol. 204–205.; Rónai Horváth 1897. II. 133.; Tóth, HK 1983. 559.; Komáromy, HK 1892. 166–167.

¹⁴⁵ Ezt elveti Kropf, Sz 1895. 595. o. 3. jz.

¹⁴⁶ Vö. Szamosközy, TT 1889. 58.

¹⁴⁷ L. Simonyi 1859. 197.; Fekete 1993. 192.

¹⁴⁸ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 396.

megszámlálhatatlan seregével.”¹⁴⁹ Jansonius is azt közli, hogy a szultán összes erejével megjelent reggel 6 és 7 óra között.¹⁵⁰ Hasonlóképpen egy kortárs levél szerint is korán, 6 és 7 óra között megmutatkozott az ellenség teljes erejével és olyan széles csatarendet alakított ki, hogy az egész harcteret lefedte.¹⁵¹ Az oszmán táborban tartózkodó Barton követ levelében azt írta, hogy a szultán október 24-én „egész nap utazott kb. a délutáni ima idejéig (a du. 2 óra körüli ikindi – T. S. L.), aztán felállíttatta sátrait és pavilonjait. Következő (október 25. – T. S. L.) reggel folytatta útját s tíz óra tájban megpillantotta a keresztényeket.”¹⁵² Más levelében azt említi, hogy a szultán csak déltájban érkezett meg.¹⁵³ Kjátib Cselebi és a szultáni fethnáme szerint is 25-én, pénteken ért a szultán a keresztény tábor közelébe, s csapott össze az ellenséggel.¹⁵⁴ E tudósításokból arra következtethetünk, hogy az oszmán hadsereg zöme 24-én nem messze táborozhatott, s az egyes seregrészek 25-én eltérő időben érkeztek meg Mezőkeresztes közelébe: először, még kora reggel a vonulási rendben hagyományosan elől haladó rumélieiak, majd 10 óra táján vagy valamivel később a portai zsoldos csapatok, illetve a szultán kíséretével. Igen valószínű, hogy a vonulási rendben leghátul haladó ázsiai csapatok, közülük is az anatóliaiak értek ide legkésőbb. A szultáni fethnáme megemlíti, hogy e nap „a csapatok nagy része el volt különítve észak felé (ti. Eger felé– T. S. L.) és nem volt nagyon közel.”¹⁵⁵ Az anatóliaiakról tudjuk, hogy eredetileg Eger védelmére maradtak volna vissza, s csak Szaádeddin hodza javaslatára döntött úgy a nagyvezír, hogy e csapatnak is az ellenség ellen kell vonulnia.¹⁵⁶

Mivel a török főserg zöme megjelent Mezőkeresztes közelében, a folyócska túlsó oldalán október 25-én, a korábbiaknál jelentősebb összecsapásokra kerülhetett sor.¹⁵⁷ Ezúttal is a török kezdeményezett, újra az elővéd támadott. Kora hajnalban „az török által költözött mind tatárostul, de csak az elől járója egy néhány sereggel.”¹⁵⁸ Az átkelő és 4 ágyút áthozó törökökkel nem bírt a gázlók őrzésére kirendelt strázsa. Az ellenség feltartóztatására megerősítették a strázsát és 300 lovast küldtek ellene, majd ágyúkkal lőtték őket. A lövetés sikerrel járt, a török csapatok hátrébb húzódtak, s maguk is

¹⁴⁹ Istvánffy 1868. 775.

¹⁵⁰ Jansonius, in: Reusner 1603. 278.

¹⁵¹ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

¹⁵² Vö. Fodor V., HK 1988. 561.

¹⁵³ Az aleppói konzulhoz írt levélre vö. Kropf, Sz 1895. 595. o. 3. jz.

¹⁵⁴ Török történetírók III. 257. (Kjátib Cselebi); a fethnámera Fekete 1993. 192.

¹⁵⁵ Fekete 1993. 193.

¹⁵⁶ Török történetírók III. 256. (Kjátib Cselebi)

¹⁵⁷ A X. 25-i előcsatára a szakirodalomban Rónai Horváth 1897. II. 133.; Komáromy, HK 1892. 168–170.; Kropf, Sz 1895. 598–599.; Bánlaky 1940. 225–228.; Tóth, HK 1983. 559–560.

¹⁵⁸ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 259.

lövették a keresztény csapatokat, de kevés kárt tettek bennük.¹⁵⁹ Az elővéddel folyó harcok során lassan megérkezett a török főerő, s ezt látva hadrendbe állt a szövetséges sereg. Miksa főherceg csapatait három hadrendbe állította két csapat kivételével. Az egyik csapatra a tábor védelmét bízta. A másik, Teuffenbach vezette csapatra a gázló őrzésének feladata hárult. A kassai főkapitány a felső-magyarországi csapatokkal és ágyúival Keresztes romtemploma közelében helyezkedett el. A későbbiekben Schwarzenberg is csapatával Teuffenbach segítségére sietett.¹⁶⁰ A három hadrendre tagozódó sereg jobbszárnyán, a táborhoz és a dombhoz közel Miksa állt a derékhaddal. A tábor bal oldalát Báthori Zsigmond serege védelmezte, elsősorban a tatárokkal szemben, akik dél felé nagy kerülőt tettek, s így próbálták meg oldalról támadni a szövetségesek táborát. E seregrész bal oldalát összekapcsolt málhásszekerekkel is biztosították.¹⁶¹ Az oszmán csapatok szintén hadrendet formáltak a mocsaras folyó túlsó oldalán. Kjätib Cselebi leírása értelmében „a padisah a császári zászló előtt foglalt állást s jobbról és balról hat bőlük (ti. a hat csapatból álló portai zsoldos lovasság – T. S. L.) állott mellette. A janicsár csapatok puskával a vállukon tömegesen az uralkodó előtt állottak. Az ágyútáligák egymáshoz láncolva előttük állottak. A többi beglerbégek katonaságukkal, régi szokás szerint, egy ágyúlövésnyire voltak. A diárbekiri emir-ül-ümera és a damaskusi janicsárok rendeltettek a sereg előcsapatául s azok szerdársága Szinán pasára bízott. A győzelmes padisah előtt egy kissé nyílt hely volt, mellette egyik oldalon a dicső vezírek, sor szerint, másik oldalról pedig a khodsa és a két kaziaszker állottak a sah felé fordulva. A poggyásszállítók, élelmiszerárúsítók a poggyással hátul állottak s a mütefferikák csoportja rendeltetett azok őrzésére.”¹⁶² A leírás alapján úgy vázolható az oszmán hadrend, hogy az első harcrendet Csigalazáde irányítása alatt diyárbekiri szpáhik, a damaszkuszi csapatok, s a tatárok alkották. A ténylegesen Ibrahim nagyvezír által vezetett második harcrend a szövetséges sereghez hasonlóan három fő részre tagolódott. A szultáni csapatok alkották a sereg centrumát. Legelőre az ágyúkat helyezték, mögöttük a puskás janicsárság helyezkedett el, oldalt pedig a szultáni testőrlovasság. A hadrend két szárnyán a vilájetek szpáhi katonasága kapott helyet: „Haszán pasa rumé-liai beglerbég a baloldalon, az ellenséggel szemben állította fel zászlóalját, „nehogy, úgymond az ellenség a felső oldalon, a vízen hirtelen átmenvén megtámadjon”.¹⁶³ A ruméliai csapatok bal oldali elhelyezkedése megfelel az oszmán hadiszokásoknak, amely szerint az anatóliai lovasság jobb oldalon foglal helyet (pl. mohácsi csata). Oszmán történetírók említik is azt, hogy azért kellett a Lala Mehmed pasa vezette anatóliai

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ Miksa fhg. emlékirata: fol. 50v–51r, TT 1900. 562.; Szamosközy, TT 1889. 60.; Istvánffy 1868. 775.

¹⁶¹ A hadrendre Szamosközy, TT 1889. 60.; vö. még Komáromy, HK 1892. 167–168.

¹⁶² Török történetírók III. 257–258. (Kjätib Cselebi)

¹⁶³ Török történetírók III. 258. (Kjätib Cselebi)

csapatoknak csatlakozniuk a Mezőkereszteshez vonuló sereghez, nehogy az jobb oldalról védelem nélkül maradjon.¹⁶⁴ Nem biztos azonban, hogy az anatóliai katonaság megérkezett a csataterre október 25-én. Az oszmán krónikások leírása alapján úgy tűnik, hogy az elővéd küzdött a jobbszárnyon, ahol a harc során „az ágyúk elé szorult.”¹⁶⁵ A második harcrend mögött a müteferrikák csapatára bízta a málhát, amely így nem akadályozta a sereg mozgását, s az esetleges bekerítéssel szemben is védelmet nyújtott.

Az elővéddel folyó harcok átnőttek a megérkező s hadrendbe álló oszmán fősereggel való összezapásba. Barton követ leírása szerint a szultán 10 órakor érkezett meg, s fél óra múlva csatározásba kezdett az ellenséggel.¹⁶⁶ A harcok tehát dél felé kezdődtek meg. A pénteki nap eseményeit Miksa főherceg jelentésében tömören úgy összegezte, hogy „ama két helységnél, melyekben még a templomok falai állanak és a táboron felül a hegység felé, körülbelül egy fél mérföldre, ahol egymást jobban láthattuk, többszörösen és erősen csatároztunk”.¹⁶⁷ A két szembenálló sereg ágyúval lőtte egymást. A tüzérségi párbajból a keresztény had került ki győztesen, a Bernstein tüzérfőparancsnok által egy dombon felállított ágyúk nagyobb veszteségeket okoztak az ellenségnek, mint a török ágyúk a szövetséges hadnak.¹⁶⁸ Heves harc folyt az átjáróknál vagy gázlóknál. Ezekben török részről Haszán pasa ruméliai beglerbég vett részt, továbbá a török elővéd csapatai.¹⁶⁹ Egy tudósítás szerint „az török az ő seregének balszárnyából bocsátott harcolót, mi az jobból az víz parton elé”.¹⁷⁰ E csapatok igyekeztek elfoglalni a gázlót és a romos templomot. Feltehető, hogy a török hadvezetés hídfőállást akart létesíteni a túlsó oldalon. Erre vall, hogy ágyúkat is vittek magukkal, s janicsárok is átkeltek. Egy forrás szerint „az török taraczkot hozott tul az víz partra” és „az janicsárt is az part eriben által hozta”.¹⁷¹ Kezdetben az átkelt török csapatok némi sikerrel csatároztak. A török ágyúival lőni kezdte a jobbszárnyon harcoló szövetséges csapatokat, s „az janicsár is reájok jöve az part alól, oldalban lövöldöze őket”, sőt az előttük levő török csapatok is támadtak, s visszaszorították őket.¹⁷² Teuffenbach felső-magyarországi csapatainak segítségére siettek a Király Albert vezette kék gyalogok: „reá menének az törökre, emberül meglövöldözték, megis futamták mind az derekáig az törököt”.¹⁷³ Miksa főherceg azt

¹⁶⁴ Török történetírók III. 133–134. (Pecsevi)

¹⁶⁵ Vö. Török történetírók III. 258. (Kjátib Cselebi)

¹⁶⁶ Vö. Fodor V., HK 1988. 561.

¹⁶⁷ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 396.

¹⁶⁸ Istvánffy 1868. 775.; vö. még Miksa fhg. emlékirata: fol. 51r, TT. 1900. 563.

¹⁶⁹ A ruméliai beglerbéget Teuffenbach ellenfeleként említi, megölését közli Miksa fhg. emlékirata: fol. 51r, TT 1900. 563.; vö. még Szamosközy, TT 1889. 60.

¹⁷⁰ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 260.

¹⁷¹ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 260.; Barton, vö. Fodor V., HK 1988. 561.

¹⁷² Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 260.

¹⁷³ L. előző jegyzet.

említi, hogy Teuffenbach segítségére jött Schwarzenberg, s együttes erővel futamították meg a támadókat. Egyes források szerint 3 ezer török esett el, s áthozott négy ágyújukat is zsákmányul ejtették.¹⁷⁴ Barton alapján feltételezhetjük, hogy elsősorban a vízen átkelt janicsárokat érte veszteség, akik „bátran támadták meg a keresztények sáncait, de nem fedezték őket, így sokukat kardélre hányták”.¹⁷⁵ Az oszmán krónikások egy alajbég és 20 ember halálát, sok katona sebesülését említik.¹⁷⁶ A török átkelési kísérlet tehát kudarccal zárult. A futó ellenség nyomában a túlsó oldalra átnyomultak az erdélyi csapatok.¹⁷⁷ A török krónikások szerint 2-3 ezer lovas jött át a gázlón, s puskával lövöldöző gyalogság. A fethnáme is utal arra, hogy a lövész gyalogosok az átkelőnél átgázoltak a török oldalra.¹⁷⁸ Csigalazáde Szinán pasa és Veli pasa a Nyárádnál levő elpusztult templom háta mögött lesben álló katonasággal rátámadtak a merészen előnyomuló szövetséges csapatokra s futásba kergették őket. Az átkelő keresztény csapatok veszteségét a török krónikások kétezer fő gyalogosra és lovasra tették, míg a keresztény források szerint 150-200, elsősorban felvidéki gyalogos hajdú esett el és ugyanennyi megsebesült.¹⁷⁹ A harcok nem fejeződtek be, mert mindkét fél erősítést küldött. A török előcsapatokhoz a portai lovasságból a szilahtárokat küldték.¹⁸⁰ A harcoknak a besötétedés vetett véget. A szövetséges sereg mindaddig hadrendben maradt, míg az ellenség vissza nem vonult, majd őröket állítottak. A törökök ekkor állították fel táborukat. A két tábor között kétezer lábnnyira becsült távolság volt, s mocsaras folyócska választotta el őket.¹⁸¹

Az október 25-i előcsatában a szövetségesek győzelméről beszélhetünk, hiszen megtartották állásaikat, s a két gázló feletti ellenőrzést. Thurzó György szerint „noha egynehány gyalogunk veszett, de mindazonáltal a miénk lón az győzelem, mert az mely sáron reánk akart jünni az török, azt mi megoltalmazván, hátra úztuk őket.”¹⁸² Az október 24-i és a méreteiben jóval jelentősebb október 25-i összecsapások a szövetséges had sikerét

¹⁷⁴ Miksa fhg. emlékirata: fol. 51r, TT 1900. 563.; Istvánffy 1868. 775.; Szamosközy, TT 1889. 60.; ezt fogadta el Komáromy, HK 1892. 170.

¹⁷⁵ Barton levele, Fodor V., HK 1988. 561.

¹⁷⁶ Török történetírók III. 258. (Kjátib Cselebi); ágyúgolyó által megölt ázsiai beglerbéget említ Istvánffy 1868. 775.; a beglerbég elestére Miksa fhg. emlékirata: fol. 51r, TT 1900. 563.

¹⁷⁷ Vö. Miksa fhg. emlékirata: fol. 51r, TT 1900. 563.; Istvánffy 1868. 775.

¹⁷⁸ Török történetírók III. 259. (Kjátib Cselebi); a fethnáme adatára Fekete 1993. 152.

¹⁷⁹ Elsősorban hajdúk elestére Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; 2000 főre Török történetírók III. 259. (Kjátib Cselebi); 2-3 ezer főre fethnáme, Fekete 1993. 152.; 150 fős veszteségre l. Miksa fhg. emlékirata: fol. 51r, TT 1900. 563.; 200 főre Istvánffy 1868. 775.; Szamosközy, TT 1889. 60.; Báthori István gyalogosainak elestére Baranyai Decsi 1982. 335.; a veszteségekre vö. még Komáromy, HK 1892. 170–171. o. 1. jz.

¹⁸⁰ Török történetírók III. 259. (Kjátib Cselebi)

¹⁸¹ Szamosközy, TT 1889. 60.

¹⁸² Thurzó-levelei I. 193. (CCVI. sz. – Thurzó 1596. október 27-i levele feleségéhez)

hozták és a defenzív taktika eredményességét igazolták. Várható volt azonban, hogy a következő nap, október 26-án a török az addigiaknál nagyobb erővel támadva döntő csatát próbál majd kierőszakolni. Az október 25-i csata sok vonatkozásában előlegezte a döntő csatát, mintegy annak főpróbája volt.

4. Az október 26-i döntő csata

Az október 25-i csata után Miksa főherceg haditanácsot tartott.¹⁸³ A tanácskozáson fontos határozatokat hoztak, amelyek a megívandó csatában követendő taktikára, s annak megvalósítására vonatkoztak.¹⁸⁴ Eszerint ideiglenesen felhagynak az egyik, a tábornót messzebb levő kereszteti gázló védelmével, átengedik itt a török sereg egy részét és arra megsemmisítő vereséget mérnek. Miksa főherceg jelentésében úgy fogalmazta meg ezt, hogy „miután nem volt lehetséges és nem is lett volna célszerű, hogy az ellenséget mindkét átjárónál föltartóztassuk, s így seregünket megosszuk, ennek folytán a töröknek a helységeknel engedtem, kiváltképen azon okból és megfontolásból, hogy seregemet jobban együtt tartsam és az ellenségre azután annál nagyobb erővel csaphassak.”¹⁸⁵ Illésházy István szerint a keresztények terve az volt, hogy „mikor az török az sáron átköltözik reájok, az mikor annyi rész átlajöve, az kivel bírának, tehát ha azokat isten segítségével megverik, az másik felével inkább foghatnak bírni.”¹⁸⁶ Isolano tudósításában úgy tükröződik a haditerv, hogy „azt határozták, hogy hagyják őket (ti. a törököket – T. S. L.) egy bizonyos pontig előnyomulni és jól szét húzódni a síkságon, azután az egész sereg mögéjük nyomul, elállja a gázlót, így elvágják a visszavonulást és nagyrészüket lekaszabolják”. Azt is megemlíti, hogy a reggeli haditanácsban úgy döntöttek, hogy semmiképpen nem kelnek át.¹⁸⁷ Az ellenséges oszmán had megosztását – átkelő és folyón túl maradó részre – a terepviszonyok, a két sereg között húzódó mocsár biztosította. Mivel két gázló volt, csak a nehezebben védhető, déli, kereszteti gázlón engedték át a törököt, ezzel szemben a szövetséges táborhoz közelebbi, északi, ábrányi gázlót nem adták fel.¹⁸⁸ Isolano szerint a „gázlót szépszámu német gyalogos őrizte, s nemcsak keskeny volt, hanem több helyen be is vágták.”¹⁸⁹

¹⁸³ Vö. Ortelius 1603. 336.; reggelre tette Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

¹⁸⁴ A tanácsra Komáromy, HK 1892. 171–173.; Bánlaky 1940. 228–229.; Tóth, HK 1983. 560.

¹⁸⁵ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 396.

¹⁸⁶ Illésházy 1863. 28.

¹⁸⁷ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661, 662.

¹⁸⁸ Téves feltevés szerint a haditanácsban úgy döntöttek, hogy „az ellenséget a gázlókon (tehát mindkettőn – T. S. L.) átengedik”, vö. Rónai Horváth 1897. II. 134.

¹⁸⁹ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

Valószínűnek tűnik, hogy a folyón túl maradó török seregrészt Miksa főherceg eredetileg nem akarta megtámadni, s megelégedett volna egy kisebb seregrész legyőzésével. E defenzív és eleve korlátozott célokat kitűző haditerv tükröződik abban a parancsban is, amely megtiltotta fővesztés terhe alatt az ellenség üldözését a mocsáron túl, továbbá a zsákmányolást, prédálást.¹⁹⁰ Illésházy erről azt közli, hogy a csata reggelén „megkiálták, hogy senki feje vesztése alatt elevent ne fogjon, zsákmánnak se essék, az sáron által ne menjen.”¹⁹¹ Más forrás is említi azt, hogy kihirdették, hogy fejvesztés büntetését helyezték kilátásba, ha bármely katona elhagyva harcrendjét zsákmányolni kezd.¹⁹² Nyilván e parancs kiadásában közrejátszott az előző napi csata tapasztalata is, amikor a törököt a túlsó oldalra üldöző csapatok veszteségeket szenvedtek. E haditerv a terepszonyok kihasználásán túlmenően arra épülhetett, hogy a szövetséges hadvezetés hírt kaphatott az oszmán tábor nélkülözéséről, éhezéséről.¹⁹³ Ilyen körülmények között a Habsburg-főherceg kerülni akarta a kockázatot, az esetleges kudarcot. Fennállt ugyanis annak lehetősége, hogy az oszmán had felhagy sikertelen támadásaival, s hamarosan elvonul téli szállásra. Lehetséges, hogy az erdélyi fejedelem és a magyar vezérek már a haditanács ideje alatt sem értettek egyet teljes mértékben ezzel az alapvetően defenzív taktikával, bár a haditerv lényegét, az átkelő török csapatok megsemmisítését nyilvánvalóan elfogadták.

Az oszmán fél is haditanácsot tartott. A dívánon elfogadott török haditervet pontosan nem ismerjük. Kortárs történétírók feltételezték, hogy az átkelő csapatok az ősi taktikának megfelelően futást színleltek, hogy a török oldalra – ahol túlerőben voltak – csalják a keresztény sereget. Baranyai Decsi János szerint egy korábban tartott haditanácskozáson azt javasolták, hogy a szultánt vigyék el biztos helyre, esetleges vereség esetén vonuljanak vissza a táborba, s a prédáló ellenséget támadják meg.¹⁹⁴ Borsos Sebestyén krónikájában hasonlóképpen olyan taktikát tételez fel, hogy 40 ezer janicsárt hagytak a szultán sátraiban, s oldalt a tatárokat, továbbá lesben állt 40 ezer válogatott kopjas, a többi közönséges hadat pedig „úgy igazgatták és instruálták, hogy mutasson elfutó képet és fusson ki a táborból, mindent a sátorban hagyván; mert tudta azt – valaki volt, aki ezt az okos stratagémát gondolta és dirigálta is – hogy a magyar kapsinak szokott esni, és úgy könnyebb vele bírni.”¹⁹⁵ Bornemissza György szerint az ellenség zaklatta a keresztény tábornokot, hogy a folyón és mocsáron átkelve csapdába csalja őket.¹⁹⁶

¹⁹⁰ A mocsáron túli üldözés tilalmára Istvánffy 1868. 776.; Helius, in: Reusner 1603. 287.

¹⁹¹ Illésházy 1863. 28.

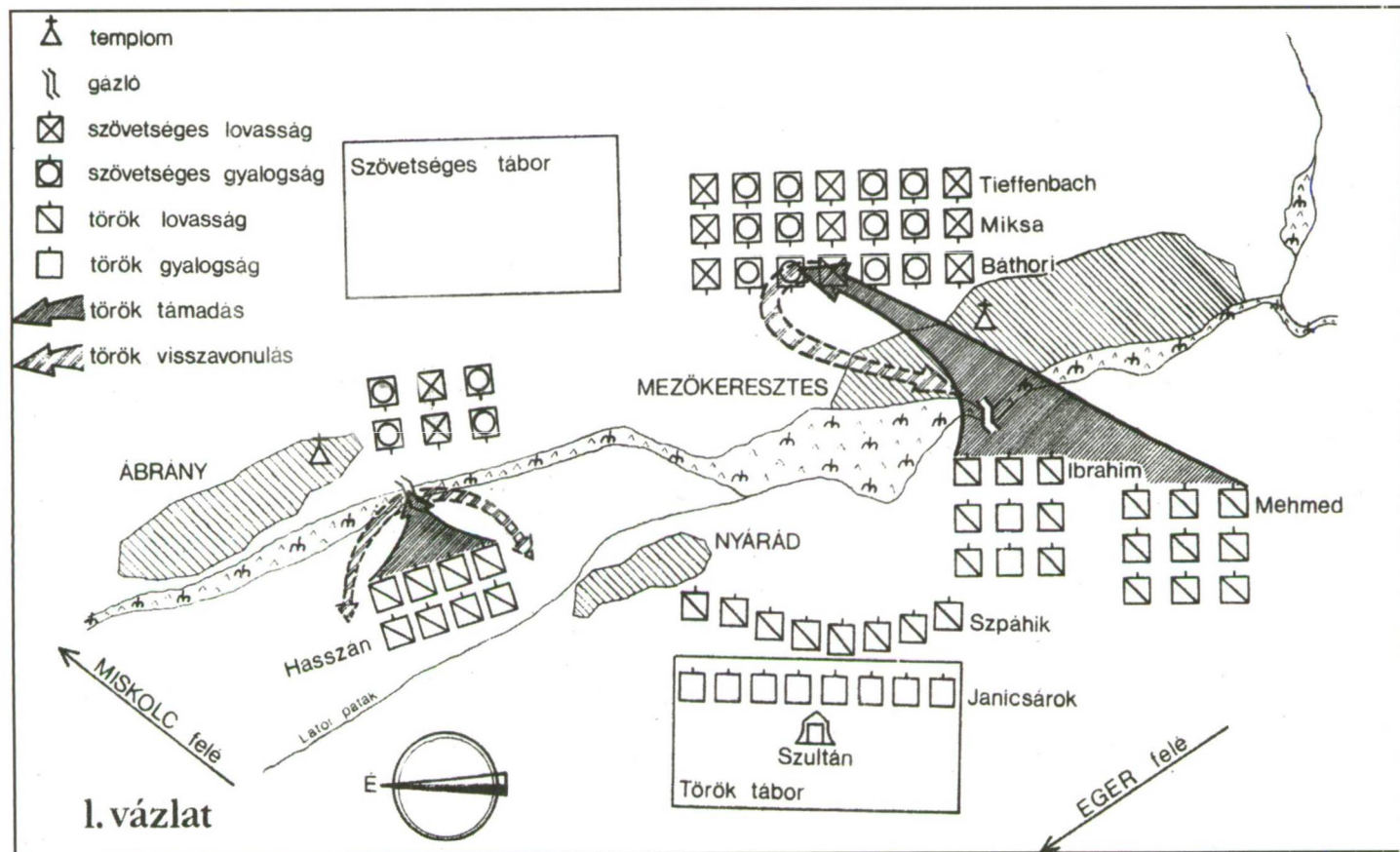
¹⁹² A zsákmányolás tilalmára Miksa fhg. emlékirata: fol. 52r, TT 1900. 563.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

¹⁹³ Erre Helius, in: Reusner 1603. 286–287.; Hurmuzaki 1888. III/2. 225.

¹⁹⁴ Baranyai Decsi 1982. 336.

¹⁹⁵ Borsos Sebestyén, in: ETA I. 49.

¹⁹⁶ Bornemissza, in: Simonyi 1859. 201.

6.

6. sz. térkép A mezőkeresztesi csata első szakasza

E források esetében fennáll a lehetőség, hogy az események ismeretében utólag tulajdonítottak az ellenségnek olyan taktikát, amelyet az nem biztos, hogy tudatosan követett. A szultáni fethnáme úgy emlékezik meg az eseményekről, hogy mivel az ellenséges tábor az erdő közelében volt, s fennállt a veszélye annak, hogy megfutamodnak, ezért éppen a győzelmes iszlám sereg nyitott utat nekik „azon tétel értelmében, hogy a harc cselvetés”. Miután pedig „az így támadt nyíláson az átkozottakat emerre az oldalra csalta”, megrohanta és legyőzte őket.¹⁹⁷ E forrás is tudatos cselvetésről emlékezik meg, amely nem volt idegen az oszmán-török hadviseléstől. Ez esetben azonban valószínűbb, hogy a fethnáme a csata első felében elszenvedett török vereséget igyekezett szépíteni. Úgy vélem, hogy a török hadvezetés az előző napokhoz hasonlóan hídfőállást akart létesíteni a keresztény tábor oldalán, s ott túlerőt kialakítva megvívni a döntő csatát. A túlsó parton maradó csapatok feladata az átkelő rész erősítése, vereség esetén pedig a helytállás, a szultán megvédése lehetett.¹⁹⁸

Október 26-án, szombaton hajnalban mindkét sereg csatarendet formálva sorakozott fel. A szövetséges sereg csapatai túlnyomó részével kivonult táborából, de annak védelmére hátrahagyott csapatokat. Ezek létszámát eltérően adják meg egyes forrásaink. Bornemissza György mindössze kétezer gyalogosról és lovasról emlékezett meg, hat-ezer főt említett Miksa főherceg és Istvánffy, míg Illésházy szerint tízezren maradtak a tábor védelmére.¹⁹⁹ A tábor védelmére rendelt katonaságot Carl Tettauer és Pogrányi Benedek vezette. E csapatok között volt 400 morva lovas puskás, nürnbergi, sziléziai, osztrák és lausitzi lovasok és gyalogosok, továbbá magyar lovasság és hajdúk, valamint néhány ágyú is rendelkezésükre állt. A táborban nem harcoló személyzet is volt: kocsisok, kereskedők és szolgák.²⁰⁰ A tábor védelmét ellátó csapatoknak kellett védelmeznie a táborhoz közeli ábrányi gázlót is.²⁰¹ A szövetséges had az előző naphoz hasonlóan három fő hadrendből állt. Illésházy leírása szerint „négy szegő seregeket így szörzének 3 rendben”, s „ez 3 rend seregek egy kis hold föld hosszánira mentek egymástól, sőt az renden való csoportok is jó távul jártak egymástól”.²⁰² A szövetséges had egyes harcrendjei tehát elég nagy távolságra helyezkedtek el egymástól. Maguk a harcrendek is több részt foglaltak magukban, lényegében centrumra és szárnyakra, illetve ezeken belül csapatokra tagozódtak. E harcrendeket eltérően mutatják be az egyes források.

¹⁹⁷ Fekete 1993. 193.

¹⁹⁸ Erre a feltevésre vö. Tóth, HK 1983. 560.

¹⁹⁹ Bornemissza, in: Simonyi 1859. 201.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 51v–52r, TT 1900. 563.; Istvánffy 1868. 776.; Illésházy 1863. 28.

²⁰⁰ Miksa fhg. emlékirata: fol. 51v–52r, TT 1900. 563.; Istvánffy 1868. 776.; Ormándy János és Bosnyák András vezette vármegyei gyalogosokat és szolgáló népet említ Illésházy 1863. 28.; vö. még Komáromy, HK 1892. 176–177.; Bánlaky 1940. 231.

²⁰¹ Erre vö. Tóth, HK 1983. 561.

²⁰² Illésházy 1863. 28.

Miksa főherceg tömören összegző emlékirata szerint az első hadrendet Schwarzenberg vezette, őt követte a középső hadrendben az erdélyi fejedelem, míg a harmadik hadrendet a hátvédként biztosító Teuffenbach adta.²⁰³ Szamosközy leírásában az első hadrend az erdélyieké, akiket jobb és bal oldalról szász, frank, bajor, cseh, sziléziai, vallon és magyar gyalogos, lovas csapatok védelmeztek. A középső hadrendet kapta Zsigmond fejedelem, akit előlről sváb csapatok, oldalról pedig vegyes lovasság biztosított. A harmadik hadrend magyar, morva, osztrák és vallon gyalogosokból és lovasokból állt Teuffenbach és Pálffy vezetése alatt.²⁰⁴ Istvánffy tudósításában Pálffy Miklós áll elől, utána jön Zsigmond az erdélyiekkel a középső oszlopban, őt követi Schwarzenberg, s hátul a harmadik oszlopot Teuffenbach zárja be Forgách Simonnal, Báthori Istvánnal és más vezérekkel.²⁰⁵ Bornemissza György leírása szerint az erdélyi fejedelem volt az első csatarendben, őt követte Miksa németjeivel és a felső-magyarországi lovassággal, s az utolsó csatarendben a dunáninneni és dunántúli csapatok.²⁰⁶ Egy Király Albert vezetése alatt álló tisztt az általa ismert seregrész felállításáról tudósít, eszerint „elől járóban az erdélyiek voltak, mellette ugyan a mi fegyvereseink kiket ide attak vala; az balszárnyában mellette az elől járónak voltak az ágyúk; jobb felől szárnyul magyarországiak voltak, azokkal is végbeli fegyveresek voltak. Balszárnyul az tatár felől székelyek voltak Zemere Mihállyal, Giczi Péterrel meg mint egy 600 gyalog azokkal 4 tarack.”²⁰⁷ Illésházy tudósítása szerint mindegyik harcrendben 12 ezer ember volt. Az első harcrend közepén négyezer erdélyi huszár volt, „a szárnyban mindenütt 500 archibuser puskás, az mellett egy csoport gyalog, azok előtt mindenütt sok sebes taraszok.”²⁰⁸ Baranyai Decsi János megemlíti, hogy Miksa az első vonalat átengedte az erdélyieknek, s maga a vértések javával hátul helyezkedett el.²⁰⁹ Az első hadrendben az erdélyi fejedelem csapatai kaptak helyet, a másodikat Miksa főherceg és az alsó-magyarországi csapatok alkották, míg a harmadik harcrendben Teuffenbach seregrésze volt.²¹⁰

Az egymásnak is ellentmondó források alapján meglehetősen nehéz feladat a szövetséges hadrend pontos felvázolása. Egy rekonstrukció elsősorban a Szamosközy-gyűjtemény névtelenje és Bornemissza György leírása alapján a következő felállást valószínűsítette. Az első harcvonal közepén Báthori Zsigmond erdélyi huszárokkal foglalt helyet, jobbszárnyon magyarországi és végbeli puskás fegyveresek, balszárnyon székelyek és gyalogok. A második harcvonal centrumában Miksa főherceg állt négyezer vértessel,

²⁰³ Miksa fhg. emlékirata: fol. 52r-v, TT. 1900. 563–564.

²⁰⁴ Szamosközy, TT 1889. 61.

²⁰⁵ Istvánffy 1868. 776.

²⁰⁶ Bornemissza, in: Simonyi 1859. 201.

²⁰⁷ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 261–262.

²⁰⁸ Illésházy 1863. 27–28.

²⁰⁹ Baranyai Decsi 1982. 336.

²¹⁰ Vö. Tóth, HK 1983. 561.

segítő seregül felső-magyarországi lovasok Pálffy és Teuffenbach alatt, s a harcrend szárnyain lovasok (főleg vértések) és gyalogosok. A harmadik harcvonalban dunán-inneni és dunántúli magyar fölkelő hadak, valamint vallon, osztrák, morva gyalogos és lovas csapatok helyezkedtek el.²¹¹ E néhány ponton vitatható rekonstrukció mellett mások is napvilágot láttak. Az egyik feltevés szerint „az első harcrendet az erdélyiek, a másodikat Miksa, a harmadikat a kassai főkapitány serege alkotta.”²¹² Egy másik elmélet Király Albert tisztjének leírására építve úgy foglalt állást, hogy a szövetségesek két vonalra és tartalékra tagolt hadrenddel rendelkeztek. Eszerint Keresztes körül, „az tatár felől székelyek, középen Báthori Zsigmond és Király Albert, jobb felül, szárnyul magyarországiak voltak: Pálffy és a végváriak. Az első vonalba némi tüzéséget is előre-vittek.” Schwarzenberg a derékhadat, azaz a második vonalat vezette, míg Miksa főherceg és kísérete a táborra támaszkodva, a tüzésséggel együtt tartalékot alkotott. E harcrend a csata későbbi fázisában módosult, a derékhad felfejlődött az előjárók mellé.²¹³ Az elméletek közös fogyatékosága, hogy csak egyik-másik forrásra támaszkodnak, így szükségszerűen ütköznek más források leírásaival. Feltételezem, hogy a források el-
lentmondásai alapvetően abból erednek, hogy a források szerzői más-más nézőpontból tekintettek a szövetséges harcrendre, aszerint hogy melyiknél voltak.

Az oszmán had felállítását illetően is akadnak problémák. Az oszmán krónikások leírása sablonos ebben a tekintetben. Kjátib Cselebi leírása szerint a szultánt körülvelték bizonyos csapatok (szolakok, müteferrikák stb.), a többieket pedig harcba küldték. Tudósítása szerint Ibrahim pasa nagyvezír középen, Szinán pasa és Feth Giráj az előcsapatban, a többiek pedig a hagyományokat követve foglaltak helyet a hadrendben.²¹⁴ Az oszmán krónikások egy része szerint a jobbszárnyon kapott helyet a ruméliai és temesvári, balszárnyon pedig az anatóliai, karamániai, halebi és merási vilájet katonasága.²¹⁵ Szamosközy leírása szerint az első hadrendben Szinán kisázsiai helytartó volt az ázsiai lovassággal, 3-3 tábori ágyúval, valamint puskás janicsár lovassággal. E hadrend jobb oldalát a tatárok fedezték. A második hadrendben Ibrahim nagyvezír állt erős lovassággal, előtte is lovasság, mögötte pedig három sorban gyalogos janicsárok. E második harcrend jobbszárnyát Dzsáfer és Cigala képezte lovascsapatokkal, a balszárnyat pedig Haszán pasa és a görög beglerbég lovassága alkotta. Végül maga a szultán következett testőrségével, előtte a janicsárok álltak, azok előtt pedig ágyúk, két oldalról pedig a szpáhioglanok lovassága. Bal oldalról a tábor is védte e seregrészt. Leghátul „az öszvérek és tevék sokasága következett a poggyással.”²¹⁶ Illésházy tömör leírásában felfedezhető-

²¹¹ E feltevésre Komáromy, HK 1892. 176.; e rekonstrukciót vette át Bánlaky 1940. 231.

²¹² Tóth, HK 1983. 561.

²¹³ Magyarország hadtörténete I. 219. (Marosi Endre)

²¹⁴ Török történetírók III. 259–260. (Kjátib Cselebi)

²¹⁵ Solokzáde 1989. II. 381.; vö. még Yücel–Sevim 1991. 35.

²¹⁶ Szamosközy, TT 1889. 61.

ek az egyes török csatarendek: a keresztény tábor elleni rajtaütéssel próbálkozó tatár-török csapatok, a mocsaras folyón átkelő, csapatokra oszló és ágyúkkal rendelkező „nagy had”, valamint a „sáron innen” maradó sereg. Utóbbiról azt közli, hogy „népének jobb részét két felől táborának mellette rendelé; az gyalogját az sár mellé, és maga sátora körül, az hol 170 ágyuja és sebes taraszka vala.”²¹⁷ Király Albert tisztje tudósítása szerint a török nagy sereggel állt, „előtte 4 falkony, jobbszárnyul mellett az tatár, bal szárnyul lovas puskások, nyilasok míg elegy, háta megett is voltak seregek”. Emellett „az vizen innét” álló seregen kívül „az többi tul az vizen állott, ki penig tábora mellett.”²¹⁸

Az oszmán hadrendről ellentétes vélemények láttak napvilágot a fenti tudósítások alapján. Az egyik, inkább az oszmán krónikásokra építő, de Szamosközy információit is hasznosító feltevés szerint az első harcvonalat a Murád diyárbekiri beglerbég és Csigalazáde Szinán pasa vezette lovas előhad alkotta. Ezt követte a főszereg Ibrahim nagyvezír vezetése alatt. A centrumban lovas csapatok és válogatott janicsár csapatok voltak. A harcvonal előtt jobbról és balról ágyúkat helyeztek el, védelmükre mögöttük janicsár csapatok álltak. A jobbszárnyon Feth Giráj tatárjai voltak elől, mögöttük a ruméliai sereg helyezkedett el a beglerbég és Haszán vezetése alatt. A balszárnyon az anatóliai, karamániai, hálebi, merási beglerbégek ázsiai lovascsapatai foglaltak helyet. Az iszlám sereg közepén volt a szultán főhadiszállása, előtte 170 összekapcsolt ágyú, ezek mögött a janicsárok zöme, jobb és bal felől lovas és gyalogos testőr csapatok, majd hűbéres és zsoldos szpáhik tömege. Leghátul a mütefferikák védelme alatt a poggyász, a szekerek, öszvérek, tevék és a szolgálhad sokasága volt.²¹⁹ Ezt némileg követő feltevés szerint a török tábor előtt a III. Mehmedet védelmező janicsárok, a félhold alakban elhelyezkedő zsoldos szpáhik, s elől a tüzéség alkotta a második vonalat. Az első vonalban – „a hagyományhoz képest fordítva” – a jobbszárnyon nyomult előre a ruméliai, a balszárnyon az anatóliai pasa serege. Elővédként irreguláris lovasok, Keresztes faluval szemközt pedig tatárok foglaltak helyet.²²⁰

Úgy vélem, a rendelkezésünkre álló forrásokból megállapítható, hogy a hatalmas oszmán had két vagy három hadrendre tagolódott, aszerint hogy az elővédet külön harcrendnek tekintjük-e vagy sem. A legutolsó, leghátsó harcrendet a török tábor körül elhelyezkedő szultáni seregrész alkotta, amelynek központjában a szultán volt testőr csapatával (szolakok stb.). Kétoldalt a zsoldos testőrlovasság, a Porta szpáhijainak hat alakulata (alti bölük) védelmezte, amelyek közül Szamosközy a szpáhioflanok nevét említi. A szultán előtt a janicsár csapatok zöme foglalt helyet, előttük ágyúk voltak.

²¹⁷ Illésházy 1863. 29.

²¹⁸ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 262.

²¹⁹ E rekonstrukcióra vö. Komáromy, HK 1892. 173–174.

²²⁰ Magyarország hadtörténete I. 219. (Marosi Endre)

Hátul a mütefferrikák felügyelete alatt levő málha, továbbá a szállítóeszközök és a nagyszámú személyzet kapott helyet. Ez az utolsó harcrend jelentette a szultáni elitcsapatokból álló tartalékot. A második harcrendet Ibrahim nagyvezír vezette, amely sereg-rész centrumában válogatott janicsárok foglaltak helyet, előttük ágyúk voltak. A jobbszárnynon a Lala Mehmed vezette anatóliaiak és más ázsiai (karamániai, merási, halebi) csapatok, a balszárnynon pedig Haszán pasa ruméliai serege és Dzsáfer temesvári pasa hada kapott helyet. Ez az elhelyezkedés, amely éppen hogy megfelelt a hagyományos felállásnak, igazolható forrásokkal. Lala Mehmed jobb oldalon való elhelyezkedéséről a vele szoros kapcsolatban levő Pecsevi tesz említést, Kjátib Cselebi szerint ezen az oldalon keltek át a túlsó oldalra az anatóliaiak és karamániaiak.²²¹ Haszán pasa ruméliai beglerbég ugyanakkor az északi, ábrányi gázlónál harcolt a csata folyamán, majd a keresztények jobbszárnyát támadta meg, azaz oszmán szempontból a harcrend bal oldalán kellett lennie.²²² A második harcrend előtt elhelyezkedő, s részben már a túlsó oldalra átkelt diyárbekiri, damaszkuszi lovasságból és tatárokból álló elővédet az előző naphoz hasonlóan Murád pasa diyárbekiri beglerbég, Csigalazáde Szinán pasa és Feth Giráj irányította. Ezt az elővédet tekinthetjük az első harcrendnek.

A csata *első fázisában* az oszmán sereg egy része átkelt a túlsó oldalra. Ezt megkönnyítette, hogy a haditanács határozata értelmében a kereszteti gázlót nem védte a keresztény sereg, hanem átengedte ellenfelének. A török hírt szerzett a keresztény csapatok visszahúzódásáról. Barton követ szerint „reggel jött a hír, hogy a törökök sáncait a keresztények elhagyták és visszavonultak a sajátjaikba.”²²³ Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy a török oldalon levő nyárádi romtemplomra vonatkozhat az angol követ megjegyzése.²²⁴ Lehetséges azonban arra is gondolni, hogy mivel az előző napon is a kereszteti romtemplom volt a harcok egyik színhelye, ezt adták fel a szövetségesek, s táborukba vonultak vissza. Bár mindkét fél csak hajnaltájban állt csatasorba, a török elővéd egy része már korábban élt a felkínált lehetőséggel, s átment a túlsó oldalra. Illésházy szerint „az török az tatároknak egy részét éjjel által költöztette volt.”²²⁵ Istvánffy is megemlékezett arról, hogy az ellenség „az éj folytán nagy számmal” kelt át a mocsáron.²²⁶ Így a tábora előtt felsorakozó szövetséges sereg mindenképpen kész helyzet elé került, az ellenség egy része már átkelt a folyón. Hajnaltól folytatódott a török átkelése a kereszteti gázlónál. Szamosközy szerint a szultán Ibrahim nagyvezírnek azt a parancsot adta, hogy az első hadrenddel a gázlóhoz törjön előre és keljen át rajta, más csapatoknak pedig máshol kellett megkísérelni az átkelést. A hegy felé is elküldött egy

²²¹ Török történetírók III. 133–134. (Pecsevi), 261. (Kjátib Cselebi)

²²² Erre Isolano utal, vö. Benda, HK 1983. 662.

²²³ Vö. Fodor V., HK 1988. 561.

²²⁴ Kropf, Sz 1895. 599–600.

²²⁵ Illésházy 1863. 29.

²²⁶ Istvánffy 1868. 776.

lovass csapatot, ennek észak felől, a tatároknak pedig dél felől kellett a keresztény táborra támadni. A szultán célja ezzel az ellenség megosztása volt.²²⁷ Szamosközy tudósításának értelmében a folyón átkelő seregrész, a második harcrend – a szultáni tartalékot harmadik harcrendnek számítva – Ibrahim vezetésével Mezőkeresztesnél kelt át a gázlón. E harcrendhez tartozott a jobbszárnyon Dzsáfer és Csigalazáde, a balszárnyon pedig Haszán ruméliai hada. E támadó harcrendhez vehetjük a Lala Mehmed anatóliai beglerbég vezette ázsiai csapatokat is.

Haszán ruméliai serege volt az, amelynek észak felől, azaz az ábrányi gázlón átkelve kellett megtámadnia a keresztény táborn. Erre utal egyértelműen az, hogy Isolano tudósítása szerint Haszán pasát „ki is küldték a hegy felé eső magasabb gázlóhoz, majdnem szemben” a szövetséges táborral. A török hadvezetés számítása azonban nem vált be, mert a szűk gázlót „több helyen be is vágták”, s a táborn is őrző német gyalogosok visszaverték Haszán átkelési akcióit. Így „Haszán nem tudott előnyomulni és nem tudta a mi erőnk egy részét lekötöni, ahogy tervezték”,²²⁸ hogy így megosszák a szövetséges sereget. E harcokkal kapcsolatban említheti Szamosközy azt, hogy a törökök az Ábrány falu felé levő hidat nagy erővel elfoglalni próbálták, de megvédték azt a táborn védelmére rendelt csapatok, visszavetették őket, s a török 500 főt veszített.²²⁹ Lehetséges, hogy a Haszánnal való harcokra vonatkozik Király Albert tisztjének az a kijelentése, hogy „az török hátunk mögé ment hogy ott jöjjen át a vízen vagy az táborna vagy ha megfutamodunk előnkben, ott egy rossz pusztá szőlő mellett állának mind, az tábornról löttek is hozzájuk. Kültek vala is által reájok, esett is el mind két félben, de elevent nem kaphattanak, mert az ki gyalog ezt igen segítették”.²³⁰ A tatárok feltehetően a keresztési gázlótól délre, kerülő úton jutottak át a mocsaras folyón, részben még éjjel vagy kora reggel.

Az északon, az ábrányi gázlónál próbálkozó ruméliai és a délen átvonuló tatárok mellett a török főerők a keresztési gázlónál igyekeztek átkelni. Mivel a keresztési átjáró védelmét a szövetséges sereg feladta, előbb az elővéd török csapatai, majd a második csatarend csapatai is kezdtek átvonulni. Bár ez volt az átkelésre alkalmasabb gázló, ez is keskeny volt, így az oszmán had csak lassan tudott átkelni. Az átnyomuló török csapatok létszámát nehéz pontosan megadni. Isolano szerint „nagyobb erővel jöttek, mint az előző napokon és még valamelyes táborni tüzéséget is áthoztak”.²³¹ Miksa főherceg szerint néhány ezer emberrel keltek át a törökök.²³² Egy velencei jelentés szerint négy-

²²⁷ Szamosközy, TT 1889. 61–62.

²²⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661–662.

²²⁹ Szamosközy, TT 1889. 62.

²³⁰ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 262.

²³¹ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

²³² Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596. October Fasc. W 10., HK 1892. 396.

ezer tatár és hatezer török lovas kelt át.²³³ Hasonlóképpen Helius Arnoldus is négyezer tatár és hatezer török lovast említ, továbbá janicsárokat, s 40 ágyút.²³⁴ Ortelius és Jansonius szerint tízezer válogatott katona kelt át a folyón, s a romos templomnál néhány száz janicsárt és 24 ágyút helyeztek el.²³⁵ Hasonlóképpen néhány száz janicsárt, 24 ágyút, valamint sok ezer embert említ egy október 29-i tudósítás.²³⁶ Barton követ alapján a janicsárok számát magasabbra, kétezer főre is tehetjük.²³⁷ Összességében a források tízezer főre tették a túlsó oldalra átkelő csapatok létszámát.²³⁸ Az átkelés már kora reggel megkezdődött és déli 11-12 óra tájban még nem fejeződött be.²³⁹ Először a négyezer főre becsült tatár–török elővéd ment át, őket követték a második csatarend centrumából a janicsárok és az általuk átszállított ágyúk, legvégül a török jobbszárny is megkezdte az átkelést. Az elővéd és a második csatarend irányítója maga Ibrahim nagyvezír volt, aki egyes hírek szerint maga is átkelt a szövetséges sereg oldalára.²⁴⁰ A Mezőkeresztesnél átkelő egységek az előző naphoz hasonlóan a keresztesi templomra támaszkodva próbáltak meg hídfőállást létesíteni. A janicsárok kiépítették állásaikat és a magukkal vitt ágyúkat is itt helyezték el.²⁴¹ Miksa főherceg és Istvánffy szerint több mint negyven ágyút, tíz löporral és golyóval és öt ásókkal és kapákkal megrakott szekeret vitt át az ellenség.²⁴² Király Albert tisztjének leírása szerint a török elővédcsapatok is itt voltak: „az török elől járója ki az vizen innét az szent egyház mellett állott”. A szövetséges sereg lényegében hagyta átvonulni, felfejlődni az ellenséget, csak kisebb összecsapásokra került sor.²⁴³

A szövetséges had meglehetősen későn indította meg támadását, a források alapján inkább délutánra gondolhatunk.²⁴⁴ Legkorábbra talán egy német forrás tette az eseményt, amely szerint déli 11 órakor vetették vissza az ellenséget a szoroson.²⁴⁵ Szamos-

²³³ Hurmuzaki 1888. III/2. 225. (CCLII. sz.)

²³⁴ Helius, in: Reusner 1603. 287.

²³⁵ Ortelius 1603. 337.; Jansonius, in: Reusner 1603. 278–279.

²³⁶ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

²³⁷ Barton követ ennyire tette a janicsárok veszteségét, vö. Fodor V., HK 1988. 561.

²³⁸ Tóth, HK 1983. 563.

²³⁹ Barton szerint 11 órakor keltek át a törökök a gázlón, Kropf, Sz 1895. 600.; 11 órára teszi az átkelt ellenséges had visszaverését az Egykorú német tudósítás, HK 1892. 554.

²⁴⁰ Isolano, in Benda, HK 1983. 661.; Ibrahim átkelésére Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 396.

²⁴¹ Istvánffy 1868. 777.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 52v, TT. 1990. 564.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279–280.; vö. még Komáromy, HK 1892. 175.

²⁴² Miksa fhg. emlékirata: fol. 52v, TT 1900. 564.; Istvánffy 1868. 777.

²⁴³ E kisebb összecsapásokra utal Szamosközy, TT 1889. 62.

²⁴⁴ Du. 3 órára Rónai Horváth 1897. II. 134.; Komáromy, HK 1892. 278.; Bánlaky 1940. 232.

²⁴⁵ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 554.

közy azt említi, hogy délig csak „könnyű csatározás folyt” utána viszont „késedelem nélkül súlyos támadást érzékelnek a törökök ellen.”²⁴⁶ Más források szerint jóval később kezdődött a három hadrendben felállt szövetséges had és az átkelt török sereg közti összecsapás. Illésházy a török megfutamodásáról megemlíti, hogy „ez dolog immár szintén estve felé vala”.²⁴⁷ Miksa főherceg, Istvánffy, Szamosközy és Jansonius egyaránt arról számolnak be, hogy a nap már hanyatlott, alkonyodott, amikor visszaverték az ellenséget a mocsáron túlra.²⁴⁸ Isolano a török visszaverését követő átkelés idejével kapcsolatban azt közli, hogy már csak két óra volt hátra a napból.²⁴⁹ Kjátib Cselebi szerint „a nap leáldozásától egy óra volt csak”.²⁵⁰ Mivel a nap október 26-án 16 óra 38 perckor nyugszik le, így ebből visszafelé számítva egy-két órát, a török oldalra való átkelést hozzávetőlegesen 14.30–15.30 közé, tehát három óra körüli időpontra tehetjük.²⁵¹ Ezt megelőzően folyt a szövetséges sereg és az átkelt török had közötti küzdelem, amelyre kora délután, 12 óra és 3 óra között kerülhetett sor.

Az erődített táborból hadrendben kivonultak a csapatok, és lassú menetben megindultak az ellenség felé. Az összecsapással kapcsolatban Miksa megemlíti, hogy parancsot adott az első hadrendet vezető Schwarzenberg főtábornak, hogy támadja meg az ellenséget, de a mocsáron túl ne üldözze. Az első hadoszlop két helyen rohanta meg az ellenséget, s a mocsár mindkét részén futásba kergette az ellenséget, amely sok embert, köztük 300 janicsárt veszített, továbbá ágyúit és szekereit.²⁵² Istvánffy hasonlóképpen ír az első hadrend két helyen intézett támadásáról, de szerinte Schwarzenberg adott parancsot Pálffynak az ellenség megrohanására. Ezenkívül arról is megemlékezik, hogy a harmadik hadoszlop vezető Teuffenbachot a tatárok megtámadták, de megfutamította őket, s folytatta előrenyomulását.²⁵³ Egy október 29-i kassai tudósítás az előhadnak tulajdonítja az átkelt török és tatár csapatok megfutamítását.²⁵⁴ Szamosközy szerint az erdélyiekből és más csapatok álló első hadrend intézett súlyos támadást az ellenséges csapatok ellen, azokat a gázlóhoz üzte, elfoglalta 40 ágyújukat, továbbá az ellenség által megszállt templomot, s 300 janicsárt is megölt.²⁵⁵ Illésházy azt említette,

²⁴⁶ Szamosközy, TT 1889. 62.; a fordításra vö. Nagy G., Forrásgyűjtemény 333.

²⁴⁷ Illésházy 1863. 29.

²⁴⁸ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10.; HK 1892. 396.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 52v, TT 1900. 564.; Istvánffy 1868. 777.; Szamosközy, TT 1889. 62.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

²⁴⁹ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

²⁵⁰ Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi)

²⁵¹ Vö. Tóth, HK 1983. 565.

²⁵² Miksa fhg. emlékirata: fol. 52r-v, TT 1900. 564.

²⁵³ Istvánffy 1868. 776–777.

²⁵⁴ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

²⁵⁵ Szamosközy, TT 1889. 62.

hogy „az keresztények álgúí mindenfelől kezdék érni az törököket”, s „az török hátra kezdé mászni, és mind az vízig hátramásza lassan lassan; ott viszont megsegéték az törököket. Innen az kereszténynek keményebben fogván, általverék az sáron őket.”²⁵⁶ Illésházy tudósításából az tűnik ki, hogy ágyútűzzel szorították vissza az ellenséget a mocsár gázlójáig, majd az erősítést kapott, de újabb rohammal átvették őket a mocsaras folyón. A harcok nemcsak a keresztési templomnál elsáncolt törökkel, hanem a török lovassággal, valamint a tatárokkal szemben is folytak. A tatárok igyekeztek betörni a keresztény táborba és hátulról bekeríteni a szövetséges csapatokat. Egyes források szerint Teuffenbach verte vissza támadásukat.²⁵⁷ Más források szerint a tatárok megfutamításában bizonynyal része volt az elől haladó erdélyi csapatok balszárnyának, a székeleknek.²⁵⁸ A tatárok futásuk során beleütköztek a keresztési gázlón átkelő anatóliai és karamániai csapatokba, összekeveredtek velük.²⁵⁹ Isolano megemlítette, hogy a törökök „menekülésszerűen tódultak a gázló felé, rendetlenül, hogy sokan beleestek a kőfalak körül levő árokba és a mocsár sarába, mások pedig, akik túlságosan eltávolodtak a többiektől, kívül rekedtek és a mieink lekaszabolták őket.”²⁶⁰ Király Albert tiszte szerint „az törököt is az elől járó immár az sárnak hajtotta” s „erősen vágta őket, valóban hullottak”.²⁶¹ A szövetséges sereg szabályos alakzatban harcolt, az ún. magyar csatarendet alkalmazta. Ezenkívül keverték a két fegyvernemet, gyalogos és lovas csapatok harcoltak egymás mellett. Az előrenyomulás tempóját a zárt alakzatot őrző gyalogság diktálta, amely időnként sortűzet adott le az ellenségre. Pecsevi török történetíró úgy írja le az ellenséges előrenyomulást, hogy „csapataikat egymáshoz kötötték, jobbról és balról pedig puskákkal lövöldöztek mellettük.”²⁶² A török könnyűlovasság meghátrált a félelmetes gépezet elől, csak a keresztési templomnál levő janicsárok tartották magukat. Itt folyhatott a legádázabb küzdelem. Ibrahim nagyvezír átkelő egységei végül is megfutamodtak és a gázlón át visszamenekültek a török tábor oldalára. A zűrzavart fokozta az, hogy a török jobbszárnyon levő anatóliai és karamániai csapatok ekkor kezdték meg átkelésüket. E zavar ellenére a török igyekezett megakadályozni az átkelést a mocsár túlsó oldalára. Egy forrás szerint „az török csak az sárt tartotta tőlünk erőssen. Sok nyilakat is szórtak reánk, az janicsár is lőtt de nem annyira árthatott mint az nyíl, mert az vízben állottunk mi, az golyóbis fent járt, de az nyilat fel lövöldözték, mind az nyakunkban, lovunkban hullott.” Először a német gyalogosok rohamoztak, de kétszer is visszaverte a török. Ezután a lovasok érkeztek, ágyúkat is hoztak, a német

²⁵⁶ Illésházy 1863. 29.

²⁵⁷ A tatárokat Teuffenbach futamította meg, Istvánffy 1868. 776–777.

²⁵⁸ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 263.

²⁵⁹ Török történetírók III. 261. (Kjátib Cselebi)

²⁶⁰ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

²⁶¹ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 263.

²⁶² Török történetírók III. 137. (Pecsevi)

gyalogosokat pedig „az törött házak, kemenczék mellé állaták, onnan kezdve az gyalog lőni. az lövő szerszámot is melléjek vivék valami apró forgó taraczkokat kívül lőtték őket”. A német gyalogság és lovasság, valamint a tüzéség összepontosított támadása sikert hozott: „az törököt jól hátra verék”, s a török tábora mellé húzódott vissza.²⁶³ Thurzó György úgy összegezte az eseményeket tömören, hogy „szabad akaratunk szerint által bocsáttuk az vizen és sáron, és ott nagy erős viadalmunk lén velek” és „ott igen megvervén őket és taraszkokat nyervén, ismég által úztük őket az sáron”.²⁶⁴ A csata 12 óra és délután 3 óra között folyó első szakasza egyértelműen a szövetségesek sikerét hozta. A törököt nemcsak a túlsó oldalra nyomták át, hanem még a török oldalon levő gázlótól is visszaszorították táborához. A két fél veszteségét nehéz megbecsülni. Török részről a keresztesi templomnál harcoló janicsárok feltehetően egy szálíg elestek. Kjátib Cselebi szerint Jenicseri-sejkhi babaszi-záde Hazer efendi a mellette levő 100 janicsárral vértanú lett.²⁶⁵ Más források 300 janicsár elestéről emlékeztek meg.²⁶⁶ Barton követ szerint „a szegény gyalogos janicsárokat, úgy kétezer embert, kardélre hánytak”.²⁶⁷ A török veszteség nagyságával kapcsolatban Isolano mértéktartó beszámolóját idézhetjük, amely szerint „nem volt akkora veszteségük, mint amekkorát jelentettek, és amelyet szándékunkban volt rájuk mérni, minthogy az ő csapataik csupa gyors lovasságból álltak, mi pedig igen lassan mozogtunk a magukkal vitt gyalogság miatt, és hogy a csatarend fel ne bomoljon; így módjuk volt biztonságban visszahúzódni”.²⁶⁸ A török veszteség nagyobb részét a keresztesi templomnál elesett, lekasabolt janicsárok teheték ki, legalább 300 és legfeljebb 2000 fő eshetett el itt. A szintén a keresztesi gázlónál harcoló, hamar menekülni kezdő török–tatár lovasság vesztesége jóval kisebb lehetett. Ideszámíthatjuk az ábrányi gázlónál szintén alulmaradó, nagyjából ugyanakkor áttöréssel próbálkozó Haszán ruméliai seregének 500 főre becsült veszteségét. A török veszteséget legalább ezer, legfeljebb háromezer főre tehetjük, a keresztényeké jóval kisebb lehetett. A győzelemben jelentős része volt a Báthori Zsigmond vezette harcrendnek, amelyet a Schwarzenberg irányította harcrend is segített. Annak ellenére, hogy az átkelt török egységek teljes bekerítése nem valósult meg, a csata első szakasza a haditanács által elfogadott haditerv helyességét igazolta.²⁶⁹ A keresztesi török hídfőállást a létszámfőlényben levő, fegyelmezetten harcoló szövetséges csapatok könnyen felszámolták, az ábrányi átkelési kísérletet pedig visszaverték. A Habsburg-vezérkar elképzelése

²⁶³ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 263–264.

²⁶⁴ Thurzó-levelei I. 193. (CCVI. sz.)

²⁶⁵ Török történetírók III. 261. (Kjátib Cselebi)

²⁶⁶ Istvánffy 1868. 777.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 52r, TT 1900. 564.; Szamosközy, TT 1889. 62.

²⁶⁷ Vö. Fodor V., HK 1988. 561.

²⁶⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661.

²⁶⁹ A mezőkeresztesi csata első szakaszára összefoglalóan Rónai Horváth 1897. II. 134–135.; Komáromy, HK 1892. 177–180.; Bánlaky 1940. 232–234.; Tóth, HK 1983. 561–564.

szerint véget ért az ütközet. Amennyiben így maradt volna, az október 26-a kora délutánján folyt ütközetet nem sokkal jelentősebbre becsülhetnénk az előző, október 25-i előcsatánál.

A csata ezzel nem fejeződött be, hanem a szövetséges hadvezetés eredeti szándéka ellenére folytatódott, s a „forgatókönyv” immár teljesen felborult. A keresztény csapatok a török üldözése közben a kiadott parancs ellenére már kezdtek átkelni a török oldalra. Király Albert tisztje azt említi, hogy „aki hul által mehele minden rendek által menének”.²⁷⁰ Az egyelőre spontán üldözést a hadvezetés bizonyosan nem helyeselte. Miksa főherceg a táborba akarta visszavonni a katonaságot.²⁷¹ Ebben egyetértett vele Schwarzenberg tábornagy is, aki Király Albertnek állítólag kijelentette, hogy „az mi eddig jól volt, jó néven vegyük Istentől, elég eddig ma diadalomban, ne menjünk tovább az sárnál”.²⁷² A csata résztvevője tudósítása szerint „ő királyi felsége és mások is azon a véleményen voltak, hogy mivel aznap különösen késő volt arra, hogy még ugyanézen a napon átkeljenek a gázlón.”²⁷³ Egyes vezetők a sikertől megittasodva követelték Miksa főhercegtől, hogy keljenek át a mocsaras folyón, kövessék a megvert ellenséget táborába, s mérjenek rá döntő vereséget.²⁷⁴ Ortelius szerint az erdélyi fejedelem és Pálffy vette rá támadásra a főherceget.²⁷⁵ Egy kortárs szerint Miksát „az erdélyi fejedelem, s ugyanúgy Pálffy úr és általában a magyarok arra biztatták, hogy győzelmet fog aratni”.²⁷⁶ Isolano úgy tudósít, hogy az erdélyi fejedelem döntötte le a kérdést, aki erősködött a főhercegnek, hogy „nem szabad elszalasztani a már elnyert győzelmi lehetőséget”, s vele egy véleményen volt Pálffy Miklós és a magyar vezérek is, továbbá a németek közül is többen támogatták a javaslatot.²⁷⁷ Maga Miksa főherceg Báthori Zsigmondot és Pálffy nevezte meg azok sorában, akik a török üldözésére biztatták.²⁷⁸ Istvánffy Miklós az erdélyi fejedelmen, Király Alberten és Pálffy Miklóson kívül általánosságban német és olasz vezérekre is utal, akik helyeselték az ellenség követését táborába.²⁷⁹

²⁷⁰ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 264.

²⁷¹ Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

²⁷² Vö. Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 264.

²⁷³ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/1.

²⁷⁴ E módosító döntésre összegzően Komáromy, HK 1892. 278–279.; Tóth, HK 1983. 564.

²⁷⁵ Ortelius 1603. 337.

²⁷⁶ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; vö. még Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 100.

²⁷⁷ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.; kizárólag az erdélyi fejedelem szerepét említette Barton követ, Marco Venier 1596. XII. 24-i levele, CSP IX. 247. (524. sz.)

²⁷⁸ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 396.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 53r, TT 1900. 564.

²⁷⁹ Istvánffy 1868. 777.

Szamosközy Báthori Zsigmondot, Pálffy, s Király Albertet említi.²⁸⁰ Jansonius szerint az erdélyi fejedelem, Pálffy és minden magyar követelte a harc folytatását.²⁸¹ Úgy tűnik, hogy a török elleni harcokban jártas magyar vezérek kivétel nélkül úgy látták, hogy a hatalmas szultáni sereget le lehet győzni, s erre az átkelő török csapatok pánikszerű menekülése megfelelő alkalmat is nyújt. A források az átkelést javasló katonai vezetők közül ugyan csak az egymással is a hadi dicsőségen már vetélkedő-veszekedő Pálffy Miklóst, Király Albertet,²⁸² valamint Báthori Zsigmond erdélyi fejedelmet említik, de kitűnik e tudósításokból, hogy a többi magyar vezér, sőt egyes német és olasz vezérek is egyetértettek velük. A többség meggyőzte előbb Schwarzenberget, majd pedig Miksát is. A „cunctatori” taktikát, a halogató harcmodort feladta a fővezér, s engedett a többség óhajának, nehogy gyávának tűnjék és habozásával a jó alkalmat elmulassza.²⁸³

Miksa főherceg részben azért fogadta el az eredeti haditerv megváltoztatását, mert arról értesültek szökevényektől és foglyoktól, hogy a szultán ötezer katonával elmenekült Szolnok vagy Eger irányába.²⁸⁴ A szultán futásának híre valóban széltében-hosszában elterjedt már a csata folyamán. Baranyai Decsi János bizonyonnyal téves értesülése szerint már a csata előtt elvitték Szolnokra a szultánt.²⁸⁵ Istvánffy szerint csak akkor menekült el hatezer fős lovas kíséretével Szolnokra, amikor jelentést kapott arról, hogy az ellenség átkelt a mocsáron.²⁸⁶ A Szolnokra való futásról emlékezett meg Illésházy István is.²⁸⁷ A Szolnokra menekülés verziója mellett egy másik változat szerint Eger felé vette az útját a szultán és Ibrahim nagyvezír is.²⁸⁸ Elsősorban a régebbi történeti kutatás a fenti híradásoknak hitelt adott, s az egyébként valóban gyáva III. Mehmed szultán meneküléséről számolt be.²⁸⁹ Újabb álláspont szerint a szultán főként Szaádeddin hodzsza befolyására a csata későbbi, válságos helyzetében sem hagyta el a csatateret.²⁹⁰ Az oszmán krónikások híradásai, továbbá Barton angol követ tudósítása az utóbbi feltevést támasztják alá, ezért tévesnek kell minősítenünk a III. Mehmed meneküléséről szóló

²⁸⁰ Szamosközy, TT 1889.

²⁸¹ Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

²⁸² Király Albert és Pálffy összetűzésére vö. Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 264.

²⁸³ Miksa főherceg emlékirata: fol. 53r, TT 1900. 564.; Istvánffy 1868. 777.; Fabius Maximushoz hasonlította Barton, Marco Venier XII. 24-i jelentése, CSP IX. 247. (524. sz.)

²⁸⁴ Szolnokra menekülésre Miksa fhg. emlékirata: fol. 53r, TT 1900. 564.; Eger felé I. Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 100.; Buda felé I. Hurmuzaki 1888. III/2. 501.

²⁸⁵ Baranyai Decsi 1982. 333.

²⁸⁶ Istvánffy 1868. 777.

²⁸⁷ Illésházy 1868. 30.

²⁸⁸ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

²⁸⁹ L. Komáromy, HK 1892. 281.; Bánlaky 1940. 235–236.; Várkonyi 1999^a. 60.

²⁹⁰ L. erre Tóth, HK 1983. 565, 567.; Fodor V., HK 1988. 555.

híreszteléseket.²⁹¹ A csata első szakaszában aratott diadal, az ellenség pánikszerű menekülése és a szultán futásáról szóló hírek hatására, elsősorban a magyar vezérek követelésére Miksa főherceg az ellenség üldözése mellett döntött. Ezzel a haditanács reggeli döntését egyértelműen felrúgta a hadvezetés, ami a későbbiekben tragikus következményekkel járt.

A csata *második szakaszát* a szövetséges sereg túlsó oldalra való átkelésétől számíthatjuk. A főherceg azt a parancsot adta ki Schwarzenbergnek, hogy a sereget jó rendben a mocsáron átvezesse.²⁹² Kétséges, hogy e parancsot mennyire lehetett teljesíteni, tekintettel arra, hogy egyes csapatok már a túlsó oldalon harcoltak. Egyes források tanúsága szerint megtartották a hadrendet.²⁹³ Barton angol követ az oszmán oldalról szemlélve az eseményeket úgy látta, hogy a keresztények „teljes harci rendben követték” a törököket; „a gyalogos muskétások, előttük a könnyű tüzérség s utánuk a lovasok.”²⁹⁴ Szamosközy azt közli, hogy Schwarzenberg újból felállította a hadrendet, „amennyire az idő e rövidsége miatt lehetséges volt.”²⁹⁵ E feltehetően helytállóbb tudósítás szerint csak nagyjából lehetett a csata első szakaszában még meglevő hadrendet újból felállítani. A Sáron való átvonulással a zárt harcrend bizonyos felborult. Annál is inkább számolhatunk ezzel, hiszen a mocsáron való átkelés során az ellenséggel is harcolni kellett. Isolano szerint az átnyomulás „nagy összevisszaságban és hirtelenségben” történt, „nem jutott idő arra, hogy a gázlón túl” újra rendeződjék a keresztény sereg, s a „lovasok összekeveredtek a gyalogosokkal, a magyarok a németekkel, ahogy a véletlen és sietség magával hozta.”²⁹⁶ Illésházy teljességgel kaotikusnak írta le az átkelést, eszerint „rendeket tartásokat elhagyván által rohanának az sáron mind lovas gyalog”.²⁹⁷ Bornemissza György is megemlékezik arra, hogy az ellenséget követő sereg elvesztette hadrendjét és majdnem egybe olvadva támadott.²⁹⁸ A szövetséges sereg átkelését úgy értékelhetjük, hogy elemi erővel, ugyanakkor rendetlenül zúdultak át a keresztési gázlón.

A túlerőben levő oszmán sereg hadvezetése bizonyosan nem számított arra, hogy az eddig védekező taktikát követő, jóval kisebb keresztény sereg átkel az oszmán oldalra, s támadást intéz ellene. Az oszmán oldalon levő török csapatok két fő részre tagolódtak

²⁹¹ Török történetírók III. 137–138. (Pecsevi), 262, 264. (Kjátib Cselebi); Barton követ levele, Fodor V., HK 1988. 561–562.

²⁹² Istvánffy 1868. 777.

²⁹³ Egykorú német forrás, HK 1892. 554–555.; hadrend kialakítására utal Worhaftigen Erzählung, KA, AFA 1596/10/11.

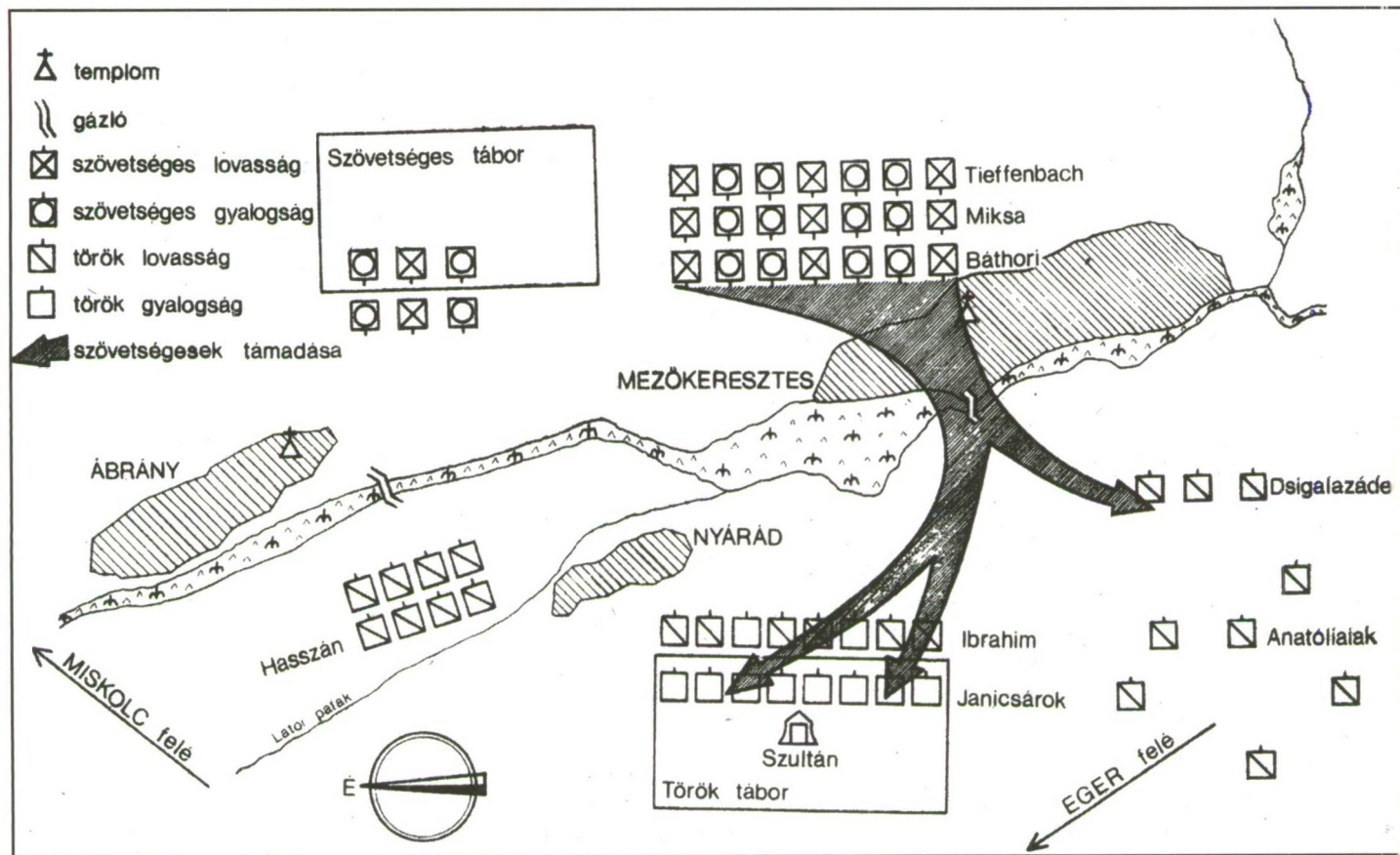
²⁹⁴ Fodor V., HK 1988. 561.; Barton a szoros rendet említette Marco Venier isztambuli velencei követnek is, vö. annak XII. 24-i jelentése, CSP IX. 247. (524. sz.)

²⁹⁵ Szamosközy, TT 1889. 63.; a fordításra vö. Nagy G., Forrásgyűjtemény 334.

²⁹⁶ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

²⁹⁷ Illésházy 1863. 29.

²⁹⁸ Bornemissza, in: Simonyi 1859. 202.

7. sz. térkép A mezőkeresztesi csata második szakasza

Király Albert tisztjének visszaemlékezése szerint: az „törököknek egy része az tábor mellett állott (az tatár szélül mellette)” s „az tábor közepe aránt az szélin áll vala az jancsár”, akiknek számát négyezerre tette, s négy nagy ágyút említett.²⁹⁹ E két rész feltehetően azonosítható az Ibrahim nagyvezírral átkelő, vereséget szenvedő csatarenddel, illetve a szultánnal az oszmán tábornál maradó másik csatarenddel, a portai csapatokkal. Egyes források szerint az előnyomuló csapatokat a török – feltehetően az Ibrahim-féle első csatarend – próbálta feltartóztatni. Szamosközy szerint a „törökök valamennyire ismét összeszedték magukat, megpillantva a mieink menetét, maguk is késedelem nélkül harcra vágyva lelkesen szemberohannak.”³⁰⁰ Miksa főherceg arról számolt be, hogy az ellenség kezdte magát összeszedni és támadta a szövetséges csapatokat.³⁰¹ Ortelius 4 ezer főre becsülte az ellenállást megkísérlő török hadoszlopot.³⁰² Más források nem említik a török védekezését, hanem heves támadásról emlékeznek meg, amelynek során a török táborig nyomultak a keresztény csapatok. Így Barton követ szerint „a keresztények ellenállás nélkül majdnem egészen a Nagyúr sátráig hatoltak.”³⁰³ Egy német tudósítás szerint a Schwarzenberg vezette frank csapatok jobb oldalon, a szászok középen, az erdélyiek a bal oldalon támadtak.³⁰⁴ Király Albert tisztje szerint „az sereg egyik része mene az törökre, ki az tábor mellett áll vala. Az török elfuta bé a táborba. Az katona az gyalog és az mi kék gyalogunk be utána az táborra. Az másik része mene az fegyveressel együtt az jancsárra.”³⁰⁵ Utóbbi forrás alapján két török seregrész elleni támadást tételezhetünk fel. Az egyik seregrész a török tábor mellett foglalt helyet, ezt megfutamították az erdélyi és más gyalogos csapatok. Ezek azonosíthatók a fenti német tudósítás bal oldalon támadó erdélyi és középen támadó szász (Teuffenbach felső-magyarországi) csapataival. Kjátib Cselebi tudósítása szerint Lala Mehmed anatóliai seregét szétverte az ellenség és jobboldalon az anatóliai tábornok és Szinán pasa sátorait kerítette be.³⁰⁶ Eszerint a török jobbszárnyon levő, Lala Mehmed vezette anatóliai és a Csigalazáde Szinán vezette előhadat ért támadás sikerrel zárult, megfutamodott e rész, részint elmenekülhettek a csataterrről, részint pedig a szultáni táborba futottak. Ezután bizonyosan az őket követő erdélyi és felső-magyarországi csapatok is a középen levő szultáni táborba nyomultak be. A másik szövetséges seregrész eleve a szultáni sereget támadta meg. Itt a jancsárok bizonyosan nagyobb ellenállást fejtettek ki a szultán védelmében.

²⁹⁹ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 264.

³⁰⁰ Szamosközy, TT 1889. 63.; a fordításra vö. Nagy G., Forrásgyűjtemény 334.

³⁰¹ Miksa fhg. emlékirata: fol. 53v, TT 1900. 564.

³⁰² Ortelius 1603. 337.

³⁰³ Fodor V., HK 1988. 561.

³⁰⁴ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 555.

³⁰⁵ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 265.

³⁰⁶ Török történetírók III. 261–262. (Kjátib Cselebi)

Az egyik forrás szerint „hogyan közel érkezik a janicsárhoz nekik süttögeték a falkonyokat, az sok kárt tönk benne, de az felől nem tartozék az fegyveres, hanem emberül reá menne, valóban lövék egymást”. Baranyai Decsi is említi azt, hogy a sátraknál őrködő janicsárok „elsütötték az ágyúkat” a menekülőket üldözőkre, s „ez nagy pusztítást” végzett soraikban.³⁰⁷ A szultáni hadrend centrumában álló janicsárok tehát heves ágyú- és puskatűzzel fogadták az ellenük támadó seregrészt – feltehetően a Schwarzenberg-féle hadrendet – s veszteségeket is okoztak nekik, de egyelőre nem tudták meghátrálásra kényszeríteni a szintén sortüzeket leadó csapatokat. E harcokról Kjátib Cselebi azt említette meg, hogy „a baloldalon a padisah sátorával szemközt jövő átkozottak a velük szembe jövő katonasággal erős harcot vívtak”.³⁰⁸ Több forrás megemlíti azt, hogy e támadás során a törökök ágyúit elfoglalták. E leláncolt ágyúk a szultáni tábor előtt kaptak helyet, s azt két oldalról védelmezték.³⁰⁹ Isolano szerint a török tábor felé előrenyomulás közben került a szövetséges sereg kezére a törökök által otthagyott „sok kisebb és nagyobb ágyú, amiket az előző napokon hoztak előre”.³¹⁰ A csata egy résztvevőjének tudósítása szerint „sok nagy ágyút, melyeket a szélén állítottak fel, elragadtak tőlük”.³¹¹ Utóbbi leírás alapján a második, Ibrahim-féle csatarend keresztesi gázló túlsó oldalán elhelyezett ágyúira gondolhatunk. Az elfoglalt ágyúk számát egyes források 109-re tették.³¹² Ezeket az ellenségtől zsákmányolt ágyúkat hátravitték és a nürnbergi zászlóalj őrizetére bízták.³¹³ A csata második szakaszának e fázisában az ábrányi szövetséges tábor védelmező csapatok kivételével a teljes szövetséges sereg átkelt a keresztesi gázlón, megfutamította az Ibrahim-féle csatarend jobbszárnyát és centrumát, s immár a szultáni csatarenddel vette fel a harcot.³¹⁴

Az előrenyomulás során a szövetséges sereg egyre inkább összekeveredett harcrendjei mélyen benyomultak az utolsó oszmán harcrend, a portai zsoldosok által védelmezett szultáni táborba. E harcok során egészen a tábor végén levő poggyászig hatoltak egyesek, illetőleg a szultán korábbi, október 25-én felállított sátrát is elfoglalták.³¹⁵ Török krónikások szerint „a padisah imaszőnyegétől egy nyíllövésnyi távolságban

³⁰⁷ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 265.; Baranyai Decsi 1982. 338.

³⁰⁸ Török történetírók III. 261–262. (Kjátib Cselebi)

³⁰⁹ L. Miksa fhg. emlékirata: fol. 53v–54r, TT 1900. 565.; Szamosközy, TT 1889. 63.; Istvánffy 1868. 778.

³¹⁰ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

³¹¹ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

³¹² Baranyai Decsi 1982. 338.

³¹³ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10.; Egykorú német tudósítás, HK 1892. 556.

³¹⁴ A második szakaszra Komáromy, HK 1892. 278–282.; Rónai Horváth 1897. II. 136.; Bánlaky 1940. 234–236.; Tóth, HK 1983. 565, 567.

³¹⁵ L. Istvánffy 1868. 78.; Szamosközy, TT 1889. 63.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

harcoltak”.³¹⁶ Barton azt közli erről, hogy a keresztények „ellenállás nélkül majdnem egészen a Nagyúr sátráig hatoltak”.³¹⁷ Király Albert tisztjének visszaemlékezése szerint „ott az katona sem egyéb rend nem tartozott semmit hanem mentest ment be az sátorok köziben, vágta az hul törököt talált, de az török kevés volt ott, inkább csak rabok voltak azon népek”.³¹⁸ A harc e fázisában a keresztény sereg győzelme biztosnak tűnt mindkét fél számára. A biztos győzelem tudatában a szövetséges had katonái egyre kevésbé törődtek a harccal, inkább a sátrak kifosztása, a zsákmányolás kötötte le figyelmüket.³¹⁹ Istvánffy megemlíti, hogy a németek közül sokan a sátrakat kezdték lefoglalni tisztjeik számára, mások zsákmányolni kezdték, a sátrakat fosztogatták, a ládákat fejszékkel feltörték.³²⁰ Miksa főherceg is említi azt, hogy a gyalogság nehéz fegyvereit is eldobálva a török táborban fosztogatni kezdett.³²¹ Szamosközy szerint nemcsak a nehéz fegyvereiket elhajigáló gyalogosok, hanem a lovaikról leszálló lovasok is részt vettek a zsákmányolásban, s a törökök „lovait, fegyvereit és más értékes kincseit” rabolták.³²² Király Albert tisztje megemlékezik arról, hogy „marha, drágaság számtalan volt, minden rend kapott az kinek kellett”.³²³ Bornemissza György a német gyalogosok prédálását említette.³²⁴ A legtöbb forrás tudósít a török táborban való zsákmányolásról.³²⁵ A tábor dúlásakor, rablásakor szabadult ki más foglyokkal együtt Eger kapitánya, Nyáry Pál is. Egyes források szerint a szultáni sátorból, más, valószínűbb híradás szerint a szultán és a nagyvezír sátrától nem messze lévő sátorból szökött meg.³²⁶ A rablásból egyaránt kivették részüket az erdélyiek, magyarok, németek. Egy korabeli német forrás szerint „a német

³¹⁶ L. Török történetírók III. 137–138. (Pecsevi) 261–262. (Kjátib Cselebi)

³¹⁷ Vö. Fodor V., HK 1988. 561.

³¹⁸ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 265.

³¹⁹ Vö. Komáromy, HK 1892. 283–284.; Bánlaky 1940. 236–239.; Tóth, HK 1983. 565, 567.

³²⁰ Istvánffy 1868. 778.

³²¹ Miksa fhg. emlékirata, fol. 54r, TT 1900. 565.; Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 397.

³²² Szamosközy, TT 1889. 63.

³²³ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 265.

³²⁴ Bornemissza, in: Simonyi 1859. 202.

³²⁵ Ali aga jelentése, HHStA Turcica K 81. fol. 99v; Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 100.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279.; Ortelius 1603. 337.; Thuanus 1620. V. 645.; Baranyai Decsi 1982. 338.; Sepsí Laczkó, in: ETA III. 31.; Carrillo XI. 4-i levele, Veress 1943. 241–242. (143. sz.); Marco Venier XII. 24-i jelentése, vö. CSP IX. 247. (524. sz.); Hurmuzaki 1888. III/2. 501.

³²⁶ A szultáni sátorból szökött meg, Egykorú német tudósítás, HK 1892. 556.; a nagyvezír sátrából hozták ki, Illésházy, 1863. 30.; kiszabadulására más egri tisztekkel (Cogonara, Terski, de Torre gróf) Carrillo XI. 4-i levele, Veress 1943. 242. (143. sz.); Nyáry és Cogonara kiszabadulására Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; Arnold Wolf német katona szerepére Nyáry kiszabadításában, Ortelius 1603. 337.

gyalogság, valamint a magyarok és szabad hajdúk is” zsákmányoltak.³²⁷ Elsősorban a gyalogság fosztogatott, de a lovasság egy része is bekapcsolódhatott.

A csata második fázisa délután 3 és 4 óra között hasonlóképpen keresztény sikert hozott. A török had egy része megfutott, más része kétségbeesetten küzdött a táborban vagy körülötte. Hírek keringtek arról, hogy maga a szultán is megfutamodott Eger vagy Szolnok irányába. Ezek megalapozatlanok voltak, mert III. Mehmedet visszatartotta a meneküléstől a szultán korábbi nevelője Szaádeddin hodzsza, sőt a szultán állítólag íját háromszor is kilőtte az ellenség felé.³²⁸ Szamosközy története szerint a válságos helyzetben ahhoz folyamodtak, hogy „Muhamed próféta mentéjét tartották kiterjesztve feje felett.”³²⁹ Az egyébként kétségtelenül gyáva szultán futásáról szóló híresztelések jól jelzik a török táborban uralkodó zűrzavart, fejetlenséget, kétségbeesést. A szultán mellett kevesen tartottak ki a válságos helyzetben. Ali aga tudósítása szerint csak 30-40 janicsár, valamennyi szolak, kapidzsi és icsoglan harcolt.³³⁰ A siker ellenére szövetséges szempontból aggasztó jelenségek is mutatkoztak, amelyek már a diadal perceiben is előrevetítették a vereséget. Első helyen a zárt harcrend felborulását, a sereg „atomizálódását” említhetjük, amely az átkeléssel és még inkább a táborba való behatolással óhatatlanul bekövetkezett. Ehhez járult a haditanács által tilalmazott zsákmányolás, ami teljesen demoralizálta a csapatokat. A táborba behatoló csapatok győztesnek érezték magukat, s nem az ellenség üldözésével foglalkoztak, hanem a sátrak és a szultáni kincstár fosztogatásával. Ráadásul a török csapatok továbbra is létszámbeli fölényben voltak, ennél fogva a szövetséges had szétesése, fegyelmének lazulása a zsákmányolással szükségszerűen előbb-utóbb fordulathoz, s a még bizonytalannal megtevő számbeli török fölény érvényesüléséhez vezetett.

Az oszmán hadvezetés próbált úrrá lenni a kétségbeeső helyzeten, s mozgósítani próbálta utolsó tartalékait is. A III. Mehmedben lelket tartó Szaádeddin hodzsza befolyására a szultán két parancsot adott ki. Az első parancs mindenkit kötelezett arra, hogy hagyja el sátrát és vegyen részt a harcban. A második parancs az ellenséget megtámadó szolgáknak a szpáhik rangját és fizetését ígérte.³³¹ A szultán visszahívta az északi, ábrányi gázlónál eredménytelenül harcoló Haszán pasát, hogy ruméliai seregével támadja oldalba az ellenséget. Részint e parancsok, részint pedig a szövetséges sereg fegyelmének, hadrendjének bomlása következtében hamarosan döntő fordulat történt a csatában, s kezdetét vette annak harmadik szakasza.

A balszárnyon levő Haszán pasa támadásának eredményességét illetően forrásaink ellentmondóak. Az oszmán krónikások tudósítása szerint Haszánnak a gázlón átkelő

³²⁷ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 555.

³²⁸ Vö. Barton levele, Fodor V. HK 1988. 555.

³²⁹ Szamosközy, TT 1889. 66.

³³⁰ HHStA Turcica K 81. fol. 99v.

³³¹ Kropf, Sz 1895. 604.

szövetséges csapatokat kellett volna feltartóztatnia, de nem járt sikerrel, mert a puskával lövöldöző ellenség elűzte őt, vereséget szenvedett.³³² A török táborban tartózkodó Barton is megemlítette Haszán közeledését az összes görögországi lovassal, „akik megtámadták a keresztények jobb oldalát, szembekerültek azokkal, akik körülvették a Nagyurat.”³³³ Isolano szerint a felső átjárón való átkeléssel próbálkozó Haszán „amikor látta, hogy a mieink visszanyomták Ibrahimot már egészen a táborhelyig, hirtelen visszafordult, övéinek nagy hasznára; nem mintha időben érkezett volna, hanem mert azzal, hogy a másik oldalról közeledett harcvonalunk jobbszárnyához, komoly gondot okozott a mieinknek.”³³⁴ Ali aga is megemlítette a balszárnyon a beglerbég támadását.³³⁵ Az ellentmondó híradásokat úgy értékelhetjük, hogy Haszán bizonyosan nem akkor kapott parancsot az ábrányi gázlótól való visszafordulásra, amikor a szövetséges sereg még csak átvonulóban volt a keresztesi gázlónál, hanem amikor már át is kelt, s Ibrahim csatarendjét egészen a szultáni táborig nyomta vissza. Ebben a válságos helyzetben a két részre tagolódó keresztény hadrend szultáni tábor ellen támadó jobbszárnyát rohanta meg bal oldalról. Ez az oldaltámadás zavart kelthetett, s leköthette a szövetséges sereg egy részét, s időt biztosíthatott a szultáni táborban levő csapatok ellentámadására.

A ruméliai pasa akciójával egyidejűleg a szétvert török jobbszárnyon levő csapatok egy része is visszafordulhatott.³³⁶ Ali aga megemlíti, hogy Cicala kevés emberével tovább harcolt.³³⁷ Isolano szerint a szövetséges sereg balszárnyán „előre törve Dsigalazáde (Cicala) megingatott egy csapat rácot, akik azon a részen voltak.”³³⁸ Több forrás is úgy tudósított, hogy Cicala pasa lovasságával megjelent és a keresztényeket oldalról támadta.³³⁹ Ugyancsak a török jobbszárnyon a tatárok is újfent támadásba lendültek. Baranyai Decsi megemlékezik arról, hogy „a másik részen ugyanakkor nekiindultak a tatárok.”³⁴⁰ Barton szerint a „tatárok hirtelen úgy megijesztették a keresztényeket, hogy a lovasok, otthagynván a tüzéséget és a gyalogosok őrizetét, rendetlenül menekültek.”³⁴¹

³³² Török történetírók III. 137. (Pecsevi), 261, 263. (Kjátib Cselebi)

³³³ Fodor V., HK 1988. 561.; Barton említette ezt Marco Venier konstantinápolyi velencei követnek is, vö. CSP IX. 247. (524.sz. – XII. 24-i jelentés)

³³⁴ Isolano, Benda, HK 1983. 662.

³³⁵ HHStA Turcica K 81. fol. 100r.

³³⁶ A török–tatár lovasság szerepére Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 219.

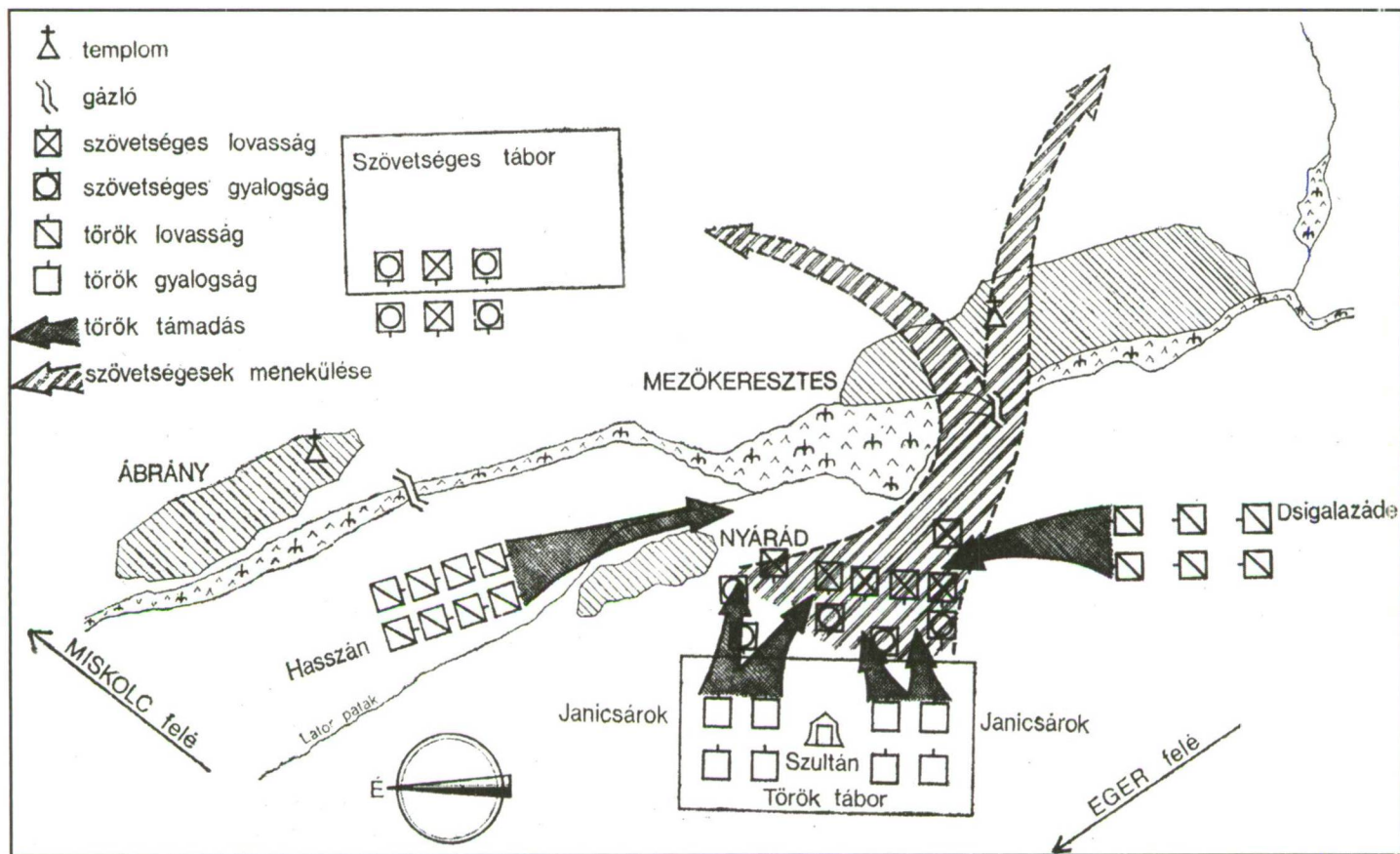
³³⁷ „Cicala con puochi suoi gentis sustenendo la battaglia”, Ali aga jelentésére vö. HHStA Turcica K 81. fol. 99v.

³³⁸ Isolano, Benda, HK 1983. 662.

³³⁹ Baranyai Decsi 1982. 338.; Jansonius, in: Reusner 1603. 279.; Ortelius 1603. 338.; Codex Vindobonenses Palatinus 7352. fol. 100.; Thuanus 1620. V. 645.; Hurmuzaki 1888. III/2. 225, 501.

³⁴⁰ Baranyai Decsi 1982. 338.

³⁴¹ Barton, vö. Fodor V., HK 1988. 561.

8. sz. térkép A mezőkeresztesi csata harmadik szakasza

A konstantinápolyi velencei követnek az angol követ úgy említette, hogy Haszán nagy sereggel az egyik oldalról, míg Cicala és a tatárok a másik oldalról rohamoztak.³⁴² Bornemissza György azt közölte levelében erről, hogy a tatár csapat a keresztény sereg bal oldalán teljes erővel támadott.³⁴³ A fethnáme szerint Feth Giráj „a szélvészgyorsaságú tatár sereggel egy oldalról előrohant és a hitetlen ellenséget törve-zúzva annak állásaiba nyomult.”³⁴⁴ Ortelius egyaránt megemlékezik Cicala és a tatárok egyidejű támadásáról a keresztény sereg ellen.³⁴⁵

Haszán bal oldali, Csigalazáde és a tatárok jobb oldali támadása kétségtelenül jelentős volt. Ezek az akciók az Ibrahim-féle csatarend balszárnyának és jobbszárnyának aktivizálódását jelezték, s lekötötték bizonyos erőket. Az ábrányi hídnál harcoló és onnan visszatérő lovasságnak kétségkívül szerepe volt a csata sorsának megfordításában.³⁴⁶ Ezt igazolja Illésházy tudósítása is, aki szerint „egy csoport török, az ki az magyar táborra bocsáttatott volt” egy csapat janicsárral támadta meg a zsákmányoló keresztény csapatokat.³⁴⁷ Carrillo is megemlítette, hogy a törökök visszatértek, amikor észrevették, hogy a keresztényeket a prédálás köti le.³⁴⁸ Elterjedt feltevés szerint Csigalazáde Szinán (Cicala) az ábrányi hídtól visszavert csapatokat megszervezte és döntő szerepe volt a csatában bekövetkező fordulatban.³⁴⁹ Bár kétségtelen, hogy a sikert kizárólag magának tulajdonító pasa részese volt a diadalnak, korántsem igazolható a fenti hipotézis. Egyfelől nem Csigalazáde harcolt az ábrányi hídnál, hanem Haszán ruméliai hada. Csigalazádén kívül a Feth Giráj vezette tatárok is visszatértek a csatamezőre, s vele együtt ők is jobb oldalról rohamozták az ellenséget, míg Haszán bal oldalról tette ugyanezt.

A csata fordulataiban legalább ilyen jelentős része volt a szultáni táborban, a centrumban bekövetkező eseményeknek. Az említett, kétségbeesett szultáni intézkedések végül is eredményesnek bizonyultak. A táborban küzdő török katonaság nagyobb elánnal vetette magát a küzdelembe, sőt az előléptetéssel kecsegtetett szolgák is megtámadták a fosztogató katonákat. A török történetírók szerint a „lovászok, szakácsok, teve- és öszvérhajcsárok és a karakullukdsinak nevezett harcosok a sátorokat elfoglaló hitetleneket ásóval, baltával, széles késsel, doronggal, bottal megtámadták”.³⁵⁰ A török történetírók

³⁴² Vö. Marco Venier 1596. XII. 24-i jelentése, CSP IX. 247. (524. sz.)

³⁴³ Bornemissza, vö. Simonyi 1859. 202.

³⁴⁴ Fekete 1993. 194.

³⁴⁵ Ortelius 1603. 338.

³⁴⁶ Rónai Horváth 1897. II. 136.

³⁴⁷ Illésházy 1863. 30.

³⁴⁸ Vö. Carrillo XI. 4-i levele, Veress 1943. 242. (143. sz.)

³⁴⁹ Komáromy, HK 1892. 289.

³⁵⁰ Török történetírók III. 137–138. (Pecsevi); 262, 264. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 383.

a szolgák váratlan fellépésének, amelyben Allah akaratát vélik felfedezni, tulajdonítják a csatában bekövetkező fordulatot. A szolgák harcáról Istvánffy Miklós is megemlíti, hogy „kardot, fahasábokat és égődarabokat ragadtak”, s egyes zsákmányolókat el is kergettek, de végül szerinte ezeket is megfutamították.³⁵¹ A csata résztvevője megemlíti, hogy a keresztény gyalogosok és lovasok a török táborba jöttek „és a sátrak között sokat közülük agyonvertek és lekaszaboltak”.³⁵² Nehéz megítélni, hogy a nem kombattáns elemnek számító szolgák saját életükért, illetőleg a kilátásba helyezett jutalomért folyó küzdelmének mennyi szerepe volt a fordulatban.³⁵³

A centrumban a szolgák fellépésénél is fontosabb volt az, hogy a janicsárok végig szívósan kitartottak a szultán védelmében.³⁵⁴ Erről több forrás is megemlékezett. Baranyai Decsi megemlítette, hogy a sátraknál őrködő janicsárok az ágyúkat elsütötték, s az üldözőknek veszteségeket okoztak.³⁵⁵ Jansonius hasonlóképpen arról tudósított, hogy az őrködők az összeláncolt ágyúkat elsütötték, s sokakat megöltek.³⁵⁶ Szamosközy híradása szerint a zsákmányolók a janicsárok egy csapatával találkozáva harc nélkül futamodtak meg.³⁵⁷ Egy korabeli német tudósítás szerint „midőn a török császár sátrát elérték, a janicsárok törtek előre, élénk muskéta-tüzelést kezdtek, és bennünket elűztek”.³⁵⁸ Illésházy is megemlékezett arról, hogy „az janczárok puskájokat kilőtték, az sok álgjut taraszkot is”, de „igen kevés kárt tőn, mind fönt mene az golóbis”. A zsákmányolókat megfutamítók között ugyanakkor megemlített egy „falka jancsárt” is, tehát a janicsároknak is szerepet tulajdonított a fordulatban.³⁵⁹ Isolano szerint „azok az elől levő katonáink, akik otthagyták csapattestüket, hogy raboljanak az ellenség sátraiban, most viasszaszorultak az előnyomuló janicsárok elől és megfutamodtak”.³⁶⁰ Miksa főherceg és Istvánffy szerint a török tábor őrzők közül ötszáz fő támadt rá a zsákmányoló gyalogságra, s azt megfutamította.³⁶¹ A csata egy résztvevője tudósításában háromszázra vagy néhány százra tette a menekülésből visszaforduló és a táborba behatoló keresztény csapatokat megfutamító törökök számát.³⁶² Bizonyval a janicsárok egy alakulata

³⁵¹ Istvánffy 1868. 778.

³⁵² Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

³⁵³ A szolgák fellépését a szakirodalom általában nem tartja döntő jelentőségűnek vö. Komáromy, HK 1892. 285.; Bánlaky 1940. 239.; Tóth, HK 1983. 567.

³⁵⁴ A janicsárok szerepét emeli ki Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 219.

³⁵⁵ Baranyai Decsi 1982. 338.

³⁵⁶ Jansonius, in: Reusner 1603. 279.

³⁵⁷ Szamosközy, TT 1889. 63.

³⁵⁸ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 555.

³⁵⁹ Illésházy 1863. 29–30.

³⁶⁰ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

³⁶¹ Miksa fhg. emlékirata: fol. 54v, TT 1900. 565.; Istvánffy 1868. 778.

³⁶² Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

idézett elő pánikot a kizárólag fosztogatással foglalkozó német és magyar gyalogságnál. A táborban való harcolást nagymértékben nehezítette, hogy „a sátrak nagyon közel álltak egymáshoz, hozzá még ezenfelül kötelekkel voltak egymás közt megerősítve, sok kötél pedig keresztbe és hosszába volt húzva, melyekhez a tevék és öszvérek voltak hozzákötve”, így „nem tudtak eligazodni a sátrak közt”, s a „lovak a kötelekbe bonyolódván elestek”.³⁶³ Király Albert tisztje szerint „nem segíthettük egymást, mert igen sűrű volt az sátor, az köteleiben hullottak mind lovastól az emberek, azt vágton vág-ták”.³⁶⁴ Először tehát a táborban zsákmányoló gyalogságot, illetve az ide behatoló lovas-ságot kezdték viasztörni egyrészt a mindenféle eszközzel harcoló szolgák, más-részt a janicsárok: „az katonának eleit is vágni kezdék, meg tolnak bennünket az sátorok között”.³⁶⁵ Úgy vélem, hogy a csata fordulataiban döntő része volt a szultán védelmében kitartó janicsároknak, akik ágyú- és puskatűzzel tartóztatták fel az ellensé- get, veszteséget okoztak nekik, majd a szultáni táborba benyomuló zsákmányoló gya- logságot meg is futamították. Mellettük része volt a fordulatban a szárnyakon az ábrá- nyi hídtól visszaforduló ruméliai és a menekülésből a másik szárnyon visszatérő török- tatár lovasságnak is, amely a szultáni táboron kívül elhelyezkedő szövetséges csapato- kat támadta.³⁶⁶

A szultáni táborban levő gyalogság megfutamodása magával rántotta a részint a szultáni táboron belül, részint pedig kívül álló lovasságot. Egykorú német tudósítás szerint ennek hatására „a mieink közül azok a csapatok, melyek még a harczvonalban állottak, ezáltal szintén zavarba hozattak”.³⁶⁷ Miksa főherceg szerint előbb néhány száz huszár és néhány zászló német lovas, majd „röviddel ezután az egész német és magyar lovasság” visszafordult, „s engem, lövegeinket és gyalogságunkat cserben hagyva futás- nak eredt”.³⁶⁸ A terjedő pánikot, menekülést a szövetséges hadvezetés próbálta megállí- tani. Miksa főherceg háromszáz főből álló lovas testőrségével előbb a megfutó gyalogság segítségére próbált sietni, majd megállítani igyekezett a szintén visszaforduló német lovasságot. Miután nem járt sikerrel, a gázlóhoz vonult vissza, s itt próbálta megállásra bírni a menekülő csapatokat. Egyedül Bernárd anhalti herceg, két század felső szász- országi lovassal tett kísérletet az előre nyomuló ellenség feltartóztatására. Ezenkívül

³⁶³ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 555.; vö. hasonlóan Istvánffy 1868. 778.

³⁶⁴ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 265.

³⁶⁵ L. előző jegyzet

³⁶⁶ A janicsárok és a török–tatár lovasság együttes szerepére vö. Tóth, HK 1983. 569.

³⁶⁷ Egykorú német tudósítás, HK 1892. 555.

³⁶⁸ Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 397.; a német lovasság menekülését említette Carrillo XI. 4-i levele, in: Veress 1943. 242. (143. sz.)

³⁶⁹ Miksa kísérletére Istvánffy 1868. 778–779.; Miksa fhg. emlékirata: fol. 54v, TT 1900. 565.; Miksa fhg. jelentése: KA AFA 1596 October Fasc. W 10., HK 1892. 397.; Szamosközy, TT 1889. 64.; Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

Miksa még azt tudta elérni, hogy a gázló török oldalán levő mezei ágyúkból néhány lövést leadtak az ellenségre.³⁶⁹ Lehetséges, hogy Báthori Zsigmond is tett kísérletet saját csapatai megállítására, de ez sem járt eredménnyel.³⁷⁰ A pánik áterjedt az egész szövetséges seregre. Bár a hadrend már a török oldalra való átkelés, különösen pedig a szultáni táborba való behatolás során felbomlott, a visszavonulás a teljes káosz jegyében történt. Bornemissza György szerint a folyón és mocsáron szörnyen összekavart rendben keltek át a páni félelemben menekülő csapatok.³⁷¹ Egykorú német tudósítás szerint „szörnyű rendetlenségben” futamodtak meg.³⁷² A futó katonák „menekülés közben mindnyájan eldobálták felszerelésüket és fegyvereiket.”³⁷³

A futó szövetséges csapatokat a törökök üldözték. Az oszmán táborban zsákmányoló gyalogság a lovasság menekülésével magára maradt. Barton követ szerint „a szegény gyalogosokat hamar bekerítették a török lovas csapatok és a legkegyetlenebb módon kardélre hányták őket, anélkül hogy azok egy csapást tettek vagy ellenállást mutattak volna.”³⁷⁴ A csata egy részvevője szerint a legnagyobb veszteséget a gyalogság szenvedte el.³⁷⁵ Thurzó György levelében azt írta, hogy „gyaloginknak nagy része mind elvesze.”³⁷⁶ Bornemissza György jóval kisebbre teszi a gyalogság veszteségét, szerinte csak negyede esett el.³⁷⁷ Isolano a német gyalogságról állítja azt, hogy „ottmaradt magára hagyva és összezárkózva a szultán kincses sátrai mellett, mindnyájukat kardélre hányták”.³⁷⁸ Kjátib Cselebi megemlíti, hogy „a szoros csapatokban levő gyalogos katonák rendre hullottak.”³⁷⁹ A gyalogság bekerítésében, lekaszabolásában kitűnt a jobb oldalon harcoló Csigalazáde pasa.³⁸⁰ A menekülő lovasságot is üldözte a török és tatár lovasság, s Barton szerint „sokat megöltek közülük”.³⁸¹ Bornemissza György ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a lovasság csaknem teljesen megmenekült, csak szétszóródott.³⁸² Isolano megemlíti, hogy a hajdúk és a lovasság nagy része megmenekült, „bár sokan elpusztultak menekülés közben a síkság gödreiben és árkaiban, még inkább a mocsárban,

³⁷⁰ Baranyai Decsi 1982. 339.

³⁷¹ Bonemissza, in: Simonyi 1859. 203.

³⁷² Egykorú német tudósítás, HK 1892. 555.

³⁷³ Vö. KA AFA 1596/11/3 (1596. XI. 5-i kassai híradás)

³⁷⁴ Barton levele, Fodor V., HK 1988. 561.

³⁷⁵ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

³⁷⁶ Thurzó György levelei I. 193. (CCVI. sz.)

³⁷⁷ Bornemissza, I. Simonyi 1859. 203.

³⁷⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

³⁷⁹ Török történetírók III. 262, 265. (Kjátib Cselebi)

³⁸⁰ Isolano, Benda, HK 1983. 662–663.

³⁸¹ Barton, in: Fodor V., HK 1988. 561.

³⁸² Bornemissza, in: Simonyi 1859. 203.

mivel a két kőfal közti gázló túl keskeny volt, csak kevesen tudtak rajta egyszerre átmenni és annyira siettek, hogy más gázlót keresve elsüllyedtek az ingoványban és a lápban.”³⁸³ A visszaforduló szövetséges csapatok a keresztesi gázlón próbáltak átmenekülni, ezért „mind az révre ment az török, ott tolták meg és azt vágták.” Az elesett német lovasok nagy számára vall, hogy Király Albert tisztjének vallomása szerint „lovakon, testeken úgy jöttem által, hogy térdig sem érte az lovamot az sár, oly igen oda tapodták vala egymást az sokaság.”³⁸⁴ A szövetséges lovasság veszteségét illetően Kjátib Cselebi azt említette meg, hogy Csigalazáde Szinán pasa „a jobbszárnyon támadó húszezer főnyi lovasságot félóra alatt levagdalta embereivel, néhányan vízbe is fulladtak.”³⁸⁵ A feth-náme Feth Giráj és a tatárok érdemeit hangsúlyozta az ellenség legyőzésében.³⁸⁶ A források alapján megállapítható, hogy az üldözésben a jobbszárnyon tevékenykedő elővéd két vezetője, Csigalazáde pasa és Feth Giráj kalga tűnt ki. A menekülés során kétségkívül sok szövetséges katona elpusztult a török tábor oldalán és a mocsárban. A gyorsabban mozgó lovasok közül sokan elmenekültek, de a török táborban harcoló, ott rekedt és a lovasság menekülése után magára maradt gyalogság túlnyomó részét az őket körül fogó török csapatok lemészárolták. A keresztény csapatok szerencséjére a török–tatár lovasság csak a gázlóig követte őket.³⁸⁷ A törökök megelégedhettek azzal, hogy a vesztesre álló csata sorsát megfordították, s táborukból elűzték az ellenséget, sőt a gázlón túlra menekülni kényszerítették őket. Még inkább számolhatunk azzal, hogy a leszálló este vetett véget a fordulatokban gazdag és véres döntő csatának. A szövetséges csapatok számára diadalmasnak ígérkező csata harmadik szakaszában, délután négy óra körül a török túlerő felülkerekedett és a szövetséges sereg hadvezetésének hibáit, a katonaság fegyelmetlenségét is kihasználva győzelmet aratott.

³⁸³ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

³⁸⁴ Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. 266.

³⁸⁵ Török történetírók III. 262, 265.

³⁸⁶ Fekete 1993. 194.

³⁸⁷ L. pl. Carrillo XI. 4-i levele, in: Veress 1943. 242. (143. sz.)

5. A csata értékelése, következményei

A mezőkeresztesi csata végeredményét a korabeli források kivétel nélkül úgy ítélték meg, hogy azt az oszmán sereg nyerte meg, illetve a kezdeti siker ellenére a szövetséges keresztény had veszttette el. A régebbi és újabb történeti kutatás alapvetően úgy foglalt állást, hogy a mohácsi ütközethez hasonlóan a mezőkeresztesi csata is török győzelemmel végződött, sőt helyenként nagy török győzelemként is értékelték.³⁸⁸ Voltak és vannak azonban olyan nézetek, amelyek szerint a mezőkeresztesi csatát döntetlenként értékelhetjük.³⁸⁹ E két álláspont mellett, inkább az elsőhöz sorolható az a megítélés, amely „pürrhoszi győzelemként” emlékezik meg a csatáról.³⁹⁰

A következő szempontok alapján lehet megállapítani egy csata végeredményét; azt, hogy melyik sereg győzött vagy – többnyire kivételesen – mindkét fél győztesnek tekinti magát, s vesztesnek ellenfelét, azaz eldöntetlennek minősíthető az ütközet. Az egész hadjárat kimenetelét befolyásoló csata esetében a legfontosabb szempont az lehet, hogy melyik fél érte el az összecsapás révén stratégiai célját. E szempontból egyébként kevésbé mérlegelte a történeti kutatás a mezőkeresztesi csatát. A második, jobban figyelembe vett szempont, hogy melyik fél maradt a csatamezőn, melyik fél hagyta el azt, s mennyire rendezett volt az utóbbi visszavonulása vagy inkább menekülésről beszélhetünk. A harmadik, leginkább emlegetett szempont a két fél nehezen meghatározható vesztesége emberben és anyagiakban.

Az első szempont szerint az oszmán had e csatával biztosította új hódítását, Eger várát, amelyet elvonulása esetén a keresztény csapatok visszafoglalhattak volna.³⁹¹ Bár kétségtelen, hogy a török erős őrséget hagyott a vár védelmére, s október vége felé ritkán folytattak várostromokat e korszakban, az erősen megrongálódott és néhány nap alatt kellőképpen aligha megerősített egri vár visszafoglalására kísérletet tehetett volna a szövetséges sereg. A mezőkeresztesi csatával e lehetőség megszűnt a keresztény had számára. A stratégiai cél – Eger biztosítása, illetve visszafoglalása – elérése szempontjából tehát az oszmán félt minősíthetjük győztesnek.

A második szempont – a csatamező megtartása, illetve az onnan való rendezett vagy rendezetlen elvonulása – vonatkozásában bonyolultabb a helyzet. A döntetlen mellett érvelő, sőt az oszmán hadat győztesnek minősítő kutatók is megállapítják, hogy előbb az oszmán sereg egy jelentős része futamodott meg, majd a csatában bekövetkező

³⁸⁸ Rónai Horváth 1897. II. 136.; Komáromy, HK 1892. 297–298.; Bánlaky 1940. 249, 260.; Tóth, HK 1983. 570–571.; Magyarország hadtörténete I. 221. (Marosi Endre); nagy győzelemként említi Yücel-Sevim 1991. 36.

³⁸⁹ Várkonyi 1999^a. 60.; a vereség megkérdőjelezésére vö. még Pálffy 1997. 27.

³⁹⁰ Ivanics 1994. 91.

³⁹¹ Tóth, HK 1983. 570.

fordulat után a szövetséges sereg. Bizonyos fokig az a paradox helyzet állt elő, hogy lehetett olyan időszak a csata végén, amikor egyes oszmán csapatok még menekültek, s ugyanakkor a keresztény had is megfutott. Egy korabeli jelentés is hangsúlyozta azt például, hogy „az ellenség néhány óra alatt inkább és sokkal erősebben menekült, mint mi.” E forrás szerint ha „táborunkban csak egy éjszakát maradtunk volna, akkor a győzelmet és a harcteret könnyedén megtarthattuk volna.”³⁹² A „kölcsönös menekülés” teóriája mellett a döntetlen kimenetel igazolásaként szolgál egyes források alapján a szultán menekülése.³⁹³ Realisabbá vélik a megközelítés, ha azt hangsúlyozzuk, hogy az oszmán sereg egésze a csata legváltóságosabb részében sem futamodott meg, sőt a menekülők egy része is visszafordult. A híresztelések dacára a szultán nem menekült el a táborból. Hozzátehetjük, hogy éppen a csata végén a szövetséges had egésze futamodott meg, s véglegesen elhagyta a csatateret. Ezen az sem változtat, hogy egyes keresztény csapatok visszatértek a táborba, s azt csak reggel felé hagyták el. A csataterén tehát az oszmán csapatok nagyobb része maradt, míg a szövetséges csapatok menekülésszerűen hagyták azt el. E szempontból is oszmán győzelemként könyvelhetjük tehát el a mezőkeresztesi csatát.

A harmadik szempont a két sereg halottakban, sebesültekben és foglyokban mérhető embervesztesége, illetőleg hadieszközökben és egyebekben meghatározható anyagi vesztesége. Ami az előbbit illeti, a történeti kutatásban inkább elfogadott álláspont szerint a török veszteség felülmúlta a keresztényekét: a keresztény had halottjainak számát 12–15 ezer főre tették, míg a törökét a több napos csatában ennél többre, húszezer főre becsülték.³⁹⁴ A nagyobb török veszteség, párosulva a „kölcsönös futás” már idézett teóriájával együtt a döntetlen csata mellett szóló érv lehet. Kevésbé elterjedt nézet szerint a szövetséges had vesztesége nagyobb volt az oszmán seregénél: az előbbi 15 ezer főt veszített, míg a török ennél kevesebbet.³⁹⁵

A forrásokban erősen eltérő adatokkal találkozunk. A török krónikások, Pecsevi és Kjátib Cselebi egyaránt ötvenezer főre tették a keresztény had halottait, míg saját összveszteségről nem emlékeztek meg. Híradásuk értelmében a százezer főre becsült ellenségnek ötven százalékos embervesztesége lett volna.³⁹⁶ A szultáni dicsőséget zengő, még inkább túlzó fethnáme szerint 120 ezer keresztény katona esett el, amely a

³⁹² Vö. KA AFA 1596/11/3. (1596. XI. 5-i kassai híradás)

³⁹³ Vö. pl. Várkonyi 1999^a. 60.

³⁹⁴ 12 ezres keresztény veszteségre Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 221.; 12–15 ezres szövetséges veszteségre Rónai Horváth 1897. II. 137.; 15 ezres keresztény veszteségre Komáromy, HK 1892. 298.; Bánlaky 1940. 248.; Tóth, HK 1983. 570.; 15 ezret meghaladó török veszteségre Komáromy, HK 1892. 298.; húszezres török veszteségre Bánlaky 1940. 248.; Rónai Horváth 1897. II. 137.; Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 221.

³⁹⁵ Tóth, HK 1983. 570.

³⁹⁶ Török történetírók III. 138. (Pecsevi), 262, 265. (Kjátib Cselebi); I. még Naima 1832. 87.

300 ezerre becsült szövetséges had esetében harminc százalékot meghaladó arányú veszteségnek felel meg.³⁹⁷ Tekintettel arra, hogy mind a veszteség, mind pedig a sereglétszám vonatkozásában e török források erősen túloznak, a konkrét számadatok nem, legfeljebb a 30-50 százalékos veszteségi arány vehető bizonyos fokig figyelembe. Az oszmán táborban tartózkodó Barton angol követ tudósítása alapján úgy vélhetjük, hogy a törökök az ellenség veszteségét harmincezerre vagy 35-36 ezerre, míg sajátjukat Eger ostrománál és a mezőkeresztesi csatában mindössze háromezerre becsülték.³⁹⁸ Nyilvánvaló, hogy e becslés is erősen elfogult, s pontatlan.

Bizonyos, bár kisebb mértékű túlzások a „nyugati”, keresztény forrásokban is találhatóak. Talán a legalacsonyabb keresztény veszteséget Miksa főherceg említette, aki szerint a mezőn és az ellenséges táborban körülbelül öt- vagy hatezer fő esett el. Mivel a Habsburg-főherceg 39 ezer főre tette a szövetséges had összlétszámát, így 12-13 százalékra tehető a veszteségi arány.³⁹⁹ Ehhez hasonlóan csekélynek mondható, négy-ötezer feletti veszteséggel számolt a csata egy résztvevője.⁴⁰⁰ Istvánffy Miklós ennek kétszerezésére becsülte a saját veszteséget; öt-hatezer keresztény gyalogos és ugyanennyi lovas, azaz 10-12 ezer katona esett el, tehát közel harminc százalékos veszteségről emlékezett meg. Egy velencei forrás 15 ezerre, más egykorú német források 16-18 ezerre, illetve húszezerre tették a szövetséges sereg elesett katonáinak számát, azaz 25-30 százalékos veszteséget tételeztek fel. A keresztény források közül valószínűleg Baranyai Decsi Jánosnál szerepel a legmagasabb szám a keresztény veszteséget illetően: 25 ezer főre becsülte ezt, amely az 55 ezer főre tett szövetséges had közel ötven százaléka.⁴⁰¹ Elmondható, hogy erős ingadozással 5-25 ezer fős, 12-30 százalék közötti veszteségi arány szerepel a keresztény tudósításokban. E források a keresztény hadénál magasabbra taksálták a török sereg veszteségét. A csata egy résztvevője tudósításában 15 ezer feletti török veszteséget tételezett fel. Istvánffy Miklós 20 ezer főre, Baranyai Decsi János 30 ezerre tette a török halottak számát. E híradásoknál túlzóbb számadatokkal is találkozunk: Jansonius szerint 60 ezer, egy Mezőkeresztesnél elfogott török bég vallomása szerint Egernél és Mezőkeresztesnél 70 ezer török katona esett el.⁴⁰²

³⁹⁷ Fekete 1993.153.; összefoglalóan Kropf, Sz 1895. 611–612.

³⁹⁸ Barton levelében szerepel harmincezres keresztény, s háromezres török veszteség, vö. Fodor V., HK 1988. 561.; Marco Venier isztambuli velencei követnek Barton 35-36 ezer fős keresztény, s háromezres török veszteséget említett, vö. CSP IX. 247. (524. sz.)

³⁹⁹ Miksa fhg. emlékirata: fol. 55r, TT 1900. 566.

⁴⁰⁰ Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.

⁴⁰¹ 10-12 ezerre Istvánffy 1868. 779–780.; 15 ezerre a saját veszteséget, Hurmuzaki 1888. III/2. 222.; 16-18 ezerre Egykorú német tudósítás, HK 1892. 557.; 20 ezerre Adalékok, HK 1892. 550.; 25 ezerre tette a keresztény halottak számát, 30-60 ezerre az ellenség veszteségét Baranyai Decsi 1982. 340.; Jansonius, in: Reusner 1603. 280.

⁴⁰² Worhaftigen Erzählung KA AFA 1596/10/11; Istvánffy 1868. 779.; Baranyai Decsi 1982. 340.; Jansonius, in: Reusner 1603. 280.; Adalékok, HK 1892. 549.

Roppant nehéz az egymásnak ellentmondó források alapján akárcsak megbecsülni a két sereg tényleges embervesztését. Az előcsatákban a török bizonyos több embert vesztett, mint a szövetséges had, de ez összesen is csak legfeljebb néhány ezer fő lehetett. Ha most a legnagyobb vérvesztést hozó döntő csatát vizsgáljuk, a következőket állapíthatjuk meg. A csata első szakaszában, a szövetséges tábor oldalán, Keresztésnél és Ábránynál folyó csatározásokban kétségkívül jelentős győzelmet aratott a keresztény sereg. A keresztési templomnál elsáncolt janicsárokat ugyan lemészárolták, de a bekerítés elől kitérő török–tatár lovasság csak kisebb veszteségeket szenvedett. A csata e fázisában háromezer török eshetett el, e becslés nagyjából megfelel a Barton követ által említett török összelvesztésnek. A szövetséges csapatok ekkor valószínűleg kevés embert vesztek. A csata második szakaszában a szövetséges csapatok átkeltek a keresztési gázlón a török tábor oldalára, s megfutamítva a kisebb-nagyobb ellenállást tanúsító török csapatokat, benyomultak a szultáni táborba. A csata e fázisában a szétfutó török lovasság vesztesége csekély lehetett, legfeljebb a szultán védelmében ellenálló janicsárok egy része eshetett el. Mivel a szövetséges sereg jelentős részét hamarosan a zsákmányolás kötötte le, a csata második szakaszában az oszmán had vélhetően kisebb veszteségeket szenvedett, mint az első szakaszban. A bekövetkező fordulat után, a csata harmadik szakaszában az oszmán lovasság bekerítette a szultáni táborban rekedt, illetve a keresztési gázlóhoz menekülő, lovassága által magára hagyott szövetséges gyalogságot, míg a szövetséges lovasság zöme el tudott menekülni. A keresztési gázlóig tartó üldözés tette a csatát igazán véressé. Mivel a szövetséges had több mint felét tette ki a gyalogság, a keresztény had halottainak száma bizonyosan nagyobb lehetett, mint az oszmán hadé, amelynek vesztesége jórészt a csata kisebb véráldozatokkal járó első és második szakaszából származott. Ha Bornemissza György becslése helytálló, s a gyalogságnak valóban csak negyede esett el, s a lovasság csak szétszóródott, akár Miksa főherceg szerénynek tűnő öt-hatezres veszteséglistája is helytálló lehet.⁴⁰³ Ha Isolano tudósítását fogadjuk el, amely szerint az általa nyolcezer főre tett német gyalogságot felkoncolták, míg hajdúk és a lovasok nagy része elmenekült, Istvánffy 11-12 ezres becslése fogadható el.⁴⁰⁴ Ha nemcsak Miksa seregrészének német gyalogsága, hanem a Teuffenbach és Báthori Zsigmond hadaiban levő gyalogság is nagyobb arányú veszteséget szenvedett, a szövetséges keresztény veszteség elérhette a 15 ezer főt is. Ami a

⁴⁰³ Bornemissza tudósítására in: Simonyi 1859. 203.; 40 ezres szövetséges sereg esetében 20 ezer körüli gyalogsággal számolhatunk, ennek negyedének eleste 5 ezres veszteséget jelent. Ehhez hozzászámítva egy csekély, 1000 fő körüli veszteséget a lovasság részéről, megkapjuk Miksa 5-6 ezres adatát.; Carrillo szerint két vagy három ezer német gyalogot vágta le, vö. Veress 1943. 242. (143. sz. – XI. 4-i jelentése)

⁴⁰⁴ Isolano, in: Benda, HK 1983. 661–662.

⁴⁰⁵ Erre a középutas becslésre Tóth, HK 1983. 570.; 15 ezer főre tette keresztény sereg halottjainak számát, de a törököt többre becsülte Komáromy, HK 1892. 611–612.

török veszteséget illeti, még nehezebb ezt megbecsülni. Jellemző módon mind a források, mind a történeti kutatás a török veszteségbe beszámítja az előcsaták, sőt helyenként az egri ostrom veszteségeit is.⁴⁰⁵ Ha e szépítő igyekezetről lemondunk, s az október 26-i csatában elszenvedett tényleges oszmán veszteséget akarjuk meghatározni, a Barton által említett háromezer főt tekinthetjük alsó határértéknek. Ennél vélhetően több török katona esett el Mezőkeresztesnél, de a szövetséges sereg halottai ezt felülmúlhatták, hiszen legalább öt-hatezren, sőt talán 12-15 ezren is a csatamezőn maradhattak. A csata eseményeinek ismeretében a feltehető, becsült embervesztés, illetve ennek vélhető aránya alapján is oszmán győzelemről beszélhetünk.

Az anyagi veszteségek vonatkozásában is a török javára billen a mérleg. Igaz, hogy nemcsak az előcsaták során, de az október 26-i csata folyamán is nagy számban ágyúkat foglaltak el a szövetséges csapatok, sőt az ellenséges táborban nagy zsákmányra tettek szert. A csatában bekövetkezett fordulat szinte semmivé tette a korábbi sikereket, hiszen a csata másnapján török kézre került a szövetségesek egész tábor. Illésházy szerint ott hagyták „mind az hadakozó szerszámot, sok álgút, taraszkot, port, golóbst, szekeret, sátorokat.”⁴⁰⁶ Isolano szerint „reggelre az ellenség üresen találta a tábor a felállított sátrakkal, 27 ágyúval és nagy mennyiségű holmival.”⁴⁰⁷ Kjátib Cselebi híradásában arról számolt be, hogy az ellenséges csapatok sátoraikat, poggyászukat hátrahagyták és a hegyek felé futottak, s „kilencvenhét jó ágyújukat” és teljes felszerelésüket elfoglalták.⁴⁰⁸ A szultáni fethnáme szerint „száz elsőrendű ágyújuk, lőszerkészletük felséges vagyonom számára foglaltatott le.”⁴⁰⁹ A csatateret és az ellenséges tábor másnap megsemmisítő Barton követ arról számolt be levelében, hogy látta a keresztények által eldobált fegyvereket, felszerelést, továbbá „egy csomó búzát, ételt, kenyeret, vaját, sajtot, szalonnát, kolbászt, marhahúst, és más élelmiszereket”.⁴¹⁰ A források alapján jelentős zsákmányra tett szert az oszmán sereg. A szövetséges had csodált ágyúi, lőszerai, eldobált és a csataterén talált lőfegyverei török kézre kerültek. Emellett sátrak, szállításra alkalmas szekerek is birtokába jutottak. Az immár éhezni kezdő oszmán katonaság bizonyosan hasznát vehette a jól ellátott szövetséges had jelentős élelmiszerkészletének is. Az elhagyott keresztény tábor egyes híresztelések szerint a törököket és tatárokat megelőzően a menekülő szövetséges katonák egy része, más verzió szerint a kocsi- és szekérhajtók, tehát a tábor szolgaszemélyzete kirabolta.⁴¹¹

⁴⁰⁶ Illésházy 1863. 30.

⁴⁰⁷ Isolano, in: Benda, HK 1983. 662.

⁴⁰⁸ Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi)

⁴⁰⁹ Vö. Fekete 1993. 194.

⁴¹⁰ Barton, in: Fodor V. HK 1988. 562.

⁴¹¹ A magyar katonák gyanúsítására vö. Worhaftigen Erzählung, KA AFA 1596/10/11.; a személyzetre vö. KA AFA 1596/11/3. (1596. XI. 5-i kassai tudósítás)

A fentiek alapján a stratégiai cél elérése, a csatater megtartása és a veszteségek szempontjából egyaránt oszmán győzelemnek minősíthetjük a mezőkeresztesi csatát. Tekintettel arra, hogy mind az előcsaták során, mind pedig a döntővé váló csata nagyobb részében a szövetséges keresztény sereg egyértelmű fölényéről beszélhetünk, az oszmán had csak túlerejének, továbbá az ellenséges hadvezetés hibáinak, s a szövetséges sereg fegyelmetlenségének köszönhetően kerekedett felül, s valóban „pürroszi” győzelmet aratott. A birodalom tartományaiba és a „szövetséges” országok uralkodóihoz elküldött szultáni győzelmi jelentésekben hangsúlyozták, sőt el is túlozták a diadal jelentőségét. A fethnámékban hadicselként tüntették fel az oszmán csapatok megfutamodását a csata korábbi részében, amellyel átcsalták az ellenséget, s több oldalról megsemmisítő csapást mértek rá. A hivatalos értékelés szerint „e dicsőséges szent harc nagyobb jelentőségű a mohácsi és csaldiráni csatáknál”.⁴¹² Ezt azzal támasztották alá, hogy „ebben az ütközetben kétszerannyian estek el az ellenségből, mint a mohácsi csatában”.⁴¹³ A hivatalos verzióval szemben más álláspont e nagyobbnek vélt veszteség ellenére a mohácsi csatáról úgy vélte, hogy „ennél nem volt kisebb, sőt ennél nagyobb csata volt,” mivel „azon ütközet alkalmával a padisah Budára ment és a hitetlenek országát feldúlatta és kirabolta, most pedig ez elmaradt”.⁴¹⁴ Utóbbi kortárs vélemény helytálló módon érzékeltette a mohácsi csata nagyobb politikai jelentőségét. Mohács után Magyarország török befolyás alá került, míg Mezőkeresztes csak Eger megtartását biztosította, s a háború további tíz évig tartott.⁴¹⁵

Az oszmán vezetés tisztában volt azzal, hogy nehéz és szerencsés győzelmet aratott, hiszen a furcsa csata nagyobb részében vesztesre álltak és csak szerencsés „véletlenek” folytán lettek az üldözöttekből üldözők. A tanulságokat a török vezetés a maga részéről levonta. Személyi változások történtek; a csata harmadik szakaszában kitűnt, főleg a menekülő ellenség üldözésében jeleskedő, a győzelmet egyébként kizárólag magának tulajdonító, kevésbé szerény Csigalazáde Szinán pasát környezete tanácsára III. Mehmed kinevezte nagyvezírnék. A csata irányítását a kezéből hamar kiengedő Ibrahim pasa csak később értesült e számára szomorú fejleményről. A magát szintén kitüntető Feth Girájt kánná tette a szultán, leváltva ezzel a távoli Krímben maradó, magát a hadjáratról kivonó Gázi Giráj kánt. A janicsárok új főnöke Haszán aga lett.⁴¹⁶ A némileg elhamarkodott személycserék mellett büntetésre, fegyelmezésre is sor került. Az új nagyvezír első dolga az volt, hogy a csatamezőn három napon keresztül (október 27–29.)

⁴¹² Fekete 1993. 194.; Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi); Szelaniki 1989. 647.

⁴¹³ Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi); vö. még uo. 138. (Pecsevi)

⁴¹⁴ Török történetírók III. 138. (Pecsevi)

⁴¹⁵ Erre I. Tóth, HK 1983. 570.

⁴¹⁶ A személycserékre Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi); Csigalazáde kinevezésére utal Ali aga, HHStA Turcica K 81. fol. 100r; összefoglalóan Tóth, HK 1983. 570–571.; Yücel-Sevim 1991. 36.; Gázi Giráj leváltására, s a krími belháborúra Ivanics 1994. 92–100.

seregszemlét tartott. Akik nem voltak jelen, azokat a defterjegyzékből törölték, tímárjukat elvesztették. A szigorú intézkedés elsősorban azokat az anatóliai szpáhikat sújtotta, akik a csatában megfutottak, vagy esetleg már a hadjáratban sem vettek részt.⁴¹⁷ Ugyanígy szigorúan büntették a megfutó portai zsoldos lovasságot is. Csigalazáde Szinán pasa a gyengülő katonai fegyelmet próbálta e drákói intézkedésekkel megerősíteni, de céljaival ellentétes hatást ért el. A létalapjukat veszített, úgysis elszegényedő kisjövedelmű szpáhik az Anatóliában 1596 után kibontakozó dzseláli felkelés – amely nevét egy Szulejmán uralkodásának elején működött felkelő vezérről kapta – egyik bázisát jelentették. A kormányzat ellen fellépő megmozdulás magját a földjeiket elhagyó és rablásból élő egykori parasztok, ún. levendek alkották, akikhez csatlakoztak a tímárjukat veszített szpáhik, sőt a nomád kurdok is. A felkelés csúcspontját Kara Jazidzsi („Fekete Jegyző”) vezérése alatt, 1598 és 1601 között érte el, amikor húszezres sereggel rendelkezett, tartományokat és városokat adóztatott, s sorra győzte le az ellene küldött seregeket. Kara Jazidzsi 1601-ben bekövetkező halála után testvére, Deli Haszán és más dzseláli vezetők magas tisztségek fejében kiegyeztek a kormányzattal. A kisbirtokos szpáhi-réteg leválása után ellenére a dzseláli felkelések tovább tartottak és csak 1609-re sikerült végleg felszámolnia őket Kuyudzsu Murád pasa nagyvezírnek.⁴¹⁸ Addigra az állandó harcoktól, a dzselálik és a kormányzat zsarolásaitól egyaránt szenvedő Anatólia teljesen tönkrement, számos falu elnéptelenedett, a mezőgazdasági termelés és a kincstári jövedelem jelentős mértékben visszaesett. A romlást előidéző dzseláli felkelések egyik kiváltó oka a mezőkeresztesi csata kapcsán Csigalazáde hibásnak bizonyuló, drákói döntése volt.

A vesztes oldalon sajátságos módon nem voltak ilyen messzemenő következményei a csatának. Mind Miksa, mind pedig Báthori – akikre egyébként erős testőrség vigyázott – megmenekült a csatából. Miksa Kassára, az erdélyi fejedelem pedig Tokajba ment. A csata érdekessége egyébként, hogy egyik oldalon sem estek el igazán jelentős vezérek. A csatavesztés jelentőségét a Habsburg-udvar igyekezett csökkenteni, jóformán fel sem merült a békekötés lehetősége, Rudolf császár változatlan kitartással folytatta a háborút. Két vonatkozásban mutatható ki Mezőkeresztes negatív hatása. Egyrészt az elkövetkező hadjáratok során a Habsburg-hadvezetés eléggé mereven ragaszkodott a nyugati hadviselési elvekhez és nem bocsátkozott még egyszer a hadsereg egészét érintő döntő csatába. Másrészt a lelkileg ingatag Báthori Zsigmondban a kudarc megérintte az Erdélyről való lemondás gondolatát. Zsigmond fejedelem törökellenes katonai bázisa jelentősen meggyengült akkor, amikor 1596 elején Prágában tárgyalt a katonai együttműködés kérdéseiről, s távollétében a székelyek felkeltek, mert a nekik megígért sza-

⁴¹⁷ Török történetírók III. 265. (Kjátib Cselebi); Naima 1832. 92–93.; összefoglalóan Hammer 1963. IV. 618–619.; Tóth, HK 1983. 571.; Ivanics 1994. 92.; Yücel–Sevim 1991. 36.

⁴¹⁸ A dzseláli mozgalmakra Yücel–Sevim 1991. 40–42.; részletesen Griswold 1983.

badságot nem kapták meg. A fejedelem helyettese, Bocskai István kemény kézzel teremtetett rendet, leverte a közsékelyek mozgólódását.⁴¹⁹ A „székely farsang” következtében a fejedelem az 1595. évinél jóval kisebb sereggel tudott részt venni a mezőkeresztesi csatában, s később sem számíthatott a becsapott székelyekre. Zsigmond fejedelem lemondása a Habsburgokat belesodorta egy újabb fronton való harcba, Erdély számára pedig katasztrofális következményekkel járt. Így Mezőkeresztes nemhogy döntést nem hozott a Magyarországért való kötélfűzésben, hanem a háború meghosszabbítása irányába hatott.

⁴¹⁹ A székely farsangra összefoglalóan l. Demény 1977. 73–81.

VII. fejezet

MEZŐKERESZTES „ÁRNYÉKÁBAN”:
GYŐRÉRT KANIZSA (1597–1600)

1. A „patthelyzet” (1597)

A történetírás hagyományosan a 15 éves háború második szakaszának tekinti a Mezőkeresztes utáni tízéves periódust (1597–1606) – legfeljebb a Bocskai felkelés időszakát (1604–1606) különítik el mintegy harmadik alperiódusként – és a háború elhúzódását említi.¹ Mindenképpen vitatható a háború nagyobb szakaszokra bontása, mivel egymástól jórészt független hadjáratokról van szó, amelyek a téli időszak beköszöntével mindkét fél számára lezárulnak. A hatás–ellenhatás mechanizmusa megfigyelhető ugyanakkor, mivel az egyik évben aratott oszmán előrenyomulást a következő évben Habsburg-ellentámadás ellensúlyozza, míg a Habsburg-siker esetén a következő évben az oszmánok lépnek fel támadóan.² Praktikus okból, a hadjáratok átfogó tárgyalása érdekében ugyanakkor kisebb szakaszokra lehet bontani az 1597–1606 közötti tíz évet. Ilyen rövidebb időszaknak tekinthetjük az 1597–1600 közötti intervallumot. Erre jellemző a két háborúzó fél kezdődő kimerülése, békekötési kísérletek, másfelől a váltakozó sikerrel folyó hadműveletek, amelyek következményeként az észak-dunántúli Győr és a dél-dunántúli Kanizsa gazdát cserél. A mezőkeresztesi csata mindkét felet bizonyos fokig „bénító” hatása különösen az 1597. évi hadműveletekben érzékelhető. Egyre inkább erőegyensúly alakul ki a két fél között, egyfajta „patthelyzet”. Az 1597. évi hadjáratot általában úgy ítéli meg a történetírás, hogy az arányaiban, jelentőségében az előző évi hadjáratok mögött maradt, ezért kevés figyelmet szenteltek neki.³ A mezőkeresztesi kudarc hatására a prágai udvar már-már azt fontolgatta, hogy újabb szultáni hadjárat esetén a magyarországi végváratokat feladja és Bécs védelmére rendezkedik be. A februári prágai tanácskozáson Miksa főherceg, Károly burgaui őgróf és más német főtisztek azt

¹ Két szakaszra osztja (1593–1596, 1597–1606) a háborút Kortepeter 1972. 123–159.; három szakaszra vö. Magyarország hadtörténete I. 212, 221. (Marosi Endre)

² Vö. Tóth, HK 1989/1. 15.; vö. még Tóth 1998. 31.

³ Az 1597. évi hadjáratra összegzően Hammer 1963. IV. 279–280.; Rónai Horváth 1897. II. 137–139.; Bánlaky 1940. 261–264.; Magyarország hadtörténete I. 221–222.; Magyarország története III/1. 671. (Sinkovics István); Tóth, HK 1989/1. 16–22.; Pálffy 1997.

javasolták, hogy csak augusztusban kezdjék el a hadjáratot, Győrt vegyék ostrom alá, s ha a szultán Bécs ellen vonulna, itt csatát vállalhatnak.⁴ E defenzív stratégia ellen felszólaltak a magyar főtisztek és tanácsosok, elsősorban Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc. Kifejtették azt a véleményüket, hogy veszélyes döntés lenne a töröknek átengedni a Királyi Magyarországot, anélkül, hogy megkísérelnék védelmét. Azt javasolták, hogy június elején induljon meg a támadás Buda ellen. Indoklásul azt hozták fel, hogy „Győrnél sokkal erőtlenebb volna Buda,” s a csatát is jobb lenne ott vállalni, mert „jobb azért az ellenséggel hazájában megvívni, hogynemmint az mi házunkban az ellenséget hozni.”⁵ Az offenzív javaslatot támogatta a pápai had vezetője, Gianfrancesco Aldobrandini, s Zaccharias Geizkofler birodalmi fillérmester is. Döntés nem született a prágai haditanácson, de a Buda elleni akció javaslata Miksa főherceg és tanácsosai ellenzése miatt lekerült a napirendről.⁶

Bár a hadjárat tervezése s a csapatok toborzása még korai stádiumban volt, a Magyarországon levő magyar és idegen csapatok már tavasszal jelentős akcióba kezdtek. Rajtaütésszerű támadással kísérelték meg visszafoglalni az 1594-ben oszmán kézre került Tata várát.⁷ Tata stratégiai fontossággal bírt, mivel egy Dunáig terjedő mocsaras területen az egyetlen nagyobb átkelőhelyet jelentette. Elfoglalásával még inkább el lehetett szigetelni Győrt.⁸ A petárdás akció ötlete feltehetően Johann Bernstein-től (Presztenszky) származott, aki május 20-án Érsekújvárra ment, s felvette a kapcsolatot Pálffy Miklós bánjavárosi és esztergomi főkapitánnyal. Pálffy egyetértett Bernstein ötletével és a rendelkezésére álló katonasággal fő szerepet játszott a hadműveletben. Összesen 2700–3000 fő vett részt a rajtaütésben: 1200–1300 magyar gyalogos, 1000 német gyalogos és 500 lovas.⁹ Pálffy jelentésében néhány csapatot sorolt fel számszerűen. Eszerint Esztergomból érkezett Johann Baptist Pezzén (Petz) vezetésével 150 német muskétás, 50 lövész, továbbá 50 vallon lovas, a Pogrányi (Pogorányi) Benedek alkapitány vezette 500 válogatott magyar lovas hajdú. Rajtuk kívül a komáromi magyar katonaságot és 40 komáromi német katonát említett.¹⁰ A csapatok Komáromból Almásra mentek 21-én, majd 22-én éjszaka hadrendben vonultak Tata alá. Az előre küldött, törökül jól beszélő három magyar lovas elhitette a török kapuórséggel, hogy Budáról szállítanak élelmet

⁴ A német javaslatra Illésházy 1863. 42–43.; vö. még Pálffy 1997. 33.

⁵ Vö. Illésházy 1863. 42–43.; Pálffy 1997. 33.

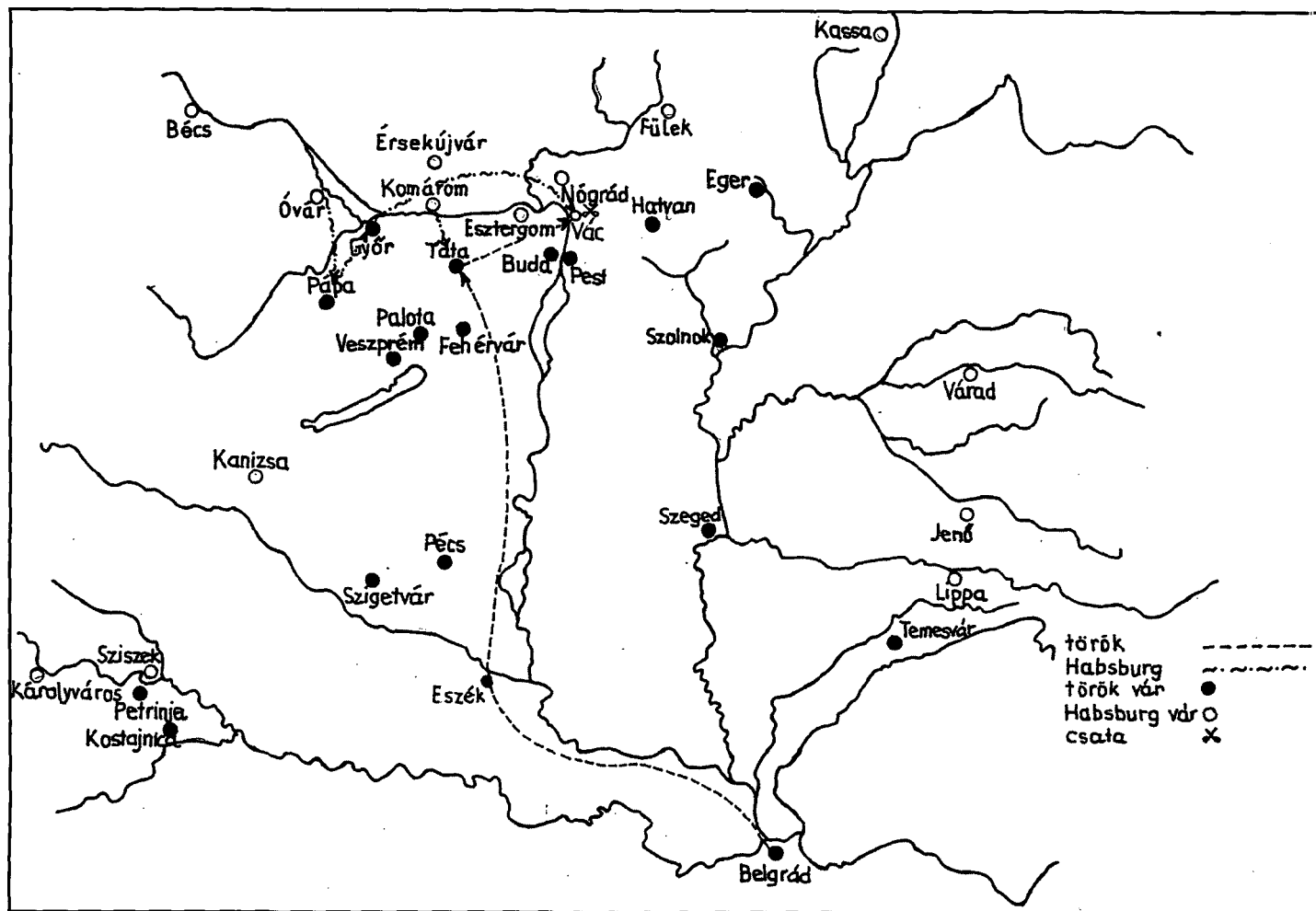
⁶ L. erre összefoglalóan Pálffy 1997. 34–35.; másképpen Tóth, HK 1989/1. 17.

⁷ Tata bevételét tévesen III. 21-re tette Magyarország története III/1. 671. (Sinkovics István) III/2.; MTK II. 417. (Granasztói György); Veress D. 1993. 86.; a helyes V. 22–23 időpontra Bánlaky 1940. 262.; Pálffy 1997. 47.; Tóth 1998. 32.; Kelenik 1998. 51–54.

⁸ Tata, mint átkelő hely stratégiai szerepére a végvárrendszerben vö. Kelenik 1998. 47–48.

⁹ A létszámról l. Istvánffy 1868. 783.; összefoglalóan Kelenik 1998. 52.

¹⁰ Pálffy 1597. V. 24-i Újvárról írt jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 11–17.

9. sz. térkép Az 1597. évi hadjárat

Győrbe uruknak, s megkérték őket, hogy ellenséges támadásoktól tartva a vár falánál éjszakázhassanak. Miután erre engedélyt kaptak, a kapu berobbantására szolgáló, petárdát szállító szekeret a 20 kiválasztott spanyol és vallon katona a vár hídjára tolt, s Bernstein meggyújtotta a petárdát. A kapu berobbantása után a vallonok rohamhidat létesítettek a várárkon, behatoltak a várba, követte őket a Pogrányi vezette 500 esztergomi hajdú, végül pedig Pezzen válogatott német muskétásaival és lövészeivel nyomult be a várba. A várőrség megosztása és a főkapun át intézett roham sikerének biztosítása érdekében 300 magyar gyalogos a vár másik, nyugati oldala felől rohamozta meg a várat, létrákon mászta meg a falakat. A jól szervezett rohamnak a szokatlan, éjjeli időpontban a csekély számú török várőrség nem tudott ellenállni. A védők nagyobb részét levágták, kisebb részük a vár belsejében levő toronyba menekült. A torony ellen csak hajnalban intéztek támadást, ágyúzták és több oldalról megrohamozták. Hamarosan ezt is elfoglalták, védőit megölték, illetve fogságba ejtették. A foglyok között volt a tatai bég és a híres Deli Memi aga is.¹¹ A várban maradt őrségül a kapitányul felkért Pezzen parancsnoksága 450 német katona, valamint a Pálffy által itt hagyott 300 magyar lovas és 25 huszár.¹² Tata elfoglalásával a keresztény csapatok biztosították a kezükön levő esztergomi–komáromi dunai víziutat, ugyanakkor Győrt szinte teljesen elszigetelték.¹³

A sikeres tatai akció után folytatódott az 1597. évi hadjárat előkészítése. Rudolf császár az előző évi mezőkeresztesi kudarc ellenére öccsét, Miksa főherceget nevezte ki június közepén főhadparancsnoknak.¹⁴ A tényleges vezetői, főtábornemesteri beosztást Károly burgauai őrgróf kapta. Egyik helyettese a Németalföldről érkező, kiváló katonának számító Giorgio Basta, a másik Georg Christoph Marschall volt. A tüzérség vezetője, a tábori főhadszertárnok az 1593. június 22-i sziszeki diadal részese, Ruprecht von Eggenberg, míg a főstrázsamester a későbbi harcokban jelentősebb szerepet játszó Hermann Christoph von Rusworm lett.¹⁵ A tisztikar kinevezése után június 30-án Bécsben újabb haditanácsot tartottak. E haditanács feladata volt a gyülekezés helyének és a hadjárat céljának meghatározása. E tanácskozáson újfent összezsaptak a defenzív és offenzív stratégia hívei. Az előbbieket azzal érveltek, hogy a szultán ismét személyesen fogja a hadjáratot vezetni, ezért Bécs katonai parancsnokával, Adolf Schwarzenberggel

¹¹ Tata visszavételére Pálffy V. 24-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 11–17.; egy változatára utal Kelenik 1998. 56–57.; regesztaszzerű kiadására Jedlicska 1997. 622–625.; Ortelius 1603. 352–354.; Istvánffy 1868. 783.; elemzésére Kelenik 1998. 51–54.; Tóth 1998. 32.; az ostrom képi ábrázolásaira vö. Kiss, Annales Tataiensis I. 51–54.

¹² A Tatán hagyott őrségre Pálffy V. 24-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 15.

¹³ Vö. Kelenik 1998. 54.

¹⁴ A kinevezésre vö. Pálffy 1997. 48. o. 140. jz.

¹⁵ Isolano, Benda, HK 1983. 663.; Ortelius 1603. 359–360.; a tisztikarra Pálffy 1997. 48–52.

és Giorgio Bastával tervezeteket is dolgoztattak ki Bécs védelmére.¹⁶ A defenzív álláspont lényegét Illésházy úgy összegezte, hogy „Bécs mellett vessenek egy erős sánczot, s abban szálljanak, és onnan Bécsot oltalmazták, ha megszállaná török császár, sőt ha meg kellene vele vinni is, ott vinnának meg.”¹⁷ A magyar főtisztek és Aldobrandini ezúttal is felhívták a figyelmet a védekező stratégia veszélyeire, ti. hogy ebben az esetben maguk vonnák az ellenséget Bécs alá. Miksa főhercegék a heves ellenzésre Nádasdy korábban tett javaslatát, Pápa ostromának tervét karolták fel, amely könnyű sikert kínált. Aldobrandini e tervet is kifogásolta, s Buda vagy Győr megtámadását indítványozta. A haditanács egészében az Óvárnál való gyülekezés, majd a Pápa elleni hadjárat mellett foglalt állást.¹⁸ A fővezérré kinevezett Miksa főherceg csak július 27-én indult el Bécsből az óvári táborba.¹⁹ Augusztus elején az Óváron tartott tanácson határozták meg a hadjárat célját. Aldobrandini feladta Buda ostromának ötletét, s elfogadta Pápa visszafoglalásának tervét.²⁰

A július végére, augusztus elejére lassan összegyűlő császári-királyi csapatok létszámát megbízhatónak tűnő források alapján csak 23–24 ezer főre tehetjük, bár 33 ezer, illetve 40 ezer főt meghaladónak is vélték.²¹ A törökök jóval nagyobb seregről kaptak hírt, 60 ezer főre becsülték a Pápát megtámadó ellenséges hadat.²² A szövetséges had 18 ezer fős gyalogságát hétezer fő körüli, Aldobrandini vezette pápai–itáliai zsoldos, ötezer főre tehető vallon–francia kontingens, 4 ezer sváb, 1–1 ezer bajor és osztrák gyalog alkotta. A mindössze 5 ezer fős lovasságot az 1–1 ezer fős osztrák és felső-szászországi csapat, az 500–500 főnyi frank, sváb, rajnai és lotharingiai nemesi alakulatok, 200 itáliai lovas lövész, 600 magyar huszár és Miksa 300 fős lovas testőrsége alkotta. Az Eggenberg irányította tüzérség 20 különféle nagyságú ágyúval rendelkezett.²³

A szövetséges sereg augusztus 9-én indult el óvári táborából, s augusztus 13-án érkezett meg a pápai vár alá. Itt csatlakoztak hozzá a Zrínyi György dunántúli főkapitány, valamint Batthyány Ferenc és Török István vezette dunántúli hadak éléssel megra-

¹⁶ Vö. Veress 1909. I. 3–5. (3. sz.); Banfi, HK 1939. 216.; Niederkorn, JGW 1986. 34–46.; Pálffy 1997. 54.

¹⁷ Illésházy 1863. 43.

¹⁸ A június végi bécsi haditanácsra részletesen Pálffy 1997. 53–55.

¹⁹ A Bécsből való indulás tervezett időpontjára vö. Miksa fhg. 1597. VII. 24-i levele Zsigmond erdélyi fejedelemnek, HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 47.

²⁰ Istvánffy 1868. 784.; vö. összefoglalóan Pálffy 1997. 56.

²¹ Miksa VIII. 2-i jelentése szerint 22 700 fő, vö. Pálffy 1997. 63. o. 214. jz.; 23 ezerre Basta naplója, vö. Pálffy 1997. 133.; 26 ezerre Ortelius 1603. 300.; 24 ezret említett Pálffy 1997. 63.; 33 600 főt Banfi, HK 1939. 214–215.; Veress D. 1983. 144.; Tóth, HK 1989/1. 18.

²² Erre vö. Kelenik, HK 1989. 76–77.

²³ Vö. Pálffy 1997. 63.; magasabb létszámadatokra Banfi, HK 1939. 214–215.; Veress D. 1983. 144.; Tóth, HK 1989/1. 18.; a pápai kontingenst 9 ezerre tette Jačov 1997. 182.

kott szekerekkel. E csapatok létszámát erős ingadozással 1-2 ezer és hétezer közé tették.²⁴ Szemender pápai beglerbég kb. 7-800 főre becsült őrséggel védte Pápát.²⁵ Pápa nem túl erős, két részre (város és várkastély vagy belső vár) tagolódó palánkerődítményében a korszerűbbnek számító ólasz- vagy fülesbástya és a korszerűtlenebb rondella egyaránt megtalálható volt, védelmét elősegítette széles vizesárka.²⁶ Pápa ostroma augusztus 13–20. között folyt, nyolc napig tartott.²⁷ Augusztus 14-én az ostromló sereg csapatai elfoglalták vívóállásaikat, másnap folytatták az ostromárkok kialakítását, amelyet az őrség tüzeléssel igyekezett zavarni. Augusztus 16-án és 17-én két felől lőtték a város erődítményeit. Augusztus 17-én korainak bizonyuló, eredménytelen rohamot vezetett saját kezdeményezésre Mörsperg (Mörspurg) és Rusworm a tóparti rondella ellen. A másnapi intenzív ágyúzás után az eredetileg 18-ra tervezett általános rohamot 19-én indították meg. A vár bevételét célzó támadást sürgette a felmentő török had érkezéséről szóló, egyébként téves hír és a katonaság élelmezési nehézségei is. A rohamra a Veszprémi-kapu közelében és a tóparti rondella melletti védműnél került sor. Az előbbi francia, vallon, magyar és itáliai csapatok, az utóbbit sváb és itáliai gyalogosok támadták. Közben más csapatok a széles vizesárkot töltötték fel, s hidat készítettek. A rohamok ugyan nagy ellenállásba ütköztek, de két órás harc után sikerült betörni a nyugati rondellába, majd elfoglalták a délkeleti rondellát is. A védők a város eleste után visszahúzódtak a várkastélyba, amelyet vizesárok választott el a várostól. A belső várat a szövetséges sereg tüzérsége a városban levő török, s az oda bevitt saját lövegekkel löni kezdte. Még aznap este a várkastélyba menekült őrség parancsnoka, Szemender pápai beglerbég szabad elvonulás feltétele mellett kapitulált. Az augusztus 20-a délutánján kivonuló, 400 főre tett őrséget megtámadták a vallonok és olaszok, egy részüket levágták és kifosztották. Az általános fosztogatásnak a vár löporraktárának felrobbanása vetett véget. Szemender pasát és az őrség megmaradt részét sikerült kimenteni, akiket néhány nap múlva erős kísérettel bocsátottak szabadon.²⁸ Az elfoglalt pápai várban Miksa főherceg összesen kétezer fős őrséget hagyott a megsebesült Georg Andreas von

²⁴ Vö. Pálffy 1997. 65. o. 221. jz.

²⁵ 7-800 főre Illésházy 1863. 39.; 800-ra Istvánffy 1868. 784.; Aldobrandini 900-ra tette, vö. Pálffy 1997. 153. (29. sz.); 1500-ra egy VIII. 18-i jelentés, l. Pálffy 1997. 155. (30. sz.); egy török fogoly vallomása szerint 1-1 ezer lovas és gyalogos, tehát 2 ezer fő volt Pápán, l. HIL TIGY 1597/3.; 550 főre Bánlaky 1940. 363., 500-800 főre Tóth, HK 1989/1. 18.; 800 főre Pálffy 1997. 68.

²⁶ Pápa erődítményeire Pálffy 1997. 66–67.

²⁷ Veress D. 1983. 145–146.; Pálffy 1997. 65–74.; VIII. 16–19 közöttre Jačov 1997. 185.

²⁸ Pápa ostromára Illésházy 1863. 39–40.; Istvánffy 1868. 785–786.; Ortelius 1603. 364–365.; Isolano, Benda, HK 1983. 664.; Basta jelentése, vö. Pálffy 1997. 134–138.; Aldobrandini jelentése, vö. Pálffy 1997. 159–163. (33. sz.); a szakirodalomban Banfi, HK 1939. 217–224.; Bánlaky 1940. 263.; Veress D. 1983. 144–146.; legalaposabb elemzése Pálffy 1997. 66–74.

Hoffkirchen főkapitány névleges, s a helyettesül kinevezett Maróti Mihály tényleges vezetése alatt. Maróti 1598 elejétől főkapitányi rangban látta el feladatát.²⁹

Pápa bevétele után a pápai ostrom által kevésbé, a rossz ellátás miatt kitörő járvány következtében annál inkább megtizedelt szövetséges csapatok pár napos pihenő után, augusztus 27-én elindultak és Óvár és Győr között, a Dunánál táboroztak. Itt szeptember elején újabb haditanácsot tartottak, amelyen ismét fellángolt a vita a hadicélt illetően. Pálffy Miklós Buda ostromát javasolta, Eger megtámadása is állítólag felmerült, s többen Győr elfoglalását indítványozták.³⁰ Végül is az utóbbi, Basta és Aldobrandini által szorgalmazott tervet fogadták el.³¹ Ebben azoknak a híreknek is része lehetett, hogy Győr őrsége hiányt szenved élelemben, 15 napra való készletük sincs.³² A győri törökök a budai pasától azt kérték, hogy három nap alatt küldjön élelmet, különben kénytelenek a várat feladni.³³ A felmentő had szerdájához küldött, s elfogott Ruschan vajda vallomása szerint igen kevés élelem volt a várban, „így ha nem kapnak több élelmiszert, lehetetlen lesz másfél, legfeljebb két hónapnál tovább kitartaniuk.”³⁴ Más problémák is akadtak az elszigetelt végvárt illetően. Hellyel-közzel ugyan rendbe hozták az 1594. évi nagy ostrom során megrongált várat, de az élelmiszerhiány mellett lőszerhiányra is panaszkodtak, továbbá arra, hogy „kevés az őrség”. Ennek létszámát háromezer főre becsülték a várkatonaság agái. Ruschan vallomása szerint 560 lovas gönüllű (gymilia), 400 lovas besli, 500 lövész dzsebedzsi, további 80 más lövész, 200 janicsár, 80 naszádos aszáb, 100-100 főnyi tüzérség és tüzérségi segédszemélyzet, 30-40 martalóc, továbbá a pasa 150 fős udvarnépe tartózkodott a várban.³⁵ Ha Ruschan vallomása helytálló az egyes csapatokra vonatkozóan, a Mahmúd győri beglerbég rendelkezésére álló őrség létszáma közelebb állhatott a kétezer, mint az agák által becsült háromezer főhöz.³⁶ Miksa főherceg Basta sürgetésére végül rászánta magát Győr ostromára.³⁷ A szeptember 5-én elinduló, ekkor 26 ezer főre becsült szövetséges had egyes források szerint szeptember 7-én, mások szerint szeptember 9-én érkezett Győr közelébe.³⁸ A vár ostrom-

²⁹ Erre vö. Pálffy 1997. 76.

³⁰ Az óvári tanácskozásra Istvánffy 1868. 787.; Illésházy 1863. 40–41.; Pálffy 1997. 77–78.

³¹ Basta VIII. 21-i memorandumában elvetette Buda, Székesfehérvár és Eger megtámadását, s Győr bevételét javasolta, erre l. Veress 1909. I. 6–8. (4. sz.)

³² Isolano, Benda, HK 1983. 664.; Basta IX. 5-i és 17-i levelei, Veress 1909. I. 9–11.

³³ Jedlicska 1897. 630. (966/b. – Pálffy Miklós 1597. IX. 12-i levele Miksa főhercegnek)

³⁴ A vajda vallomására HIL TIGY 1597/19. – kiadására Kelenik, HK 1989. 74–77.

³⁵ L. előző jegyzet.

³⁶ L. előző jegyzet; 1800 főre tette Győr török őrségét Illésházy 1863. 41.

³⁷ Vö. Basta IX. 5-i levelére, Veress 1909. I. 9–10. (5. sz.)

³⁸ IX. 7-re Illésházy 1863. 41.; IX. 8-ra Banfi, HK 1939. 225.; IX. 9-re Bánlaky 1940. 263.; Veress D. 1993. 88.

ma szeptember 9-től október 3-ig számítható.³⁹ Az ostrom kezdetén előbb felderítést végeztek. Ennek során kiderült, hogy az 1594. évi török ostrom sáncait fel lehet még használni, mert nem temette be őket a török. A felvonuló szövetséges had lovassága a győri vártól keletre, gyalogsága pedig attól délre és nyugatra helyezkedett el. Birtokba vették a vártól északra eső Szigetközt is, sőt szeptember 16-án a várral összekötő hidat is felgyújtották. A vár körülvétele ezzel lényegében teljessé vált. Az ostromot zavarni igyekezett Szentmárton (Pannonhalma) török őrsége. Miksa Bernsteint küldte 3 ezer német gyalogossal, ezer német lovassal és 400 magyar huszárral a kis vár ellen, amelynek őrsége a közeli Csesznek várába menekült. Szentmártonba 200 fős őrséget helyeztek.⁴⁰ E kisebb siker azt jelentette, hogy Szinán 1594. évi hódításai közül immár Tatát, Pápát és Szentmártont is visszavették a szövetséges csapatok. Kérdés volt, hogy a jóval erősebb, kulcsfontosságú Győrt sikerül-e bevenni. Az ostrom egyelőre kevés sikert hozott, sőt a törökök szeptember 14-én kitörést hajtottak végre. Ezt ugyan sikerült visszaverniük az ostromlóknak, de a védők megismételték a kirohant szeptember 21-én és 27-én, s súlyos veszteségeket okoztak a keresztény csapatoknak. Miksa főherceg igyekezett meggyorsítani a sáncok feltöltését, mivel híre jött, hogy közeledik a török felmentő had. A Bécsi- és Fehérvári-kapuk hídjait próbálták meg felégetni, hogy a további török kiutéseket megakadályozzák. Szeptember 27-én a Fehérvári-kapu hídját sikerült felgyújtani, a Bécsi-kapu esetében viszont nem jártak eredménnyel, sőt elesett a Tata visszafoglalásában nagy szerepet játszó Bernstein, valamint Kinsky is. Az esős időjárás által is nehezített ostrom alig haladt előre. A szövetséges táborban is élelemhiány volt, járvány pusztított. Ilyen körülmények között a Győr felmentésére érkező török főszereg elől visszavonulásra szánta el magát Miksa főherceg, mivel nem érezte hadát elég erősnek egy sikeres ütközetre, s félt, hogy a győri vár alatt két tűz közé kerül.⁴¹ Győr eredménytelen ostromát, amely lényegében nem volt több, mint a vár több mint háromhetes körülzárása, így összegezte Isolano: 25 napon át „nem csináltunk mást csak néhány erődítményt, és csatározgattunk a várbeli (török) katonákkal, akik naponként kijöttek, ahogy éppen kedvük tartotta, és egészen a tábor sáncáig nyomultak, hogy foglyokat ejtsenek.”⁴² Győr alól október 3-án vonult el Miksa, s a komáromi szigetre húzódott.⁴³

³⁹ IX. 9 – X. 2-i időpontra Kozics, HK 1891. 688, 693.; IX. 9. –X. 3. vö. Sepsi Laczkó Máté, in: ETA III. 32.; Bánlaky 1940. 263–264.; IX. 9 – X. 11–12. vö. Veress D. 1993. 88–89.; IX. 9. – X. 15. vö. Jačov 1997. 186.

⁴⁰ Szentmárton bevételére Ortelius 1603. 368.; vö. még Kozics, HK 1891.

⁴¹ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 664.; Istvánffy 1868. 788.

⁴² Isolano, in: Benda, HK 1983. 664.

⁴³ Győr ostromára Ortelius 1603. 366–369.; Istvánffy 1868. 787–788.; Illésházy 1863. 41–42.; Isolano, Benda, HK 1983. 664.; Kozics, HK 1891. 688–693.; Veress D. 1993. 88–89.; Jačov 1997. 186.

Az oszmán főszereg későn vonult fel a hadszíntérre. Az oszmán történetírás az iszlám időszámítás szerinti 1006. (1597.) évi hadjáratot annak legjelentősebb eseményéről váci hadjáratnak nevezte.⁴⁴ A szultán bizonyos híresztelésekkel ellentétben nem jött személyesen, sőt Ibrahim nagyvezírt sem küldte. A portai viszályokat jelzi, hogy a hadjárat után, részben annak sikertelensége miatt Ibrahim pasát egyéves nagyvezíri tevékenység után, 1597 novemberében leváltotta III. Mehmed a seikh-ül-iszlám tanácsára. A szultán Ibrahim ellenfelére, Csigalazáde pasa pártfogoltjára, Hadim (Eunuch) Haszánra bízta a nagyvezíri pecsétet. Az új nagyvezír a janicsárok körében volt népszerű. Haszán kinevezésében Mehmed anyja, a fiát szinte bábként irányító valide szultána is fontos szerepet játszott, akitől állítólag megvásárolta a tisztséget.⁴⁵ E frakcióharcok egyelőre kevésbé érintették a hadjárat vezetésével megbízott Szaturdzsi Mehmed pasát, ötödik vezírt. Az új fővezér csak június 9-én indult el Isztambulból és augusztus közepén ért Belgrádba, ahol közel három hétig időzött. Mind Belgrádban, mind pedig a magyarországi állomáshelyeken csatlakoztak hozzá csapatok.⁴⁶ A szerdárnak be kellett várnia a vilájetek lovascsapatait, ez magyarázza lassú haladását. Így csak október elején ért a hadszíntérre, amikor már Tata, Pápa és Szentmárton császári kézre került, s Győr is veszélyben forgott.

A Szaturdzsi Mehmed ötödvezír vezette sereg bizonyos jóval kisebb volt az előző év szultáni hadánál. A Belgrádhoz érkező szerdár hadát egy augusztus 29-i jelentés csak 5-6 ezer főre becsülte, s egy hónappal később, egy szeptember 21-i levélben is csak 15 ezer főre tették a török sereget.⁴⁷ A török hadat némiképpen alábecsülő jelentések a későbbiekben is csak 20 ezer fős török hadat említettek.⁴⁸ Mértékadóbb források 30-40 ezerre becsülték az ellenséges hadat.⁴⁹ Egy török tiszt mértéktartó vallomása szerint „50 ezer fő volt vele (ti. a szerdárral – T. S. L.), de ki ugyan valóban harcra való volt 20 ezer alig volt”.⁵⁰ Az oszmán had legértékesebb részét a lőfegyverrel rendelkező janicsárok alkották. Kjátib Cselebi szerint Ali aga 10 ezer portai janicsárral vonult a hadjárat-

⁴⁴ L. Török történetírók III. 266. (Kjátib Cselebi)

⁴⁵ Haszán kinevezésére CSP IX. 292. (627. sz. – Capello XI. 5-i levele); Ibrahim és Haszán ellentéteire vö. CSP IX. 291. (623. sz. – Capello X. 7-i levele); a valide szultán szerepére vö. Lello jelentése, in: Burian 1952. 2.

⁴⁶ Vö. Török történetírók III. 267. (Kjátib Cselebi); Hammer 1963. IV. 279–280.; Tóth, HK 1989/1. 19.

⁴⁷ Békés István VIII. 29-i, Báthori Zsigmondhoz írott levelére l. HIL TIGY 1597/17.; Rácz Pál szeptember 21-i levelére Pálffy Miklóshoz HL TIGY 1597/18.; Mihály vajda információi szerint 10 ezer embere van a szerdárnak, vö. Hurmuzaki 1903. XII. 315; Ivanics 1994. 102.

⁴⁸ Óváry 1894. II. 246. (Cornazzani jelentése); Jedlicska 1897. 632. (967/a)

⁴⁹ Vö. Basta, Veress 1909. I. 14.; Ortelius 1603. 379.; Banfi, HK 1939., 227.; a kombattáns elemet tette 40 ezerre a 80 ezres híresztelt török hadban Kozics, HK 1891. 691, 698.

⁵⁰ KA AFA 1597/12/23.; 50 ezerre Szamosközy 1880. IV. 73.; 80 ezerre Ortelius 1603. 372.

ba, míg Pálffy jelentése szerint a kethüda vezette janicsárok 5 ezren voltak.⁵¹ Egy tanúvallomás alapján az Ali kethüda vezetése alatt álló portai zsoldos gyalogság mellett számolhatunk a budai janicsárokkal és egyéb gyalogsággal, továbbá a portai lovasságból a szpáhi oglanok és szilahtárok csapataival.⁵² A 15-20 ezer főre becsülhető portai és budai zsoldos gyalogság és portai lovasság alkothatta a sereg értékes magját. Ezenkívül a vilájetek szpáhi-katonaságát is kirendelték a hadjáratra. Bizonytalán részt vettek ebben a Belgrádnál csatlakozó Lala Mehmed anatóliai, a Szerémségben csatlakozó Háfiz Ahmed boszniai, Murád diyárbekiri, a Budánál állomásozó Veli ruméliai, Mikhalidzslü Ahmed budai pasák, a Vál mezején csatlakozó Mahmúd szivaszi és Ali rakkai beglerbégek, s Tata bevétele után Nuh (Noah) karamániai pasa.⁵³ Ha e nyolc vilájet mindegyike csak néhány ezer fős szpáhi lovassággal képviseltette magát, akkor is legalább 20-30 ezer főre rúghatott a tartományi szpáhi lovasság összlétszáma.⁵⁴ A Krími Kánságban uralkodó belháború miatt a tatárok minimális létszámban jelentek meg a hadjáraton, csak a magyarországi végvárakban állomásozó tatár csapatokkal számolhatunk.⁵⁵ A török sereget összességében 40-50 ezer főre tehetjük.

Szaturdzsi Mehmed szerdár Buda közelében, Gölbasi (Tófej) tartott haditanácsot a hadjárat céljairól. Eszerint „elhatározták, hogy segítségére (ti. Győr segítségére – T. S. L.) mennek”. A szövetséges sereg elvonulása után Tata elfoglalását vették tervbe, mert „ez a vár Győrrel együtt elfoglaltatott, szükséges volt tehát azt visszafoglalni.”⁵⁶ Tata alá vonult tehát az oszmán had. Az ostrom kezdetét illetően Thurzó György megemlíti, hogy „a török ez hónap nyolcadik napján szállotta meg Tatát.”⁵⁷ A vár török ostroma október 8–13. között folyt.⁵⁸ Vajda Kristóf kapitány a csekély számú, jobbára 250-300 főre tett őrséggel szívósan védekezett.⁵⁹ Mehmed szerdár lövette a vár falait, aknázással is próbálkozott. Az egyik, a Ferrando-bástyát sikerült is felrobbantani, de a kifelé robbanó akna sok törököt megölt, számukat 500 főre becsülték. Ezután a megfo-

⁵¹ Török történetírók III. 267. (Kjátib Cselebi); Hammer 1963. IV. 279.; Pálffy jelentésére Jedlicska 1897. 632.

⁵² L. KA AFA 1597/12/23.

⁵³ A pasák csatlakozására csapataikkal Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 267–268. (Kjátib Cselebi); a tanúvallomás említi Veli ruméliai, Noah karamániai, Lala Mehmed pasa anatóliai beglerbékeket, a boszniai és budai pasát, vö. KA AFA 1597/12/23.

⁵⁴ Vilájetenként 2-3 ezer szpáhival 15-25 ezer főt tételezett fel Tóth, HK 1989/1. 20.

⁵⁵ Vö. Ivanics 1994. 102.

⁵⁶ Török történetírók III. 267. (Kjátib Cselebi)

⁵⁷ Thurzó-levelei I. 228. (CCXL. sz. –X. 10-i levél)

⁵⁸ Helytelenül IX. 12-re tette elestét Magyarország története III/2. 1675. (Sinkovics István); MTK II. 417.; X. 8–12, vö. Bánlaky 1940. 264.; X. 8–13, vö. Tóth 1998. 33.

⁵⁹ 150 főre Illésházy 1863. 42.; 250-re Ortelius 1603. 373.; 300-ra Thuanus 1620. V. 771.; 600-ra Istvánffy 1868. 789.

gyatkozott, sok rohamot eddig sikeresen visszaverő őrségnek már nem volt reménye a vár megvédésére. Miksa főherceg ugyanakkor nem sietett seregével Tata felmentésére, bár Izsánál hajóhidat kezdett el készíttetni a Dunán, hogy azon átkelve felvegye a küzdelmet az ellenséggel. A rossz idő megghiúsította a híd elkészülését, s közben a vár török kézre került.⁶⁰ A megmaradt őrség október 13. hajnalán kiszökött a várból, s elmenekült. Az üresen hagyott Tata várát október 13-án vette birtokba Szaturdzsi Mehmed, aki több mint ezer katonáját veszítette a vár alatt. A szerdár nyolc napig időzött itt, a megrongálódott tatai és győri vár falait is kijavíttatta, s csak október 20-án vonult el Tata alól seregével.⁶¹

A törökök Óbudánál tartottak egy újabb haditanácsot, amelyen vita folyt arról, hogy a hátralévő hadműveleti időben melyik vár ellen menjenek. Esztergom, Komárom és Vác ostroma merült fel lehetőségként. A budai „lobby” a Buda védelme szempontjából fontos Esztergomot megtámadását szorgalmazta azzal, hogy „Buda semmi Esztergom nélkül”. Ajánlkoztak azzal, hogy támadásra alkalmas három helyet is tudnak. Azzal is fenyegetőztek, hogy ha nem megy Esztergom alá „és meg nem veszi, ők Budát pusztán hagyják”.⁶² Érvül hozták fel, hogy sok idő, húsz nap van még Kászim-napig, s utána van még a „kis nyár” is.⁶³ A portai zsoldosok, főként a janicsárok ellenezték e tervet, Zsámboknál rá is támadtak a szerdára. A két fél között ingadozó Szaturdzsi Mehmed pasa végül a kedvezőtlenre vált időjárás hatására letett az erős Esztergom megtámadásáról, s Doboczky György váci kapitány október 22-i híradása szerint Vác megtámadása mellett döntött.⁶⁴ Az október 17-én még Izsánál állomásozó Miksa főherceg e hírek hatására október 22-én Esztergomhoz, 26-án Verőcéhez, majd 29-én Váchoz vonult. A Pestnél átkelő oszmán sereg csak november 2-án érkezett meg Váchoz. A gyorsabb megérkezést, az időnyeréséget arra használta fel Miksa, hogy Verőcéig visszahúzódó seregével a tapasztalt Basta tanácsára erődített állást foglaljon el a Duna és a hegyek között.⁶⁵ A hadjárat végére 20 ezer főre (9 ezer gyalogos, 3-4 ezer hajdú, hétezer lovas) leapadt szövetséges sereggel szemben a 40-50 ezerre tehető oszmán had legalább kétszeres túlerőben volt.⁶⁶ Ezért a szövetséges sereg a terepviszonyokat felhasználva egy szűk szoros-

⁶⁰ Istvánffy 1868. 788.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 664.; Thurzó-levelei I. 229. (CCXL. sz.)

⁶¹ Tata ostromára Istvánffy 1868. 789.; Illésházy 1863. 42.; Ortelius 1603. 373–376.; Török történetírók III. 268. (Kjátib Cselebi); összefoglalóan Tóth 1998. 33.

⁶² Utóbbi fenyegetőzésre utal a török tiszt vallomása, vö. KA AFA 1597/12/23.

⁶³ Török történetírók III. 140. (Pecsevi); 269. (Kjátib Cselebi)

⁶⁴ Esztergom ostromának tervére Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 269.; Komáromot említi Pecsevi, Török történetírók III. 141.; Doboczky hírére Jedlicska 1897. 639. (972/a. sz.)

⁶⁵ A hely kiválasztására, Basta szerepére Tarducci 1601. 4–5.; Basta XI. 4-i levele, Veress 1909. I. 13–14. (7. sz.)

⁶⁶ Basta szerint 20 ezer fő volt, Veress 1909. I. 13. (7. sz.) vö. még Banfi, HK 1939. 227.; 15 ezerre tette Ortelius 1603. 379.; összefoglalóan I. Tóth, HK 1989/1. 23–24.

ban erősített állást épített ki, amelyet nehezen lehetett áttörni, megkerülése viszont idővesztésbe telt volna, amelyet a Kászim-nap közeledése miatt a török hadvezetés nem engedhetett meg magának. A mezőkeresztesi csatavesztés bénító hatása is hozzá járulhatott ahhoz, hogy Miksa főherceg védekezésre rendezkedett be. A szerdár célját a szövetséges hadvezetés Vác, Nógrád vagy Szécsény megvételeiben és a környező vidék pusztításában gyanította, s ezt próbálta meggátolni azzal, hogy Verőcénél útját állta.⁶⁷ Arra is gondoltak, hogy az erdélyiek által ostrom alá vett Temesvár segítségére akar menni. Török híradás szerint Szaturdzsi Mehmed pasa a vár felmentésére akarta küldeni a szivaszi és rakkai beglerbégeket, de erre csak a váci csatározások után került sor.⁶⁸ A csata elkerülhetetlenné vált, amikor a török had november 2-án megjelent Vácnál. A török fél Vác megtartása, esetleges előrenyomulása, a szövetséges sereg ennek megakadályozása érdekében vette fel a küzdelmet.

A november 2-tól 9-ig tartó kisebb-nagyobb összecsapásokat összefoglalóan *vác-verőcei „csatának”* nevezhetjük, jóllehet nyílt csatáról nem beszélhetünk, inkább csatározásokról. E harcok egyik résztvevője, Pálffy Miklós is Vácnál folyó csatározásokat, nem pedig csatát említett.⁶⁹ Már november 2-án Vácnál a török elővédet alkotó Murád diyárbekiri beglerbég és Deli Naszuh szigetvári bég csapatai a tatárokkal együtt több óras harcba keveredtek magyar csapatokkal. Ebben a küzdelemben a magyarok maradtak felül, a török előjáró had visszavonult. Ennek ellenére a gyenge váci várat feladta a szövetséges hadvezetés, az őrség kivonult, s aláaknázták a várat.⁷⁰ Másnap a kiürített Vácot birtokba vette a török, megkezdte kijávitását, de hamarosan abbahagyta, a szövetséges sereg ellen fordult, s kisebb csetepatéokra került sor. A szövetséges sereg megerősített táborára, valamint a zömében magaslatokon emelt, földből készített öt földbástyára, erődre támaszkodott, amelyeket német, itáliai és magyar gyalogsággal, s ágyúkkal raktak meg.⁷¹ E sáncok katonasága mellett hadrendben sorakozott fel a szövetséges sereg. November 4-én és 5-én a török megpróbálta állásaiból kimozdítani a szövetséges sereget, e két napon jelentősebb, nagyobb csatározásra került sor a két fél között. November 4-én az oszmán sereg is hadrendben sorakozott fel. Kjátib Cselebi szerint középén Mehmed szerdár állt a janicsárokkal és a zsoldos lovassággal, a jobbszárnyn az anatóliai, karamániai, szivaszi és a boszniai csapatok, balszárnyn a ruméliai és budai csapatok álltak, míg az elővédet a diyárbekiri pasa és a szigetvári bég

⁶⁷ Illésházy 1863. 43.; Pálffy levele, Veress, Oklevéltár 186–187.; Isolano, Benda, HK 1983. 664.

⁶⁸ Török történetírók III. 269, 271. (Kjátib Cselebi)

⁶⁹ „bey Waczen gehaltenen scharmützelln”, vö. Pálffy Miklós 1597. XI. 13-i jelentése, HHStA Turcica K 81. No. 34. fol. 137r; az összecsapást tévesen X. 6-ra tette Rónai Horváth 1897. II. 138.; Nagy 1987. 198.; MTK II. 417.; XI. 2–9. közötti keltezésre vö. Tóth, HK 1989/1. 23.

⁷⁰ Istvánffy 1868. 789.; Illésházy 1863. 43.; Basta XI. 4-i levele, Veress 1909. I. 13–14. (7. sz.)

⁷¹ Az erősítésekre vö. Tarducci 1601. 8–9.; Ortelius 1603. 378–379.

alakulatai adták.⁷² Egy török tiszt tanúvallomása ettől eltérő felállást közöl: Eszerint legelől a szigeti Naszuh bég állt, utána a ruméliai beglerbég, majd Nuñ karamániai beglerbég, őt követte bal oldalról Mehmed anatóliai beglerbég, másik oldalról pedig Haszán boszniai pasa, aki után a budai pasa következett. Szaturdzsi Mehmed szerdár leghátul helyezkedett el, előtte 82 tarack, ezek mögött három sorban a janicsárok, továbbá a szerdár mellett a vörös zászlós szpáhi oglanok és a sárga lobogós szilah-tárok.⁷³ A török támadását délelőtt 11 óra körül kezdte több mint 30 ezer fővel. A bal kéz felől levő dombot rohamozták 3 ezer katonával, s ezt akarták elfoglalni, hogy onnan támadják a keresztény tábornok. Feltehetően az elővéd, elsősorban a szigetvári bég csapatai, továbbá a ruméliai és budai csapatok részvételét valószínűsíthetjük e támadásban. Az egyik dombot védelmező, Malaspina márki vezetése alatt álló vallonokat elűzték, de segítségükre küldte Kollonitsch ezer osztrák lovasát a francia lovassággal együtt. Együttműködésükkel sikerült elűzni az ellenséget, de azok újból támadásba lendültek. Ekkor 2 ezer lovas, ezer magyar gyalogost és Pezzen csapatait küldte harcra az ütközetet irányító Basta. E csapatoknak sikerült feltartóztatni a török előrenyomulását. Másfelől is heves harcok folytak, a török gyalogság és lovasság más dombokon levő földbástyák ellen is támadást intézett. Flaminio Delphini tábornagy 500 gyalogosával visszaverte 2 ezer török rohamát. Ugyanígy a magyar gyalogság is megvédte a rábízott erődöt. A november 4-i csatározás török kudarccal végződött, hiszen nem tudták elfoglalni egyik erődöt sem, s nyílt csatára sem tudták kényszeríteni a szövetséges sereget.⁷⁴ Másnap, november 5-én a török sereg még nagyobb erővel támadott, dűlőre akarta vinni a dolgot. Ennek oka az lehetett, hogy az Új- vagy Gergely-naptárban november 5-re esett Kászim-napja, amely után a török csapatok téli szállásra szoktak vonulni. A csata körülbelül délután 1 órától 4 óráig, három órán keresztül zajlott. A harc ezúttal is elsősorban a két erődért folyt, de ezekhez kapcsolódóan ezúttal is csatározott egymással a két sereg lovassága. A török két helyen intézett támadást, a „hegy főnél” levő erődönél és a „hegy fokánál” levő bástyánál. Az előbbinél, amelyet a magyar hajdúk védelmeztek vitézül, „az sánczra mentek az budai jancsárok és gyalogok” és előttük ment, őket fedezve a budai lovasság.⁷⁵ E rohamot visszaverték a hajdúk, az ellenség veszteségét 200-600 főre tették.⁷⁶ A másik dombon levő erődöt védelmező Malaspina márki vallonjai is veszteségeket okoztak a támadó törököknek. Ezen az oldalon Deli Naszuh szigetvári bég vezette a gyalogosok rohamát. Az erődök ostroma mellett a két fél lovassága is összecsapott. A budai lovasságot Kollonitsch ezer fős csapata megfutamította, s előrenyomult egészen

⁷² Török történetírók III. 270. (Kjátib Cselebi)

⁷³ KA AFA 1597/12/23.

⁷⁴ A XI. 4-i csatározásra Basta XI. 4-i levele, Veress 1909. I. 14–15. (7. sz.); Istvánffy 1868. 789.; Tarducci 1601. 11–13.; Ortelius 1603. 379.; összefoglalóan Tóth, HK 1989/1. 24–26.

⁷⁵ Az idézetre vö. a török tiszt vallomása, KA AFA 1597/12/23.

⁷⁶ 200 főre vö. a török tiszt vallomása, KA AFA 1597/12/23; 600 főre Istvánffy 1868. 790.

a török táborig. Ekkor Veli ruméliai beglerbég támadta meg, s Kollonitsch veszélyes helyzetbe került. Basta nem akart nyílt csatát vállalni, s csak Pálffy és Nádasdy magyar csapatait küldte Kollonitsch kimentésére, akik 600 és 800 lovassal két oldalról rohamozták meg az ellenséget. A heves harcban Veli ruméliai és Mikhalidzslü Ahmed budai pasa is megsebesült. Ekkor a török fél futamodott meg, s segítséget kértek a szerdártól, aki a szilahtárokat küldte. A túlerőbe kerülő török elől Kollonitschék visszahúzódtak. Miksa főherceg Basta tanácsára nem vetette be a tartalékot a küzdelem eldöntésére, mert a túlerőben levő ellenséggel szemben kockázatos lett volna a nyílt csata vállalása. Basta szerint az ellenség több mint tízezer lovassal vett részt a küzdelemben. A november 5-i, legjelentősebb vác-verőcei csatározás szövetséges sikerrel zárult. Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy Pálffy Miklós vagy Nádasdy Ferenc futásba kergette volna Szaturdzsi Mehmed szerdárt.⁷⁷ A török veszteséget halottban és sebesültben 1500–3000 főre tették, a keresztény sereg vesztesége jóval kisebb lehetett, 160 főre becsülték.⁷⁸

A következő nap, november 6-án is volt összecsapás a két fél között, de ez kisebb méretű volt mint az előző két nap. Ekkor is a budai és a ruméliai csapatok támadták a szövetséges csapatok állásait. A török 500 főt, míg a keresztény csapatok mindössze 50 embert vesztek a küzdelemben.⁷⁹ A sikertelen támadások után a török november 7. estéjén közelebb húzódott Váchoz. Szaturdzsi Mehmed lemondott arról, hogy áttörjön a keresztény csapatok állásain vagy döntő csatát vívjon, s a visszavonulást fontolgatta. Ebben része volt annak, hogy a Kászim-nap hagyományához ragaszkodó katonaság téli szállásra akart vonulni. A lázongó portai katonaság zsoldját követelte, a janicsárok és portai szpáhik egymással is összetűztek.⁸⁰ A szerdár november 9-én béketárgyalásokat kezdeményezett. Ezekre a Vácnál levő Duna-szigeten került sor. A török megbízottak között egyes források Murád diyárbekiri beglerbéget, Habil efendi budai kádit és Kádi-záde Ali pasát említik, míg mások a budai és a görög (ruméliai) beglerbégeket.⁸¹ Miksa

⁷⁷ A XI. 5-i csatára a török tiszt vallomása, KA AFA 1597/12/23; Istvánffy 1868. 790.; Basta XI. 8-i levele, Veress 1909. I. 16–18. (8. sz.); Pálffy vagy Nádasdy futásba kergette Szaturdzsi Mehmed szerdárt, vö. Rónai Horváth 1897. II. 138.; összefoglalóan Tóth, HK 1989/1. 26–28.

⁷⁸ Az 1500 fős török veszteségre Basta XI. 8-i levele, Veress 1909. I. 18. (8. sz.); Tarducci 1601. 37.; 3 ezres török, 160 fős saját veszteségre Istvánffy 1868. 790.

⁷⁹ A XI. 6-i összecsapásra Ortelius 1603. 380.; Tarducci 1601. 37.; Török történetírók III. 270. (Kjátib Cselebi); 700 janicsár, észéki bég elestére Sepsi Laczkó Máté, in: ETA III. 32–33.; szakirodalomban Banfi, HK 1939. 227.; Tóth, HK 1989/1. 28.; összetéveszti a XI. 5-i harcokkal Bánlaky 1940. 264.

⁸⁰ A zsold követelésre Török történetírók III. 271. (Kjátib Cselebi); a táborozás megtagadására és portai csapatok közötti összetűzésre vö. Istvánffy 1868. 790.

⁸¹ Az előbbiekre vö. Török történetírók III. 142. (Pecsevi) 271. (Kjátib Cselebi); a budai és görög pasákra Pálffy Miklós XI. 13-i jelentése HHStA Turcica K 81. no. 37. fol. 137r–138r.

főherceg Giorgio Bastát, Pálffy Miklóst és Nádasdy Ferencet küldte.⁸² A tárgyalások nem jártak eredménnyel. A török fél szerint a keresztények fennhíjazása miatt nem voltak sikeresek a megbeszélések, míg a keresztény fél szerint a törökök hibájából hiúsultak meg ezek, mert csak időnyerés, a visszavonulás fedezése céljából tárgyaltak.⁸³ A túlzó török igényeket jelzi, hogy állítólag Komáromot, Esztergomot és Kanizsát is követelték.⁸⁴ Másik részről Pálffy előzetes követeléseként és a tárgyalásokon is szerepelt, hogy a háború alatt elfoglalt Egert, Győrt és más helyeket vissza kell adni.⁸⁵ November 9-e éjjelén Szaturdzsi Mehmed elvonult Pest felé seregével. A szerdár nem helyezett őrséget a gyenge váci várba, lényegében feladta azt. A november 2. és 9. között folyó vác-verőcei összecsapásokból rendre a Habsburg-csapatok kerültek ki győztesen, akik végül elérték céljukat, feltartóztatták a török további előrenyomulását és visszaszerezték Vácot is, amelyet Pálffy Miklós erősített meg.⁸⁶ Miksa serege Esztergomhoz vonult, s felmerült Tata visszavétele. A hideg időjárás, a zsoldosok ellenállása miatt letettek erről a tervről, s feloszlott a tábor.⁸⁷

A Pest felé visszavonuló szerdárhoz segélykérő követek érkeztek Temesvárról. Az erdélyi fejedelem csapatai késő ősszel támadást indítottak a Temes-vidéken.⁸⁸ Borbély György lippai kapitány vezetésével előbb, október 9. és 12. között elfoglalták Aradot, Fellakot és Csanádot.⁸⁹ Ezután a fővezérré kinevezett Jósika István kancellár legfeljebb 25-28 ezer főre tehető haddal vette ostrom alá október 17-én Temesvárat, amelyet Szulejmán temesvári pasa védett.⁹⁰ A késő őszi ostrom nem járt sikerrel, a rohamokat visszaverték a védők.⁹¹ A segélykérő követek elpanaszolták, hogy 29 napja vívják, „három felől halmot hánynak a várra, és négy felől lőtetik, és ha ötöd napig meg nem segítik, hát bizonynal oda lesz”.⁹² A szerdár a ruméliai beglerbég és öt bég csapatait

⁸² Vö. Pálffy XI. 13-i jelentése, HHStA Turcica K 81. fol. 138v; vö. még Istvánffy 1868. 790.

⁸³ A béketárgyalásra Pálffy Miklós XI. 13-i jelentése, HHStA Turcica K 81. no. 37. fol. 137r–138r; Török történetírók III. 142. (Pecsevi) 271. (Kjátib Cselebi); Istvánffy 1868. 790–791.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 664.; Illésházy 1863. 44.; Ortelius 1603. 380.; Tarducci 1601. 37–38.; Sepsi Laczkó, In: ETA III. 33.; Hammer 1963. IV. 280.; Tóth, HK 1989/1. 29–30.

⁸⁴ L. erre KA AFA 1597/12/23.

⁸⁵ Vö. Pálffy Miklós XI. 13-i jelentése, HHStA Turcica K 81. No. 37. fol. 137v–138r.

⁸⁶ A vác-verőcei csatára összefoglalóan a szakirodalomban Tóth, HK 1989/1. 22–32.

⁸⁷ Tata ostromának tervére vö. Illésházy 1863. 44.

⁸⁸ Utalásszerűen az erdélyiek temesközi támadására vö. Erdély története I. 528. (Barta Gábor)

⁸⁹ Vö. Baranyai Decsi 1982. 357.; Csanád, Becskerek és 2 kisebb kastély bevételére, Temesvár megszállására utal Thurzó-levelei I. 235–236. (CCXLVII. sz); Fellakot és Csanádot említi Sepsi Laczkó, In: ETA III. 33.; vö. még Jačov 1997. 184–185.

⁹⁰ 28 ezerre Illésházy 1863. 44.; 25 ezerre Istvánffy 1868. 791.

⁹¹ Baranyai Decsi 1982. 357–358.; Istvánffy 1868. 791.; Szamosközy 1880. IV. 72–73.

⁹² KA AFA 1597/12/23.

akarta elküldeni segélyhadként. Veli pasa reménytelen vállalkozásnak ítélte, hogy 5–6 ezer emberrel menjen a vár felmentésére, s csak a szerdával együtt lett volna hajlandó Temesvárhoz vonulni. Szaturdzsi Mehmed elfogadta ezt, de a téli szállást leginkább szorgalmazó portai csapatok fellázadtak, s a fővezér sátrát is összevagdalták. A szerdár csak 3 ezer főre becsült (öt bég vezetése alatt álló) sereget tudott küldeni Temesvár segítségére.⁹³ Ezután seregét téli szállásra bocsátotta; a szpáhioglán és szilahtár lovaságot visszaküldte Isztambulba, maga Nándorfehérvárra ment, a többi csapatot pedig Budára, Győrbe, Székesfehérvárra és Hatvanba küldte.⁹⁴ Bár a felmentés elmaradt, Temesvár ostromával az erdélyi csapatok hamar felhagytak, s csak az elfoglalt Aradot és Csanádot erősítették meg.⁹⁵ Bár a hadműveleteket későn kezdő erdélyiek nem tudtak az 1595. évi Maros-vidéki támadáshoz hasonló eredményeket felmutatni, kisebb sikereket értek el, s megerősítették helyzetüket, a temesvári vilájet rovására tovább terjeszkedtek.

Az erdélyi mellékhadszíntéren kívül a horvátországi–szlavóniai mellékhadszíntéren is folytak kisebb jelentőségű hadműveletek. Draskovich megerősítette Petrinját, majd Herberstein főkapitánnyal együtt Verőcét ostromolták. Hiába ágyúzták azonban a várat, nem tudták bevenni. Herberstein csapatai egy részével pusztította az ellenséges területet, többek között Szlatinát is felgyújtotta.⁹⁶

Az 1597. évi hadműveletek jelentősebbek voltak annál, mint amilyenek a későbbi történetírás vélte ezeket. Összességében keveset változtattak a korábbi status quón, döntő áttörésre egyik fél sem volt képes. A hadműveletek, s a vác-verőcei csata is a kialakuló erőegyensúlyt, a patthelyzetet jelezte. Pápa és Szentmárton visszafoglalásával, Vác megtartásával, valamint Arad és Csanád megszerzésével a szövetségesek javára billent az 1597. évi hadműveletek mérlege.

⁹³ L. előző jegyzet; Kjátib Cselebi szerint Mahmúd pasa szivaszi beglerbéget, a boszniai katonaságot, ruméliai emíreket küldött Temesvár segítségére, Török történetírók III. 269, 271.

⁹⁴ A török sereg telelési helyeit említi a török tisz, KA AFA 1597/12/23.

⁹⁵ 11 napi ostromot említett Istvánffy 1868. 791.; hét hétre tette az ostromot Baranyai Decsi 1982. 358.; szeptembertől novemberig számította az ostromot Jačov 1997. 184.; 1 hónapos, X. 17-től XI. 17-ig tartó ostromra I. Bánlaky 1940. 264.; tíznapos X. 17-től tartó ostromra I. MTK II. 417.; X. 17-től XI. 17-ig vö. EOE 1878. IV. 15.

⁹⁶ Vö. Istvánffy 1868. 787.; a szakirodalomban Bánlaky 1940. 264.

2. Győr visszavétele, Buda és Várad ostroma (1598)

Míg az előző, 1597. hadjárat évből a szövetségesek csak relatív sikereket értek el, az 1598-as év vitathatatlanul a Keresztény Ligáé volt, jelentős sikerek születtek.⁹⁷ A hadjáratra nagy erővel készültek, ezt mutatja az 1598 januárjában készült jegyzék, amelyet a kiállítandó katonaságról készítettek. Eszerint két hadszíntérrel számoltak. Az egyik Báthori Zsigmond 1597. végi lemondásából következően Erdély volt, a fejedelemség átvétele miatt Felső-Magyarországba és Erdélybe külön katonaságot akartak küldeni. A másik a továbbra is fő hadszíntérként kezelt Alsó-Magyarország volt. Erdélybe és Felső-Magyarországba 4500 lovast és 7100 gyalogost, összesen tehát 11 600 katonát akartak felfogadni. Alsó-Magyarországon 10 500 lovassal és 25 600 gyalogossal, tehát összesen 36 100 katonával számoltak. A terv szerinti összes zsoldos 47 700 főt tett ki. Az alsó-magyarországi hadszíntérre szántak többek között 3 ezer magyar huszárt, Kollonitsch és Hohenlohe gróf 1000-1000 lovasát, 1000 vallon és németalföldi lovast, 500 küraszírt. A gyalogságot illetően többek között Mörsperg és Sulz 4-4 ezer fős regimentjét, 3-3 ezer fős vallon, alsó-ausztriai és hajdú ezredeket, Pezzen 1500 fős (öt zászlóaljra tagolódó) csapatát említhetjük.⁹⁸

A legjelentősebb fegyvertényre, Győr visszavételére még kora tavasszal, a főszereg támadása előtt került sor. A Győr elleni rajtaütésszerű, petárdás akció ötlete állítólag Bastától származott, aki ezt megbeszélte Schwarzenberggel.⁹⁹ A kidolgozott tervet az 1598 januárjában tartott prágai tanácskozáson tárta Rudolf császár és király elé Schwarzenberg és Pálffy. A haditanácson részt vett Miksa főherceg is. A császár elfogadta Győr visszafoglalásának tervét. Engedélyt adott arra, hogy először válogatott csapatokkal Schwarzenberg és Pálffy intézzen rajtaütésszerű támadást a vár ellen, s petárda alkalmazásával próbálják meg azt visszafoglalni. Ha ez nem sikerülne, újra módszeres ostromot kell megkísérelni Győr ellen.¹⁰⁰ A vállalkozás fővezére Schwarzenberg volt, de Pálffy vele egyenrangú szerepet kapott az akcióban.¹⁰¹

⁹⁷ Az 1598. évi magyarországi hadjáratra, Győr visszavételére utalásszerűen, július végétől novemberig részletesen HHStA Hungarica Fasc. 54r–76r; a szakirodalomban Rónai-Horváth 1897. II. 139–141.; Bánlaky 1940. 265–281.; Magyarország hadtörténete I. 222–223. (Marosi Endre) Magyarország története III/1. 684. (Sinkovics István)

⁹⁸ Az összeírásra vö. HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 21. fol. 28r–30r.

⁹⁹ Vö. Veress D. 1993. 90.

¹⁰⁰ Istvánffy 1868. 795–796.; Veress D. 1993. 90.

¹⁰¹ Győr visszafoglalására HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 23. fol. 147r–150v; HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 25. fol. 86r–88r; HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 22. fol. 96r–97v; HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 24. fol. 98.; Pálffy tudósítása, Hatvani 1859. III. 192–194. (349. sz.); Istvánffy 1868. 796–798.; Illésházy 1863. 46–47.; Baranyai Decsi 1982. 372–381.; Isolano, Benda, HK 1983. 665.; Ortelius 1603. 386–391.; Jedlicska 1987. 647–648. (983/b. sz.); Török történetirók III. 143–144. (Pecsevi), 272–273 (Kjátib Cselebi); a szakirodalomban Kozics, HK 1891. 696–701.; Rónai Horváth

A két vezér gondos előkészítő munkát végzett, alapos felderítést végeztek a győri várral, annak őrségével kapcsolatban. Miután a kora tavaszi áradás elvonult, s járhatóvá váltak az utak, Schwarzenberg válogatott csapatokat gyűjtött össze Komáromba, ahonnan az akciót elindították. Ide jöttek Pálffy Esztergomból jövő csapatai is, továbbá a Bécsből a Dunán át Sprinzenstein felügyelete alatt hajóval érkező ostromszerek, felszerelés is. A kapu berobbantására szolgáló petárdát a bécsi hadszertárban La Marche hadmérnök tervei alapján Sprinzenstein együttműködésével készítették el.¹⁰² A csapatok létszáma egyes források szerint ötezer, más források szerint pedig négyezer fő körül volt.¹⁰³ A seregben 900-900 vallon és francia gyalogos, ezer német lovas, 700 vallon lovas, továbbá 1-1 ezer magyar gyalogos és lovas volt. A csapatok március 27-én Komáromnál átkeltek a Dunán. Megtudták egy Győr 1597-es ostrománál elfogott, s váltságdíját gyűjtögető magyar fogolytól, hogy a vár török őrsége nem számít támadásra, s 200 janicsár éppen Budára ment zsoldjáért. Győr előző évi sikeres védelme elbizakodottá tette az őrséget. Ezt tanúsítja, hogy a kapuit nem zárták, a felvonóhidat nem húzták fel, s az őrszolgálatot sem látták el megfelelően. A várőrség egyes csapatai gyakran nem tartózkodtak a várban.¹⁰⁴ Az elbizakodottságot jelzi a híres történet, amely szerint akkor lesz Győr ismét a keresztényeké, amikor a tornyon a kakas megszólal.¹⁰⁵ Győr beglerbége, Mahmúd pasa hasonló gondokkal küzdött, mint az előző évben.¹⁰⁶ Bár Szaturdzsi Mehmed szerdár az előző év novemberében Győrbe küldött kétszáz janicsárt, az őrség létszáma a váratlan támadás idején csak kétezer fő körül lehetett.¹⁰⁷ Győr elszigetelt helyzete miatt egyre nehezebb volt a várőrség élelmezése és fizetése.¹⁰⁸ Ez bizonyos fokig magyarázza a győri helyőrség fegyelmetlenségét, amelyben élen járt Jahja janicsár aga.

1897. II. 139–140., Bánlaky 1940. 265–270.; Lengyel, HK 1959. 217–219.; Veress D. 1993. 89–96.; Jačov 1997. 187–188.

¹⁰² Pálffy 1999. 221.

¹⁰³ 5150 fő Istvánffy 1868. 796.; 4150 főre Baranyai Decsi 1982. 373.; 4500 főre Sepsi Laczkó, In: ETA III. 33.; négyezerre Illésházy 1863. 46.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 665.; a szakirodalomban 5150 főre Bánlaky 1940. 266.; Veress D. 1993. 91.; négyezer főre Magyarország története III/1. 672. (Sinkovics István); tízezerre Jačov 1997. 187.

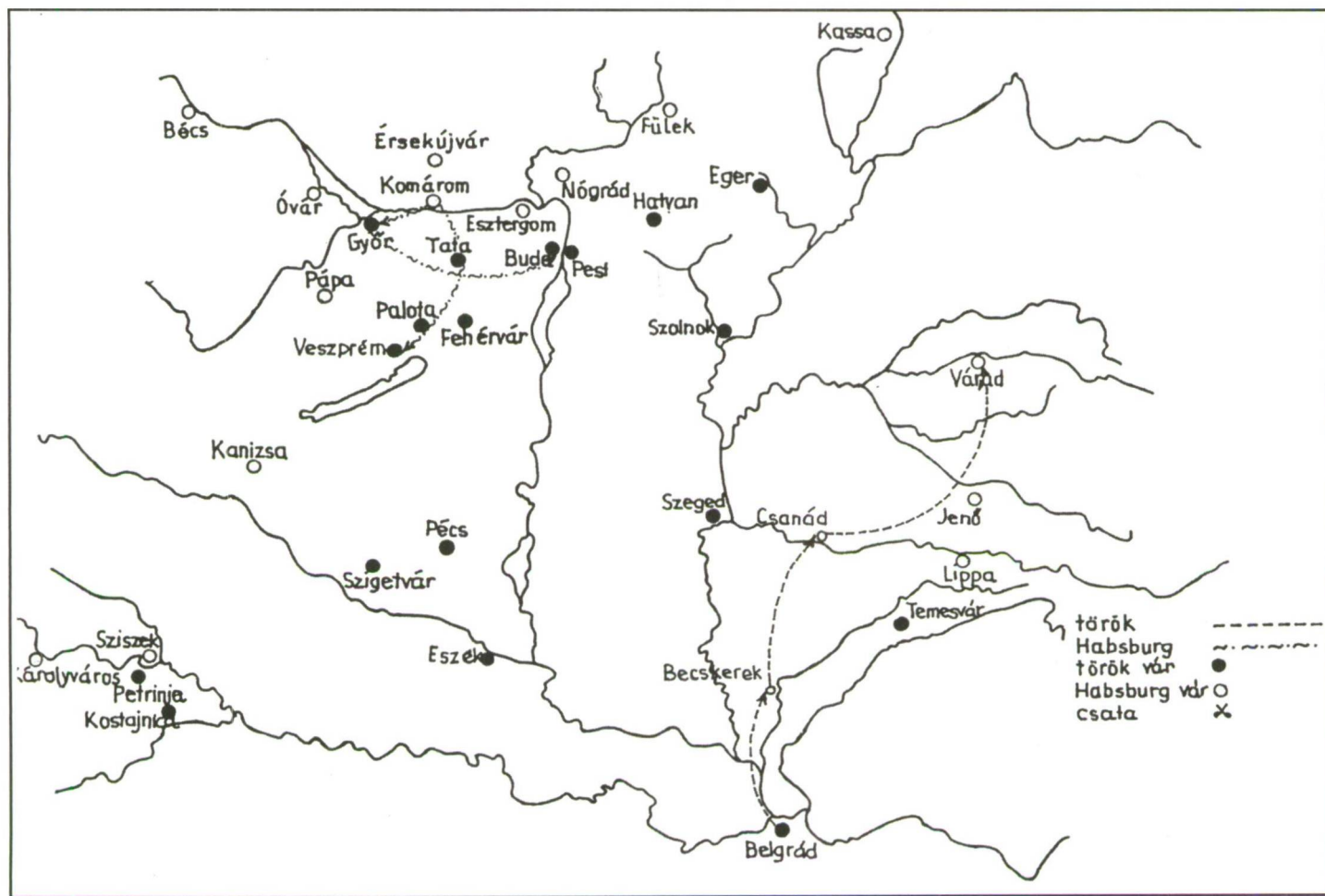
¹⁰⁴ Az örök mulasztásaira Török történetírók III. 142–143. (Pecsevi), 271–272. (Kjátib Cselebi)

¹⁰⁵ E történetre vö. Istvánffy 1868. 796.

¹⁰⁶ Mahmúd győri beglerbégre, Török történetírók III. 142. (Pecsevi), 271. (Kjátib Cselebi); Ali pasaként említi Istvánffy 1868. 797–798.; Arszlán pasaként Baranyai Decsi 1982. 379.; Alit várpáncsnoknak (dizdár) nevezi Veress D. 1993. 93–94.

¹⁰⁷ Szaturdzsi 200 janicsárjára I. KA AFA 1597/12/23; 2 ezres győri őrségre Illésházy 1863. 46.; 1900 főre Istvánffy 1868. 798.; 2500 főre tette IV. 3-i levelében Pálffy, vö. Jedlicska 1897. 650. (985. sz.)

¹⁰⁸ Az élelmiszeres szekerek elfogására vö. Török történetírók III. 272. (Kjátib Cselebi)

10. sz. térkép Az 1598. évi hadjárat

A Győr elleni akció a tataihoz hasonlóan pontos „forgatókönyvet” követett. Schwarzenberg írásban is közölte az egyes csapatok vonulási rendjét, majd május 28-án az egyes parancsnokokat összehívta, s pontosan meghatározta csapataik helyét és szerepét a vonulási rendben és a támadásban. Eszerint Vauvecourt (Babakurt), a francia ezred alezredese válogatott 100 emberével haladt az elővédben, s az ő feladata volt a két petárda felrobbantása és a Fehérvári-kapun át való betörés, majd őt kellett követni Oberbruck (Obernbruck) vallon alezredesnek négy zászlóaljjal (két francia és két vallon) és előre kellett nyomulniuk a jobb kéz felé levő térig. Ezután újabb két francia és két vallon zászlóaljnak kellett behatolni és jobbra fordulva elfoglalni a piacteret, illetőleg a Bécsi-kapu irányába előre törni. Az utánuk következő magyar gyalogos csapatoknak jobb és bal felé kellett előretörniük a bástyákig, s elfoglalni a Magyar- és a Császárbástyát (Szentdombi) valamint a Fehérvári-kaput. A magyarokat, az Eörsi Péter vezette esztergomi gyalogos hajdúkat követte Don Lopez spanyol csapata, amelynek az volt a feladata, hogy a magyarokkal együttműködjön és segítse őket akciójukban. Ezután Strasoldo német csapatának kellett benyomulni, s a Bécsi-kapu felé támadni. Utánuk maga Schwarzenberg következett a többi francia, vallon és német csapatokkal, s a piactér felé kellett nyomulnia. E fő hadoszlopot követte Monsour de Hoin csapatával, s neki is a piactérig kellett behatolni. Végül pedig Verlein lovasai zárták a várba betörő csapatok sorát, akiknek a vár északi részén levő falakig és a Vízi-kapuig kellett előrehaladnia. A haditerv szerint Pálffynak három csapat lovassággal, huszáraival és más hadinéppel a váron kívül, a mezőn kellett őrködni.¹⁰⁹

A csapatok március 28-án már Győr közelében, a németi völgyben tartózkodtak, ahonnan csak késő délután, 5 óra táján indultak tovább. A sereg éjjel körül vagy inkább valamivel később, hajnali 2 órakor ért a vár közelébe.¹¹⁰ Szerencséjükre felhőssé vált az ég, így nem vették észre közeledésüket az őrk. A menet élén haladó, Vauvecourt vallon századába osztottak be öt, törökül jól beszélő magyar huszárt. Utóbbiak feladata az volt, hogy megmagyarázva a petárdákat szállító két szekér és a kíséző csapat közeledését a várhoz, elhitessék a kapuőrséggel, hogy Pécsről hoztak élelmet a várba, és az üldözők elől menekülve akarják szekereiket a Fehérvári-kapuhoz tolni.¹¹¹ Míg a beszélgetés folyt, a Fehérvári-kapu előtti vizesárok hídjának ellenlejtőjén levő rácsos kapura

¹⁰⁹ A haditervre, hadirendre vö. Schwarzenberg jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 22. fol. 96r–97v; HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 23. fol. 147r–148r; Ortelius 1603. 387–388.; Baranyai Decsi 1982. 374–376.; Istvánffy 1868. 796–797.; Veress D. 1993. 93.

¹¹⁰ A vonulásra és útvonalra vö. HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 23. fol. 148v; HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 25. fol. 86v–87r; éjjel előtt 1 órával, Istvánffy 1868. 797.; éjjeli 2 órára Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 193.; Baranyai Decsi 1982. 377.; 3 órára Ortelius 1603. 389.; 3–4 óra között Illésházy 1863. 46.; Sepsi Laczkó, In: ETA III. 33.

¹¹¹ A kapuőrség megtévesztésére Török történetírók III. 143. (Pecsevi); másként Baranyai Decsi 1982. 378.

Vauvecourt és La Marche villámgyorsan felszerelték a kisebbik petárdát, de ez nem robbant fel. Szerencsájukra erre nem is volt szükség, mert a kapu nem volt zárva, s a felvonóhíd is le volt engedve. Így Cawiasch a kerekre szerelt nagyobbik petárdát gyorsan végigtolta a hídon a belső nagy kapuig, felszerelte arra, s La Marche meggyújtotta azt. A manővert a kapuőrség próbálta akadályozni, néhány vallon katonát le is terítették. A nagy petárda azonban hatalmas dörejjel felrobbant, szétvetette a Fehérvárkaput.¹¹² Ekkor a haditerv szerinti sorrendben a felvonóhídon át benyomultak a csapatok a várba, elfoglalták a bástyákat és a piacteret. A nagy zajra álmából felriadt török őrseget váratlanul érte a támadás. Ennek ellenére – ahogy azt Schwarzenberg március 30-án írt rövid jelentésében ki is emelte – erősen ellenállt, szívósan védekezett.¹¹³ A piactéren Vauvecourt és Oberbruck katonái ütköztek ellenállásba, s a Szentdombi-bástyánál küzdő Lopez, Strasoldo és Eörsi csapatai is veszteségeket szenvedtek. Maga a pasa is hőiesen küzdött 300 katonájával a bástya közelében s állítólag 700 hajdút és 300 vallont meg is futamított.¹¹⁴ A küzdelem kiegyenlített volt, sőt egyes keresztény csapatokat egészen a Fehérvár-kapuig, sőt azon kívülre is visszavetettek. Thököly Sebestyén tanácsára Schwarzenberg parancsot küldött a mezőn várakozó Pálffy-nak, hogy ezer huszárával és a két német lovasszázaddal avatkozzon be a küzdelembe, hatoljon be ő is a várba. A huszárok vonakodtak teljesíteni a parancsot, s gyalogosan harcolni, ezért Pálffy maga is leszállt lováról, hogy példát mutasson. Ekkor a huszárok vezérüket követve benyomultak a várba. A tartalék rohama döntőnek bizonyult, további küzdelemben megtörte a makacs ellenállást. A Szentdombi- (Jakusics-) bástyába visszavonuló és itt szívósan küzdő törökök felrobbantották a lőport, ami mindkét félnek nagy veszteségeket okozott. A robbanás áldozata lett 50 katonájával Lopez spanyol kapitány is.¹¹⁵ A védők egy része, kb. 300 fő Omer ágával a belső várba húzódott vissza, s csak akkor kapituláltak, amikor a bástyák ágyúival lőni kezdték őket. Március 29-e hajnalára a mindössze kétszeres túlerőben levő keresztény sereg kezére került a Szinán nagyvezír által közel két hónapig ostromolt győri vár. A török halottak számát 1400-1700 főre becsülték, a foglyok számát 300-500 főre.¹¹⁶ Az elesettek között volt a toronynál elesett pasa is, akinek fejét kitűzték a Magyar-bástyára.¹¹⁷ A támadó királyi csapatok vesztesé-

¹¹² A petárda felrobbantására HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 22. fol. 98.; HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 23. fol. 149r; Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 193.; Istvánffy 1868. 797.; Baranyai Decsi 1982. 374-375, 378.; Kozics, HK 1891. 697, 699.; Veress D. 1993. 92-93.

¹¹³ Schwarzenberg III. 30-i Mátyás főherceghez írt jelentésére Hatvani 1859. III. 91. (304. sz.)

¹¹⁴ HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 24. fol. 98.

¹¹⁵ Vö. előző jegyzet

¹¹⁶ 1400 halottra, 300 fogolyra vö. HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 24. fol. 98.v; 1400 halottra, 500 fogolyra Istvánffy 1868. 798.; 1600 halottra, 200 fogolyra Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 194.; 1700 halottra, 300 fogoly nőre és gyermeke Jedlicska 1897. 648.

¹¹⁷ L. Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 194.

gét a sebesültekkel együtt 400–700 főre tették.¹¹⁸ Gazdag zsákmány került a győztesek kezére: különféle nagyságú ágyúk és egyéb fegyverek, lőszer, lovak, pénz és élelmiszer.¹¹⁹ Győr visszafoglalásával a Bécset közvetlenül fenyegető támadás veszélye lényegében megszűnt. Győr visszavételének nagy visszhangja volt. A petárdás támadást vezető és Győr visszavételének híret Prágába vivő Vauvecourt pénzjutalomban részesült. A vállalkozás fővezére, Schwarzenberg aratta le a babért; grófi címet, nagy összegű jutalmat (100 ezer aranyat) és birtokot kapott. Pálffy Miklós csak az ausztriai rendek által neki ajándékozott serleget fogadta el, más jutalmat nem, hiszen hazájáért harcolt.¹²⁰ A győri vár elfoglalása során keletkezett károkat – elsősorban a felrobbantott Szentdombi-bástyát – kijavították a francia La Marche irányításával.¹²¹ Győr védelmét főkapitányi címmel a győri főkapitányság helyébe felállított magyaróvári-sárvári végvidéki főkapitányság vezetőjére, Hagerre bízta.

Győr elestének kétségtelenül kedvező lélektani hatása volt, de a hadjárat csak a csapatok lassú gyülekezése után folytatódhatott. A sereg élére főhadparancsnokként ezúttal másik testvérét, az 1594-ben már fővezérséget ellátó Mátyást nevezte ki Rudolf császár. Miksát erdélyi helytartónak szánta, s a tartomány átvételére küldte, helyetteséül és a tüzérség parancsnokának Bastát nevezte ki. Az egyelőre távollevő Mátyás főherceg helyett a csapatok tényleges vezetője a főtábornesteri rangban kinevezett Adolf Schwarzenberg győri főkapitány lett.¹²² Schwarzenberg július 25-én érkezett Komáromba és a rendelkezésére álló erőkkel támadást indított július végén, s az 1593–94-ben török kézre került, Balatontól északra levő várakat akarta elfoglalni. Schwarzenberg hadjárata július 30-án indult Komáromból, s 12-én már vissza is vonult Pápához.¹²³ A seregben Illésházy szerint 14 ezer német gyalogos, s lovas volt, valamint a Pálffy vezette vármegyei hadak. Schwarzenberg augusztus 2-i jelentésében négy német gyalogezredet, 5–5 zászlóalj vallon és francia gyalogost, háromezer lovast, 1400 huszárt és 1000

¹¹⁸ 700 halottra vagy sebesültre vö. HHStA Hungarica Fasc. 133. No. 24. fol. 98v; HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 23. fol. 150r; vö. még Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 194., sebesültekkel együtt 600, vö. Illésházy 1863 47.; több mint 500, Istvánffy 1868. 798.; 400 főre Jedlicska 1897. 648. (983/b).

¹¹⁹ A várban talált ágyúk és muníció részletes összeírására vö. HHStA Hungarica Fasc. 133. fol. 104r–106v; 500 ágyúra Baranyai Decsi 1982. 381.; 185–187 ágyúra Sepsi Laczkó, In: ETA III. 33–34.; 178 ágyúra Istvánffy 1868. 796.; 188-at említ Bánlaky 1940. 269.; 24 nagy és 105 bronzágyút Jačov 1997. 188.; 98 ágyúra Veress D. 1993. 95.

¹²⁰ A jutalmazásokra Jedlicska 1897. 648–649.; Istvánffy 1868. 798–799.; Illésházy 1863. 47.; a szakirodalomban Lengyel, HK 1959. 219–221.; Jačov 1997. 188.

¹²¹ Veress D. 1993. 96.

¹²² A kinevezésekre vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 54v; Isolano, in: Benda, HK 1983. 665.; Ortelius 1603. 404.

¹²³ Vö. összefoglalóan erre Kurze oder summarische Beschreibung, HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 109r–112v; HHStA Hungarica Fasc. 133. fol. 100r–103r; HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 55r–60r.

Kollonitsch-lovast, 700 vallont és 18 ágyút említett.¹²⁴ A sereg első célpontja Tata volt, amelyet 250 fős őrség védett. Schwarzenberg július 30-án kelt át csapataival a komáromi hídon és előre küldte Ferdinand Samariát 600 huszárral, hogy előkészítse az utat a sereg számára. Másnap, korán indult el a sereg, s délután 5 óra körül jelent meg a tatai vár alatt. A vár egyik oldalánál már e napon ostromsáncokat készítettetett, amelyet a védők lövetéssel próbáltak akadályozni. Schwarzenberg ekkor a másik oldalon próbálkozott sáncok felállításával, ahova tíz ágyút állított. Másnap, augusztus 1-jén kora reggel megkezdte a vár lövetését 14 ágyúval. Este hat óráig folyt az ágyúzás, ekkorra rohamra alkalmas réseket ütöttek a tatai tónál levő Ferrando-bástyán. A rohamot Mörsperg négy vallon zászlóaljjal indította, amelyet először a törökök visszavertek. Az újabb lövés után elrendelt roham már sikeresnek bizonyult, bevették a külső várat. A megtizedelt őrségből mintegy száz fő a toronyba vagy belső várba szorult, amelyet augusztus 2-án szintén elfoglaltak az ostromlók és a védőket néhány kivétellel levágták. A vár elfoglalása során 30-40 embert vesztett Schwarzenberg és néhányan megsebesültek. Az elfoglalt várban negyven kisebb-nagyobb ágyút és sok muníciót találtak.¹²⁵ A romossá vált tatai várat kijavították, s őrséget hagytak benne. A császári sereg másnap, augusztus 3-án folytatta útját Gesztes és Vitány irányába.¹²⁶ Előbb augusztus 3-án az elhagyott Gesztes került Schwarzenberg kezére, amelyben 7 ágyút, s egyéb fegyvereket is találtak. A birtokba is vett várban 75 hajdút hagytak őrségül. Másnap, 4-én a sereg a Bakonyon vonult keresztül, s egy tó mellett táborozott le. Augusztus 5-én a Székesfehérvártól két mérföldre levő Csókakő kis vára közelében ütött Schwarzenberg táborn. Másnap, augusztus 6-án Csókakő ellen Pálffy küldte csapatokkal, aki lövette az erősséget, majd lerombolta. A 7-én tovább vonuló sereg Szentgyörgy falunál táborozott, majd 8-án Palotához érkezett. Schwarzenberg ostromsáncokat készítettetett, és egyik oldalról hat, a másik oldalról három ágyúval lőtte a várat. Az ellenállás nagyon rövid ideig tartott, bár az őrség lőtte az ostromlókat, de az ágyúk felállítása és néhány lövés után tárgyalni kezdett a feladásról. Az elfoglalt várban 14 ágyút, s puskaport is találtak. Palota őrségéül Sulz ezredéből száz német gyalogost, Pálffy hadából száz hajdút, valamint negyven lovast rendeltek. A 9-én tovább vonuló sereg délben ért Veszprémhez, amelyet az

¹²⁴ A létszámról vö. Illésházy 1863. 49.; Schwarzenberg 1598. VIII. 2-i tatai jelentése HHStA Turcica K 81. fol. 2r; e jelentésre vö. még HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 95r; e létszámadatokra vö. még HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 55v.

¹²⁵ Tata ostromára elsősorban Schwarzenberg említett VIII. 2-i tatai jelentése HHStA Turcica K 81. fol. 2r–3v; HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 95r–97r; vö. még HHStA Hungarica Fasc. 133. fol. 100r–101v; HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 55r–56r; HHStA Hungarica Fasc. 132. 110r–111r; e jelentések alapján Tata megvétele, HK 1888. 490–492.; Ortelius 1603. 404–405.; vö. még Tata ostromára Illésházy 1863. 49.; Sepsi Laczkó, in: ETA III. 35.; Lévai, DH 1993. 8.; Bánlaky 1940. 270–271.; Tóth 1998. 34–35.; tévesen VIII. 3-ra tette Tata elestét, 2 ezerre a török védőket Jačov, 1997. 200.

¹²⁶ Azt, hogy másnap e várak felé indulnak, említi Schwarzenberg jelentésében, HHStA Turcica K 81. fol. 3v; HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 98r.

ellenséges csapatok közeledésének hírére őrsége üresen hagyott. Pálffy három ágyút, s lőport talált a veszprémi várban. Veszprémben Maróti Mihály főkapitány vezetése alatt 150 huszárt és ugyannyi hajdút hagytak Pálffy hadából. Másnap, 10-én estefelé Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány 500 lovassal és 250 gyalogossal csatlakozott a sereghez. Néhány huszárját Tihany és Vázsony váraihoz küldte, amelyeket az őrség hasonlóképpen elhagyott. A sereg 11-én már a Bakonyon keresztül vissza indult, s 12-én Pápához, majd 17-én Győrhöz érkezett.¹²⁷ Schwarzenberg és Pálffy nyári, tíznapos „villámhadjárata” rendkívül eredményes volt még ha csak kisebb várak megszerzését is eredményezte.¹²⁸ Egy összefoglaló jelentésben az említett öt vár: Tata, Gesztes, Csóka-kő, Palota és Veszprém elfoglalása szerepel.¹²⁹ A gyülekező főszereg számára mintegy kijelölték az útvonalat, amely Esztergomon keresztül Buda felé mutatott.

A jó kezdetet azonban nem követte sikeres folytatás, holott az Erdélyre koncentrált és a főszereget Erdély ellen bevető oszmán hadvezetés egyenesen a Habsburg-hadvezetés kezére játszott. Miután a bakonyi várakat augusztus elején elfoglalták, s őrségeket helyeztek beléjük, a szövetséges tábor hosszan időzött a Csallóközben.¹³⁰ A főszereg Buda elleni támadása megkezdésének több akadálya is volt. Egyrészt az élelmezés akadózott, másrészt az esőzések miatt szinte járhatatlannokká váltak az utak.¹³¹ Ráadásul a főszereg aránylag kis létszáma miatt a még érkező csapatokat is be kellett várni.¹³² Így csak szeptember 22-én indultak Esztergomhoz a császári-királyi csapatok, majd onnan tovább nyomultak Buda ostromára. Az ellenség megtévesztése céljából nem keltek át a Dunán, hanem Hatvan elleni támadást színelve Vác felé vonultak, ahova 28-án érkeztek, majd szeptember végén már Szentendrénél táboroztak.¹³³ A hadrendben vonuló sereg élén előhadként a Pálffy vezette ötezer főre tett magyar lovasság haladt, ezt követte Nádasdy ezer magyar és Stadnicki ezer kozák lovassal. A harmadik harcrendben 5-6 ezer főre tehető német, francia és vallon katonaság volt. A sereg végén a 25 ezer főre becsült német gyalogezredek haladtak Roswurm, Gall, Althan, Preiner, Pezzen, Mörsperg vezetése alatt. Az Eggenberg irányította tüzérség 140 ágyúval rendelkezett.¹³⁴

¹²⁷ A nyári „villámhadjárata” legrészletesebben és a fenti dátumokkal vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 55r–61r; Csókakő 5-i, Palota 6-i és Veszprém 8-i elfoglalását említette HHStA Hungarica Fasc. 133. fol. 100r–103v; vö. még a hadjárata Ortelius 1603. 405.; Illésházy 1863. 49.; Istvánffy 1868. 809.

¹²⁸ Összefoglalóan Bánlaky 1940. 270–272.; Veress D. 1983. 147.; Tóth 1998. 35.

¹²⁹ HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 109r.

¹³⁰ A táborozás eseményeire vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 60r–64v.

¹³¹ Az egy hónapos csallóközi táborozás okaira vö. Istvánffy 1868. 809.

¹³² Újabb csapatok Győrbe érkezésére utal Isolano, in: Benda, HK 1983. 665.

¹³³ A sereg útvonalára vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 65r–v; Istvánffy 1868. 810.

¹³⁴ L. Istvánffy 1868. 810.; Sugár 1979. 135.

A Buda ellen vonuló keresztény sereg létszámát a török segélykérő követek erős túlzással nyolcvanezer főnek mondták. A sereg összlétszáma más források alapján 30 ezer fő körüli lehetett.¹³⁵ A budai vár védelmében legalább négy, esetleg öt beglerbég is részt vett. Mikhalidzslü Ahmed budai pasán kívül jelen volt Szinán merási beglerbég, Tirjáki Haszán boszniai beglerbég, Szemender pasa korábbi pápai beglerbég, s esetleg a karamániai beglerbég is.¹³⁶ A merási és karamániai beglerbégek Belgrádból érkeztek csapataikkal Buda védelmére.¹³⁷ Buda őrségét 3-7 ezer főre tették, ezen belül 500-1000 főre becsülték a janicsárok létszámát.¹³⁸ A négy beglerbég jelenléte alapján a 6-7 ezres létszám tűnik reálisnak.

A szövetséges csapatok október 3-án értek Óbudához. Buda ostromát október 3-tól számíthatjuk november 2-ig, azaz kb. egy hónapig tartott.¹³⁹ Október 4-én felállították a táborot, s előre nyomultak a külvárosig. Mörsperg ezredes sikeresen csatározott a janicsárokkal. Október 5-én a védők erős kitörést hajtottak végre, de támadásukat visszaverték, sőt a hátsó elővárost, amelyet Thurzó György „czigán város”-nak nevezett, Illésházy pedig „Basa városának” is elhagyta az ellenség.¹⁴⁰ Még ugyanezen a napon a Vízivárost is lőtték, sőt a felsőváros kapuja ellen és egy másik kapu ellen is petárdát vetettek be, de kevés sikerrel jártak, a Győrnél eredménnyel tevékenykedő La Marche mérnök is megsebesült.¹⁴¹ A Víziváros falait lőtték is, de Thurzó szerint azon „elég kicsin törés vagyon, ki miatt még csak egyszer sem ustromolhatták meg.”¹⁴² Október 9-én érkezett meg a budai táborba a fővezér, Mátyás főherceg testőrcsapataival. A várme-

¹³⁵ Túlzással 80 ezerre Török történetírók III. 147. (Pecsevi), 278. (Kjátib Cselebi); 39 ezerre Istvánffy 1868. 810.; 30 ezer főre Sepsi Laczkó, In: ETA III. 35.; 30 ezerre Jačov 1997. 200.; 34-35 ezerre Sugár 1979. 135.

¹³⁶ Török történetírók III. 284-285. (Kjátib Cselebi); 4 beglerbégre (budai, boszniai, karamániai, volt pápai) Illésházy 1863. 53.; 4 basára egy X. 14-i híradás, Hatvani 1859. III. 98. (307. sz.)

¹³⁷ Vö. Török történetírók III. 274. (Kjátib Cselebi)

¹³⁸ 7 ezerre HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 66r; 6 ezerre X. 13-i jelentés, Hatvani 1859. III. 97. (307. sz.); Ortelius 1603. 420.; Bánlaky 1940. 272.; 3 ezerre vö. Sugár 1979. 135.

¹³⁹ Buda ostromára vö. részletes jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 676-76r; X. 11-i jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 94r-95r; X. 21-i jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 38r-39r; X. 27-i jelentés, HHStA Turcica K 81. fol. 19r-20r; Ortelius 1603. 420-425.; Helius Arnoldus, in: Reusner 1770. 297-300.; Istvánffy 1868. 810-813.; Illésházy 1863. 53-54.; Török történetírók III. 284-285. (Kjátib Cselebi); Isolano, Benda, HK 1983. 666-667.; Sepsi Laczkó, In: ETA III. 35-36.; Rónai Horváth 1897. II. 140-141.; Bánlaky 1940. 272-274.; Sugár 1979. 135-140.; Jačov 1997. 200-201.

¹⁴⁰ A „Zigerin Vorstatt” elfoglalására HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 68r-v; Istvánffy 1868. 811.; „czigán-városra” Thurzó-levelei I. 253. (CCLXV. sz.); Basa városra Illésházy 1863. 53.

¹⁴¹ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 68v.

¹⁴² Thurzó-levelei I. 251. (CCLXIII. sz.-X. 8-i levele)

gyei csapatok ugyanakkor igen lassan gyülekeztek.¹⁴³ A haditanácsban kialakított terv szerint előbb erős tűzérsegi tűz alá veszik a falakat, majd pedig rohamot indítanak. A városba benyomulva a törököket a Duna és a Várhegy közé próbálják beszorítani, a Pestre vezető hajóhidat elfoglalni.¹⁴⁴ A haditervnek megfelelően Mátyás főherceg hajnaltól három oldalról 25 ágyúval lövette a Víziváros falait, majd a sáncokba rendelt csapatok támadásba lendültek. Három részre tagolódtak a támadók. Az első részen Mörsperg ezrede támadott, középen Rusworm egész ezredével, valamint Sulz gróf, Frenenberg alezredes 500 fővel, Galli alezredes és Adolf Althan báró szintén 500 fővel. A harmadik egységet Gall alezredes csapata, Oberbruck alezredes vallonjai és Pezzen 800 hajdúja jelentette.¹⁴⁵ E 6 ezer ember vett részt a Víziváros ellen október 10-én délután 3 órakor indított rohamban. Török forrás szerint az „ostrom hetedik napján hajnaltól egész napnyugtáig tartó rendkívüli véres harc és öldöklés” volt.¹⁴⁶ A balszáron támadó csapatok az északnyugati bástyát rohamozták meg. A török védők ágyúzása nagy veszteségeket okozott a támadóknak, különösen a vallon és francia gyalogosoknak. Gall és Pezzen ezredeit is sikerült visszaverniük a bástyáról a törököknek, de ekkor Pálffy 600 gyalogosa segítségükre érkezett. A magyarok után a németek is betörték a hátráló törökök nyomában a városba. A menekülő törökök egy részét, körülbelül négyszáz főt a Mörsperg és a Gall ezred katonái bekerítettek és elvágták visszavonulásuk útját. A merási beglerbég és Szemender pasa vezette e katonákat, akik bevették magukat egy mecsetbe, de hiába védekeztek itt, végül levágták őket. Más török katonák a hajóhíd felé vették útjukat, s azon keresztül Pestre próbáltak menekülni. Ezeket Pezzen és Pálffy gyalogosai üldözték. Segítségükre janicsárok siettek, így sikerült átjutniuk Pestre. A törökök egy harmadik része a várba menekült.¹⁴⁷ A „nagy város”-nak vagy „alsó város”-nak („undter Stadt”) is nevezett Víziváros október 10-i bevétele mindkét fél részéről nagy veszteségeket követelt. A támadó keresztény seregnek több mint háromszáz halottja és sok sebesültje volt, míg a török védőseregből 1500–3000 fő esett el.¹⁴⁸ A tisztikart illetően is a vereséget szenvedő török veszteségei voltak nagyobbak.

¹⁴³ A főherceg X. 9-i megérkezésére vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 69v–70r; Thurzó-levelei I. 252. (CCLXIV. sz.–október 9-i levél); X. 14-i híradás, Hatvani 1859. III. 98.

¹⁴⁴ A haditanács tervére vö. Sugár 1979. 136.

¹⁴⁵ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 70r–v; megfordított sorrendben a rohamozó egységekre vö. HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 94r.

¹⁴⁶ Török történetírók III. 284. (Kjátib Cselebi); az ostrom 8-i napjára tette az „alsó város” elfoglalását Isolano, Benda, HK 1983. 666.

¹⁴⁷ A Víziváros X. 10-i bevételére vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 70v–71v; vö. még Istvánffy 1868. 811–812.; Illésházy 1863. 53.; Török történetírók III. 284–285. (Kjátib Cselebi); X. 14-i híradás, Hatvani 1859. 98. (307. sz.); X. 9-re tehető HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 94r–95v; Thurzó-levelei I. 253. (CCLXV. sz.); Jačov 1997. 201.; Bánlaky 1940. 273.; Sugár 1979. 136–137.

¹⁴⁸ 300 gyalogos, néhány tiszt elestére vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 71v; HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 95r; 1500 fős török veszteségre, Ortelius 1603. 421.; Istvánffy 1868. 812.; kétezerre

A keresztény seregből csak kisebb rangú vallon és francia tisztak lelték halálukat, ugyanakkor török részen Szinán merási beglerbég és Szemender volt pápai beglerbég, öt szandzsákbég, 19 alajbég is elesett.¹⁴⁹ A győztes csapatok kezére került többek között negyven ágyú. A Víziváros elfoglalásának következményeként másnap, október 11-én este a fából készült Gellért-hegyi erődöt felgyújtotta 300 fős török őrsége és a várba szökött. Pálffy birtokba vette az itt talált ágyúkat és magyar gyalogsággal szállta meg a helyet.¹⁵⁰ Október 12-től megkezdődött a budai vár módszeres ostroma. Néhány nap eltelte után, október 14-től három felől is ágyúztatták a várat és a felső várost (Ober Statt) negyven ágyúval.¹⁵¹ A déli oldalról húsz ágyúval lőtték a falakat, északról, a Szombati-kapu felől tíz ágyúval, s a Vízivárosból is tíz ágyúval. A megszállt Gellért-hegyi erődben talált ágyúkkal is lövették a várat. A török időnként sikeres kitorésekkel is próbálkozott. A Víziváros felől támadó ágyúk elfoglalására tettek kísérletet, s Oberbruck csapatait már viaszorították, de segítséget kapott, így visszaverték a támadást.¹⁵² Az ágyúzással igen megrongálták a vár falait, különösen a Szombati-kapu oldalán, s emellett aknákkal is próbálkoztak.¹⁵³ Hamarosan, október 19-től beköszöntött azonban az esős, hideg időjárás, ami akadályozta mind a tüzérség, mind pedig az aknászok tevékenységét.¹⁵⁴ Buda ostroma mellett a túlsó oldalon fekvő pesti erőd bevételével is próbálkoztak. Október 24-én két petárdával kétezer gyalogos, kétszáz lovas rohamozta meg a várat, de a pesti török őrség visszaverte őket. Október 25-én az általános roham is kudarccal végződött, száznál is többen estek el, négyszázan pedig megsebesültek.¹⁵⁵ Az utolsó nagy roham a budai vár és a felsőváros ellen október 26-án volt, de ez is sikertelenül végződött a nagy veszteségek ellenére.¹⁵⁶ Ráadásul kisebb felmentő csa-

HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 71v; HHStA Hungarica Hungarica Fasc. 131. fol. 95r; 3 ezerre Szamosközy 1880. IV. 83.; több mint 3 ezerre Thurzó-levelei I. 253. (CCLXV. sz.– X. 10-i levél)

¹⁴⁹ A keresztény tisztikar áldozataira (Rossel, Landan) HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 71v; Istvánffy 1868. 812.; a két beglerbég stb. elestére HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. 95v; HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 71v; Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 284.

¹⁵⁰ A Gellért-hegyi erőd felgyújtását X. 10-re tette Illésházy 1863. 54.; Jačov 1997. 201.; X. 11-re HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 95r; Ortelius 1603. 422.; X. 13-i és 14-i híradás, vö. Hatvani 1859. III. 97, 99. (307. sz.); X. 12-re HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 72r; Istvánffy 1868. 812.; a szakirodalomban X. 11-re Bánlaky 1940. 273.; Sugár 1979. 237.

¹⁵¹ A. 14-i támadásra X. 15-i híradás a keresztény táborból, l. Hatvani 1859. III. 100. (307. sz.)

¹⁵² Vö. Istvánffy 1868. 812.

¹⁵³ A Szombati-kapu támadására Illésházy 1863. 54.; az aknaásásra Istvánffy 1868. 812.; Török történetírók III. 285. (Kjátib Cselebi)

¹⁵⁴ Az esős időjárásra l. Istvánffy 1868. 813.; Illésházy 1863. 54.

¹⁵⁵ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 73r; 1500 gyalogos és 200 lovas Pest elleni támadására HHStA Turcica K 81. fol. 19v; X. 26-i híradás, Hatvani 1859. III. 101. (308. sz.); Ortelius 1603. 423.; tévesen Buda elleni akcióként említi Jačov 1997. 201.

patok is közeledtek Budához: Oszmán szolnoki bég csapata és egy tatár sereg. E csapatok létszámát 10-20 ezer főre becsülték.¹⁵⁷ Mivel nincs remény a budai vár elfoglalására, október 29-től megkezdődik a visszavonulás előkészítése. Ezt megnehezíti az állandó esőzés, a várórség kitörései és a pesti török erőd tüzelése. Végül november 2-án megindul visszafelé a Habsburg-sereg. Buda közel egy hónapos ostroma a Víziváros látványos bevételét leszámítva kudarcnak minősíthető. Ebben a sikertelenségben része volt a csapatok lassú gyülekezésének, a vár ebből következő kései ostromának, amelyet a mostoha időjárás legalább annyira akadályozott, mint a Budát szívéosan védő őrség.

Az 1598. évi császári hadjárat sikereit egyrészt annak köszönhetjük, hogy Buda ostromát leszámítva kora tavasszal és nyáron indította akcióit. Másrészt az is jelentős mértékben közre játszott, hogy a Porta az előző évtől eltérően a főszereget nem a magyarországi hadszíntérre küldte, hanem Erdély ellen irányította. A kora tavasszal tartott isztambuli haditanácson viták folytak a hadjárat céljáról. Az egyik, a tatár kánt képviselő Ahmed aga, Szulejmán temesvári pasa által hangoztatott nézet szerint „az erdélyi király (ti. Báthori Zsigmond – T. S. L.) a temesvári végeken lévő várakra nyújtotta ki kezét s Lippa, Jenő, Várad, Csanád várakat elfoglalta és ha most arra a vidékre hadjáratot nem vezetnek, Temesvár is elvész.” Azt is érvül hozták fel, hogy „amíg Erdélyországot fel nem dúlják, addig Oláhországot és Moldvát sem lehet megfékezni.” A másik vélemény fő képviselője, Dzserráh Mehmed másodvezír azt hangsúlyozta, hogy „Esztergom és Győr környékén van az ellenség tábora, azért annak a vidéknek az őrzése a fontos.”¹⁵⁸ Bizonyos fokú kompromisszum született, amelynek értelmében először fel-dúlják az erdélyi fejedelem országát, majd Várad ostromára kerül sor, a tatár sereg pedig portyázik, majd a telelés után a következő évben Esztergom várát fogják elfoglalni.¹⁵⁹ Ez egyértelműen az erdélyi hadjárat prioritását jelentette. Ezen az sem változtatott, hogy 1598. április elején újabb váltásra került sor a nagyvezíri posztot illetően. A szultán a seikh-ül-islám panaszára április 10-én nemcsak letette Hádím Haszánt – részint a magyarországi események elhallgatása miatt, itt leginkább Győr elvesztésére gondolhatunk – hanem a Jedikuléba is küldte, sőt április 20-án ki is végeztette. Utódja Dzserráh Mehmed másodvezír lett, akit néhány hónap múlva, a következő év elején

¹⁵⁶ Az X. 26-i rohamra a felsőváros és a vár ellen vö. HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 73v–74r; X. 27-i jelentés, Hatvani 1859. III. 102. (308. sz.); Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.; a szakirodalomban Sugár 1979. 140.; X. 24-én említi Bánlaky 1940. 274.; Jačov 1997. 201.

¹⁵⁷ Oszmán bég megérkezésére Pestre és tatárookra Török történetírók III. 285. (Kjátib Cselebi); 5 ezer törökre és 20 ezer tatárra HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 74v; 20 ezres ellenséges táborra X. 28-i jelentés, Hatvani 1859. III. 102. (308. sz.)

¹⁵⁸ Az isztambuli haditanács vitáira I. Török történetírók III. 273–274. (Kjátib Cselebi); I. még Abdülkadir hasonló értelmű híradását, idézi Ivanics 1994. 113–114.

¹⁵⁹ Abdülkadir tudósítását idézi Ivanics 1994. 113–114.

váltott fel a valide szultána által pártfogolt Ibrahim pasa.¹⁶⁰ Mindezen változások ellenére a magyarországi végek szerdárja, a Belgrádban telelő Szaturdzsi Mehmed pasa Erdély pusztítására vonatkozó szultáni fermánt kapott. Eszerint „ez évben Erdélyországba menj, egyetlen várnak ne kegyelmezz meg, hanem égesd, rombold és dúld fel és vajdájukat, az átkozott Zsigmondot engedelmességre térítsd.”¹⁶¹ Bizonytalán az is ösztönözhette Erdély megtámadását, hogy Zsigmond lemondott a fejedelemségről és átadta azt Rudolf császárnak.¹⁶² E lépés diplomáciai és külpolitikai vonatkozásairól az Erdélyi Fejedelemség Mezőkeresztes utáni belső viszonyait, kálváriáját vázoló fejezetben részletesen szólunk majd. Bizonyos az, hogy Szaturdzsi Mehmed feladatát nehezítette a megtámadott Erdély politikai instabilitása, Zsigmond fejedelem áprilisi távozása és augusztusi váratlan visszatérése.

Még az oszmán főszereg hadjáratának megkezdése előtt kisebb kudarc érte a helyi török erőket. Szulejmán temesvári beglerbég elsősorban saját vilájetje katonaságával, valamint belgrádi és szendrői csapatokkal támadást indított az előző évben erdélyi kézre került Csanád ellen. Június 19-én kezdődött az ostrom.¹⁶³ A várat 4 ágyújával lövette és próbálta bevenni. Lugosi Ferenc kapitány nem adta fel a várat, hanem segítséget kért. Király György váradi főkapitány segélyhadainak megérkezésére Szulejmán pasa felhagyott az ostrommal és a környéket pusztítva visszahúzódott Temesvárra.¹⁶⁴ Hamarosan erdélyi ellentámadás indult. Barcsai András lugosi és karánsebesi kapitány cselt vetett Szulejmán pasának, török szökevények segítségével rávette a könnyen elfoglalhatónak feltüntetett Lugos megtámadására. A temesvári beglerbég július 6-a estéjén válogatott katonasággal indult a lugosi vár alá. Ennek létszámát a források 900-2000 főre becsülték.¹⁶⁵ Barcsai ismerve az ellenség útvonalát és támadásának helyét, kelepcét készített elő. Az ellenség átkelése után a Temesen átvezető hidat leromboltatta, kétszáz gyalogost a külváros közelében, a várat támadó török csapatok hátában lesbe helyezett. A másnap, július 7-e hajnalán a várat megrohamozó Szulejmán csapatai csapdába kerültek, a várból kitörő Barcsai csapatai előlről, a kétszáz gyalogos pedig hátulról támadta őket. A kétségbeesetten védekező, majd megfutamodó törököt a Temes folyóig üldözték, ahol sokan a folyóba veszték. A július 7-i lugosi csatában a kétezres török had veszteségei jelentősek voltak. Barcsai András július 4-i levele utóiratában megemlíti, hogy „ma virradva vittunk meg.” A török veszteségekről azt említi, hogy „tizenegy óráig

¹⁶⁰ A portai változásokra CSP IX. 318. (678, 680. sz.); Lello jelentése, in: Burian 1952. 2.

¹⁶¹ A szultáni fermán szövegét közli Kjátib Cselebi, *Török történetírók* III. 275.

¹⁶² Isolano szerint Erdély átadása miatt vonult a török fővezér arra, in: Benda, HK 1983. 666.

¹⁶³ Az időpontra Baranyai Decsi 1982. 390.

¹⁶⁴ Csanád sikertelen török ostromára Istvánffy 1868. 801.; Baranyai Decsi 1982. 390-391.; Szulejmán pasa kudarcza, HK 1888. 489.; Bánlaky 1940. 277.

¹⁶⁵ 900 főre Szamosközy 1880. IV. 78.; 1300 lovasra Baranyai Decsi 1982. 392.; 1000 lovasra és 1000 gyalogosra Szulejmán pasa kudarcza, HK 1888. 489.

hoztak be harmadfél száz fejet, száz elevent (ti. foglyot – T. S. L.), de az vitézeknek még fele kergetésben vagyon.”. Barcsai azt remélte, hogy még „ötöd hatod napra is hoznak törököket.”¹⁶⁶ A lugosi kapitány számítása bevált; 481 török fejet tűztek ki a lugosi vár falaira, 250 foglyot ejtettek. A győztes Barcsai András csapatának vesztesége csekély volt.¹⁶⁷

Ilyen kedvezőtlen politikai és katonai előzmények után indult meg Szaturdzsi Mehmed hadjárata Erdély ellen. Június végén Mihály vajda még olyan bizonnal téves hírt kapott, hogy a „török császár az egész hadat ide Havasalföldre indította, és az mely pasák Bodonnál (ti. Vidinnél – T. S. L.) vadnak, azoknak is megparancsolta, hogy mind oda szállának az Duna mellett.” A havasalföldi vajda ennek megfelelően pénzt és segélycsapatokat kért a császártól.¹⁶⁸ A török fővezér előbb Belgrádhhoz vonult, majd hosszabb időzés után annak közelében, Pancsovánál hidat veretett a Dunán s átkelt azon.¹⁶⁹ A pancsovai átkelés után Becskerekhez vonult hadával. Itt hosszabb ideig táborozott, hogy bevárja a hozzá csatlakozó csapatokat. Az elhalálozott Veli pasa ruméliai beglerbég helyébe kinevezett Lala Mehmed pasa anatóliai beglerbég Eszékről érkezett csapattal, majd augusztus 21-én Murád pasa diyárbekiri beglerbég is megjött csapattal. Legkésőbb, augusztus 29-én a hadjáratra kirendelt Gázi Giráj tatár kán jelent meg a becskerei táborban.¹⁷⁰ A kán lassú haladását magyarázzák a Báthori Zsigmonddal, majd annak lemondása után a császári biztosokkal folytatott tárgyalásai. Bár az önálló sodó politizálás útjára lépő kán csatlakozását a szerdár seregéhez nem sikerült megakadályozni, de késlekedése miatt Szaturdzsi csak szeptemberben tudta megkezdenie hadjáratát.¹⁷¹ Ekkor „már két hónapi idő elmúlt és a hadjárat időknek majdnem fele eltelt.”¹⁷² A támadó török–tatár had létszáma 50–60 ezer körül lehetett.¹⁷³ Ebből a pusztításra alkalmas tatár segélyhad létszámát egyes török krónikások erős túlzással

¹⁶⁶ Barcsai András VII. 4-i levele HHStA, Hungarica Fasc. 132. fol. 74r.

¹⁶⁷ A július 7-i (ónaptár szerint június 27-i) lugosi csatára Istvánffy 1868. 801–802.; Szamosközy 1880. IV. 78.; Baranyai Decsi 1982. 392–393.; Szulejmán pasa kudarcza, HK 1888. 490.; a török had veszteségét 330 főre tette és másfélszáz foglyot említett Szamosközy 1880. IV. 78.; vö. még Márki, HK 1894. 362.; Bánlaky 1940. 277–278.

¹⁶⁸ Mihály VI. 30-i tirgovistei magyar nyelvű levele, HHStA, Hungarica Fasc. 132. fol. 58r.

¹⁶⁹ A pancsovai átkelésre utal VIII. 30-i levelében Király György váradi főkapitány, vö. HHStA, Hungarica Fasc. 132. fol. 104.

¹⁷⁰ Az egyes seregrészek csatlakozására Török történetírók III. 274–275. (Kjátib Cselebi)

¹⁷¹ Ivanics 1994. 105–118. – a tárgyalásokról az Erdély kálváriája c. fejezetben szólunk.

¹⁷² Török történetírók III. 276. (Kjátib Cselebi)

¹⁷³ 40 ezerre HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 61v; 48 ezerre Ortelius 1603. 412.; Redern jelentése, vö. Magyarország hadtörténete I. 223.; 50–60 ezer főre Bánlaky 1940. 278–279.; túlzással harmadfél-száz ezer emberre Szamosközy 1880. IV. 86.; 80 ezerre HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 22–23. (Király György IX. 14-i levele)

40-50 ezer, sőt 80-100 ezer főre is tették, míg a jelentések 8-15 ezer fő közötti létszámot említettek.¹⁷⁴ Feltehetően realisabb tizenöt ezres tatár segélyhad feltételezése.

A török hadjárat a temesvári pasa által sikertelenül ostromolt Csanád körülvételével kezdődött szeptember 8-án. A várat lövetni kezdték, mire a Lugosi Ferenc vezette őrség elmenekült. A menekülőkön a tatárok rajtaütöttek, egy részüket elfogták és megölték, más részük parancsnokuk vezetésével Lippára vonult.¹⁷⁵ Következett a Csanádhoz hasonlóan az előző évben erdélyi kézre került Arad. A Szelestei János vezette őrség az oszmán csapatok megérkezése előtt felgyújtotta a várat és Váradra vonult. Hasonlóképpen a szintén kiűrtett Nagylakot és Solymost is birtokába vette Szaturdzsi Mehmed.¹⁷⁶ Aradnál csatlakozott az oszmán hadhoz Musztafa pasa erzurumi beglerbég csapataival.¹⁷⁷ Lippa ostroma is felmerülhetett, de a gyulai bég javaslatára az oszmán sereg szokatlan módon háta mögött hagyta a Borbély György kapitány vezetése alatt álló várat, s Várad alá vonult.¹⁷⁸ Mindössze három nagy ostromágyút vittek Gyuláról és Temesvárról Váradhoz, ami kevésnek bizonyult, ezért Egerből hozattak tíz ágyút.¹⁷⁹ A lassan haladó sereg átkelve a Maroson és a Körösön Várad ellen vonult, amelynek közelében csatlakozott Juszuf vani beglerbég csapataival.

Szent Mihály-napkor, szeptember 29-én érkezett meg az oszmán sereg és ostrom alá vette a várat.¹⁸⁰ Buda keresztény és Várad török ostroma majdnem egyszerre kezdődött meg, s szinte egyszerre is fejeződött be egy hónappal később, november 3-án.¹⁸¹ Várad hovatarozása érdekesen alakult, hiszen a város és a vár nem az augusztusban visszaté-

¹⁷⁴ 40-50 ezer főre Török történetírók III. 275. (Kjátib Cselebi); ötvenezerre vatikáni források is, Jačov 1997. 195.; 80 ezerre I. Abdülkádír, vö. Ivanics 1994. 118. o. 79. jz.; 100 ezer főre Szamosközy 1880. IV.; a 8-15 ezer főre vonatkozó jelentésekre Ivanics 1994. 118. o. 79. jz.

¹⁷⁵ Csanád ostromára Török történetírók III. 145. (Pecsevi); 276. (Kjátib Cselebi); Szamosközy 1977. 127–133.; Istvánffy 1868. 805.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.

¹⁷⁶ Csanád, Arad és Fellak elfoglalására utal IX. 13-i levelében Zsigmond, HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 26–27.; Arad, Nagylak megszállására Török történetírók III. 276. (Kjátib Cselebi); Istvánffy 1868. 805.; Arad, Solymos elfoglalására Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.; csak Aradra Szamosközy 1977. 133–135.; vö. összefoglalóan Bánlaky 1940. 278–279.

¹⁷⁷ Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 276.

¹⁷⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.; Lippa megtámadásának tervére még Jačov 1997. 195.

¹⁷⁹ Erre Török történetírók III. 277. (Kjátib Cselebi)

¹⁸⁰ A Váradhoz való megérkezést Szent Mihály-napra tette Illésházy 1863. 53.; Redern jelentése, vö. Dudik, TT 1878. 107.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.; Szamosközy 1880. IV. 83.; vö. még Bánlaky 1940. 279.; X. 3-ra Istvánffy 1868. 807.; ez alapján Rónai Horváth 1897. II. 141.; MTK II. 419.

¹⁸¹ Várad ostromára HHStA Turcica K 81. fol. 16r–17r; Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 106–116.; Török történetírók III. 145–146. (Pecsevi), 277–279. (Kjátib Cselebi); Ortelius 1603. 412–420.; Szamosközy 1977. 140–149.; Illésházy 1863. 53–54.; Istvánffy 1868. 807–809, 813.; Isolano, Benda, HK 1983. 666.; a szakirodalomban Rónai Horváth 1897. II. 141.; Bánlaky 1940. 279–281.; Magyarország hadtörténete I. 223.; Jačov 1997. 195–196.

rő és fejedelemségét visszavevő Báthori Zsigmondnak, hanem a Kassán tartózkodó, s csak csekély katonai erővel rendelkező kiszemelt erdélyi helytartónak, Miksa főhercegnek hódolt be.¹⁸² Miksa a sziléziai Melchior von Redern tábornagy és Eger volt főkapitánya, Nyáry Pál ezredes, továbbá Giovanni Marco Isolano gróf vezetése alatt csapatokat, ágyúkat, lőport és szekereket küldött a Zsigmond és a török által is veszélyeztetett várhoz. A segélyhad nem sokkal a török had előtt, szeptember 23-án érkezett meg Váradra. A csapatok létszámát egyes források négyezer, mások 3500 főre tették; ebből 1700-3000 főre becsülték a német vagy sziléziai gyalogság, ötszázra vagy ezerre a magyar gyalogság, s kétezer főre a lovasság létszámát.¹⁸³ A segélyhad megérkezése következtében jelentős védősereg állt Király György váradi főkapitány rendelkezésére, aki Nyáry Pálra bízta a Királyfi-bástya, a sziléziai Rubischra a Csonka-bástya és két kisebb bástya védelmét, míg maga a Föld-bástya védelmét látta el.¹⁸⁴ A Várad alá érkező török had elővédje, elsősorban a tatárok már szeptember 29-én kisebb csatározásba kerültek a vár védőivel. Másnap, szeptember 30-án Redern felgyújtotta a nem védhető külvárost és a várba húzódott vissza katonáival.¹⁸⁵ Az ostrom harmadik napján, október elsején a török elkezdte kiépíteni sáncait, feltölteni a vizesárkokat, hogy előkészítse a vár lövetését. Szaturdzsi két sáncból kezdte el lövetni a várat október 3-án négy nagyobb ágyúval (Singerin) és néhány kisebbel.¹⁸⁶ Egy fából készült bástyát felgyújtottak a törökök, de a védőknek sikerült eloltaniuk. A lövés mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek az ostromlók a bástyák aláaknázására. Október 6. és 8. között a török támadás az ún. Királyfi-bástya ellen irányult, majd 11-én a Csonkabástyát is próbálták felrobbantani. A védők a tüzéség parancsnoka, Isolano vezetésével ellenaknákkal hatástalanították a török robbantási kísérleteit. Október 11-én a Földbástya ellen már rohammal próbálkozott a török, de visszaverték.¹⁸⁷ Október 17-én sikerült a Csonkabástyánál aknát felrobbantani az ellenségnek, amely nagy rést ütött ezen. Ezért a török e napon késő délutánig rohamokat indított a Csonka- és a Földbástya ellen. E támadásokat az őrség hőiesen visszaverte. Istvánffy Miklós szerint Isolano tüzérparancsnok és Szelestei János aradi kapitány tüntette ki magát a küzdelemben. Mind a támadók, mind pedig a védők súlyos veszteségeket szenvedtek az ádáz harcban. Király György főkapitány súlyosan megsebe-

¹⁸² Erre Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.

¹⁸³ 4 ezerre Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.; háromezer németre, egyezer magyarra, s Isolano olasz gyalogságára Istvánffy 1868. 807.; 3500 német és magyar gyalogra Illésházy 1863. 53.; kétezerre Sepsi Laczkó, in: ETA III. 36.; a szakirodalomban 2500 főre Magyarország hadtörténete I. 223. (Marosi Endre) háromezerre Jačov 1997. 195.; négyezer főre I. Bánlaky 1940. 279.

¹⁸⁴ Ortelius 1603. 412.; Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 109.

¹⁸⁵ Erre vö. Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 108.

¹⁸⁶ Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 109.

¹⁸⁷ Ortelius 1603. 414.; Bánlaky 1940. 280.

sült, s néhány nap múlva el is halálozott.¹⁸⁸ Másnap, október 18. délutánján a török három oldalról is támadott, de a 2-3 órás, nagy veszteségekkel járó rohamok ellenére sem tudták bevenni a két bástyát.¹⁸⁹ Október 20-án a Királyfi-bástya ellen indítottak támadást a török csapatok, de nem jártak eredménnyel. Október 21-én mindhárom bástyát megrohamozták, de visszaverték őket. E rohamok elhárításában Nyáry Pál szerzett nagy érdemeket.¹⁹⁰ A következő napokban is kísérletezett a török támadással. Az utolsó nagy török rohamra az aknák felrobbantása után november 1-jén került sor. Ekkor mindhárom bástyát támadták a törökök, de visszaverték őket.¹⁹¹ A Buda keresztény ostromát gátoló szakadatlan esőzés Várad vívását is egyre jobban megnehezítette, s az időjárás egyre hidegebbé vált október vége felé. Az ostrom elhúzódása miatt élelemhiány volt a török táborban, felszöktek az árak, s a katonák elégedetlenkedni kezdtek.¹⁹² A közeledő Kászim-nap előtt röviddel, november 3-án Szaturdzsi Mehmed felhagyott Várad eredménytelen ostromával, s elvonult csapataival. Várad sikertelen ostroma, az erőltetett rohamok nagy veszteségekkel jártak az ostromlók számára, de a védősereget is megtizedelték. A török veszteséget Ortelius 13 ezer főre tette, míg a 3-4 ezer fős védősereg túlnyomó része elesett vagy megsebesült az ostrom során, Redern jelentése szerint alig 700 egészséges katona maradt a várban.¹⁹³ Szaturdzsi Mehmed az ostromlott Buda felé vonult, de Szolnoknál a fellázadó, éhező csapatok visszafordulásra kényszerítették. A szerdár Szegedre vonult, ahol kiosztotta a hajókon megérkező élelmiszert a katonáknak, s kijelölte téli szállásaikat.¹⁹⁴

A törököket a mellékhadszíntereken is kudarc érte. Mihály havasalföldi vajda átkelt a Dunán és az egykori bolgár területen, Nikápoly közelében megtámadta a Duna-part biztosítására kirendelt Háfiz Ahmed pasa seregét.¹⁹⁵ A havasalföldi vajda seregét 18-32 ezerre teszik a források, míg az oszmán sereget alábecsülve háromezer fősnek tüntették

¹⁸⁸ X. 17-i rohamra l. Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 111–112; Ortelius 1603. 415.; Istvánffy 1868. 808.; X. 28-i kassai jelentés, vö. Hatvani 1859. III. 102–103.. (308. sz.); a szakirodalomban Bánlaky 1940. 280.

¹⁸⁹ X. 18-i támadásra vö. HHStA Turcica K 81. fol. 16v; X. 28-i kassai jelentés, Hatvani 1859., III. 103. (308. sz.); Ortelius 1603. 415.; Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 112.

¹⁹⁰ X. 20-i és 21-i török rohamokra Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 112–113.; Ortelius 1603. 416–417.; Bánlaky 1940. 280.

¹⁹¹ Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 114–115.; Ortelius 1603. 246.; Bánlaky 1940. 280.

¹⁹² Török történetírók III. 146. (Pecsevi), 279–280. (Kjátib Cselebi)

¹⁹³ Ortelius 1603. 420.; Redern jelentése, Dudik, TT 1878. 115.; 1300 védő elesett, s csak 700 maradt életben, Sepsi Laczkó, in: ETA III. 36.; Bánlaky 1940. 281.

¹⁹⁴ Török történetírók III. 148–149. (Pecsevi), 279–280. (Kjátib Cselebi)

¹⁹⁵ Mihály akciójára Török történetírók III. 286. (Kjátib Cselebi); Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.; Illésházy 1863. 54–55.; l. még Jačov 1997. 196–198.

fel az oszmán, realisabban 12-15 ezer főnyinek más források.¹⁹⁶ Mihály megfutamította ellenfelét kisebb csatában. Ezután portyázott a bolgár területen, majd Nikápolyt vette ostrom alá, majd ennek kudarca után visszavonult Havasalföldre.¹⁹⁷

Habsburg-szempontról az egyik legsikeresebb hadjárat volt az 1598. évi, mivel számos várat visszafoglaltak. Győr és a Balaton-vidéki várak eleste, Buda ostromának híre megdöbbenést váltott ki a Portán. A nagy tekintélyű Szaádeddin hodzsza levelében szemére vetette a szerdárnak, hogy az Erdélybe való behatolás helyett két várat ostromolt, és „Budát, Magyarország fővárosát, az iszlám városoknak hetven éve jól őrzött szemefényét” nehéz helyzetbe hozta.¹⁹⁸ A számonkérés nem maradt el, Szaturdzsi Mehmed selyemzsinórt kapott, „mert Erdélyre nem jött, mint az császár ű neki hagyta volt, és az dívánba el volt végezve.”¹⁹⁹ Valójában a szerdár csak bűnbak volt, akárcsak Hardegg 1594-ben. Az isztambuli haditanácson rossz döntés született, hiszen Erdély pusztításával aligha lehetett az elpártolt dunai vazallus államokat visszatéríteni, ugyanakkor az észak-dunántúli várakat kiszolgáltatták a Habsburg-támadásnak. Szaturdzsi e hibás portai stratégia áldozata lett, ráadásul nem tudott komoly eredményt felmutatni, hiszen Várad bevételére nem sikerült.

3. Béketárgyalások (1599)

Az 1599-es évi hadjárat mindkét fél kifáradását mutatja.²⁰⁰ Az előző évhez hasonlóan a főszerep gyülekezése előtt, kisebb csapatokkal folytatott hadműveletekkel próbálkozott Adolf Schwarzenberg és Pálffy Miklós. Az első kiszemelt célpont ugyanúgy az előző évben sikertelenül ostromolt vár (Buda) volt, mint ahogy 1598 tavaszán a megelőző évben eredménytelenül vívott várat (Győrt) rohanták meg. A rajtaütésszerű petárdás akciót azért határozták el, mert olyan hírek érkeztek Budáról, hogy az őrség számban megfogyatkozott, s elelmiszert hiánnyal is küzd. Április 16-án Schwarzenberg 8 ezer fős válogatott magyar, vallon, francia és német csapatokkal indult el Esztergomból a vállalkozásra.²⁰¹ Még aznap éjszaka vagy inkább április 17-én hajnalban értek a csapatok

¹⁹⁶ 20 ezres havasalföldi és 3 ezres török sereg Kjátib Cselebi, *Török történetírók* III. 286.; 12 ezres vlach és 6 ezres szerb, összesen 18 ezres keresztény, s 12-15 ezres török sereg Jačov 1997. 196–197.; Mihály hadát 32 ezerre tette Szamosközy 1880. IV. 100.

¹⁹⁷ Nikápoly három napos ostromára Szamosközy 1880. IV. 100.

¹⁹⁸ Szaádeddin levelére *Török történetírók* III. 280–284. (Kjátib Cselebi)

¹⁹⁹ Szaturdzsi „megzsinórozására” Szamosközy 1880. IV. 86.; Szamosközy 1977. 156–157.

²⁰⁰ Az 1599. évi hadjáratra vö. Rónai Horváth 1897. II. 141–144.; Bánlaky 1940. 290–296.

²⁰¹ A Buda elleni akcióra vö. IV. 20-i esztergomi tudósítás, Hatvani, 1859. III. 104–105. (310. sz.); Ortelius 1603. 434.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.; Sugár 1979. 142.; márciusi időponttal Ivanics 1994. 130–131.; utalásszerűen Fekete Nagy 1986. 12.

Budához. A török két sikeres petárdás akció után most már jobban ügyelt, így a siker elmaradt. Az őrség néhány figyelmeztető lövése után a támadó sereg visszavonult. Útközben, április 19-én Zsámbok kis várát megtámadták, egyik kapuját petárdával berobbantották. Az erődben levő törökök április 20-án hét óráig tartották magukat. Ekkor Oberbruck hatszáz francia, német és magyar katonával elfoglalta az erődöt, ötven törököt levágott és felrobbantotta a várat.²⁰² A sikertelen próbálkozás után közel három héttel később újabb akcióra került sor. Ez alkalommal Székesfehérvár volt a kiszemelt célpont. A vár török őrsége ezer-ezer janicsárból és besliből, s hétszáz martalócból, azaz összesen 2700 főből állt.²⁰³ Schwarzenberg ötezer fős magyar, német és francia csapattal és két petárdával indult el május 9-én Komáromból.²⁰⁴ E támadás is éjjeli petárdás rajtaütés volt. Május 10-én hajnali két órakor támadták meg az Ingovány vagy Sziget, török nevén Beslia külvárost. Az egyik kaput sikerült berobbantani, s a külvárosba benyomulni, a török azonban erős ellenállást fejtett ki, $3/4$ órás harc folyt, végül a belső várba húzódott a nőkkel és gyermekkel együtt. E harcban 50-100 török esett el, néhány fogságba került, míg a támadók közül csak tíz halott volt, de 150 sebesült meg. A megszállt külvárost kifosztották, de az erős vár bevételét nem kísérelték meg. Az egyik petárda török kézre is került.²⁰⁵ Egészében véve a budai és székesfehérvári petárdás támadások nem jártak sikerrel, mert nem tudták meglegni a török várak őrségét.

A legsikeresebb akció a hajdúk nyári tolnai „expedíciója” volt, amelyet Pálffy Miklós kezdeményezett.²⁰⁶ Célja az volt, hogy Buda élelemellátását zavarja, akadályozza. Előbb Péter és Ábrahám hadnagyok alatt 800 gyalogos hajdút küldött a Dunán lefelé, Magyarország alsó részeibe, Mohács és Szekszárd irányába. Ezekhez hamarosan csatlakoztak a dél-dunántúli várak hajdúi és szabad hajdúk is. Az akcióban részt vevő hajdúk létszámát összesen 1258 főre tették.²⁰⁷ János György esztergomi vajda vezetésével a naszádosok is bekapcsolódtak a vállalkozásba. Előbb a gyűlölt bácsi bég szállítmányára csaptak rá: 300 emberét elvágták, őt elfogták és kivégezték, hajóit pedig zsákmányul ejtették. Elfoglalták és felégették Erdődöt, Tolnát és más kisebb kastélyokat.²⁰⁸ Ennél is jelentő-

²⁰² Zsámbok bevételére Hatvani 1859. III. 105. (310. sz.); Ortelius 1603. 434–435.

²⁰³ Veress D. – Siklósi 1990. 118.

²⁰⁴ A támadás előkészületeire Schwarzenberg V. 7-i jelentése, HHStA Turcica K 82. fol. 38.

²⁰⁵ Vö. V. 12-i komáromi tudósítás, Hatvani 1859. III. 106. (311. sz.); Ortelius 1603. 436.; Istvánffy 1868. 818–819.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.; Rónai Horváth 1897. II. 192.; Bánlaky 1940. 290.; Sugár 1979. 142.; Veress D. – Siklósi 1990. 118.

²⁰⁶ Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 109–113. (313. sz.); Ortelius 1603. 438–441.; Istvánffy 1868. 819–820.; Illésházy 1863. 56–57.; Bánlaky 1940. 290–293.; Jačov 1997. 204–205.

²⁰⁷ 1258 főre Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 113. (313. sz.); Istvánffy 1868. 819.; 1152 főre Illésházy 1863. 56.

²⁰⁸ Illésházy 1863. 56.; Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 109. (313. sz.); Ortelius 1603. 439.; Bánlaky 1940. 291.

sebb volt az a támadás, amelyet Ibrahim nagyvezír Budára küldött szállítmánya ellen intéztek. A hajók „élését, porát, az végekre való fizetést” szállítottak.²⁰⁹ Ekkor jelentős, 2-8 ezer főre becsült török gyalogos sereg kísérte a Duna mentén az „éléshajókat”.²¹⁰ A hajók Mohácsra, majd Tolnára érkeztek. Június 20-án indultak tovább Tolnáról Buda felé. Június 20-a hajnalán Tolnától 3 mérföldre, Foktónél indított Pálffy támadást szárazon és vízen egyaránt. A támadást segítették a terepviszonyok, s így meglepetésszerűen támadták meg a török csapatokat. Pálffy Uszódnál egy szigeten rejtőzött el a hajdúkkal, míg a naszádosok és további csekély számú szárazföldi csapatok a sziget csúcsánál foglaltak helyet. A *június 20-i tolnai (foktői) vízi csatában* Pálffy nagy győzelmet aratott: az ellenség vesztesége 1000-1200 fő lehetett, míg a hajdúk közül legfeljebb százan eshettek el.²¹¹ A török hajók a győztesek kezére kerültek: 58 nagy teherhajó „hihetetlen mennyiségű gabona, rizs, árpa, liszt, kétszersült, sós hús és tojással megrakva”, s hatvan egyéb hajó tizenegy ágyúval.²¹² A sikeres vállalkozás ezzel még nem ért véget. A szabad hajdúk Valpó ellen vonultak, elfoglalták és felgyújtották, lerombolták. Ezután az eszéki híd következett, amelyet szintén felégettek. A boszniai (vagy mazul) pasa vezette, tízezer fős török sereggel Földvárnál július 7-én csatára is került sor. A heves harcban kétszáz hajdú, s ötszáz török esett el, és az oszmán csapatok végül megfutamodtak.²¹³ A hajdúk utánpótlás elleni vállalkozása érzékeny veszteségeket okozott a töröknek.

Augusztus első napjaiban Pálffy és Schwarzenberg újabb rajtaütésekkel próbálkozott. Schwarzenberg augusztus 7-én újból Buda felé nyomult csapatai egy részével, hogy az áprilisi rajtaütés kudarca után még egy kísérletet tegyen a következő éjjel a vár ellen. A támadás fedezésére, őrségbe Pálffy Miklóst és Zrínyi Györgyöt küldte ki hajdúkkal. Dev Szulejmán budai pasa felderítési céllal válogatott lovasokkal a budai hegyekbe kivonult. Pálffy déltájban rajtaütött a törökön, 400 töröknél többet levágtak és magát a pasát is elfogták, akinek helyébe később, szeptemberben Murád pasát nevezte ki Ibrahim nagyvezír.²¹⁴ Szeptemberben Schwarzenberg Pest felé vonult csapataival, s petárdás

²⁰⁹ Illésházy 1863. 56.; vö. még Istvánffy 1868. 819.

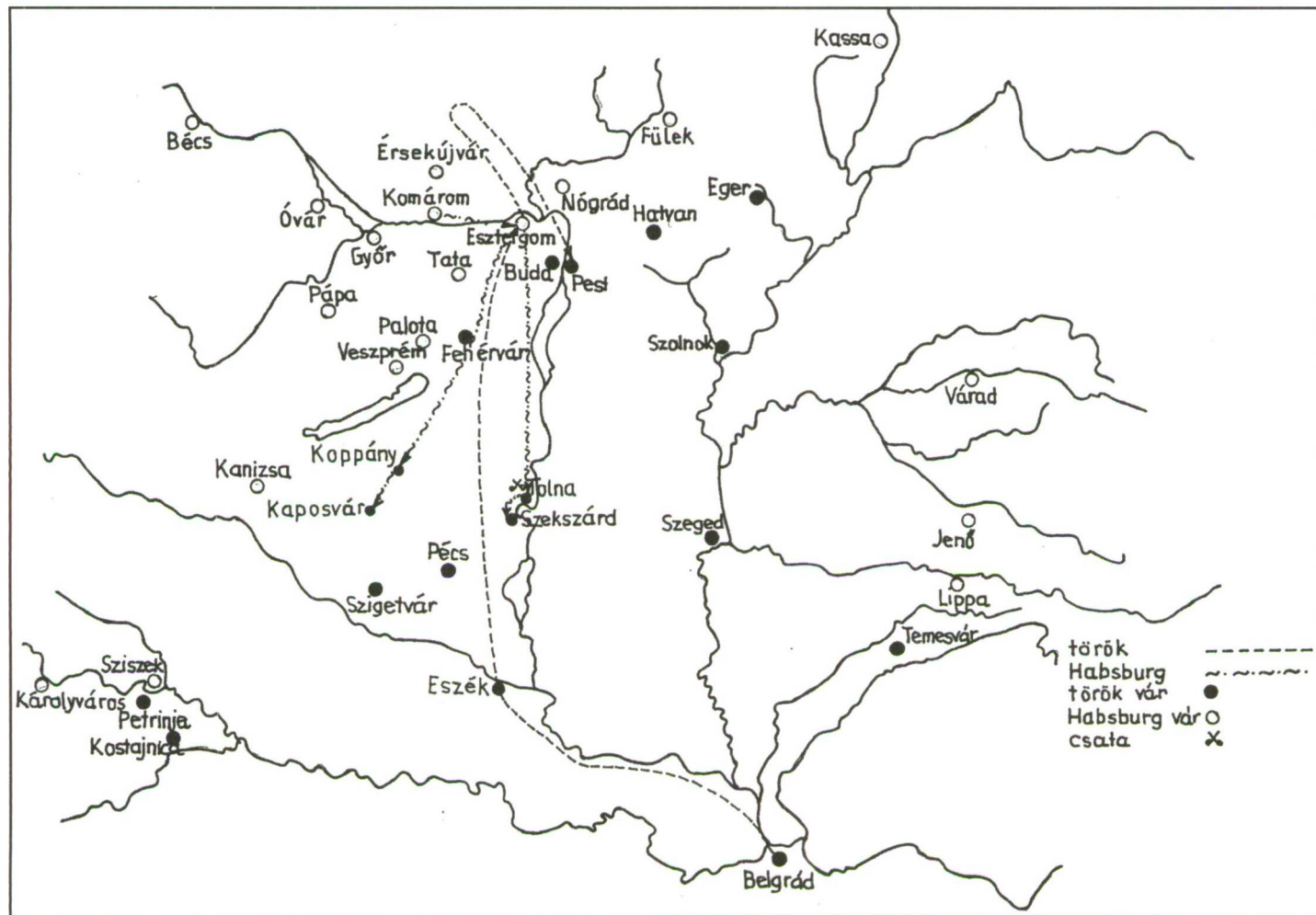
²¹⁰ 2 ezer főre Illésházy 1863. 56.; 5 ezer főre Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 113.; Istvánffy 1868. 819.; 5 ezer főre Jačov 1997. 205.; 8 ezer főre Bánlaky 1940. 291.

²¹¹ A csata lefolyására vö. Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 111–113.; Istvánffy 1868. 819.; Illésházy 1863. 56–57.; Bánlaky 1940. 292–293.; a török veszteséget ezernél többre tette Istvánffy, 1200 felettire tette Pálffy jelentése, túlozva 5200 főre Bánlaky 1940. 293.; saját veszteségként csak kilenc főt említ Pálffy jelentése, 100 főt Istvánffy.

²¹² A zsákmányra Pálffy jelentése, Hatvani 1859. III. 112.; Istvánffy 1868. 819.

²¹³ Valpó és Eszék megtámadására és a csatározásokra l. Hatvani 1859. III. 116–117. (314. sz.–Rudolf VIII. 7-i levele Albert főherceghez); Eszék felégetésére és a boszniai pasával való összecsapásra, s 500 fő feletti török veszteségre l. VIII. 14-i jelentés, Hatvani 1859. III. 119–120. (315. sz.); Illésházy 1863. 57.; vö. még Bánlaky 1940. 294.

²¹⁴ VIII. 8-i és 12-i jelentés, Hatvani 1859. III. 118, 119. (315. sz.); Ortelius 1603. 442.; Istvánffy 1868. 820.; Bánlaky 1940. 294.; Sugár 1979. 143.

11. sz. térkép Az 1599. évi hadjárat

akciót kísérelt meg az erő ellen. A támadást azonban az őrség visszaverte, s maga Schwarzenberg jobb lábán megsebesült. Felépüléséig, s az ezúttal is fővezérré kinevezett Mátyás főherceg megérkezéséig Pálffy Miklós lett a sereg parancsnoka.²¹⁵ Ha összegezni akarjuk a Mátyás főherceg távollétében helyetteseként tevékenykedő Schwarzenberg, valamint Pálffy főkapitány által irányított sereg tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy rajtaütésekkel, portyázásokkal értek el ugyan sikereket, de nem vállalkoztak nagyobb vár módszeres ostromára. Ennek fő oka az volt, hogy a sereg létszáma igen csekély lévén korabeli vélemény szerint csatára gyenge volt, ezért ebben az évben csak defenzív hadakozást vállalhatott.²¹⁶ A császári csapatok még szeptemberben is csak 15-16 vagy 18 ezer főt számlálhattak, ehhez járultak Pálffy Miklós főkapitány előbb négyezerre, majd tízezerre becsült hadai. Ennek megfelelően 20-30 ezerre tehetjük az Esztergomnál állomásozó és a török főereg megérkezését váró Habsburg-had összlétszámát.²¹⁷ Ebből a gyalogosok létszáma csak kilencezer fő volt, amelyből Pálffy Esztergom védelmére háromzer főt szánt. A közelgő török főereg miatt Geizkofler közvetítésével Schwarzenberg, Pálffy és Nádasdy arra kérték Mátyás főherceget, hogy egyrészt az elmaradt zsoldot küldjék meg, másrészt legalább ötezer német gyalogost toborozzanak, s az ideiglenesen kassai főkapitányi megbízatást kapott Basta Felső-Magyarországról csatlakozzon minél nagyobb sereggel.²¹⁸

Az 1599 elején kivégzett Szaturdusi helyébe Ibrahim nagyvezírt nevezte ki III. Mehmed szultán fővezérré. A szerdár negyvenezer főre becsült sereggel érkezett Nándorfehérvárra, ahol hosszú ideig időzött.²¹⁹ A hadjáratot csak július vége felé indította el, amikor Eszékre vonult augusztus 9-én, ahol egy hétig tartózkodott. Átkelve az eszéki hídon, augusztus 18-án Mohács mezejére ért. Itt csatlakoztak hozzá Lala Mehmed ruméliai és Ali rakkai beglerbégek csapataikkal. Augusztus 19-én seregszemlét tartottak: „az iszlám sereget az ellenőrzési szemle szerint elrendezték és a szerdárnak bemutatták.”²²⁰ Az oszmán had Mohácsnál is hosszú ideig időzött, egy hétig. Ennek oka az volt, hogy a Gázi Giráj kán vezette tatár hadat is be akarták várni. E célból Ibrahim nagyvezír Mikhalidslü Ahmed, Mahmúd pasákat, s a szilahtár agát küldte a kánhoz ajándékokkal és ünnepélyesen meghívta a hadjáratra. Augusztus 28-án Bátaszékre érkeztek az oszmán csapatok, majd szeptember 13-án Földvárhoz, ahol újabb négy napot

²¹⁵ A pesti rajtaütés kudarcára Westernach IX. 18-i bécsi beszámolója, Hatvani 1859. III. 121, (316. sz.); Ortelius 1603. 444.; Bánlaky 1940. 294.; Sugár 1979. 144.

²¹⁶ „ain Schlacht zu liefern zu schwach ist; müessen also diser Jar vber allain defensive Khriegen.” vö. Hatvani 1859. III. 121. (316. sz. – Westernach IX. 18-i levele Albrechthez)

²¹⁷ 18 ezer német, négyezer, majd tízezer magyar, Illésházy 1863. 58, 60.; 15-16 ezerre Westernach, I. Hatvani III. 1859. 121. (316. sz.); 20 ezerre Bánlaky 1940. 295.

²¹⁸ Jedlicska 1897. 689–690. (1061. sz. – Geizkofler VIII. 23-i levele Mátyás főherceghez)

²¹⁹ Vö. a 40 ezres létszámra VIII. 8-i jelentés Bécsből, Hatvani 1859. III. 118. (315. sz.)

²²⁰ A török főereg haladására, a seregszemlére I. Török történetírók III. 288. (Kjátib Cselebi)

töltöttek el. Itt csatlakoztak a kán vezetésével a tatárok. Szeptember 18-án vagy 19-én érkezett Budához a nagyvezír, míg vele egy időben a tatárok Pest alatt szálltak táborba.²²¹ A hadszíntérre meglehetősen lassan megérkező Ibrahim nagyvezír Esztergomot szeretne volna visszaszerezni tárgyalások útján vagy ostrommal. A török főserg jelentős létszámfölényben volt, ugyanakkor a nagyvezír komolyan reménykedett a béketárgyalások sikerében. A csatlakozó csapatok bevárásán kívül elsősorban ez magyarázza a szerdár lassú haladását, s azt, hogy 1599-ben török részről jelentősebb hadműveletekre, várostromra sor sem került. Az elhúzódó háború költségei, az Anatóliában dúló dzseláli felkelés miatt a Porta szeretne volna lezárni a háborút, megelégedve kisebb (látszat)eredményekkel is.

Az 1599-es hadjárat évi hadászati szempontból a 15 éves háború messze legjelentéktelenebb éve volt. A Habsburg-hadsereg csekély létszáma miatt csak rajtaütésekkel próbálkozott, s a török főserg megérkezése után defenzívába húzódott. A nagyvezír sem erőltette a hadműveleteket, inkább a béketárgyalásokba helyezte reményét. Az 1599-es év a béketárgyalások éve volt, a két kimerült birodalom korábbi felületes és egyoldalú békekísérletek után első ízben tett valóban komolyabb kísérletet a megegyezésre. Hosszas előkészületek után került sor az 1599 októberi béketárgyalásra. Ebben Gázi Giráj kánnak volt nagy része, aki már az előző év őszén-télén számára kedvező különbéke kötésére törekedett. A kán követeként Alexander Palaeologus 1598 októberében és 1599 májusában járt Prágában, Rudolf császárnál. A császári diplomácia óvatosan fogadta Gázi Giráj egyoldalú anyagi és diplomáciai előnyökre irányuló próbálkozásait, ugyanakkor ajándékokkal próbálták megnyerni és a tatár portyákat megakadályozni. Különbéke helyett egyre inkább előtérbe került az, hogy a kán saját törekvései mellett a török érdekeket képviselő meghatalmazottként lép fel.²²² A májusi tárgyalások során császári részről Eger, tatár részről Esztergom visszaadását vetették fel.²²³ Egyik fél sem engedett, de a tárgyalási kísérletek folytatódtak. Császári részről Jurkowitschot küldték vissza Alexanderrel a kánhoz, aki július folyamán meghatalmazást (plenipotenciát) kapott a Portától. Gázi Giráj ezúttal azzal a javaslattal állt elő, hogy a császár adja vissza az 1599-ig elfoglalt helyeket, s cserébe a szultán lemond Egerről és néhány kisebb helyről. A kán ajánlata vitán felül a töröknek volt előnyös, hiszen elfogadása esetén Eger és kisebb erősségek fejében a török visszakapta volna Esztergomot és Győrt.²²⁴ Hiába támogatta a nagyvezír a kán békefeltételeit, azokat Isztambulban sem helyeselték. III. Mehmed szultán nem járult hozzá, hogy az általa fegyverrel elfoglalt Egert elcseréljék Esztergomra. Ettől függetlenül igényt tartott Győrre, ragaszkodott Erdély-

²²¹ A török had útjára és 19-i Budára érkezésre Török történetírók III. 288–289. (Kjátib Cselebi); Ivanics 1994. 135.; 18-ra Pálffy IX. 28-i jelentése, Hatvani 1859. III. 122. (317. sz.)

²²² A kánnal való előzetes tárgyalásokra Ivanics, TSz 1993. 298–302.; Ivanics 1994. 121–132.

²²³ Vö. Ivanics 1994. 132.

²²⁴ Ivanics 1994. 134.

hez, sőt a császár által küldendő évi adóra is jogot formált.²²⁵ Bár a Habsburg és a török–tatár álláspont, s békefeltételek teljességgel eltértek, a török főserg megérkezése után folytatódtak a béketárgyalások, immár a hadszíntéren.

Ibrahim nagyvezír Budára való megérkezése után Pálffyhoz küldte a tatár követet, Alexandert. Pálffy és Nádasdy tárgyaltak vele, s elérték, hogy néhány napig fegyverszünet legyen a két fél között. Ez azért volt fontos Pálffy számára, hogy kellőképpen megerősítse Esztergomot, arra az esetre, ha a török mégis ostrom alá venné. Pezen jelentése szerint éjjel-nappal 6 ezer paraszt dolgozott a vár megerősítésén. Pálffy időnyerési taktikája eredményesnek bizonyult, a fegyverszünet időtartama alatt sikerült befejezni a szükséges erődítési munkákat.²²⁶ A török főserg közben átkelt a pesti oldalra. Szeptember 28-án az őrség által kiürített és felgyújtott váci vár török kézre is került.²²⁷ Szeptember végén folytatódtak a béketárgyalási próbálkozások. Míg török részről Ibrahim nagyvezír valamilyen eredményt szeretett volna elérni ezeken, addig császári részről inkább az Esztergom elleni támadás, illetve a török–tatár portyázás leszerelése lehetett a cél. Jól mutatja ezt Rudolf császár levele, aki szerint „sem a szükséges ellenállást nem tudnánk a török támadása esetén kifejtteni, sem segítséget nem remélhetünk ilyen késő őszi időn.”²²⁸ A császár által kijelölt megbízottak Bartholomäus Pezen tanácsos, Kutassy János esztergomi érsek, David Ungnad, a Hofkriegsrat (Haditanács) elnöke és Pálffy Miklós főkapitány voltak.²²⁹ A nagyvezír Murád pasa diyárbekiri beglerbéget, Mehmed kethüdát, a kán Ahmed agát küldte a tárgyalásokra.²³⁰

Hosszú előkészületek után október 6-án került sor béketárgyalásra.²³¹ Hosszas huzavona folyt a tárgyalások színhelye körül is. Alexander Vácot javasolta, ezt Pálffy azért utasította el, mert közel lett volna a török táborhoz. Végül megegyeztek, s a „Buda és Esztergom közt egyenlő távolságra fekvő Duna-sziget”,²³² a Helembai-sziget lett a tárgyalás színhelye.²³³ A színhely kiválasztásakor szem előtt tartották azt, hogy semleges

²²⁵ Vö. Ivanics 1994. 134–135.

²²⁶ Ivanics 1994. 136.; 3–4 napi fegyverszünetre Török történetírók III. 289. (Kjátib Cselebi)

²²⁷ Török történetírók III. 289. (Kjátib Cselebi); Illésházy 1863. 62.

²²⁸ Rudolf IX. 28-i levelére l. HHStA Turcica K 82. fol. 84–90.; az idézetre Ivanics 1994. 137.

²²⁹ A fenti személyek megbízására vö. HHStA Turcica K 82. fol. 161r–162v; vö. még Istvánffy 1868. 821.; Illésházy 1863. 62.; Ivanics, TSz 1993. 305.; Ivanics 1994. 137–138.

²³⁰ A török megbízottakra vö. Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 289.; Ahmedet tatár, Mehmed tiháját török részről említi, valamint Ferhád janicsár parancsnokot és Habil efendit Istvánffy 1868. 821.; vö. még Ivanics 1994. 142.

²³¹ A X. 6-i tárgyalásokra HHStA Turcica K 82.. fol. 40r–42r; Istvánffy 1868. 821–822; Ortelius 1603. 447–448.; Illésházy 1863.; 62.; Török történetírók III. 290. (Kjátib Cselebi); részletesen Ivanics, TSz 1993. 308–309.; Ivanics 1994. 142–143.

²³² Istvánffy 1868. 821.; Ivanics 1994. 141.

²³³ Veress 1909. I. 289–290.; vö. összefoglalóan Ivanics 1994. 141.

területen legyen, körülbelül egyforma távolságra a két fél által birtokolt legközelebbi vártól. Pálffy sátrakat húzatott fel a küldöttek számára, s egy nagy sátrat pedig a közös tanácskozás, béketárgyalás céljára.²³⁴ Október 4-én Pezzen, október 5-én pedig a török kiküldöttek is megérkeztek, s október 6-án megkezdődhetnek az érdemi tárgyalások. A császári küldöttek Rudolf császártól szeptember 30-án kelt, hét pontba foglalt instrukciót kaptak a tárgyalások feltételeire vonatkozóan. Eszerint garanciát kell a békére szerezniük, amelynek legalább 8-10 évre kell szólnia. Ragaszkodniuk kell Erdélyhez, s esetleg Havasalföldhöz is, de mindenképpen el kell érniük e két ország semlegességét. Ami a várak birtoklását illeti, a törököktől vissza kell követelniük az elfoglalt várakat (Eger, Bihács, Repics), vagy szükség esetén a status quo maradhat. A követeknek el kell érniük, hogy az eddigi pénzbeli tisztességes ajándék helyett legfeljebb kölcsönös ajándékozás legyen a két uralkodó között. A szultánnak garantálnia kell a Portára küldendő császári követ életét és szabadságát. Végül a követek érjék el a két fél közötti kereskedelem biztosítását.²³⁵

Október 6-án a tárgyalások reggeltől estig tartottak. Kjátib Cselebi tömör összegzése szerint „Esztergomnak Egerért való elcserélése ügyében néhány hideg szót váltottak és ellenvetéseket tettek.”²³⁶ Istvánffy arról emlékezett meg, hogy a törökök a háborúban a keresztények által elfoglalt Esztergom, Fülek és Nógrád visszaadásán kívül Győrt is kérték, míg a császári küldöttek elsősorban Egert és Hatvant követelték vissza.²³⁷ Illésházy megemlítette, hogy „az frigyben a volt kívánsága töröknek, hogy Esztergamot vissza adja.”²³⁸ Pezzen Rudolf császárhoz írt részletes beszámolója megerősíti azt, hogy a törökök valóban Esztergom visszaadását vetették fel, amelyet a császári küldöttség elutasított.²³⁹ A tárgyalások során az instrukcióhoz Pezzen kevéssé ragaszkodott, Eger visszaadását sem erőltette. A megbeszélések megfeneklettek Esztergom miatt. A török követek visszamentek további instrukciókért a nagyvezírhez, de nem tértek vissza a szigetre. A dívánon vita folyt arról, hogy folytassák-e a tárgyalásokat. A háború mellett kardoskodott a ruméliai beglerbég és a janicsár aga, sőt az eddig a béke ügyét felkaroló Giráj kán és Ibrahim nagyvezír is csatlakozott hozzájuk.²⁴⁰ Istvánffy szerint a tanácskozáson a nagyvezír azt javasolta, hogy mivel az ellenség a békeajánlatot elvetette, csatára

²³⁴ Istvánffy 1868. 821.

²³⁵ A hét pontos feltételek rövid változata HHStA Turcica K 82. (1599. Okt-Dez.) fol. 100v-101r; hosszabb változatai HHStA Turcica K 82. fol. 129r-137r; fol. 138r-146r; elemzésére vö. Ivanics 1994. 138-139.

²³⁶ Török történetírók III. 290. (Kjátib Cselebi)

²³⁷ Istvánffy 1868. 821-822.

²³⁸ Illésházy 1863. 62.

²³⁹ Pezzen beszámolója, HHStA Turcica K 82/2 Fol. 39-44. – vö. Ivanics 1994. 142.

²⁴⁰ Ivanics 1994. 142-143.

nem hajlandó, ezért a török csapatok egy részét és a tatárokat az ellenséges terület pusztítására küldi, ő pedig a sereg zömével készen áll az ellenséges sereggel való összecsapásra, ha az erődített táborából kimozdulna.²⁴¹ Kjátib Cselebi szerint azért is került sor a portyázásra, mert „a fermán azt a rendeletet tartalmazta, hogy ez évben az ellenség országát kell pusztítani.”²⁴² Bár csak október 14-én cserélte ki a két fél a kezesekeket, a béketárgyalási kísérletek október 6-a után lényegében megszakadtak, mivel a török hadvezetés időhúzási kísérletnek ítélte azt a másik fél részéről, „nehogy a tatár sereg Újvár környékét feldúlja.”²⁴³ A császári hadvezetés részéről valóban a török had késleltetését szolgálták a megbeszélések, de inkább Esztergom ostromától tartottak, mint a portyázásoktól.

A sikertelen béketárgyalások után Ibrahim nagyvezír seregével előrenyomult. Október 9-én elhaladt Nógrád közelében, amelynek ostromára nem tett kísérletet, jöllehet az őrség ágyúztatta az elvonuló török csapatokat.²⁴⁴ Ezután Palánkához vonultak a török csapatok, amelyet védői felégettek és elhagytak. Másnap Drégely vára került sorra, amelyet szintén elhagyott őrsege.²⁴⁵ A nagyvezír török és tatár csapatokat küldött portyázni a Dunától északra eső területen. A portyázó török és tatár csapatok létszámát Illésházy 25 ezerre tette.²⁴⁶ A nagyvezír seregével a Duna északi partja mentén haladva Palánkától Esztergom irányába nyomult, s előbb a keresztény tábor korábbi helyére, az Esztergommal szembeni Párkányhoz szállt.²⁴⁷ A két oszlopban haladó, portyázásra küldött lovascsapatok kiterjedt körzetben tevékenykedtek: szélességében Nógrádtól Nagyszombatig, északon Trencsénig pusztították a Vág, Ipoly és Garam közti ún. Mátyusföldet.²⁴⁸ A portyázók okozta kár nagy lehetett, jöllehet Kjátib Cselebi úgy vélte, hogy „a portyázásból hoztak ugyan bizonyos számú foglyot és állatokat, ámde ilyen nagy sereghez képest a rablás és dúlás nem volt nagy.”²⁴⁹ A pusztítás mértékét érthető módon a magyar források jóval nagyobbra tették. Istvánffy és Pálffy szerint szerint tízezer foglyot hurcoltak el a törökök, míg Illésházy ezt húszezernél is többre becsülte.²⁵⁰ A „tatárjárás” következtében csak egyetlen megyében, Bars megyében a december

²⁴¹ Istvánffy 1868. 822–823.

²⁴² Török történetírók III. 290. (Kjátib Cselebi)

²⁴³ L. előző jegyzet

²⁴⁴ X. 10-i jelentés, Hatvani 1859. III. 124. (319. sz.); Török történetírók III. 290. (Kjátib Cselebi)

²⁴⁵ Palánka, Drégely kiürítésére Illésházy 1863. 62.; X. 10-i esztergomi jelentés, Hatvani 1859. III. 124. (319. sz.); Török történetírók III. 290. (Kjátib Cselebi); Ivanics 1994. 144. o. 152. jz.

²⁴⁶ Illésházy 1863. 63.

²⁴⁷ X. 20-i esztergomi jelentés, Hatvani 1859. III. 130. (299. sz.)

²⁴⁸ A pusztítás körzetére Istvánffy 1868. 223.; Illésházy 1863. 63.

²⁴⁹ Török történetírók III. 290–291. (Kjátib Cselebi)

²⁵⁰ Istvánffy 1868. 823.; Pálffy XI. 8-i levele, Jedlicska 1897. 704.; Illésházy 1863. 63.

elején felvett vizsgálati jegyzőkönyv szerint meghalt vagy eltűnt kb. 1500 ember, több mint 2500 házat gyújtottak fel, több mint 200 barmot hajtottak el, s a lakosok által bevallott anyagi kár tetemes volt.²⁵¹

A portyázással nemcsak zsákmányolási lehetőséget kívánt biztosítani a török és tatár csapatok számára Ibrahim nagyvezír, hanem feltehetően a további béketárgyalások érdekében próbált nyomást gyakorolni.²⁵² Előbb, október 13-a körül a béketárgyalások folytatása érdekében fegyverszünetet ajánlott.²⁵³ Ezután, október 16-án újabb békejavaslatot tett a nagyvezír és Murád pasa. Eszerint Esztergomról lemondanak, helyette Fülek, Szécsény, Palánka, Palota és Veszprém visszaadását kérik, s ennek fejében a foglyokat visszaszolgáltatják. Az új békefeltételt a tatár Palaelogus közvetítette, és három vagy öt évre szóló békét javasolt.²⁵⁴ Megegyezés azonban ezúttal sem jött létre. Ibrahim nagyvezír október 23-án Érsekújvárhoz vonult csapataival. Az 1599. évi hadjáratot a török krónikások újvári hadjáratként tartották számon, feltehetően azért, mert egészen eddig a várig nyomultak előre.²⁵⁵ A vár ostromára nem került sor, jóllehet bevehetők volna, „mert sem népe, sem por, sem élés, mindent Esztergomba takartak volt belőle.”²⁵⁶ A hadjárat vége, Kászim-napja közeledett, ezért az oszmán had visszafordult, s Pest irányába vonultak. A visszafelé induló török csapatok ellen rajtaütésre készülődtek, amelyben Schwarzenberg, Pálffy és Nádasdy vezetése alatt a magyar gyalogság, kétezer lovas huszár és másfél ezer fegyveres vett részt. A török tábor nagyságát látva Schwarzenberg nem vállalkozott a támadásra, visszarendelte a csapatokat, s visszavonultak Esztergom alá.²⁵⁷ A pesti török táborból Ibrahim nagyvezír még egy próbálkozást tett a béketárgyalásra, Pálffy Miklóssal felvette a kapcsolatot, és szó volt a törökök foglyainak szabadon bocsátásáról. E tárgyalások sem vezettek azonban eredményre, s november 3-án a török had Pestről elindult téli szállásra.²⁵⁸

Az oszmán főszereg távozása után a Habsburg-sereg a késő őszi időszak beköszönté ellenére támadásba lendült. Nádasdy Ferencről és Pető Kristóftól származott a kezdeményezés, akik a dunántúli tatár portyák miatt vették rá e támadásra Schwarzenberget és Pálffy.²⁵⁹ A sereg egy részét téli szállásra küldték, másik része Schwarzenberg veze-

²⁵¹ A Bars megyei károokra, két felvett jegyzőkönyv adataira Matunák, TT 1905. 590–599.

²⁵² Erre X. 16-i esztergomi jelentés, Hatvani 1859. III. 128. (299. sz.)

²⁵³ L. X. 13-i esztergomi jelentés, Hatvani 1859. III. 125. (319. sz.)

²⁵⁴ Az új békefeltételekre és a tatár kán küldöttére X. 16-i esztergomi jelentés, Hatvani 1859. III. 128–129. (299. sz.); Ivanics 1994. 144.

²⁵⁵ Az újvári hadjáratra és táborozásra Török történetírók III. 288, 291. (Kjátib Cselebi)

²⁵⁶ Az idézetre Illésházy 1863. 64.

²⁵⁷ A rajtaütési tervre és elmaradására vö. Illésházy 1863. 64.

²⁵⁸ A tárgyalásra és a XI. 3-i táborbontásra l. Illésházy 1863. 64–65.

²⁵⁹ Istvánffy 1868. 825.

tésével 9 ágyúval és 4 petárdával a Balaton vidékén, elsősorban attól délre támadta a török várakat. A novemberi, váratlannak mondható dunántúli akció kisebb sikereket hozott. Az előrenyomuló csapatok kezére került még november elején Gesztes, s talán Csesznek is. Ezután a Balatontól délre eső várak következtek. Előbb Lakhoz, majd Bolondvárhoz vonultak a csapatok. Lak ellenállás nélkül került a kezükre, s hasonlóképpen Bolondvár is elhagyta nyolcszáz főre tett őrsége.²⁶⁰ Mindkét várba őrséget helyezett Schwarzenberg, Pető Kristófot nevezte ki élükre, aki vonakodott elfogadni a két előretolt, s nyilvánvalóan nehezen megvédhető vár kapitányának tisztségét.²⁶¹ Ezután Kaposvár ellen nyomult a sereg. A támadás hírére több környékbeli várat elhagyott őrsége, így Koppányt, Dombót és Ozorát.²⁶² Kaposvárt is körülvette és ágyúztatta Schwarzenberg, de a télies időjárás november 23-án beköszöntött, így véget kellett vetnie az ostromnak, s téli szállásra vonultak a csapatok. A sikertelen ostrom során 200 főt vesztek, köztük a Győr visszavételénél jeleskedő Oberbruck ezredest is.²⁶³ A novemberi akciót a béketárgyalások miatt nehezítette a belgrádi téli szálláson levő nagyvezír. Ibrahim pasa a császárhoz és Mátyás főherceghez címzett levelében megemlítette, hogy „fő Generáltokat nagy erős haddal küldöttétek Kaposvár alá, aki nagy romlást és veszedelmet tett az mi országunkban.”²⁶⁴

Az 1599. évi hadjárat mindkét fél szempontjából kudarcnak minősíthető. A csekély létszámú császári had csak rajtaütésekkel próbálkozott, amelyek közül a török utánpótlás elleni hajdú akciók jártak eredménnyel. A későn érkező török had várostromba sem kezdett, csak három kisebb kiürített vár került átmenetileg birtokába. A török hadvezetés béketárgyalások útján próbálta meg fő célját, Esztergom visszaszerzését elérni, majd ugyanúgy az ellenség területét pusztította, mint ahogy azt a hajdúk tették korábban. A török had távozása után a Habsburg-csapatok a Dél-Dunántúlon foglaltak el két kisebb várat. Ez a hadjárat jelezte mindkét fél kimerülését, békevágát, valamint azt is, hogy a pillanatnyi status quót egyik fél sem tartja igazán számára kedvezőnek. Ezért rekedtek meg a tárgyalások.

²⁶⁰ Ortelius 1603. 457–458.; Mehmed kihaja 1599. XII. 27-i levele Pálffyhoz, vö. Jedlicska 1897. 711–712. (1099. sz.); Istvánffy 1868. 825.; XI. 24-i bécsi tudósítás, vö. Hatvani 1859. III. 139. (324. sz.); Isolano, in: Benda, HK 1983. 668.; Bánlaky 1940. 296.

²⁶¹ Vö. Istvánffy 1868. 825.; Hatvani 1859. III. 143. (327. sz.)

²⁶² Istvánffy 1868. 825.; Hatvani 1859. III. 143. (327. sz. – Westernach 1599. XII. 9. levele)

²⁶³ Kaposvár ostromára, s a veszteségekre Istvánffy 1868. 825.; Ortelius 1603. 458.

²⁶⁴ Vö. Ibrahim 1599. XI. 15-i levele, HHStA Turcica K 82. fol. 186r–187v.

4. Kanizsa eleste (1600)

Az 1599. hadjárat évi végén, december utóján Ibrahim nagyvezír, Mehmed kethüda és Murád pasa téli szálláshelyükről, Nándorfehérvárról írtak leveleket Pálffy Miklósnak. Ezekben kifejezték békevágjukat, szemrehányást tettek a Kaposvár környéki akcióért, ugyanakkor a hadjárat során ejtett foglyok visszaadására nem voltak hajlandók. Kérték Pálffy, hogy szerezzen hitlevelet Mátyás főhercegtől és a győri főkapitánytól, s jelöljék meg a béketanácskozás helyét.²⁶⁵ Ezen kezdeményezések azt mutatják, hogy a török hadvezetés nem adta fel a sikertelen őszi tárgyalások után sem a békekötés reményét, s 1599–1600 telén további kísérleteket tett ebbe az irányba. Számoltak a török vezérek ugyanakkor a háború folytatódásának lehetőségével is.

Az 1600-as év az előző évhez képest nem annyira a tárgyalások esztendeje volt, a harcmezőn ugyanakkor a török számára alakultak szerencsésen az események.²⁶⁶ Az előző évhez hasonlóan, a kimerülni látszó Habsburg-fél kísérletet sem tett a kezdeményezés megragadására. Komoly személyi veszteségek is érték a Habsburg-hadvezetést. Április 23-án, vöröskői birtokán súlyos betegségben elhunyt a 49. évében járó Pálffy Miklós bányavidéki főkapitány, Komárom és Esztergom főkapitánya. A 15 éves háború legjelesebb magyar vezéréként számos várostromban és csatában kitüntette magát. Talán legjelesebb haditette Győr visszavételéhez kapcsolódik, főszerepet játszott Tata 1597. májusi visszafoglalásában, része volt Fülek 1593. novemberi kapitulációjában, Nógrád 1594. márciusi bevételében, Esztergom visszaszerzésében, a Balaton környéki várak 1598. augusztusi megvételében. A csatákban is kitüntette magát, így az 1593. november 3-i székesfehérvári-pákozdi, az 1595. augusztus 4-i esztergomi és augusztus 27-i vörösvári győztes csatákban jelentős részt vállalt a sikerből, a mezőkeresztesi csatában fontos szerepe volt, az 1597. november 2–9. közti vác-verőcei összecsapásokban vitézségéről tett tanúbizonyságot. Az 1597. és 1599. őszi békétárgyalásokon is császári megbízottként vett részt.²⁶⁷ Pálffy Rudolf császár-király kedvelt emberének számított, így őt szánták Miksa főherceg háttérbe húzódása után Erdély élére kormányzóként.²⁶⁸

A Habsburg-sereg élére ezúttal is öccsét, Mátyás főherceget helyezte Rudolf császár, de első helyetteséül, valójában a hadműveletek tényleges irányítójául ezúttal nem Adolf Schwarzenberget, hanem Philipp-Emanuel Mercoeur (Mercury) lotharingiai herceget

²⁶⁵ Ibrahim nagyvezír XII. 26-i levele Pálffyhoz, Jedlicska 1897. 713. (1101. sz.); uo. (1103. sz.); Murád pasa XII. 27-i levele Pálffyhoz, Jedlicska 1897. 712. (1100. sz.); Mehmed kihaja XII. 27-i levele Pálffyhoz, Jedlicska 1897. 711–712. (1099. sz.)

²⁶⁶ Az 1600. év hadtörténeti eseményeire összefoglalóan Rónai Horváth 1897. II. 144–147.; Bánlaky 1940. 322–337.; Magyarország hadtörténete I. 224–226.; Tóth, HK 1986. 253–271.

²⁶⁷ Pálffy Miklós életpályájára összefoglalóan I. Jedlicska 1897. 1–77.; Julier 1992. 199–220.

²⁶⁸ Pálffy Miklósról mint leendő erdélyi kormányzóra I. Istvánffy 1868. 826.

nevezte ki.²⁶⁹ A sereg egyelőre lassan gyülekezett, még Mercoeur sem érkezett meg, amikor már harcba kellett vezetni a rendelkezésre álló erőket. Ezúttal példátlan és a háború történetében egyedülálló harci eseményre került sor: a Habsburg-seregnek tulajdon várát kellett megostromolnia saját zsoldos csapataival szemben. A pápai vallon zsoldosok lázadása idézte elő ezt a valóban furcsa, s megdöbbentő eseményt.²⁷⁰ Pápara a Maróti Mihály főkapitány vezette német-magyar helyőrség mellé 7 zászlóalj francia-vallon katonát rendelték téli szállásra. Az ekkor 3 ezer fős pápai őrségen belül 1200–1500 fő lehetett a francia-vallon zsoldosok létszáma.²⁷¹ A nélkülszű vallon katonaság zsoldot sem kapott félévig. A hat hónapos hátralékos zsold 60 ezer aranyat tett ki, amelynek kifizetését hiába követelték. A helyzet már májusban válságosra fordult, de a nyílt katonai lázadás csak június 1-én tört ki. Ekkor a vallonok Finn és Molta kapitányai vezetésével lefegyverezték a német és magyar őrséget, Maróti Mihály főkapitányt és más ellenálló tiszteket fogságba ejtették. A várat birtokukba vették, a városban raboltak és foglyokat ejtettek. Mivel a Habsburg-hadvezetés részéről csak ígéreteket kaptak zsoldjuk egy részének kifizetésére, a törökhöz fordultak. Felvették a kapcsolatot a Székesfehérváron telelő Dervis Haszán boszniai beglerbéggel, s a Budán tartózkodó Mehmed pasával. Felkínálták a kezükben levő pápai várat, ha a hatvanezer aranyra rúgó zsoldhátralékot kifizetik. A török vezérek kaptak az ajánlaton, s megígérték a zsold kifizetését. A Nándorfehérváron tartózkodó nagyvezír, és III. Mehmed szultán is hozzájárult ehhez. Ténylegesen egyhavi zsoldot, azaz tízezer aranyat meg is kaptak a vallon zsoldosok a Pápához érkező, és a vallon zsoldosokkal tárgyaló Dervis pasától. A boszniai beglerbég ígéretet tett arra, hogy a fennmaradó nagyobb összeget is megkapják a pápai vár június 25-re tervezett átadásakor. Biztosítékul túszoikat is átadott.²⁷² A török tehát hajlandónak mutatkozott a vár „megvételére”, de a hatvanezer arany előteremtése gondot okozott, s késlekedtek vele, bár a vallonok készek lettek volna a várat azonnal átadni. Ez a késlekedés döntőnek bizonyult, jóllehet a Porta már kijelölte Haszán székesfehérvári bég személyében a pápai beglerbéget is.²⁷³ A vallonok foglyaik nagyobb

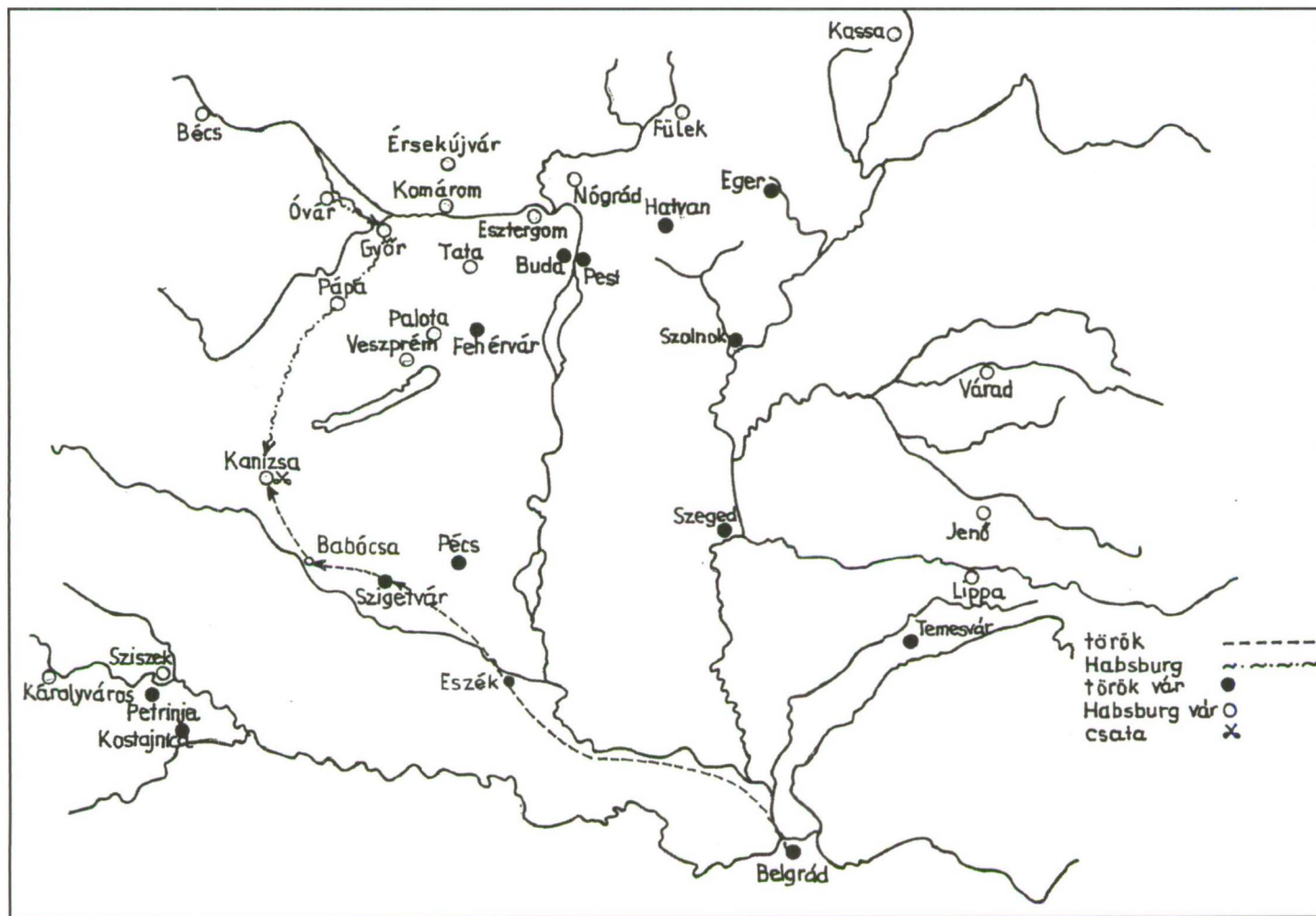
²⁶⁹ Mercoeurra Fethrentheil-Gruppenberg, HK 1937. 205–234.; Mercoeur Schwarzenberget sértő kinevezésére Isolano, in: Benda, HK 1983. 669.

²⁷⁰ A pápai zsoldoslázadásra vö. HHStA Turcica K 81. fol. 7r–9v (tévesen 1594. évi iratokhoz került); Illésházy 1863. 73–74.; Istvánffy 1868. 830–833.; Isolano, Benda, HK 1983. 669.; Ortelius 1603. 470–475.; Török történetírók III. 292–293. (Kjátib Cselebi); összefoglalóan A vallonok lázadása, HK 1888. 485–489.; Rónai Horváth 1897. II. 145–146., Bánlaky 1940. 322–325.; Veress D. 1983. 147–150.; Finkel, BSOAS 1992. 451–471.; Sahin-Tóth, Tu 1994. 249–260.

²⁷¹ 1000 vallon, Istvánffy 1868. 830.; 1200, Ortelius 1603. 470.; 1500, Illésházy 1863. 73.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 669.; 1500–2000, Lello, in: Burian 1952. 3.; 3000, Török történetírók III. 292. (Kjátib Cselebi)

²⁷² A törökök tárgyalásaira a vallonokkal Török történetírók III. 292. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 407.; Ortelius 1603. 471.; A vallonok lázadása, HK 1888. 486–487.; Bánlaky 1940. 323.

²⁷³ Vö. Finkel 1988. 463. o. 62. jz.; Dávid 1995. 286.; Pálffy 1997. 82. o. 266. jz.

12. sz. térkép Az 1600. évi hadjárat

részét is eladták a törököknek, több mint 500 személyt, akikért 9 ezer dukátot kaptak.²⁷⁴

A császári hadvezetés ezúttal gyorsabban reagált, mint a török. Adolf Schwarzenberg a rendelkezésére álló csekély erővel Győrből Pápa alá vonult. Előbb tárgyalással próbálkozott, megígérte, hogy megkapják zsoldhátralékukat, ha a fegyvert leteszik. Mivel a lázadó vallonok nem hittek neki, ostrom alá vette a várat. Schwarzenberg kétezer gyalogból és egyezer lovasból álló elővéddel már június 10-én Pápához érkezett. Miután ajánlatát a vallonok elutasították, éjjel próbálta petárdás akcióval bevenni a várost. Ez azonban nem járt sikerrel, visszaverték a támadást. Miután a meglepetésszerű roham kudarcot vallott, Schwarzenberg seregével visszatért Győrbe.²⁷⁵ Schwarzenberg újabb háromezres fős hadat küldött Pápa alá június 22-én, amely 24-én délelőtt rohammal próbálkozott, de eredmény nélkül.²⁷⁶ A császári vezér ezután egy kilencezer fős sereggel nyomult a vár alá július 12-én.²⁷⁷ Az ostrom ezúttal közel egy hónapig tartott. A vallonok szívósan védekeztek, hiszen tudták, hogy kegyelemre nem számíthatnak. Többször is kitörték a várból, s komoly veszteségeket okoztak az ostromlóknak. E kitörések egyike során, július 29-én magát Schwarzenberget is megölték. Ekkor az ostromló sereg irányítását átmenetileg Nádasdy Ferenc vette át, amíg Mátyás főherceg nem nevezett ki Melchior von Redern személyében új vezért. Redern augusztus 8-án érkezett meg a Pápát ostromló sereghez.²⁷⁸ A vallon zsoldosok leginkább élelemben szenvedtek hiányt. Augusztus 9-én megkísérelték, hogy éjjel kiszökjenek a várból, de ez kiderült, s a menekülők jelentős részét, köztük a főkolompós La Mottát, levágták. Kevés, legfeljebb száz foglyot ejtettek, ezeket válogatott kínzásokkal végezték ki. A várat elhagyó vallonok kisebb része kivágta magát, s Székesfehérvárra ment a törökhöz. A török hadvezetés zsoldjába fogadta a kiválóan képzett, kb. 200–600 főre tehető, „frenk” néven emlegetett vallon–francia katonákat, akik részt is vettek a későbbi oszmán hadjáratokban.²⁷⁹ Volt közöttük, aki áttért az iszlám hitre, és Ibrahim bég néven szendrői szandzsákbég

²⁷⁴ Vö. HHStA Turcica K 81. fol. 7r.

²⁷⁵ Ortellius 1603. 472.; Istvánffy 1868. 831.; A vallonok lázadása, HK 1888. 487.; Bánlaky 1940. 323.

²⁷⁶ Ortellius 1603. 472.; A vallonok lázadása, HK 1888. 487.; Bánlaky 1940. 324.

²⁷⁷ E keltezésre Rónai Horváth 1897. II. 145.; Bánlaky 1940. 324.; július 12-öt említ Ortellius 1603. 473.; július 5-öt Istvánffy 1868. 831.; július 14-et Illésházy 1863. 73.

²⁷⁸ Redern kinevezésére, megérkezésére Ortellius 1603. 475.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 670.; Redern betegsége miatt Nádasdy fejezte be az ostromot, Istvánffy 1868. 832.

²⁷⁹ 200 fő menekült el, Istvánffy 1868. 833.; 300, Isolano, in: Benda, HK 1983. 670.; 400, Illésházy 1863. 73.; 500–600, Török történetírók III. 292–293. (Kjátib Cselebi); 1601–1602 fordulóján 300 fős frenk katonaságot említett telhiszében Jemiscsi Haszán nagyvezír, Dávid–Fodor, HK 1983. 287.

lett.²⁸⁰ A pápai „vallon eset” rávilágított arra, hogy az idegen zsoldosság nem mindig és nem feltétlenül tekintette szívügyének Magyarország vagy akár a kereszténység védelmét.

A császári csapatok lassú gyülekezése, kis létszáma mellett a pápai lázadás is közrejátszott abban, hogy a Habsburg-hadvezetés defenzívában maradt, s még az előző évihez hasonló rajtaütésszerű akciókra sem került sor. A császári hadvezetés egyaránt számított mind Esztergom ostromára, mind pedig újabb béketárgyalásokra.

A Nándorfehérváron telelő Ibrahim nagyvezír bevárta az Isztambulból érkező portai katonaságot és augusztus 10-e körül, éppen a pápai vallon lázadás leverése körüli időpontban kelt át a Szerémségbe, előbb Zimonyba, majd Eszékre vonult. Mivel a hadjárat célja ekkor még Esztergom elfoglalása volt, ezért a nagyvezír Budához szándékozott menni, s a hadsereg ellátására szolgáló élelmiszeres hajókat fel is küldte ide.²⁸¹ A háromnapos eszéki táborozás során alaposan megváltozott a hadjárat célja. Ebben a hajdúk ismételt támadásai játszottak szerepet, amelyet a török hadvezetés a dél-dunántúli váraknak, elsősorban Babócsának és Kanizsának tulajdonított.²⁸² Ebben része volt Deli Naszuh szigetvári bégnek, aki panaszt tett a kanizsaiak ellen.²⁸³ A kanizsai fethnâme szerint „Babocsa és Kanizsa nevű ellenséges várak rablóbandái a budai úton fekvő hidakat felégették és a kezükbe került raaját tűzzel-vassal pusztították.”²⁸⁴ Az eszéki haditanácson Tirjáki Haszán pasa rámutatott arra, hogy ha Esztergom felé vezetnek hadjáratot, a „kanizsai hitetlenek eljönnek és a hidat (ti. az eszékit – T. S. L.) elrontják és visszatéréskor az iszlám seregnek kárt okoznak.” Ennek megfelelően azt a javaslatot tette, hogy Babócsa várát foglalják el, hogy a budai utat biztosítsák.²⁸⁵ E javaslat tükrözte az előző évi eseményeket, s a belőle levont tanulságot: a fő utánpótlási útvonalat, a Duna-vonalat meg kell védeni a támadásokkal szemben. Az eszéki haditanácson elfogadott haditerv a Dráva folyóhoz közeli Babócsa megszállásáról alapjaiban ásta alá az eredeti haditervet, bár egyelőre nem ejtették el Esztergom megtámadását.

Eszékről a babócsai vár ellen küldte a nagyvezír a 20-25 ezer főre becsült előhadat. Az előjárók (csarhadsai) vezérei Murád pasa diyárbekiri beglerbég és Mehmed kethüda voltak. Augusztus végén értek Babócsa alá a török csapatok, amelynek ostromát így

²⁸⁰ Ibrahim bég utal Jemiscsi Haszán nagyvezír 1601–1602 telén kelt telhisében, vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 286.

²⁸¹ Esztergom elfoglalásának tervére Török történetírók III. 294. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 408.; Istvánffy 1868. 840–841.

²⁸² A kanizsaiak portyáira Török történetírók III. 294. (Kjátib Cselebi); a szabad hajdúk támadásaira Illésházy 1863. 72.; összefoglalóan Tóth, HK 1986. 256.

²⁸³ Istvánffy 1868. 841.

²⁸⁴ A kanizsai fethnámére Fekete 1993. 196.

²⁸⁵ Török történetírók III. 294–295. (Kjátib Cselebi)

²⁸⁶ 300 fő, Istvánffy 1868. 843.; 500 fő, Ortelius 1603. 479.; 350 fő, Cerwinka 1968. 453. o. 44. jz.

augusztus 31-től szeptember 4-i feladásáig számíthatjuk. A várat Pető Gergely védte kétszáz magyar és száz német katonával.²⁸⁶ A nem túl erős vár, amely 1595-ben került Habsburg-kézre, hosszabb ellenállásra nem volt képes. Bár egyes források három napi ágyúzást említenek, a vár védőinek vallomása szerint csak szeptember 2-án éjjel vontatta a vár alá a török az ágyúkat, amelyekkel másnap, szeptember 3-án estig lőtte az erősséget. Ennek hatására haditanácsot tartottak, amelyen a németek állítólag a végsőkig való védelmet szorgalmazták, de a magyar katonaság a túlerőre hivatkozva a vár feladását akarta. Erre másnap, szeptember 4-e reggelén Pető kapitány tárgyalásokba bocsátkozott az ostromlókkal, s szabad elvonulás fejében feladta a várat.²⁸⁷ Az elfoglalt várba török őrség került. Babócsa ostromáról értesítette Nádasdy Ferenc Mátyás főherceget.²⁸⁸

Babócsán újabb haditanácsot hívott össze a Siklós–Pécs–Szigetvár útvonalon a sereg zömével haladó Ibrahim nagyvezír. Itt egyértelművé vált, hogy Esztergom helyett Kanizsa ellen fog vonulni az oszmán sereg. Tirjáki Haszán a „Muraköz és a Balaton tó várainak” kulcsának nevezte Kanizsát, s elfoglalását javasolta, amelyben támogatták a többi vezérek is. Ibrahim – talán Szaturdzsi példájára is gondolva – féltette Budát az ellenség támadásától a Kanizsa elleni támadás esetén. Murád pasa azt indítványozta, hogy Tirjáki Haszán pasa menjen Buda védelmére, ugyanakkor Budáról jöjjön Kanizsa ostromára Lala Mehmed ruméliai beglerbég.²⁸⁹ Valószínű, hogy Ibrahim nagyvezír a szultán engedélyét is kérte az eredeti haditerv megváltoztatásához, amelyet megkapott.²⁹⁰

Kanizsánál csatlakozott Ibrahim hadához a Budáról érkező Lala Mehmed ruméliai csapataival és öt ostromágyúval. A ruméliai beglerbég magával hozta a Székesfehérvárra menekült 400-500 vallon zsoldost is. Lala Mehmed út közben ostrom alá vette az előző évben keresztény kézre került Bolondvárt, amelyet egy napi ostrom után feladtak védői, akiket leöltek. Majd a kiürített Lak várát vette birtokba a ruméliai pasa. Ezzel visszavette az előző évben keresztény kézre került Somogy megyei várakat.²⁹¹

Ibrahim nagyvezír serege Lala Mehmed ruméliai csapatainak csatlakozása után igen jelentős létszámú lehetett. Egyes források csak 30-40 ezer főre, mások viszont 100-120

²⁸⁷ A vár hadinépének 1600 szeptember közepi vallomása, Veress, Oklevéltár I. 354. sz.; 3 napos ostromra Török történetírók III. 295. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 408.; Istvánffy 1868. 843.; Illésházy 1863. 72.; 2 napos ostromra Pecsevi, Török történetírók III. 155.; kanizsai fethnáme, Fekete 1993. 196.; a IX. 4-i feladásra Ortelius 1603. 479.; a szakirodalomban Bánlaky 1940. 326.; Cerwinka 1968. 416–417.; tévesen harc nélküli megadásra V. Molnár 1987. 78.

²⁸⁸ HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 57. (Nádasdy IX. 4-i levele Mátyás főherceghez)

²⁸⁹ Török történetírók III. 295–296. (Kjátib Cselebi); Fejzi, in: Vámbéry, Sz 1887. 719.

²⁹⁰ Istvánffy 1868. 842–843. – Szerinte tíz nap alatt hozták meg az igenlő választ a követek.

²⁹¹ Lala Mehmed rövid hadjárata I. Török történetírók III. 156. (Pecsevi), 296. (Kjátib Cselebi)

ezer, sőt 200 ezer főre is tették az oszmán sereget.²⁹² A Tirknádzsi Haszán aga vezette janicsárok létszámát húszezerre tette egy velencei követjelentés, ugyanakkor Ortelius csak tizenkétezeret említett.²⁹³ Bizonytalán részt vettek a hadjáratban a szpáhi oglanok és a szilahárók, akiknek létszámát külön-külön 5-6 ezerre becsülte Gall.²⁹⁴ Így a portai lovasság 10-12 ezer fős lehetett, a janicsárokkal együtt pedig kb. 20-30 ezres portai kontingenssel számolhatunk. Kanizsa ostromában részt vett Szufi Szinán anatóliai, Lala Mehmed ruméliai és Murád pasa diyárbekiri beglerbég. E három vilájet csapatait együttesen harmincezer főre becsülve, továbbá néhány ezres tatár komponenssel is számolva, az 50-60 ezer körüli létszám tűnik reálisnak.²⁹⁵

A török által ostrom alá vett Kanizsa kétségkívül a végvárrendszer egyik legfontosabb várának számított és a Dél-Dunántúl legjelentősebb erőssége volt, sőt a távolabbi Bel-ső-Ausztria, közelebbről Stájerország (Stíria) védelmét illetően is jelentős része volt.²⁹⁶ Szigetvár 1566. évi eleste után, a drinápolyi béke megkötése után, 1568-tól jelentős mértékben átépítették a végvidéki főkapitányság székhelyévé előlépő várat. A közel két évtizedig tartó átépítést többek között olyan neves olasz építészek is irányították, mint Pietro Ferabosco és Ottavio Baldigara. A nagy költségeket felemésztő, elhúzódó átépítés félbe maradt az 1580-as évek második felében. Így állapota romlott a 15 éves háború időszakára. Ennek ellenére az átépítés során impozáns méretű vár jött létre, amely belső, középső és külső várra tagozódott. A kanizsai vár nem kőből épült, hanem átépítése során is megmaradt palánkvárnak. Korszerű ötszögű olaszbástyákkal rendelkezett, s kiterjedt, mocsaras várárok vette körül.²⁹⁷ Utóbbi talán a vár legfőbb erőssége volt, hiszen igen nehéz volt feltölteni a széles várárkot, s ezáltal megközelíteni a falakat. Nehéz pontosan megítélni, hogy az állandó karbantartást igénylő, romló állapotba kerülő kanizsai vártól reálisan mekkora ellenállást lehetett elvárni.²⁹⁸ Ez többek között függött attól is, hogy mekkora az őrség létszáma, s mennyire felszerelt. Kanizsa védelmi erejét a források eltérően ítélték meg. Egyes tudósítások alapján kétezer fő körüli vagy

²⁹² 40 ezer főre Herberstein, vö. Cerwinka 1968. 418.; San Clemente IX. 25-i jelentése, Óváry 1894. II. 254.; 100 ezerre Bernhard Leo Gall jelentése, HHStA, Hungarica Fasc. 138. fol. 91v; Paradeiser, vö. Cerwinka 1968. 418.; Cornazzani X. 16-i jelentése, Óváry 1894. II. 254.; 120 ezerre Montreux tudósítása, Fethrentheil-Gruppenberg, HK 1937. 212.; Fejzi, idézi Vámbéry, Sz 1887. 721.; 200 ezerre Mathey du Mont, in: Reusner 1603. 327.

²⁹³ 20 ezerre Veress 1933. VI. 153.; 12 ezerre Ortelius 1603. 478.

²⁹⁴ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 93v.

²⁹⁵ A szakirodalomban 48 ezerre Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 224. (Marosi Endre) 50 ezerre Tóth, HK 1986. 258.; 60 ezer főre V. Molnár 1987. 79.

²⁹⁶ Lello angol követ Kanizsát Stíria (!) nagy erődjének nevezi, vö. Burian 1952. 3.; hasonlóan Thuanus 1620. V. 918.

²⁹⁷ A kanizsai vár átépítésére V. Molnár 1987. 59–61.

²⁹⁸ Alacsonyra taksálta a kis alapterületű vár védelmi erejét Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 224.; Tóth, HK 1986. 258.; jelentősnek tüntette fel V. Molnár 1987. 61.

azt is meghaladó létszámra gondolhatnánk, más források alapján ennek felére sem tehetjük az őrséget.²⁹⁹ Az 1598 szeptembere óta Kanizsa élén levő Georg Paradeiser ezredes Herbersteinhez írott levele alapján Kanizsa őrsége négyszáz főből állt, míg Zrínyi György főkapitány 600 főt bocsátott rendelkezésére, így mindössze egyezer főt tett ki a vár védelmi ereje.³⁰⁰ Paradeiser 1601 elején írt emlékiratában 950 fegyverforgatóról emlékezett meg, míg Frank Jeromos vajda vallomásában csak nyolcszáz vitézt említett.³⁰¹ A vár védelmét úgy osztották fel, hogy Haiden védte 333 katonával, őt vajda vezetése alatt álló 59 hajdúval, s további 42 katonával a vár egyik részét (a nagy toronytól a középső rondelláig), míg Lippart 257 katonával, 56 hajdúval és 97 további katonával a vár másik részét (a nagy kaputól a középső kapuig).³⁰² A tartalékban lévő hatvan huszárral és kevés számú német puskással együtt a védelmi erő meghaladta a kilencszáz főt, de az ezer főt nem érte el. Ez bizonyosan kevés volt a vár védelmére. Más szempontból is mutatkoztak problémák. Az őrségnek több havi zsolddal tartoztak, kevés volt az élelem és a puskapor is. Nem jutott be a várba a várőrség zsoldja és az ötszáz hordó lőpor.³⁰³ Ilyen körülmények között a létszám-, ellátási- és munícióhiánnyal is küzdő őrségnek csak akkor lett volna esélye az ostromlókkal szemben, ha felmentő sereg jön Kanizsa segítségére, s távozásra kényszeríti a török hadat vagy csapatokat, élelmiszert, lőszert juttat be a várba.

Kanizsa ostroma összesen 45 napig tartott, szeptember 8-tól számíthatjuk október 22-ig.³⁰⁴ Az oszmán főszereg Berzence érintésével vonult Kanizsa alá. Előbb a Mehmed kethüda vezette, Babócsát október 4-én elfoglaló előhad érkezett meg Kanizsa közelébe, Palinhöz szeptember 7-én. Miután előkészületeket tett, hogy a megérkező sereg zöme részére járhatóvá tegye az utat, átkelt a Mura folyó túlsó oldalára és a kiürített Bajcs kastélyánál ütött táborot szeptember 8-án. Másnap, szeptember 9-én érkezett meg Ibrahim nagyvezér, s Palinnál táborozott. A várat tehát mindkét oldalról körülvették a törökök szeptember 8–10. között, s szeptember 11-én kezdődött meg a módszeres ostrom.³⁰⁵ Délkelet felől, a Szigetvári-kapu irányából Mehmed kethüda csapatai és a

²⁹⁹ 3500 főre, Naima 1832. 154.; a feladáskor 1500 gyalogos, 200 lovas, vö. Kjátib Cselebi, *Török történetírók III.* 301.; 2100 főre Istvánffy 1868. 843.; 3200 védőre Jačov 1997. 219.; közel 2 ezer főre Tóth, HK 1986. 260.; 400 magyar, német és egyéb százan voltak benne, vö. Illésházy 1863. 74.

³⁰⁰ Vö. Cerwinka 1968. 418.

³⁰¹ Paradeiser emlékiratára Veress, *Oklevéltár* 434. sz.; Jeromos vallomására uo. 423. sz.

³⁰² Az adatra Cerwinka 1868. 421.; Magyarország hadtörténete I. 225. (Marosi Endre)

³⁰³ Istvánffy 1868. 843.

³⁰⁴ Kanizsa ostromára Illésházy 1863. 74–75.; Istvánffy 1868. 844–845, 850.; Ortelius 1603. 479, 484.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 670.; *Török történetírók III.* 156–158. (Pecsevi), 296–301. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1889. II. 409–412.; kiváló feldolgozása Cerwinka 1968. 420–438.; Bánlaky 1940. 326.; Tóth, HK 1986. 260–261, 268–269.; Magyarország hadtörténete I. 225–226.; V. Molnár 1987. 78–81.; Jačov 1997. 219.

³⁰⁵ Istvánffy 1868. 844.; Cerwinka 1868. 420.; Tóth, HK 1986. 260.

janicsárok vonultak a szeptember 11-től kiépülő sáncokba, s két felől lőtték a várat. Miután Mehmed ruméliai beglerbég megérkezett seregével, a vele levő 400-500 vallont is ide rendelték. A sereg zömével Ibrahim nagyvezír északkelet, a Bécsi-kapu felől ostromolta a várat. A későbbiekben az egész sereg erre az oldalra költözött s a Szigetvári-kapunál végül csak a Szufi Szinán vezette anatóliai csapatok maradtak.³⁰⁶ A súlypont áthelyezésnek két fő oka volt: az egyik, hogy megakadályozzák utánpótlás vagy segítség bejuttatását, a másik, hogy „arrafelé a vár gyengébb volt.”³⁰⁷ A török ugyan intenzíven lövette a Siklósról hozatott tizennyolc és a Budáról szállított öt nagy ostromágyúval a falakat, de a tömör, hármas vastagságú palánkot kevésbé tudta megrongálni. A lövés azért is hatástalan volt, mert a széles várak miatt a lövedékek alig érték el a falakat. Ezért a várak feltöltését megkezdték, amelynek során a környékbeli parasztokkal farakásokat készítettek, s azt a falakig próbálták előrenyomni. Az őrség a farakások felgyújtásával próbálkozott.³⁰⁸ A vár megszállása után közel két héttel került sor az első általános rohamra szeptember 25-én. Ebben a kora reggeltől folyó általános támadásban három oldalról rohamozták meg a várat, s a janicsárok is részt vettek benne. Mindkét oldalról jelentős veszteségek voltak, elesett Haiden hadnagy is, de a rohamot a védők visszaverték.³⁰⁹ Szeptember 25-e éjszakáján súlyos következményekkel járó bal-eset történt, felrobbant a vár lőporraktára feltehetően figyelmetlenség, mulasztás következtében. A lőpor java része, mintegy hetven mázsa megsemmisült, 80-100 katona meghalt s a várfal egy része is leomlott. E tragikus baleset következtében az őrség már csak a felmentő sereg segítségével reménykedhetett.³¹⁰

A megtévesztett, lépéshátrányba került Habsburg-hadvezetés megkísérelte Kanizsa felmentését.³¹¹ A Bécsbe megérkező Mercoeur herceg két ezred lotharingiai lovast és egy vallon ezredet hozott magával, amelyek szeptember 11-én indultak el Győrbe. A Győrnél gyülekező csapatoknál szeptember 15-én Mátyás főherceg is megjelent, aki

³⁰⁶ Török történetírók III. 297. (Kjátib Cselebi); Istvánffy 1868. 844.; Tóth, HK 1986. 260.

³⁰⁷ Isolano, in: Benda, HK 1983. 670.

³⁰⁸ A vár lövetésére, a várak feltöltésére Istvánffy 1868. 844.; Török történetírók III. 297. (Kjátib Cselebi); összefoglalóan I. Tóth, HK 1986. 260–261.

³⁰⁹ A szeptember 25-i rohamra Cerwinka 1968. 427–428.

³¹⁰ A lőporraktár véletlenszerű felrobbanására Istvánffy 1868. 844.; Ortelius 1603. 482.; a tűzmeszter hibája volt, vö. IX. 28-i német újsághír, vö. Veress, Oklevéltár 362. sz.; török foglyok művének tünteti fel Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 297.; összefoglalóan I. Cerwinka 1968. 428.; Marosi Endre, Magyarország hadtörténete I. 225., Tóth, HK 1986. 261.; téves, IX. 23-i keltezéssel V. Molnár 1987. 79.

³¹¹ A felmentési kísérletre Bernhard Leo Gall jelentése, HHStA, Hungarica Fasc. 138. (1600. Január–Dezember) fol. 86r–107v; HHStA Hungarica Fasc. 139. fol. 10r–12v; Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 326–336.; Istvánffy 1868. 845–850.; Illésházy 1863. 74–75.; Török történetírók III. 157–158. (Pecsevi), 298–300. (Kjátib Cselebi); a szakirodalomban Cerwinka 1968. 424–435.; Tóth, HK 1986. 261–268.; Magyarország hadtörténete I. 225.

kihirdette, hogy helyettesére, Mercoeurra bízta a felmentő had vezetését. A sereg Győrből szeptember 16-án vagy 17-én indult el, 18-án Pápához, 25-én pedig a Kanizsától öt német mérföldre levő (Zala)Egerszeghez vonult. Egerszegnél csatlakoztak csapataikkal Nádasdy, Batthyány, Kollonitsch, Thurn és Hoffkirchen. Innen szeptember végén a Mura folyóhoz, Szemenyére mentek. Itt egyesültek velük a gróf Zrínyi György, Siegmund von Herberstein szlavón–vend határvidéki ezrede, és a horvát bán vezette stájer–horvát–szlavón csapatok. Szemenyéről a Kanizsától csak két mérföldre levő Letenyéhez vonultak október 3-án, három gázlón és az ún. Ördögárkon átkeltek, míg az ágyúkat és szekereket a Mura túlsó oldalán szállították. Az esős időben, rossz utakon haladó felmentő csapatok október 6-án érkeztek a Kanizsához közeli Sormáshoz.³¹² A felmentő had létszámát illetően a források eltérnek egymástól. A török források túlozva negyven-ezer, illetve százezer főre becsülték az ellenséges hadat.³¹³ A másik végletet azok a források jelentik, amelyek a teljes felmentő hadat mindössze 13-14 ezer főre teszik.³¹⁴ Istvánffy és Illésházy ugyanakkor huszonötezer fős seregről emlékeztek meg, amelyben kb. tízezer magyar katona volt.³¹⁵ A sereg egyes komponenseit vizsgálva sem könnyű a tényleges létszám megállapítása. Istvánffy szerint Mercoeur kétezer lotharingiai lovasán és vallon ezredén kívül a győri táborban tízezer magyar és német lovas volt, továbbá öt gyalogezred, azaz tizenhét ezred fő körüli létszámmal következethetünk.³¹⁶ Egy szeptember 11-i kimutatás tizenhét ezred fős sereggel számol a magyar és más segédc csapatok nélkül, négyezer lovas és tizenháromezer gyalogos szerepel összesen.³¹⁷ Ezzel szemben Matthey du Mont szerint csak 7-8 ezer katona volt a Mura folyóhoz nyomuló császári hadban, amelyhez szerinte 4500 főnél nem több magyar, horvát és stájer lovas és gyalogos csatlakozott.³¹⁸ A horvát bán, Herberstein és Zrínyi csatlakozó csapatait ötezer

³¹² A Habsburg-csapatok útvonalára elsősorban vö. Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 86r–92v; vö. még X. 15-i hadijelentés Rudolffhoz, Veress, Oklevéltár 350. sz.; a Szemenyéhez érkezést 4-re, a Sormáshoz érkezést 7-re tette egy jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 139. fol. 10r; a szakirodalomban Cerwinka 1968. 424, 430.; Tóth, HK 1986. 261–262.

³¹³ 40 ezerre Török történetírók III. 298. (Kjátib Cselebi); 100 ezernél többre kanizsai fethnéme, Fekete 1993. 196.

³¹⁴ 13 ezer főre Mercoeur herceg X. 6-i jelentése alapján Jačov 1997. 219.; Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 327.; Montreux tudósítása, Fethrentheil-Gruppenberg, HK 1937. 213.; 13 700 főre Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 92r; 14 ezer főre Ortelius 1603. 482.; a szakirodalomban 13 ezer főre Cerwinka 1968. 430.; Magyarország hadtörténete I. 225. (Marosi Endre)

³¹⁵ Istvánffy 1868. 846.; Illésházy 1863. 74.; korabeli francia tudósítás alapján 20 ezer fő volt, vö. Jačov 1997. 219.; a szakirodalomban 25 ezres felmentő hadra Rónai Horváth 1897. II. 146., Bánlaky 1940. 326.; Tóth, HK 1986. 262.

³¹⁶ Istvánffy 1868. 845.

³¹⁷ Vö. Cerwinka 1968. 464. o. 126. jz.

³¹⁸ Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 327.; 7 ezer főre tette a stájer hadakkal Szemenyénél egyesülő császári hadat egy X. 2-i német újsághír is, vö. Veress, Oklevéltár 377. sz.

lovásra és gyalogosra becsülte Leo Gall.³¹⁹ A Szemenyénél csatlakozó komponenst Illésházy alapján tízezer, Mathey du Mont felsorolása alapján 6600 főre tehetjük, hiszen Zrínyi György dunántúli főkapitány kétezer gyalogossal és egyezer lovassal, a horvát bán kétezer katonával, Herberstein generális pedig hatszáz lovassal és ezer gyalogossal csatlakozott. Ami Mercœur herceg Győről érkező seregét illeti, a szeptember 11-i kimutatás szerint jobbra 3 ezer fős gyalogezredeket Mörsperg, Hoffkirchen, Schönberg és Preuner (Breuner) vezették. E gyalogezredek hiányosak voltak, s az őrségekben hátramaradt belőlük. A kimutatásban említett ezer fős lovasezredek élén Kollonitsch, Graf von Thurn és Graf von Hohenlohe ezredesek álltak. A két lotharingiai ezredet Chaligni vezette. A fentiek alapján 8-14 ezer főre tehetjük Mercœur seregét, amelyhez 5-6 ezer fős magyar, horvát komponens járult, s így legalább tizenháromezer, legfeljebb húsezer fős felmentő had kísérelte meg Kanizsa felmentését.

A Kanizsához október 6-án vagy 7-én érkező Habsburg-sereg október 13-ig táborozott Sormásnál, s kisebb összecsapásokat folytatott az ellenséggel, amelyek nem fejlődtek döntő csatává, legnagyobb méretű csata a második nap, október 7-én vagy 8-án bontakozott ki.³²⁰ E csatározásokra az október eleji szemeyei haditanács értelmében került sor, ahol vita folyt arról, hogy csatát vívjanak-e az ellenséggel vagy pedig válogatott csapatot juttassanak be a várba. Azt többen is hangoztatták, hogy erősítést, utánpótlást és élelmet nem lehet bejuttatni a mocsarak által közrefogott várba, amelyet az ellenség körülszár. Ezért a haditanácsban „azt végezzék, hogy reájok menjenek és velek megvínának”.³²¹ Az első összecsapásra a felmentő sereg Sormáshoz érkezésekor, október 6-án vagy 7-én került sor. A Habsburg-csapatok az utolsó gázlón keltek át, amikor törökökbe ütköztek. Herberstein és Kollonitsch elővédcsapatai biztosították a sereg átkelését, majd ezután teljes hadrendet formáltak. A két fél kölcsönösen lötte egymást, majd lovassági csatározásokra került sor. Az előrenyomuló császári csapatok sorra foglalták el az ellenség által megszállt dombokat, ahol a törökök ágyúikat helyezték el. Az ellenség próbálta visszafoglalni állásait. Ennek során a portai zsoldos lovas egységeket, a szpáhi oglanokat és a szilahtárokat is bevetették a Herberstein és Kollonitsch vezette elővéddel szemben. Rajtuk kívül egy harmadik, nagyobb létszámú csapat is támadást intézett bal kéz felől. Sikertelenül a török csapatokat megállítani, támadásukat visszaverni. A törökök táborukba hátráltak vissza. A keresztény és a török tábor egy

³¹⁹ HHStA, Hungarica Fasc. 138. (1600. Január–Dezember) fol. 88r.

³²⁰ A 6-án kezdődő kanizsai–sormási csatározásokra Gall jelentése HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 92v–98v; 7-től számítja Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 328–334.; 8-től számítja egy jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 139. fol. 10r–12v; a csatákra vö. még Istvánffy 1868. 846–850.; Ortelius 1603. 483–484.; Cerwinka 1968. 430–434.; Tóth, HK 1986. 263–268.

³²¹ Az idézetre Illésházy 1863. 74.; a szemeyei haditanácsra HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 88v–92r; Istvánffy 1868. 846.; a szakirodalomban l. Marosi Endre, Magyarország története I. 225.; Tóth, HK 1986. 262.

mocsár és egy erdő választotta el egymástól. A mocsáron négy gázló vezetett keresztül, amelyek közül kettő a török tábor közelében volt. Ibrahim nagyvezír újabb támadást indított a lovassággal és a janicsárokkal, s próbálta elfoglalni a keresztény tábor bal oldalán levő gázlót. Kétórás harc után a magyar gyalogság, a hajdúk megtartották a gázlót, s őrseget is helyeztek ide. Az első napi, október 6-i csatározásban mindkét fél csekély veszteségeket szenvedett, s inkább Mercoeur hada maradt felül.³²²

A legjelentősebb csatározásra a második nap, október 7-én (vagy 8-án) került sor. Mindkét sereg hadrendben sorakozott fel táborra előtt és előkészületeket tett a csata megvívására. Sulz tűzérőparancsnok a felső gázlótól jobbra, Bajcsavár irányába egy sánctól készítetett a mocsár közelében. A felső gázlótól balra, Újvár irányába, 1500 stájer muskétás és háromszáz muskétás Preuner ezredéből kapott helyet, hogy az ellenség átkelését megakadályozzák. Ugyancsak a felső gázlónál a török is igyekezett állásait kiépíteni. Egy közeli dombhoz 13-14 ágyút vittek, s janicsárok sáncolták el magukat. A csata dél körül kezdődött meg, s négy helyszínen is folyt. A csatározások során mindkét fél kísérletet tett a gázlókon való átkelésre, a másik tábor elfoglalására. Néhány ezer lovassal és janicsárral támadott a török, a janicsárok erősen lőtték a muskétásokat a gázlónál, de azok egyelőre tartották állásaikat. Majd a török csapatok átkeltek a gázlón, de a muskétások visszaverték őket. Herberstein és Kollonitsch puskás (arkhibüzer) lovasaival rajtuk ütött, s a gázlón túl űzte őket, elfoglalta dombon levő állásukat, s 13-14 ágyújukat. Ebben a rohamban kétezer török, főleg janicsár esett el vagy sebesült meg. Ugyancsak harcok folytak a felső gázlótól jobbra, a sánc közelében. Az ellenség itt is nagy erővel támadott. Mercoeur herceg küzdött itt csapataival, s elűzte a törököt. A harc harmadik helyszínén török és tatár lovasok csatároztak két zászlóalj német lovassal, huszárral és egy zászlóalj károlyvárosi lovassal. A harcok negyedik helyszínén a horvát bánt megfutamította a török, de Hohenlohe gróf lovasaival segítségére sietett, s visszaűzte az ellenséges lovasságot. A négy helyen folyó csatározások során a császáriak sikeresen harcoltak. Kollonitsch és Herberstein egészen előre nyomult a török táborig, a muskétások és a hajdúk lőtték az ellenséget. A tábor védelmében Ibrahim nagyvezír a janicsárokkal felvette a küzdelmet a támadókkal, de kevés lovas állt rendelkezésére, mivel azok java része az ellenséges tábornál harcolt. Ezért a válságos helyzetben parancsokat küldött Szufi Szinán anatóliai beglerbégnek és Lala Mehmed ruméliai beglerbégnek, továbbá Mehmed kethüdának, hogy csapataikkal térjenek vissza a táborhoz. A török túlerőbe került, Kollonitschék kezdtek visszaszorulni. Mivel a mély gázlón való visszatérés veszélyesnek tűnt, Mercoeurhoz küldtek futárokat, hogy nyújtson segítség-

³²² Az első napi összecsapásra 6-i keltezéssel, Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 92v–94r; 7-i keltezéssel Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 328.; 8-i keltezéssel HHStA Hungarica Fasc. 139. fol. 10v; vö. még Ortelius 1603. 483.; Istvánffy 1868. 846.; Isolano, Benda, HK 1983. 670., Török történetírók III. 298. (Kjátib Cselebi); X. 15-i jelentés, I. Veress, Oklevéltár 351.; 7-i keltezéssel Tóth, HK 1986. 263–264.; 6-ra Cerwinka 1968. 430.

get. A fővezér Hoditzky ezredet indította két csapat lovassal, majd a Schönberg gyalogezredet. Mivel az ellenség nagy erővel támadta továbbra is Kollonitschék csapatait, Hoffkirchent is segítségül küldte, sőt Mörsperg, Preuner gyalogezredeit és a francia regimentet. Az ellenséget végül sikerült visszaverni és hadrendben visszavonulni a gázlókon keresztül. A csatározás közben Mercoeur herceg Starhemberg főtábornok helyett küldte a harcoló csapatok ezredeseihez, hogy vajon lehetséges-e megtartani a túloldalon a dombot, s ott sáncot kiépíteni. A török azonban támadásba lendülve visszafoglalta ezt a helyet, így e terv megvalósítására nem volt lehetőség.³²³ A második napi, október 7-i csatában 1500-3000 főre tették a török, s jóval kevesebbre a császári csapatok veszteségét.³²⁴ A sikeres harcok ellenére a túlerő és a nehéz terep miatt a döntő csatát nem kockáztatta meg a Habsburg-hadvezetés, a várba pedig nem tudott erősítést bejuttatni.

A következő napokban kisebb összecsapásokra került sor. Október 9-én Johann von Tilly 300 lovassal, s 12 szekér élelmiszerral érkezett meg, akit 3 ezer török–tatár lovas támadott meg. A rohamokat háromszor is visszaverte, de ő is megsebesült. A veszedelméből a Mercoeur által küldött Vehrlin lovas csapata mentette ki Tilly csapatát, de az élelmiszer az ellenség kezére került.³²⁵ Október 10-én a török nagy erővel támadott, húszezer főre becsülték a támadó lovasságot. Ibrahim nagyvezír ezúttal is a táborban maradt a janicsárokkal. A török lovasok a császári táborba is próbáltak betörni, de a támadást visszaverték.³²⁶ A fő utánpótlási bázisaitól messze eltávolodó császári sereg táborában hamarosan elfogyott az élelem, ezért már október 10-én Salm elment, hogy a muraközi táborból élelmet hozzon. A 200 szekér élelem ugyan megérkezett, de ez alig egy-két napi szükségletet fedezett. Október 11-én a török tizenötezer fővel újra támadást intézett a császári tábor ellen. A magát elsáncoló császári csapatok és a támadó törökök között nyílt küzdelemre nem került sor, ágyú- és puskatűzzel szorították vissza az ellenséget. A török veszteséget 1200 főre, a keresztény seregét csak kétszáz főre

³²³ A másodnapi, 7-i csata e rekonstrukciójára elsősorban Gall jelentését használtam, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 95r–98r; vö. még HHStA Hungarica Fasc. 139. fol. 10v–11r; Ortelius 1603. 483.; Istvánffy 1868. 847–848.; Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 329.; Török történetírók III. 298–299. (Kjátib Cselebi); X. 8-i és X. 9-i újsághírek, hadijelentések, Veress, Oklevéltár 351, 379, 417.; Tóth, HK 1986. 264, 266.; Cerwinka 1968. 431–432.

³²⁴ 1500 fős török, 200 fős császári veszteségre X. 15-i jelentés, vö. Veress, Oklevéltár 351. sz.; 2000 feletti török veszteségre X. 8-i jelentés, vö. Veress, Oklevéltár 417. sz.; 3 ezres török (2 ezer lovas, 1 ezer janicsár) és csekély saját veszteségre Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 98r; Istvánffy 1868. 847.

³²⁵ A harmadnapi csatára 8-i keltezéssel röviden Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 98v; 9-i dátummal Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 329–330.; Istvánffy 1868. 848.; Tóth, HK 1986. 267.

³²⁶ Az X. 10-i eseményekre Matthey du Mont, in: Reusner 1603. 330.; Istvánffy 1868. 848.; Tóth, HK 1986. 267.; 9-i keltezéssel Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 98v.

tették.³²⁷ Bár a török támadásokat rendre vissza tudták verni, egyre inkább nélkülözött a császári tábor, s mivel döntő csatát nem mert megkísérelni, vissza kellett vonulnia. Az október 12-e estéjén tartott haditanács úgy döntött, hogy a Murához kell visszavonulni, s onnan nagyobb élelmiszerkészlettel térnek majd vissza. Maga Mercoeur fővezér és Kollonitsch is ellenezte a visszavonulást, mivel tartottak attól, hogy Kanizsa védői reményüket veszítve feladják a várat.³²⁸ A visszavonulásra október 13-a hajnalán került sor. A török nagy erővel támadta a szabályos hadrendben elvonuló keresztény csapatokat. Mehmed kethüda, Murád pasa, Haszán szigetvári bég csapatai és a tatárok vettek részt az üldözésben. Leginkább az utóvédet alkotó Thurn csapatára nehezedett nagy nyomás, de Mercoeur parancsára Kollonitsch, Hohenlohe és Nádasdy segítségére siettek. A visszavonulás jó megszervezését mutatja, hogy a folytonos nagy erejű támadásokat rendre visszaverték, s igazán komoly veszteségeket nem szenvedtek.³²⁹ A tervezett újabb felmentési kísérletből semmi nem lett, az október 17-i szeményei táborozás után a sereg szétszéledt, felbomlott. A kanizsai felmentési kísérlet így nem járt eredménnyel, jóllehet az október 6–12-i csatározások során sikeresen harcolt a Habsburg-sereg. A török veszteségek jóval nagyobbak voltak, elérhették a hatezer főt is.³³⁰ A másodnapi csatát kivéve azonban e csatározások szinte kizárólag a sormási császári tábornál folytak, s a túlerőben levő ellenség visszaverésére szolgáltak. Az ellenség létszámbeli fölénye, a nehéz terepviszonyok mellett Mercoeur herceg nem merte a nagy kockázatot jelentő döntő csatát vállalni sem 7-én, sem pedig a következő napokban. Mezőkeresztes árnyéka nemcsak 1597-ben Vác–Verőcénél vetült rá a hadműveletekre, hanem ezúttal, Kanizsánál is. Így Kanizsa felmentési kísérletét a sikeres csatározások és az elismerésre méltó visszavonulási manőver ellenére kudarcnak értékelhetjük, hiszen célját nem érte el.³³¹

Kanizsa ostroma folytatódott. Az ostromló török sereg is nehézségekkel küzdött, hiszen közeledett a hadjárati idő vége, élelmezési gondok is voltak. Az ostromműveletek lassan haladtak, a várárkot sem tudták teljesen feltölteni.³³² Ennek ellenére a felmentő sereg elvonulásának nyolcadik napján, október 20-án Georg Paradeiser szabad elvonulás fejében feladta a várat, mivel a vár őrsege létszámában jelentősen megfogyatkozott, a lőportorony felrobbanása miatt lőporral sem rendelkezett, s felmentésre reáli-

³²⁷ Az X. 11-i harcokra Fethrentheil-Gruppenberg, HK 1937. 214–215.; vö. Istvánffy 1868. 848.; Tóth, HK 1986. 267–268.

³²⁸ Az X. 12-i haditanácsra Istvánffy 1868. 849.; Matthey du Mont, In: Reusner 1603. 330.

³²⁹ A visszavonulásra részletesen Gall jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 102–107.; Istvánffy 1868. 849–850.; Matthey du Mont, In: Reusner 1603. 331–333.; Cerwinka 1968. 434., Tóth, HK 1986. 268.

³³⁰ A 6 ezres török összveszteségre l. Matthey du Mont, In: Reusner 1603. 334, 336.

³³¹ A kanizsai kudarc okaira l. Tóth, HK 1986. 269–270.

³³² Az ostrom nehézségeire l. Török történetírók III. 302. (Kjátib Cselebi)

san nem számíthatott.³³³ Ibrahim nagyvezír október 22-én vette birtokba a várat, megfelelő őrséget helyezett a várba. A kanizsai végvidéki főkapitányság székhelye új vilájet központja lett, amelyhez a budai vilájetből a pécsi és szigetvári, a boszniai vilájetből pedig a pozsegai szandzsákat csatolták.³³⁴ Kanizsa beglerbégje a későbbiekben az a Tirjáki Haszán lett, aki 1594–1596 között Szigetvár beglerbégje volt, s a babócsai tanácskozáson felvetette Kanizsa ostromát. A főkapitányi székhely, Kanizsa Győrhez hasonló fontosságú erőssége volt a dunántúli végvárrendszernek, elvesztésével veszélybe került nemcsak a Dél-Dunántúl megmaradt része, hanem Stájerország és Karintia is. Kanizsa eleste nagy visszhangot váltott ki. Ibrahim pasát a szultán jutalmul életfogytiglan nagyvezírévé nevezte ki. A prágai udvar ugyanakkor a bűnbakká tett, protestáns vallású Paradeisert, – akárcsak korábban Hardegget – katonai bíróság elé állíttatta, árulás vádjával elítélte, és 1601. november 20-án kivégeztette, jóllehet Kanizsa főkapitánya árulást nem követett el, s a vár feladása katonai szempontból érthető és indokolható.³³⁵

Az 1600. évi hadjárat török szempontból hasonlóan sikeresnek bizonyult, mint Habsburg-szempontról az 1598. évi hadjárat. A kis létszámú keresztény haderő lassan gyülekezett, s erőit lekötötte a pápai vallon lázadás felszámolása. Az Esztergom ostromára számító Habsburg-hadvezetés ugyan vállalta az utánpótlási nehézségek miatt rendkívül kockázatos kanizsai expedíciót, felmentési kísérletet, de ez nem járhatott sikerrel, és a fontos vár török kézre került. 1600-ra a háború előtti status quo úgy alakult át, hogy az Észak-Dunántúlon Győr visszavétele után a Habsburgok, a Dél-Dunántúlon pedig éppen az 1600. évi kanizsai hadjárat következtében a törökök nyomultak előre. A Felvidéken Eger török kézre kerülése ellenére a kisebb felvidéki várak korábbi visszafoglalása miatt viszonylagos egyensúly alakult ki, ugyanígy Horvátországban is. Legjelentősebb török veszteség Erdély átmeneti elvesztése volt, amelyre külön fejezetben térünk ki.

³³³ A feladásra Istvánffy 1868. 850.; Ortelius 1603. 484.; Török történetírók III. 300–301. (Kjátib Cselebi); Jeromos vallomása, Veress, Oklevéltár 423.; Cerwinka 1968. 436–443.

³³⁴ A kanizsai vilájetre és szandzsákjaira Dávid 1995. 163–164.; Tóth, AUSz 1999. 72–73.

³³⁵ Paradeiser elítélésének szempontjaira Cerwinka 1968. 442–443.; V. Molnár 1987. 81.

VIII. fejezet

AZ „ÁLLÓHÁBORÚ” (1601–1604)

1. Székesfehérvári siker, kanizsai kudarc (1601)

1601-től egy új alperiódust nyithatunk a háború történetében, az „állóháború” fázisát. Ennek fő jellemzője, hogy a harcok egyre inkább leszűkültek egy körülhatárolható térségre, az Esztergom–Buda–Fehérvár–Kanizsa „négyyszögre”, és egy-egy hadjárat rendszerint csak egy-egy végvár elfoglalását vagy visszavételét célozta. Mindez a kiegyenlített erőviszonyok, az anyagi és katonai kimerülés, valamint az erős végvári rendszerek számlájára írható. Meg kell jegyezni azt is, hogy az állóháború lényegében az első évek kölcsönös nagy áttörései után, 1596-ra kialakult és ezen lényegileg nem változtatott sem Győr visszafoglalása, sem pedig Kanizsa eleste. 1601-től még erősebbé vált az állóháború tendenciája. 1601–1603 között a dzseláli felkelésnek köszönhetően inkább az Oszmán Birodalom szorult defenzívába. Még inkább nehéz helyzetbe került a Porta, amikor 1603-ban Abbasz sah is támadást indított az 1590-es békében török kézre került területek visszafoglalására. A Habsburg-hadvezetés csak részben tudta kihasználni ellenfelének keleten való lekötöttségét, hiszen 1604-re a Habsburg Birodalom és támogatói is kimerültek.

Kanizsa eleste Győréhez hasonlóan felrázta a prágai udvart. A császári hadvezetés minden erejét összeszedve az 1601. évben visszavágásra készült.¹ Nagy erők gyülekeztek, de a hadicélokat illetően viták bontakoztak ki. Feltétlenül vissza akarták foglalni a stratégiai fontosságú Kanizsát, ugyanakkor Székesfehérvárt is meg akarták szerezni, s ezen kívül Erdélyt is szerették volna meghódítani. E hadicélok mindegyikének megvalósítása azonban kétséges volt, ha megosztják a csapatokat. Ezért Mercoeur herceg azt javasolta, hogy az egész sereg vonuljon előbb Buda ellen, előbb azt vegye be, és csak utána menjen Fehérvár, és végül Kanizsa ostromára. Állítólag maga Rudolf császár is hajlott arra, hogy előbb a sereg Budát vagy Fehérvárt vegye be, s csak utána vonuljon Kanizsa ellen. Az erők koncentrálásának e nagyvonalú és sikerrel kecsegtető tervét

¹ Az 1601. évi hadieseményekre összefoglalóan vö. Hammer 1963. IV. 314–319.; Jorga 1910. III. 334–335.; Rónai Horváth 1897. II. 147–152.; Bánlaky 1940. 333–352.; Magyarország hadtörténete I. 226.

azonban ellenezte a stájer Ferdinánd főherceg, aki egy általa vezetett sereggel Kanizsát szerette volna visszafoglalni. A biztos győzelemben bízó főherceget támogatta a pápai segélyhad parancsnoka, Francesco Aldobrandini is.² Így Mercoeurnak le kellett mondaní Buda megtámadásáról és a gyülekező csapatokat három részre osztották. Az egyiket Basta tábornagy vezetésével az erdélyi mellékhadszíntérre küldték, ennek sikeres tevékenységét a következő fejezetben mutatjuk be. A magyarországi fronton két sereg is működött; az egyik Mercoeur herceg vezetésével Székesfehérvár elfoglalására indult, a másikat Ferdinánd főherceg Kanizsa visszafoglalására vezette. A három hadsereg létszámát egy kimutatás szerint 65 ezer főre tervezték, amelyből a Székesfehérvár ellen támadó felső-magyarországi sereg 35 ezer, a Kanizsa ellen vonuló alsó-magyarországi had 18 500, az erdélyi csapatok létszáma pedig 11 500 fő lett volna. Egy júniusi kimutatás már óvatosabb tervezéssel csak 51 400 fővel számolt e három seregnél.³ Egy 1601-ben készült, pontos keltezés nélküli összeírás szerint külön erdélyi – felső-magyarországi, illetve alsó-magyarországi hadsereggel számoltak, s a hadjárat összköltségét megbecsülték. Eszerint 12 300 főt (3500 lovast, 8800 gyalogost) terveztek Erdélybe, Felső-Magyarországra, s 39 100 főt (8100 lovast, 31 000 gyalogost) Alsó-Magyarországra, s a két komponens együttesen 51 900 főre (11 600 lovas, 39 800 gyalogos) rúgott. Emellett létszám nélkül számításba vették a határvidék állandó katonaságát és a nemesi felkelést is. Az összes katonaságra tervezett költség 1470 ezer gulden volt. Az alsó-magyarországi katonaságnál a 8100 lovas között számoltak 600 németalföldi lovassal, Kollonitsch 1500, Thurn és Hoditzky 1000-1000 lovasával, 2000 huszárral, továbbá az alsó-szászországi és frank kerületek 1000-1000 lovasával. A 31 000 gyalogos között szerepelt 10 000 itáliai, Höffkirchen négyezer fős ezrede, Preuner, Althan, Sulz 3-3 ezer fős regimentjei, a szintén 3-3 ezer fős bajor és sváb ezred, s kétezer magyar gyalogos.⁴ Egy másik kimutatásban összesen 23 500 fő gyalogos és 6200 lovas szerepel.⁵ A fehérvári sereg névleges fővezére Mátyás főherceg volt, a vár ostromát és a további hadműveleteket azonban a lotharingiai herceg irányította teljhatalmú helyettesként (Feld-Oberst Leutenant). A főtábornemesteri tisztséget Rusworm nyerte el.⁶

Még a hadjárat megindulása előtt török részről kísérletet tettek a háború lezárására, békekötésre. Török részről a Belgrád közelében, Zimonyban telelő, állomásozó Ibrahim nagyvezír Murád pasának adott teljhatalmat a tárgyalásokra, s vele küldte Mehmed

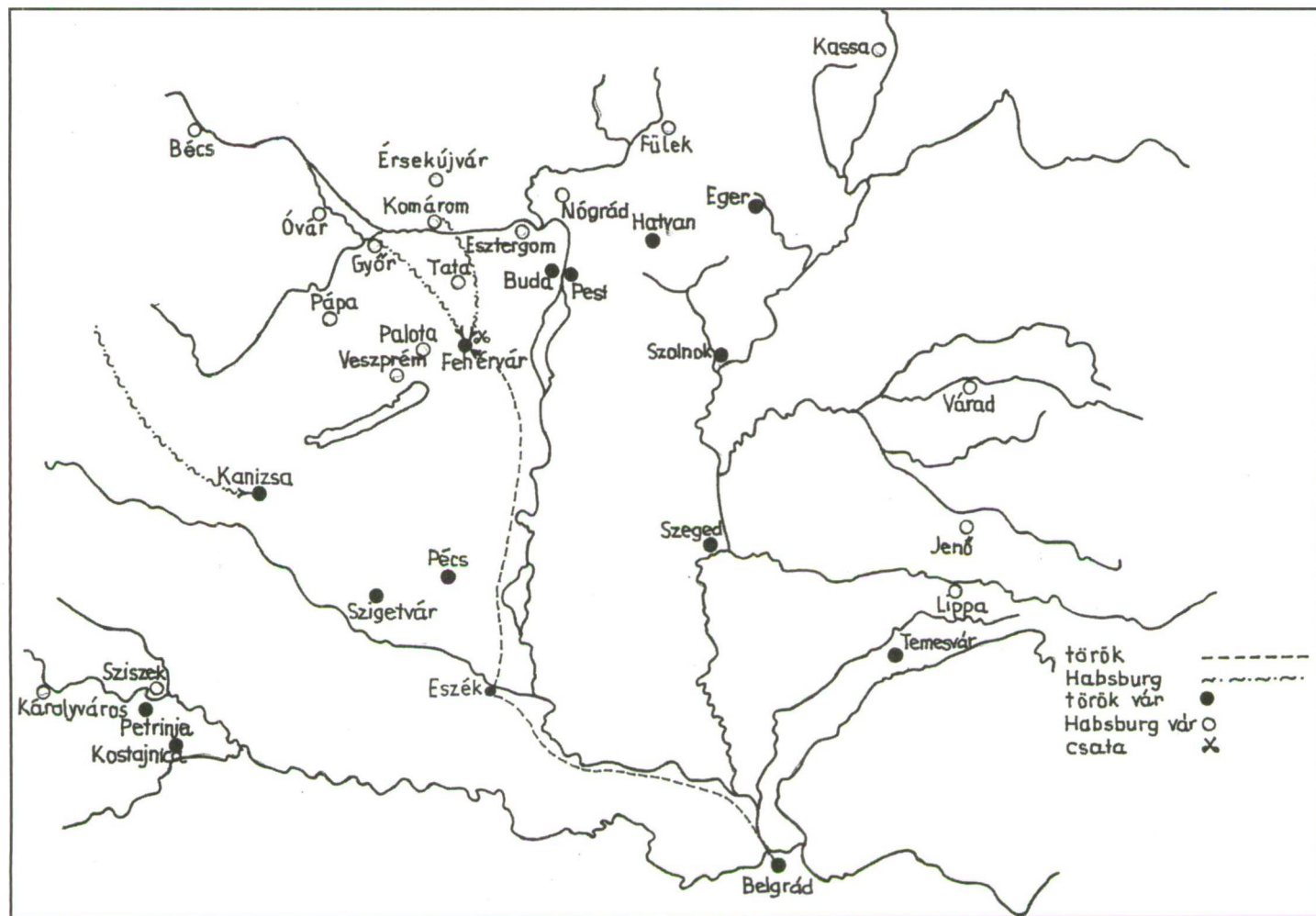
² A hadicélokra vonatkozó vitákra Istvánffy 1868. 853.; Rónai Horváth 1897. II. 148.; Gömör, HK 1892. 308.; Bánlaky 1940. 334–335.

³ A kimutatásra tévesen 73 ezer fős létszámmal, vö. Gömör, HK 1892. 304–305.; helyesen 65 ezerre Bánlaky 1940. 334.; a júniusi kimutatásra vö. Gömör, HK 1892. 305–306.; Bánlaky 1940. 334.

⁴ Vö. e kimutatásra vö. HHStA Hungarica Fasc. 141. fol. 11r–12v.

⁵ HHStA Hungarica Fasc. 141. fol. 24.

⁶ Vö. Ortelius 1603. 498, 503.; Gömör, HK 1892. 204.; Bánlaky 1940. 334.; Veress D. – Siklói 1990. 120.

13. sz. térkép Az 1601. évi hadjárat

kethüdát is.⁷ Májusban e tárgyalások előkészítése, annak helyszíne és ideje meghatározása érdekében intenzív előkészítő munka folyt a két fél között. Az 1599-es tárgyalásokat követve a Váchoz közeli Helembai-szigetet javasolták helyszínül.⁸ A török békefeltételek – talán az előző évi sikeres hadjárat következtében is – igen kemények voltak. Visszakövetelték a háború előtt török kézen levő várakat, így elsősorban Esztergomot, Füleket és másokat. Ragaszkodtak az ajándék elküldéséhez, s ahhoz, hogy a jövőben is a Habsburg-uralkodó tartozzon évi ajándékot küldeni a Portára. A tárgyalásokat Budán kívánták folytatni a Habsburg-megbízottakkal. Császári részről elutasították az elfogadhatatlannak tűnő feltételeket. Hangoztatták, hogy a szultán szegte meg a békét, s a császár nem hajlandó lemondani az uralma alá tartozó Magyarországról. A kijelölt császári küldöttek Nádasdy Ferenc, Siegmund Herberstein, Eytzing és Bartholomeus Pezzen voltak. Helyszínül ekkor már Esztergomot jelölték meg, amelyet a török fél is elfogadott. A megbeszélések előbb Mehmed kethüda betegsége miatt halasztódtak július 15-re, majd Ibrahim nagyvezír betegsége és júliusban bekövetkezett halála miatt a törökök újabb halasztást kértek. Augusztus első napjaiban folytak tárgyalások Esztergomnál, de ezek nem vezettek eredményre. A török részéről feltehető, hogy ezúttal ők tárgyaltak időhúzási szándékkal, hogy késleltessék a hadműveletek megindulását.⁹

Mercoeur herceg a béketárgyalások meghiúsulása után augusztusban utazott Magyarországra, ahol megsejmelte a Győrnél, Komáromnál és Esztergomnál gyülekező csapatokat, s elkezdte a Székesfehérvár elleni támadás szervezését.¹⁰ Augusztus végére megfelelő nagyságú sereg állt rendelkezésére. A had pontos összlétszámát 28 361 főre tették, ebből 22 500 főt tett ki a gyalogság, s mindössze 5861 főt a lovasság. A gyalogságon belül 4-4 ezer főből álltak a Hoffkirchen-, az Althan- és a bajor-salzburgi ezredek, 3-3 ezer főből a Bärenhausen-, Preuner- és Altheim- (Althan-) ezredek, s csak 1500 főt számlált a Felső-Ausztriából érkező gyalogezred. A lovasezredek közül legnépesebb volt a Kollonitsch-ezred 1600 fővel, a Hoditzki-ezred 1060 főre rúgott, 1-1 ezer fővel rendelkezett a Thurn- és a Mercoeur-ezred, valamint a tüzérség is ezer fős volt, s csak kétszáz főt tett ki Rusworm csapata.¹¹ Feltűnő, hogy e kimutatásban nem szerepelnek

⁷ A török megbízottakra Török történetírók III. 304. (Kjátib Cselebi); I. még Hammer 1963. IV. 313.; Mehmed kethüdát említi Istvánffy 1868. 852.

⁸ Vö. pl. Nádasdy Ferenc 1601. V. 15-i levelei Mehmed kethüdához és Murád pasához, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 61., fol. 62.; Murád pasa 1601. V. 25-i levele Nádasdy Ferenchez, vö. HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 68–69.

⁹ A béketárgyalásokra Ortelius 1603. 497–498., Istvánffy 1868. 852.; Forró György 1601. VIII. 6-i levele, in: Balázs, Okmánytár I/1. 39. (29. sz.); vö. Hammer 1964. IV. 313.

¹⁰ Székesfehérvár ostromára részletesen HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 79r–82v; HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 117–120.; HIL TIGy 1601/1. sz. (Mátyás főherceg beszámolója Rudolfnak); vö. még Istvánffy 1868. 857–858.; Ortelius 1603. 503–508.; Illésházy 1863. 82.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 673.; a szakirodalomban I. Gömör, HK 1892. 309–319.; Fethrentheil-Gruppenberg, HK 1937. 212–222.; Veress D. – Siklósi 1990. 121–134.; Jačov 1997. 229.

¹¹ Vö. Gömör, HK 1892. 310.; némi eltéréssel vö. Veress D. – Siklósi 1990. 121–122.

magyar alakulatok. Nádasdy Ferenc és Batthyány Kristóf vezetése alatt 3500 magyar lovas és hármezer gyalogos hajdú vett részt a Székesfehérvár elleni támadásban.¹² Mercœur így 30-35 ezer fős sereggel indulhatott meg szeptember 5-én. A Komáromban állomásozó csapatokat személyesen vezette, míg az Esztergomból jövő csapatok élén Rusworm állt. A császári fővezér megtévesztő manőverekkel (pl. hídveretés a Dunán) igyekezett elhitetni az ellenséggel, hogy Buda ellen vonul seregével.¹³

Szeptember 9-én, délben érkezett meg a sereg Székesfehérvár alá. Székesfehérvár védőinek számát 500-1000 fő közé tehetjük, élükön Hüszein szandzsákbég állt.¹⁴ Mercœur parancsára a győri sikerben részes Vavecourt vezetésével petárdával kísérleteztek a várat körülvevő Mocsár (Ingovány) és Sziget külvárosok kapuin. Ezt azonban az ellenség észrevette, így megghiúsult a rohammal való elfoglalás terve.¹⁵ Ezután módszeres ostromra került sor. Rusworm terepszemléje után már szeptember 9-én megkezdtek a Mocsár és Sziget külvárosok elleni sáncok ásását. Másnap, szeptember 10-én Hoffkirchen ezredest kisebb csapattal az északra levő Csókakő vára ellen küldte Mercœur herceg. A csekély, mindössze százötven fős őrség néhány ágyúlövés után feladta a kis várat, s Simontornyára vonult. Hasonlóképpen elfoglalták Csíkvárt, Ozorát. E kisebb kastélyok elfoglalásával biztosították Székesfehérvár teljes körülvételét.¹⁶ Szeptember 12-től teljessé vált az ostromzár, s a fővezér lövetni kezdte a várat és a Mocsár külvárost. Az ostromot jelentős mértékben megnehezítették a külvárosokat övező mocsarak, amelyek feltöltését szintén elkezdtek. A török védők elsősorban az áthatolhatatlannak vélt Sziget külvárost övező mocsárban bíztak. Mivel egy nem ismert gázlóról értesülést szereztek egy helybelitől, Mercœur és Rusworm éppen e kevésbé védett helyen próbálkozott meg betöréssel. A terv szerint Rusworm válogatott csapatokkal átkel a mocsáron, s beveszi a Sziget külvárost. Ezután jelt ad, s a másik oldalon Mercœur támadást indít a másik két külváros (Ingovány, Beslia) elfoglalására. A vakmerő akció szeptember 13-a éjszakáján hajnali két és három óra között kezdődött. A meglehetősen mély és nehéz mocsáron Rusworm ezer emberrel nyomult át, s 14-e hajnalán megrohamozta és elfoglalta a Sziget külvárost, annak mintegy száz török védőjét levágta. A támadók vesztesége csekély volt, néhányan a mocsárba veszték, illetve elesetek a támadás során. A másik oldalon támadó Mercœur elfoglaltatta a Mocsár vagy Ingovány nevű külvárost Hoffkirchen csapatával. Ugyanakkor a sereg főerői a Beslia vagy Budai-külvárost rohamozták meg. Betörték a Győri-kapun, közelharcban megfutamították a

¹² Vö. e létszámadatokra Veress D.–Siklósi 1990. 122.

¹³ Illésházy 1863. 82.

¹⁴ Ezer főre vö. HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 79v; ötszázra Illésházy 1863. 82.; hatszázra, Istvánffy 1868. 858.; 800-1000 főre Veress D. – Siklósi 1990. 122.

¹⁵ A petárdás kísérletre Istvánffy 1868. 857.; Isolano, Benda, HK 1983. 673.

¹⁶ E kisebb vállalkozásokra HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 81v; Gömöry, HK 1892. 311.; Bánlaky 1940. 336.; Veress D. – Siklósi 1990. 123.

védőket, akik a belső várba menekültek. E harcban kitüntette magát az előző évi kanizsai csatában is részt vevő Tilly. Így szeptember 14-én csekély veszteséggel elfoglalták a Székesfehérvár védelmét illetően kulcsfontosságú külvárosokat, illetve az északi és déli külső városrészeket is, ezzel a vár sorsa lényegében megpecsételődött.¹⁷ Ezután a külvárosok mocsarain földutakat készítve bevontatták az ostromágyúkat, felállították a tüzelőállásokat. Szeptember 17-től hat ágyúval lövette a Sulz vezette tüzérség a Budai-kaput védő rondellát, s nyolc ágyúval törette a Palotai-kaputól délre levő bástyát. Az intenzív ágyúzás mellett aknák telepítését is megkezdték, továbbá a belső vár vizesárkainak feltöltését is. A három napig tartó előkészítő réslövés eredményes volt, mindkét kapunál rohamra alkalmas rés keletkezett. Szeptember 20-án, miután a védők elutasították Mercoeur herceg felszólítását a megadásra, délelőtt kilenc órától két felől megrohamozták a belső várat. Délen, a Palotai-kapunál két rohamot is visszavert a török őrség, csak a harmadik támadás járt sikerrel, betörték a várba. Északon, a Budai-kapunál is eredményesen harcoltak a támadók. Az egyórás roham után a várban kemény küzdelmet vívtak a hősieen védekező török csapatok a betörő és előrenyomuló császáriakkal. Az ádáz harcban az épületek java része erősen megrongálódott, felrobbant a nagy templom is, amelyben a törökök a lőport tárolták. Délutánra Székesfehérvár a császári sereg kezére került.¹⁸ Az ezer fős török őrség java része elesett, fogságba került kb. háromszáz közülük, maga a bég is. A városban és a várban volt háromezer nő és gyermek is, s kiszabadult kb. ötszáz keresztény fogoly. A robbanások és a tűzvész miatt a zsákmány aránylag csekély volt, bár a katonák a vár elfoglalása után fosztogattak.¹⁹ Székesfehérvár bevétele két hétbe sem telt, az erősen megrongált vár kijavitása szinte több időt vett igénybe, de mindenképpen meg kellett erősíteni e fontos várat, mert várható volt, hogy a hamarosan megérkező török főszereg kísérletet tesz visszavételére. Az elfoglalt vár parancsnokává Gottfried Starhemberg ezredes nevezte ki Mercoeur. Jelentős létszámú őrséget bocsátott rendelkezésére, egyes források szerint 1600 vagy 2300, mások szerint 4500 válogatott katonát.²⁰ Szeptember 22-én Mercoeur ötezer fős sereget küldött Koppány, Adony, Földvár és Paks elfoglalására is.²¹ Felmerült, hogy Mercoeur hada csatlakozik a Kanizsát ugyancsak szeptember 9-e óta sikertelenül ostromló hadhoz. Ezt szorgalmazta a szeptember 26-án a táborba megérkező Mátyás fő-

¹⁷ Tévesen IX. 11-re, Istvánffy 1868. 857–858.; az akcióra vö. HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 79v–80r; Isolano, Benda, HK 1983. 673.; Gömöry, HK 1892. 313–314.; Bánlaky 1940. 337–338.; ettől eltérően Veress D. – Siklósi 1990. 126–128.

¹⁸ A belső vár bevétele HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 81r-v; Istvánffy 1868. 858.; Gömöry, HK 1892. 316–318., Veress D. – Siklósi 1990. 131–133.

¹⁹ A foglyokra vö. HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 81v; 800 török és császári elestére I. Ferdinand Alber 1601. IX. 24-i levele, in: Balázs, Okmánytár I/1. 52. (41. sz.)

²⁰ 1000 németre és 600 magyarra Istvánffy 1868. 858.; 2300 főre (2000 német, 300 magyar) I. Ortelius 1603. 508.; 4500 főre Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.

²¹ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 82v.

herceg is, akitől unokatestvére, Ferdinánd főherceg segítséget kért.²² A török sereg közeledése miatt letettek e tervről, és maradtak Székesfehérvár közelében, attól északra ütöttek táborn.

A július 9-én elhunyt Ibrahim pasa helyébe a távollétében helyetteseként, kajmakámként működő Jemisci („Gyümölcársú”) Haszánt nevezte ki nagyvezírré III. Mehmed szultán július 21-én. A kinevezésben része volt ezúttal is a valide szultánának.²³ Haszán pasa szerdári kinevezést is kapott. Az új nagyvezír vonakodott attól, hogy hadjáratra induljon, ürügyül azt hozta fel, hogy „ebben az évben már lehetetlen a hódítás, mint-hogy késő már odamenni”. Javasolta, hogy az Ibrahim pasa által kijelölt Lala Mehmed pasa maradjon szerdár és őrködjön. A nagyvezír részben jogos érveit azonban nem fogadták el, leginkább Szunullah efendi seikh-ül-islám ragaszkodott ahhoz, hogy Jemisci Haszán vonuljon Belgrádhhoz, s vezesse a hadjáratot.²⁴ Jemisci Haszán távollétében Halil pasa lett helyettese (kajmakám).²⁵ A nagyvezír augusztus 8-a táján elindult csapatával, s egy hónap múlva, szeptember 5-én meg is érkezett Belgrádba. Haszán pasa Belgrád közelében, Zimonyban ütötte fel táborát, két hétig készítette elő hadjáratát. Itt kapott hírt Székesfehérvár ostromáról, s segélyhadul előre küldte a ruméliai, anatóliai és boszniai csapatokat. Ezek Eszékig jutottak, amikor újabb hír jött a vár elestéről, ugyanakkor Kanizsa ostromáról is értesültek. Az Eszékre érkező Jemisci Haszán tanácskozást tartott, amelyen megvitatták, hogy Székesfehérvárt próbálják-e visszafoglalni vagy Kanizsa felmentésére vonuljanak. Úgy döntöttek, hogy előbb Fehérvárhoz vonulnak, és csak utána visznek Kanizsának segítséget. A legfőbb érv az volt, hogy ha Kanizsa felmentését kísérelnék meg, a székesfehérvári keresztény tábor is oda vonulna, s így a két egyesült sereggel kellene megmérkőzniük. A Székesfehérvár felé vonuló oszmán sereg vezetése Dunaföldvárnál (Dsánkurtarán) újabb haditanácsot tartott, amelyen elhatározták, hogy előbb a Székesfehérvár közelében levő ellenséges táborn támadják meg, és csak annak legyőzése után kísérlik meg a vár visszafoglalását.²⁶

Az oszmán had október 9-én ért Székesfehérvár közelébe és csatát kezdeményezett a keresztény táborral szemben.²⁷ Jemisci Haszán seregét általában 50-60 ezer főre tették

²² A Kanizsához vonulás tervére vö. Mátyás főherceg 1601. X. 25-i levele, Hatvani 1859. III. 56. (334. sz.); vö. még Veress D. – Siklósi 1990. 135.

²³ Lello követ szerint Haszán szláv származású és a szultána rokona, vö. Burian 1952. 7–8.

²⁴ Az isztambuli eseményekre és vitákra I. Török történetírók III. 305. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 420.

²⁵ Halil kajmakám megbízására I. CSP IX. 467. (1004. sz. – Agostino Nani 1601. VIII. 13-i isztambuli jelentése)

²⁶ Az eszéki és dsánkurtaráni haditanácsokra Török történetírók III. 307–308. (Kjátib Cselebi)

²⁷ X. 9-i megérkezésre Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; Ortelius 1603. 509.; Gömöry, HK 1892. 610.; Bánlaky 1940. 341.; Veress D. – Siklósi 1990. 136.; X. 10-re I. Istvánffy 1868. 858.; Illésházy 1863. 82.

a források, de 80-100 ezerre is becsülték.²⁸ Egy összefoglaló jelentés szerint hetvenezer fős volt a szerdár hada. A portai csapatok (hétezer janicsár, portai szpáhik) mellett a ruméliai, anatóliai, boszniai, karamániai és budai beglerbégek csapatai, az átállt ötszáz vallon–francia katona, s kisebb tatár sereg vett részt a csatában. Budáról két nagy, három közepes és 48 tábori ágyút vártak, ez képezte a tüzérséget.²⁹ Rusworm főtábornak jelentésében ötvenezer főre tette a szerdár seregét.³⁰ A fentiek alapján 50-70 ezer főre becsülhetjük az oszmán hadat. A Mátyás, illetve Mercoeur táborában levő sereget – tekintettel veszteségeire, a Székesfehérváron hagyott őrségre – több forrás mindössze 13-15 ezer főre tette.³¹ Illésházy megemlítette, hogy Mátyás főherceg „új néppel, az magyar urak és németység is, az itt közel valók mind három ezeren érkeztek vala oda”, s összesen tizennyolcezer főre becsülte hadat.³² Mátyás főherceg húszezeret nem meghaladó keresztény hadról tett említést.³³ A Nádasdy Ferenc és Batthyány Ferenc főkapitányok és mások vezetésével érkező magyar kontingenssel együtt a császári tábor legalább 16-18 ezer, legfeljebb pedig húszezer fős lehetett, de így is az 50-70 ezer fős ellenséges had két-háromszoros túlerőben volt. A két fél között október 9-től kisebb-nagyobb csatározásokra került sor egészen az oszmán had október 25-i elvonulásáig.³⁴ A csata nem 16 napig tartott,³⁵ hiszen Rusworm főtábornak is úgy látta, hogy három nagy csatározás volt október 10-én, 13-án és 15-én.³⁶ Az itt folyó harcok a szakiroda-

²⁸ 50 ezerre Istvánffy 1868. 859.; Illésházy 1863. 82.; 60 ezer főre Ferdinand Alber X. 28-i jelentése, in: Balázs, Jezsuita okmánytár I/1. 68. (54. sz.); 70 ezerre, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 136v; 80 ezerre, benne 30 ezer válogatott katonával, 5 ezer janicsárral, vö. X. 14-i levél (írója egyházi személy) HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 27.; 80 vagy 100 ezerre Mátyás főherceg X. 25-i levele, Hatvani 1859. III. 157. (334. sz.); 80 ezerre Rónai Horváth 1897. II. 148.; Gömör, HK 1892. 610.; Bánlaky 1940. 341.; Veress D. – Siklósi 1990. 135, 136.

²⁹ Egy fogoly török vallomása a részletes jelentésben, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 132v.

³⁰ Vö. Rusworm 1601. X. 21-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. 54r.

³¹ Vö. Gömör, HK 1992. 609.; Bánlaky 1940. 341.; 15 ezerre Veress D. – Siklósi 1990. 136.

³² Illésházy 1863. 82–83.; a magyar csapatokat említi Veress D. – Siklósi 1990. 135–136.

³³ Hatvani 1859. III. 157. (334. sz.)

³⁴ A több napos csatára vö. HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 132–144.; Rusworm X. 21-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 53–57.; egy jelentés rövidített kivonatára, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 166r–167r (tévedésből az 1593. évi iratok közé került); Istvánffy 1868. 858–860.; Ortelius 1603. 510–514.; Illésházy 1863. 82–83.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 674–675.; Török történetírók III. 159–161. (Pecsevi), 308–309. (Kjátib Cselebi); Solakzáde 1989. II. 422.; Ferdinand Alber, in: Balázs, Jezsuita okmánytár I. 67–69. (54. sz.); Mátyás levele, Hatvani 1859. III. 156–161. (334. sz.); Gömör, HK 1892. 610–620.; Rónai Horváth 1897. II. 148–149.; Bánlaky 1940. 342–349.; Veress D. – Siklósi 1990. 136–146.

³⁵ E téves feltételezésre l. Veress D. – Siklósi 1990. 136.

³⁶ Vö. Rusworm X. 21-i jelentése Rudolfnak, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 53–57.

lomban sárréti vagy székesfehérvári csata megnevezéssel szerepelnek.³⁷ Valójában a csata megnevezése több szempontból is problematikus. Egyrészt nehezen meghatározható az összecsapások pontos helyszíne, másrészt a császári tábor mozgása, elköltözése miatt legalább két, egymástól jelentős távolságra levő helyen folytak e harcok. Így a térség általános megnevezése miatt a sárréti vagy a csatahely relatív közelsége miatt a székesfehérvári jelzõt egyaránt elfogadhatjuk.

A keresztény tábor fekvését úgy írta le Kjátib Cselebi, hogy „az ellenség mintegy két mérföldnyire a Csókai-szoros néven ismeretes két hegy között lévő nádasok felé volt háttal, maga előtt pedig árkokat ásott.”³⁸ Isolano szerint a török tábort ütött „a város és mi közöttünk, a Csókakő mellett elterülő mocsár fölött, úgy hogy ez a mocsár a két sereg között helyezkedett el.”³⁹ Pecsevi megemlítette, hogy a török tábor a vártól egy mérföldre volt.⁴⁰ Mátyás főherceg szerint Székesfehérvárral szemben két helyen létesített tábort az ellenség, amelyek közül a nagyobbik a keresztény táborral szemben volt.⁴¹ Rusworm az október 8–9-én megérkező török táborról azt állította, hogy egy jó fél mérföldre volt a keresztény tábortól, s egy negyed mérföldre Székesfehérvártól.⁴² Egy jelentés szerint az egyik török tábor a keresztény tábor és Székesfehérvár között, a másik pedig a város másik oldalán, egy tó partján helyezkedett el, s mindkettő fél mérföldre volt a várostól és a szövetséges tábortól is.⁴³ Mátyás főherceg szerint a keresztény tábor a vártól egy mérföldnyi útra volt, egyik oldalán hegy volt, amelyet sánccal megerősítettek.⁴⁴ A leírásokból is kitűnően a császári hadvezetés az ellenséges túlerőre való tekintettel Csókakő közelében olyan hegyre és mocsárra támaszkodó erődített állást foglalt el, amelyből vissza tudta verni a túlerőben levő ellenség rohamait. Arra is törekedett, hogy Székesfehérvárral fenntartsa a kapcsolatot; volt egy keresztény tábor irányába levő híd, amelyen keresztül erősítést lehetett bejuttatni a várba.⁴⁵ A török hadvezetés igyekezett olyan pozíciót felvenni, hogy elvágja a vár és a keresztény tábor összeköttetéseit, s mindenképpen csatára akarta kényszeríteni ellenfelét.

³⁷ Sárréti csatára vö. Rónai Horváth 1897. II. 149.; székesfehérvári csatára vö. Veress D. – Siklósi 1990. 136.

³⁸ Török történetírók III. 308.

³⁹ Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.

⁴⁰ Török történetírók III. 159.

⁴¹ Hatvani 1859. III. 157. (334. sz.)

⁴² Rusworm X. 21-i jelentése HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 53v.

⁴³ Év nélküli jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 125. fol. 166v.

⁴⁴ Hatvani 1859. III. 157. (334. sz.)

⁴⁵ Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; Balázs, Okmánytár I/1. 83. (68. sz.); Csókakő melletti táborra Rónai Horváth 1897. II. 148.; a keresztény tábor első helyét Bodajktól és Fehércsurgótól délre, Magyaralmástól nyugatra tette Veress D. – Siklósi 1990. 136–137.

A török sereg a megérkezését követő napon, október 10-én már támadást indított a keresztény tábor ellen.⁴⁶ Az első napi csata úgy kezdődött, hogy a török nagy erővel intézett támadást: kb. 10-12 ezer lovassal kelt át a két sereget elválasztó mocsáron, hogy megrohanja a keresztény tábor. Mercoeur herceg Rusworm vezetésével 2-3 ezer lovas küldött ellenük, majd Kollonitsch ezer lovasát, s némi gyalogságot küldött erősítésül. A csatározás kezdett átmenni ütközetbe. Az átkelő török lovasokat ugyan sikerült megfutamítania Ruswormnak, de a török segítséget kapott közeli táborából. A mocsár túlsó oldalán rejtőző mintegy kétezer janicsár és a török tüzérség heves tüzet zúdított a túlságosan is előrenyomuló császári csapatokra, s komoly veszteséget okozott nekik. Mercoeur herceg Thurn ezer lovasát küldte segítségül. A harc így is kiegyenlített maradt. Mercoeur herceg ekkor hatszáz gyalogossal és a maradék lovassággal a török jobbszárnyat támadta, Mátyás főherceg pedig a gyalogságot indította az ellenséges bal-szárny ellen. A gázlón át a táborra törő ellenséget a lövészek verték vissza. A déltől tartó harcnak az este beköszönte vetett véget, előbb a törökök tértek vissza táborukba. Az október 10-i csata mindkét félnek nem csekély veszteségeket okozott halottakban és sebesültekben. E döntetlennek minősíthető, véresnek mondott összecsapás alapvetően a keresztény had számára volt kedvező, hiszen a török túlerő ellenére megtartotta állásait.⁴⁷

Ezután az összecsapás után a források zöme két napos szünetet említ, október 11-én és 12-én nem került sor érdemi, csak legfeljebb kisebb hadmozdulatokra.⁴⁸ Mercoeur herceg ezt arra használta ki, hogy megerősítse táborát. Oldalt sáncokat, erődöket létesített a dombokon, amelyekbe lövész gyalogságot helyezett. Hátralékokat alakított ki.⁴⁹ A török hadvezetés e védekező manőverek láttán újabb támadásra szánta el magát. A második napi csata október 13-án folyt. Ekkor Jemiscsi Haszán seregének zömét, kb. 40 ezer főt mozgósítva indult az ellenséges tábor ellen. A török csapatok, felhasználva a sűrű ködöt, három hídon átkeltek a mocsáron, s három órán keresztül lőtték a keresztény tábor. Megrohanták a Tilly által 200 emberrel és négy ágyúval védelt sáncot. E részen, a bal szárnyon feltehetően Mehmed kethüda támadott 600 szegbánjával. Tilly három rohamot vert vissza, de végül el kellett hagynia az erődöt, ahonnan szintén ágyúzták a keresztény csapatokat. Dél felé erősödött a török támadása, főleg a török

⁴⁶ X. 10-re Rusworm jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 153r-v; HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 27.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; Mátyás főherceg, I. Hatvani 1859. III. 157. (334. sz.); Ortelius 1603. 510.; Ferdinand Alber, in: Balázs, Jezsuita okmánytár I/1. 67. (54. sz.); uo. I/1. 83. (68. sz.); Gömöry, HK 1892. 610–611.; Bánlaky 1940. 342–343.; tévesen X. 11-re Illésházy 1863. 82.; Istvánffy 1868. 858.; Veress D. – Siklósi 1990. 136–138.

⁴⁷ Az első napi ütközetre vö. előző jegyzet

⁴⁸ A két napi szünetre Istvánffy 1868. 859.; Ferdinand Alber, in: Balázs, Jezsuita okmánytár I/1. 67. (54. sz.); Mátyás főherceg, in: Hatvani 1859. III. 157. (334. sz.); a szakirodalomban Gömöry, HK 1892. 611.; Bánlaky 1940. 343.; erős harcokra utal 12-én is Illésházy 1863. 82.

⁴⁹ A tábor megerősítésére Istvánffy 1868. 859.; Gömöry, HK 1892. 611.; Bánlaky 1940. 343.

balszárny nyomult előre, s elfoglalta a magaslatokat. Ide tíz, tizenkét vagy tizennégy ágyút vontattak fel, s erőteljesen lötték a császári tábornok. A másik részen a török jobbszárny is támadásba lendült, de ez kevésbé volt sikeres. Mindenesetre a szárnyakon való bekerítés veszélye fennállt. A harc e fázisát joggal értékelte úgy Rusworm, hogy az ellenség első győzelmét aratta. A török támadás sikerét látva Mercoeur délután három körül ellentámadást indított. Ezt Rusworm vezette, a támadás súlypontja a jobb oldalon volt, s a török balszárny ellen irányult. A hadrendben a sáncokból kivonuló Preuner, Althan és Hoffkirchen gyalogezredekhez csatlakozott még Hoditzky ezer lovasa és ötszáz kürasszír. Rusworm a vele levő katonaságot hétezer főre sem becsülte. A Rusworm vezette egységek hadrendben vonultak át egy kis gázlón. Az átkelő csapatokat a janicsárok és a török tüzéség tizenkét ágyúval lötte. Az előre nyomuló csapatok a közel levő török főerőkbe ütköztek, akiket bátran megtámadtak, és megfutamtítottak. Az előrenyomuló gyalogság elűzte a török csapatokat a magaslatról, zsákmányul ejtette a török ágyúkat. A másik oldalon Jemiszi Haszán a szilahtárokat küldte előre, mögöttük ő állt a janicsárokkal, azokat pedig más csapatok követték. Az ő támadását is visszaverték. A csatározások során Rusworm jelentése szerint maga a szerdár is megsebesült. Az este beköszöntével a török csapatok visszahúzódtak táborukba.⁵⁰ Az október 13-i csatát egyértelműen a császáriak sikereként értékelhetjük, hiszen a bekerítő manővert sikerült elhárítaniuk, majd sikeres ellentámadást vezettek és a táborukat megtartották. A török veszteséget halottakban és sebesültekben egy részletes jelentés kétezer-nél többre becsülte.⁵¹

A császári hadvezetés elhatározta, hogy táborát áthelyezi Palota közelébe, egy széles tó és egy szőlőhegy közé, egy mocsár mellé. E döntésben közrejátszottak a veszélyes török támadások, a Székesfehérvárral való kapcsolat fenntartása, továbbá az utánpótlás problémái. A szűk úton hadrendben haladó császári sereget feltartóztatta az ellenség és 14-én délutántól estéig csatározások folytak a két fél között.⁵² Így a keresztény tábornak félúton kellett megállnia, s az éjszakát csatarendben töltötte. Másnap, október 15-én (hétfőn) került sor a legnagyobb összecsapásra a két tábor között.⁵³ Kora hajnalban már

⁵⁰ A X. 13-i csatára vö. Rusworm X. 21-i jelentése HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 53v–55r; részletes jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 134r–137v; Istvánffy 1868. 859., Hatvani 1859. III. 157–159. (334. sz.); Ortelius 1603. 512.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; Ferdinand Alber, in: Balázs, Jezsuita okmánytár I/1. 67–68. (54. sz.); uo. 83. (68. sz.); Rónai Horváth 1897. II. 149.; Gömör, HK 1892. 611–613.; Bánlaky 1940. 343–344.; Veress D. – Siklósi 1990. 138–139.

⁵¹ HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 137r.

⁵² Az új tábor helyére vö. jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 137v; Mátyás levele, in: Hatvani 1859. III. 159.; az átköltözés okaira Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; a X. 14-i csatározásra Mátyás levele, in: Hatvani 1859. III. 159.; Veress D. – Siklósi 1990. 139–141.

⁵³ A X. 15-i csatára vö. Rusworm X. 21-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 55v–56r; HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 139r–141v; Mátyás levele, vö. Hatvani 1859. III. 159–160.; Ortelius 1603. 513.; Istvánffy 1868. 859–860.; Illésházy 1863. 83.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 675.; Ferdi-

elkezdtek tovább vonulásukat a császáriak. A málhát a hegy mellett, a jobb oldalon előre küldték az új táborhelyhez. Ennek biztosítása érdekében a Preuner-gyalogezred, két lovascsapat harcolt az ellenséggel, s elűzte őket a magaslatról. Közben a sereg zöme a bal oldalon haladt előre elő- és utóvédre, s nyolc hadoszlopra tagolódó hadrendben. Kisebb csatározásokat folytatott, s mikor hírt kapott a málhá megérkezéséről, nyílt csatát vállalt a támadó törökkel szemben. A török hadrenddel kapcsolatban Istvánffy megemlítette, hogy két részre tagolódott, az egyiket a budai pasa, a másikat Mehmed kethüda vezette.⁵⁴ Isolano pontosabb leírása szerint a hegy alatt volt Mehmed kethüda a budai pasával és a dervis pasa, bal szárnyon a görögországi beglerbég, s középen, kissé hátrébb a nagyvezír a janicsárokkal.⁵⁵ A török hadrend vélhetően a szokásos félhold alakzatot vette fel. A nagyvezír vezette janicsárok a hátrébb elhelyezkedő centrumban helyezkedtek el, míg az előretolt két szárnyon a tartományi szpáhik foglaltak helyet. A keresztény sereg balszárnyával szemben, a hegyhez közel a Mehmed kethüda, Mankirkusi Mehmed budai pasa és Dervis boszniai pasa határvidéki csapatai alkotta török jobbszárny sorakozott fel. A másik, balszárnyon kapott helyet Lala Mehmed ruméliai hada. A véres ütközet tűzérségi párbajjal indult, majd a török jobbszárny ragadta magához a kezdeményezést, míg a lassabban felfejlődő török centrum és balszárny egyelőre nem lépett akcióba. Mehmed kethüda és Mankirkusi Mehmed előnyomuló csapatai megtámadták a balszárnyon levő magyar gyalogos és lovascsapatokat, sokat levágtak közülük és már-már megfutamtították őket. Ekkor Mercoeur herceg saját kürasszir ezredét és más lovascsapatokat küldte Rusworm vezetésével, valamint Thurn lovasait segítségül. A támadó török jobbszárnyat bekerítették. Szemből a kürasszirok, oldalról Roswurm csapatai és a magyar lovasság támadta a török jobbszárnyat, amelyet megfutamtítottak. A harcban elesett Mehmed kethüda, akit egy német lovas lőtt le, s fejét is vette. Hasonlóképpen a csatatéren lelte halálát Mankirkusi Mehmed budai pasa, valamint 6–8 szandzsákbég is. A később felfejlődő török centrum és balszárny is csatározott a keresztény táborral. A janicsárokkal való harcokban elsősorban az anhalti és a sváb Bärenhauser regimentek vettek részt, valamint a Sulz irányította tűzérség. Az ellentámadásba bekapcsolódtak a Mátyás főherceg irányítása alatt álló udvari és testőrcsapatok is. A harcok estig tartottak, ekkor a törökök visszavonultak táborukba. A császári veszteséget 500–1000 főre, míg a törökökét 2000–5000 közé tették.⁵⁶

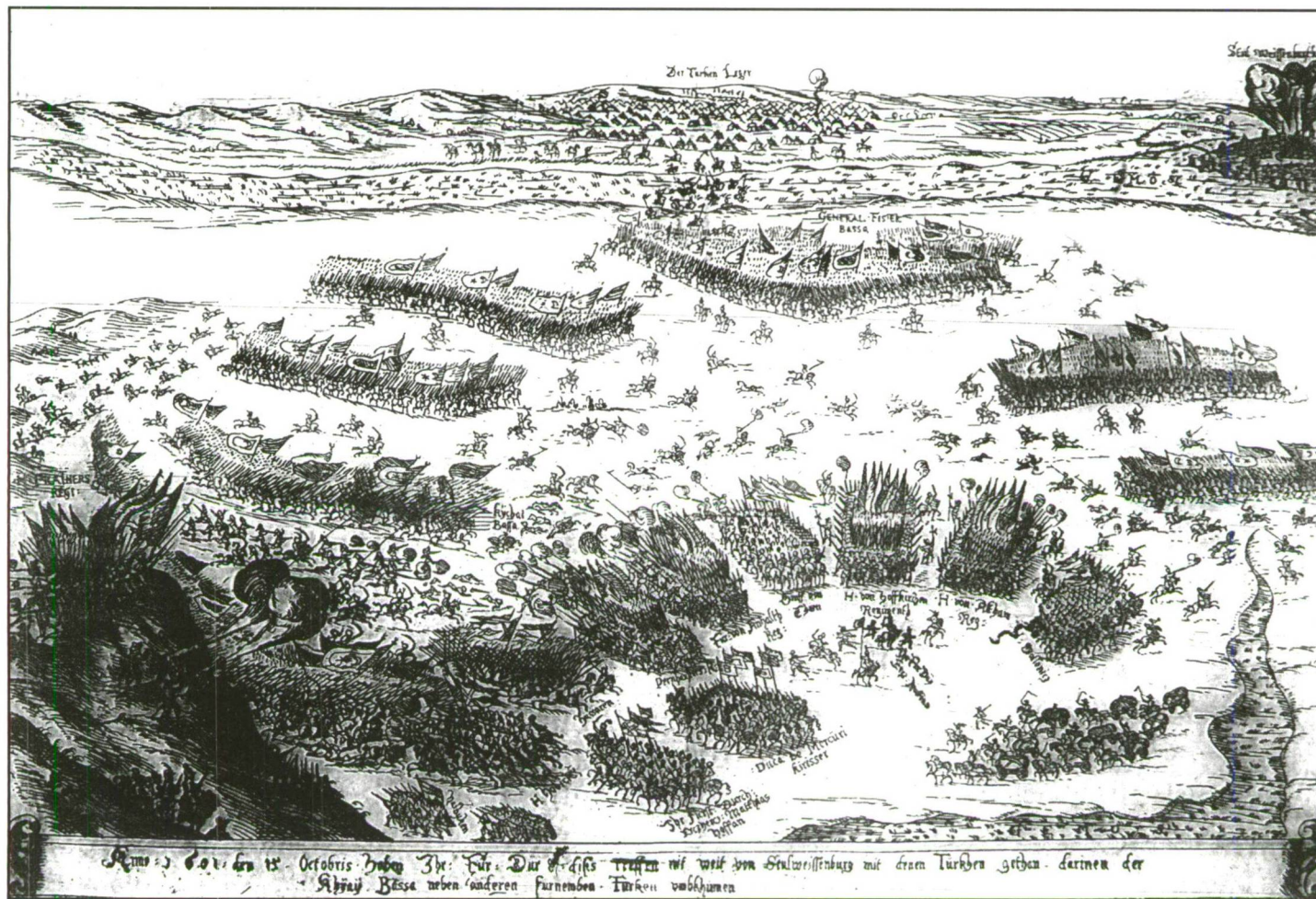
nand Alber, in: Balázs, Jezsuita okmánytár I/1. 68. (54. sz.); uo. 83. (68. sz.); Török történetírók III. 160–161. (Pecsevi), 308–309. (Kjátib Cselebi); a szakirodalomban Hammer 1963. IV. 315.; Rónai Horváth 1897. II. 149.; Gömöry, HK 1892. 615–616.; Bánlaky 1940. 346–347.; Veress D. – Siklósi 1990. 142–144.

⁵⁴ Istvánffy 1868. 859.

⁵⁵ Isolano, in: Benda, HK 1983. 675.

⁵⁶ Ötszáz fős császári, kétezres török veszteségre Ferdinand Alber, in: Balázs, Jezsuita Okmánytár I/1. 68. (54. sz.); háromezres török veszteségre Ortelius 1603. 513.; négyezres császári és ötezres török veszteségre Istvánffy 1868. 860.

14. metszet

14. sz. ábra Az 1601. október 15-i csata

A Thurzó György által „rettenetes nagy harcznak”⁵⁷ nevezett október 15-i ütközetben a többi seregrésszel össze nem hangolt támadást indító török jobbszárnyra mért csapás lényegében eldöntötte a két tábor közti küzdelem sorsát. Az október 14-i kisebb harcot leszámítva megszakításokkal három napig csatázott egymással a két sereg, amelyben a kisebb létszámú, de fegyelmezett császári had kisebb veszteségeket szenvedett ellenfelénél, s mindegyik összecsapásban megtartotta táborát és állásait. Rusworm isteni segítséget emlegetett, hogy „a mieink ilyen kis hadoszlopa ilyen nagy erővel szemben” megállta helyét, s három győztes összecsapást is vívott.⁵⁸

Ezután a török nem kísérelt meg újabb támadást az október 16-a reggelére erősített táborot kiépítő császári sereg ellen. A keresztény csapatokat leginkább az éhség fenyegette, a portyázó tatárok miatt ugyanis nem jutottak élelemhez.⁵⁹ A török rajtaütésszerű támadásokkal Székesfehérvárt próbálta bevenni. Október 18-án a Sziget külvárost támadta sikertelenül, október 21-én a várost lőtte, majd másnap eredménytelen rohamot is indított. A kudarc után október 25-én a szerdár visszafelé, Adony irányába indult seregével. Lala Mehmed ruméliai beglerbéget Buda őrizetére küldte, s mellé négyezer janicsárt rendelt. A lovasság egy részét a határmenti várakban helyezte el.⁶⁰ A sereg másik részével Kanizsa felmentésére vonult, de csak Szigetvárig ért, ahol a vele tartó katonaság fellázadt és november 7-én kierőszakolta a téli szállásra vonulást. Kászimnapja ekkor már elmúlt, s az időjárás ennek megfelelően hideg, télies volt.⁶¹ Kanizsa őrsege tehát nem számíthatott felmentő seregre, sőt a Fehérvártól november 1-jéig Pápaig visszavonuló, majd feloszló fehérvári táborból éppen az oszmán had téli szállására vonulásának napján, november 7-én Rusworm vezetésével öt ezred indult az ostromlók segítségére.⁶² Kanizsa elsősorban fekvése miatt sokkal erősebb várnak tekinthető Székesfehérvárnál, ezt bizonyítja, hogy az előző évben is másfél hónapos ostrom után került csak török kézre. A felmentés elmaradása ellenére volt esély a vár megvédésére: döntően ez az ostromlókon és a védőkön múlt, emellett az élelmezés és muníció megszervezésétől, továbbá az időjárási feltételektől is.

⁵⁷ L. Thurzó levelei II. 21. (CCCVXXIV. sz.–1601. október 17.)

⁵⁸ Vö. Rusworm X. 21-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 56v.

⁵⁹ Vö. a keresztény tábor éhezésére Balázs, Okmánytár I/1. 83. (68. sz.)

⁶⁰ A X. 16–25 közötti hadműveletekre és a 25-i visszavonulásra, a török csapatok elhelyezésére a várakban vö. Mátyás fhg. X. 25-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 63v; Ortelius 1603. 514.; Gömöry, HK 1892. 618–620.; Bánlaky 1940. 348–349., Veress D. – Siklósi 1990. 144–146.

⁶¹ Vö. Török történetírók III. 309, 332. (Kjátib Cselebi); vö. még Jemiscsi Haszán 1601. decemberi telhíszét, Dávid–Fodor, HK 1983. 285.

⁶² Bánlaky 1940. 349.; 5–6 ezer főre Ferdinand Alber 1601. XI. 16-i levele, vö. Balázs, Okmánytár I/1. 72. (58. sz.)

Kanizsa sikertelen ostroma szeptember 10-től november 16-ig tartott.⁶³ A Ferdinánd főherceg parancsnoksága alá rendelt had elővédje szeptember 9-én, zöme pedig 10-én ért a vár alá, tehát Székesfehérvárral egy időben kezdhette meg a vár ostromát.⁶⁴ Egy évvel korábban majdnem ugyanekkor indult meg Kanizsa október 20-ig tartó, 22-én feladással záruló vívása. A török ostrom után kijavított és megerősített vár komoly próbatétel elé állította az ambíciózus, hadvezéri babérokra törő főherceget. Bár az eredeti terv csak 18 500 fős katonasággal számolt a kanizsai hadműveletnél, ennél bizonyonnyal jelentősebb erők álltak Ferdinánd rendelkezésére. Ezek létszáma 28-30 ezer lehetett; ezen belül 22-23 ezer gyalogossal és 5-8 ezer lovassal számolhatunk.⁶⁵ A táborban német, itáliai, spanyol és magyar csapatok voltak. A legnépesebb a tizenkétezer gyalogosból álló pápai kontingens volt, amelyet ezúttal is az ötvenöt éves Francesco Aldobrandini vezetett. Váratlan betegsége, majd szeptemberben Varasdon bekövetkező halála miatt Flaminio Delphino vette át a vezérletet.⁶⁶ Gaudenz von Madruz irányítása alatt hatezer spanyol gyalogos, Johann Friedrich Trautsmendorf parancsnoksága alatt ötezer német zsoldos gyalogos volt a Kanizsa alatti táborban. A Rudolf császár által küldött ezer fő, Ferdinánd főherceg háromszáz és Vincenzo Gonzaga mantovai herceg ötszáz fős testőrsége, a Siegmund Herberstein ezredes vezette 1800 stájer, négyszáz karintiai és krajnai, továbbá az ötszáz fős magyar csapat alkotta a lovasságot.⁶⁷ Ferdinánd főherceg helyettese Vincenzo Gonzaga mantovai herceg volt, a főtábornemzeti tisztséget előbb Aldobrandini, majd Delphino látta el. A további tisztségviselők között kell említenünk a tüzérség parancsnokát, Orfeo Galeano főhadszertárnokot,

⁶³ Kanizsa ostromára vö. Ferdinánd főherceg jelentései Rudolffhoz, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 47. (IX. 9.), fol. 77r-79r (IX. 19.), fol. 24-25. (X. 12.), fol. 45-46. (X. 19.), fol. 72r-73v (X. 25.), fol. 100. (XI. 7.); olasz nyelvű jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 141. fol. 5r-8v; Ortelius 1603. 516-521.; Istvánffy 1868. 853-857, 861-862.; Illésházy 1863. 82, 84-85.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 673-674, 675.; a szakirodalomban Rónai Horváth Jenő 1897. II. 149.; Bánlaky 1940. 350-353.; V. Molnár 1987. 84-91.; Jačov 1997. 230-232.

⁶⁴ IX. 9-re Ferdinánd IX. 9-i jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 47.; Kárfy, HK 1916. 229.; Istvánffy 1868. 855.; Illésházy 1863. 82.; IX. 10-re I. V. Molnár 1987. 85.; IX. 8-ra Török történetírók III. 311. (Kjátib Cselebi); IX. 20-ra Isolano, in: Benda, HK 1983. 673.

⁶⁵ 34 ezer főre vö. olasz jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 141. fol. 5-8.; 32 ezer főre Illésházy 1863. 76.; harmincezer főre (22 ezer gyalogos, nyolcezer lovas) Istvánffy 1868. 854.; 27 500 főre (23 ezer gyalogos, 4500 lovas) Ortelius 1603. 516.; a szakirodalomban harmincezerre Hammer 1963. IV. 315.; Rónai Horváth 1897. II. 149.; 27 500 főre Bánlaky 1940. 350.; V. Molnár 1987. 84.; húszezer főre vö. Jačov 1997. 230.

⁶⁶ Istvánffy 1868. 854.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; az ostromban elesettként említi V. Molnár 1987. 86.

⁶⁷ Ortelius 1603. 516.; a pápai kontingenst 12 ezerre, a spanyol-bajor hadat 5-5 ezerre tette Illésházy 1863. 76.; tízezerre becsülte az Aldobrandini és kétezerre a Medici vezette csapatokat, háromezerre a spanyol király által felbérelt német zsoldosokat Istvánffy 1868. 853-854.

Leopold Gravenouer főélelmestert, Carol Formentin kvártélymestert és Germanius Strasoldo főstrázsamestert.⁶⁸ A Terjáki Haszán vezette kanizsai őrség létszámát pontosan nem tudjuk.⁶⁹ Egy forrás szerint előbb kilencszáz fő (ebből száz vallon) tartózkodott a várban, majd a Szigetvárról és Pécsről jövő erősítés következtében ennek kétszeresére, azaz 1800 főre emelkedett a védők létszáma.⁷⁰

Szeptember 9–10-én Kanizsát északnyugat, a Bécsi-kapu felől közelítették meg a keresztény csapatok, s itt a Bereg folyó partján táboroztak le. Mivel a másik oldalról kezdetben nem vették körül a várat, az ellenség Berzence felől 300 szekér élelmet és erősítést juttatott be a várba. Az ostromlókra a török védők nagy ösztüzet zúdítottak.⁷¹ Ekkor Ferdinánd főherceg előbb hidat építtetett a mocsáron szeptember 18-án serege nagyobb részével és harminc ágyúval átvonult a túlsó oldalra, s a déli, Szigeti-kapu irányából is ostrom alá vette a várat.⁷² A Delphino vezette, öt vagy nyolc ágyúval rendelkező pápai csapatok maradtak a Bécsi-kapunál.⁷³ Szeptember 11-től megkezdődött a vár lövetése. Hat ütegállásból lőtték a falakat az összes ágyúval három napon keresztül. Ennek eredményeképpen a várfal az északi oldalon, a két északi bástya erősen megrongálódott, a belső vár tornya pedig ledőlt.⁷⁴ A vár elleni rohamot akadályozó mocsár feltöltését megkezdték, rengeteg nádat, rőzsét és földet hordtak össze. Az ellenség ágyútűzzel, kitorésekkel akadályozta az ügyis lassan haladó műveletet. Ezenkívül egy hosszú, a bástyaig vezető fahidat is lefektettek a mocsáron át, hogy ezen keresztül hatoljanak be a megrongálódott falakig. Ezt is megghiúsította az ellenség, a fahidat éjszaka a védők felgyújtották. Egy később, húsz nap múlva készített hidat a védők behúztak a várba.⁷⁵ Közben korai rohamokkal is próbálkoztak az ostromlók. Szeptember 16-án került sor az első ilyen rohamra, amelyben a pápai csapatok is részt vettek.

⁶⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; Istvánffy 1868. 854. – Medici a tüzérség parancsnoka.

⁶⁹ Tévesen Kis (Kücsük) Haszánnak nevezi Istvánffy 1868. 854.; tévesen Amrát Haszánnak V. Molnár 1987. 84.; Terjáki Haszánt nevezte ki Ibrahim 1600–1601 telén, vö. Török történetírók III. 306. (Kjátib Cselebi)

⁷⁰ Kilencszáz főre vö. Istvánffy 1868. 854.; 600 főre Ortelius 1603. 518.; Bánlaky 1940. 350.; V. Molnár 1987. 85.; csak 200–300 fős őrségre, vö. Bartholomaeus Viller 1601. XI. 16-i levele, l. Balázs, Okmánytár I/1. 74. (59. sz.)

⁷¹ Az élelmiszer bejuttatására vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 673.; Török történetírók III. 311. (Kjátib Cselebi)

⁷² Vö. Török történetírók III. 312. (Kjátib Cselebi); Ortelius 1603. 518.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.

⁷³ Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; Ortelius 1603. 518., Török történetírók III. 313. (Kjátib Cselebi)

⁷⁴ A lövetésre Istvánffy 1868. 854.; Török történetírók III. 312–313. (Kjátib Cselebi); Bánlaky 1940. 350–351.; V. Molnár 1987. 86.

⁷⁵ Egy fahíd felgyújtására és egy későbbi bevitelére Török történetírók III. 313, 314. (Kjátib Cselebi); Isolano, in: Benda, HK 1983. 674.; a várak feltöltésére Istvánffy 1868. 854–855.

Ezt a védők visszaverték, a támadók veszteségét 1500 főre tették.⁷⁶ A bekövetkező esős időjárás rendkívül megnehezítette az ostromot, s az újabb rohamok sem vezettek eredményre. Az egyre zordabb, a későbbiekben téliesre forduló időjárás immár áldozatokat is követelt, a támadók közül sokan megfagytak. A török őrség szívós ellenállása következtében az ostromlók tisztikarát is veszteségek érték; szeptember 24-én elesett a tüzérség parancsnoka, Galeano és a sziszeki csata hőse, Eggenberg ezredes is.⁷⁷ A nehézségeket látva Ferdinánd főherceg haditanácsot hívott össze, amelyen úgy döntöttek, hogy egy általános rohamot indítanak. Ennek előkészítése érdekében folytatták a várak feltöltését. Zrínyi György kezdeményezésére október 4-én megadásra szólították fel a védőket, hivatkoztak Székesfehérvár elestére is. A védők válaszul a vár összes ágyúját kisütötték az ostromlókra, sőt másnap is lőtték őket. Majd október 6-án az északi oldalon levő sáncokat támadták meg, hogy felgyútsák a töltéseket, de az olaszok visszaűzték őket.⁷⁸ Október 15-e után újból megadásra szólították fel a védőket, hivatkoztak a török felmentő sereg vereségére Székesfehérvárnál, kilátásba helyezték azt, hogy Mátyás főherceg serege is Kanizsa alá jön, sőt állítólag a Fehérvárnál elesett Mehmed pasák fejét is felmutatták elrettentésül. Tirjáki Haszán pasa ezúttal is elutasította az ajánlatot.⁷⁹ A döntő rohamra október 28-án került sor. Északról Flaminio Delphino a pápai hadakkal és Madruz a spanyol csapatokkal támadta a Bécsi-kapuhoz közeli két északi védművet. Délről, a Szigeti-kapu felől Montanus, Herberstein és Ascanius, valamint Bisaccio rohamozott. Az általános rohamot megnehezítette, hogy a vizesárok feltöltését nem tudták megfelelően elvégezni, így a katonáknak a falakról tüzelő ellenségen kívül a jeges vízzel is meg kellett küzdeniük. A rohamot így visszaverték, legalább 200-300 főt vesztek az ostromlók.⁸⁰ A roham kudarca után Ferdinánd újból lövette a várat, a falakat jelentősen megrongálta. A megfogyatkozott török őrség hiányt szenvedett élelemben, lőpora is alig volt, de kitartott.⁸¹ Sőt november 7-én újabb kitörést hajtottak végre a védők, de ez nem volt sikeres, száz embert vesztek.⁸² A nehézségek ellenére visszautasították az újabb felszólítást a megadásra, sőt elszántságuk jeléül véres kardot

⁷⁶ V. Molnár 1987. 86.

⁷⁷ Ortelius 1603. 518.

⁷⁸ IX. 26-i dátummal említi Ortelius 1603. 520.; V. Molnár 1987. 87.; X. 7-i keltezéssel Istvánffy 1868. 855.

⁷⁹ Vö. Török történetírók III. 315–316. (Kjátib Cselebi); Istvánffy 1868. 856.

⁸⁰ A X. 28-i rohamra l. Istvánffy 1868. 856.; X. 18-i keltezéssel vö. Ortelius 1603. 521.; keltezés nélkül Kjátib Cselebi, vö. Török történetírók III. 319–320.; V. Molnár 1987. 87.; Bánlaky 1940. 351.; Jačov 1997. 231.

⁸¹ Az élelemhiányra Istvánffy 1868. 860.; a lőporhiányra l. Török történetírók III. 321. (Kjátib Cselebi)

⁸² Ortelius 1603. 523.; V. Molnár 1987. 88.

⁸³ Ortelius 1603. 524.

tűztek ki.⁸³ A hideg időjárás és a sikertelen rohamok következtében elszenvedett veszteségeket csak részben pótolhatta a Rusworm vezetésével november 14-én csatlakozó 5-8 ezer fős erősítés. A sikeres ostrom kilátásai az idő rosszabbodásával párhuzamosan egyre romlottak. Ferdinánd főherceg november 15-én haditanácsot hívott össze, amelyen megvitatták azt, hogy folytassák-e az ostromot vagy elvonuljanak. Rusworm az előbbi, más vezérek az utóbbi mellett foglaltak állást. Mivel aznap éjszaka leesett a hó, ez a kérdést eldöntötte, a keresztény sereg felhagyott Kanizsa ostromával, megkezdte a visszavonulást.⁸⁴ Ennek hadrendje szerint az itáliai csapatok alkották az elővédet, utánuk következett Rusworm és Ferdinánd serege, az utóvédet pedig Herberstein ezredes csapata alkotta.⁸⁵ A viharos téli időjárás, „ítéletidő” mellett a várból kiűző kanizsai őrség is megtizedelte a rendetlenül, pánikszerűen visszavonuló csapatokat, amelyek komoly veszteségeket szenvedtek a visszavonulás során.⁸⁶ A megromlott ágyúkat ott hagyták az elvonuló csapatok, a lőport és a sátrakat felégették. Kanizsa több mint két hónapos ostroma során az ostromló keresztény sereg összveszteségét kilencezer főre tették.⁸⁷ Ferdinánd főherceg hada kétségtelenül csúfos kudarcot szenvedett Kanizsánál. Ortelius úgy vélte, hogy „a mieink ebben az ostromban több és nagyobb kárt szenvedtek el, mint Eger alatt (ti. a mezőkeresztesi csatában – T. S. L.), de nem az ellenség, hanem a nagy hideg miatt.”⁸⁸ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a török védők hőiesen és eredményesen védték a várat a hosszú, több mint két hónapos ostrom során, holott nem volt nagy az őrség létszáma, s a pestis is tizedelte őket. A ravasz és leleményes Tirjáki Haszán beglerbég alakja, „praktikái” és a kanizsai őrség helytállása körül legenda formálódott. A szultán vezíri ranggal jutalmazta a kanizsai beglerbéget, és levélben dicsérte meg Kanizsa védőit.⁸⁹ A török krónikásokat követve a török történettudomány is a háború kiemelkedő eseményeként tárgyalta Kanizsa védelmét, s kiemelt helyen foglalkozott vele, némileg talán túl is értékelte azt.⁹⁰

Az 1601. évi hadjárat ellentmondásos mérleggel zárult. Egyfelől császári kézre került Székesfehérvár, amelyet több győztes csatározás eredményeként megtartottak, s Basta erdélyi – később ismertető – akciója is sikerrel járt, másfelől a kulcsfontosságú

⁸⁴ A haditanácsra vitájára vö. Ortelius 1603. 525–526.; Istvánffy 1868. 861–862.; V. Molnár 1987. 88–89.

⁸⁵ Ortelius 1603. 527.

⁸⁶ A visszavonulásra Ortelius 1603. 527.; Istvánffy 1868. 862–863.; részletes leírására Török történetírók III. 327–332. (Kjátib Cselebi); 6-7 ezer keresztény katonát vágtak le, negyvenkét ágyú került birtokukba Jemisci Haszán 1601. decemberi telhiséje szerint, vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 285.

⁸⁷ V. Molnár 1987. 89.

⁸⁸ Ortelius 1603. 527.

⁸⁹ A szultáni levél szövegére Török történetírók III. 333–334. (Kjátib Cselebi); Uzunçarşılı 1988. 90. o. 1. jz.; Yücel-Sevim 1991. III. 38–40.

⁹⁰ Danismend 1972. III. 209–212.; Uzunçarşılı 1988. III. 87–90.

Kanizsát nem tudták visszafoglalni elhúzódo ostrom és jelentős áldozatok árán sem. Így a dél-dunántúli oszmán előrenyomulást nem sikerült megállítani, jóllehet Esztergom után Székesfehérvár elfoglalásával az Észak-Dunántúlon egyértelműen a császáriak nyertek tért. Döntő áttörést azonban csak Buda elfoglalásával remélhettek volna, amelyre a következő években kísérletet is tettek. Oszmán részről Buda veszélyeztetettségét csak Székesfehérvár és Esztergom visszafoglalásával lehetett feloldani, amelyek visszaszerzésére a következő években szintén sor került.

2. Székesfehérvár eleste, Buda ostroma (1602)

Az 1602. évben a Habsburg-hadvezetés defenzívába szorult, a hadászati kezdeményezés a török kezébe került.⁹¹ Az év elején még úgy tervezték, hogy a két hadszíntéren, Magyarországon és Erdélyben összesen 52 500 katonát fogadnak zsoldba. Ennek zömét, 34 700 főt (25 500 gyalogost és 9200 lovast) a magyarországi hadszíntérre szánták, míg Erdélybe kb. fele jutott volna, 17 800 fő.⁹² A gyakorlatban a Habsburg-csapatok lassan gyülekeztek, s a csekély létszám miatt csak ősszel indíthattak nagyobb támadást. Másrészt a vezérletet illetően is változások következtek be. A legfontosabb az volt, hogy az 1600–1601-ben a hadműveleteket irányító, 1602-re főhadparancsnok-helyettesnek kinevezett Mercoeur herceg negyvenhárom éves korában, 1602 februárjában elhalálozott. Utódjaként többen is szóba jöttek, így például az 1597 óta Magyarországon levő és ekkor Erdélyben tartózkodó Giorgio Basta, továbbá Ferdinánd Gonzaga, akit ebben az évben váltott fel a kassai főkapitányság élén Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja. Végül Rudolf császár május végén egy harmadik személyt, az 1601. évi székesfehérvári csatákban magát kitüntető és Kanizsa ostromában is részt vevő Ruswormot nevezte ki főtábornokmesterré, Mátyás főherceg főhadparancsnok helyettesévé.⁹³ Lényegében csak kisebb rajtaütésekre, portyákra tellett a Magyarországon levő Habsburg-csapatok erejéből. Ezek akciók sorában említhető a Simontornya elleni rajtaütés Althan ezredes vezetésével áprilisban, de ez nem járt sikerrel.⁹⁴ A hajdúk Adony és Dunaföldvár ellen is támadást intéztek, de ez sem hozott eredményt.⁹⁵

⁹¹ Az 1602. év eseményeire összefoglalóan I. Rónai Horváth 1897. II. 150–152.; Hammer 1963. IV. 322–324.; Jorga 1910. III. 335–336.; Bánlaky 1940. 367–380.; Magyarország hadtörténete I. 226.; Jačov 1997. 237–240.

⁹² Ortelius 1603. 540–541.

⁹³ A fővezérlet változásaira vö. Ortelius 1603. 538, 553.; Bánlaky 1940. 367–368.

⁹⁴ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 676.; Ortelius 1603. 542.; Bánlaky 1940. 368.

⁹⁵ Isolano, In: Benda, HK 1983. 676.; sikeresként említi Rónai Horváth 1897. II. 151.

A török hadjárat fővezére az előző évhez hasonlóan Jemiscsi Haszán nagyvezír volt. Haszán pasa Belgrádban telet, bevárta az Isztambulból érkező janicsárokat. A hadfelszerelést és az élelmet szállító hajókat Budára küldték. Június vége felé, 27-én megindult seregével, előbb a Szerémségbe vonult, majd Földvárhoz (Dsánkurtarán). A hadjárat fő célja bizonyosan Székesfehérvár visszaszerzése volt, amely az előző évben nem járt sikerrel. A nagyvezír serege ezért Székesfehérvár visszafoglalására indult, s itt, augusztus első felében csatlakoztak hozzá más csapatok. Bizonyosan Budáról érkezett az annak védelmére kijelölt Lala Mehmed ruméliai beglerbég a ruméliai sereggel. A vár ostromában részt vettek a Dervis pasa boszniai beglerbég vezette boszniai és az Ali pasa budai beglerbég vezetése alatt álló budai csapatok.⁹⁶ Az oszmán had létszámát 50-60 ezer főre tették egyes források, de a janicsárok létszámát csekélynek vélték, mindössze 5-6 ezer főre becsülték.⁹⁷ Jemiscsi Haszán 1601. szeptember eleji telhíze alapján a török had létszámát kevesebbre tehetjük. A nagyvezír a portai lovasságot, a janicsárokat, valamint a ruméliai és a boszniai katonaságot említi, s hangsúlyozza, hogy a „túlpartról”, azaz az ázsiai részről sem az anatóliai, sem a karamániai, sem más katonaság nem érkezett hozzá.⁹⁸ Egy október eleji kémjelentés az anatóliai és görög (ruméliai) beglerbégeken kívül említi a karamániai pasát, továbbá a janicsár agát és Murátot, a budai pasát.⁹⁹ Összességében 40-50 ezerre becsülhetjük a Székesfehérvár ostromára érkező hadat, amely a hadjárat végére, októberre 20-30 ezerre csökkenhetett a veszteségek miatt, s Buda védelmére is hagyott csapatokat a szerdár.¹⁰⁰

A székesfehérvári vár élére 1601. október végén Gotthard Starhemberget nevezték ki, de a fizetetlen őrség elégedetlensége miatt decemberben leváltották, s az itáliai származású Giovanni Marco Isolano ezredes kapott kapitányi megbízatást.¹⁰¹ Helyettese Wathay Ferenc volt, aki a magyar katonaság élén állt. Az előző évben elfoglalt vár nehéz helyzetben volt megtámadásakor. Az egyik problémát az 1601. évi ostrom során megrongálódott erősség helyreállítása jelentette. A munkálatokat elsősorban a környékbeli lakossággal végeztették. Sikerült felépíteni a belső várban az ún. Monostorbástyát, továbbá helyreállítani a Budai-kaput és az északkeleti-északnyugati olaszbástyákat.¹⁰² A másik fontos nehézséget az őrség fizetése és létszáma jelentette. A zsold kifizetése

⁹⁶ Az oszmán csapatok felvonulására I. Török történetírók III. 335. (Kjátib Cselebi)

⁹⁷ Ötvenezer főre, benne hatezer janicsárra vő. HHStA Hungarica, Fasc. 143. fol. 14–15.; ötvenezer főre és ötezer gyalogra vő. Musztafa vallomása, HHStA Hungarica Fasc. 143. fol. 48r–49v; hetven-ezerre Ortelius 1603. 555.; 50-60 ezerre Jačov 1997. 237.

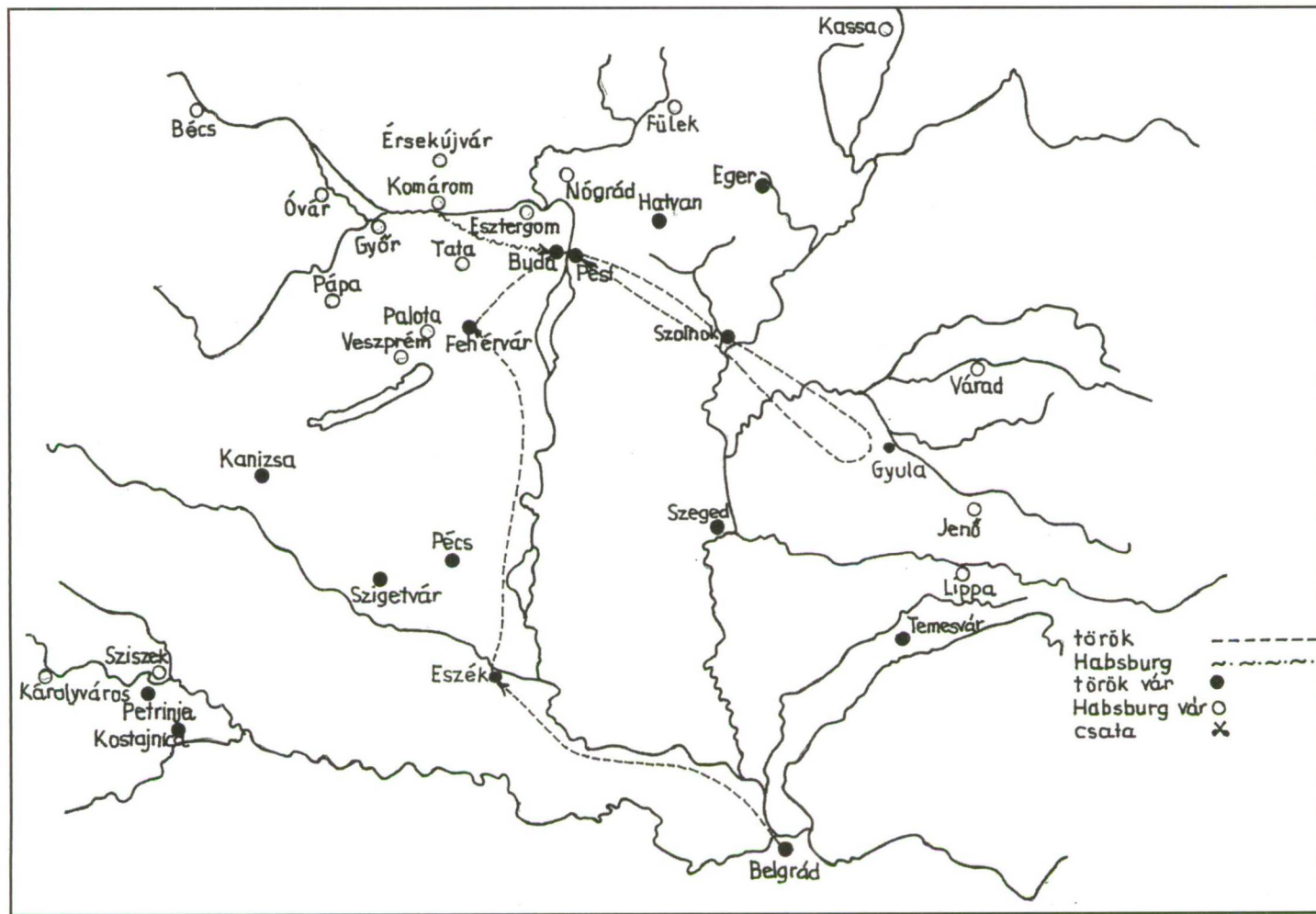
⁹⁸ L. Dávid-Fodor, HK 1983. 290–291. (7. sz.)

⁹⁹ Egy német fogoly X. 13-i jelentése a török táborból, HHStA Hungarica Fasc. 142. fol. 76.

¹⁰⁰ 25-30 ezerre, Thurzó-levelei II. 54. (CCCLX. sz. – X. 14-i levél); harmincezerre Istvánffy 1868. 871.; húsezerre X. 13-i jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 142. fol. 76.; Ortelius 1603. 564.

¹⁰¹ A személycserére és okaira I. Gömöry, HK 1892. 623.; Veress D. – Siklósi 1990. 146.

¹⁰² A helyreállítási munkálatokra I. Veress D. – Siklósi 1990. 147.

15. sz. térkép Az 1602. évi hadjárat

állandó problémaként jelentkezett, de végül júniusban is kaptak fizetést a katonák, közvetlenül az ostrom előtt pedig kéthavi zsoldot juttattak be hozzájuk. Az őrség létszáma is erősen ingadozott 1602 folyamán is. Júliusban francia csapatok vonultak be a várba, a török sereg megérkezése előtti napokban pedig német gyalogság és hajdúk érkeztek, felváltván a kivonuló Althan-ezred csapatait.¹⁰³ Az ostrom kezdetekor a székesfehérvári védők létszámát egyes források ötezer főre tették, mások négyezer főre becsülték. Maga a vár kapitánya augusztus 10-én háromezer fős őrséggel számolt: ebből ezer hajdú, kétszáz francia katona (de La Marche-ezred), Wathay vezette százötven gyalogos hajdú és háromszáz magyar lovas, 1400 német gyalogos.¹⁰⁴ Az őrség létszámát egészében megfelelőnek ítélni, ezt mutatja, hogy hosszabb ellenállást tanúsítottak a vár védői, mint az előző évi ostrom során a török őrség. Fontos kérdés volt a vár lőszerrel és élelemmel való ellátása. A Rusworm által bejuttatott zsold és utolsó erősítés során, augusztus 7–9-én hétszáz élelmiszeres és lőszeres kocsi is érkezett Fehérvárra, amelyet Isolano kapitány „közepes mennyiségűnek” minősített.¹⁰⁵

A nagyvezír serege augusztus 11-én ért Fehérvárhoz, amelyet augusztus 12-től augusztus 29-ig ostromolt.¹⁰⁶ Kjátib Cselebi szerint „egyik oldalról a nagyvezír és a janicsár aga hét darab ágyúval a kapuval szemközt”, másik oldalról, a vártól délre a Sziget és Ingovány külvárosokkal szemben Lala Mehmed támadott öt ágyúval, „ismét más oldalról Dervis pasa boszniai beglerbég és a budai katonaság foglalt helyet.”¹⁰⁷ Augusztus 12-én felállította ágyúit a török, s elkezdte a vár lövetését három oldalról. Ugyanakkor az északi, ún. Beslia-várost is támadta, amelyet védelmeztek egy ideig, de éjszaka kiürítették a romos és nehezen védhető külvárost, amelyet a török birtokba vett.¹⁰⁸ Ezután a vár védelme szempontjából kulcsfontosságú, Palota irányában fekvő Sziget nevű külváros bevételét kísérelték meg. A támadásban janicsárok és a török szolgálatban harcoló, egykori pápai vallon-francia katonák vettek részt. Az akciót Dervis pasa boszniai beglerbég vezette. Augusztus 14-én reggel rohamozták meg Szigetet a nyári meleg miatt kiszáradt mocsaras várárkon keresztül. A támadás kezdetben sikeresnek bizonyult, már betörték a sáncokba. Ekkor Isolano ezredes segítséget küldött Sziget

¹⁰³ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 677.; Veress D. – Siklósi 1990. 147–149.

¹⁰⁴ 5 ezer főre Istvánffy 1868. 868.; Jačov 1997. 237.; 4 ezer főre Illésházy 1863. 93.; 3 ezer főre vö. Veress D. – Siklósi 1990. 150.

¹⁰⁵ Isolano, in: Benda, HK 1983. 677.; Istvánffy 1868. 868.; Gömöry, HK 1892. 627–628.; Bánlaky 1940. 369.; Veress D. – Siklósi 1990. 148.

¹⁰⁶ Az ostromra vö. Bernhard Leo Gall X. 3-i, 5-i, 8-i és 12-i jelentései, HHStA Hungarica Fasc. 142. fol. 6r–11v, 17r–18r, 41r–47v, 62r–64r; Ortelius 1603. 555–559.; Isolano, Benda, HK 1983. 677–681., Istvánffy 1868. 868–869.; Illésházy 1863. 93.; Benda–Nehring 1978. 269–283.; Gömöry, HK 1892. 629–635.; Bánlaky 1940. 369–371.; Veress D. – Siklósi 1990. 150–164.; Jačov 1997. 237–238.

¹⁰⁷ Török történetírók III. 335.; vö. még uo. 164. (Pecsevi); Veress D. – Siklósi 1990. 150.

¹⁰⁸ Isolano, in: Benda, HK 1983. 677.; Veress D. – Siklósi 1990. 151–152.

védőinek. A Heissenstein százados vezette német katonák és a Pogrányi irányította hajdúk, összesen ötszáz fő, heves harcban kiszorították a támadókat, akik száz fő veszteséggel menekültek a mocsáron át.¹⁰⁹ Másnap, augusztus 15-én újra próbálkoztak nagyobb erők bevetésével a törökök, ezúttal más oldalról rohamoztak. Ezúttal egy magyar katonák által védett sáncot el is foglaltak. Az ellentámadást Isolano vezette, aki ötszáz gyalogossal kiűzte a sáncból az ellenséget, sőt jelentős veszteségeket okozva a támadóknak, Szigetről is kivetette őket.¹¹⁰ A kudarc után a nagyvezír a várak és a mocsár feltöltésével töltött el két napot. Augusztus 18-án az eddigieknél is nagyobb támadás indult Sziget ellen. Ágyúzták a külvárost és a várossal összekötő híd erődítményét, majd több oldalról is megrohamozták. Az egyik támadás eredményesnek bizonyult, elfoglalták Sziget sáncait, sőt bekerítették a híd erődítményénél tartózkodó Isolanót katonáival együtt. A parancsnoknak sikerült megállítani az ellenség támadását, de a hajdúk este a mocsáron keresztül elmenekültek Palota felé. Az őrség létszámának megfogyatkozása miatt Isolano letett Sziget további védelméről, s a várba húzódott vissza. Így másnap reggel a török birtokba vehette az elhagyott külvárost. Ugyanezen a napon a déli, Ingovány külvárosnál is harcok dúltak. Lala Mehmed ruméliai pasa csapatainak támadását a német és francia gyalogosok visszaverték. Mivel fennállt a veszély, hogy a túlerő előbb-utóbb legyűri a védőket, Isolano parancsot adott a várba való visszavonulásra, amit este végre is hajtottak.¹¹¹ Így több mint egy hét ostrom eredményeképpen török kézre kerültek a várat védő külvárosok. A nehéz helyzetben Isolano „azt határozta, hogy a németekkel a várba húzódik, azt erősen tartja, hogy így időt adjon” a segítség, felmentő sereg megérkezésére.¹¹² A török csapatok augusztus 19-én benyomultak az elhagyott városrészekbe, megkezdték a város, illetve a vár elleni ostromsáncok és ütegállások kiépítését. Augusztus 20-án több oldalról erősen lőtték a várat, különösen a Palotai-kapu környékét. Az ágyúzást folytatták a következő napokban is, sőt az egyik bástya felrobbantását is megkísérelték. E támadások komoly veszteségeket okoztak a védőknek, bár 23-án egy sikeresnek mondható kitörést is végrehajtottak, ágyúkat rongáltak meg. Egészében véve azonban a vár és a védők helyzete elég reménytelennek tűnt. Egyedül a győri keresztény táborban reménykedhettek. Rusworm augusztus 23-án, Mátyás főherceghez írt levelében ígéretet tett arra, hogy serege csekély létszáma ellenére megpróbálkozik azzal, hogy „a várat, vagy legalább is a becsüle-

¹⁰⁹ A VIII. 14-i támadásra Isolano, in: Benda, HK 1983. 677.; Ortelius 1603. 556.; Benda-Nehring 1978. 272.; Gömöry, HK 1892. 629–630.; Bánlaky 1940. 369.; Veress D. – Siklósi 1990. 152.

¹¹⁰ A VIII. 17-i támadásra vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 677–678.; Ortelius 1603. 556.; Benda-Nehring 1978. 274.; Gömöry, HK 1892. 630.; Bánlaky 1940. 370.; Veress D. – Siklósi 1990. 153.

¹¹¹ Az VIII. 18-i eseményekre Isolano, in: Benda, HK 1983. 678.; Ortelius 1603. 556–557.; Benda-Nehring 1978. 275.; Veress D. – Siklósi 1990. 153–155.; VIII. 17-re tette Sziget elfoglalását Gömöry, HK 1892. 630.; Bánlaky 1940. 370.

¹¹² Isolano, in: Benda, HK 1983. 678.

tes embereket, kik benne vannak”, megmentse. Csapataival állítólag augusztus 26-án akart megindulni Pápa felé.¹¹³ A felmentést Isolano is sürgette. Az utolsó napokban Ruswormhoz egy magyar katonát küldött a várból, aki a vár eleste napján, augusztus 29-én érkezett a Ruswormhoz és Mátyás főherceghez címzett levelekkel a győri táborba. Ekkor Isolanonak állítólag már csak 1300 katonája volt. Ugyanakkor a felmentő sereg is csak lassan gyülekezett, hiszen csak ekkor érkezett Pápához Nádasdy Ferenc saját csapatával és a stájer katonasággal.¹¹⁴ Bizonyra a sereg kis létszáma miatt maradt pusztá ígéret Rusworm részéről a felmentési kísérlet. A törökök több napos heves ágyúzás után két napig az ostromárkok feltöltésén dolgoztak, majd augusztus 28-án több oldalon is általános rohamot indítottak. Az északi erődtámaszoknál és a Palotai-kapunál sikerült visszaverni a török támadást, de a déli részen az ostromlók elfoglalták a tornyot és a rondellát. A védők a kiépített belső állások mögé húzódtak vissza.¹¹⁵ A vár további védelme teljesen reménytelennek tűnt, hiszen az ostromlók immár megvetették lábukat a váron belül is. A védők létszáma hétszáz főre apadt, s ebből sem volt háromszáznál több harcképes katona. Isolano és főtisztjei ennek ellenére elutasították a kapituláció gondolatát, amelyet a katonák követeltek, akik fellázadtak és maguk kezdték tárgyalni az ellenséggel a vár feladásáról. A teljes zűrzavar és fejetlenség következtében nem került sor megegyezésre, hanem augusztus 29-én a törökök megrohanták a várat, és 250–300 főt foglyul ejtettek, a többit levágták. A főtiszteteket Budára, onnan Belgrádba, végül Isztambulba küldték. Török kézre került a vár ágyúparkja, lőszere, élelmiszerkészlete.¹¹⁶ A vár bevétele sok katonájába került a nagyvezírnek, erős túlzással hússzezer főre is becsülték a török veszteséget.¹¹⁷ Jemiscsi Haszán nagyvezír négyezer fős őrséget helyezett a várba a boszniai pasa vezetésével. Az ostrom során megrongálódott vár helyreállítása miatt legalább két hétig Székesfehérvárnál táborozott, a környékbeli parasztsággal végeztette a munkákat.¹¹⁸

A nagyvezír gondolt Esztergom ostromára is, mivel tudomása volt arról, hogy a gyülekező Habsburg-sereg csekély létszámú.¹¹⁹ E hírek hallatán Heinrich Matthias Thurn

¹¹³ Rusworm VIII. 23-i levelét közli Gömöry, HK 1892. 631–632. o. 1. jz.

¹¹⁴ Rusworm VIII. 29-i jelentése Mátyáshoz, HHStA Hungarica Fasc. 142. fol. 135r–136r.

¹¹⁵ A VIII. 28-i rohamra Gömöry, HK 1892. 633.; Veress D. – Siklósi 1990. 158–159.

¹¹⁶ A vár bevételeire Isolano, in: Benda, HK 1983. 679–680.; Ortelius 1603. 558.; Illésházy 1863. 93.; Istvánffy 1868. 869.; feladasként említi Kjátib Cselebi, *Török történetírók* III. 336.; Gömöry, HK 1892. 633–635., Bánlaky 1940. 371.; Veress D. – Siklósi 1990. 160–163.

¹¹⁷ Ortelius 1603. 558.

¹¹⁸ Erre I. Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.; Ortelius 1603. 559.; Baranya és Somogyság népeinek munkájára Thurzó-levelei II. 28. (CCCXXII. sz. – IX. 9.-i levél)

¹¹⁹ E tervre Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.; vö. még Thurzó-levelei II. 25. (CCCXXX. sz. – IX. 3.-i levél); Esztergom vagy Veszprém, Palota és Szentmárton megvételének tervére I. Thurzó-levelei II. 28. (CCCXXXIII. sz. – IX. 9.-i levél)

vezetésével háromezer fős erősítést küldött Esztergomba a császári hadvezetés.¹²⁰ A nagyvezír tervét feltehetően akkor változtatta meg, amikor augusztus végén a székesfehérvári török táborban megjelent az Erdélyből menekülő Székely Mózes, aki katonai segítség fejében hűséget ígért a nagyvezírnek, Lippa és Jenő visszaadásával és Erdély elfoglalásával kecsegtette.¹²¹ Jemiscsi Haszán nehéz döntés előtt állt, hiszen a szultánhoz írt szeptember 2-i telhisze tanúbizonysága szerint tisztában volt Erdély fontosságával, ugyanakkor azzal is, hogy az elfoglalt Székesfehérvár, valamint Buda védelmére is katonákat kell biztosítani. Azt is hangsúlyozta e levelében, hogy nincs mellette egyetlen olyan „katonákkal felszerelt beglerbég sem”, akit kirendelhetne Székely Mózes mellé Erdély birtokba vételére.¹²² A nagyvezír végül úgy döntött, hogy egész seregével elvonul Erdélybe. Ez kétségtől kockázatos döntésnek bizonyult, amelyet utólag ellenfelei próbáltak kihasználni vele szemben.¹²³ Jemiscsi Haszán Székesfehérvár megerősítése után seregével Budára ment, ahova szeptember 18. vagy 22. táján ért, s átkelt a túlsó oldalra.¹²⁴ Hírek keringtek arról, hogy a török Vácot, Nógrádot, Szécsényt és Palánkot akarja megvenni vagy Erdély ellen megy.¹²⁵ A török csapatok a Dunán való átkelésük után az őrsége által elhagyott Vácot nem vették birtokba, csak felégették, majd a pesti mezőre vonultak.¹²⁶ A pesti táborozás során tanácskozásra került sor, ahol próbálták lebeszélni a nagyvezírt az erdélyi expedícióról. A Buda őrzésével megbízott Szufi Szinán pasa és Kádizáde Ali budai beglerbég, s Habil budai mufti felhívták a nagyvezír figyelmét arra, hogy az ellenség támadást fog indítani Buda ellen, ha ő Erdélybe vonul. Lala Mehmed ruméliai pasa az erdélyi akció helyett portyázást ajánlott és az ellenséges ország dűlását. Haszán nagyvezír ragaszkodott elképzeléséhez, s úgy vélte, hogy az ellenségnek nincs elegendő ereje Buda megtámadására.¹²⁷ Buda védelmét megerősítette a janicsárok egy részével, majd szeptember 25-én megindult „az alföld felé”, Szolnokhoz, ahova négy nap múlva, 29-én érkezett meg.¹²⁸ Szolnoknál a janicsárok erőszakoltak

¹²⁰ Vö. Sugár 1979. 147.

¹²¹ Székely Mózes VIII. 29-re tett székesfehérvári megjelenésére, Haszán tervére Erdély elfoglalására vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 680; Jemiscsi Haszán IX. 2-i telhisze, Dávid-Fodor, HK 1983. 290–291. (7. sz.); eltérően Török történetírók III. 166. (Pecsevi), 336. (Kjátib Cselebi); vö. még Illésházy 1863. 94.

¹²² Jemiscsi Haszán IX. 2-i telhiszére vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 290–291. (7. sz.)

¹²³ Lello jelentése, in: Burian 1952. 9–10.

¹²⁴ IX. 18-ra Thurzó-levelei II. 34. (CCCXXXIX. sz. – IX. 18-i levél); IX. 22-re Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.

¹²⁵ Vö. Thurzó-levelei II. 32–33. (CCCXXXVII. sz. – IX. 16-i levél)

¹²⁶ Vác felégetésére Illésházy 1863. 94.; Thurzó-levelei II. 38. (CCCXLIII. sz. – IX. 23-i levél)

¹²⁷ A pesti tanácskozásra Török történetírók III. 167. (Pecsevi), 337. (Kjátib Cselebi); vö. még Lello jelentése, in: Burian 1952. 10.

¹²⁸ A IX. 25-i megindulásra Thurzó-levelei II. 40. (CCCXLV. sz. – IX. 26-i levél); IX. vége felé, Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.

ki zsoldemelést, később pedig a többi gyalogoskatona lázongott.¹²⁹ A Szolnoknál négy nap alatt átkelő csapatok a Körös felé mentek. A nagyvezírhez csatlakozott a gyulai és temesvári katonaság, s ágyúkat hozattak Gyuláról. A szerdár először az 1595-ben az erdélyi csapatok által elfoglalt Lippát és Jenőt akarta visszafoglalni, s csak utána nyomult volna be Erdélybe.¹³⁰ E tervek megvalósítására, Lippa ostromára azonban nem került sor, mert Szarvasnál segélykérő követek jöttek a szerdárhoz Budáról, amelyet közben megtámadott a Habsburg-sereg.¹³¹ Jemiscsi Haszánt megijesztette a hír, állítólag nyilvánosan bánta meg tévedését, s elrendelte a Pesthez való visszatérést. Az ideoda menetelés a felázott, esős utakon kétségtelenül elfárasztotta, meg is tizedelte a jórészt lovasságból álló török katonaságot, ráadásul élelmezési gondok is voltak.¹³² Egy török táborban levő fogoly október 13-i információja szerint a török tábor csak húszezer főt tett ki, s ebből kétezer fő volt janicsárok létszáma, továbbá öt nagy ágyúval, s 113 kisebb löveggel rendelkeztek.¹³³

A császári-királyi csapatok létszáma Székesfehérvár ostroma idején még csak tízezer fő körül lehetett.¹³⁴ Mátyás főherceg Győrben szeptember 4-e táján haditanácsot hívott össze, amelyen elhatározták Buda megtámadását. A Habsburg-főherceg szemlét is tartott, majd visszatért Bécsbe, s Ruswormra bízta a sereget. A csapatok létszámát 20–24 ezer főre tehetjük.¹³⁵ A keresztény had csak a szerdár Erdély felé való elvonulása után, szeptember 29-én indult el Buda irányába a Duna bal partján, útközben birtokba vette Vácot. Ezután Rusworm hidat veretett Pest és Vác között, a szentendrei szigetnél a Dunán és átkelt azon. Budához október 2-án értek a császári csapatok.¹³⁶

A budai vár ostroma október 2-tól november 14-ig tartott.¹³⁷ Buda őrségét 5–10 ezerre,

¹²⁹ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.

¹³⁰ Lippára és Jenőre már a pesti tanácskozáson utalt Haszán, *Török történetírók* III. 337. (Kjátib Cselebi); a Jenő és Lippa felé fordulásra utal Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.; Székely Mózses hívta az erdélyi végek és Lippa ostromára vö. Istvánffy 1868. 870.

¹³¹ *Török történetírók* III. 337. (Kjátib Cselebi); Istvánffy 1868. 871.; Illésházy 1863. 95.

¹³² Vö. Lello jelentését, in: Burian 1952. 10.

¹³³ A német fogoly X. 13-i jelentésére vö. HHStA Hungarica Fasc. 142. fol. 76–77.

¹³⁴ Vö. Illésházy 1863. 93.

¹³⁵ 20 ezerre Illésházy 1863. 94.; 24 ezerre Ortelius 1603. 559.; 22–24 ezerre Veress, HK 1910. 57.; Bánlaky 1940. 372.

¹³⁶ Vö. Veress, HK 1910. 55–57.; Bánlaky 1940. 372.; Vác elfoglalására Istvánffy 1868. 870.

¹³⁷ Buda ostromára HHStA Hungarica Fasc. 142. fol. 6–11. (X. 3), fol. 17–18. (X. 5.), fol. 42–43. (X. 7.), fol. 44–47. (X. 8.), fol. 62–64. (X. 12.), fol. 65–66. (X. 13.); Fasc. 143. fol. 13. (X. 20.), fol. 17–18. (X. 20.), fol. 25–26. (X. 21.), fol. 30. (X. 21.), fol. 33. (X. 22.), fol. 42–43. (X. 23.); Ortelius 1603. 563–578.; Istvánffy 1868. 870–874.; Illésházy 1863. 94–98.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 680–681.; *Török történetírók* III. 338–340. (Kjátib Cselebi); Veress, HK 1910. 57–77.; Karácson, HK 1911. 19–30.; Sugár 1979. 148–155.; Fekete-Nagy 1986. 12–14.; Jačov 1997. 238–239.

míg Pest védőinek létszámát 1000-1500 főre becsülték.¹³⁸ Az ostromlók már megérkezésükkor, az október 3-ra virradó éjszaka sikert értek el. Az előőrs, majd nyomában a bárkákon érkező és partra szálló csapatok Sulz vezetésével behatoltak az alsóvárosként is szereplő Vízivárosba, az itt levő törökök közül kétszázat levágtak, míg kb. ötszáz fő a várba menekült. Így már az első nap, egyetlen roham eredményeképpen a Habsburg-sereg kezére került a Víziváros.¹³⁹ A Buda teljes körülzárását célzó akciók része volt az is, hogy a Gellérthegy is megszállták, s innen 6 ágyúval lőtték Budát és Pestet.¹⁴⁰ A környéken levő kisebb várak közül Érdet szintén e napon adta fel őrsége.¹⁴¹ Az október 5-re virradó éjjel a hajdúk a Pestet Budával összekötő hajóhidat megsemmisítették. Thurzó György szerint ez lehetővé tette, hogy „mind Pesthez, s mind Budához könnyebben férhetünk.”¹⁴² Ezután Rusworm elhatározta, hogy Pest bevételére éjjeli rajtaütésszerű támadást indít. Először október 4-e éjszakájára tervezte az akciót, majd elhalasztotta azt 5-e éjjelére. Ekkor éjfél 12 óra után, azaz már október 6-án, egy vagy két órakeresztelt meg a támadás. Rusworm a hajók felől sajkákról lövette a pesti erődöt elterelő hadműveletként, közben Sulz és Althan németjei, valamint az esztergomi magyar gyalogosok ostromlétrákon át megrohamozták a falakat. A törökök a kettős támadás elől meghátráltak, menekülni próbáltak vagy bevették magukat a két rondellába. A menekülőket a tartalékba helyezett csapatok levágták, a többiek pedig október 7-én délben kapituláltak. Rusworm szabad elvonulást engedett számukra Budán, Nádasdy Ferenc biztosította elvonulásukat. Pest elfoglalása kevés veszteséggel történt, s jelentős zsákmányt szereztek a várost elfoglaló csapatok, ötszáznál több foglyot ejtettek. Pest vára őrséget kapott, az esztergomi hajdúk hadnagyát, Eörsy Pétert nevezte ki Rusworm kapitánnyá.¹⁴³ Minthogy Pest immár keresztény kézen volt, Buda és Pest között ekkor újfent hajóhidat létesített Rusworm.

Az előkészítő sikeres hadműveletek után megkezdődött a budai vár módszeres ostroma. Kjátib Cselebi leírása szerint „Gül-baba felől tíz darab ágyúval támadták s a Toprák-kule előtt s a Bécsi-kapu és Ova-kapu felől ostromsáncokat és ágyúkat állítottak és erősen vívni kezdték.”¹⁴⁴ Az ágyúzás mellett aknázással is próbálkoztak a császári-királyi csapatok. A török védők kirohanásokkal próbálták akadályozni az ostromot, de

¹³⁸ Buda őrségét 10–13 ezerre tették, Ortelius 1603. 568, 570.; 5 ezerre Veress E. HK 1910. 60–61.

¹³⁹ L. Illésházy 1863. 94–95.; Isolano, In: Benda, HK 1983. 680.; Thurzó-levelei II. 47. (CCCLIII. sz. – X. 3-i levél); Veress, HK 1910. 57–58, 60.; Sugár 1979. 148.

¹⁴⁰ Ortelius 1603. 563.; Veress, HK 1910. 60–61.; Sugár 1979. 148–149.

¹⁴¹ Vö. Thurzó-levelei II. 48. (CCCLIV. sz. – X. 4-i levél)

¹⁴² Thurzó-levelei II. 49. (CCCLV. sz. – X. 5-i levél)

¹⁴³ Pest elfoglalására Ortelius 1603. 564–565.; Istvánffy 1868. 871–872.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.; Thurzó-levelei II. 50. (CCCLVI. sz. – X. 6-i levél); Török történetírók III. 338. (Kjátib Cselebi); Veress, HK 1910. 61–62.; Sugár 1979. 149.

¹⁴⁴ Török történetírók III. 338. (Kjátib Cselebi)

kevés sikerrel, rendre visszaverték ezeket. A védők számára kétségtelenül megkönnyebbülést jelentett, amikor október 13-án Szolnok felől megérkezett Jemiscsi Haszán felmentő seregének kb. kétezer fős elővédje.¹⁴⁵ A török csapatok váratlan megérkezése meglepte az ostromlókat. Maga Rusworm is a pesti erődben tartózkodott, bekerítés fenyegette. Mátyás főherceg Nádasdy Ferenc, Thurzó György és Pogrányi Benedek vezetésével magyar csapatokat küldött az ellenség ellen, sőt a hídon keresztül segítségül érkeztek Kollonitsch és Schönberg csapatai is. A mindkét fél számára veszteségekkel járó összecsapásban a török kerekedett felül, s a pesti erődig űzte a megfutó császári csapatokat. Az ostromlók helyzetét nehezítette, hogy Haszán felmentő seregének megjelenésekor a budai őrség is erős kitörést hajtott végre, amelyet csak nehezen tudtak visszaverni.¹⁴⁶ Bár a török felmentő sereg létszámban nem sokkal múlta felül a Budát ostromló és Pestet védő Habsburg-csapatokat, megjelenése kétségkívül zavarta az ostromát. A nagyvezír lövette a budai keresztény tábort, Pestet pedig ostrom alá vette. Rusworm a Buda és Pest közötti hajóhid egy részét elbontatta, hogy az ellenség ne tudjon átkelni és megtámadni táborát. Így október 13-a után egymással párhuzamosan, többé-kevésbé egymástól függetlenül folyt Buda keresztény, s Pest török ostroma.

Pest módszeres ostromát a török csak október 18-án kezdte meg, s már október 28-án befejezte, bár csak november 2-án vonult el.¹⁴⁷ A szerdár október 18-án kezdte el lövetni Pestet egyes források szerint négy, mások szerint tíz ágyúval. A lövés nem járt eredménnyel, a megkísérelt roham sem 23-án, sőt 20-án a védők eredményesen törtek ki a várból. Október 26-án a pesti török tábor megtámadására került sor. Maximilian Salm átvonuló ezrede segítette a pesti őrség kirohanását. A támadás kudarcra végződött, a védők súlyos veszteséggel menekültek vissza – elesett a magyar csapatokat vezető pesti kapitány Eörsy Péter, s a német csapatokat irányító Hannibal Krätz is – a várba.¹⁴⁸ A sikertelen vállalkozás után a meglazult fegyelem helyreállítását Denticire bízta az október 17-én a budai keresztény táborba megérkező Mátyás főherceg. Pest szerencséjére a nagyvezír már 28-án felhagyott a vár ostromával, bár még néhány napig ott táborozott. Távozása oka az volt, hogy Ali budai pasa tudtára adta, hogy a budai őrség élelmezési gondjait csak növeli a pesti tábor ellátása, és arra kérte a szerdárt, juttasson be Lala Mehmed pasa vezetésével erősítést és vonuljon el.¹⁴⁹ A bejuttatott erősítés Istvánffy szerint kétezer gyalogosból állt, míg Kjátib Cselebi ezer kuloglut,

¹⁴⁵ A felmentő sereg megérkezésére Thurzó-levelei II. 53. (CCCLX. sz. – X. 14-i levél); 2 ezer fős elővédre Török történetírók III. 338. (Kjátib Cselebi); 7 ezerre Veress, HK 1910. 63.

¹⁴⁶ A X. 13-i pesti csatározásra és a budai őrség kitörésére Ortelius 1603. 566–567.; Istvánffy 1868. 871.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.; Veress, HK 1910. 63–64.

¹⁴⁷ Pest török ostromára Ortelius 1603. 567–574.; Istvánffy 1868. 872.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 680–681.; Veress, HK 1910. 65–69.; Sugár 1979. 152–154.

¹⁴⁸ Vö. Ortelius 1603. 571.; Thurzó-levelei II. 62–63. (CCCLXX. sz. – X. 28-i levél)

¹⁴⁹ Vö. Török történetírók III. 169. (Pecsevi), 339. (Kjátib Cselebi)

továbbá önkénteseket, dsebedsiket és topcsikat említ.¹⁵⁰ November 2-án Jemiscsi Haszán elhagyta a közel 3 hétig ostromolt Pestet és seregével téli szállásra vonult.

Pest ostroma közben folytatta Buda vívását a császári-királyi had. Ötnapi lövetés után október 22-én délután általános rohamra került sor. Az egyik támadó oszlopot maga Rusworm vezette, a másikat pedig Sulz ezredes. A hősieken védekező törökök visszaverték többször is a két órán keresztül folyó támadást. A keresztény csapatok veszteségét halottakban és sebesültekben 1000-1500 főre tették.¹⁵¹ A kudarc kétségtelenül visszavetette az ostromot, s nem sokat számított, hogy a nagyvezír elvonult Pest alól. Sőt éppen november 2-án Buda védői sikeres kitörést hajtottak végre, elfoglalták az ostromlók sáncait is, és csak nehezen tudták őket kiveni és visszaszorítani a várba. A császári csapatok veszteségét ötszáz főre tették. Másnap újabb kitörésre került sor, amelyet sikerült visszaverni.¹⁵² Míg az ostrom nem haladt, Buda környékén eredményes akciókat folytattak. Mátyás főherceg előbb október 30-án Nádaszy Ferenc és Thurzó György vezetésével kétezer főre tett magyar hadat, továbbá Mörsperg vezetésével német csapatokat küldött Adony bevételére. A kis vár török védői nem várták be a támadókat, s elmenekültek. Adonyban kétszáz fő gyalogot és lovas csapatokat hagytak őrségül.¹⁵³ A november 1-jén este a budai táborba visszatérő csapatokat másnap, november 2-án Mátyás ismét elküldte a Székesfehérvár felől közeledő, 2-6 ezer főre becsült török segélyhad zavarására, megtámadására. A tábor közelébe érő ellenséget meglepték, megverték, s elűzték, foglyokat is ejtettek.¹⁵⁴ A Thurzó vezetése alatt álló szabad hajdúk elfoglaltak két Duna melletti várkastélyt, Földvárt és Paksot. E helyek is őrséget kaptak. A hajdúk Tolnát és Kalocsát is feldúlták, s nagy zsákmányt szereztek.¹⁵⁵ Buda őrsége éhezett, lőszere is fogytán volt. Ennek ellenére november 8-án és 11-én is kitörést hajtott végre a sáncok ellen. November 13-án a várat erősen lövette Mátyás főherceg, de újabb rohamra már nem került sor.¹⁵⁶ Az ostromló tábor is nehézségekkel küzdött, nemcsak élelmiszerben szenvedett hiányt, hanem a pestisjárvány és más betegségek is

¹⁵⁰ Istvánffy 1868. 872.; Török történetírók III. 339. (Kjátib Cselebi); Isolanonál esetleges elírás miatt 20 ezer fő szerepel, Benda, HK 1983. 681.

¹⁵¹ X. 22-i keltezéssel Thurzó-levelei II. 59. (CCCLXVI. sz. – X. 23-i levél – tegnapi eseményként említi); Ortelius 1603. 569.; X. 23-ra Istvánffy 1868. 872.; Veress, HK 1910. 66–67.; Sugár 1979. 152–153.; Jačov 1997. 239.

¹⁵² A XI. 2-i és 3-i kitörésre Illésházy 1863. 96.; Veress, HK 1910. 71–72.; Sugár 1979. 154.

¹⁵³ Az adonyi akcióra Thurzó-levelei II. 64–65. (CCCLXXXII. és CCCLXXXIII. sz. – X. 30-i és XI. 2-i levelek); Ortelius 1603. 572–573.; Illésházy 1863. 97.

¹⁵⁴ A XI. 2-i csatározásra Thurzó-levelei II. 67. (CCCLXXIV. sz. – XI. 3-i levél); magyar hódoltsági várak hada, Istvánffy 1868. 873.; boszniai pasa hada, vö. Veress E., HK 1910. 70.

¹⁵⁵ A Duna-menti kastélyok elfoglalására Thurzó-levelei II. 67. (CCCLXXIV. sz. – XI. 3-i levél); Istvánffy 1868. 873.; Veress, HK 1910. 70.

¹⁵⁶ A török kitörésekre, Ortelius 1603. 575–576.; Istvánffy 1868. 874.

felütötték fejüket. Ráadásul az időjárás is rosszabbra fordult, eső és havas eső esett. Ezért a császári-királyi sereg vezetése úgy döntött, hogy felhagy Buda ostromával, viszont megtartja Pestet és a Duna-menti kastélyokat. Pestre csapatokat rendelték Prinzenstein kapitánysága alatt, és az elfoglalt kastélyokat is ellátták őrséggel. November 14-én megindult a Habsburg-sereg Esztergomhoz, s innen téli szállásra vonultak.¹⁵⁷

Az 1602. évi hadjárat hűen tükrözte mindkét hadviselő fél növekvő nehézségeit. Ennek megfelelően lényegében egy-egy vár ostromára telt mindkét fél erejéből; a különbség az volt, hogy a gyengébb Székesfehérvárt vissza tudta venni a török, míg az erősebb Budával a kisebb létszámú Habsburg-sereg nem boldogult. Egészében az oszmánok számára volt sikeresebb ez a hadjárat évi.

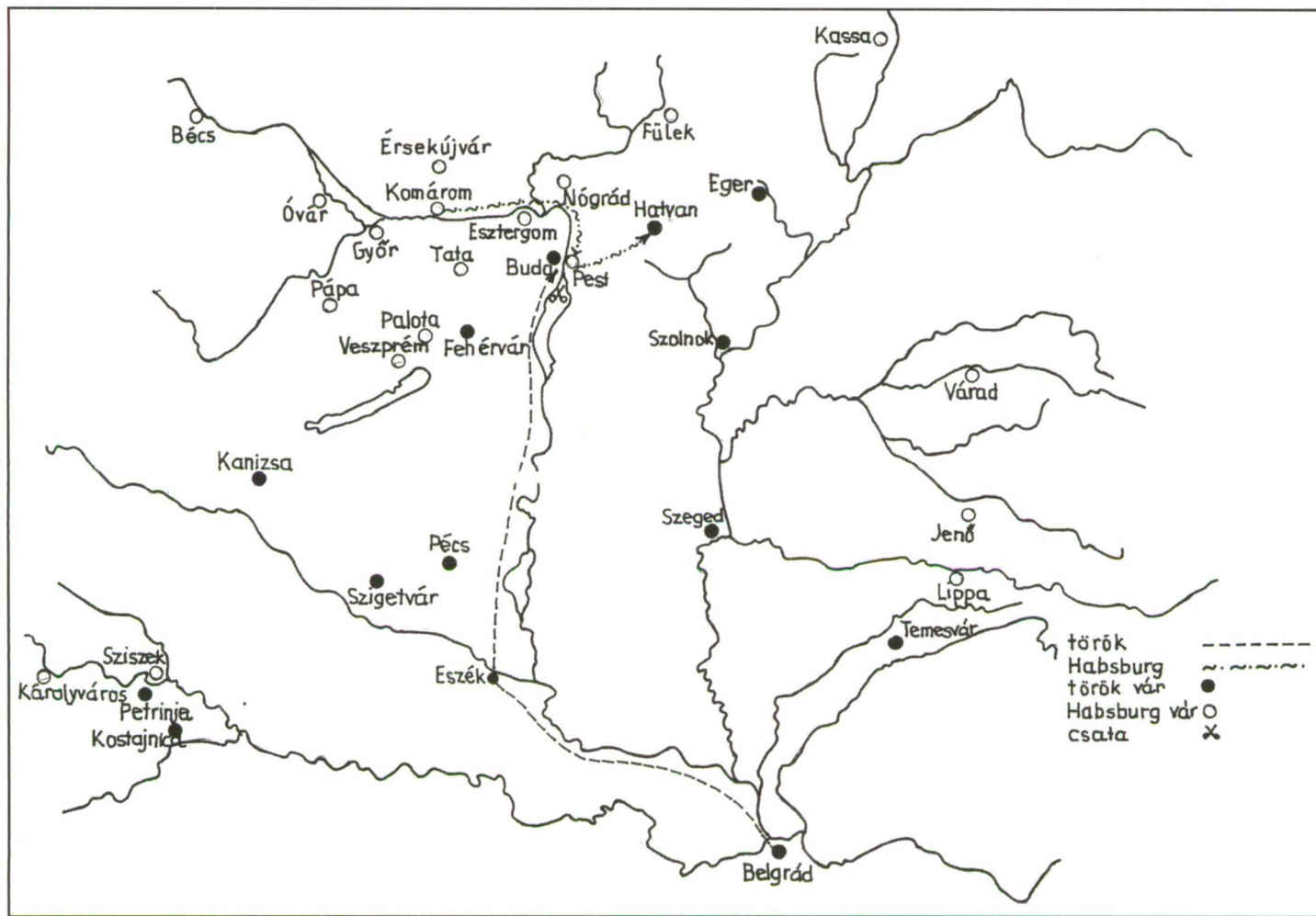
3. Harmadik kísérlet Buda ellen (1603)

E hadjárat évi is tükrözi a két fél kölcsönös kimerülését, amely többek között megnyilvánult békekötési kísérletekben is.¹⁵⁸ Kétségkívül az Oszmán Birodalom küzdött több nehézséggel, ami magyarázza a későbbi hadjárat során követett egyértelműen defenzív stratégiát. Egyfelől továbbra is problémát jelentettek a birodalom keleti felében a dzseláli felkelések, jóllehet a Porta kényszerűségből, a kedvezőtlen bel- és külpolitikai helyzet hatására átmenetileg hajlott a megegyezésre, engedményeket tett egyes dzseláli vezéreknek. Jemisci Haszán nagyvezír 1603 áprilisában kinevezte boszniai beglerbéggé az 1601-ben elhunyt Kara Jazidzi („Fekete Jegyző”) testvérét, Deli Haszánt, aki az előző évben sikeresen harcolt a Porta által kiküldött csapatok ellen. Deli Haszánt, a dzseláli mozgalom legfőbb vezetőjét kb. tízezer harcosa követte a balkáni tartományba. A dzseláli vezér katonáival részt is vett az 1603. évi magyarországi hadműveletekben, sok harcosa el is esett. A későbbiekben Temesvárra helyezték át Deli Haszánt beglerbégi megbízatásban.¹⁵⁹ Jóllehet a Porta Deli Haszánnal kötött megegyezése elvonta a dzselálik egy részét Anatóliából, ez a lépés önmagában még nem jelentett tartós megoldást. Új, európai állomáshelyein a lekezelően csak Dzelálinak vagy Jegyzőnek (Scrivano) nevezett Haszán és emberei nem voltak népszerűek; lázadóknak kijáró megvetéssel fogadták őket, nem tudtak igazán beilleszkedni. A kísérlet eredménytelenségét mutatja Haszán későbbi sorsa is; az ellenséggel való állítólagos tárgyalásai miatt Kuyudzsu Murád nagyvezír majd 1606 áprilisában kivégeztette a lázadás vezéréből beglerbéggé

¹⁵⁷ Az elindulást XI. 18-ra tette Ortelius 1603. 578.; XI. 19-re Illésházy 1863. 97.; 14-re Thurzó-levelei II. 71–73. (11, 13, 14, 16. sz.); Veress, HK 1910. 76–78.

¹⁵⁸ Az 1603. hadjárat eseményeire összefoglalóan I. Rónai-Horváth 1897. II. 152–153., Bánlaky 1940. 398–411.; Jačov 1997. 241–242.

¹⁵⁹ Vö. Griswold 1983. 44–45.

16. sz. térkép Az 1603. évi hadjárat

avanzsált Deli Haszánt.¹⁶⁰ Jóval nagyobb problémát jelentett az, hogy Deli Haszán embereinek távozása dacára nem csökkent az anatóliai dzseláli mozgalom ereje, egyelőre sem engedményekkel, sem pedig katonai eszközökkel nem tudta megfékezni a Porta a keleti tartományokat pusztító rablásokat, pusztításokat. A dzseláli vezérek elszakadás nélkül is szinte önállóan irányították az uralmuk alatt levő területeket. Az oszmán vezetésnek éppen Anatólia pusztulása, a dzseláli mozgalom terjedése miatt új veszéllyel is szembe kellett néznie, a kormányzat erélytelenségével elégedetlen anatóliai szpáhi a fővárosban felkelést indítottak 1603 februárjában. A felkelők reformokat óhajtottak, a valide szultána távozását és a mindenható kegyencek (Gazanfer és Oszmán agák) fejét követelték, továbbá hathatós fellépést a tartományukat pusztító dzselálik ellen. A szorult helyzetben Jemiscsi Haszán teljesítette a felkelők néhány követelését, majd áprilisban a janicsárokkal leverette a mozgalmat.¹⁶¹ Az említett szpáhifelkelés, a dzseláli-mozgalom mellett a harmadik, talán legveszélyesebb fejleményt a perzsa háború kiújulása jelentette 1603 tavaszától. Tizenhárom évi béke után Abbasz sah megfelelőnek ítélte az alkalmat a támadásra, hiszen a Portát lekötötték keleten a dzseláli mozgalmak, nyugaton pedig a magyarországi háború. A sah korszerűsített hadseregével megindult és 1603 tavaszán bevette Tebrizt.¹⁶² A lépéshátrányban levő Porta a perzsa támadásra csak a következő évben tudott érdemben reagálni. 1604-től kezdve két front között kellett megosztani a rendelkezésére álló portai és tartományi csapatokat, s két főparancsnokot (szerdárt) kellett kinevezni. Tekintettel arra is, hogy a dzseláli mozgalommal nem tudott leszámolni az oszmán vezetés, lényegében három frontos háborút kellett vívnia.¹⁶³

Az amúgy is kedvezőtlen helyzetet tovább rontotta az, hogy az év végén, 1603 decemberében elhunyt a mindössze nyolc évig uralkodó III. Mehmed. Utódként legidősebb fia, a tizennégy éves I. Ahmed szultán (1603–1617) lépett a trónra, akit fiatal kora ellenére karddal felöveztek, azaz a keresztény koronázásnak megfelelő ceremóniával uralkodóvá avattak.¹⁶⁴ A kiskorú, befolyásolható szultánnak és az állandóan cserélgetett portai vezetésnek kevés esélye volt arra, hogy mindhárom fronton eredményesen álljon helyt. Ezért már III. Mehmed uralkodása alatt, majd őt követően fia trónra kerülése után kétségtelenül erősödött a békevág a Portán. Továbbra is nehezítette azonban a megegyezést, hogy török részről is ragaszkodtak az egyoldalú előnyöket biztosító, ezért a Habsburg-fél számára elfogadhatatlan békéhez. 1602 végén francia közvetítéssel történt kísérlet a megegyezésre. Ekkor François Savary de Brèves portai francia követ

¹⁶⁰ Griswold 1983. 45–46.

¹⁶¹ Az anatóliai szpáhi isztambuli felkelésére Lello jelentése, in: Burian 1952. 11–14.; Griswold 1983. 43–44.

¹⁶² Vö. Griswold 1983. 48.

¹⁶³ A háromfrontos háborút 1605-től számítja Griswold 1983. 56.

¹⁶⁴ I. Ahmed karddal való felövezését említi Lello jelentése, in: Burian 1952. 18–19.

próbált közvetíteni Rudolf császár és a Porta között. A követ azt közölte Jemiscsi Haszán nagyvezírral, hogy a „bécsi király” hajlandó átengedni Esztergomot a töröknek és a korábban szokásos ajándékot évenként küldeni, ugyanakkor a kezén levő Erdélyhez ragaszkodik, de hajlandó érte az erdélyi adót fizetni. Ez a török számára a korábbiaknál kedvezőbb, Esztergom vonatkozásában a status quo elvéből engedő császári békeajánlat volt. A szultán a nagyvezíri telhiszre adott válaszában elutasította az ajánlatot, azzal az indoklással, hogy „Erdély fölöttébb közel van hozzánk”, s állandó viszályt jelent, ha a császár birtokában marad a tartomány, ezért „jobb ha Erdélyország ismét az erdélyiek közül adatik valakinek.”¹⁶⁵ Újabb tárgyalások júliusban kezdődtek. Lala Mehmed pasa már május elejétől kérte Althan esztergomi főkapitányt a béketárgyalások megkezdését, aki jelentette is ezt Rudolf császárhoz. A szultán ugyanakkor békejavaslattal küldte Rudolffhoz a szabadon engedett székesfehérvári parancsnokot, Isolano grófot. Mivel a Habsburg-udvar is állandó, főként anyagi jellegű nehézségekkel küzdött, hajlott a meg egyezésre. A béketárgyalások július elejétől folytak a komáromi táborban. Császári részről békebiztosként Szuhay István egri püspököt, Nádasdy Ferenc főkapitányt, Johann Molard haditanácsost és Adolf Althan ezredest küldték. Némi halogatás, időhúzás után megbeszélésekre került sor. A törökök hajlandók lettek volna elfogadni azt, hogy Pest, Esztergom császári kézen maradjanak, ragaszkodtak viszont Eger és Kanizsa birtoklásához. A pillanatnyi status quo szerinti békekötést a prágai udvar nem tekintette kedvezőnek, ezért augusztus végén a tárgyalások lényegében megszakadtak, s október végén már csak Szuhay tárgyalt a török megbízottakkal.¹⁶⁶

Az alkudozások alatt már mindkét fél készülődött a hadjáratra, ami jelzi azt, hogy nem bíztak a megegyezés lehetőségében. Bár Mátyás főherceg az előző évi kudarc után már áprilisban szeretne volna elindítani az újabb hadjáratot Buda ellen, e tervnek nem volt realitása. A Buda ellen vonuló császári-királyi had fővezérének eredetileg Bastát szemelték ki, de a székelyek mozgolódása miatt nem hagyhatta el a Habsburg-kézen levő tartományt. Ezért június 5-én Rudolf császár-király újból Ruswormot nevezte ki a sereg főparancsnokává.¹⁶⁷ Rusworm legfeljebb augusztusra remélte a hadjárat elindítását a magyarokon kívül 20 ezer gyalogossal és 5 ezer lovassal. Az anyagi nehézségek hátráltatták a csapatok gyülekezését, hiányzott a pénz zsoldra, s lőszerre is. A fővezér augusztus elején ment Bécsből Esztergomba, ahol a tábor egy része gyülekezett. Más csapatok Komáromnál és Vác közelében állomásoztak.

Még a fősereg megindulása előtt néhány jelentősebb támadó akcióra került sor. Legelőször, még márciusban a pesti császári őrség lövetése következtében a budai vár

¹⁶⁵ A békeajánlatra és a válasza vö. Jemiscsi Haszán 1602 végi telhisze, Dávid-Fodor, HK 1983. 292. (9–10. sz.)

¹⁶⁶ A béketárgyalásokra Veress, HK 1910. 393. o. 4. jz; eltérően Bánlaky 1940. 398–399.; Sugár 1979. 159.

¹⁶⁷ Veress, HK 1910. 394.; Sugár 1979. 159.

lőporraktára felrobbant, ami nagy zűrzavart idézett elő. Ezt próbálta meg kihasználni Althan komáromi főkapitány, aki a rendelkezésére álló komáromi katonasággal éjjeli rajtaütésszerű támadással próbálkozott Buda ellen, de nem járt sikerrel.¹⁶⁸ Később, a nyár folyamán Nádasdy Ferenc és Siegfried Kollonitsch csapataikkal megtámadták a Balatontól délre levő Bolondvárt és Lakot, amelyek 1600 folyamán kerültek török kézre. A körülzárt Bolondvárt védői feladták, s az elfoglalt kis várba Balogh János vezetésével őrség került. Lakot török katonasága felgyújtotta és elmenekült. A Bolondvárnál gyengébbnek ítélt várat nem javították ki és nem is látták el őrséggel Nádasdyék.¹⁶⁹ A harmadik akció a török élelemszállítmány ellen indult, akár 1599-ben. Hír érkezett arról, hogy a török egyrészt Eszéknél hidat épít, másrészt élelmet szállít hajókon Budára. Rusworm fővezér Sulz és Althan ezredek vezetésével háromezer muskétást, továbbá a komáromi hajdúkat és németeket küldte a török utánpótlás zavarására, megtámadására. Szekszárd közelében Szerdahelynél megtámadták a szállítmányt biztosító, Murád pasa vezette 6-8 ezer fős oszmán hadat. A csatában a császári-királyi csapatok kerekedtek felül, megfutamították az ellenséget, 500-700 fős veszteséget okoztak neki, két ágyút és három zászlót is zsákmányoltak. A keresztény had vesztesége kisebb volt, kb. kétszáz főt veszítettek.¹⁷⁰

Az utóbbi sikeres rajtaütés után nem sokkal, szeptember 17-én Rusworm elindította táborát a Duna mellett Pest irányába, ahova már szeptember 20-án megérkezett.¹⁷¹ A Habsburg-csapatok felső tábor a Káposztásmegyernél (Szentendre), alsó tábor a pesti erőd alatt, attól egy mérföldre volt, s az akkor Adonyi-szigetnek is nevezett Csepel-sziget irányába húzódott. A sziget felső részénél hidat is vertek, s azon átkelve a sziget e részét meg is szállták.¹⁷² Két nappal a Habsburg-sereg megérkezése után a török sereg is megérkezett Buda közelébe. A két had erőviszonyait illetően inkább talán a császári had fölényéről beszélhetünk, bár hangsúlyozni kell, hogy a lassú gyülekezés miatt egyes csapatok szeptember végére, sőt október folyamán érkeztek meg. A külföldi csapatok létszámát forrásaink 32-35 ezer főre tették; ebből a gyalogság 24-26 ezer fős, míg a lovasság 8-9 ezer fős lehetett. A magyar csapatokkal együtt vélhetően 40-45 ezerre becsülhetjük a sereg összlétszámát.¹⁷³ A lassú gyülekezés ellenére az előző évi császári seregnél jelentősebb létszám biztatónak mutatkozott Buda ostromát illetően.

Lala Mehmed pasa vezette az oszmán hadat, amely Buda felmentésére érkezett. A pasa már az előző hadjárat végén, Jemisci Haszán nagyvezír megbízásából csapatokkal erősítette Buda őrségét, ahova ezek élén maga is bevonult. Az ezúttal Isztambulba vissza-

¹⁶⁸ Veress, HK 1910. 389–390.

¹⁶⁹ Istvánffy 1868. 879.

¹⁷⁰ Vö. Istvánffy 1868. 882.; Veress, HK 1910. 394–395.; Bánlaky 1940. 401–402.

¹⁷¹ A IX. 20-i megérkezésre Thurzó-levelei II. 82. (CCCXCI. sz. – IX.20-i levél)

¹⁷² Vö. Veress, HK 1910. 397–398.; Bánlaky 1940. 403.; Sugár 1979. 161.

¹⁷³ A magyarokon kívül 40 ezer főre Bánlaky 1940. 403.; vö. még Sugár 1979. 161.

vonuló nagyvezírtől Lala Mehmedhez, „amikor korábban Buda védelmét látta el, parancs érkezett, amely a fővezéri feladattal bízta meg.”¹⁷⁴ A megbízott szerdár (fővezér) Budáról Pécsre ment, hogy az itt telelő Gázi Giráj kánnal megbeszélje a következő hadjárat fontosabb kérdéseit. Egyetértettek abban, hogy az ellenség Buda ellen készül, ezért megfelelő előkészületeket kell tenni.¹⁷⁵ A kán egy áprilisi jelentésében arra hívta fel a Porta figyelmét, hogy Budán kevés katona van, a tatár sereg „az ágyúnak és a puskáknak nem fog ellenállni”, ezért szükséges, hogy a janicsárokat, a ruméliai sereget és más katonaságot elküldjék.¹⁷⁶ Vele nagyjából egyidőben kérhette Lala Mehmed pasa is, hogy bocsássák rendelkezésére a ruméliai csapatokat és megfelelő számú puskás janicsárt agájuk vezetése alatt.¹⁷⁷ Jemiscsi Haszán nagyvezír jelentéseiből kitűnik, hogy a portai haderőt megosztották a „nyugati” és a „keleti” front között. A magyarországi hadjáratra szánták a janicsárok mellett a portai szpáhi alakulatok közül a szpáhi oglanokat, a gurebákat és a jobb oldali ulufedzsiket. A magyarországi hadjárat vezetésével megbízott Lala Mehmed pasa háromszázezer aranyat kapott zsoldra, míg a dzselálík ellen küldött Nuh pasának csak ennek harmada, százezer arany jutott. Mivel a nagyvezír az előbbi frontra szánt összeget kevesellte is, arra következtethetünk, hogy a nyugati fronton legalább háromszor annyi portai zsoldos harcolt, mint a dzselálík ellen.¹⁷⁸ Lala Mehmed szerdár Pécsről Nándorfehérvárra (Belgrád) ment, előkészítette a hadjáratot, összegyűjtötte a sereg egy részét és elindult Buda irányába. A turnádsi basi vezetésével Isztambulból érkező janicsárok, valamint Deli Haszán bosznai pasa csapatai Földvárnál (Dsánkurtarán) vagy Budánál csatlakoztak hozzá. Gázi Giráj kán ugyanakkor nem vett részt a hadjáratban, talán a Haszán vezette dzselálík részvétele miatt.¹⁷⁹ A későbbi hadmozdulatokból ítélve az oszmán felmentő had létszáma nem lehetett túlságosan jelentős. A rendelkezésünkre álló források adatai erősen eltérőek egymástól: egyesek csak 17-24 ezerre, mások negyvenezerre, sőt 50-60 ezer főre is becsülték az oszmán sereget.¹⁸⁰ A hadjárat eseményei alapján inkább az alacsonyabb létszámok valószínűsíthetők.

Lala Mehmed előbb Szekszárdhoz, onnan pedig Érdehez (Hamzabég) vonult csapataival. Itt a szerdár haditanácsot tartott. Egyesek portyázást javasoltak a lovassággal vagy az egész sereggel, mások úgy vélekedtek, hogy előbb Budára kell élelmet beszállítani, s utána lehet átvonulni a túlsó oldalra. Végül azt a tervet fogadták el, hogy az Adonyi-szigetre (Csepel-sziget) hidat építenek, megtámadják és elfoglalják az ellenség sáncait,

¹⁷⁴ Jemiscsi Haszán 1603 májusi telhise, I. Dávid-Fodor, HK 1983. 457–458. (21. sz.)

¹⁷⁵ Jemiscsi Haszán 1603 májusi telhise, Dávid-Fodor, HK 1983. 458. (21. sz.)

¹⁷⁶ Dávid-Fodor, HK 1983. 455. (17. sz.)

¹⁷⁷ Vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 458. (21. sz.)

¹⁷⁸ Dávid-Fodor, HK 1983. 456–457. (19–20. sz.)

¹⁷⁹ Török történetírók III. 241. (Kjátib Cselebi), 172. (Pecsevi)

¹⁸⁰ 17-24 ezerre Bánlaky 1940. 404.; negyvenezerre Veress, HK 1910. 196., 40-50 ezerre és 50-60 ezerre vö. Cornazzani X. 11-i és XII. 20-i követjelentései, vö. Óváry 1901. III. 20–21. (129., 137. sz.)

hogyan az élelmiszert szállító hajók Budára mehessenek. Azzal is számoltak, hogy az ellenség csatát vállal.¹⁸¹ Más források utalnak arra, hogy bár a szállítóhajókkal való élelmezést a keresztény tábor jelenléte és Csepel-szigeti sáncai miatt egyelőre valóban nem lehetett megoldani, szárazföldön szekerekkel, tevékkel, és öszvérekkel három napon át élelmet, lőszert juttattak be a budai várba, valamint erősítést is.¹⁸² Az oszmán hadvezetés azonban valóban támadásra készült a szigeten levő állások ellen, erről kéme útján a Habsburg-hadvezetés értesült. Szeptember 27-én a török csapatok hidat vertek a tököli kis szigetre, de elmulasztották ezt megtenni az Adonyi- (Csepel-) sziget esetében. Így ideiglenes pontonhídon, bárkákon, sajkákon szállították át a szigetre az akcióban részt vevő egységeket, a híd nem készült el.¹⁸³ A török vezetésben vita folyt arról, hogy mely csapatokat szállítsák át a szigetre. Pecsevi szerint először gyalogságot akartak átküldeni, amely sáncba vonulva fedezte volna a híd felépítését, amelyen át a lovasság átvonult volna. Eredetileg egy csapat puskás gyalogost és 3 ezer tartományi szekbánt akartak átküldeni, de Szefer janicsáraga ragaszkodott a janicsárok részvételéhez, s követelésére lovasságot is küldtek. A támadás vezetőjének Dervis pasát, a volt boszniai beglerbéget nevezte ki Lala Mehmed szerdár.¹⁸⁴ Összességében 10–15 ezer főre becsülhetjük a Csepel-sziget déli részén partra tett török erőket. Ebből 3–5 ezer fő lehetett a janicsárok, 7–10 ezer fő a lovasság létszáma.¹⁸⁵ A török akció több szempontból is eleve kudarcra volt ítélve. Egyrészt nem készítették elő kellőképpen a támadást, és a híd felépítése nélkül veszély esetén nem tudtak visszahúzódni a Dunán túli táborukba. Másrészt az akcióról értesült a Habsburg-hadvezetés, s megtette hathatós ellenlépéseit, így a szigetre hajnalban átkelt török csapatok nem voltak létszámbeli fölénnyben, sőt kisebb erővel rendelkeztek ellenfelüknél. Ez eleve magában rejtette a török vereség lehetőségét.

A szeptember 28-i, Szent Mihály vigiliáján vívott csata vagy inkább csatározás az 1603. évi hadjárat legfontosabb, kiemelkedő eseménye volt.¹⁸⁶ Rusworm jelentős erőket vezényelt át a túloldalra. A sziget nyugati részén levő Strasoldo ezredét visszarendelte a pesti oldallal összekötő hajóhíd védelmére. Maga a fővezér szeptember 28-a

¹⁸¹ Török történetírók III. 172–173. (Pecsevi), 342–343. (Kjátib Cselebi)

¹⁸² IX. 30-i olasz jelentés, vö. HHStA Hungarica Fasc. 144. fol. 60r; Istvánffy 1868. 883.; Veress, HK 1910. 396.

¹⁸³ Az átkelésre vö. IX. 30-i jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 144. fol. 60v.

¹⁸⁴ Török történetírók III. 173. (Pecsevi)

¹⁸⁵ 4–5 ezer janicsárra, 10 ezer lovasra, tehát 14–15 ezer főre Török történetírók III. 174. (Pecsevi); 10 ezer lovasra, 3 ezer janicsárra, kb. 13 ezer főre, IX. 30-i olasz jelentés, HHStA Hungarica Fasc. fol. 60v–61v.; 10 ezerre Istvánffy 1868. 883.; Veress, HK 1910. 400.

¹⁸⁶ A csatára vö. IX. 30-i olasz jelentés, HHStA Fasc. 144. fol. 60r–62r; Istvánffy 1868. 883–884.; Török történetírók III. 174–175. (Pecsevi), 343–344. (Kjátib Cselebi); Veress, HK 1910. 409–411.; Sugár 1979. 163–164.

hajnalán hét gyalogezreddel és nyolcezer főnyi teljes lovasságával, összesen kb. tizenöt-ezer fős katonasággal átkelt a szigetre. Célja az volt, hogy megakadályozza, hogy az ellenség erős hídfőállást építsen ki, s ennek birtokában erősítést kaphasson a Buda alatti török táborból. Az átkelés után hadrendbe állította seregét, amellyel dél felé, a török csapatok irányába vonult. Rusworm említett hadmozdulatait segítette a kora hajnali időpont mellett a sűrű köd is. A császári-királyi sereg négy hadrendre tagolódott. Az első hadrendben legelől magyar huszárok voltak, majd négy csapat vallon lovas lövész (arkhibüzér) következett, majd kozákok, végül Hollach és mások német lovasai.¹⁸⁷ A további hadrendek, a csatába később bekapcsolódó hadrendek a következők voltak. A második hadrendben Mörsperg, Hoffkirchen és Sulz ezredesek csapatai, valamint ezer morva és ötszáz rajnai lovas foglalt helyet. A harmadik hadrendet osztrák és morva gyalogezredek, továbbá Kollonitsch lovasai és ezer cseh lovas alkotta. Végül a negyedik hadrendben Ehr Gott ezrede és Hohenlohe 1500 lovasa sorakozott fel. A csatában először az előcsapatok ütköztek meg. E lovassági csatározás körülbelül 8 óra tájban kezdődött meg. Ennek során Nádasdy Ferenc magyar lovasai a dzseláli vezér, Deli Haszán boszniai pasa csapataival csaptak össze, akiket egyes források parittyával is harcoló szerecseneknek tüntettek fel.¹⁸⁸ A kiegyenlített harcban Kollonitsch és Thurn lovassága sietett Nádasdy csapata segítségére. E délelőtti összecsapásban mindkét félnek csak kisebb veszteségei voltak. A csatározás „közepén”, dél körül Rusworm megindította az öt német gyalogezredet. A Sulz vezérelte német tüzérség is löni kezdte az ellenséget, míg a török rendelkezésére álló négy ágyú kevés kárt okozott a keresztény seregben. A törökök egyelőre bátran és erősen védekeztek, bekeríteni őket nem lehetett. A váltakozó eredménnyel folyó harcot a csatatérre érkező német gyalogság döntötte el: előbb Pezzen ezrede rohanta meg a janicsárokat, majd Mörsperg ezredének támadása bizonyult döntőnek. A janicsárok és a török lovasság is rendetlenül menekült, viasszasorították őket egészen a Dunáig. Az előrenyomuló keresztény sereg elől a török lovasság a sziget belseje felé húzódott vissza, míg a gyalogság az őket átszállító hajók, sajkák segítségével vagy úszva próbált menekülni a Dunán keresztül. A harc, illetve a menekülés során elesett maga Dervis pasa, s más vezérek is.¹⁸⁹ A török veszteséget maga Rusworm némi túlzással tízezer főre, Istvánffy hétezer főre, egyes források pedig csak ötezer főre becsülték.¹⁹⁰ Leginkább a janicsárok vesztesége lehetett jelentős, leg-

¹⁸⁷ Az első hadrendre vö. IX. 30-i olasz jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 144. fol. 60v.

¹⁸⁸ Thurzó-levelei II. 86. (CCCXV. – X. 28-i levél); ázsiai lázadókra Istvánffy 1868. 883.; 1500 „szerecsen” lovasra vö. Veress, HK 1910. 401.

¹⁸⁹ Dervis pasa elstére Török történetírók III. 175. (Pecsevi), 344–345. (Kjátib Cselebi); vö. még Sugár 1979. 164.; tévesen Dervist nevezi a dzselálik vezérének Veress, HK 1910. 402.

¹⁹⁰ Rusworm becslésére vö. Sugár 1979. 164.; Istvánffy 1868. 884.; ötezer főre IX. 30-i olasz jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 144. fol. 61v; Veress, HK 1910. 402., 6-8 ezer főre Sugár 1979. 164., tizenkétezer főre Jačov 1997. 241.

alább 1500 fő esett el közülük.¹⁹¹ A győztesek jóval kevesebb embert vesztek: becslések szerint csak negyven gyalogos és harminc lovas esett el és százötven sebesültjük volt.¹⁹² Rusworm diadalmas serege kezére került négy ágyú és harmincöt török zászló is, de csak kevés foglyot ejtettek. A feltehetően létszámbeli fölényben is levő, s fegyelmezetten harcoló Habsburg-sereg nagy győzelmet aratott ebben az összecsapásban. A vereséget Lala Mehmed szerdár a másnap megérkező Deli Haszánra próbálta hárítani, elsősorban azért, mert a tatárok állítólag miatta nem csatlakoztak a sereghez. Haszán a szerdárt hibáztatta, mert nem támadott egész seregével, s maga sem kelt át.¹⁹³

Az Adonyi- vagy Csepel-szigeten vívott szeptember 28-i diadalt nem követte folytatás. Lala Mehmed szerdár nem kezdeményezett újabb támadást, Rusworm pedig egyelőre nem mert átkelni seregével a budai oldalra, hanem visszavonult pesti táborába. Kisebb összecsapások voltak ugyan még a két fél között, de nem került sor nagyobb csatározásra. Az oszmán tábor elsáncolta magát, s csak akkor húzódott feljebb, amikor Rusworm a szigetről lövetni kezdte október 6-án.¹⁹⁴ A keresztény sereg defenzív taktikáját részben annak is tulajdoníthatjuk, hogy maga Rudolf császár-király utasította fővezérét arra, hogy ne vállaljon csatát, védje a szigetet, s a török had elvonulása után kísérelje meg visszafoglalni Székesfehérvárt.¹⁹⁵ Kisebb támadó akciókkal így is próbálkozott Rusworm. Október 11-e éjjelén a Csepel-szigettől délre levő kis sziget (Háros-sziget) elfoglalása céljából a budai oldalra átküldött egy kisebb, 600 fős csapatot Kollonitsch és Sulz vezetése alatt, akik elsáncolták magukat. A gyenge hídfőállás ellen a török október 13-án támadást indított és kiszorította a császári csapatokat állásaikból. Ezt követően október 14-én és 15-én is lőtte ágyúival Rusworm táborát.¹⁹⁶ Majd a török csapatok észak felé vonultak, s a Gellért-hegy alatt, Kelenföldnél ütöttek tábort, éppen szemben a Habsburg-sereg pesti táborával.¹⁹⁷ Új helyéről is ágyúztatta Lala Mehmed pasa az ellenséges tábort. Rusworm egy utolsó kísérletet tett a török megtámadására; az október 20-án létesített szentendrei hídfőállást felhasználva átvonult a budai oldalra és csatarendbe állította hadát.¹⁹⁸ A felkínált csatát a szerdár nem fogadta el, sőt Kászim napja táján, november 6-án már el is vonult seregével Buda alól, amelyet Murád pasa ruméliai beglerbég gondjaira bízott.¹⁹⁹ A császári had sem időzhetett sokáig a vár alatt,

¹⁹¹ Vö. IX. 30-i olasz jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 144. fol. 61r.

¹⁹² L. IX. 30-i olasz jelentés, HHStA Hungarica Fasc. 144. fol. 61v.

¹⁹³ Vö. előbbi jegyzet.

¹⁹⁴ Vö. Veress, HK 1910. 404–405.; vö. még Bánlaky 1940. 467.

¹⁹⁵ Vö. Veress, HK 1910. 405. o. 2. jz.; Bánlaky 1940. 467.; Sugár 1979. 164.

¹⁹⁶ Veress, HK 1910. 405–406.; Bánlaky 1940. 164.

¹⁹⁷ Thurzó-levelei II. 94. (CCCCIII. sz. – X. 20-i levél).

¹⁹⁸ Vö. Thurzó-levelei II. 94. (CCCCIII. sz.); X. 21-re tette Veress, HK 1910. 408.

¹⁹⁹ Az elvonulásra Veress, HK 1910. 409.; Murád megbízására vö. Török történetírók III. 175. (Pecsevi)

hiszen esélye sem volt az erős őrséggel rendelkező vár bevételére, s a tábor élelemkészlete sem volt elegendő.

Rusworm tett egy kísérletet arra, hogy a nagy erővel indított hadjáratlal eredményt is fel tudjon mutatni. A közeli Hatvan várát szemelte ki könnyen elfoglalható célként. November 12-én egy előhadat küldött a hatvani várhoz Nádasdy, Sulz és Strasoldo vezetése alatt. A hatvani őrség heves tűzzel fogadta a keresztény csapatokat, elesett Strasoldo is. Három nappal később, november 15-én Rusworm követte az előhadat a sereg zömével. November 16. és 19. között folyt Hatvan ostroma, amelyet három nap után, az ágyúzás megkezdése után november 19-én feladtak védői szabad elvonulás fejében.²⁰⁰ Hatvan várába négyszáz fős őrséget helyezett a főparancsnok és november 20-án elvonult seregével, s a csapatokat téli szállásra engedte.

Az 1603. évi hadjárat az Oszmán Birodalom növekvő nehézségeit hűen tükrözte. A későn és nem nagy létszámú sereggel érkező Lala Mehmed szerdár egyedül Buda felmentését tartotta szem előtt, s mindössze egyetlen balul végződött támadást kockáztatott meg a császári-királyi sereggel szemben. A Buda alá önhibáján kívül későn érkező Ruswormot lekötötte a török felmentő sereg, amelynek jelenlétében nem lehetett megkockáztatni a vár ostromát, annak kései elvonulása után pedig már nem volt értelme belekezdeni abba, s csak Hatvan elfoglalásának könnyű látszatsíkerével vigasztalódhatott.

4. Esztergomi török hadjárat (1604)

Az Oszmán Birodalom szempontjából a három fronton folyó háború veszélye ekkor vált egyértelművé, s Abbasz sah előző évi támadására is csak ekkor tudott a Porta válaszolni. Az oszmán vezetés a helyzetet nem „háromfrontos” háborúként értékelte, jöllehet a belső lázadók, dzselálik ellen szerdár vezette csapatokat rendelt az előző évben, hanem csak „kétfrontos” küzdelemként. A keletre, Perzsia ellen kirendelt fővezér, Csigalazáde Szinán remélte, hogy útközben a dzselálikat legyőzi, s utána a perzsák ellen is döntő győzelmet arat.²⁰¹ A nyugati frontra Ali pasa nagyvezírt küldte I. Ahmed szultán. A nagyvezír másra akarta ruházni az egyre kevesebb sikerrel járó megbízatást, ő maga pedig Isztambulban szeretett volna maradni. A díván el is fogadta javaslatát, de Szunnullah seikh-ül-iszlám feltétlenül ragaszkodott Ali pasa fővezérségéhez, így a fiatal szultán fermánban parancsolta meg a nagyvezírnek, hogy sürgősen indítsa meg a magyarországi hadjáratot.²⁰²

²⁰⁰ Hatvan ostromára Thurzó-levelei II. 102–103. (CCCCXI. sz. – XI. 22-i levél); Istvánffy 1868. 884–885.; Veress, HK 1910. 410.; Bánlaky 1940. 411.

²⁰¹ Vö. Griswold 1983. 51.

²⁰² Török történetírók III. 345. (Kjátib Cselebi); vö. még Hammer 1963. IV. 355.

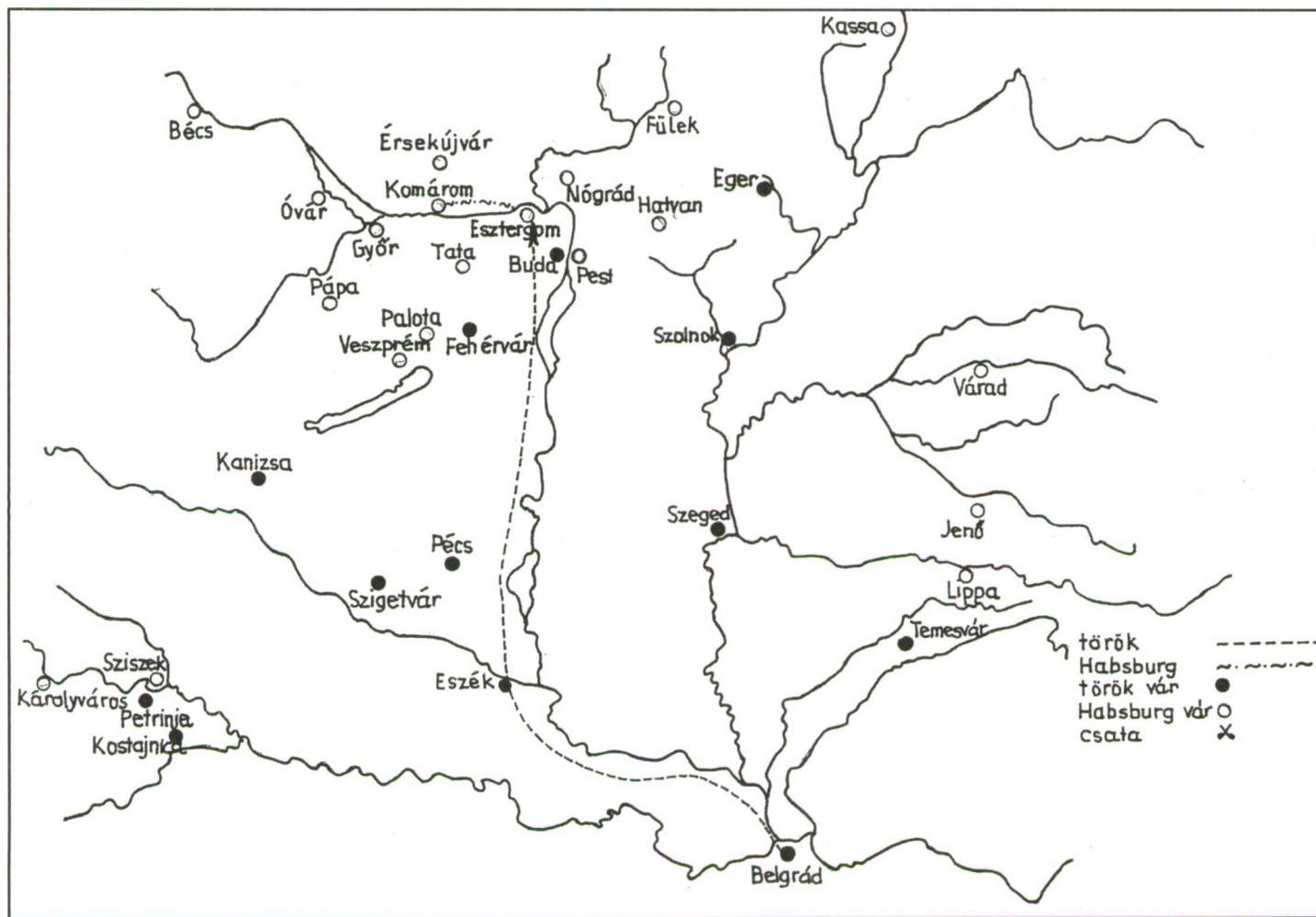
A török vezetés tisztában volt a két fronton folyó háború hátrányaival, ezért a magyarországi hadszíntéren megfelelő béke esetén szívesen lezárta volna a harcot, s e célból béketárgyalásokat folytatott. A megbeszélések gondolata ezúttal Kádizáde Ali budai pasától származott, aki Althan esztergomi főkapitányt kereste meg és kérte közbenjárásra Mátyás főhercegnél, hogy küldjön biztosokat a tárgyalásokra. Előbb császári megbízottként Caesar Gallo tolmács ment Budára, hogy a császári küldöttek számára menlevelet, valamint a békealkudozás alatt fegyverszünetet kérjen. Rudolf császárkirály Szuhai István egri püspököt, Erdődy Tamást, Adolf Althan esztergomi főkapitányt, Ernst Molard komáromi főkapitányt, valamint Bartholomäus Pezzen tanácsost küldte. Török részről Murád ruméliai pasa, Kádizáde Ali budai beglerbég és Habil efendi budai mufti vettek részt a tárgyaláson. A megbeszélések március 3-án kezdődtek a pesti mezőn felhúzott sátrakban. A tárgyalás kezdetén a Habsburg-követség vezetője, Pezzen kifejtette azt a háború kezdete óta hangoztatott Habsburg-érvet, hogy a háború okozója a török fél volt. Azt is hangsúlyozta, hogy csak méltányos feltételek mellett jöhet létre a béke. Valójában mindkét fél részéről merültek fel a kiegyenlített erőviszonyokra tekintettel nem levő, irreális követelések. Így a török megbízottak Esztergom és Győr visszaadásához ragaszkodtak, s a rendszeres évi ajándékhoz. Mind az említett várak átadását, mind pedig az ajándék rendszeres küldését elutasította a Habsburg-küldöttség, amely viszont az Ibrahim nagyvezírsége alatt elfoglalt Egert és Kanizsát követelte, s érvelése a háború előtti status quo-hoz igazodott. A török megbízottak hasonlóképpen nem voltak hajlandók érdemben tárgyalni Eger vagy Kanizsa visszaadásáról. A továbbra is eltérő álláspontok miatt e béketárgyalás is eredménytelenül végződött, s újból a fegyverek kaptak szót.²⁰³

A török hadjárat szervezését még a Belgrádba vonuló Ali nagyvezír kezdte meg, aki azonban megbetegedett és július folyamán elhunyt. Halála előtt kinevezte ideiglenes helyettesévé az előző hadjárat szerdárját, Lala Mehmed pasát.²⁰⁴ Az új kajmakám, Háfiz Ahmed pasa nem akarta elvállalni a nagyvezírség megtisztelő, ám veszélyes hivatalát, ami vélhetően a magyar hadjárat vezetését is jelenthette volna számára. Végül a megbízott helyettes fővezérnek, Lala Mehmed pasának küldték el a hatalmat jelképező nagyvezíri pecsétnyomót (mühür), „mivel a magyar határon levő hadsereg számára igen fontos volt a fővezér személye.”²⁰⁵ Úgy tűnik, hogy az oszmán vezetés egyelőre fontosabbnak tartotta a magyarországi háború lezárását a perzsák visszaszorításánál, ezért a kétfrontos háború ellenére viszonylag nagy erőket mozgósított a nyugati fronton. A hadjáratban a janicsár- és más tisztek vezetésével jelentős számú janicsár vett részt, továbbá a portai lovasság nagyobb része, négy hadosztály (ulufedzsik és gurebák mind-

²⁰³ A béketárgyalásra Istvánffy 1868. 887–888.; Ortelius 1613. 1–2.; Bánlaky 1940. 418.; Jorga 1910. 337.; Csorba 1978. 162.

²⁰⁴ Erre vö. Lello jelentése, Burian 1952. 21.

²⁰⁵ Török történetírók III. 346. (Kjátib Cselebi)

17. sz. térkép Az 1604. évi hadjárat

két hadosztálya). A tartományi csapatok közül a ruméliai, anatóliai és boszniai vilájetek szpáhijai csatlakoztak beglerbégjeik vezetésével.²⁰⁶ Az oszmán had bizonyosan erősebb lehetett az előző évinél, amellyel akkor csak Buda védelmét kísérelhette meg Lala Mehmed pasa. Mátyás főherceg egy levelében azt állította, hogy az egész háború alatt nem jött nagyobb hadsereg Magyarországra.²⁰⁷ A források nagy eltéréssel negyvenezerre, illetőleg 60-70 ezerre becsülték a török csapatok létszámát.²⁰⁸ Az új nagyvezír szerdári megbízatása „Magyarország városainak elfoglalására” szólt általánosságban. Lala Mehmed azt a hadicélt tűzte ki maga elé, hogy elfoglalja Esztergomot.²⁰⁹ A háború során nagy sereggel háromszor is megtámadott Buda védelme szempontjából alapvetően fontos volt Esztergom visszavétele. A törökök a vár 1595. évi eleste óta szinte az összes béketárgyaláson visszakövetelték a stratégiai jelentőségű erődöt.

A török hadvezetés dolgát megkönnyítette, hogy a császári-királyi csapatok is lassan gyülekeztek, s létszámuk sem volt igazán jelentős. Összesen 26 250 katonára felfogadását tervezték, ebből 19 500 gyalogost és 6750 lovast.²¹⁰ Rudolf császár ezúttal az Erdélyből elhívott Giorgio Bastára bízta a csapatok tényleges vezetését jelentő főtábornokmesteri tisztséget a névleges fővezér, Mátyás főherceg mellett. A tüzérség vezetője főhadsergént Johann Tilly, a főlélmester Molard, a kvártélymester Graf Georg Friedrich von Hohenlohe, a főstrázsamester Johann Jacob Barbiano lett.²¹¹ Az Esztergomnál gyülekező Habsburg-tábor a török közeledésére az Esztergommal átellenben fekvő Párkányhoz vonult. Basta Párkány és Esztergom között két hidat veretett a Dunán, amelyek összekötést teremtettek a vár és a császári tábor között. Így a vár őrségét több csapattal is megerősíthették.²¹²

Lala Mehmed nagyvezír Budához vonuló csapataival út közben kijavíttatta Földvár várát és helyreállította az elpusztult Dsánkurtaránt.²¹³ Már megérkezésével elért bizonyos sikereket a bizonyosan tekintélyes oszmán had. Az 1602-ben Habsburg-kézre került Pestet szeptember 5-én sietősen kiürítette őrsége, nem tett kísérletet védelmére, hanem elmenekült Esztergomba. Parancsnoka, Jagenreitter Wolf Ehrenreich felgyújtatta a várost, állítólag a várat is aláaknáztatta, mégis az erőd készletei szinte érintetlenül kerültek a nagyvezér kezére. Ezért Althan börtönbe vetette a pesti vár kapitányát.²¹⁴

²⁰⁶ Török történetírók III. 346. (Kjátib Cselebi)

²⁰⁷ Hatvani 1859. III. 163. (336. sz. – Mátyás főherceg 1604. X. 14-i levele Albert főherceghez)

²⁰⁸ Negyvezezer főre Csorba 1978. 163.; hatvanezerre Ortelius 1613. 26.; hetvenezerre Istvánffy 1868. 890.; Bánlaky 1940. 419.

²⁰⁹ Török történetírók III. 346. (Kjátib Cselebi)

²¹⁰ Ortelius 1605. 21–22.; húszezer főre tette a létszámot Bánlaky 1940. 420.

²¹¹ A tisztkarra vö. Ortelius 1613. 20. – az év elején elhunyt Nádasdy Ferenc.

²¹² Vö. Istvánffy 1868. 889.

²¹³ Török történetírók III. 347. (Kjátib Cselebi)

²¹⁴ Pest IX. 5-i elhagyására Ortelius 1613. 31.; Bánlaky 1940. 420.; IX. 10-re Istvánffy 1868. 890.; Pest elfoglalására Török történetírók III. 346–347. (Kjátib Cselebi)

Pest harc nélküli feladása láncreakciót idézett elő. Mivel Pest megszállása után a Dunán átvezető pesti hajóhidat a szerdár kijavíttatta, a Dunától keletre levő közeli várak őrségét pánik fogta el. Először Hatvan őrsege hagyta el az előző évben Habsburg-kézre került várat. Kapitánya, Radislav Vilmos felgyújtatta a várost és aláaknáztatta a várat. Hatvan katonasága szintén Esztergom felé vette útját.²¹⁵ Vác őrsege csak akkor hagyta el a várat, amikor azt a török körülzárta. Ekkor éjszaka hajón menekültek el Esztergom felé.²¹⁶ Lala Mehmed pusztán seregének megjelenésével három kisebb várat szerzett vissza. A szerdár Pest, Vác és Hatvan várait megerősítette, őrséggel és élelmiszerrel látta el.

Ezután a nagyvezír késlekedés nélkül a hadjárat fő célja, Esztergom alá vonult, s az oszmán had elővédje szeptember 18-án érkezett meg a vár alá, a sereg többi része valószínűleg 19-én. Esztergom ostroma kb. három hétig, szeptember 18-tól október 12-ig tartott.²¹⁷ A vár ostromát kétségtelenül nehezítette az, hogy a túloldról Basta folyamatosan erősíteni tudta a vár védelmét. Az ostrom kezdetén a keresztény tábor tüzérsége oly annyira lőtte a török tábor, hogy annak vissza kellett húzódnia egy fél mérföldnyire Visegrád felé. Négy napi szünet következett az ostromban, sőt a török békeajánlatot is tett.²¹⁸ Ennek elutasítása után kezdődött igazán Esztergom ostroma. A nagyvezír két ostromsáncot állított fel a Duna jobb partján, Szent György-mezőn, ahonnan a várat és a várost is lövethette. A harmadik sáncot a Szent Tamás-hegyi erőd ellen létesítették az ostromlók. Szeptember 27-én először éppen a Szent Tamás-hegyi erődje ellen indított rohamot a török, de védői visszaverték a támadást. Ennek kudarca után kezdődött a város és a vár, illetve az erőd ágyúzása. Másnap, szeptember 28-án, az ostrom nyolcadik napján a vár őrsege nagy kitörést hajtott végre az ostrommunkálatok akadályozása céljából. Ebben a vár védőin kívül a párkányi keresztény tábor katonasága is bekapcsolódott, kétezer gyalogos és ötszáz lovas rohamozta meg a Murád pasa által védelmezett sáncot. Murád pasa segítségére siettek más török csapatok és kisebb csata bontakozott ki, amelynek végén a várba húzódtak vissza a kitörésben részt vevő katonák. Mindkét félnek elég nagy veszteségei voltak, a források a törökökét 500-600 főre, míg a keresztényekét 150-200 főre becsülték.²¹⁹ Ezután a nagyvezír újfent béketárgyalást kezdeményezett Bastával, amelyre a két tábor közt, a Rácvárosnál került sor. Ezen török részről a janicsár aga és Kezsdahán Ali anatóliai pasa, a Habsburg-fél részéről pedig Adolf

²¹⁵ Hatvan elhagyására Istvánffy 1868. 890.; Ortelius 1613. 31.; Török történetírók III. 347. (Kjátib Cselebi); Bánlaky 1940. 420.

²¹⁶ Vác elhagyására Török történetírók III. 347. (Kjátib Cselebi)

²¹⁷ Esztergom ostromára Hatvani 1859. III. 163–164. (336. sz. – Mátyás főherceg 1604. X. 14-i levele Albert főherceghez); Ortelius 1613. 35–44.; Istvánffy 1868. 890–891.; Török történetírók III. 175–177. (Pecsevi), 348–349. (Kjátib Cselebi); Bánlaky 1940. 420–421.; Csorba 1978. 163–164.

²¹⁸ Vö. Bánlaky 1940. 420.

²¹⁹ A IX. 28-i összecsapásra: 150 fős keresztény, 600 fős török veszteségre vö. Istvánffy 1868. 890.;

Althan, Friedrich Hollach gróf, Ferdinand Kollonitsch és Ottó rajnai herceg vettek részt. A török küldöttek Esztergomot követelték és felajánlották helyette Kanizsát, de a másik fél megbízottai Egert is kérték cserébe. Ez utóbbi követelésen megfeneklettek a megbeszélések, mivel a Porta különösképpen ragaszkodott az I. Ahmed szultán apja, III. Mehmed által elfoglalt Egerhez.²²⁰ Folytatódott Esztergom ostroma. A török aknákkal próbálkozott a vár és a Szent Tamás-hegy ellen, de e próbálkozásokat ellenaknákkal a védők megghiúsították.²²¹ A legnagyobb nyomás ekkor, s lényegében végig az 1604. évi ostrom során a Szent Tamás-hegyi erődre nehezedett. Így október 3-án újra rohamot indítottak az erőd ellen, de visszaverték a támadást.²²² Október 5-én sikeres kitörést hajtottak végre a vár védői, s ideiglenesen kiszorították a janicsárokat a sáncokból.²²³ Bár Lala Mehmed pasa igyekezett megrongáltatni a várat a párkányi táborral összekötő hajóhidat, s ez október 7-én eredménnyel is járt, de a Szent Tamás-hegyi erőd elleni roham ezúttal is sikertelen volt, ötszáz főre becsülték az ostromlók veszteségét.²²⁴ Október 9-én és 10-én nagy rohamokat indítottak a törökök a hegyi erőd ellen, de védői rendre visszaverték ezeket.²²⁵ Istvánffy szerint október 9-én tárgyaltak a törökök Alt-hannal az Esztergom alatti kis szigeten; ezúttal azt ajánlották fel, hogy Esztergomért Egert adják vagy Egerért cserébe Füleket, Szécsényt és Nógrádöt kéri.²²⁶ Pecsevi szerint elfogadták azt, hogy „Egert, mely Budától távol esik, s az iszlám birodalomra, se kára, se haszna nincs, Esztergomért elcserélik.”²²⁷ E béketerv állítólag Szunullah főmuf-ti ellenkezésén bukkant meg. Valószínű, hogy legalábbis a portai reagálás az Esztergom sikertelen ostromát követő időszakban történt. Az október 10-i roham volt a nagyvezír utolsó érdemi kísérlete a vár bevételére. Ezután esőzés köszöntött be, amely akadályozta a további ostromműveleteket. Lala Mehmed pasa október 12-én felszedte a tábort és elvonult Esztergom alól.²²⁸ A vár sikertelen ostroma során igen sok embert veszített a török, az elit janicsárok és a tisztikar vesztesége is jelentős volt.²²⁹ Az ostromlók veszteségét nyolcezer főre, míg a védőket hétszáz főre becsülték.²³⁰

kétszáz keresztény és ötszáz török halottra vö. Bánlaky 1940. 421.; utal a védők kitörésére Ortelius 1613. 37–38.; Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 348.; IX. 26-ra tette a kitörést Csorba 1978. 163.

²²⁰ A tárgyalásra Istvánffy 1868. 890.; időpont nélkül említi Bánlaky 1940. 421.

²²¹ Vö. Hatvani 1859. III. 163. (336. sz.); Istvánffy 1868. 890.

²²² Csorba 1978. 163.

²²³ Csorba 1978. 163.

²²⁴ X. 7-re tette Csorba 1978. 163.; X. 8-ra Bánlaky 1940. 421.

²²⁵ Csorba 1978. 163.; Bánlaky 1940. 421.

²²⁶ Istvánffy 1868. 891.

²²⁷ Török történetírók III. 176. (Pecsevi)

²²⁸ 12-re tette Mátyás főherceg X. 14-i levelében, vö. Hatvani 1859. III. 164.; 13-ra tette Csorba 1978. 164.; 11-re vö. Istvánffy 1868. 891.; vö. még Bánlaky 1940. 421.

²²⁹ L. általánosságban Hatvani 1859. III. 164. (336. sz. – Mátyás főherceg 1604. X. 14-i levele)

²³⁰ Vö. Ortelius 1613. 45.; Bánlaky 1940. 421.

Esztergom sikertelen ostroma, s különösen a korai elvonulás miatt az új nagyvezírt felelősségre vonták. Lala Mehmed pasa a kudarcot tovább hárította, jelentése (telhisze) szerint a janicsárok négy főtisztje és a tüzérség vezetője (topcsi basi) volt a felelős azért, „mert nemcsak a kapi kulut, hanem az összes többi katonát elidegenítették a szolgálatól, mindenkor elkedvetlenítő szavakat szóltak”, így ők voltak „az okai a sáncok elhagyásának, az ágyúk elvesztésének.”²³¹ Az Esztergomnál nyilvánvalóan kudarcot valló nagyvezír csak azzal a szerény sikerrel vigasztalhatta magát és a szultáni udvart, hogy a téli szállásra vonulás közben birtokába vette a Balatontól délre levő két várat, Bolondvárt és Lakot. Az előzőt az ellenség az előző évben elfoglalta, a másikat pedig megromlalt és elhagyta török őrsege. A szerdár Kezsdaháni Ali anatóliai pasát küldte előre ruméliai és más katonasággal. Bolondvárt elfoglalták, Lakot pedig kijavították, s mindkét dunántúli várba őrséget helyeztek.²³²

Az 1604. évi hadjárat az előző évihez hasonlóan ékesen mutatta mindkét fél békevágyát, s egyben tehetetlenségét is. Míg az előző évben a török, most a Habsburg-hadvezetés kényszerült védekezésre. A hadműveletek mindkét évben leszűkültek egyetlen vár megtámadására, illetve védelmére. Az oszmánok erőfeszítések ellenére nem tudták megszerezni a Buda védelme szempontjából fontos Esztergomot. E kudarcot nem ellensúlyozhatták kisebb látszatsikerek, így Pest, Hatvan, Vác, valamint Bolondvár és Lak várak könnyű elfoglalása. Egyetlen, a Porta számára örömdetes esemény történt Esztergom ostromának befejezése táján: Bocskai István megkezdte a Partiumban Habsburg-ellenes küzdelmét, amely a török malmára hajtotta a vizet. Ezt saját érdemének tüntette fel az esztergomi hadjárat kudarc miatt mentegetőző Lala Mehmed. Eszerint ő „szép előkészületekkel egymásnak ugrasztotta a magyarok népét a bűnös nemcsével.” Bár saját szerepét a nagyvezír eltúlozta, a kirobbanó felkelés jelentőségét jól látta, amelynek eredményeképpen „Erdély tartománya a korábbiakhoz hasonlóan a jól védett birodalom részévé vált.”²³³ A Bocskai-felkelés kitörésével a több fronton harcoló Oszmán Birodalom 1604 vége felé valóban nem remélt, váratlan segítséghez, szövetséghez jutott.

²³¹ Vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 460. (25. sz.–Lala Mehmed 1604. végi telhisze)

²³² Vö. Dávid-Fodor, HK 1983. 461. (25. sz. – Lala Mehmed 1604. végi telhisze)

²³³ Vö. előző jegyzet.

IX. fejezet

ERDÉLY KÁLVÁRIÁJA
(1597–1604)

1. Báthori Zsigmond lemondása és visszatérése (1597–1598)

Erdély és a román vajdaságok 1595–1596 fordulatokban gazdag eseményei után ugyan továbbra is Rudolf császár-király szövetségesei maradtak, de a háborúban való további részvétel meghaladta gazdasági-katonai teherbíró képességüket, így szükségképpen „híntapolitikára”, lavírozásra kényszerültek a két szembenálló nagyhatalom között. Erdély meghatározó jelentőséggel bírt az elpártolt oszmán vazallusok között, ezt bizonyítja az e fejezetben összefüggően tárgyalandó nyolc év története. Ebben az időszakban a Porta többször is kísérletet tett a stratégiai fontosságú fejedelemség katonai vagy politikai úton való visszaszerzésére. Hasonlóképpen jogot formált Erdélyre, illetve ebből következően a két román vajdaság feletti ellenőrző szerepre magyar királyként Rudolf császár, vállalva ezzel a 15 éves háború anyagi terhei ellenére is a fejedelemség birtokba vételével járó újabb kiadásokat, kockázatot. E két nagyhatalom mellett az inkább a közeli Moldva feletti fennhatóságra törekvő Lengyelország is igényt tartott arra, hogy legalább közvetve beleszólhasson abba, hogy neki megfelelő uralkodó üljön Erdély és Havasalföld trónján is. Az érintett hatalmak ellentétei párosultak az erdélyi fejedelmi címre vagy legalább kormányzóságra áhítózo jelöltek és önjelöltek ambícióival. Mindez azt eredményezte, hogy elsősorban Erdélyben, de az erdélyi sorsban szükségszerűen osztozó gyengébb román vajdaságokban is párját ritkító hatalmi harc, valamint belháború és anarchia bontakozott ki a 15 éves háború e szakaszában. A már 1594-ben jelentkező, de erőszakosan elfojtott erdélyi hatalmi-uralmi válság 1597-ben újból előre vetítette árnyékát, majd 1598-tól teljességgel kibontakozott. Ennek eredményeképpen 1599 és 1603 között a 15 éves háború által addig megkímélt Erdély lényegében hadszínterré vált. Bár katonai szempontból kétségtelenül mellékhadszíntér volt – ezt az itt harcoló alakulatok létszáma, jellege is bizonyítja – a fejedelemség stratégiai helyzeténél fogva az érintett nagyhatalmak mégis politikai jelentőséget tulajdonítottak birtoklásának. A megbolygatott korábbi hatalmi egyensúly, az 1541-től érvényesülő oszmán fennhatóság vagy vazallitás csak a Bocskai-felkeléssel állt helyre 1605-re.¹ A fentiekkel indo-

¹ Összefoglalóan vö. erre az időszakra Lele, Ae 1991/3-4. 115–128.; Nagy, Sz 1982. 670–673.; Erdély története 528–532. (Barta Gábor); Magyarország története III/1. 672–681. (Sinkovics István)

kolható, hogy az „erdélyi mellékhadszíntér” politikai és katonai eseményeit e külön fejezetben tárgyaljuk, jóllehet az 1597-es Erdélyen kívüli harcokra, és az 1598-as Erdély elleni „váradi” hadjáratra csak utalunk, mivel ezekre részletesebben kitértünk az előző fejezetben.

Az 1597. év mindenképpen vízválasztónak tűnik Erdély 15 éves háborús szereplését illetően. Ekkor döntött ugyanis Báthori Zsigmond fejedelem úgy, hogy – szemben 1594. évi látszólagos, bizonytalansággal csak megtévesztésnek szánt leköszönésével – ténylegesen lemond fejedelmi méltóságáról, s Erdélyt a prágai egyezmény vonatkozó cikkelyének megfelelően Rudolf császár-királynak átadja. E döntés hosszabb idő alatt érett meg az ifjú fejedelemben, akit sok kortársa s jobbára a történeti kutatás is meggondolatlanak, megbízhatatlannak tartott.² A fejedelem valójában alaposan átgondolhatta döntését, hiszen a prágai udvarral folytatott tárgyalásai lemondása feltételeit illetően elhúzódtak.³ A trónról való lemondás és ehhez is kapcsolódóan sikertelen házassága felbontásának gondolata a fejedelemben már az előző évi temesvári kudarc után és a szultáni hadjárat közben felötlött, s Carrillot tárgyalni is küldte Prágába.⁴ 1597-ben folytatódtak az alkudozások, s csak 1597 decemberében született megegyezés, amelynek megvalósítására csak 1598 áprilisában került sor. Zsigmondnak tehát volt ideje alaposan mérlegelni saját és országa lehetőségeit, s bizonytalansággal olyan elhatározásra törekedett, ami legjobban megfelelt érdekeinek. Úgy vélem, hogy Zsigmond – szemben az eddigi elképzelésekkel – mind a háborúba Habsburg-oldalon való belépést 1595-ben, mind pedig saját lemondását 1598-ban alaposan megfontolta. Ennek ellenére tévedhetett, bár Zsigmond állandó változtatásai mögött nem csak magánéleti problémákra visszavezethető pszichés zavarokat sejtethetünk, hanem legalább ilyen, vagy inkább fontosabb okként a háború menetéből, a szemben álló felek erőviszonyainak ingadozásából következően a két nagyhatalom közötti állandó manőverezésre kényszerülő Erdély és mindenkor uralkodója helyzetének bizonytalansága rejtett. Így Zsigmond lemondásában nem elsősorban szubjektív indítékokat kell keresnünk, hanem az elhúzódozó és 1596-ban török sikereket hozó háború kudarcait, mint olyan objektív tényezőt jelölhetjük meg, amelyek felerősíthették a fiatal, szeszélyesnek tűnő fejedelem elhatározását. Báthori Zsigmond a mezőkeresztesi csatavesztés után úgy vélhette, hogy a keresztény koalíció alulmarad a hatalmas Oszmán Birodalommal szemben, s ennek tragikus következményei lehetnek mind Erdélyre, mind pedig saját magára nézve.⁵ Ezért dönthetett úgy az ifjú uralkodó, hogy

² A kortársak közül vö. pl. Szamosközy 1977. 51–53.; a történeti irodalomban vö. Demény 1977. 83.

³ Elveti a magánéleti magyarázatot, s tudatos, machiavellista politikusnak véli Zsigmondot Nagy 1984. 132–134.

⁴ Vö. erre Benda 1986. 146–149.

⁵ A mezőkeresztesi csatavesztés hatására Zsigmond döntésében vö. Nagy, Sz 1982. 670.; Benda, 1986. 51.

átadja fejedelemségét Rudolf császárnak, aki képes lehet azt megvédeni a törökkel szemben. A fejedelem még inkább szem előtt tartotta saját érdekeit, megfelelő kárpótást és biztosítékot követelt Erdély fejében. A Habsburg-dinasztia javára való lemondás mellett 1597-ben, illetve a későbbiekben két további lehetőséggel is számolt Zsigmond. Az egyik lehetőség az volt, hogy a romló helyzet dacára folytatja Habsburg-szövetségesként a török elleni harcot. A másik lehetőséget a Portával való kiegyezés, a török vazallitás újbóli vállalása kínálta. Zsigmond mindhárom változattal próbálkozott, egyszerre „több vasat is tartott tűzben”, s csak az utóbbi két variáció valódi vagy vélt megghiúsulása után választotta az elsőt, a lemondást.

A török elleni harc folytatására több kísérletet tett Báthori Zsigmond Mezőkeresztes után. Mindenekelőtt a kudarc ellenére az 1596. decemberi gyulafehérvári országgyűlésen nem vetette fel sem lemondása ekkor már magában mérlegelt lehetőségét, sem pedig a törökkel való békét, megegyezést, jóllehet a rendek számítottak az utóbbira. Ehelyett a háború sikeres folytatásáról szólt, s ennek jegyében vetették ki a rendekre az adót.⁶ A fejedelem a török elleni keresztény sereg fővezéri tisztére vagy legalább a pápai segélyhadak vezérségére is aspirált.⁷ Törekvése nem járt eredménnyel, a keresztény had fővezérletét Miksa főherceg, a pápai csapatokét pedig Aldobrandini nyerte el. Zsigmond informálta a prágai udvart a török haditervekről, hogy a szultán ezúttal nem vesz részt a hadjáratban. Felajánlotta azt is, hogy Buda elleni hadjárat esetén seregével Szolnokot támadja meg.⁸ Miután Buda megtámadására nem került sor, Zsigmond is Erdély érdekeit közvetlenebbül szolgáló terveket szorgalmazott. Így 1595–96-hoz hasonlóan késő ősszel a Maros–Temes-vidéki várak ellen indult hadjárat. Bár Borbély György lippai kapitány elfoglalta Aradot és Csanádot, a Jósika István kancellár által vezetett csapatok nem tudták elfoglalni a vidék kulcsát, Temesvárt.⁹ Így a hadjárat csak csekély eredményt hozott.

Zsigmond 1597 folyamán tárgyalásokat folytatott a törökökkel, amelyek megegyezéshez vezethettek volna. Erdély fontosságát jelzi, hogy török kezdeményezésről beszélhetünk. 1597 elején Szokolluzáde Haszán ruméliai pasa békeajánlatot tett a fejedelemnek. Levelében az Erdély ellen küldendő had vezérének tüntette fel magát, s azzal is fenyegetőzött, hogy a szultán egész seregével támadást indít a fejedelemség ellen. Behódolás esetén megbocsátást ígért Zsigmondnak, idézve azt a közmondást, hogy „egyszer botló lovat nem visznek rögtön vágóhídra.” Például hozta fel Haszán pasa a Porta felé szintén tájékoztató Mihály havasalföldi vajdát, akinek a megbocsátás jeleként beiktató jelvényeket küldött a szultán.¹⁰ A Prágában tárgyaló Zsigmond visszatérése után Bániai Márton

⁶ Baranyai Decsi 1982. 346.; Benda 1986. 52.

⁷ Vö. Szamosközy 1880. IV. 67.; Nagy 1984. 134–135.; Lele, Ae 1991/3–4. 115.

⁸ Illésházy 1863. 40.; Óváry 1894. II. 245. (Cornazzani 1597. VIII. 1-i jelentése) vö. még Lele, Ae 1991/3–4. 115.

⁹ Vö. Baranyai Decsi 1982. 357–358.

¹⁰ Baranyai Decsi 1982. 342–351.; a török ajánlatra Hurmuzaki 1888. III/2. 513.

deákat küldte portai követségbe, akit III. Mehmed is fogadott. A szultán levélben intette a fejedelmet a béke elfogadására.¹¹ Júliusban Deák Márton visszaérkezett Erdélybe Ali csausszal és a szultán válaszlevelével Gyulafehérvárra.¹² Úgy tűnik, hogy török ígéret szerint behódolás, a szultán hűségére való visszatérés esetén Zsigmond megtarthatta volna a fejedelemséget. Másfelől a török feltételek szigorúak voltak, magukban foglalhatták az erdélyiek által a háború során, főként 1595-ben elfoglalt Maros–Temesvidéki várak visszaadását.¹³ Zsigmond aligha volt megelégedve a török feltételekkel, így megegyezésre nem került sor. A fejedelem ugyanakkor továbbra is fenntartotta a tárgyalásokat a törökkel. Augusztus–szeptemberben levélváltásra került sor a Sziléziából visszatérő Báthori Zsigmond és a magyarországi hadjárat fővezére, Szaturdzsi Mehmed között. Mivel a Porta szerette volna Erdély meghódolását, a szerdár helyt adott a fejedelem panaszának, s a temesvári beglerbégnek megparancsolta, hogy ne háborgassa az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó területeket.¹⁴

Közvetve a Portával való tárgyalások sorába illeszkednek Zsigmond tárgyalásai Gázi Giráj tatár kánnal is. A kezdeményezés a kán nevéhez fűződik, aki bizonynyal Mezőkeresztes után megingott pozícióját próbálta megszilárdítani. A trónjáról 1596. október végén ideiglenesen elmozdított Gázi Giráj hamar visszaszerezte a hatalmat öccsétől, Feth Girájtól, s szultáni megerősítést is kapott. Gázi Giráj leszámolt Mezőkeresztesnél magát kitüntető öccsével, néhány rokonával és tisztségviselővel együtt megölette.¹⁵ A kán jogtalannak érzett leváltása miatt megsértődött és a Habsburgok felé közeledett. Ennek első lépéseként Rudolf császár–király szövetségesével, az erdélyi fejedelemmel vette fel a kapcsolatot. A kán Rüsstem aga személyében követet küldött a gyulafehérvári udvarba, akit 1597. november 28-án audiencián fogadott Báthori Zsigmond. Ennek viszonzásul a fejedelem decemberben Bernárdffy Jánost küldte a Krímbe a kánhoz, s elkísérte őt Mihály vajda követe, Rácz György is.¹⁶ Bernárdffy részletes követutasításában szerepelt, hogy olyan kölcsönös segélynyújtási szövetség megkötésére kell törekednie, amely korábban Báthori István lengyel király és II. Mehmed Giráj között fennállt. Az erdélyi megbízottnak arra kellett kérnie a kánt, hogy közvetítsen békét a Porta és Erdély között, cserében viszont Zsigmond felajánlotta saját közbenjárását a szultán és a császár között kötendő béke érdekében. Az is kitűnik a követutasításból, hogy Zsigmond előnyösebb megegyezést akart elérni tatár segítséggel, mint amelyet korábban Bányai

¹¹ Márton deák követségére vö. Baranyai Decsi 1982. 352.; Illésházy 1863. 40.

¹² Óváry 1894. II. 245. (1198. sz. – Jósika kancellár 1597. VII. 20-i levele Teuffenbachnak); Ivanics 1994. 103.

¹³ E feltevésre vö. Lele, Ae 1991/3–4. 114.

¹⁴ Zsigmond levelére és Szaturdzsi Mehmed válaszára vö. Szamosközy 1880. IV. 69–72.

¹⁵ Vö. részletesen Ivanics 1994. 92–100.

¹⁶ Ivanics 1994. 105.; Bernárdffy küldetésére vö. még Károlyi, TT 1878. 563–576.

Márton és Ali csasz révén tudomására hoztak. Behódolása ellenében szeretne volna elérni a fejedelem, hogy a „boldog emlékezetű” Szulejmán-kori állapotot állítsák vissza, amely szerint „az Dunát s az Tiszát rendölte volt határnak, kiről atname levelét adta volt”, s erre hivatkozva Temesvár és Gyula várát igényelte.¹⁷ Bernárdffy krími tárgyalásai bizonyos eredményt hoztak. Gázi Giráj hajlandó volt szövetkezni Zsigmonddal, sőt szokatlan módon ahdnámét is adott neki, amelyben testvérévé fogadta és kölcsönös segítségnyújtást helyezett kilátásba. Ezen kívül a szerződéslevélben ígéretet tett a fejedelem által igényelt két várát illetően is, cserében a szultán udvarában túszként élő bátyja kiváltására pénzt kért.¹⁸ Mind tatár, mind pedig erdélyi szempontból bonyolította a helyzetet és nagy mértékben nehezítette a szövetség tényleges megkötését, hogy 1598-ban hatalmi változások történtek Erdélyben. Így a kánnak a későbbiekben már nem Zsigmonddal, hanem a Habsburgokkal kellett tárgyalnia. Egészében Zsigmond török–tatár tárgyalásait úgy értékelhetjük, hogy a fejedelem nem bízott abban, hogy megfelelő feltételekkel békét köthet a Portával, ezért inkább az Erdély elleni hadjárat megakadályozása, időnyerés céljából folytatta a megbeszéléseket.

Mivel Zsigmond bizonytalán úgy érezte, hogy török–tatár tárgyalásai nem biztatnak eredménnyel, az újabb temesvári kudarc pedig számára azt kérdőjelezte meg, hogy Habsburg–szövetséges fejedelemként érdemes-e folytatnia a török elleni háborút, a Habsburgok javára való lemondást fogadta el, mielőtt megfelelőnek tűnő megegyezés született hosszú tárgyalások után.

Zsigmond megbízottjaként Carrillo atya már 1596 őszétől Prágában tárgyalt a lemondás feltételeiről.¹⁹ Mivel a megbeszélések nem haladtak megfelelően, Zsigmond válogatott kísérettel utazott Prágába, hogy személyesen beszélhesse meg a részleteket Rudolf császárral. Az 1597. január 12-én elinduló fejedelem február 17-én érkezett meg a birodalmi székhelyre, ahonnan több mint két heti alkudozás után, március 6-a után indult vissza tartományába.²⁰ Megbízottja, Carrillo folytatta a tárgyalásokat, s csak április 25-én ért vissza Gyulafehérvárra.²¹ Zsigmond szorult helyzete ellenére magasan szabta meg Erdély „árát”. A tavaszi titkos tárgyalásokon hét pontban sorolta fel feltételeit. Kérte az aranygyapjas rend kitüntetését, a német lovagrendet minden birtokával és tartozékával együtt, a sziléziai Oppeln (Opolia) és Ratiborn (Ratibonia) hercegségeket minden tartozékukkal, hasonlóképpen Pardowicz (Pardubice) és Brandeis tartományokat, a fenséges titulus és a birodalmi hercegi cím használatát, javait illetően minden adó

¹⁷ Bernárdffy János 1597. XII. 12-i magyar nyelvű instructiójára vö. HHStA, Hungarica Fasc. 130.; kiadta Ivanics, Kk 1989 ősz, 41–46.; elemzésére vö. Ivanics 1994. 106.

¹⁸ Vö. Ivanics 1994. 106–107, 108–111.

¹⁹ Szilágyi 1877. 26–27.; Benda 1986. 49, 52.

²⁰ Vö. Zsigmond utazására Prágába vö. Óváry 1894. II. 243. (1192. sz.); EOE 1878. IV. 6–9.; Baranyai Decsi 1982. 347.; Szilágyi 1877. 27–28.; Benda 1986. 52–53.

²¹ Veress 1943. XLVIII.

alóli mentességet, a császártól különleges védelmet. E hét ponton túlmenően azt is kívánta, hogy felesége az általa ráruházott erdélyi javakat bírhasssa, s a katolikus vallásra vonatkozó törvénycikkeket megtartsák, és az egyháznak adott adományok is sértetlenek maradjanak.²² Egyre inkább előtérbe került az is, hogy válni akar feleségétől, Mária Krisztiernától. A Habsburg-udvar vonakodva fogadta Zsigmond ajánlatát, feltételeit pedig csak részben volt hajlandó elfogadni. A feltételekre adott válaszban utaltak arra, hogy az aranygyapjas rendet csak a spanyol király adományozhatja, ez nem áll a császár jogában, csak követe útján kérheti. A német lovagrendre vonatkozó igényt azzal hárították el, hogy ezt csak az kaphatja meg, aki német honos. Elfogadták ugyanakkor Zsigmond Oppelnre és Ratiborra támasztott követelését, de elutasították azt Pardowicz és Brandeis esetében, azzal az indoklással, hogy azok királyi javak. A különleges védelmet megígérték, míg a címhasználatot illetően ahhoz járultak hozzá, hogy a hercegi (princeps) címet tartsa meg. Elfogadták Zsigmond feleségének birtoklási jogát Erdélyben, s a katolikus egyházra és az annak tett adományokra vonatkozó kérést is.²³ A felek álláspontja nemigen közeledett a tárgyalások folyamán. Az elhúzódó tárgyalások egyetlen eredménye az volt, hogy prágai tartózkodása alatt megérkezett a II. Fülöp által Zsigmondnak, a törökellenes harcok „hősének” küldött aranygyapjas rend, amelyet március 6-án ünnepélyes külsőségek között nyújtottak át a fejedelemnek.²⁴ Ez némi vigaszt jelentett a fejedelemnek, aki átmenetileg elhalasztotta lemondását és a tervezett válást, s március 22-re visszatért Erdélybe. Végül úgy döntött, hogy marad eredeti szándéka mellett és ismét Carrillot küldte a Habsburg-udvarba lemondási feltételeivel. Megbízólevelét 1597. május 10-én állította ki, s ebben teljhatalmat (plenam potentiam) adott neki.²⁵ A követ nemsokára Rómába ment, ahol VIII. Kelemen pápával tárgyalt fejedelme megsegítése és válása ügyében, majd Prágán keresztül visszatért Erdélybe.²⁶

Zsigmond szeptemberben újból Prágába küldte Carrillot 10 pontba foglalt követeléseivel, amelyeket követe szeptember 22-én nyújtott át az Udvari Titkos Tanácsnak. Új feltételként szerepelt ezek között az egyházi rend felvételének igénye, amelynek érdekében a pápától kértek diszpenzációt, s ennek kapcsán be nem teljesült házasságának érvénytelenítését. Hasonlóképpen kérte a fejedelem a császárt, hogy járjon közben a pápánál bíborosi méltósága érdekében. Egy másik feltétel szerint Erdély biztonsága érdekében a császár egy fejedelmet (princeps) iktat be örökösként, továbbá az utódnak

²² A Capita Postulatorumra HHStA Hungarica Fasc. 130. fol. No. 11. 59r–v; kiadására vö. Szilágyi, TT 1877. 155–156.; Zsigmond követeléseire vö. még EOE 1878. IV. 8.; Szilágyi 1877. 28.; Benda 1986. 52–53.

²³ HHStA Hungarica Fasc. 130. No. 12. fol. 61r–62v; kiadására vö. Szilágyi, TT 1877. 156–158. (IV. sz. irat); a válaszra vö. még Szilágyi 1877. 28.; Benda 1986. 53.

²⁴ Szilágyi 1877. 29.; Benda 1986. 53.

²⁵ Veress 1943. 248. (149. sz.)

²⁶ Veress 1943. XLIX.

minél előbb, a nyár végén Erdélybe kell jönnie. A fejedelem ugyanakkor a maga nevében ígéretet tett, hogy országa rendjei megfelelően fogadják majd utódját, s ősi birtoka, Somlyó kivételével átadja neki minden birtokát. A császár Erdély átadása és a fejedelem egyházi rendbe való belépése után a fenséges és birodalmi hercegi címet ráruházza, továbbá különleges védelmében részesíti. Régi elemként szerepel Oppeln és Ratibor hercegségek átadása, amelyek Zsigmond halála után visszaszállnak a császárra. A két fejedelemség jövedelmét évi 100 ezer arannyal kérte kiegészíteni Zsigmond. Továbbra is maradt az a pont, amely a fejedelemasszony erdélyi javainak megőrzését követelte.²⁷ A 10 pontos követeléssel kapcsolatban az Udvari Titkos Tanács részletesen tárgyalt Carrilloval, s október 6-án írásban is kifejtette álláspontját. Általában, kisebb módosításokkal hajlottak a feltételek elfogadására, két pontot illetően bontakozott ki további megbeszéléseket igénylő vita. Az egyik az Oppeln és Ratibor hercegségek átruházásán kívül követelt rekompenzáció volt, amelynek kapcsán kisebb összeg, először 70 ezer tallér merült fel. A másik, kisebb jelentőségű nézeteltérés Somlyó megtartását illetően volt.²⁸ Carrillo utasításának megfelelően legfeljebb 60 ezerig óhajtott lemenni, de az udvar csak 50 ezret ajánlott.²⁹ Rudolf császár- király kikérte testvére, Miksa főherceg véleményét is. A főherceg konzultált az esztergomi érsekkel, a váci püspökkel, valamint Pálffy Miklóssal és Nádasdy Ferencsel, majd október 22-i levelében részletesen kifejtette véleményét. Lényegében elfogadhatónak tartotta Zsigmond feltételeit, még az évi 100 ezer arany kifizetését sem tartotta akadálnak.³⁰ Két nappal később újabb levélben erősítette meg, hogy szerinte a feltételeket teljesíteni lehet, s gyors, határozott cselekvést sürgetett.³¹ Miksa válasza után október 26-én Carrillo már hírül adta Pezzennek, hogy elfogadták a feltételeket.³² Valójában a kárpótlás összegét illetően további viták folytak, végül 50 ezer tallérban egyeztek meg.³³ Ezután a szerződés elkészítése maradt hátra, ez is hosszabb időt emésztett fel. 1597. december 23-án írhatta alá Carrillo a Zsigmond lemondásáról szóló prágai szerződést, amellyel január végén ért vissza Erdélybe.³⁴

²⁷ Carrillo 1597. IX. 22-én benyújtott feltételeire vö. Veress 1943. 250–252. (151. sz.); vö. még EOE IV. 1878. 16.

²⁸ Az Udvari Titkos Tanács válaszára vö. Veress 1943. 438–443. (285. sz.)

²⁹ Vö. Szilágyi 1877. 34–35.

³⁰ Miksa X. 22-i, Esztergomból írt latin nyelvű válaszára vö. Veress 1943. 443–447. (286. sz.), uo. Bevezetés XLIX.; EOE 1878. IV. 124–127.

³¹ Miksa X. 24-i bibicsi táborból írt levelére vö. Veress 1943. 447–450. (287. sz.), uo. Bevezetés, L.

³² Vö. Veress 1943. Bevezetés, L.

³³ Szilágyi 1877. 34–38.

³⁴ A XII. 23-i időpontra vö. Szilágyi 1877. 39.; EOE 1878. III. 20.; Benda 1986. 57.; Ivanics 1994. 107.; Veress ugyanakkor XII. 22-i dátummal említi „a nagy ügy” létrejöttét (Veress 1943. Bevezetés LIII.), míg máshol arról szól, hogy 1598 első napjaiban elkészülhetett az Erdély átvételét tartalmazó nevezetes okmány (Veress 1943. Bevezetés L.)

Az okirat az 1595. évi prágai egyezményre hivatkozott, amely intézkedett arra vonatkozóan is, ha Zsigmond országát átadná a császárnak. Ennek megfelelően a szerződés rögzítette, hogy Zsigmond lemond Erdélyről, mert nem tudja megvédeni és nincs utóda. Erdélyért cserébe megkapja Oppeln és Ratibor tartományokat, továbbá évi ötven ezer forint járadékot. Az is szerepelt az okmányban, hogy Erdélybe új fejedelem kerül, akit a császár nevez ki. Bekerült a szövegbe, hogy a császár segíteni fog abban, hogy a válást a pápa kimondja és kérni fogja Zsigmond bíbornokká tételét.³⁵ A szerződés aláírása előtt, még november elején Mária Krisztierna főhercegnő további sorsáról is tanácskoztak. Az Udvari Tanács titkos ülésén kilenc pontba foglalva megegyeztek abban, hogy a császár visszahívja Erdélyből, évente harmincezer tallért biztosítanak számára az erdélyi jövedelmekből, s erdélyi javait a hercegnő tisztviselői igazgatják.³⁶

A második prágai szerződés papíron tehát létrejött, Rudolf január végén ratifikálta, s ekkor állította ki az Oppelnre és Ratiborra szóló adománylevelet.³⁷ További kérdés az volt, hogy sor kerül-e a szerződés tényleges végrehajtására. Ez a következő év tavaszára vált aktuálissá. Zsigmond egyelőre nem támasztott nehézséget. Összehívta április elejére Gyulafehérvárra az országgyűlést, hogy a megállapodást elfogadtassa vele. Az országgyűlés színhelye a szokástól eltérően a fejedelmi palota volt, ennek megfelelően nem engedtek be mindenkit, és erős fegyveres testőrség őrködött. A rendeket már ez is bizonyára megfélemlítette.³⁸ Tetézte ezt, hogy Zsigmond ekkor, az országgyűlés idején, április 4-én fogatta el a titkos tárgyalásokba beavatott bizalmasát, Jósika István kancellárt hűtlenség indokával. Jósikát azzal vádolták, hogy olyan levelet írt saját nevében a császárnak, amelyben óvta attól, hogy akár Miksa főherceget, akár Bocskait állítsa Erdély élére.³⁹ Más változat szerint Teuffenbach kassai főkapitánynak írt Jósika a fejedelem tudtával, amelyben arról próbálta meggyőzni, hogy az utódul kiszemelt Miksa főherceg várjon egyelőre Erdélybe való bejövetelével, mert Zsigmond még nem akar távozni országából, hanem további tárgyalásokat folytat majd a császárral. E verzió értelmében Zsigmond biztosra akart menni, ezért azt tervezte, hogy Jósika kerül a helyére fejedelmi vagy kormányzói címmel, évente 10 ezer aranyat küld neki, s ha a császár a szerződésben foglaltakat nem teljesítené vagy az oppelni csere nem válna be, visszatérhetne és fejedelemségét visszavehetné tőle, mint helyettesétől.⁴⁰ Nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy melyik verzió közelíti meg jobban a valóságot. Zsig-

³⁵ A szerződés tartalmára vö. Szilágyi 1877. 40.; Sinkovics, Magyarország története III/1. 673.; Benda 1986. 57.; Ivanics 1994. 107.

³⁶ Veress 1943. 257–259. (157. sz.)

³⁷ Szilágyi 1877. 45.

³⁸ Szamosközy 1977. 63–64.

³⁹ Baranyai Decsi 1982. 359.; vö. még némileg eltérően Istvánffy 1868. 792–793.

⁴⁰ E Báthori-ellenes változatra vö. Szamosközy 1977. 66–70.; Jósika működésére vö. még EOE 1878. IV. 23.

mond machiavellista taktikázásától mindenestre nem állt messze kibúvó keresése, és Jósika féktelen hatalmi ambícióinak is kétségtelenül megfelelt volna egy ilyen megoldás. Rudolf császárt mindenestre felháborította a szerződés felrúgásának kísérletéről szóló hír, tiltakozására Zsigmond könnyedén feláldozta bizalmasát.

Az országgyűlés idején érkeztek Erdélybe Rudolf megbízottai, hogy a császár nevében és az Erdély élére kiszemelt Miksa főherceg megérkezéséig ideiglenesen átvegyék a fejedelemséget. Szuhai István váci püspök és kamarai elnök, az eredetileg kiszemelt Nádasdy Ferenc helyett megbízott Istvánffy Miklós nádori helytartó és Bartholomäus Pezzen haditanácsos kapta e nehéz és hálátlan feladatot. A megfélemlített erdélyi rendek kísérletet tettek a hátuk mögött kötött szerződés visszautasítására. Megbízásukból Teke Ferenc tordai ispán próbálta lebeszélni Zsigmondot a lemondásról, illetve arra kérte, hogy lemondása esetén is élhessenek a rendek fejedelmválasztási jogukkal. Zsigmond hajthatatlan maradt, fenyegető fellépése hatására a rendek engedtek, s letették a megkövetelt esküt Rudolf császárra. Hasonlóképpen a császári megbízottak is megesküdtek a császár nevében a szerződésben foglalt feltételek, továbbá az Erdélyi Fejedelemség jogainak és kiváltságainak megtartására. Azt is közölték a rendekkel, hogy Miksa főherceg megérkezéséig a Habsburg-dinasztia képviselőjében Mária Krisztianna fogja ellátni a kormányzást. Zsigmond április 10-i ékes magyar nyelvű beszédében mondott le fejedelemségéről, s búcsúzott el a rendektől, országától.⁴¹ Az exfejedelem Kisfaludra vonult, Kőváron tartózkodó feleségétől csak levélben búcsúzott, s április 13-án indult kifelé Erdélyből.⁴² Április 28-i levelét már a Királyi Magyarországhoz tartozó, Szatmár megyei Kisvárdáról intézte Rudolf császárhoz, ahova aznap érkezett. Tudatta az uralkodóval, hogy azonnal, egyenesen indul az egyezményben kijelölt Oppeln és Ratibor hercegségekbe.⁴³ Ezt némi kerülővel tette meg, előbb Bécsbe ment májusban, majd június elején ért új tartományába.⁴⁴

Mind a Habsburg-fennhatóság alá kerülő Erdélyi Fejedelemség, mind pedig Zsigmond lemondott erdélyi fejedelem, oppelni–ratibori herceg életében új fejezet kezdődött 1598 júniusában. Ez az időszak túl rövidnek bizonyult, így nehezen dönthető el, hogy az 1597. decemberi szerződés eleve elhibázott volt-e vagy egyszerűen nem volt idő megfelelő végrehajtására. Erdély számára április közepétől augusztus végéig, öt hónapig tartott ez az átmeneti helyzet, míg az Oppelnbe később megérkező Zsigmond két hónapig sem tűrte a számára elfogadhatatlan állapotokat.

⁴¹ Vö. Szamosközy 1977. 75–85.; Baranyai Decsi 1982. 361–370.; Istvánffy 1868. 794–795.; Szilágyi 1877. 52–53.; Benda 1986. 58.

⁴² Zsigmond távozására vö. Istvánffy Miklós 1598. IV. 8-i, Kővárból kelt levele, HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 58–59.

⁴³ Zsigmond 1597. IV. 28-i Kisvárdáról keltezett levelére vö. HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 80. „subinde ad Ducatus Opolie et Rathboniae in pactis destinatos recta contendo”.

⁴⁴ Szilágyi 1877. 56–57.

Erdélyben ideiglenes kormányzási forma jött létre. A Kővárban tartózkodó Mária Krisztiernát április 16-án felkérte a kormányzóságra Istvánffy Miklós királyi biztos a császár nevében, s kéréséhez csatlakoztak a rendek képviselői is. Mária Krisztierna elfogadta a felkérést, hangsúlyozva azt, hogy a császár által küldendő új kormányzó megérkezéséig hajlandó a tisztséget betölteni, utána visszamegy Grácba. A kormányzó-fejedelemszönye a hatalom névleges birtokosa volt, ténylegesen a császári-királyi biztosok igazgatták az országot.⁴⁵ Feladatuk korántsem volt egyszerű. Bel- és külpolitikai nehézségek egyaránt adódtak, Mária Krisztierna és a királyi biztosok nehezen igazodtak el a zűrzavaros helyzetben, megfelelő anyagi és katonai eszközök nem álltak rendelkezésükre.⁴⁶ Belpolitikai változások is bekövetkeztek. A Zsigmond által börtönbe vetett, majd szeptember elején Szatmáron Miksa főherceg által kivégeztetett Jósika István helyére Náprágyi Demeter erdélyi püspök került kancellárként, de jóval kevesebb befolyással rendelkezett, mint elődje. A Jósikát elfogató Bocskai Istvánt elmozdították tisztségéből, Kornis Boldizsár lett az ún. ország generálisa, főkapitánya.⁴⁷ Vallási problémák is adódtak, Váradon például megtámadták és lerombolták a katolikus templomot.⁴⁸ A legnagyobb problémát kétségtelenül az Erdély átadása miatt a várhatóan a fejedelemségre zúduló török veszély elhárítása jelentette. Ennek érdekében folytatták a tatár kánnal való tárgyalásokat. Előbb a császári biztosok Brassó városától kölcsönt felvéve küldtek tízezer aranyat a kánnak Posonyi János és Rác György követségével.⁴⁹ A tatár diplomácia irányítása a Kassára visszamenő, az erdélyi kormányzóságra kiszemelt Miksa főherceg mellett tartózkodó Pezzen kezében lehetett. Júliusban két tatár követ érkezett, Alexander Paleologus és Szeferisah, akikkel Gyulafehérváron és Kassán is tárgyaltak.⁵⁰ Augusztusban Bernádfyút újból a kánhoz küldték a korábbiaktól erősen eltérő követutasítással. A kántól immár azt várták, hogy járjon közben a szultánnál nemcsak Temesvár és Gyula, hanem Eger és Szolnok visszaadásáért is, továbbá a kötendő békében Erdély és Havasalföld semlegességéért. Kérnie kellett továbbá a kánt, hogy maradjon semleges, ne vagy pedig minél később csatlakozzon a török sereghöz. Mindezt cserébe csak újabb tízezer forintot helyeztek kilátásba a tatár fejedelemnek. Az irreális követutasítás hűen tükrözte az erdélyi hatalmat illetően bekövetkezett változásokat, immár a Habsburg-dinasztia vette kézbe az egykori török vazallus tartományt.⁵¹ A tatárokkal folytatott, kevésbé eredményes tárgyalások azonban legfeljebb lassíthatták az Erdély elleni hadjáratot, amely szeptember elején kezdődött meg.

⁴⁵ Benda 1986. 60.

⁴⁶ A problémákra vö. EOE 1878. IV. 39–40.; Makkai 1944. 316.; Lele, Ae 1991/3–4. 117.

⁴⁷ Vö. Makkai 1944. 316.

⁴⁸ Vö. Baranyai Decsi 1982. 384–388.; Benda 1986. 61–62.

⁴⁹ Ivanics 1994. 112.

⁵⁰ Ivanics 1994. 115–116.

⁵¹ Ivanics 1994. 116–118.

Az átmenetinek szánt, zavaros állapoton a Rudolf által kinevezett Miksa főherceg Erdélybe való megérkezése, a fejedelemség tényleges birtokba vétele segített volna, amelyet a csekély hatáskörrel bíró császári biztosok és más erdélyi tisztségviselők is állandóan sürgettek. Illésházy megemlíti, hogy „az erdélyiek igen sollicitálják vala naponként az császárt, hogy beküldené Maximilián herceget az gubernátorságra, mert fejedelem nélkül pusztá (volna) az ország.”⁵² A főherceg ragaszkodott eredeti elképzeléséhez, amelyet már 1597. októberi levelében is kifejtett. Eszerint Erdély leendő kormányzójának három dologgal kell rendelkeznie: jó tanácsadókkal, megfelelő német haddal és elegendő pénzzel.⁵³ Már Erdély átvétele tudatával készült feltehetően az év elején az 1598-ban kiállítandó katonaság felmérése. A felső-magyarországi határvidék saját erőin kívül Erdély és Felső-Magyarország számára összesen 11 600 katonával számoltak, ebből 4500 főnyi lovassággal és 7100 fős gyalogsággal. Az előbbi Miksa főherceg ezer fős német és puskás (arkhibüzer) lovasából, 1500 sziléziai lovasból és kétezer huszárból állt volna, míg az utóbbi a háromezer fős krajnai regimentből, kétezer fős sziléziai német alakulatból, kétezer hajdúból és a főherceg száz más gyalogosából tevődött volna össze.⁵⁴ Elsősorban a pénzhiány hátráltatta az egyébként is habozó lelkialkatúnak tartott Miksát az Erdélybe való bevonulásban, s e késlekedés döntőnek bizonyult. 1598. augusztus 10-e körül végül megindult Erdély felé a tervezettnél valamivel kevesebbre, 8-10 ezer főre becsült hadával.⁵⁵ Ennek hírére Mária Krisztianna augusztus 18-án elbúcsúzott a rendektől, s készült elhagyni a fejedelemséget.⁵⁶ Keresztülhúzta azonban a számításokat az Oppelnből titokban megszökö, Kolozsvárra augusztus 20-án este megérkező Báthori Zsigmond.

Az újdonsült oppelni herceg akkor tért vissza, amikor Szaturdzsi Mehmed már készült Erdély elleni hadjáratára, bár azt csak szeptemberben kezdte meg. Zsigmond visszatérésével kapcsolatban a kortárs Illésházy István azt említette, hogy „Báthori Zsigmondnak Sléziában az lakás nem teszik vala, az erdélyiek is sollicitálják vala, hogy visszajőne közikbe.”⁵⁷ Zsigmond az oppelni állapotokat valóban nem találta megfelelőnek; úgy találta, hogy előnytelen cserét csinált, amikor gazdag fejedelemségét két kis sziléziai hercegségre váltotta. Ráadásul a szerződésben szereplő évi ötvenezer forint re-kompenzáció is késett.⁵⁸ Ilyen körülmények között Zsigmond úgy érezhette, hogy a császár

⁵² Illésházy 1863. 50. ; Miksa bejövételének sürgetésére vö. még Szamosközy 1977. 98–100.

⁵³ Vö. erre Miksa 1597. X. 24-i levele, Veress 1943. 449. (287. sz. irat)

⁵⁴ HHStA Hungarica Fasc. 131. No. 21. fol. 28r.; Szádeczky 1893. 288–289. (XVI. sz.)

⁵⁵ A megindulás időpontjára és a 10 ezer főre (6 ezer gyalogos, 4 ezer magyar lovas) vö. Illésházy 1863. 50.; 8 ezer főre vö. 1598. VIII. 15-i levél HHStA, Turcica K 81. fol. 9r–10v.

⁵⁶ Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.; Benda 1986. 63.

⁵⁷ Illésházy 1863. 50.

⁵⁸ Zsigmond panaszaire vö. EOE 1878. IV. 48–49; Szamosközy 1977. 107.; Benda 1986. 63.

nem tartja be a megegyezés feltételeit. Az elégedetlen Zsigmond felvette kapcsolatot nagybátyjával, Bocskai Istvánnal. A tisztségétől megfosztott Bocskai mellett más elégedetlen főurak is támogatták Zsigmond visszatérésének gondolatát, így többek között Náprágyi Demeter püspök, Kornis Farkas és Almási (Literator) Albert.⁵⁹ Zsigmond augusztus 20-án este gyors intézkedéseket tett, amelyek segítségével puccsszerűen visszaragadta kezébe a hatalmat. Náprágyi Demeter püspök segítségével csatlakozásra szólító leveleket küldött az erdélyi főurakhoz. Értesítette Bocskait is megérkezéséről, aki a Szászsebesnél, a török ellen gyülekező hadat ígéretekkel megnyerve feleskette Zsigmond hűségére, a székelyeket pedig Székely Mózes segítségével nyerte meg. Bocskai Gyulafehérvárhoz vonult, elfoglalta a várost, a császári biztosokat pedig háziőrizetbe vetette. Már csak a kormányzó Mária Krisztiánát kellett megnyerni, ez augusztus 21-én Zsigmondnak sikerült is. Az exfejedelem meggyőzte feleségét arról, hogy a császár nem teljesítette a feltételeket. A házaspár ezután látszólag teljesen összhangban cselekedett, együtt vonultak be augusztus 28-án Gyulafehérvárra. Augusztus 29-én az országgyűlés ellenvetés nélkül fogadta vissza „megtért” uralkodóját, aki újfent esküt tett. Zsigmond megfogadta, hogy az ország törvényeit, a rendek szabadságát megtartja, a jezsuitákat eltávolítja, a váradiak katolikusok elleni támadását nem torolja meg, ha azok csatlakoznak hozzá.⁶⁰

A várható török támadás s a rövid Habsburg-kormányzás kudarca miatt a törökellenes harcokban magát kitüntető Zsigmondot majdnem örömmel fogadhatták a rendek. A fejedelem valóban mindent megtett, hogy elfordítsa Erdélytől a török veszedelmet. Előbb futárt menesztett Szaturdzsi Mehmed szerdárhoz, majd Óvári István személyében követet is, s kérte, hogy Lippán tárgyalásokat folytassanak. Zsigmond Lippára Sennyei Pongrácot, Palatics Györgyöt és Kornis Farkast küldte, akik török és tatár megbízottakkal tárgyaltak, s ígérték Erdély visszatérését a szultán hűségére. A szerdár azt javasolta, hogy Zsigmond a Portára küldjön követet.⁶¹ Egyébként hasonló feltételeket szabott, mint az előző évben. Eszerint az erdélyieknek azonnal vissza kellett volna adniuk a törököktől elfoglalt várakat, s a havasalföldi hadjárat során kezükre került ágyúkat, ellenkező esetben tűzzel és fegyverrel pusztítja a tartományt.⁶² Zsigmond

⁵⁹ Vö. Szamosközy 1977. 102–105.

⁶⁰ Zsigmond visszatérésére vö. Szuhay és Istvánffy császári biztosok 1598. X. 14-i részletes jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 102r–117r; l. még Szamosközy 1977. 106–117.; Istvánffy 1868. 803–805.; EOE 1878. IV. 52–56.; Benda 1986. 64–67.

⁶¹ A tárgyalási kísérletekre vö. Szamosközy 1977. 124–125.; EOE 1878. IV. 67–68.; a szerdár elutasítását említi Istvánffy 1868. 806.

⁶² Vö. Szuhay István és Istvánffy Miklós biztosok 1598. IX. 13-i levelét Miksa főherceghez, HHStA Hungarica Fasc. 131. fol. 6–7. „redditis arcibus, quas a Turcis ademerant, et tormentis Bellicis, quae in Transalpina obtinuerant, idque quam primum fieri possit sine mora perficiat, alioquin se fero et igne omnia consumptus.”

szorult helyzetében legalább Miksa főherceg ellenében biztosítani szeretne volna hatalmát. Melith Pált követként Kassára küldte hozzá, s azzal fenyegetőzött, hogy támadása esetén a törökhöz fordul. A betegeskedő főherceg azonban lemondott az Erdélybe való betörésről, s megállapodott Zsigmonddal a császári biztosok elengedésében, akik nem-sokára Kassára mentek.⁶³ Így Zsigmondnak nem kellett kétfrontos háborúval számolnia, de a török hadjáratot nem tudta megállítani. Csanád, Arad és Solymos elfoglalása után a szerdár Várad ostromára vonult. A Partium és az Erdélyi Fejedelemség legfontosabb vára, a főkapitányság székhelye sajátos helyzetben volt, mivel a város nem hódolt be Zsigmondnak, hanem Miksát, a kiszemelt erdélyi kormányzót ismerte el urának. Korabeli vélemény szerint Várad protestáns lakói a katolikusok elleni incidens miatt féltek a hitbuzgó Zsigmond büntetésétől, ezért fordultak Miksához.⁶⁴ Legalább ennyire valószínű magyarázat, hogy a hatalmas oszmán had ellen segítségre számítottak a Habsburg-főhercegtől. Ebben nem is csalódtak, hiszen a főherceg segélycsapatokat küldött Váradra Redern vezetésével. Az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Várad ostromakor tehát Habsburg-fennhatóságú vár volt, amelyet részben Habsburg-csapatok védtek. Az előző fejezetben részletesen bemutatott sikertelen váradi ostrommal lezárult az Erdély elleni oszmán támadás, amely nem érte el célját, egyelőre nem sikerült megfélemlíteni és visszatéríteni az elpártolt egykori vazallust az Oszmán Birodalomba. A fejedelemségét visszaszerző Zsigmond mégsem lehetett elégedett, jóllehet Erdély elkerülte a végveszélyt, nem dúlták fel vagy foglalták el a török–tatár csapatok, csak néhány kisebb vár esett el. A fejedelem Erdély visszafoglalása miatt immár Rudolf haragjával, esetleg akár Habsburg-támadással is számolhatott. Miksa főherceg 1598 decemberében elhagyta katonai és politikai kudarcai színhelyét, Magyarországot; Mergentheimbe vonult, s a Német Lovagrend nagymestereként tevékenykedett.⁶⁵

Zsigmond lemondásai ellenére népszerűséget élvezett Erdélyben, ezt bizonyítja, hogy „mihelt meg jött, Országul minden rendek hozzá hajlottanak, be fogatták, újonnan fejedelemmé tették.”⁶⁶ Ezenkívül Mihály havasalföldi vajda is kiállt a fejedelem mellett, s megemlítette, hogy országának bojárjai és rendjei sem akarnak Erdélytől elszakadni. Mihály kiemelte, hogy „az erdélyi király” „Felségednek és az egész kereszténységnek nem keveset szolgált; az felségednek nagy veszedelmekor mikor Győrt meg vevé az Török... az Felséged mellett kardot kötött fel.” A hadi érdemek között természetesen előkelő helyre tette a havasalföldi hadjáratot, amikor „császárnak nagy győzhetetlen erejét Szinan Bassat velünk egyetembe az országból ki verte”. Mihályt nemcsak a hála vezérelhette egykori hűbérura és hatalomra segítője, Báthori Zsigmond ügyének felkarolásakor, hanem sokkal inkább országa érdekeit nézhette. Utalt is erre levelében,

⁶³ Vö. Istvánffy 1868. 806.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.

⁶⁴ E magyarázatra vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 666.

⁶⁵ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.

amikor azt írta, hogy ha a császár Erdélyt „meg háborította, én hihetetlen dolognak ítélem, hogy az én országom nagy veszedelem nélkül meg maradhasson.” Ezért kérte a császárt, hogy „az erdélyi királyt vegye az előbbi kegyelmébe” vissza.⁶⁷ A havasalföldi vajda ekkor még a statiszta szerepét játszotta a regionális hatalmi szerepre törekvő erdélyi fejedelem mellett, így szavának nem lehetett nagy súlya. A fő kérdés azonban az volt, hogy Báthori Zsigmond képes lesz-e pusztán belső hatalmi bázisára támaszkodva kiegyenlíteni a kedvezőtlen külpolitikai helyzetet, s vállalja-e huzamosabb ideig e nehéz helyzetben a fejedelemség irányítását.

2. Báthori András „hintapolitikája” (1599)

Zsigmond továbbra is reménytelennek érezhette a külpolitikai helyzetet, hiszen „látta, hogy sem az nímettel, sem az törökkel” jól nincsen, „mindenfelől ellenséget szerzett magának; nem hihette, hogy az nímet császárt megengesztelhesse; az törökkel nem akart megbékélleni.”⁶⁸ A fejedelem immár mindkét nagyhatalommal ellenséges viszonyba került; a Porta elpártolása és Erdély császári kézre juttatása, Rudolf pedig szerződészése és Erdély visszavétele miatt neheztelt rá. A válságos helyzetben Zsigmond bonyolult, szinte mindenkit megtévesztetni akaró politikai sakkjátszmába kezdett. A rendekkel próbálta elhitetni, hogy visszatér 1597 előtti politikájához, s ennek jegyében Erdély újra a császár szuverén szövetségeseként fog fellépni. Összehívatta a fejedelmi tanácsot és a főurakat, s az erdélyi rendek nevében a császárhoz elküldendő levelet ilyen szellemben fogalmaztatta meg. Ennek értelmében kérték Rudolf császárt, hogy hagyja meg szabad fejedelemválasztási jogukat, s Zsigmond továbbra is uralkodhasson Erdélyben.⁶⁹ A fejedelem Prágába delegált követei Bocskai István, Náprágyi Demeter és Trausner Lukács voltak. Közülük az első két személynek kulcsszerepe volt Zsigmond sikeres 1598. augusztusi „puccsában” is. Prágai követségükkel kapcsolatban okkal merült fel az a gyanú, hogy Zsigmond szándékosan távolította el újabb politikai fordulatra készülve az őt hatalomra juttató, s az új fejedelem személyében ellenérdekelt két prominens személyt.⁷⁰ A követek a rendek által megfogalmazott, szuverenitást kinyilvánító levéltől

⁶⁶ Vö. Mihály vajda 1598. XI. 12-i levele Rudolf császárhoz, HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 139r–140.; vö. még latin nyelvű, XII. 21-i instructiója követei számára; HHStA Hungarica, Fasc. 132. fol. 148r–150v.

⁶⁷ Vö. az előző jegyzet

⁶⁸ Szamosközy 1880. IV. 89–90.

⁶⁹ Vö. Szamosközy 1977. 162–164.; EOE 1878. IV. 74.

⁷⁰ Vö. e gyanúra Szamosközy 1977. 171.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.; a történeti kutatásban vö. Szilágyi 1880. 35.; Lele, AUSz 1996. 115.

gyökeresen eltérő titkos követutasítást kaptak a fejedelemtől. Ennek értelmében Zsigmond megígérte, hogy Erdélyt a korábbi szerződés szerint végleg át fogja adni a császárnak, nem tér vissza, cserébe viszont Oppeln és Ratibor mellett igényel egy megfelelőbb helyet, ahol feleségével együtt rangjuknak megfelelően élhetnek. A követek élhettek a gyanúperrel, hogy Zsigmond menetközben megváltoztatja elképzelését, ezért biztosító levelet íratott vele, hogy a császárnak küldött üzeneten nem fog változtatni.⁷¹ A gyanú jogos volt, de a befolyásos erdélyi politikusok sem sejtették Zsigmond váratlan, jóllehet logikus tervét.

A követek elutaztak Prágába, ott a követutasításoknak megfelelően képviselték szélsőesnek tűnő fejedelmük vélt akaratát. Mindenekelőtt a császár bocsánatát kérték Zsigmond szerződésszegése miatt, s többek között az oppelni hercegség szegénységével, az ötvenezer forint elmaradásával magyarázták hazaszökését. Ígéretet tettek arra, hogy Zsigmond feleségével együtt Erdélyből az Oppeln mellett neki juttatott helyre fog költözni. Arra kérték a császárt, hogy az erdélyi rendek lehetőség szerint szabadon választhassanak Zsigmond után fejedelmet vagy ennek elutasítása esetén a császár valamelyik fivérét bízta meg a kormányzással.⁷² Rudolf hajlandó volt elfogadni a magyarázatot, s új szerződést kötöttek 1599. április 6-án. Ennek értelmében Zsigmondnak ünnepélyesen le kell mondania fejedelemségéről, oklevelet kell erről adnia, s mielőbb el kell hagynia Erdélyt. Távozása után a császár az oppelni és ratibori hercegségekhez csatolja a csehországi grófságokat: Trebitsch (Třebíč) és Leitomischl (Litomyšl) városokat. Emellett ötvenezer forint évdíj is illeti Zsigmondot s ezer tallér a császár jóindulata jeléül. A birtokokat leendő fiúutódai öröklik. Ha Mária Krisztierna túléli férjét, e két város és erdélyi javai haláláig megilletik. Zsigmond használhatja a német-római birodalmi hercegi, az oppeln-ratibori hercegi, s az aranygyapjas lovagi címeket. Ezenkívül Zsigmond menlevelet kap, s bűnbocsánatot elkövetett hibáiért. A szerződésben a császár bocsánatot ígért az erdélyi rendeknek is, kiváltságaik és jogaik megerősítését. Az okmány szerint Erdélybe a császár valamelyik rokona kerül kormányzóként.⁷³ Már a tárgyalások folyamán, márciusban Rudolf felkérte öccsét Erdély kormányzójául, amelyet Miksa végül is elfogadott.⁷⁴

Zsigmond ezúttal is keresztül húzta a Habsburg-számításokat, mert követei prágai alkudozása idején látszólag váratlanul, ötletszerűen lemondott a fejedelemségről uno-

⁷¹ A titkos követutasításra vö. Szamosközy 1977. 164.; vö. még Illésházy 1863. 55–56.; EOE 1878. IV. 74–75.

⁷² A tárgyalásokra vö. Szamosközy 1880. IV. 88–89.; Szamosközy 1977. 165–167.; EOE 1878. IV. 75–76.

⁷³ A IV. 6-i prágai szerződésre vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 128r–131r; 137r–139r; 141r–143r; 145r–147r; Szamosközy 1977. 167–169.; EOE 1878. IV. 76.; a szöveg kiadására vö. Goos 1911. 261–264.

⁷⁴ Ezzel kapcsolatban Basta tanácsát is kérte, vö. Veress 1909. I. 182–183. (188. sz. – Miksa 1599. III. 22-i levele Mergentheimből Bastához)

katestvére, a Lengyelországban élő Báthori András javára. Valójában hosszabb előkészítés előzhette meg ezúttal is a döntést, hiszen állítólag már Várad ostroma idején felmerült ez az elképzelés Zsigmondban.⁷⁵ A rendek és a követek félrevezetése bizonynyal tudatos lehetett. Így Zsigmond prágai tárgyalásai csak valódi szándékainak leplezését szolgálhatták. Az ún. törökpárti ellenzékkel való 1594. évi leszámolás óta Zsigmond száműzetésben levő unokatestvérei, Báthori István és András Lengyelországban éltek, s Zsigmond-ellenes propagandát fejtettek ki. A Zsigmondnál néhány évvel idősebb András fiatal kora ellenére a Zsigmond által áhított bíborosi méltóságot viselte, s nagy műveltséggel rendelkezett.⁷⁶ A fejedelem a két unokatestvér közül a fiatalabb Andrást bizonynyal annak kiváló képességei miatt választhatta örököséül. Döntésében elsősorban mégsem személyes okok, hanem sokkal inkább dinasztikus és külpolitikai szempontok vezérelhették Báthori Zsigmondot. A fejedelem utód hiányában bizonynyal jobban szerette volna, ha a Báthori-dinasztia marad hatalmon Erdélyben, s nem Rudolf valamelyik rokona kormányozza azt. A dinasztikus szempontra, a Báthori-család érdekeire egyébként már 1598 februárjában, tényleges lemondása előtt felhívta Zsigmond figyelmét Báthori András.⁷⁷ Legalább ilyen fontos érv lehetett valamelyik unokatestvére öröklése mellett, hogy ezek élvezték III. Zsigmond lengyel király és Zamoyski kancellár támogatását, közvetve pedig a Porta jóváhagyását. Már 1598 februárjában felmerült lengyel részről, hogy szultáni jóváhagyással Báthori Istvánt hozzák be Erdélybe.⁷⁸ III. Mehmed szultán egy évvel később, 1599. februári levelében felhatalmazta a lengyel uralkodót arra, hogy Erdélybe olyan fejedelmet ültessen, aki mindkettőjüknek megfelel.⁷⁹ Ez voltaképpen az 1595-ben már érvényesülő „moldvai recept” alkalmazását jelenthette Erdély vonatkozásában is: eszerint a Porta szabad kezet adott a lengyeleknek egy mindkét fél számára megfelelő, nem Habsburg-érdekeket képviselő jelölt bevitelére, beiktatására. Így Zsigmond joggal vélhette azt, hogy valamelyik unokatestvére öröklése esetén egyrészt biztosítani tudja Erdélyt a Báthoriak számára, másrészt az új fejedelem lengyel támogatásban bízhat, továbbá portai jóváhagyásban is reménykedhet. Zsigmond tehát ki akart törni Erdély külpolitikai elszigeteltségéből és orientációváltást hajtott végre, amikor az érdekeit veszélyeztető Habsburg-expanzió ellen fellépő Lengyelországból hívta be utódait. E Habsburg-ellenes fordulat lehetséges motivációi között lehettek persze kevésbé racionális szempontok is. Zsigmond maga is neheztelt Rudolf császárra a számára csalódást jelentő oppelni csere vagy Várad átadásának megtagadása miatt.⁸⁰ Zsigmond kibékülést kezdeményezett előbb unokatestvéreivel, men-

⁷⁵ Vö. Szamosközy 1977. 170.

⁷⁶ Báthori Andrásra összefoglalóan vö. Lele, AUSz 1996. 113–120.

⁷⁷ Vö. EOE IV. 141–142.; vö. még Lele, AUSz 1996. 116.

⁷⁸ Pezzen 1598. II. 20-i levelére. EOE IV. 22. o. 2. jz.; Lele, Ae 1991/3–4. 119.

⁷⁹ E felhatalmazásra vö. Óváry 1894. II. 249–250. (1220. sz.); Lele, AUSz 1996. 116.

⁸⁰ Várad miatti neheztelésére vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 667.

levelet küldött nekik, s visszahívta őket Erdélybe. Már ez a gesztus gyanakvást keltett Prágában tartózkodó követeiben, s maga András is magyarázkodó levelet írt Rudolf császárnak.⁸¹ A február 18-án Kolozsvárra megérkező Andrásnak Zsigmond már az országgyűlés összehívása előtt felajánlotta a fejedelemséget. Ezt András állítólag vonakodva, kényszerűségből és már az országgyűlés összehívása után fogadta el.⁸² Más kortárs vélemény szerint András beszélte rá Zsigmondot, hogy mondjon le az ő javára.⁸³ Bizonyos, hogy a politikus alkatú „kardinál” ambíciózusabb volt annál, mint amilyenek általában a kortársak beállították. András saját szempontjain túlmenően vélhetően gondolt a Báthori-család és a nehéz külpolitikai helyzetben levő Erdély érdekeire, s ezért fogadhatta el unokaöccse ajánlatát. Zsigmond ugyanakkor saját érdekeit sem tévesztette szem elől és március 28-án szerződést kötött Andrással: lemondása fejében évi huszonnégyezer forint illette meg, továbbá követelte Beszterce és bizonyos várak (Vécs, Sajó) és birtokok (Ruzd, Asszonyfalva és Ekemező) tizedjövedelmét.⁸⁴ A fejedelem az 1599. március 20-ra összehívott medgyesi országgyűlésen előbb rehabilitáltatta 1594-ben elítéltetett unokatestvéreit, majd újfent lemondott. Hoffkirchen jelentése szerint az országgyűlésen március 29-én adta át unokatestvérének, András kardinálisnak az egész tartományt és fejedelemséget.⁸⁵ Az ezúttal is katonaság felvonultatásával megfélemlített rendek tudomásul vették Zsigmond újabb, számukra érthetetlen sakkhúzását. András másnap, 30-án tette le a fejedelmi esküt.⁸⁶ Mivel Zsigmond bíborosi címre vágyott, a kardinális címmel rendelkező András pedig pap létére is vállalta a fejedelemséget, a két Báthori – mintha csak egy reneszánsz színdarabról lett volna szó – bizonyos értelemben véve szerepet cserélt. Zsigmond nemcsak országát, hanem feleségét is megpróbálta átadni unokatestvérének. Az új fejedelem hajlott is arra, hogy a Mária Krisztierna által kezdeményezett, pápai kúria előtt folyó válóper lezárása után elvegye.⁸⁷ A bontóper, melyben Carrillo is közreműködött Mária Krisztierna érdekében, 1599 augusztusában fejeződött be, ekkor a Vatikán érvénytelenítette a házasságot azzal,

⁸¹ Vö. Szamosközy 1977. 172–173, 175–176.

⁸² Vö. e beállításra Szamosközy 1977. 178–181.

⁸³ Illésházy 1863. 56.

⁸⁴ E feltételekre vö. Istvánffy 1868. 814.; Beszterce helyett kapta Vécset és Sajót, valamint Buzdi, Asszonyfalva, Bogács és Ekemező dézsmáit, Zsigmond feltételeire vö. még Szilágyi 1880. 39.; Szádeczky 1882. 10.; EOE 1878. IV. 81.

⁸⁵ Hoffkirchen jelentésére HHStA Turcica K 82. (1599. Okt–Dez.) fol. 232r (sine dato) „den 29 Marty auf den Landtag ... Sigismund Battory habt seinen Vetten Cardinal Andreas das ganze Landt und Fürstenthumb übergeben.”; III. 28-át említi Szádeczky 1882. 10.

⁸⁶ A medgyesi diétára és András megválasztására vö. Szamosközy 1977. 176–183.; EOE 1878. IV. 80–81.; Szamosközy 1880. IV. 103–104.; Szilágyi 1880. 36–38.; Bánlaky 1940. 285.

⁸⁷ Báthori András házassági szándékaira vö. 1599. júliusi római jelentések, Veress 1943. 458–460. (295–296. sz.); Szádeczky 1882. 10–11.

hogy az fizikai értelemben nem teljesedett be, nem consummáltatott.⁸⁸ Mária Krisztianna elutasította az új fejedelem házassági ajánlatát, nem kívánt újból férjhez menni. Miután április 8-án megegyezett András fejedelemmel, hogy erdélyi birtokaiért évente tizenöt-ezer forintot fog kapni, Erdélyből visszament Stájerországba, majd később kolostorba vonult.⁸⁹ Zsigmond ugyanakkor a szerződés értelmében neki biztosított egyik birtokára, Vécsre húzódott vissza, s onnan levelezett unokatestvérével, András fejedelemmel.⁹⁰

Báthori András uralkodása alig több mint fél évig tartott (1599. március 29 – október 28.), nem sokkal tovább, mint az előző évi kérészetű Habsburg-uralom Erdélyben. Az új fejedelem továbbra is használta kardinális címet, emellett Erdély, Havasalföld és Moldva fejedelmének titulását vette fel. A fejedelem külpolitikailag leginkább a lengyel támogatásban bízott, főképpen az őt száműzetésében befogadó ország érdekeihez igazodott.⁹¹ Lengyel kapcsolatai miatt az Oszmán Birodalommal való megegyezésben bízott, de a számára az adott helyzetben legveszedelmesebb Habsburgokkal is tárgyal, próbálta őket távol tartani Erdélytől. A két nagyhatalom közti egyensúlyozást, a „hintapolitikát” Fráter György alkalmazta először, őt követően az erdélyi fejedelmek is gyakorolták ezt. Ennek kétségtelenül voltak kockázatai, de a mindenkori külpolitikai lehetőségek függvényében bizonyos függetlenséget, szabadságot is lehetett vele biztosítani. András szükségképpen folyamodott a két birodalom közti lavírozáshoz, amelytől azt remélhette, hogy az ellentétes érdekeket, a két fél közti katonai egyensúlyt kihasználva biztosíthatja Erdély önállóságát. Lengyelországon kívül számított az erdélyi fejedelem ellenőrzése alatt levő két román vajdasággal való együttműködésre is.⁹²

Mindenekelőtt új fejedelemként a Portával való viszony rendezésére törekedett. Erre azért is lehetett esélye, hiszen ő korábban Zsigmond ellenzékéhez, az ún. török párthoz tartozott, s nem terhelte felelősség a Portával való szakításért. András május végén, június elején felvette a kapcsolatot több török és tatár vezérrel, illetve a Portával. A fejedelem a Temesvár mellett telelő Alip Girájhoz is küldött levelet május 27-én. Válaszul a tatárok követet küldtek Baldzsi Mehmed aga személyében június elején, amelyet Óvári István és Torma Kristóf követségével viszonzott a kardinális-fejedelem.⁹³ András

⁸⁸ Veress 1943. 458–460. (295–296. sz.); Benda 1986. 73.; Carrillo közreműködésére vö. Szilágyi 1877. 57–58.

⁸⁹ Az április 8-i megegyezésre vö. HHStA Hungarica Fasc. 151v–152v; 155r; EOE 1878. IV. 82.; Szilágyi 1880. 40.; Szádeczky 1882. 11–12.; Szádeczky 1893. 20.; Benda 1986. 70–71.

⁹⁰ HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 72. – VII. 9-i levelében jelzi, hogy Vécsről cseresznyét küld neki ajándékként.

⁹¹ Vö. Lele, AUSz 1996. 116.

⁹² Vö. Lele, AUSz 1996. 117.

⁹³ Erre vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 161v. (1599. VI. 3.); a megbízólevél kiadására vö. EOE IV. 1878. 306.; Óvári mellett tévesen Rácz György a követtárs, Szamosközy 1977. 185–186.; összefoglalóan Ivanics 1994. 150.

fejedelem május 27-én írt Mehmed szerdárnak, Ali temesvári pasának is, amely leveleiben egyrészt panaszt tett a tatárok pusztításaival kapcsolatban, s értesítette őket Óvári István követségét illetően.⁹⁴ Közben Musztafa csasz is Erdélybe érkezett. Ekkor a fejedelem III. Mehmed szultánnak, s a Nándorfehérváron tartózkodó Ibrahim nagyvezírnek is írt június 7-én. A nagyvezírhez írt levelében a tatárok mellett a temesvári pasára is panaszt tett azért, hogy „tartományára ütött.”⁹⁵ Ezután Ibrahim nagyvezír és magyarországi szerdár küldte el Gyulafehérvárra Hüszein csaszt. András tisztában volt azzal, hogy Erdély fontos tartomány a Porta számára, ezért minél kedvezőbb feltételeket szabott behódolása fejében. A Portára küldött követeinek tizenkét pontot (feltételt) tartalmazó követutasítást adott. Mindenekelőtt kérte megerősítését és ennek jelképekül zászló küldését. További feltétel volt, hogy Erdély jelenlegi határait megtarthassa, Jenőt és Lippát se követelje vissza a Porta. Az is szerepelt, hogy az adóhátralékot engedje el a török, hat évig adót ne kérjen adót, tisztességes ajándékot fog majd küldeni. Felmentést kért a háborúban való részvételtől, a kötendő békébe Erdély befoglalását, s Havasalföld feletti hűbéri jogainak elismerését.⁹⁶ Lehetséges, hogy a fejedelem szándékosan szabott ilyen feltételeket, hogy aztán ebből engedhessen. A jó diplomáciai érzékkel rendelkező és tárgyalásokra hajló Ibrahim nagyvezír nem utasította el eleve a fejedelem ajánlatát, közbenjárását ígérve a Portára utasította a fejedelem hozzá, Nándorfehérvárra küldött követeit, Gávai Miklóst és Budai Ferencet.⁹⁷ András feltételei közül kétségtelenül kényesnek számított a korábban is követelt Maros-menti várak visszaadása. Bár a tizenkét feltétel nagy részét hajlandó volt elfogadni a Porta, Lippát és Jenőt visszakövetelte az augusztus elején Gyulafehérvárra küldött Musztafa csasz.⁹⁸ András fejedelem augusztus 14-i levelében hangsúlyozta, hogy a Hüszein által korábban hozott feltételek különböznek a Musztafa csasz által említettektől. A kardinális-fejedelem kérte, hogy Jenőt és Lippát ne kívánják tőlük vissza. Tiltakozott a Mihály vajdának küldött szultáni megerősítő jelvények miatt, amellyel a Havasalföld feletti uralmát kérdőjelezték meg, kérte, hogy Havasalföldet „Nagyságod el ne akarná az mi birodalmunktól szakasztani.”⁹⁹ Egy 1599 augusztusában András részére kiállított szultáni ahdnáme ugyanakkor csak a Ha-

⁹⁴ HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 150r–151r. (Mehmed szerdárnak V. 27-én); fol. 153r. (Ali temesvári pasának); EOE 1878. IV. 293–295.

⁹⁵ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 157. (a szultánnak), fol. 159. (Ibrahim nagyvezírnek); vö. még EOE IV. 1878. 301–303.

⁹⁶ A békefeltételekre némileg eltérő szöveggel vö. Szamosközy 1977. 186–187.; EOE 1878. IV. 85.; Szilágyi 1880. 41–42.; Demény 1977. 86.; a 12 pontos követutasításra vö. Hurmuzaki 1880. III/1. 321.; Szádeczky 1893. 26.

⁹⁷ Szamosközy 1977. 187–188.; vö. még Szilágyi 1880. 45.

⁹⁸ Vö. Szilágyi 1880. 45–47.; Szádeczky 1893. 27.

⁹⁹ András VIII. 14-i levele Ibrahim nagyvezér szerdárhoz, vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 163r–164r; kiadására vö. EOE IV. 313–314.; továbbá Szádeczky 1893. 27.

vasalföld feletti fennhatóságot nem tartalmazta a fejedelem követelései közül. Már az ahdnáme kibocsátásának ténye jelezte, hogy a Porta hajlandó volt András elismerésére, s ezzel Erdély diplomáciai eszközökkel való hódoltatására.¹⁰⁰

András nem folytatott egyoldalúan török orientációt, a Habsburgok felé is tájékozódott. Rudolfhoz írott, májusi leveleiben Zsigmond és az erdélyi rendek követelésével indokolta azt, hogy elfogadta a fejedelmi méltóságot. Rudolf nem fogadta el a mentegetőzést, s kijelentette, hogy neki Erdélyre mind Magyarország királyaként, mind pedig a Zsigmonddal kötött szerződések értelmében joga van.¹⁰¹ A császár május vége felé kikérte Mátyás főherceg és több tanácsos (Schwarzenberg, Redern, Ungnad és Pezzen) véleményét, akik egybehangzóan Erdély megtámadását ajánlották.¹⁰² A bíboros-fejedelemnek tehát kevés esélye nyílt, hogy a vele szemben kezdettől ellenséges, sértődött Rudolf császárral megegyezzen. A viszony rendezésére látszólag remény nyílt, amikor VIII. Kelemen pápa megbízottját, Germanico Malaspina püspököt küldte augusztus vége felé Andráshoz, s a Habsburg-szövetség felújítására biztatta a fejedelmet. A pápa szívesen látta Erdély trónján a kardinálist, s Prágában nunciusa útján próbálta eredménytelenül lebeszélni a császárt az Erdély elleni támadásról.¹⁰³ Malaspina küldetése látszólagos eredményt hozott; szeptemberben olyan megegyezést kötöttek, hogy Rudolf nem fog fellépni András uralma ellen, az viszont szakít a törökkel. András a pápai követ előtt mondta fel a fegyverszünetet a hozzá küldött török csauszoknak, arra hivatkozva, hogy a török fél nem teljesíti feltételeit: követeli Lippát és Jenőt, s az adó elengedésére sem hajlandó.¹⁰⁴ E látványos fellépés ellenére András valójában nem vágta el a török kapcsolatok szálait. A fejedelem Rudolfhoz követeket is küldött, előbb Bogáthi Miklóst, majd Malaspina követsége után Kakas Istvánt. András elismerte Zsigmond korábbi szerződéseinek érvényességét. Azt kérte a császártól, hogy ismerje el fejedelemségét, s fiúutód nélküli halála esetén is az öröklés az ő nőági leszármazottait illesse meg.¹⁰⁵ Szerződés nem született, sőt a szeptemberi megegyezés ellenére Rudolf császár titokban továbbra is a bíboros-fejedelem megbuktatására készült.

¹⁰⁰ Vö. Lele, Ae 1991/3–4. 121. (az ahdnáme, TT 1878. 904–905.)

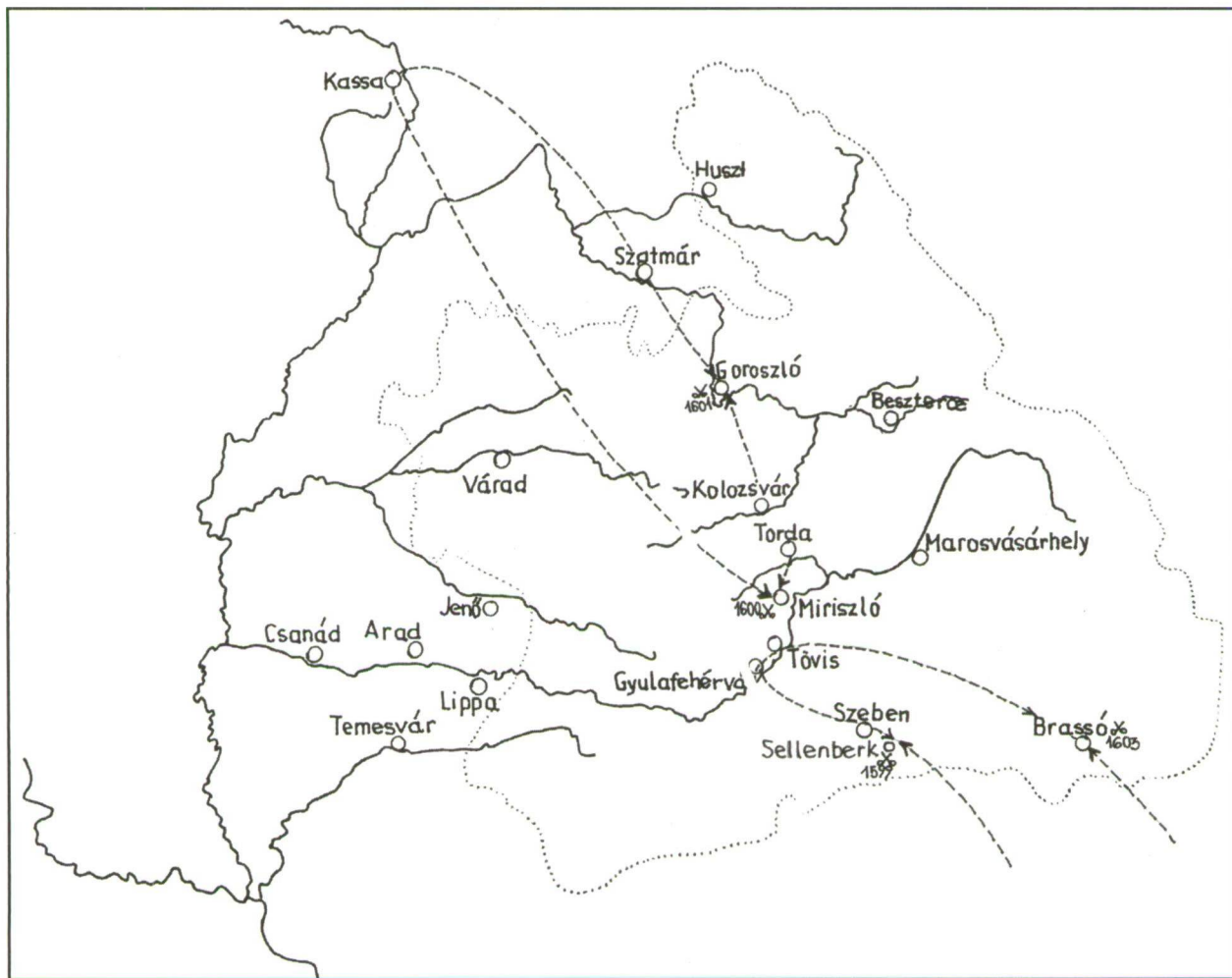
¹⁰¹ Rudolf V. 7-i levele Andráshoz, EOE 1878. IV. 290–291.; András V. 23-i levele Rudolfhoz, HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 22r–22v; kiadására EOE 1878. IV. 291.; Szádeczky 1893. 39–40.

¹⁰² Vö. Szádeczky 1893. 41–42.

¹⁰³ EOE 1878. IV. 88, 90, 92, 94.; Illésházy 1863. 66.

¹⁰⁴ Az egyezményre vö. Goos 1911. 264–267.; a nyílt szakításra Szamosközy 1977. 194–195.; a Malaspinával való tárgyalásokra vö. még Istvánffy 1868. 815.; Hatvani 1859. III. 121. (316. sz. – Westernach 1599. IX. 18-i levele Albrecht főherceghez); Veress 1909. I. 250. (305. sz. – Basta IX. 4-i levele), 256. (310. sz. – Malaspina IX. 7-i levele), 258. (316. sz. – Malaspina IX. 12-i levele), 262. (321. sz. – Malaspina IX. 15-i levele); a szakirodalomban vö. Szilágyi 1880. 46–48.; EOE 1878. IV. 89–91.

¹⁰⁵ András tárgyalásaira és feltételeire vö. EOE 1878. IV. 286–293, 318–321, 327–328.; l. még Lele, AUSz 1996. 118.

18. sz. térkép Harcok az Erdélyi Fejedelemségben

András nemcsak a két szemben álló nagyhatalommal való tárgyalásokkal próbálta biztosítani saját és Erdély helyzetét. Ápolta lengyel kapcsolatait, követei útján kérte III. Zsigmond lengyel király elnézését, hogy tudta és engedélye nélkül fogadta el Zsigmond ajánlatát. Arra is felkérte, hogy közvetítsen Rudolf császár és közte. A lengyel uralkodó igyekezett felkarolni pártfogoltját, közbenjár érdekében Rudolf császárnál és a Portán is.¹⁰⁶ András gondot fordított a szomszédos román vajdaságokkal való kapcsolatokra is. Az 1595-ben lengyel támogatással Moldva trónjára került Jeremia (Jeremiás) Mogila vajdához követet küldött, szövetséget kötött vele. Rokoni kapcsolatot is létesített a vajdával, annak lányát András fejedelem anyai féltestvére, Iffjú János vette el. Mind a fejedelem, mind pedig Iffjú János a június 3-i szerződésben magas összeget (húszezer és tízezer arany) kötött le arra az esetre, ha a házasság mégsem jönne létre.¹⁰⁷ Hasonlóan jó kapcsolatra törekedett Vitéz Mihály havasalföldi vajdával is. Júniusban elküldte hozzá követségbe Ravazdi György tanácsost és Vitéz Miklós tordai főispánt, hogy szövetséget kössön vele is. A tárgyalások elhúzódtak, végül Mihály június 26-án hűséget esküdött. Ünnepélyes okiratában megígérte, hogy ugyanolyan „hűséggel, igazsággal, engedelmisséggel” köti magát „az Istentől rendeltetett erdélyi, moldvai, havasalföldi fejedelemnek, Báthori Andrásnak”, mint korábban Báthori Zsigmondnak. Ezenkívül a „Zsigmond fejedelem idejében való contractusokat, mind hadakozásban, és minden részében” megtartja, értesíti mindenről, „barátnak barátja és ellenségének ellensége lesz”.¹⁰⁸ Mihályon kívül főemberei is felesküdtek Andrásra, s pecsétjeikkel, aláírásaikkal hitelesített oklevélben ígértek hűséget annak fejében, hogy a fejedelem „Mihály vajdát, és szerelmes fiát, Petrasko vajdát ő nagyságát, mind pedig az maradékit, és minket is országostól abban az contractusban meg tartson.”¹⁰⁹

Rudolf császár tanácsadóira is hallgatva már májusban elhatározta, hogy Erdélyt katonai erővel megszerzi. A tanácsadásra szintén felkért Giorgio Basta kassai főkapitányhelyettes júniusi levelében ezt kockázatosnak tartotta a török miatt, s inkább a megegyezést ajánlotta.¹¹⁰ A császár még Malaspina küldetése előtt, július végén titkos parancsot adott arra Bastának, hogy egyesüljön Mihály vajdával, s vegye birtokba Erdélyt. Ezt a vállalkozást anyagi nehézségek miatt kockázatosnak ítélte a kassai főkapitány.

¹⁰⁶ Vö. Szamosközy 1977. 190–191.; Szádeczky 1882. 13–14.; Szádeczky 1893. 23–24.

¹⁰⁷ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol 87r. (Iffjú János kötelezvénye); fol. 89r. (András kötelezvénye); vö. még Szamosközy 1977. 188–189.; EOE 1878. IV. 306–307.; Szádeczky 1882. 14.; Szádeczky 1893. 24.

¹⁰⁸ A VI. 26-i szerződésre vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 86r; vö. még Szamosközy 1977. 189–190.; Istvánffy 1868. 815.; EOE 1878. IV. 304.; Szádeczky 1882. 25.; Szádeczky 1893. 35–36.

¹⁰⁹ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 84; kiadására vö. Hurmuzaki 1880. III/1. 330.; EOE 1878. IV. 86, 305–306.

¹¹⁰ Vö. Basta 1599. VI. 17-i levelére Veress 1909. I. 216–219. (251. sz.)

tány.¹¹¹ A terv értelmében két oldalról érte volna támadás Erdélyt.¹¹² Basta megállapodott Mihály vajda követével, Stoicával augusztus 2-án, hogy Kassáról augusztus végén indul meg seregével.¹¹³ A két birodalom között a Báthoriakhoz hasonlóan lavírozó Vitéz Mihály attól tartott, hogy a fejedelem Zamoyski lengyel kancellár sugallatára felváltja őt Simon (Simion) Mogilával vagy éppen tulajdon testvérével, Báthori Istvánnal.¹¹⁴ Mihály utólag, egy decemberi, Rudolf császárhoz írt levelében már teljes bekerítésként értékelte helyzetét: „egy felől az pogány ellenséget (ti. a törököt – T. S. L.), más felől az moldvaiakat, harmad felől ők (ti. az erdélyiek – T. S. L.) akartanak reám jöni és rajtam lenni.”¹¹⁵ A trónját féltő és hatalmi ambíciókat is melengető vajda preventív támadása megelőzte a betegeskedő, s a török veszély miatt késlekedő Basta akcióját, így András fejedelem elkerülte a kétfrontos harcot. A bíboros-fejedelem próbálta elhárítani a veszélyt, megbízásából Kornis Gáspár tárgyalta Tokajban Bastával, aki szeptemberben felső-magyarországi (kassai) főkapitányi kinevezést kapott.¹¹⁶ Mihály nagy hadikészületeket tett, ugyanakkor megtrévesztette az erdélyi fejedelmet, aki azt hitte, hogy a török ellen vonul majd a vajda. Mihály a hadaiban szolgáló székely kapitányok segítségével megnyerte magának a Báthoriakat a „székely farsang” óta gyűlölő székelyek zömét, akiknek szabadságot ígért. A székelyeken kívül a szászok is csatlakoztak hozzá, összesen 8 ezer fős segélyhadat adtak.¹¹⁷ András fejedelem ugyanakkor hiába hordoztatta körbe a véres kopját székely területen, kevesen csatlakoztak hozzá.¹¹⁸

Az október 16-án elinduló, Erdélybe október 17-én vagy 19-én benyomuló, Brassónál a csatlakozó székelyekre váró Mihály vajda 26-án vonult Nagyszeben irányába. András fejedelem a Szeben és *Sellenberk* (Sellembek) közti síkságon szállt vele szembe, 1599. október 28-án.¹¹⁹ A csata előtti személyes tárgyalások, a jelen lévő Malaspina közvetítése ellenére nem vezettek eredményre, így a két fél a csatára bízta a döntést. Mihály vajda

¹¹¹ Vö. Hurmuzaki 1903. XII. 448.; a vállalkozást pénzhiány miatt kockázatosnak ítélte Basta, vö. 1599. VIII. 5-i levele Miksa főherceghez, vö. Veress 1909. I. 232–233. (279. sz.)

¹¹² Vö. Szamosközy 1977. 198–199.

¹¹³ Vö. Hurmuzaki 1903. XII. 446.

¹¹⁴ A két lehetséges jelöltre vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 668.; Makkai 1989. 101.; Ivanics 1994. 149–150.; Lele, AUSz 1996. 119.

¹¹⁵ Vö. Mihály 1599. XII. 21-i magyar nyelvű levele Rudolffhoz, HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 97r–98v.

¹¹⁶ Vö. Veress 1909. I. 241–243. (291. sz. – 1599. VIII. 21. – Kornis Gáspár előterjesztése Bastának)

¹¹⁷ Vö. HHStA Turcica K 82. (1599. Okt–Dez.) fol. 154r; vö. még HHStA Hungarica fasc. 134. fol. 120r (XI. 5-i jelentés); vö. Hurmuzaki 1880. III/1. 244.

¹¹⁸ A székelyek részvételére a szemben álló hadakban vö. Szamosközy 1977. 225–227.; Demény 1977. 87–94.

¹¹⁹ A sellenberki vagy szenterzsébeti, illetőleg Szeben melletti csatára vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 116. (Mihály vajda 1599. XI. 4-i levele a császárnak), fol. 120r–122r. (1599. XI. 5-i kassai jelentés), fol. 192r–195r (1599. X. 28-i jelentés); utóbbi kiadására vö. EOE 1878. IV. 329–332.;

seregének létszámát minimálisan 8-9 ezerre becsülték, de 25-30 ezerre, sőt ennél többre is tették.¹²⁰ Báthori András sebtében összegyűjtött hada ugyanakkor 5-10 ezer fős lehetett, így a vajda serege bizonyos jelentős túlerőben lehetett.¹²¹ Mihály vajda hadrendjében balszárnynon kapott helyet Baba Novac (Noák) önkéntes csapataival, a jobbszárnynon rác lovasok voltak. A vajda seregének centrumában elől a Makó György vezette magyar csapatok helyezkedtek el, mögöttük lengyel kozákok és a havasalföldi lovasság, végül pedig a sereg zöme és ezer székely Mihály vajda vezetése alatt.¹²² András hadrendjének centruma három egységre tagolódott. Középen Székely Mózes vezetésével ezer fős lovasság és háromszáz lengyel, jobbra nyolcszáz fős szász gyalogság, balra pedig hatszáz kék darabont. E hadrend mögött középen az egykori pápai kapitány, Huszár Péter és Tahy István vezette ötszáz fős lovasság állt. E harcrend bal oldalán Barcsai András lugosi bán és Sibrik Gáspár négyszáz fős lovassága, jobb oldalán pedig portális gyalogság kapott helyet. Végül vármegyei és nemesi csapatok alkották a harmadik harcrendet, a hátrvédet.¹²³ A délelőtti kilenc órakor induló sellenberki csata kölcsönös ágyúzással kezdődött, majd a szemben álló csapatok csaptak össze. A havasalföldi balszárnnyat, Baba Novac csapatát visszaverte a Lázár István vezette gyalogos jobbszárnny. Ekkor a Makó György vezette centrum egy része a jobbszárnnyra támadt, s szétverte azt, Lázár is elesett. A havasalföldi centrum lovasságának másik része Székely Mózes középen elhelyezkedő lovasait támadta meg, s hosszabb küzdelem után segélycsapatokkal megerősítve visszaszorította azt. A hátráló Székely Mózeset a mögötte elhelyezkedő Huszár Péter segítette meg, az ellenség futásra kényszerült. Ekkor maga Mihály vitt erősítést, magyar és havasalföldi lovasaival visszavonulásra kényszerítette Huszár Péter csapatát is. A csata e szakaszában kezdett a havasalföldi túlerő érvényesülni, fogságba esett másokkal együtt a fejedelem fővezére, Kornis Gáspár, András

HHStA Turcica K 82. (1599. Okt–Dez.) fol. 154r–155v; HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 221–231. (Joannes Darahi jelentése), vö. kiadására Hurmuzaki 1880. III/1. 430.; HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 157r–158v; Szamosközy 1977. 241–257.; Szamosközy 1880. IV. 106–108.; Illésházy 1863. 65–66.; Istvánffy 1868. 816–817.; Ortelius 1603. 452–453.; a szakirodalomban Szilágyi 1866. II. 8–9.; Szilágyi 1880. 57.; Szádeczky 1893. 77–88.; Bánlaky 1940. 300–301.; Demény 1977. 94–98.

¹²⁰ Nyolcezeres adatra vö. Szamosközy 1977. 230.; 3200 saját hadra és kétannyi székely, tehát kb. kilencezer főre vö. Istvánffy 1868. 816.; 25-30 ezerre vö. Szamosközy 1977. 230.; harmincezerre vö. Ortelius 1603. 452.; egy jelentés szerint harmincezer emberrel nyomult be Erdélybe, s ehhez nyolcezeren csatlakoztak, vö. HHStA Turcica, K 82. (1599. Okt–Dez.) fol. 154r; a szakirodalomban 20 ezer főre vö. Barta Gábor, in: Erdély története I. 529.; 36 ezerre Bánlaky 1940. 300.

¹²¹ Ötezer főre l. Szamosközy 1977. 243.; 7-8 ezerre HHStA Turcica K 82. (1599. Okt–Dez.) fol. 154r; kilencezerre vö. Istvánffy 1868. 816.; tízezerre vö. Illésházy 1863. 65.; túlozva 15-16 ezerre Malaspina, vö. Hurmuzaki III/1. 1880. 513.; a szakirodalomban kilencezerre Szádeczky 1893. 79–80.; túlozva huszonötezerre tette Ortelius 1603. 453.

¹²² Vitéz Mihály hadrendjére vö. Szamosközy 1977. 244.

¹²³ Szamosközy 1977. 242–243.

fejedelem pedig elmenekült a csataterről. Ennek ellenére Barcsai, Székely, Huszár és mások vezetésével a bíboros-fejedelem serege rendezte sorait és el-lentámadásba ment át, Mihály hadának ágyúit is elfoglalták. Már Mihály is visszahúzódott. András csapatainak előrenyomulását a vajda lengyel-kozák csapatai állították meg. Napnyugtakor, négy óra tájban Mihály csapatai még egy támadást indítottak, de ezt is visszaverte a kardinális-fejedelem helytálló serege. A kiegyenlített, legalább négy- vagy ötórás csatában András seregének veszteségét általában 1-3 ezer fő körülre becsülték, a pontos veszteség állítólag 2927 fő volt, s több mint ezer fogoly. Mihály hadának vesztesége kisebb lehetett.¹²⁴ A csata után, reggelre az erdélyi csapatok vonultak el, táboruk (negyvenöt ágyú, muníció, poggyász stb.) az ellenség kezére került, így Mihály joggal tekinthette magát győztesnek a csata menete alapján inkább döntetlennek minősíthető összecsapás után.

A havasalföldi vajda bevonult Gyulafehérvárra. Közben a Lengyelországba tartó, Moldva felé Székelyföldön keresztül menekülő András fejedelmet utolérte végzete. Csíkszék területén, Naszkalát-hegynél október 31-én székelyek ölték meg: a végső csapást a Székely vagy Ördög melléknevet viselő Balázs Mihály fejszéje mérte rá. A kardinális-fejedelem levágott fejét Mihály vajdához vitték, aki tetemét is megkerestette, és Gyulafehérváron november 24-én fényes külsőségek mellett eltemettette.¹²⁵ A fejedelmet abban az általa ötezer forintért csináltatott ezüstkoporsóban helyezték örök nyugalomra, amelyben András tragikus körülmények között elhunyt testvérét, Boldizsárt kívánta az eredetinel tisztesebb körülmények között eltemettetni.¹²⁶ Jelképesen is értelmezhetjük ezt, hiszen bizonyos értelemben testvéréhez, Boldizsárhoz hasonlóan Zsigmond áldozata volt András is; olyan szűk politikai mozgásteret kapott örökül, amelyben a „nagy szegény ártatlan pap” „hintapolitikája” szükségszerűen kudarcot vallott.¹²⁷

¹²⁴ Mindkét sereg veszteségét némi túlzással 5–5 ezer főre tette Forgách Zsigmond Pálffyhoz írott levelében, HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 207r–208r; András seregének veszteségét 3300 főre tette Darahy jelentése HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 227v; 3 ezer és egynehány százra vö. HHStA Hungarica Fasc. 136. 157r–158v; 1118 főre tette Istvánffy 1868. 816.; 2027 főre Ortelius 1603. 453.; 2927 halottra és ezernél több fogolyra HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 194r vö. a szakirodalomban Szilágyi 1880. 57.

¹²⁵ András halálának október 31-i időpontjára vö. HHStA Hungarica Fasc. 134. fol. 85r; EOE 1878. IV. 100.; a halál körülményeire vö. Szamosközy 1880. IV. 101.; Szamosközy 1977. 259–270.; Szilágyi 1866. II. 9.; november 3-i keltezésre vö. Szádeczky 1893. 96–100.

¹²⁶ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 230. (Joannes Darahi jelentése); HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 158v; a szakirodalomban vö. Szádeczky 1893. 100.

¹²⁷ Borsos Tamás jelzőire vö. Borsos, ETA I. 47.

3. Vitéz Mihály kísérlete (1599–1600)

Erdély új ura a sellenberki győző, Vitéz Mihály lett. A havasalföldi vajda nem óhajtott osztozni az országon a kassai főkapitánnyal. November 11-i levelében tiltakozott az ellen, hogy Basta császári csapatokkal benyomult és pusztít, várakat és kastélyokat foglal el. Némileg sértő módon értésére is adta, hogy segítségét most már nem igényli, ha korábban nem jött, amikor arra szükség volt.¹²⁸ Basta a sellenberki győzelem hírének megérkezése után betegsége ellenére november 2-án Erdély felé vette útját seregével, de csak Somlyóig vonult.¹²⁹ Várad főkapitánya, Nyáry Pál Bocskait november elején beküldte Erdélybe a váradi csapatokkal.¹³⁰ Bocskai azt javasolta Bastának, hogy seregével Erdély határainál tartózkodjék, David Ungnad császári biztos pedig jöjjön be.¹³¹ A kassai főkapitány utasítást is kapott Rudolftól, hogy kapcsolatot tartson a vajdával, Ungnaddal, Székellyel és Nyáryval, s addig ne nyugodjon, míg az erdélyi ügy nem rendeződik, s a Báthori-frakciót le nem verik. A császár azt is meghagyta neki, hogy gondja legyen arra, nehogy ellenséges kézre kerüljön Lippa, amelyet német őrséggel kell ellátni.¹³² Ennek megfelelően Basta nem vonult be Erdélybe, de a határmenti várakat; Husztot, Somlyót és Hadadot megszállta, német és magyar katonaságot helyezett el bennük.¹³³ Így az 1598 óta császári kézen levő Várad és más várak mellett újabb erdélyi erősségek kerültek Habsburg-fennhatóság alá, a Partium északi megyéi (Bihar, Közép-Szolnok, Máramaros) császári kézben voltak, s Felső-Magyarországhoz tartoztak. Basta helyzetét megnehezítette, hogy Mihály vajda nemcsak panaszkodott rá segítségnyújtás elmaradása miatt, hanem azt híreszteltette, hogy azért nem vonult be korábban Erdélybe, mert a bíboros-fejedelem Kornis Gáspár útján megvesztegette. Ennek Ungnad is hitelt adott, amelyet Basta erősen sérelmezett.¹³⁴ Ez az ügy a későbbiekben is kihatott Basta és Mihály vajda kapcsolataira.

¹²⁸ Mihály 1599. XI. 11-i, Gyulafehérvárról írt levelére Bastához, vö. HHStA Turcica K 82. (1599. Okt–Dez.) fol. 169r; kiadta Hurmuzaki 1880. III/1. 351.; rövid ismertetésére Veress 1909. I. 310. (376. sz.)

¹²⁹ A sellenberki győzelem hírét Bocskai közölte Bastával X. 30-án, vö. Veress 1909. I. 300. (360. sz.); Basta elindulására vö. Veress 1909. I. 303. (366. sz. – Basta XI. 2-i levele); somlyói tartózkodására vö. Veress 1909. I. 316–317. (383. sz. – Basta XI. 18-i levele)

¹³⁰ Vö. Veress 1909. I. 305. (370. sz.)

¹³¹ Veress 1909. I. 316. (382. sz.)

¹³² Rudolf császár 1599. XI. 17-i levelére vö. Veress 1909. I. 316. (382. sz.)

¹³³ Vö. Veress 1909. I. 331. (407. sz. – Basta 1600. I. 1-i levele Rudolfnak); vö. még Szilágyi 1866. II. 12.

¹³⁴ Mihály vádjára vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 668–669.; Szilágyi 1880. 51.; Basta tiltakozására, s Ungnaddal való vitájára vö. még Veress 1909. I. 326. (400. sz. – Ungnad 1599. XII. 29-i levele Bastához); 328–329. (403. sz. – Basta 1599. XII. 31-i levele Ungnadhhoz); 333. (411. sz. – Basta 1600. I. 4-i levele Pezzennek.)

Mihály elsősorban saját havasalföldi uralma megőrzése érdekében indította preventív támadását András fejedelem ellen Rudolf császár-király hűbéres szövetségeseiként. Győzelme után azt hirdette, hogy a császárnak át fogja adni az országot, s Rudolffhoz küldött követe, Örmény Péter is ezt ígérte.¹³⁵ December 21-i, Rudolffhoz írt levelében is hangoztatta, hogy „az országot Felséged számára recuperáltam és az városokat és az egész országot Felséged számára megh esküttettem.”¹³⁶ Valójában a császár nevében, magát Havasalföld vajdájaként, „tanácsosként” (consiliarius), „helytartóként” (locumtenens) és „főkapitányként” (generalis capitaneus) címezve fejedelemként uralkodott.¹³⁷ Az erdélyi rendek az október végén Gyulafehérvárra bevonuló győztes Vitéz Mihálynak behódoltak. Ezt tükrözte a vajda által, Rudolf császár nevében november 20-ra összehívott országgyűlés is. Mihály most is azt színelte, hogy uralmát ideiglenesnek tekinti, s át fogja adni Erdélyt a császár megbízottjának. A rendek elismerték Mihályt formailag Erdély császári helytartójának, ténylegesen fejedelmének, adót is kivetettek.¹³⁸ Kétségtelenül szokatlan lehetett számukra, hogy román feje van a fejedelemségnek, aki ráadásul korábban vazallusa volt mind Báthori Zsigmondnak, mind pedig Báthori Andrásnak. A vajda bizonyos fokig próbált alkalmazkodni a fejlettebb rendi struktúrájú erdélyi államhoz, a neki behódoló főurak közül udvarában volt többek között lemondásáig Náprágyi Demeter kancellár, továbbá az erdélyi hadakat főkapitányként vezető Csáky István, majd utódaiként később Barcsai András. Mellettük még Kornis Gáspár, Kornis Farkas és Székely Mózes is a helytartó-vajda magyar hívei közé tartoztak. Vitéz Mihály tehát korántsem törekedett arra, hogy kizárólag havasalföldi híveivel kormányozza a fejedelemséget, bár azok is megjelentek a hatalmi apparátusban. Így például Mihály távolléte esetén Mihalcea bán helyettesítette őt kormányzóként, aki a vajdát arra biztatta, hogy bojárjainak adományozzon Erdélyben birtokokat, s rájuk támaszkodjon a magyar nemességgel szemben. Udvarnagyként Stoica nevű bojárja tevékenykedett. Náprágyi Demeter visszavonulása után a vajda részint a kancellária titkárára, Jacobinus Jánosra bízta az ügyeket, részint pedig havasalföldi kancellárjára, Teodosie Logofetre.¹³⁹ Országgyűlésre még kétszer került sor a helytartó-vajda erdélyi uralma időszakában. Először 1600. március 15-én Brassóban hívott össze egy rövid,

¹³⁵ Vö. Szamosközy 1880. IV. 109–110.

¹³⁶ HHStA Hungarica Fasc. 136. fol. 97r. (Mihály vajda 1599. XII. 21-i magyar nyelvű levele Rudolffhoz)

¹³⁷ E címekre vö. pl. az 1599. XII. 4-i levele, HHStA Hungarica, Fasc. 136. fol. 9.; az 1599. XI. 11-i levele, HHStA Turcica K 82. fol. 169r; 1600. I. 21-i levele, HHStA Hungarica, Fasc. 137. fol. 146. stb.; a szakirodalomban vö. Szilágyi 1866. II. 10.; Nagy, HK 1990/3. 3.

¹³⁸ Az országgyűlésre vö. Szilágyi 1866. II. 11.; EOE 1878. IV. 344–345.; Erdély története I. 529–530. (Barta Gábor)

¹³⁹ Mihály erdélyi hatalmi berendezkedésére vö. Makkai 1989. 102–105.; Erdély története I. 529. (Barta Gábor)

tábori jellegű gyűlést, amellyel még aznap megszavaztatta a hadiadót.¹⁴⁰ A második, július 20-i gyulafehérvári gyűlésen a rendek felvetették panaszokat a súlyos adó, a katonaság garázdálkodásai miatt.¹⁴¹ A rendiség legfőbb szervének korlátozott működése ellenére Mihály uralma alapvetően katonai jellegű volt, legfőbb támaszát csapatai jelentették. Az erdélyi had mellett külön parancsnokság alatt álltak a székelyek, illetve az Erdélyben levő havasalföldi csapatok. A „polgári” igazgatás ellenőrzésére katonai közigazgatást vezetett be: a megyék és székek élére havasalföldi kapitányokat nevezett ki. A hódító jogával élt a vajda, amikor lefoglalta Báthori Zsigmond vagyonát, elkoboztatta a hűtlennek nyilvánított erdélyi urak jószágait, s a városokra sarcot vetett ki.¹⁴² Összességében Vitéz Mihály erdélyi uralma egyrészt alapvetően katonai megszállás-jelleget mutatott, másrészt azonban azt is, hogy tartósan szeretné birtokolni a fejedelemséget.

A vajda bizonyos értelemben a Báthoriak örökébe lépett, de helyzete talán még nehezebb volt. Fegyverrel foglalt el egy olyan országot, amelynek gazdasági és katonai ereje felülmúlta saját országáét. Erdély birtoklása megkövetelte, hogy ide helyezze át hatalmi központját, míg Havasalföldet fiára, Petraskóra bízta. Mihály vajda ugyanakkor a császár hűbérese lévén ideiglenes helytartóként gyakorolta hatalmát, így Erdély de iure Rudolf fennhatósága alatt állt, s bármikor kinevezhetett mást a fejedelemség élére, s távozásra szólíthatta fel. Ennek nyílt elutasítása esetén az őt kevésbé kedvelő Basta főkapitány támadásával kellett számolnia, ami összekapcsolódhatott egy esetleges vajdaellenes erdélyi mozgalommal. Mihály helytartó-vajda tehát nem érezhette magát teljes biztonságban nyugat felől sem, jóllehet egyelőre taktikázással elodázhatta Erdély átadását. Hasonlóképpen problematikusnak ígérkezett kapcsolata a Portával, a látszólagos behódolás, megtévesztés eddig is követett módszereit kellett alkalmaznia. A Habsburg-fennhatósági igény és a török hódolás közti egyensúlyozás nem volt újdonság Mihály számára, hiszen korábban Havasalföldön is ezt a „hintapolitikát” folytatta. E vonatkozásban is Zsigmond és András fejedelmek nyomdokaiba lépett. Helyzete annyival volt rosszabb elődeinél, hogy éppen András megbuktatása miatt nem számíthatott a lengyel udvar támogatására, sőt joggal tarthatott attól, hogy riválisai lengyel segítséggel lépnek fel ellene Erdélyben és Havasalföldön. Alapvetően az volt a kérdés, hogy az ambíciózus vajdának sikerülhet-e az ellentétes nagyhatalmi erőket egymás ellen ki játszva semlegesíteni vagy valamelyik érdekeibe ütközve rövid távon is bukás vár rá.

Mihály a háborúban szembenálló nagyhatalmakat diplomáciai eszközökkel próbálta meg távol tartani Erdélytől. Rudolf császár előbb Dávid Ungnad tanácsost és Székely Mihály szatmári kapitányt küldte a helytartó-vajdához 1600. február elején, hogy Erdély átadásáról tárgyaljanak.¹⁴³ Az uralkodó ezúttal nem öccsét, hanem Pálffy Miklós bánya-

¹⁴⁰ Szilágyi 1866. II. 14.; EOE 1878. IV. 369–370.

¹⁴¹ Szilágyi 1866. II. 15.; EOE 1878. IV. 385–386.

¹⁴² Vö. Szilágyi 1866. II. 11.

¹⁴³ EOE 1878. IV. 360–261.

vidéki főkapitányt szemelte ki Erdély kormányzásának átvételére és a kormányzói méltóságra.¹⁴⁴ Pálffy elvállalta a hálátlan feladatot, de a Mihállyal való eredménytelen tárgyalások alatt, áprilisban elhalálozott. A vajda merész, sőt lehetetlen feltételeket támasztott már 1600 januárjában is. Rudolffhoz küldött követei, Mihalcea és Stoica utasításuk szerint azt kérték, hogy uruk Erdély örökös ura, kormányzója legyen, s 500 ezer arany hadisegélyt kapjon.¹⁴⁵ Rudolf 1600. február 11-i válaszában csak Havasalföldre vonatkozóan tett némi engedményt, Mihály és leszármazottai hűbéresként birtokolhatják a tartományt.¹⁴⁶ A vajda nem elégedett meg ennyivel, február 10-től többször megszakadó, elhúzódo tárgyalásokat folytatott a császár Erdélyben levő biztosaival, Ungnaddal és Székellyel.¹⁴⁷ A megbeszélések későbbi, júliusi–augusztusi szakaszában Mihály már azt követelte, hogy a császár csatolja a kezén levő Partiumot Erdélyhez, örökös és fejedelmi joggal ruházza rá Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát, továbbá birtokadományokat kért Erdélyben (Görgény, Gyalu, Vécs, Fogaras) és Magyarországon (Huszt, Kővár vagy Tokajt), s egy várat Csehországban vagy Morvaországban. Ezen túlmenően igényt formált a töröktől általa visszafoglalandó területekre is, elsősorban a temesi tartományra. A Báthori Zsigmondnak megadott címet és pénzsegélyt is feltételként említette, s 20 ezer fős katonaságra igényelt zsoldot. Végül azt is követelte, hogy a tudtával kötendő békébe őt is belefoglalják, s ha a török kiúzná őt, kárpótlásul 100 ezer arany jövedelmű birtokot adjon neki a császár Magyarországon.¹⁴⁸ Mihály alkudozásai során a török „kártyát” is kijátszotta; a biztosok értésére adta, hogy a szultán hajlandó őt kegyébe fogadni és megerősíteni erdélyi fejedelemségében bizonyos feltételekkel. Ungnad és Székely látta, hogy a vajdával nem lehet megegyezni, s azt kérték a császártól, hogy ellene Miksa főherceget küldje be Erdélybe. Az uralkodó attól tartott, hogy Mihály valóban a törökhöz pártol, ezért az Erdélyben maradó két biztoshoz Bartholomäus Pezzent rendelte, aki a sikeres moldvai hadjáratból visszatérő vajdának júliusban azt az üzenetet adta át, hogy a vajda tovább kormányozhatja Erdélyt, de továbbra is császár–király nevében, mint helytartó és császári tanácsos.¹⁴⁹ Mihály a fent említett részletes követelésekkel állt elő, amelyre Rudolf szeptember 12-én, hat nappal a vajda bukása előtt válaszolt. Eszerint Mihály Erdélyt haláláig kormányozhatja, de egy tanácsosát kívánta mellé rendelni. Havasalföld esetében a leányági örökösödést elfogadta a császár,

¹⁴⁴ Vö. Istvánffy 1868. 826., Illésházy 1863. 67–68.

¹⁴⁵ Vö. Szádeczky 1893. 120.

¹⁴⁶ Vö. Szádeczky 1893. 330–331. (Okmánytár LXXX. sz.); Szilágyi 1866. II. 13.; Bánlaky 1940. 305.

¹⁴⁷ Vö. részletesen Szádeczky 1893. 135–152.

¹⁴⁸ Vö. e feltételekre Szádeczky 1893. 172–173, 347–349 (CVI. sz.), 350–351. (CVIII. sz.); vö. még EOE 1878. IV. 363., Szilágyi 1866. II. 13.; Bánlaky 1940. 304–305.

¹⁴⁹ Pezzen júliusi megérkezéseire és tárgyalásaira vö. Szádeczky 1893. 169–170.; Bánlaky 1940. 305–306.

míg Moldváról nem volt hajlandó tárgyalni. Hasonlóképpen elutasította a Partium átadását a vajdának, s az igényelt, mások birtokában levő várak adományozását is. A Mihály által a töröktől elfoglalt nagyobb várak a királyt, míg a kisebbek a vajdát illetik adományként. Segélyként ötvenezer tallért ígért, s azt is megígérte, hogy a törökkel kötött békébe belefoglalják a vajdát is.¹⁵⁰ Mihály vajda azt hihette, hogy sikerül a prágai udvarral megegyeznie, s erdélyi uralmát megőrizheti, ez azonban csak látszat volt. A színlelésre építő vajda nem tanult Báthori András példájából, őt is megtévesztette Rudolf császár látszólagos engedékenysége. Valójában a Habsburg-udvar, illetőleg Basta főkapitány csak az első lehetőségre várt, hogy leszámoljon a kétszínű, állhatatlan szövetségessel, aki a császár nevében bitorolta a hatalmat Erdélyben.

Mihály a Portával szemben hasonló taktikázást folytatott mint korábban. A történeteket úgy állította be, hogy a Rudolf császárral megegyező Báthori Andrást győzte le, s Erdélyt a szultánnak foglalta el. Ibrahim nagyvezír követeket küldött a vajdához, akik követelték tőle az erdélyiek által korábban elfoglalt Lippát, Jenőt, Lugost és Karánsebest. A Porta tehát elfogadta az adott helyzetet, s Mihály megnyerése érdekében elküldte számára márciusban a temesvári pasával a fejedelmi beiktató jelvényeket (kard, buzogány, zászló).¹⁵¹ Ez korántsem jelentette azt, hogy a török vezetés feltétlenül megbízott volna Mihályban. Ezt a bizalmatlanságot jelezheti az, hogy korábban állítólag Ibrahim nagyvezír azt üzenté András kardinális-fejedelemnek, óvakodjon Mihály vajdától, aki „mézesszávú, de epésszívű.”¹⁵² A kiegyenlített magyarországi erőviszonyok és a dzseláli felkelés miatt a Porta nem tudott újabb hadjáratot indítani Erdély ellen, így diplomáciai-politikai eszközökkel próbálta meg visszaszerezni a fejedelemséget.

Míg Rudolf császárral és a Portával szemben diplomáciai eszközöket alkalmazott az erdélyiek és a szultán által fejedelemnek, Rudolf által helytartónak tekintett Mihály vajda, addig a vele ellenséges és őt megbuktatni akaró Lengyel Királysággal szemben csak katonai eszközöket vehetett igénybe. Ennek során szembe került volt hűbérurával és szövetségesével, a Lengyelországban tartózkodó Zsigmonddal. Báthori Zsigmond unokatestvére halála megbosszulásának ürügyével támadásra készült Mihály ellen. Leveleket küldött Beszterce, Kolozsvár és más városok szenátusaihoz, amelyekben kifejtette, hogy „Isten kegyelme és az hatalmas Török Császár ereje velünk levén Erdélyt senkinek nem akarjuk engedni”.¹⁵³ A magát Erdély „természet szerint való” fejedele-

¹⁵⁰ Rudolf IX. 12-i kelt válaszára vö. EOE 1878. IV. 539.; vö. még Szádeczky 1893. 174–175.

¹⁵¹ A két zászlóval és ajándékokkal Gyulafehérvárra tartó követség 1600. II. 22-én már Temesváron volt, vö. HHStA Hungarica Fasc. 137. fol. 139. (Nápárgyi Demeter 1600. II. 22-i jelentése); a török követségre vö. még Illésházy 1863. 68.; EOE 1878. IV. 368–369.; Szilágyi 1866. II. 14.; Szádeczky 1893. 148.; Bánlaky 1940. 305.

¹⁵² „mel in ore, fel in corde”, vö. HHStA, Hungarica Fasc. 137. fol. 139. (1600. II. 22.–Nápárgyi Demeter jelentése)

¹⁵³ Vö. Zsigmond 1600. II. 9-i levelére HHStA, Hungarica Fasc. 137. fol. 67.

mének tekintő Zsigmond „jogos igényének” (iusta praetensio) érvényesítése érdekében igénybe vette Zamoyski kancellár támogatását, s csapatokkal vonult Moldvába. Itt szövetséget kötött a lengyel segítséggel hatalomra juttatott, lengyel–török fennhatóságot elismerő Jeremiás Mogila vajdával, akit a lengyelek Zsigmond segítségére utasítottak. A vajda házasságkötési tervekkel megtévesztette Zsigmondot és Jeremiást, közben támadásra készült ellenük, jóllehet a tervbe beavatott Rudolf császár ellenezte azt. Mihály április vége felé nagy sereggel benyomult Moldvába. Ezt némi túlzással 50–60 ezer főre becsülték, míg Zsigmond és Jeremiás csapatait 25 ezer főre.¹⁵⁴ Mihály vajda Moldva régi székhelye, Suceava közelében május elején rajtaütésszerű támadást intézett Zsigmond és Jeremiás hada ellen, s legyőzte őket, 4–5 ezer fő esett el moldvai részről. Mindkét ellenfelét kiűzte Moldvából, amelyet elfoglalt, május 16-án Suceava is kezére került. Jeremiás lengyel területre menekült, Hotin várába. Mihály követte ellenfelét a Dnyeszter folyóig, sőt Hotint is körülvette, de nem tudta elfoglalni. Ellenfelei felett aratott győzelmről Rudolf császárhoz írott levelében is beszámolt, és kijelentette, hogy „az egész tartományt meghódítottam és már birtokomban van.”¹⁵⁵ A vajda csapatokat hagyott Moldvában, amelyek élére Székely Mózeszt állította. Stoica szerint ura az egykori Péter vajda fiát, Istvánt akarta Moldva élére állítani.¹⁵⁶ Júniusban már gyűlést is tartott Jassyban, ahol hűségére eskette a moldvai bojárokat.¹⁵⁷ A havasalföldi uralkodó immár mindhárom egykori vazallus ország birtokába került. Ez laza perszónáluniót jelentett, amely az ingatag politikai erőegyensúlyon és Mihály katonai erején alapult. A román történetírás a dákoromán elmélet alapján a három ősi román ország újraegyesítéseként értékelte Mihály ideiglenes hódításait, amelyek megtartása a nagyhatalmak szorításában szinte lehetetlennek látszott. A Mihály-féle „egyesítést”, hatalmi koncentrációt ellenezte elsősorban Lengyelország, de a Habsburg és az Oszmán Birodalom is.

Mihály zenitjére érkező hatalmával szemben erőteljes belső és külső ellenállás bontakozott ki. A belső ellenállás éppen a vajda-helytartó hatalmi központjában, Erdélyben szerveződött. Ennek okai között említhetjük a katonai közigazgatás bevezetését, a fokozódó adóterheket, az elkobzott birtokok havasalföldi bojároknak való eladományozását. A hatalmában korlátozott és veszélyeztetett erdélyi magyar nemesség zsarnokinak

¹⁵⁴ Mihály serege ötvenezres, vö. Bánlaky 1940. 305.; hatvanezernél több, vö. Illésházy 1863. 68.; Zsigmond és Jeremiás hadát huszonötezerre becsülte Illésházy 1863. 68.; a túlzó hírekre EOE 1878. IV. 278–279.

¹⁵⁵ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 138. (Januar–Dezember) fol. 80. (Mihály 1600. V. 23-i latin nyelvű levele)

¹⁵⁶ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 138. (Januar–Dezember) fol. 40. (Postelnik Stoica 1600. V. 7-i latin nyelvű levele Székely Mihákyhoz)

¹⁵⁷ Mihály moldvai hadjáratára vö. Istvánffy 1868. 827.; Illésházy 1863. 68.; a veszteségre vö. Basta 1600. VI. 4-i levele, Veress 1909. I. 383–384. (501. sz.); EOE 1878. IV. 378–382.; Szilágyi 1866. II. 15.; Szádeczky 1893. 158–164.; Bánlaky 1940. 305.

érezte Mihály uralmát és szervezkedett ellene. Két csoport tevékenykedett: az egyik Rudolf császár felé orientálódott, a másik pedig Báthori Zsigmond visszahívását szorgalmazta. Mihály vajda keményen lépett fel a mozgolódással szemben, főurakat öletett meg, s a nemesség kiirtásával fenyegetőzött. Ez tovább növelte az elégedetlenséget, s a mozgalom egyik fő okául a nemesség immár azt panaszolta, hogy a vajda arra törekedett, hogy „levágasson bennünket és teljességgel el töröljön ez földről.”¹⁵⁸ A mozgalom „németes” és Zsigmond-párti szárnya augusztus végére kiegyezett egymással, s közösen léptek fel a vajda-helytartó uralma ellen, hogy az „ő törvénytelenységétől” megszabaduljanak. Torda közelében a keresztesi mezőn gyülekeztek a felkelő csapatok, amelynek vezetője a Mihálytól elpártolt Csáky István főkapitány volt, aki szeptember 7-én kiáltványában felszólított arra, hogy „ne bízzék kegyelmetek az Istenért ez hamis hitű vajdának ígéretiben.”¹⁵⁹ A tordai táborban szeptember 4-én az egész Erdély és a rendek nevében kibocsátott, a kapitányok és főhadnagyk által aláírt levél szerint „az magyar fizetett szolgálai (ti. Mihály vajdáé – T. S. L.) is velünk vannak, az városok, az egész szász-ság, az székelyeknek is nagyobb része.”¹⁶⁰ Vitéz Mihály Lengyelország felől külső támadást várt; Szászsebesen gyülekeztek a hozzá hű havasalföldi, kozák, rác és székely csapatok. A vajda csapatait a lengyel veszély elhárítása érdekében mozgósította, ezt a lehetőséget használta ki belső ellenzéke is. Mihály augusztus folyamán Basta főkapitány segítségét kérte a Moldva és Erdély elleni lengyel támadással szemben.¹⁶¹ A vajdahelytartó későn vette észre, hogy a magyar nemesség ellene fegyverkezik, sőt a kassai főkapitányra sem számíthat. Az erdélyi felkelők is kérték Basta segítségét, cserébe a kővári kapitányságot ígérték, s a segítség elmaradása esetén azzal fenyegetőztek, hogy a lengyelekhez fordulnak.¹⁶² Basta a prágai udvar szándékának megfelelően járt el, amikor szeptember elején elindult Erdélybe, de nem azért, hogy a lengyel támadással vagy a belső felkeléssel szemben megvédje Vitéz Mihályt, hanem azért, hogy felszámolja erdélyi uralmát, s a tartományt császári kézbe vegye.¹⁶³

¹⁵⁸ Vö. 1600. IX. 13-i levél Bastához, HHStA, Hungarica Fasc. 138. fol. 79.; „az egész országban való urakat, nemetséget, az régi magyar szolgáltyis le akarta vágatni”, vö. HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 45. (1600. IX. 4.); vö. még EOE 1878. IV. 531–533.

¹⁵⁹ Vö. Csáky István 1600. IX. 7-i kiáltványa, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 47.

¹⁶⁰ Vö. HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 45.; a Mihály-ellenes mozgalomra vö. még Szamosközy 1880. IV. 120–123.; EOE 1878. IV. 386–389.; Szilágyi 1866. II. 15–17.; a székelyek zöme Mihály mellett maradt, vö. Demény 1977. 119–131.

¹⁶¹ Mihály Bastához írt segélykérő leveleire vö. Veress 1909. I. 399. (529. sz., 531. sz.), 400. (533. sz.) 403. (537. sz.)

¹⁶² A kővári kapitányság odaígérésére vö. a tordai táborbeliek IX. 4-i levele Bastához, HHStA Hungarica Fasc. 138. fol. 45v; a lengyelekkel való fenyegetőzésre vö. Illésházy 1863. 69.

¹⁶³ Erre vö. Basta 1600. IX.-i levele San Clemente prágai követéhez, in: Veress 1909. I. 408–409. (548 sz.)

Az Erdélybe érkező kassai főkapitány seregéhez szeptember 14-én Tordánál csatlakozott a Csáky István vezette erdélyi nemesi had.¹⁶⁴ Basta hatezer katonával rendelkezett, míg az erdélyi kontingenst tizenkétezer főre becsülték, így valószínűleg tizennolcezer, legfeljebb huszonötezer fő körül mozgott a Mihály ellen támadó sereg. Ebből tizenkétezer gyalogos, hatezer pedig lovas volt, s négynagyobb ágyú és 8 kisebb tarack alkotta a tüzérséget.¹⁶⁵ Mihály serege feltehetően csekély számbeli fölényben lehetett; általában 22–35 ezer főre becsülték; 20 ezer gyalogossal és 12 ezer gyalogossal, valamint huszonhét vagy harminckét ágyúval rendelkezett.¹⁶⁶ Szeptember 18-án került sor Gyulafehérvártól nem messze, a Maros melletti *Miriszlónál* a csatára.¹⁶⁷ Basta három harcvonalra tagozódó hadrendet alakított ki. Az első harcvonal centrumában háromszáz puskás gyalog állt, balszárnyán 1500 erdélyi és magyar huszár Turi Ferenc irányításával, jobbszárnyán 1500 magyar és erdélyi huszár Toldi István és Sennyei Miklós vezetésével. A második harcvonalban kétezer lovas helyezkedett el Csáky István erdélyi fővezér, s a Mihálytól átpártolt Makó György, valamint Pethe László vezetésével. A harmadik, erősebb hadrend közepén Johann Pezzen volt 1500 német puskásával, balszárnyán Basta vezetésével 4 ezer gyalogos és tizenkét ágyú, jobbszárnyán Thököly Sebestyén és Bocskai István irányítása alatt kétezer huszár.¹⁶⁸ Mihály vajda serege első harcvonalában 4500 kozák és havasalföldi katona állt Lugosi Ferenc és Tahi István vezetésével. A második vonalban a 10 ezer főre tett székely gyalogság sorakozott Sennyei Pongrác, Bodoni István és Barcsai András irányítása alatt. Mihály az első két harcvonal között helyezte el ágyúit egy részét. A harmadik harcvonalban négyezer oláh, rác és székely katona volt, a vajda itt foglalt helyet. Tartalékban 3 ezer székely állt Farkas György vezetésével, leghátulra pedig a megbízhatatlannak vélt nyolcszáz fős magyar testőrséget helyezte a vajda.¹⁶⁹ Basta haditerve az volt, hogy visszavonulást színlelve a síkságra

¹⁶⁴ Vö. Veress 1909. I. 413. (554. sz. – Basta 1600. IX. 14-i tordai levele Mátyás főhercegnek)

¹⁶⁵ Vö. Basta hatezer és az erdélyiek tizenkét ezres seregére vö. Istvánffy 1868. 834.; Basta hatezer fős és az erdélyiek húszezres seregére vö. Illésházy 1863. 70., tizennolcezerre Szádeczky 1893. 192.; Veress 1907. 11.; vö. még Bánlaky 1940. 310.

¹⁶⁶ Tizennolc ezres seregére vö. Ortelius 1603. 481.; huszonkétezes seregére vö. Istvánffy 1868. 835.; a huszonöt ezres létszámra Illésházy 1863. 70.; harminckét ezres létszámra Tarducci 1601., idézi Bánlaky 1940. 310.; harmincötezer főre, benne húszezres puskás gyalogra és tizenötezer lovasra vö. Szamosközy 1880. IV. 122, 124.; 25–32 ezer főre vö. Szádeczky 1893. 200.

¹⁶⁷ A miriszlói csatára vö. Szamosközy 1880. IV. 124–125.; Istvánffy 1868. 835.; Illésházy 1863. 70.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 671.; Basta IX. 20-i jelentése, vö. Veress 1909. I. 413–414. (556. sz.); Ortelius 1603. 481.; Szádeczky 1893. 192–202.; Szádeczky, HK 1893. 425–455.; Veress 1907. 10–15.; Bánlaky 1940. 315–319.; Demény 1977. 130.

¹⁶⁸ A hadrendre vö. Szádeczky 1893. 196, 199.; Szádeczky, HK 1893. 440.; Veress 1907. 8, 12–13.; Bánlaky 1940. 314.

¹⁶⁹ Mihály harcrendjére vö. Szádeczky 1893. 197, 199.; Szádeczky, HK 1893. 440.; Veress 1907. 11–12.; Bánlaky 1940. 315.

csalja ellenfelét, s utána támadja meg.¹⁷⁰ Ennek megfelelően a csata kezdetén Basta és Csáky rendezetten visszafelé vonult Décse felé, Miriszlót pedig felgyújtotta. A vajda győztesnek hitte magát, s követte az ellenséget. Basta Décse falu előtt megállt seregével és újból harcrendet formált. Ezúttal az előcsapat mögött maga Basta állt egy csapat lovassal, mögötte pedig háromezer német gyalogos, két oldalt pedig 1500 sziléziai lovas. A sereg bal- és jobbszárnyán magyar és erdélyi lovas és gyalogos csapatok sorakoztak.¹⁷¹ A meglepett Mihály is rendezte sorait, s támadást indított. Heves ágyúzással kezdte meg a csatát a vajda serege, amely veszteségeket okozott Basta csapatainak, de azok nem hátráltak, sőt hamarosan rohamot indítottak. A támadás sikerrel járt, középen a németek törtek át, de a jobb szárnyon is megfutamították a kozákokat és lengyeleket. Legszívósabban a Mihály vajda oldalán harcoló székelyek tartották magukat, sokan estek el közülük. A vajda seregével együtt megfutamodott. A miriszlói csatában Vitéz Mihály seregének halottjait 4-10 ezer főre becsülték, míg Basta győztes háda jóval kevesebb embert veszített.¹⁷² A csata döntőnek bizonyult, ennek eredményeképpen Mihály elvesztette Erdélyt. A Fogarasba húzódó vajda alkudozni próbált Bastával, hajlandó volt ugyan Havasalföldre távozni, de cserébe erdélyi birtokokat (Fogaras, Görgény, Vécs) kért. A vajda hűségesküt tett, hajlandó volt fiát, Petraskót és Florica lányát, valamint feleségét túsul adni.¹⁷³

Mihály uralma összeomlott másik két országában is. Az erdélyi harcok közben, még a miriszlói csatát megelőzően a harmincezer főre becsült lengyel csapatok augusztus elején benyomultak Moldvába, 14-én legyőzték Mihály csapatait, s Jeremiás vajdát ismét beültették székhelyére, Suceavába.¹⁷⁴ Mihály erdélyi veresége után Moldvába ment október elején négyezer gyalogosával és ágyúkkal, hogy szembe szálljon a Zamoyski kancellár vezette lengyel sereggel.¹⁷⁵ A vajda reménytelen helyzetében segítséget sürgett a lengyelek ellen Bastától, kétezer kopjást és ötszáz lovas.¹⁷⁶ Többszöri könyörgését kategorikusan elutasította Basta és a császári biztosok.¹⁷⁷ A magára maradt Vitéz Mihály több sikertelen csatát vívott a harmincezer főre tett ellenséggel. Október 12-én

¹⁷⁰ Vö. Szamosközy 1880. IV. 125, 126.; Istvánffy 1868. 835.; l. még Bánlaky 1940. 314.

¹⁷¹ Vö. Bánlaky 1940. 316.

¹⁷² Mihály vajda négyezer fős veszteségére vö. Ortelius 1603. 481.; négyezernél többre tette, de a tízezret elvetette Veress 1907. 14.; ötezres és tízezres forrásadatokat említ a vajda seregét illetően Szádeczky 1893. 202.; vö. még Bánlaky 1940. 318.

¹⁷³ Basta feltételeire vö. Veress 1909. I. 418–419. (562. sz.); Illésházy 1863. 70.

¹⁷⁴ HHStA Hungarica Fasc. 138. (Januar–Dezember) fol. 30–31. (1600. VIII. 9-i jelentés Varsóból); Veress 1909. I. 414. (557. sz. – Basta és Ungnad IX. 22-i levele Jeremiás vajdának); Mihály igényeire vö. Veress 1909. I. 419–420. (563. sz. – IX. 27-i levele.)

¹⁷⁵ Vö. Veress 1909. I. 426. (573. sz. – Thököly Sebestyén X. 3-i levele.)

¹⁷⁶ Vö. Veress 1909. I. 432. (581. sz. – Mihály X. 12-i levele Bastához.)

¹⁷⁷ Vö. Veress 1909. I. 436. (585. sz. – Basta, Ungnad és Székely Mihály X. 16-i levele Mihályhoz)

a Baba Noák vezette elővédet verték meg a lengyelek. Másnap, október 13-án a magát elsáncoló Mihály vajda is csatározott az ellenséggel, amely kiűzte őt állásaiból.¹⁷⁸ A folyton visszavonuló vajda október 20-án maradt alul döntő csatában a Szeret folyó mellett a túlerőben levő lengyel haddal szemben.¹⁷⁹ Zamoyski kancellár a vele levő Báthori Zsigmond Erdélybe való bevitelét fontolgatta, de az erdélyiek és Basta követei lebeszéltek szándékáról.¹⁸⁰ Így a lengyel kancellár az előbb az erdélyi Barcaságba, majd onnan Havasalföldre menekülő Mihály vajdát követve mélyen benyomult Havasalföldre.¹⁸¹ Basta a császár nevében felszólította Zamoyskit, hogy vonuljon ki a Rudolf császár birtokában levő Havasalföldről. A lengyel kancellár válaszában kijelentette: „Havasalföldét, minthogy fegyveres erővel szereztük meg, a lengyel király főnnhatósága alá vettük, miként Moldova is őstől fogva alája tartozik s ezt éppen a béke fennmaradása okáért cselekedjük, a kereszténység érdekében.”¹⁸² Zamoyski Havasalföldre is lengyel vazallus vajdát nevezett ki Jeremiás vajda testvére, Simon (Simion) Mogila személyében. Mindkét vajda hűségesküt tett, tartományuk birtoklásáért évi 40-40 ezer adót ígértek, váraikba lengyel őrséget kellett befogadniuk, s háromezer lengyel zsoldos eltartását vállalták.¹⁸³ Rudolf császár is tiltakozott III. Zsigmond lengyel királynál november 20-i levelében az Oláhországba való betörés ellen, „amely úgy régi jog, mint újabb szerződések szerint Magyarországhoz tartozik.”¹⁸⁴ A Habsburg-tiltakozás nem segített Mihály vajdán, aki még egyszer alulmaradt a lengyelekkel szemben, november 25-én az Arges folyó melletti összecsapásban.¹⁸⁵ Így elvesztette saját országát, Havasalföldet is. A földönfutóvá vált vajda túsul hagyta feleségét és gyermekeit Bastánál, maga pedig Várad érintésével december végén Prágába ment, hogy Rudolftól hűségéről biztosítsa és segítségét kérje lengyel kézen levő országa visszaszerzéséhez.

¹⁷⁸ Az október 12-i és 13-i csatározásokra vö. Zamoyski jelentése, in: Szádeczky 1893. 386, 390. (CLI. sz. irat); Veress 1909. I. 432. (581. sz. – Mihály X. 13-i levele Bastának)

¹⁷⁹ A lengyelekkel vívott csatára vö. Istvánffy 1868. 827.; Illésházy 1863. 70.; Zamoyski jelentésében X. 17-re tette ezt, vö. Szádeczky 1893. 391. (CLI. sz.); X. 20-i csatavesztésre utal Veress 1909. I. 440. (591. sz. – Csáky István X. 21-i levele Bastához); vö. még a csatára X. 20-i keltezéssel Szilágyi 1866. II. 18.; Szádeczky 1893. 214–215.

¹⁸⁰ Istvánffy 1868. 829–830.

¹⁸¹ Szilágyi 1866. II. 18.

¹⁸² Basta, Ungnad és Székely 1600. X. 22-i levele Zamoyskihoz, vö. Veress 1909. I. 441. (593. sz.); Zamoyski X. 25-i válasza, vö. Veress 1909. I. 442–443. (597. sz.)

¹⁸³ A szerződésre vö. Szádeczky 1893. 388–389, 392–393. (CLI. sz. irat)

¹⁸⁴ Vö. e levélre Szádeczky 1893. 578. (259. sz. irat)

¹⁸⁵ Erre vö. Szilágyi 1866. II. 18.; Erdély története I. 531. (Barta Gábor)

4. Báthori Zsigmond visszatérése és kudarca (1601–1602)

A miriszlói csata után néhány hónapig tartó felemás helyzet, egyfajta kettős hatalom alakult ki Erdélyben. Elvileg Habsburg-fennhatóság alatt volt az ország, ezt jelképezte többek között Basta jelenléte is. Mihály vajda legyőzésében ugyanakkor részük volt az erdélyi rendeknek is, amelyek megoszlottak Erdély jövőbeli sorsát illetően. A királypárti csoport hajlott a Habsburg-uralom elfogadására, s Miksa főherceget akarta behívni. E csoport hangadója Kornis Gáspár volt, idesorolható Sennyei Pongrác, Bornemissza Boldizsár és más előkelők. A Báthory-párt a szabad fejedelemsválasztás hangoztatása mellett Zsigmond visszahívását szorgalmazta; Székely Mózes, Giczi Péter és a Huszártestvérek voltak e csoport prominens tagjai. A két „párt” között ingadoztak azok, akik a Rudolffhoz való hűség mellett szabad választást akartak. E laza csoportosulás legjelentősebb képviselője a magát „első tanácsosnak” címző, s kormányzói hatalomra törő Csáky István volt.¹⁸⁶ Az átmeneti helyzetet és az ideiglenes uralmi dualizmust tükrözte az 1600. október 25 – november 4-e között tartott lécfalvi gyűlés (congregatio) is. A kormányzótanács élére két személy került: az erdélyi rendeket Csáky István, Rudolf császárt pedig Giorgio Basta képviselte. Az erdélyi rendek tisztában volt azzal, hogy hosszú ideig ez az átmeneti állapot nem tartható fenn. Követeket küldtek a császárhoz, hogy küldje be Miksa főherceget vagy pedig engedélyezze számukra a szabad fejedelemsválasztást. Az országgyűlés rendeletei a Mihályt támogató oláhok és székelyek megbüntetését célozták, felszámolták a székely közszabadságot. A Zsigmond korábbi behívása miatt az erdélyi zavarok bűnbakjául megtett Bocskai Istvánt örökre száműzték, birtokaitól megfosztották.¹⁸⁷ Az ideiglenes hatalmi egyensúlyon nem változtatott a november 22-i gyulafehérvári részgyűlés sem.¹⁸⁸ A prágai udvar ezúttal is lassan reagált az eseményekre, így romlottak Erdély császári birtokba vételének esélyei. Basta a császár rosszlása ellenére elbocsátotta fizetetlen sziléziai csapatait, katonai erő hiányában a kassai főkapitány erdélyi pozíciói is jelentősen romlottak. Hamarosan különváltak Basta és az erdélyi rendek útjai. Az erdélyi rendek attól tartottak, hogy Mihály vajda visszatér vagy pedig török támadás zúdul az országra, ezért újfent Báthori Zsigmond fejedelemsége került előtérbe. Ebben szerepe volt Zsigmond párhíveinek, akik egyre nagyobb befolyással rendelkeztek.¹⁸⁹ Az exfejedelem 1600 végén újfent levélben szólította fel az

¹⁸⁶ E három irányszatra vö. Szádeczky 1893. 217–218.

¹⁸⁷ A lécfalvi országgyűlésre és törvényeire vö. Szilágyi 1866. II. 18–19.; Szádeczky 1893. 218–219.; EOE 1878. IV. 396–404, 551–559.

¹⁸⁸ Szádeczky 1893. 219.; EOE 1878. IV. 405–406.

¹⁸⁹ A Báthori-párt növekvő befolyására vö. Basta 1601. I. 3-i levele Pezzennek, Veress 1909. I. 479. (639. sz.)

erdélyi rendeket, hogy „akaratotok felől bizonyossá tegyetek bennünket késedelem nélkül”, s utalt arra, hogy „az hatalmas török császár ereje velünk lévén, Erdélyt senkinek nem akarjuk engedni.”¹⁹⁰ Zsigmond levele egyértelműen tükrözi, hogy ezúttal nem Habsburg-szövetségben, hanem oszmán hűbéresként kívánt visszatérni fejedelemségébe.

1601. január 21-re országgyűlést hívtak össze Csáky és a tanácsurak Kolozsvárra. A Habsburg-érdekeket képviselő Basta tartott a kiszámíthatatlan rendektől, egyaránt számolt Zsigmond visszatérésével és Csáky hatalmi törekvéseivel, s a királypárti Kornis Gáspár támogatását látta helyesnek.¹⁹¹ A kolozsvári gyűlés célja a fejedelemsévválasztás volt, két jelölt neve merült fel: Báthori Zsigmondé és Csáky Istváné. Az utóbbi visszalépése után és javaslatára 1601. február 3-án az országgyűlés egyhangúan a távollevő, Moldvában tartózkodó Zsigmondot választotta immár harmadízben fejedelemmé. Megérkezéséig Csáky István kormányzóként irányította Erdélyt. A Báthori-párt győzelme biztosítása érdekében még aznap elfogatta a Mihály vajdával való összejárás ürügyén a királypárti Sennyei Pongrácot, Kornis Gáspárt és másokat.¹⁹² Az országgyűlésen felléptek Mihály elfogott tisztségviselői, tisztjei ellen, így elítélték és kivégeztették például Baba Noákot is.¹⁹³ A választás ellen tiltakozó, a császár által január végén éppen erdélyi kormányzói tisztsége hatékonyabb gyakorlása érdekében felső-magyarországi főkapitányi tisztségéből Gonzaga javára leváltott Basta hamarosan, február 7-én távozásra kényszerült.¹⁹⁴ Távozása azt jelképezte, hogy Erdély újfent lerázta a Habsburg-fennhatóságot.

A fejedelemmé választott Zsigmondért az országgyűlés által delegált, Toldi István vezette küldöttség indult február közepén Moldvába. Mivel Jeremiás moldvai vajda Botosánban őrizetben tartotta Zsigmondot, szabályszerűen meg kellett szöktetniük éjjel a kalandos életű fejedelmet.¹⁹⁵ Az Erdélybe érkező Báthori Zsigmond fényes fogadtatásban részesült, úgy tűnt, hogy az erdélyi rendek a sok megpróbáltatás között megbocsátották tehetséges fejedelmük botlásait, politikai manővereit. Zsigmond március 26-án ért Kolozsvárra, ahol másnap, március 27-én megtörtént beiktatása. Fejedelemmé kiáltották ki a nagy templomban, ahol ő és a rendek is ünnepélyes esküt tettek.¹⁹⁶

¹⁹⁰ Zsigmond 1600 végére vagy 1601 januárjára tehető levelére vö. Szádeczky 1893. 398–399. (CLVIII. sz.)

¹⁹¹ Ezekre vö. Basta 1601. I. 15-i, I. 24-i, II. 1-i jelentései, in: Veress 1909. I. 487. (649, 650. sz.) 490–495. (654. sz.) 498. (659. sz.)

¹⁹² Zsigmond megválasztására vö. Szamosközy 1880. IV. 128.; a királypártiak lefogására uo. 127, 128, 131–132.; vö. még Basta 1601. II. 11-i levele, in: Veress 1909. I. 504–505. (664. sz.); Szilágyi 1866. II. 19–20.; Szádeczky 1893. 222–223.; vö. még Gömöry, HK 1897. 66–70.

¹⁹³ Szamosközy 1880. IV. 127, 129–131.

¹⁹⁴ Kassai főkapitányi tisztségéből való I. 31-i leváltására vö. Veress 1909. I. 497. (657. sz.)

¹⁹⁵ Vö. Szádeczky 1893. 245.

¹⁹⁶ Vö. Szilágyi 1866. II. 21.; Szádeczky 1893. 223, 245.

Hatalmát megerősítette az április 10-i országgyűlés, ahol jelentős adót róttak ki nemcsak a jobbágyokra, de a nemességre is.¹⁹⁷ 1601. március végétől, április elejétől vehette kezébe ténylegesen kezébe Zsigmond szétzilált országának irányítását, de előző uralmánál is rövidebb ideig, öt hónapig sem tartott újabb országglása.

Hatalomra jutása újabb fordulatot jelentett Erdély történetében, Zsigmond tudatosan vagy kényszerűségből újabb politikai fordulatot hajtott végre. Moldvából való behozatala azt jelentette, hogy unokatestvére, András bíboros-fejedelem nyomdokaiba lépve egyaránt számíthat lengyel és török elismerésre, esetleg támogatásra is Habsburg-támadás esetén. A fejedelem nem feltétlenül törekedett egyoldalú török orientációra, igyekezett mind magát, mind pedig országát biztosítani mindkét nagyhatalom felé. Kísérletet tett a Habsburg-udvarral való megegyezésre is. Kakas István személyében követet küldött Prágába Rudolf császárhoz, s a török és lengyel fenyegetéssel indokolta megválasztását, de az nem fogadta a követet.¹⁹⁸ Májusban Gyulafi Lestár kétszer is felkereste Bastát, de a megbeszélések nem jártak eredménnyel.¹⁹⁹ A császár nem volt hajlandó lemondani Erdélyről, s megbékélni Zsigmond fejedelemségével. A Porta ezzel szemben hajlandó volt fátylat borítani a múltra, s elfogadta Zsigmond fejedelemségét. A szultán méltányolta Zsigmond pálfordulását, fejedelemségét elismerő oklevelet, ahdnámét küldött, adóelengedést és katonai segítséget ígért.²⁰⁰

Az volt a kérdés, hogy vajon az esetleges török és lengyel segítségre támaszkodva Zsigmond képes lesz-e visszaverni a várható császári támadást. Habsburg részről nagy erőfeszítéseket tettek Zsigmond kiűzésére és Erdély visszafoglalására. Fejedelemmé választásának, majd Erdélybe való visszatérésének hírére Mihály vajda bocsánatot nyert, március vége felé fogadta Rudolf császár is Prágában. A vajda rendelkezésére jelentős összegű pénzt, százezer aranyat bocsátottak, hogy katonákat fogadjon, s Bastához csatlakozzon. A császár álláspontja az volt, hogy Erdély az övé, míg Mihály hűbéresként birtokolhatja Havasalföldet.²⁰¹ Mihály április végén indult el Prágából, május 11-én már Kassán volt. Gonzaga kassai főkapitány a császár utasításának megfelelően a Zsigmond ellen küldött két vezért, Mihályt és Bastát igyekezett kibékíteni egymással, ez azonban csak látszólag sikerült.²⁰² A Mihály által császári pénzen toborzott magyar katonaságot nyolcezer főre becsülték, amely július elején egyesült Basta csapataival Majtény közelében. Az egyesített sereget Istvánffy csak tizennyolcezer főre, maga Basta húszezer főre,

¹⁹⁷ Vö. Szilágyi 1866. II. 21.

¹⁹⁸ Vö. Istvánffy 1868. 837.; Szilágyi 1866. II. 21.; Szádeczky 1893. 246.

¹⁹⁹ Vö. Veress 1909. I. 538. (722, 723. sz.), 545–546. (732. sz.)

²⁰⁰ A Zsigmondnak adott ahdnáméra vö. Lele, Ae 1991/3–4. 123.

²⁰¹ Vö. Mihály prágai tárgyalásaira részletesen Szádeczky 1893. 231–239.; az összegre vö. Istvánffy 1868. 837.; Havasalföld neki ígérésére vö. Illésházy 1863. 76.

²⁰² Vö. Istvánffy 1868. 837.; Szádeczky 1893. 246–247.; V. 21-én Basta már Kassán tárgyalt a teendőkről Gonzagával és Mihállyal, vö. Veress 1909. I. 548–549. (735. sz.)

más források pedig huszonkétezerre tették.²⁰³ A támadásra készülő császári sereggel szemben Báthori Zsigmond is jelentős erőket mozgósított. Országgyűlést hívott össze június 3-ra Kolozsvárra, amelynek határozata alapján itt gyülekeztek csapatai. A Belgrádon állomásozó Ibrahim nagyvezírhez küldött követeket, valamint a budai és belgrádi pasáktól is kért segítséget. Ezenkívül Jeremiás moldvai vajdától is segélycsapatokat kért.²⁰⁴ Zsigmond próbálkozott azzal is, hogy ellenfeleit egymással szembe állítsa. Feltehetően e célból küldte el mind Gonzagának, mind pedig Bastának még júniusban Mihály vajda törökhöz írt kompromittáló levelét. Eszerint Mihály tudatta a szultánnal, hogy bár a németekkel fog Erdélybe menni, ő a szultán hűségén marad, s számára szerzi meg mind Erdélyt, mind pedig Havasalföldet. A levél másolatát mindketten elküldték Rudolf császárhoz.²⁰⁵ A fejedelem nem ért célt, mert e leveleket csak később használta fel Basta gyűlölt szövetségese ellen. Zsigmond felvonuló csapatait 20 ezer főre becsülte Mihály vajda, míg 25–30 ezer főre (tizenötezer lovas, tízezer gyalogos) tette Basta.²⁰⁶ Más források 30–40 ezres erdélyi sereggel számoltak.²⁰⁷ Zsigmond helyzetét valamelyest rontotta, ugyanakkor az országát visszaszerezni óhajtó Mihály vajdát javította, hogy júliusban a Buzescu-fivérek vezette mozgalom elűzte a lengyelek által beültetett Simon Mogila vajdát Havasalföldről.²⁰⁸ Az erdélyi fejedelem június végén indult meg Szamosfalváról seregével a Szilágyságba, hogy Erdély határainál vegye fel a küzdelmet az ellenséggel. Míg Zsigmond kezdetben támadóan lépett fel, a további csapatokat váró Basta elsáncolta magát majtényi táborában.²⁰⁹ Zsigmond ekkor tárgyalásokkal is próbálkozott, Bogáthy Miklóst küldte Bastához, de ezúttal is elutasította a császári vezér a megegyezést. A megbeszélések kudarca után a fejedelem visszahúzódott Szilágysomlyóhoz.²¹⁰

²⁰³ Mihály nyolcezer emberére vö. Illésházy 1863. 76.; tizenötezer főre vö. Kármay, HK 1916. 226.; összesen tizennyolcezer főre Istvánffy 1868. 837.; Ortelius 1603. 500–501.; húszezerre vö. Basta 1601. VII. 9-i majtényi levele, Veress 1909. I. 561–562. (748. sz.); huszonkétezerre Pezzen VII. 14-i jelentése alapján vö. Szádeczky 1893. 248.

²⁰⁴ Vö. Szádeczky 1893. 248.

²⁰⁵ A levél magyar tartalmára vö. Szamosközy 1880. IV. 134–135.; olasz változatára vö. Veress 1909. I. 421–422. (CLXXX., és CLXXXI. sz.); császárhoz való elküldésükre vö. Veress 1909. I. 424–425. (CLXXXIII. és CLXXXIV. sz.)

²⁰⁶ Mihály vajda becslésére vö. VII. 10-i jelentése, Szádeczky 1893. 251. o. 3. jz.; huszonötezer főre vö. Basta 1601. VII. 9-i levele, Veress 1909. I. 561–562. (748. sz.)

²⁰⁷ 30 ezer főre vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 672.; vö. még San Clemente prágai spanyol követ, in: Óváry 1901. III. 5. (23. sz. – VII. 4-i prágai jelentés); 35 ezer főre vö. Istvánffy 1868. 837.; 40 ezerre vö. Illésházy 1863. 79.; Ortelius 1603. 500–501.; 30–36 ezer főre tette a szakirodalomban Gömöry, HK 1897. 80.

²⁰⁸ Vö. Szilágyi 1866. II. 21.; Szádeczky 1893. 247.; Demény 1977. 142.

²⁰⁹ A hadmozdulatokra és elsáncolásra vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 672.; Basta VII. 11-i levele Gonzagának, Veress 1909. I. 563.

²¹⁰ Vö. a VII. 11-i tárgyalásra a majtényi táborban Veress 1909. I. 563–567. (749–751. sz.)

A visszavonulással Zsigmond bizonynyal hibát követett el, mert serege kezdett széledni. Miután Basta hiába várt további segélyhadakat, július 24-én megindult seregével Zsigmond ellen. A két sereg Goroszlónál találkozott *augusztus 3-án*, ahol döntő csatára került sor.²¹¹ Az erdélyi had lehetett létszámfölényben, bár a források erősen eltérnek a létszámokat illetően. Mindkét sereg lényegében két-két részre tagolódott. A Habsburg-seregben elkülönült Basta és Mihály serege, bár a fővezérlet Bastáé volt. Zsigmond téves döntéssel két, egymással vetélkedő főparancsnokot nevezett ki, Csáky Istvánt és Székely Mózeszt, az ő seregrészeik is külön álltak. A csatára a goroszlói völgyben került sor, amely alapvetően dombokkal szegélyezett sík, szűk szoros volt, ahol a két sereg nem tudott teljesen kibontakozni. Zsigmond célja az lehetett, hogy megakadályozza az ellenség áttörését, Erdélybe való behatolását. A hozzá közeli dombokat mindkét fél megszállta és ágyúkat helyezett el ott. A Habsburg-had két részre tagolódott, Basta és Mihály csapataira. Basta hadrendjében elől háromezer sziléziai és vallon lovas kapott helyet, majd háromezer magyar kopjás lovas, őket követte Székely Mihály szatmári főkapitány német puskás lovassággal, ezután következett Johann Pezzen háromezer fős gyalogezrede, s végül a vallon gyalogság hat löveggel. Kevés távolságra Mihály havasalföldi és kozák csapatai sorakoztak, majd Rákóczi Lajos magyar gyalogsága. A hátvédet Rottal szendrői kapitány vezette, ezer huszár, 1500 magyar gyalog (hajdú), hatszáz, más adat szerint 1500 puskás lovas.²¹² Zsigmond hadának felállítását nem ismerjük ilyen részletesen. Az augusztus 3-i összecsapás döntően a két tüzérség és a gyalogság küzdelme volt, a szűk terepen a két fél lovassága kevésbé tudott kibontakozni. Illésházy tömör összegzése szerint „az gyalog harczott és taraczkokkal lötték egymást.”²¹³ A kezdeményezés a császári csapatok kezében volt, ők próbáltak előre nyomulni, Báthory Zsigmond csapatai pedig igyekeztek feltartóztatni őket. A csatározás reggeltől délután négy vagy öt óráig tartott, legalábbis ekkor Zsigmond elkezdett visszavonulni táborába, s az ágyúkat is visszavitette a magaslatról. Maga Basta is pihenést akart adni a melegtől és vonulástól fáradt csapatainak. Mihály vajda azonban úgy vélte, hogy a visszavonuló erdélyi sereget meg kellene támadni, s csatára kényszeríteni. Basta ekkor a balszárny élén, Mihály a jobbszárnyat vezetve, míg Rottal a centrumot irányítva megrohanta a támadásra nem számító, részint már letáborozó erdélyi hadat. A roham meglepte Zsigmond csapatait, de felvették a küzdelmet az ellenséggel. Különösen nagy harc dúlt az erdélyiek oldalán levő magaslatért. Ezt az erdélyi lovasság

²¹¹ A goroszlói (goroszlai) csatára vö. Istvánffy 1868. 839.; Illésházy 1863. 79–80.; Isolano, in: Benda, HK 1983. 672.; Ortelius 1603. 500–501.; Cavrioli beszámolója, in: Hurmuzaki 1903. XII. 1215.; francia leírásra vö. Hurmuzaki 1903. XII. 1215.; rövid, utalásszerű beszámolóra vö. Basta 1601. VIII. 4-i levelei Spinelli prágai nuntiusnak és Mátyás főhercegnek, Veress 1909. I. 573–575. (759, 760. sz.); a szakirodalomban vö. Szádeczky 1893. 252–257.; Gömöry, HK 1897. 80.; Bánlaky 1940. 356–357.

²¹² Basta és Mihály hadrendjére vö. Istvánffy 1868. 837–838.; Szádeczky 1893. 252.

²¹³ Illésházy 1863. 80.; hasonlóan Istvánffy 1868. 838.

megfutamítás után Basta megszállta, majd az erdélyi gyalogosok visszafoglalták, végül a császári csapatok elűzték őket. A magaslaton levő ágyúkat birtokba vették, s az erdélyi sereg ellen fordították. A magaslat elfoglalása eldöntötte a csatát, Zsigmond csapatai megfutamodtak. Az összecsapásnak az éjszaka beállta vetett véget. Zsigmond seregének, azon belül gyalogságának vesztesége igen jelentős lehetett. Egyes források csak 1000–3000 főre tették az erdélyi gyalogság veszteségét, míg más, túlzónak tűnő források 10–15 ezerre is becsülték az elesettek létszámát.²¹⁴ A diadalmas Habsburg-sereg vesztesége bizonyosan jóval kisebb lehetett, egyes forrásokban mindössze 140–160 halott szerepel.²¹⁵ Basta kezére került a teljes tüzérségi készlet (40–45 ágyú), az erdélyi had zászlói (110–130 körül).²¹⁶ A goroszlói császári győzelem egy időre eldöntötte Erdély sorsát.

Zsigmond híveivel együtt előbb Brassóba, onnan pedig Moldvába menekült. A goroszlói csata után Basta és Mihály vajda bevonult Erdélybe. Basta hadisarcot vetett ki Kolozsvárra, Mihály csapatai pedig kegyetlenül fosztogatták, dúlták az országot.²¹⁷ A két vezér hamarosan szembekerült egymással. Ennek korábbi időre visszanyúló személyes okai is voltak, bár Basta ürügye a tervezett leszámolásra Mihály „árulása”, törökkel folytatott levelezése volt, emellett a vajda csapatainak dúlását is hibájául rótta fel. Augusztus 19-én a tordai táborban Basta vallonjaival meggyilkoltatta Mihály vajdát.²¹⁸ Az eljárás némiképpen emlékeztet egy ötven évvel korábbi, 1551 decemberében történt politikai gyilkosságra, amikor Alvincen Castaldo megölette Fráter Györgyöt. A prágai udvar egyaránt tartott a vajda törökhöz való átpártolásától és erdélyi uralmát fenyegető hatalmi ambícióitól. A ténylegesen mindössze hét évig uralkodó (1593–1600) Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) határozottabb és erőteljesebb egyéniség volt, mint Zsigmond. Az ő tragédiája abban rejlett, hogy Zsigmond lemondása után kilépve az erdélyi fejedelem „árnyékából” maga akarta betölteni az erdélyi fejedelem korántsem könnyű szerepét.²¹⁹

²¹⁴ Egyezres veszteségre vö. Bánlaky 1940. 356.; Somogyi Ambrus alapján kétezerre vö. Szádeczky 1893. 257.; háromezerre vö. Illésházy 1863. 80.; 10 ezerre vö. Istvánffy 1868. 839.; Kárfy, HK 1916. 226.; a prágai pápai nuncius 1601. VIII. 30-i jelentése, vö. Hurmuzaki 1894. VIII. 223. (CCCXXV. sz.); 10–11 ezerre Cavrioli, in: Hurmuzaki 1903. XII. 1215.; tizenötezerre vö. Pietro Duodo prágai velencei követ VIII. 13-i jelentése, in: Hurmuzaki 1894. VIII. 221. (CCCXXIII. sz.)

²¹⁵ 140–150 halottra vö. prágai pápai nuncius VIII. 30-i jelentése, Hurmuzaki 1894. VIII. 224. (CCCXXV. sz.); 160 halottra vö. Istvánffy 1868. 839.; 150–300 halottra vö. Cavrioli, in: Hurmuzaki 1903. XII. 1215.; 150 embert említ a szakirodalomban Bánlaky 1940. 356.; túlzásnak tartotta és Somogyi Ambrus híradása alapján kétezeres veszteséget tételezett fel Szádeczky 1893. 257.

²¹⁶ 45 ágyút és 130 zászlót említ Istvánffy 1868. 839.; 45 ágyút és 110 zászlót a prágai pápai nuncius VIII. 30-i jelentése, Hurmuzaki 1894. VIII. 224. (CCCXXV. sz.); 40 ágyút és 116 zászlót Pietro Duodo prágai velencei követ VIII. 13-i jelentése, Hurmuzaki 1894. VIII. 221. (CCCXXIII. sz.)

²¹⁷ Mihály csapatainak pusztításaira vö. Makkai 1944. 329.

²¹⁸ A gyilkosságra vö. Szamosközy 1880. IV. 143–151.; Illésházy 1863.; 81.; Basta 1601. VIII. 23-i levele Mátyás főherceghez, Veress 1909. I. 587–589. (774. sz.) Szádeczky 1882. 188–190.; Szádeczky 1893. 266–269.; Kárfy, HK 1916. 231.

²¹⁹ Mihály értékelési kísérletére újabban vö. Nagy, HK 1990/3. 1–27.

A Habsburg és Oszmán Birodalom, valamint a Lengyel Királyság között, mindössze a gyenge havasalföldi bázisra alapozva Mihály ambíciózus tervei szükségképpen törékenynek bizonyultak, amiért életével fizetett.

Veresége ellenére Zsigmond és a Báthori-párt nem mondott le Erdélyről. Zsigmond hiába számított lengyel segítségre, mert Lengyelországot lekötötte a svédekkel való háborúskodás.²²⁰ Ezért csak a Portára számíhattak, ahova követeket küldtek, hogy Zsigmondot támogassák a németekkel szemben. A szultán már augusztusban ahdnámét adott Zsigmondnak, amely kedvező feltételeket tartalmazott. Eszerint Zsigmondnak a szultán megbocsát, katonai segítséget ígér, Erdély belefoglalását a kötendő békébe, Erdély adóját három évre elengedi, majd a szokott tizenötezer tallért kell fizetni.²²¹ A török támogatásban bízva már 1601. szeptember elején visszatért Erdélybe, s Brassóban kapta kézhez a hozzá küldött csasztól a beiktatás egyik szimbólumát, a zászlót. Később, októberben az augusztusban készült ahdnámét is megkapta.²²² Helyzetét javította, hogy a szeptember végén Havasalföldre benyomuló török had újra hatalomra juttatta a lengyel–török érdekeket képviselő Simon Mogilát. Vélhetően ugyanez a török had nyomult be Havasalföldről Erdélybe Zsigmond segítségére. Egy másik török sereg Bektás temesvári pasa vezérletével nyugatról tört be Erdélybe. Szászsebesnél gyülekeztek a Székely Mózes és Csáki István vezette csapatok is. A túlerőben levő török–tatár és erdélyi csapatokkal szemben Basta nem tudta felvenni a küzdelmet, visszahúzódott. Gyulafehérvár Zsigmond kezére került, de Kolozsvár ellenállt, s november végén elvonultak alóla Zsigmond csapatai.²²³ 1601 telén kétségkívül furcsa háborút vívott egymással a szemben álló két fél. Míg Basta Erdély északi részén igyekezett megvetni a lábát, s sorra vívta és foglalta el az ellenállást tanúsító várakat (Gyalu, Nagymás, Bethlenvár, Beszterce), addig Zsigmond csapatai az ország déli részén levő császárhű szász városokat hódoltatták (Medgyes, Segesvár), illetve ostromolták (Szeben). Az Erdélyt nagy mértékben pusztító belháborút fegyverszünet szakította meg 1602. február 15-én, amely a status quo alapján Basta kezén hagyta a Partiumot és a Marostól északra levő erdélyi területet.²²⁴ Mivel Zsigmond újra hajlott a megegyezésre, a Szatmárba visszahúzódó Basta felhatalmazást kapott a vele való tárgyalásokra. Rudolf császár Bastán keresztül újból felkínálta Oppeln és Ratibort vagy más birtokot az Erdélyből való távozásért cserébe.²²⁵ A tárgyalások közben Basta felkarolta a havasalföldi trónkövetelő Radu (Ra-

²²⁰ Vö. Illésházy 1863. 81.

²²¹ Az ahdnáméra vö. Szilágyi 1866. II. 24.; Papp, Ae 1999/4. 73.

²²² Vö. Szamosközy 1880. IV. 153.; vö. Papp, Ae 1999/4. 73.

²²³ Kolozsvár sikertelen ostromára vö. Veress 1909. I. 632–633. (834–835. sz. – Basta 1601. XII. 1-i és 6-i levelei); Szilágyi 1866. II. 25–26.

²²⁴ A várak ostromára vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 675–676.; a tárgyalásra vö. Veress 1909. I. 654–656. (858. sz.); Szilágyi 1866. II. 27–28.

²²⁵ Vö. Veress 1909. I. 666–667. (868. sz. – Rudolf 1602. III. 2-i levele Bastához); uo. 685–686. (899. sz. – Rudolf 1602. IV. 20-i levele Bastához)

dul) Őrban vajda ügyét, s csapatokat adott mellé a tartomány elfoglalására. Radu próbálkozása 1602 márciusában kudarcra végződött, vereséget szenvedett és kétezer embert veszítve vonult vissza.²²⁶ Mivel Bastának sem elegendő pénz, sem megfelelő nagyságú sereg nem állt rendelkezésére, diplomáciai eszközökhöz kellett folyamodnia. Megnyerte Zsigmond egyik fő emberét, Csákyt, akinek 80 ezer forintot ígért a császár, ha fejedelmét ráveszi a távozásra.²²⁷ Radu vajda támogatásával nemcsak Havasalföld visszaszerzésére törekedett Basta, hanem Báthori Zsigmond sakkban tartását is célozta. Maga Zsigmond is hajlott a megegyezésre, Bogáthy Miklóst küldte követként Prágába a császárhoz. A követ ura nevében kifejtette, hogy kedvező feltételek esetén átadja Erdélyt és új, a császár által adott birtokára távozik az országból. A fejedelem Oppeln és Ratibor helyett csehországi birtokra tartott igényt. Rudolf a felségsértés miatt Poppeltől elkobzott csehországi Lobkowitz uradalmat és évi negyvenezer forintot ajánlott fel, s az adománylevelet el is készítette.²²⁸ Zsigmond magánakciója pártja főembereiben felháborodást váltott ki, Borbély György és Székely Mózes már-már elfogatására is gondoltak.²²⁹ A Báthori-párt végső szakadását meggátolta Basta erdélyi betörése június 20-án. A fejedelem által cserben hagyott Báthory-párt felvette a küzdelmet a császári csapatokkal, jóllehet vezetőik részére Basta kegyelmet ígért.²³⁰

Az ekkor harmincéves Zsigmond július végén hagyta el ezúttal örökre Erdélyt, amikor magára hagyott hívei már vereséget szenvedtek Bastától. A fejedelmet vallon csapatok kísérték Csehországba, ahol tizenegy évvel később, 1613-ban, negyvenegy éves korában bekövetkezett haláláig élt. A politikai kombinációkban később is szerepelt, először mint Bocskai potenciális ellenfele 1606-ban, amit nem vállalt.²³¹ Később felmerült török támogatással magyarországi királyságának gondolata vagy Báthory Gábor ellenében erdélyi fejedelemsége. E tervezgetések következtében 1610–1611 folyamán közel egy évig a prágai Hradcsinban Rudolf császár tisztes háziőrizetben tartott politikai foglya is volt.²³² A tehetséges, de erkölcsi gátlások nélkül, machiavellista szellemben uralkodó Zsigmondot felelősség terheli Erdély romlásáért, még ha ebben az objektív körülmények, a két nagyhatalom közti elkerülhetetlen sodródás a háborús viszonyok között nagyobb szerepet játszott, mint a fejedelem ezt szükségképpen tükröző politikája.²³³

²²⁶ Vö. Veress 1909. I. 682. (892. sz. – 1602. III. 30-i jelentés)

²²⁷ Veress 1909. I. Bevezetés, XLIII–XLV, 710–714 (925–926. sz. – V. 24-i és 25-i iratok), 719–721. (Basta VI. 5-i levele Csákyknak)

²²⁸ Vö. Istvánffy 1868. 866.

²²⁹ Vö. Szilágyi 1866. II. 29.

²³⁰ Basta 1602. VI. 22-i menlevelére vö. Veress 1909. I. 732. (948. sz.)

²³¹ Vö. Nagy 1984. 142.; Horn 1998. 270.

²³² Horn 1998. 266–280.

²³³ Zsigmond szerepére összefoglalóan Nagy 1984. 134–148.

5. Székely Mózes fellépése (1602–1603)

Zsigmond újabb lemondása után nem szűntek meg az erdélyi belharcok. A Báthori-párt egy része Zsigmond hadvezére, Székely Mózes köré tömörült, aki Csákyval már korábban is ellentétben állt.²³⁴ A szegény székely családból (lófő vagy primor réteg) származó, unitárius vallású Székely Mózes közepesnél magasabb termetű, sovány alkatú volt, s kevésbé műveltnek számított. Az ekkor 50 éve körül járó Mózes katonai képességeivel, tehetségével emelkedett fel a Báthoriak alatt előbb az ország fő méltóságai közé, majd Zsigmond távozása után az Erdély régi, immár visszakívánt török vazallusi státusát visszaállítani kívánó csoportosulás fejedelmjelöltje lett. Székely Mózes Báthori István seregében kezdte pályáját, majd kiszolgált Zsigmondot, Andrást és egy ideig Mihály vajdát is.²³⁵

Székely Mózes felvette a harcot az Erdélybe betörő Basta hadával szemben, jóllehet a császári generális június 29-i, Kolozsváron kelt levelében biztosította az erdélyi rendeket arról, hogy személyükben és javaikban sértetlenek maradnak, Báthori Zsigmondot pedig arról, hogy vele vagy megbízottjával tárgyalni fog.²³⁶ Basta Gyulafehérvárra akart bevonulni, hogy hivatalosan is átvegye az országot, továbbá a két fontos várat, Lippát és Jenőt Báthori fejedelemtől. Útját állta július 2-án a közeli Tövisnél Székely Mózes a rendelkezésre álló sereggel, amely ún. országos hadból, székelyekből és nemesekből állt. Előbb Csáky István, majd Basta tárgyalt Székely Mózzal, de a megbeszélések eredménytelenül végződtek.²³⁷ Így a két sereg 1602. július 2-án, késő délután Tövisnél csatát vívott.²³⁸ Székely seregét 1500–5000-re, míg Basta seregét 4000-re (3000 lovas, 1000 puskás gyalogos) becsülték.²³⁹ Székely seregének jobbszárnyán Nagy Albert, bal-szárnyán Szelestey János csapatai álltak, míg a tartalékot Kapronczay Demeter vezette. A tartalékot állítólag megvesztegették, s ezért nem segítették a derékhadat.²⁴⁰ A rövid,

²³⁴ Báthori Zsigmond utolsó lemondásának okát ebben az ellentétben látta Isolano, in: Benda, HK 1983. 676.

²³⁵ Vö. Székely Mózes pályájára vö. Szamosközy 1977. 373–375.; vö. összefoglalóan Várfalvi Nagy, Sz 1869. 526–545, 645–661, 710–728.; újabban Papp, Ae 1999/4. 71–83.

²³⁶ Vö. Veress 1909. I. 740. (958. sz.)

²³⁷ Vö. Veress 1913. II. Bevezetés, XV–XVI.

²³⁸ A tövisi csatára Veress 1913. II. 1–3. (1. sz.–Basta VII. 3-i levele San Clementéhez); Istvánffy 1868. 867.; Várfalvy Nagy, Sz 1869. 652–653.; Szilágyi 1866. II. 30.; marosváradjai csataként említi Veress 1913. II. XVI.; június 29-i keltezéssel vö. Gömöry, HK 1897. 254.; Bánlaky 1940. 386.

²³⁹ Székely Mózes seregét másfélezerre tette Szilágyi 1866. II. 30.; 1600 főre Várfalvi Nagy, Sz 1869. 652–653.; 5 ezerre Istvánffy 1868. 867.; Basta hadának létszámára vö. Basta 1602. VII. 3-i levele San Clemente prágai követnek, Veress 1913. II. 1–3. (I. sz.); vö. még Szilágyi 1866. II. 30.; túlozva 15 ezer főre tette Bánlaky 1940. 386.

²⁴⁰ Vö. Várfalvy Nagy, Sz 1868. 652–653.

de véres csatában Basta csapatai megfutamították az erdélyieket, s a mögöttük levő Marosba szorították őket. A császáriak vesztesége 400–500 fő körül mozgott, míg Székely Mózes hada a menekülés során háromezer főt veszített.²⁴¹ A goroszlói győzelem után újabb csatában diadalmaskodó Basta e győzelem után birtokba vehette Erdélyt. Szászsebesi táborából a császárnak behódolóknak kegyelmet ígért a császári fővezér, aki igyekezett birtokba venni Erdély kulcsfontosságú várait (pl. Fogaras, Lippa, Jenő stb.) alkuval vagy katonai erővel.²⁴² Erdély biztosítása, pacifikálása mellett újabb kísérletet tett Havasalföld megszerzésére, Radu vajda beültetésére Simonnal szemben. E második próbálkozás is eredménytelen volt, a 15 ezres haddal támadó Radu újabb vereséget szenvedett.²⁴³ Végül a harmadik támadás sikerrel járt, augusztus elején Radu Șerban elfoglalta Tirgovistét, elűzte a törökpárti Simon Mogilát Havasalföldről, sőt Moldvába is becsapott.²⁴⁴ Ekkor tatár csapatok támadtak Havasalföldre, ezért Radu vajda segítséget is kért Bastától. A császári vezér Cavrioli és Verlin vezetése alatt ezer lovaszt küldött, akik szeptember 23-án és 24-én sikeresen csatároztak a tatárokkal.²⁴⁵ Radu hatalomra segítése közvetve segítette Basta erdélyi pozícióit is. A császári generális Medgyesre országgyűlést hívott össze, ahol a rendek behódoltak a császárnak, s perbe fogták Székely Mózest Solymos várának török kézre adása miatt.²⁴⁶ Basta csapataira támaszkodva teljhatalmat gyakorolt Erdélyben, szinte fejedelemként uralkodott a császár nevében, jóllehet csak az Erdély főkapitánya titulust használta.²⁴⁷

A tövisi vereség után török területre menekült Székely Mózes maroknyi csapatával és híveivel (köztük az akkor huszonhárom éves Bethlen Gáborral) Bektás temesvári pasát kereste fel és segítséget kért tőle. Felajánlotta Solymos várát, cserébe Szendrőt kérte, s Kladovát kapta. Székely Mózes augusztus 20-i, Jemiscsi Haszánhoz írt levelében hűségét ajánlotta fel, ha megkapja a vajdai méltóságot. Hivatkozott arra is, hogy az erdélyi urak benne bíznak, tőle várják a szabadulást.²⁴⁸ A későbbiekben, ahogy arról már Székesfehérvár 1602. évi ostroma kapcsán szó esett, Székesfehérvárra ment és augusztus végén támogatását kérte a nagyvezírtől. Jemiscsi Haszán hajlott arra, hogy az erdélyiek

²⁴¹ Négyezer fős császári veszteségre vö. Veress 1913. II. 3. (I. sz.); ötszáz főre vö. Gömöry, HK 1897. 254.; 3 ezres erdélyi veszteségre vö. Istvánffy 1868. 867.; vö. még Gömöry, HK 1897. 254.; Bánlaky 1940. 386.

²⁴² Vö. pl. Veress 1913. II. 20–24. (992–993. sz. – Basta 1602. VII. 21-i jelentései)

²⁴³ Vö. Szilágyi 1866. II. 31.; Radu 15 ezres hadára vö. Basta 1602. VII. 17-i levele, in: Veress 1913. II. 8–10. (972. sz.)

²⁴⁴ Papp, Ae 1999/4. 75–76.

²⁴⁵ Vö. Szilágyi 1866. II. 31–32.; e csatározásokra vö. Veress 1913. II. 100–110. (1107–1108. sz. – IX. 30- és X. 1-i Basta-levelek)

²⁴⁶ A medgyesi gyűlésre vö. Szilágyi 1866. II. 31–32.

²⁴⁷ Vö. Veress 1913. II. Bevezetés, XVII.

²⁴⁸ E dokumentumot közölte Papp, Ae 1999/4. 82–83.

által elfogadott Székely Mózeset kinevezze Erdély vajdájává, ha Lippa és Jenő visszaadására ígéretet tesz. Mivel e feltételt az új erdélyi trónkövetelő elfogadta, a nagyvezír átadta neki a kinevező iratot és a szükséges felségjelvényeket (süveg és zászló).²⁴⁹ A szerdár Székellyel együtt Erdély felé vonult, de Buda megtámadása miatt vissza kellett fordulnia. Így mind Székely Mózes bevitelének, mind pedig Lippa és Jenő visszavételének terve meghiúsult.²⁵⁰

A következő évben Székely Mózes visszatért Erdélybe. Visszatérését megkönnyítette az erdélyi rendek elégedetlensége a Habsburg-uralommal és a török támogatás. Már az előző évben éhínség sújtotta Erdélyt, amelyben része volt a belharcoknak, a fizetetlen katonaság dúlásainak. Előbb az 1602. december 10-én tartott gyulafehérvári részgyűlés, majd az 1603. január 15-én összeülő országgyűlés is sérelmezte főleg a hajdúk rablásait. Basta újból felesküdtette a rendeket a császárra.²⁵¹ Mivel Basta a rendek követeléseire határozatlan (resolutio) válaszolt, a rendek alkotmányos jogaik védelmében március elején követséget küldtek a császárhoz. Kérték Miksa főherceg Erdélybe való elküldését, a szabad vallásgyakorlat visszaállítását, az erdélyi alkotmány megtartását, a nyomor enyhítését, s Basta pereinek megszüntetését.²⁵² Miközben folyt Basta kötélhúzása az erdélyi rendekkel, a korábban elnyert ahdnáméval rendelkező Székely Mózes újabb kísérletet tett a tényleges fejedelmi hatalom elnyerésére, Erdély elfoglalására. Bektás temesvári pasa vezetésével jelentős török és tatár segélyhad támogatta Székely Mózes kis csapatát. A támadó sereget tizenkétezer főre tették.²⁵³ Az akció Bektás székhelyéről, Temesvárról indult ki kora tavasszal. Az április elején kezdődő hadjárat Karánsebes megtámadásával indult, amelyet Székely Mózes felszólítására feladtak.²⁵⁴ Ezután Bektás pasa és Székely Mózes kis csapattal Lugos ellen fordultak, amelyet megadásra szólítottak fel. A város azonnal behódolt, a várat azonban maroknyi csapattal Huszár Péter megkísérelte védeni. Ekkor rohammal vették be a gyenge várat április 11-én. Huszár Pétert elfogták, s a tatárok megölték a pápai vár egykori vitéz kapitányát.²⁵⁵ Karánsebes és Lugos elestéről hamar értesült Basta, aki nehéz helyzetben volt.²⁵⁶ Április 15-én az

²⁴⁹ Erre vö. Papp, Ae 1999/4. 76–77.

²⁵⁰ Vö. Isolano, in: Benda, HK 1983. 680.; a szakirodalomban Papp, Ae 1999/4. 77–78.

²⁵¹ Szilágyi 1866. II. 33.

²⁵² L. előző jegyzet

²⁵³ Hurmuzaki 1894. VIII. 266. (CCCLXXXII. sz. – velencei követ 1603. V. 5-i bécsi jelentése); vö. még Basta 1603. IV. 19-i levele, in: Veress 1913. II. 213. (1256. sz.)

²⁵⁴ Szamosközy 1977. 276–278.; Várfalvy Nagy, Sz 710–711.; tévesen Karánsebes parancsnokának említi Huszár Pétert Istvánffy 1868. 876.

²⁵⁵ Lugos bevételére vö. Szamosközy 1977. 279–281.; ETA I. 212–213.; Várfalvy Nagy, Sz 1869. 711–712.

²⁵⁶ Karánsebes és Lugos megtámadására vö. Basta IV. 16-i levelét, Veress 1613. II. 212. (1253. sz.); e várak elestére utal IV. 19-i levelében, vö. uo. 213. (1256. sz.); IV. 20-i levelét, vö. uo. 215. (1258. sz.)

előreküldött Bethlen Gábor csapataival már Szászvárost rohanta meg, s foglalta el.²⁵⁷ A szászvárosi diadal után Bethlen egészen Gyulafehérvárig nyomult előre, amelyet nem sikerült rajtaütésszerűen elfoglalnia, ezért módszeres ostromra kényszerült, amelyhez hamarosan csatlakozott a Székely és Bektás irányította főerő is. A gyulafehérvári német őrség kapitánya, Spinosa tizennyolc napi ostrom után, május 7-én adta fel a várat szabad elvonulás fejében. A tatárok rajtaütöttek az elvonulókon, és kirabolták őket.²⁵⁸ Gyulafehérvárra való bevonulása után Székely Mózes felvette az Erdély fejedelme címet.²⁵⁹ A válságos helyzetben Basta kérte katonái hátralékos zsoldjának kifizetését. Felterjesztésére Rudolf császár elrendelte, hogy pénzt, lőszert és erősítést küldjenek neki, helyetteseül (Obrister Leutenant) Giovanni Barbianot, Belgiojoso grófját rendelte.²⁶⁰ Ugyanakkor, május 7-én írt Radu havasalföldi vajdának is, akit arra kért, hogy egész seregével siessen Erdélybe Székelyföldön keresztül, s csatlakoztassa magához a székelyeket. Ígéretet tett, hogy ő is Gyulafehérvárra megy.²⁶¹ Az ellenintézkedések egyelőre nem éreztették hatásukat. Radu egyelőre nem mozdult, Basta pedig csekély számú csapataival nem tudta felvenni a harcot a túlerőben levő ellenséggel. Basta így előbb Szamosújvárról Kolozsvárra, majd Szatmárra menekült csekély számú lovasával. Székely Mózes villámhadjáratának sikerére sokan csatlakoztak hozzá, főleg a székelyek álltak mellé. A Székely és Bektás vezette fősereg június 1-jén kezdte ostromolni Kolozsvárt, amelynek őrsége június 9-én kapitulációra kényszerült.²⁶² Ezután Besztercét vívta Székely Mózes, amely június 25-én nyitotta meg kapuit előtte.²⁶³ Medgyes következett, majd ennek feladása után Segesvárhoz vonult. Nyár közepére csaknem egész Erdély az új fejedelemnek hódolt, csak a Partium volt császári kézen, valamint Szászföld egy része. A prágai udvar időhúzásképpen tárgyalásokat kezdeményezett Székely Mózessel. A követek felajánlották részére a ténylegesen elfoglalt Erdélyt, de a hozzá tartozó

²⁵⁷ Vö. Szamosközy 1977. 284–289.; utal erre Basta is IV. 20-i levelében, Veress 1913. II. 215. (1258. sz.)

²⁵⁸ Vö. Szamosközy 1977. 293–324.; utal az ostromra Basta V. 2-i levelében, Veress 1913. II. 223. (1273. sz.); a vár elestére – háromheti hősies védelem után V. 7-én kapitulált – utal Basta V. 14-i levelében, Veress 1913. II. 231. (1290. sz.); Várfalvy Nagy, Sz 1869. 713–714.; Szilágyi 1866. II. 36.; tévesen az üres Gyulafehérvár könnyű bevételét említi Istvánffy 1868. 877.

²⁵⁹ Erre I. Várfalvy Nagy, Sz 1869. 714.

²⁶⁰ Basta V. 14-i levele, Veress 1913. II. 231–233. (1290. sz.); Rudolf V. 20-i rendelkezésére vö. Veress 1913. II. 237–240. (1295. sz.), Barbiano V. 23-i helyettesi kinevezésére vö. Veress 1913. II. 241. (1297. sz.)

²⁶¹ Basta 1603. V. 7-i levelére vö. Veress 1913. II. 228–229. (1283. sz.); V. 9-re keltezte e segélykérrő levelet Szamosközy 1880. IV. 182.; Szamosközy 1977. 348.; vö. még Szilágyi 1866. II. 38.

²⁶² Szamosközy 1977. 331–341.; Szamosközy 1880. IV. 179, 181–182.; Istvánffy 1868. 877.; Kolozsvár elestére VI. 18-i levelében utal Basta, in: Veress 1913. II. 245–246. (1306. sz.); tévesen május 9-re Szilágyi 1866. II. 37.; június 8-ra Várfalvy Nagy, Sz 1869. 718.

²⁶³ Szilágyi 1866. II. 37.

részekről le kellett volna mondania. Erre az új fejedelem nem volt hajlandó, így meg-
egyezés nem születhetett.²⁶⁴ Székely Mózes bizonynyal érzékelte azt, hogy egyelőre job-
ban kell tartania a Habsburgok által Havasalföldre beültetett Radu támadásától, mint
Basta visszatérésétől. Próbálta rávenni Jeremiás moldvai vajdát, hogy hadjáratot vezes-
sen Radu ellen. A moldvai vajda hajlott is erre, hiszen szerette volna öccsét, Simont
újfént Havasalföld trónjára ültetni.²⁶⁵ Székely Mózes ugyanakkor kísérletet tett a Ra-
duval való megegyezésre is. Követi útján júniusban felajánlotta a portai megerősítést
Radunak, ha az jó szomszédja lesz. Radu látszólag hajlott erre, elfogadta bojárjaival
együtt az ajánlatot.²⁶⁶ Mindez azonban csak Mózes fejedelem megtévesztésére szolgált,
hiszen Basta követének, Stanislaus Krackernek ösztönzésére már június elején három-
ezer fős sereget küldött Deli Marko (Merza) és Rácz György vezetésével a még ellenálló
és segélykérő szász városok megsegítésére. Maga Radu azonban egyelőre nem mert
elmozdulni országából, mert tartott a moldvai betöréstől és Simon Mogila visszatérésé-
től.²⁶⁷ A havasalföldi csapatokhoz székelyek is csatlakoztak, akik létszámát ötezer főre
becsülték. A Segesvárnál táborozó Székely Mózes Makó György vezetésével 4-5 ezer fős
sereget küldött a Barcaságba, akikhez csekély számú, négyszáz főre becsült tatár csapat is
csatlakozott. Az erdélyi előhad Brassó közelében már július 11-én összecsapott a ha-
vasalföldi és székely csapatokkal, amelyek elsáncolták magukat. A csatározás során
mindkét félnek csekély, száz főre tett vesztesége volt.²⁶⁸ A visszavonuló havasalföldi
sereggel Makó György július 13-án újabb csatát kezdeményezett Brassó és Földvár
között. A havasalföldi–székely csapatok előbb elsáncolták magukat, majd ellentámadásba
mentek át, s nagy győzelmet arattak az erdélyiek felett. Székely Mózes előhada háromezer
embert veszített, Makó György is elesett, míg Radu csapatainak halottjait és sebesültjeit
mindössze háromszáz főre becsülték.²⁶⁹ Előhadának veresége után maga Székely Mózes
és Bektás pasa is a fősereggel Brassóhoz vonult. Radu vajda csapatainak követelésére
július 12-én Erdélybe ment egész seregével. A moldvai támadástól és a Porta fellépésé-
től egyaránt tartó Radu talán még ekkor is hajlott arra, hogy Mózessel megegyezzon.
A lázongó csapatok azonban nem akarták, hogy Havasalföld újból török fennhatóság
alá kerüljön, s leváltással fenyegetve szinte kényszerítették Radut a megütközésre.²⁷⁰

²⁶⁴ Szilágyi 1866. II. 38.; a tárgyalásokra utal Basta 1603. VII. 6-i levele, in: Veress 1913. II. 251.
(1313. sz.); Várfalvy Nagy, Sz 1869. 720.

²⁶⁵ Erre vö. Szamosközy 1880. IV. 185.

²⁶⁶ Vö. Szamosközy 1880. IV. 195–196.; Szilágyi 1866. II. 38–39.

²⁶⁷ Kracker küldetésére és Raduval való tárgyalásaira vö. Szamosközy 1880. IV. 194–195.; Szamos-
közy 1977. 349–354.

²⁶⁸ Vö. Szamosközy 1880. IV. 196–197.

²⁶⁹ A július 13-i brassói csatára vö. Szamosközy 1880. IV. 197–198.; tévesen VII. 17-i keltezéssel
uo. 183.

²⁷⁰ Erre vö. Szamosközy 1977. 355–358.; Radu cselekedését említi Szilágyi 1866. II. 39.

A csatára 1603. július 17-én Brassó közelében került sor a két sereg között.²⁷¹ Mózes fejedelem és Bektás pasa seregét 6-12 ezer főre, míg Radul vajda hadát tízezer főre becsülték, így tehát nagyjából kiegyenlítettek lehettek az erőviszonyok.²⁷² Radu hadrendjében északon, a balszárnyon Deli Marko (Merza) csapatai, Brassó felől, a jobbszárnyon Rácz György csapatai sorakoztak, míg a centrumban gyalogság és hajdúk foglaltak helyet a vajda vezetése alatt.²⁷³ Székely Mózes szekerekkel vette körül táborát. Hadrendjének jobb szárnyán, már a szekértáboron kívül 2 ezer tatár és 200 török állt Bektás pasa vezetésével. A török–tatár csapatok hamar megfutamodtak a csatából. A csatát ágyúzással kezdte meg Székely Mózes, akinek elsáncolt táborát megrohamozta az ellenség. Az ádáz küzdelemben sikerült a havasalföldi csapatoknak az áttörés, akik nagy mészárlást rendeztek az erdélyi táborban. A csatában a fejedelem seregének veszteségét 3-7 ezer főre tették.²⁷⁴ A menekülő Székely Mózest is megölték, fejét levágták és Fogaras várának bástyafokára tűzték ki, s csak később temettette el Weisz Mihály brassói főbíró.²⁷⁵ Az Erdélybe készülődő Basta 12 ezres sereggel előbb Szatmárnál, majd Majténynál állomásozott, amikor a július 13-i, s a július 17-i brassói győztes csaták híre megérkezett hozzá.²⁷⁶ A győztes Radu vajda nem követte Vitéz Mihály példáját, hanem kivonult Erdélyből és visszatért Havasalföldre. A vajda jutalmul állítólag birodalmi hercegi címet kapott, s Rudolf császár kérésére egy zászlót küldött neki, amelyre szep-temberben ünnepélyesen hűbéri esküt is tett.²⁷⁷

A török segítségre építő, Habsburgoktól való elszakadás programját képviselő Székely Mózes fellépése hasonló kudarccal végződött, mint őt megelőzően a lengyel támogatást képviselő Báthori András rövid időtartamú fejedelemsége vagy Báthori Zsigmond szintén török–lengyel orientációt képviselő kísérlete. Erdély egyedüli és immár vitathatatlan birtokosa Rudolf császár lett.

²⁷¹ Vö. VII. 17-i keltezéssel Szamosközy 1880. IV. 191, 193–194, 199–201.; Szamosközy 1977. 365–372.; tévesen VII. 22-i dátummal Istvánffy 1868. 877–878.; tévesen VII. 27-i keltezéssel Szamosközy 1880. IV. 199.; a szakirodalomban Szilágyi 1866. II. 39–40.; Veress 1913. II. Bevezetés XIX.; Makkai 1944. 332.; Várfalvy Nagy, Sz 1869. 723–724.

²⁷² Hátvezetése tette Székely hadát Szamosközy 1977. 358.; tízezer erdélyi hadra vö. Szamosközy 1880. IV. 198.; tizenkétezer főre vö. Hurmuzaki 1894. VIII. 270. (CCCLXXXIX. sz. – a velencei követ 1603. VIII. 4-i jelentése Bécsből); 10 ezres havasalföldi seregére vö. Istvánffy 1868. 877.

²⁷³ Vö. Szamosközy 1880. IV. 183.; Szamosközy 1977. 365.

²⁷⁴ Háromezres veszteségre vö. Hurmuzaki 1894. VIII. 270. (CCCLXXXIX. sz. – a velencei követ 1603. VIII. 4-i bécsi jelentése); uo. 271. (CCCXC. sz. – 1603. VIII. 11-i jelentés); Szamosközy 1977. 369.; négyezren estek el, vö. Istvánffy 1868. 878.; hátvezetése veszteségre vö. Szamosközy 1880. IV. 199.; hétezer veszteségre vö. Hurmuzaki 1894. VIII. 271. (CCCXCI. sz. – 1603. VIII. 18-i jelentés)

²⁷⁵ Vö. Szamosközy 1977. 368–369.

²⁷⁶ Vö. Veress 1913. II. 255–256. (1318. sz. – 1603. VII. 17.); uo. 256–257. (1319. sz.–1603. VII. 19.)

²⁷⁷ Vö. Veress 1913. II. 264. (1313. sz.)

6. Az erdélyi Habsburg-uralom (1603–1604)

Az Erdélybe visszatérő Basta Székely Mózes veresége és halála ellenére is nehéz helyzetben volt. Radul vajda gyors távozása ugyanakkor megkönnyebbülést jelenthetett számára, hiszen ezúttal nem volt komoly versenytársa, mint 1599 és 1601 között. A havasalföldi vajda elvonulása következtében Bastának kellett utóvédharcokat folytatni a brassói csatából elmenekült török és erdélyi csapatokkal. A Lengyelországba csapatok felfogadására küldött Nagy Albert háromezer fős kozák hadával egyesült a brassói csatából elmenekült Borbély György csapataival. Basta Dampierre-t és Rákóczi Lajost küldte 1000-4000 fős hajdúcsapattal az ellenállás felszámolására. Augusztus 8-án került sor a Vaskapunál összecsapásra, amelyben Basta csapatai nagy győzelmet arattak. A győztes fél állítólag csak 25-30 embert vesztett, míg az ellenség nagy része elesett. A győztesek kezére került négy ágyú és húsz zászló is.²⁷⁸ E vereség ellenére az erdélyi Habsburg-uralom ellen fellépő, a török vazallitást visszaállítani kívánó csoport tovább tevékenykedett, de immár török területre húzódtak. A bujdosók segítséget vártak a töröktől, kérelmeket intéztek a Portához, amelyekben kérték a szabad fejedelemsválasztás elismerését és katonai segítséget. A bujdosók egy kis csoportja a fiatal Bethlen személyében fejedelemjelölttel is rendelkezett, de tekintettel arra, hogy Szilvási Boldizsárnak is voltak támogatói, a török egyelőre nem látott esélyt arra, hogy Székely Mózeshez hasonlóan bevigyen Erdélybe egy új fejedelmet.²⁷⁹ A bujdosók megosztottsága mellett persze azt is meg kell említeni, hogy a több fronton is lekötött Porta megfelelő katonai erő hiányában nem vállalkozott egy újabb, bizonytalannal kudarcot hozó akcióra.

Basta 1600. évi miriszlói és 1601. évi goroszlói győzelmei után most harmadszor vonult be Erdélybe és vette birtokba a tartományt a császár nevében. A kiváló hadvezér 1603 augusztusától 1604 tavaszáig, azaz kb. háromnegyed évig irányította a fejedelemséget. Ezt az időszakot utólag „Basta korának” nevezték, „rémuralomként” is emlegették, s általában magát Bastát tették egyoldalúan felelőssé intézkedéseiért.²⁸⁰ Mentő körülményképpen felhozták, hogy csak kényszerűségből volt „zsarnok és kegyetlen”, illetve azt, hogy az Erdélyben kialakult súlyos viszonyok alapvetően abból fakadtak, hogy a gazdaságilag fejletlen fejedelemség „nem tudta nagyobb megrázkódtatások nélkül elviselni a rázúduló háborús terheket.”²⁸¹ Basta politikájának megítélésakor azt kell

²⁷⁸ A vaskapui összecsapást 1603. VIII. 8-ra tette Veress 1913. II. 270. o. 2. jz.; VIII. 6-ra vö. Szilágyi 1866. II. 41.; a csatára vö. Istvánffy 1868. 879.; Veress 1913. II. 270–271. (1342. sz. – Basta 1603. VIII. 10-i levele Pezzennek); uo. 285. (1361. sz. – Basta 1603. VIII. 30-i levele Miksa főhercegnek)

²⁷⁹ Vö. Szilágyi 1866. II. 41–42.; Lele, Ae 1991/3–4. 126.

²⁸⁰ A „Basta kora” megjelölésre vö. Veress 1913. II. Bevezetés XXXI.; a Basta „rémuralma” kifejezésre vö. pl. Szilágyi 1866. II. 43.; Makkai 1944. 329.; a Basta-ellenes vádak többségét a törökös emigránsoknak tulajdonítja Nagy, Sz 1982. 672–673.

²⁸¹ Az előbbire vö. Veress 1913. II. Bevezetés XXXI.; az utóbbira vö. Nagy, Sz 1982. 673.

elsősorban figyelembe venni, hogy ő csak végrehajtója volt a prágai udvar parancsainak. Erdélybe való bevonulásakor Rudolf császártól titkos utasítást kapott, amelyben az uralkodó világosan vázolta terveit. A császár kifejtette, hogy az a végleges elhatározása, hogy az országot, a városokat, bányákat németekkel telepíti be, erődöket épít és biztosítja a termékeny és kiváló tartomány birtoklását. Felszólította arra Bastát, hogy kíméletlenül számoljon le az áruló nemességgel, a hűtlen székelyeket is büntesse meg, a kiváltságokat pedig ne vegye figyelembe. Az elkobzott birtokokat zsoldfizetésre használja, birtokokat csak németeknek adományozzon. A székelyek fölé idegen kapitányokat nevezzen ki, a hű szászokat védelmezze.²⁸² Az Erdélyt birtokba vevő császári vezért Rudolf jutalomban részesítette, egyrészt a Huszt grófja címet megkapta már 1602 áprilisában, ehhez járult most a tituluszában szereplő Huszt várának adományozása, s Erdély élére nevezte ki az uralkodó.²⁸³ Basta alkatának megfelelő szigorúsággal hajtotta végre a császár parancsát. Augusztus végére országgyűlést hívott össze, amely végül szeptember 9-én nyílt meg Déván. A dévai gyűlésen Basta katonaságával nyomást gyakorolt, s újból felfüggesztette az erdélyi alkotmányt. Határozatot fogadtatott el a rendekkel, amely szerint a meg nem jelentek és a brassói csatában Székely Mózes oldalán elesettek vagyonát lefoglalják. A jelenlevő nemesség kegyelemben részesül, de ennek megváltása fejében vagyona negyedrésztét készpénzben kell befizetnie. A császár iránt hűtlen városoknak katolikus vallásra kellett térniük és sarcot fizetniük.²⁸⁴ A dévai gyűlés szellemét tükrözték az intézkedések is. A Székely Mózes mozgalmában részt vett nemeseket elfogatta Basta, és kegyetlenül kivégeztette őket. A hűtlennek minősített városok súlyos összegeket (Brassó ötvenezer, Kolozsvár hetvenezer forintot) fizettek, élükre német helytartók kerültek.²⁸⁵

A rebellis tartományként számon tartott Erdélyt területében is csonkították, önállóságát és önkormányzatát pedig ténylegesen megszüntették, s csak formailag tartották fenn. Rudolf már titkos utasításában elrendelte, hogy a korábban az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó négy partiumi megye az előző évekhez hasonlóan továbbra is Felső-Magyarországhoz, azaz Belgiojoso kassai főkapitány alá tartozzon. Ezzel Erdély területe jelentősen csökkent.²⁸⁶ A tartomány kormányzását illetően Rudolf császár Bastát bízta meg kormányzóként Erdély vezetésével, s alá tíz biztost rendelt. A tíz biztos közül öt volt külföldi: Niclas Burghauser, Thomas Cavrioli (Capreolo), Johann Molard, Karl Inhoffer és Paul Krauseneck. Ezzel megegyező számban szerepeltek Habsburg-hű erdélyi biztosok is: Sennyei Pongrác, Hoffmann György, Süveg Albert, Régeni János, Mind-

²⁸² Rudolf 1603. VIII. 20-i titkos utasítására vö. Veress 1913. II. 275–280. (1350. sz.)

²⁸³ Rudolf 1603. IX. 4-i levele Bastához, in: Veress 1913. II. 287–288. (1364. sz.)

²⁸⁴ A dévai gyűlésre vö. Szilágyi 1866. II. 42–43.; Veress 1913. II. 291–293. (1371–1372. sz.)

²⁸⁵ Vö. Szilágyi 1866. II. 43.

²⁸⁶ Vö. Veress 1913. II. 279–280. (1350. sz.)

szeni.²⁸⁷ Erdély új kormányzati szervének összetétele világosan jelezte Rudolf császár tudatosan németesítő politikáját. Bár látszólag egyenlő számban szerepeltek idegenek és erdélyiek a biztosok között, ha a kormányzót is idevesszük, a feltétlenül Habsburg-hű elem túlsúlya egyértelmű a kormányzótanácsban. Erdély önállósága megszűnt, hiszen az országgyűlés nem rendelkezett immár törvényhozói hatalommal, az adó megszavazása és a kormányzó határozatainak elfogadása, tudomásul vétele volt az egyetlen feladata. Az 1603. szeptemberi dévai megtorló gyűlés után Basta 1604. január 12-re Medgyesre részgyűlést, majd január 25-re Kolozsvárra országgyűlést hívott össze, amelyekkel elfogadtatta az újabb adókat.²⁸⁸ Erdély fő hatalmi szerve, a kormányzótanács sem volt önálló, mivel a prágai udvar rendeleteit hajtotta végre. A várak, városok, vármegyék és székek élére a császár korábbi titkos utasításában kifejezett akaratának megfelelően idegeneket nevezett ki a kormányzó. A prágai udvar elképzeléseit tükrözte az is, hogy elkezdődött a templomok elvétele, a protestáns papok üldözése.²⁸⁹ 1604 áprilisában Bastát a magyarországi hadszíntérre rendelték főparancsnoknak, s a kormányzótanács élén helyetteseként az egyik biztost, Thomas Cavriolit hagyta. A katonai erőre és rendeleti kormányzásra építő Habsburg-uralom összeomlott a Bocskai-felkelés kitörésekor.

Az 1597–1604 közötti erdélyi események lényege, hogy az 1595-ben „második frontot” megnyitó és 1595–1597-ben határain túl harcoló Erdélyi Fejedelemség 1598-ban már védekezésre szorult, 1599-től pedig hadszíntérre vált. A térségben érintett nagyhatalmak közül a Habsburgok annyiban helyzeti előnyben voltak, hogy Zsigmond kezdetben a Keresztény Liga oldalára állt és Rudolf császár javára mondott le. Így Rudolf rákényszerült arra, hogy vállalja Erdély megtartásának nehéz feladatát. A politikai vákuumot a Habsburgok sem tudták teljesen betölteni. Így nyílhatott lehetőség arra, hogy Rudolf szövetségeseként a havasalföldi vajda átmenetileg fontos szerephez juthasson. 1599 után Erdély már nem a törökellenes harcok egy frontja volt, hanem olyan mellékhadszíntér, ahol Rudolf és egykori szövetségesei hol egymással szövetségben, hol egymás ellen küzdöttek a Porta jobbjára tétlen asszisztálása mellett. A kereszténység élharcosából, megmentőjéből értelmetlen „testvérharc” áldozatává lett Erdély, amely vergődésből csak a Bocskai-felkelés szabadította ki. A Habsburgoknak nem volt esélyük Erdély megtartására addig, amíg Magyarországról nem tudták kiűzni a törököt. Ameddig erre nem voltak képesek, addig Erdélynek biztonságosabb és jobb volt a török vazallusság, mint a pusztulással és beháborúval járó Habsburg-uralom.

²⁸⁷ A biztosokra vö. Istvánffy 1868. 879.; Szilágyi 1866. II. 44.

²⁸⁸ Vö. Szilágyi 1866. II. 45–46.

²⁸⁹ Szilágyi 1866. II. 44.

X. fejezet

A BOCSKAI-FELKELÉS ÉS A
HÁBORÚ LEZÁRULÁSA (1604–1606)

1. A Bocskai-felkelés és a török szövetség

Az Oszmán Birodalom szerencséjére hamarosan Rudolfnak is kétfrontos háborúval kellett megbirkóznia. A háborús terhek, a magyar rendi alkotmány csorbitása és a protestáns vallás gyakorlásával kapcsolatos sérelmek széles körű ellenállási mozgalomhoz vezettek a török háború által viszonylag jobban megkímélt Felvidéken. Az 1604 októberében kirobbant Habsburg-ellenes felkelés vezetője az a Bocskai István lett, aki unokaöccse, Báthori Zsigmond erdélyi tanácsadójaként és hadvezéréként fő szerepet vállalt.¹ Része volt 1594–1595-ben a Habsburg-szövetség megkötésében, a törökpárti ellenzék likvidálásában és a havasalföldi hadjáratban. Bocskai sorsa az erdélyi fejedelemség fordulatait követte. 1598-ban segítette Zsigmond visszatérését, 1599-ben Prágában tárgyalt, majd András fejedelem ellen készülődött, de Vitéz Mihály megelőzte őt. Mihály bukása után, 1600 őszén az erdélyi rendek megfosztották birtokaitól. 1601 elején Prágába ment, ahol bizalmatlanul fogadták, s bár erdélyi tanácsosi címmel ruházták fel, birtokait egyelőre nem kapta vissza és háziőrizetben tartották. Partiumi birtokaira való visszaérkezése után passzívan szemlélte az erdélyi politika kaleidoszkópszerű változásait, mindössze annyit tett, hogy Zsigmondot igyekezett rábeszélni a végleges lemondásra.² Erdély kálváriája, saját személyes tapasztalatai és az erősödő Habsburg-abszolutizmus az ekkor negyvenhét éves, tekintélyes, de nem túl népszerű politikusban megérlelték a török szövetséghez való visszatérés gondolatát. Az erdélyi törökös párt, az ifjú, mindössze huszonnégy éves Bethlen Gábor javaslatára és közvetítésével felvette a kapcsolatot Lala Mehmed pasával, aki támogatta Bocskai erdélyi fejedelemségének tervét. Bár Bocskai 1604 nyarán váratlanul visszakapta a császártól összes erdélyi jószágát, mégis szinte akarata ellenére a kibontakozó ellenállási mozgalom élére került. Bocskai levelezése egy véletlen folytán a császáriak kezére került. Az erdélyi vazallus fejedelemséget vállaló Bocskai török kapcsolatai nem annyira az ominózus levelek, mint inkább saját szentjobbi kapitánya árulása folytán kitudódtak, s védekezésre kényszerült partiumi váraiban (Kereki, Szentjobb). A sarokba szorított Bocskai megnyerte

¹ A Bocskai-felkelésre összefoglalóan l. Benda 1942.; Nagy 1961.; Nagy 1981.; Magyarország története III/1. 709–764. (Makkai László); Magyarország hadtörténete I. 238–251. (Nagy László); Újváry 1984. 107–156.

² Bocskai életére vö. előző jegyzet.

magának a császári seregben levő hajdúkat és ellentámadásba ment át a bekerítésére törekvő Belgiojoso kassai főkapitánnyal szemben. Október 15-én Álmosd-Diószegnél sikerült legyőzni az ellene induló három császári sereg közül az egyiket, a Pezzen ezredes vezette csapatokat.³ Ezután Belgiojoso nem is bocsátkozott csatába Bocskaival, hanem Várad, majd Kassa felé menekült. Hamarosán a lázongó Felvidék lett a harcok színtere, ahol Bocskaihoz csatlakoztak a vármegyék, a városok, majd a főnemesek is. Hiába irányították át a török hadjárat után Bastát Esztergomtól Kassához, s hiába győzte le a császári fővezér két csatában is (november 14-i osgyáni, november 28-i edelényi) Bocskait, a felkelést nem tudták elfojtani.⁴ 1605 tavaszán Bocskai hadvezérei támadást indítottak és a rosszul fizetett, kis létszámú Habsburg-csapatok mindenütt visszavonulásra kényszerültek. Bocskai kezére került Erdély és a Felvidék túlnyomó része. A török által leginkább veszélyeztetett és a felkelés kassai bázisától legtávolabb levő Nyugat-Dunántúl azonban lojális maradt a Habsburgokhoz, nem sikerült tartósan elfoglalni, s főképpen megtartani.

Bocskai még a felkelés kezdetén felvette az erdélyi fejedelmi címet, amelyet hamarosan a szultán is megerősített ahdnáméval. Az erdélyi rendek is elfogadták fejedelmüknek Bocskait, s 1605 szeptemberében a medgyesi országgyűlésen beiktatták méltóságába. Bocskait ugyanakkor a felkelésben résztvevő magyarországi rendek 1605. április 20-án, a szerencsi országgyűlésen Magyarország fejedelmévé választották meg. A Porta nem ellenezte, hogy Erdélynek és Magyarországnak közös uralkodója legyen, hiszen a felkeléssel váratlan segítséget kapott a Habsburg Birodalom ellen. Lala Mehmed nagyvezír az 1605. november 11-i rákosmezei találkozón koronát adott át Bocskai Istvánnak, amellyel a szultán őt Magyarország királyának ismerte el.⁵ Bocskai így nemcsak a Báthoriak vazallus Erdélyi Fejedelemsége, hanem a Szapolyaiak vazallus Magyar Királysága örökébe is lépett. Nagy különbség volt azonban az, hogy István király és fejedelem nem egész Magyarországot birtokolta, hanem csak a Felvidéket és Erdélyt, azaz két török vazallus államot, amelyet csak a perszonálunió laza kötelékei fűztek egybe. *A Bocskai-féle ideiglenes magyar fejedelemség voltaképpen a „szináni ajánlat”, a kassai vajdaság megvalósulása volt.* Ez előfutára volt Bethlen Gábor kérészéletű magyar királyságának (1620–1621), valamint Thököly felvidéki fejedelemségének (1682–1685), amelyet a török Orta Madzsarnak nevezett.

Bocskai és a török katonai együttműködése ugyan nem volt minden szempontból zavartalan, de mindkét fél bizonyos fokig rászorult a másik segítségére. A sikerek nyomán Lala Mehmed nagyvezír elképzeléseiben már-már a színáni tervek elevenedtek fel; a szerdár Bocskai támogatásával a következő évben Bécs ellen akart vonulni.⁶ A perzsa

³ Az álmosd–diószegi csata legjobb összefoglalása Nagy 1961. 71–76.

⁴ Az osgyáni és edelényi csatákra vö. Nagy 1961. 124–135.

⁵ Lala Mehmed és Bocskai rákosmezei találkozójára l. Bocatius János leírását, vö. Szakály-Csonka 1988. 61–96.

⁶ Vö. Török történetírók III. 189. (Pecsevi); l. még Nagy 1981. 243.

háború miatt azonban az illuzórikus terveket a szultán és tanácsadói nem támogatták, s maga Bocskai is húzódozott a hadműveletek kiterjesztésétől. Végző soron a *Bocskai-felkelés része volt a 15 éves háborúnak*; egy új hadszíntér nyílt a Felvidéken. Mivel a háború ténylegesen utolsó évében, 1605-ben – ugyanis 1606-ban már nem folytak hadműveletek, csak felvonult a két sereg – a török sikereket ért el, némiképpen kihasználva a Bocskai-felkelést, a történetírásban jelentkeztek és jelen vannak ma is olyan nézetek, amelyek a törökellenes küzdelem aspektusából negatívan ítélik meg a Habsburg-ellenes rendi harcot. Eszerint a meggyengült Oszmán Birodalom ellen sikeresebben lehetett volna befejezni a háborút, ha nem tör ki a felkelés.⁷ Ez voltaképpen nem újkeletű álláspont, hiszen már Bocskainak is meg kellett küzdenie a Habsburg-propagandával, amely azt hirdette, hogy a magyarok lázadása következtében a kereszténység védőbástyája ledőlt. Bocskai külföldnek szóló kiadványában, a *Querela Hungariae*-ban hangsúlyozta, hogy Rudolf császár és király zsarnoksága (abszolutizmusa) miatt került sor a török szövetségre.⁸ Hangsúlyozni kell továbbá azt, hogy az Oszmán Birodalomnak háborús kimerülése és kétfrontos háborúja ellenére még voltak tartalékai. Így eltúloztak azok a kortárs követjelentésekre (például Lello isztambuli angol követ 1607-es megjegyzése) és kijelentésekre visszamenő történetírói nézetek, amelyek a Bocskai-felkelésnek egyenesen a török hatalom megmentését tulajdonítják.⁹ Ugyanakkor a Habsburg Birodalom is olyan mértékben kimerült, hogy 1604–1605-ben már nem volt képes offenzív hadműveletekre és a kezdetben nem túl jelentős Bocskai-felkelést sem tudta leverni.¹⁰ Egészében véve Bocskai felvidéki fejedelemségének török orientációja nem jelentett akkora fordulatot és nem bír olyan jelentőséggel a háború menetében, mint Báthori Zsigmond 1595-től kibontakozó Habsburg-szövetsége. A Bocskai-féle diverziótól valószínűleg többé-kevésbé független török hadisikereken kívül két fontos következménnyel járt a Habsburg-ellenes rendi küzdelem. Egyrészt Bocskai török szövetsége révén *Erdély visszakerült korábbi oszmán vazallus státusába*, ami elkerülhetetlen volt, tekintve, hogy a Habsburg-hatalom még a Felvidék feletti kontrollt sem tudta igazában biztosítani. Másrészt Bocskainak komoly szerepe volt abban, hogy a két kölcsönösen kifáradt birodalom lezárja kilátástalan, s csak Magyarország és Erdély további pusztulásával járó háborúját. Bocskai valószínűleg belátta, hogy a Királyi Magyarország teljes meghódítása meghaladja erőit és a törökkel való további együttműködés Bécs ellen csak az Oszmán Birodalom érdekeit szolgálná, ezért letett a Habsburgokkal való szakításról. Az is lehetséges, hogy kezdettől fogva csak Erdély megszerzésére és a magyar alkotmány és vallásszabadság biztosítására törekedett. A hosszas alkudozások után

⁷ E nézetre l. Nagy 1984. 140.; hasonlóképpen l. Braudel 1976. 1202, 1204.

⁸ Magyar fordítására l. Sinkovics 1968. II/1. 285–300.

⁹ Vö. Nagy 1984. 140.; Braudel 1976. 1202, 1204.

¹⁰ Erre a mérsékeltabb álláspontra l. Szakály–Csonka 1988. 23–26. (Szakály Ferenc bevezetője); Magyarország története III/1. 702.

1606. június 23-án megkötött *bécsi békében* – Bocskai részéről Illésházy István, Habsburg részről Mátyás főherceg vezette a tárgyaló küldöttséget – megerősítették a rendi alkotmányt (pl. nádor választása, kincstartói tisztség), biztosították egyes kiváltságos csoportok részére (nemesség, szabad királyi városok, végvári katonaság) a vallásszabadságot, továbbá elismerték Bocskai erdélyi fejedelemségét, s élete fogytaig átengedtek neki három (későbbi oklevelekben összesen öt) felvidéki vármegyét is.¹¹ Ezzel a *Bocskai-szabad-ságharc idején, 1605-ben ideiglenesen négy részre* (török hódoltság, Erdély, Bocskai felvidéki állama, Királyi Magyarország) *szakadt ország visszanyerte a felkelés előtti állapotát*. A bécsi béke után Bocskai latba vetette minden erejét, hogy létrejöjjön a Habsburg–török béke is.

2. Esztergom eleste (1605)

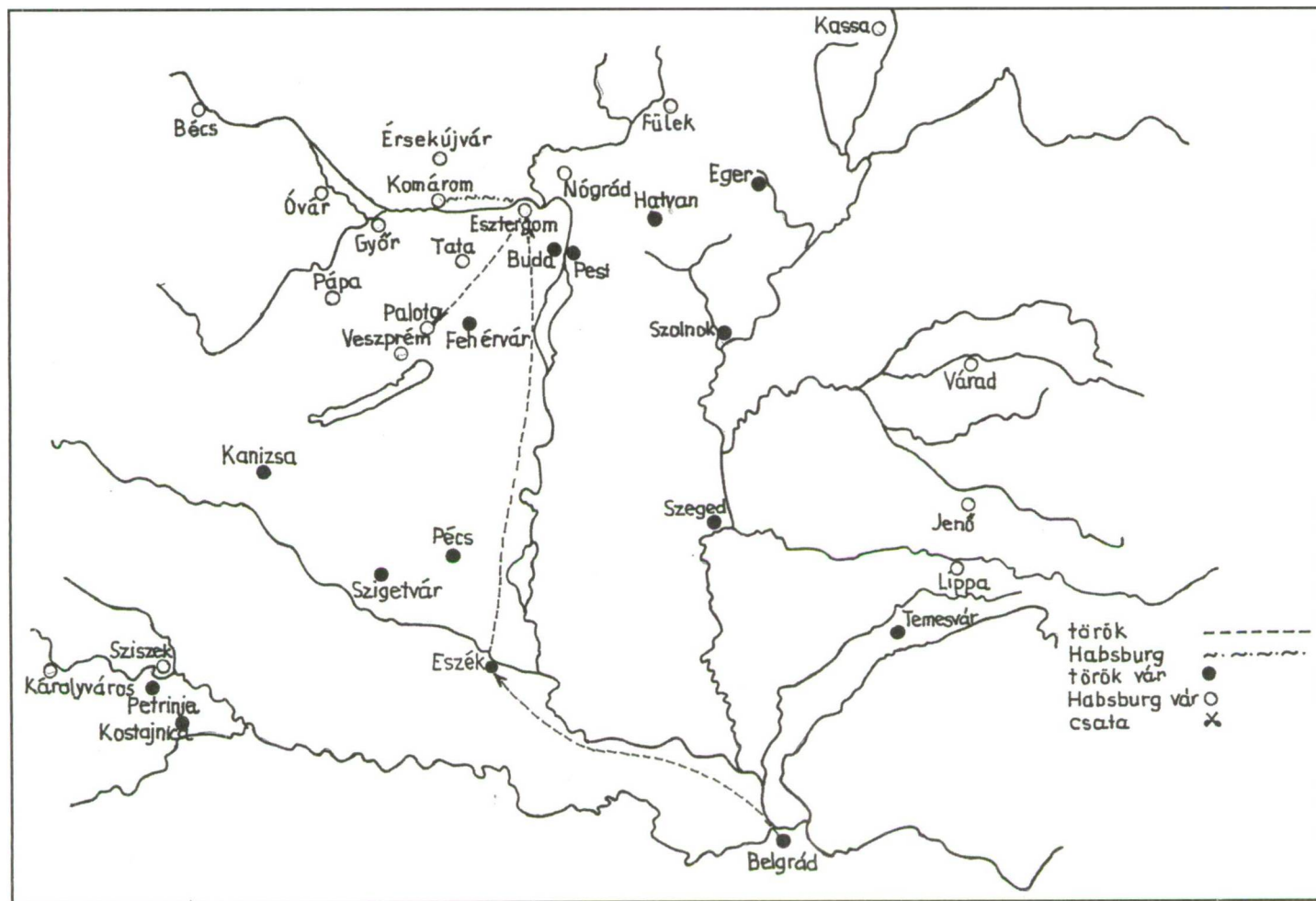
Az Oszmán Birodalom ebben az évben is folytatta a három ellenfél elleni küzdelmet: a birodalom keleti tartományaiban a dzselálik, illetve a keleti határvidéken a perzsák, nyugaton pedig a Habsburg Birodalom ellen. Keleten a harcok kevés sikerrel kecsegtettek, míg nyugaton a Habsburg-abszolutizmus ellen fellépő Bocskai István szövetségesként javította a török esélyeket. A dzselálik elleni küzdelem a Porta szempontjából nem alakult kedvezően, bár több sereget is küldtek ellenük, de ezek nem hangolták össze hadmozdulataikat. Egy jelentős, Tavil Halil vezette lázadó sereg 1605. szeptember 14-én Bolvadin vára közelében győzelmet aratott a fővezérként megbízott Naszuh pasa, s a vele együtt harcoló Kezsdahán Ali anatóliai beglerbég hada felett. A bűnbaknak megtett Kezsdahán Ali pasát Naszuh pasa kivégeztette és Isztambulba ment segítséget kérni a szultántól. Az ekkor tizenhat éves I. Ahmed fiatal kora ellenére személyesen vonult a dzselálik ellen 1605 novemberében. A hátráló felkelők nem vállaltak csatát uralkodójuk ellen, de a mostoha időjárás lehetetlenné tette a hadjárat folytatását. A szultán Burszából visszatért Isztambulba, s próbálta magas ranggal megvesztegetni, megnyerni Tavvil Halilt. Ez végül – akárcsak Deli Haszán esetében – sikerült, a dzselálik egyik jelentős vezére elfogadta bagdadi beglerbéggé való kinevezését.¹² Ugyanekkor Csigalazáde Szinán, a keleti, perzsa háború szerdárja hasonlóképpen megnyert két dzseláli vezért, akiknek csapatai részt vettek hadjáratában.¹³ Valójában a dzseláli kérdést egyes vezérek megvesztegetésével, a birodalmi gépezetbe való beintegrálásával nem lehetett megoldani, csak ideiglenes részeredményt könyvelhetett el a Porta. A felkelés végleges felszámolását csak a magyarországi háború lezárása után lehetett katonai erővel rendezni.¹⁴

¹¹ A bécsi béke magyar fordítására vö. Sinkovics 1968. II/1. 348–360.

¹² Vö. Griswold 1983. 53–55.

¹³ Vö. Griswold 1983. 55–56.

¹⁴ Vö. Cook 1976. 130. (V. J. Parry)

19. sz. térkép Az 1605. évi hadjárat

A perzsa fronton is kudarcok érték az oszmánokat. Tabriz 1603. és Erivan 1604. évi elvesztése után Csigalazáde pasa nagy erővel készülődött a visszavágásra. Célja Tabriz, s ezzel Azerbajdzsán visszavétele volt, valamint Abbasz sah erejének megtörése. A perzsák e háborúban is bevált taktikájukat követték; rajtaütésszerű támadás után visszavonulás következett, s az ellenséges utánpótlás megbénítása céljából a „felperzselt föld” módszere. A sah már 1605 májusában érzékeny veszteséget mért Csigalazádéra a Van-tónál, miután az oszmán had lovait elfogta és ezzel megbénította a törökök lovasságát. A hamarosan bekövetkező perzsa támadásnak így nem tudott Csigalazáde ellenállni, menekülnie kellett.¹⁵ Ezután nagy erőket toborzott az ellentámadásra, négy hónap alatt kb. ötvenezer fős sereggel indult Tabriz elfoglalására, s utána Ardabilban akart telelni. Az előre nyomuló oszmán hadat a perzsák nyugtalanították, majd kelepcébe is csalták. 1605 novemberében az Urmia-tó melletti csatában Csigalazáde vereséget szenvedett, s a csata másnapján felbomló serege pánikszerűen elmenekült. A perzsák kezére került az oszmán tábor felszerelésével, tűzérével együtt. A török veszteséget hússzezer főre tették.¹⁶ A vereség ódiumát Csigalazáde az aleppói beglerbégre, Dzsambulatoğlu Hüszein pasára hárította, s kivégeztette. Ezzel újfent politikai hibát követett el, akárcsak Mezőkeresztesnél. Hüszein pasa kivégzése Szíriában indított el szeptatista mozgalmat.¹⁷ A téli szállásra vonuló mezőkeresztesi győző, Csigalazáde Szinán pasa nem sokkal élte túl kudarcát; miután téli szállásra küldte serege maradványát, Diyárbekirbe vonult vissza, ahol három hónappal később, 1606 februárjában elhunyt.¹⁸

Bár keleten mind a dzselálik, mind pedig a perzsák ellen kudarcok érték az Oszmán Birodalmat, nagy erőket összepontosított a Porta Magyarországon, feltehetően azért, hogy mielőbb, megfelelő békével lezárhassa a Habsburg Birodalom elleni hosszú háborúját. Lala Mehmed nagyvezír ismét fővezéri megbízatást kapott, s világos szultáni utasítást hadjáratának célját illetően. I. Ahmed „Esztergom elfoglalását kívánta”, „mivel a „magyarországi határszélek kiigazítása fontos és szükséges volt.”¹⁹ A nagyvezír jelentős számú portai haddal indult el Isztambulból május közepén. A janicsárokat Tirnákdasi Haszán aga vezette. Lala Mehmed pasa Nándorfehérvárhoz közel, Zimonynál táborozott.²⁰ Zimonytól Eszékre vonult július 19-én, seregét ekkor 15 ezer főre becsülték.²¹

¹⁵ Vö. Griswold 1983. 103–104.

¹⁶ Csigalazáde őszi hadjáratára és vereségére l. Griswold 1983. 59, 104–107.; utalásszerűen vö. Cook 1976. 131. (V. J. Parry); Shaw 1976. 188.

¹⁷ Csigalazáde hibájára és következményeire vö. Griswold 1983. 108–109.

¹⁸ Halálának okai között betegséget, öngyilkosságot is említene, vö. Griswold 1983. 109.

¹⁹ Török történetírók III. 351. (Kjátib Cselebi); a szultán akaratával magyarázta Esztergom ostromát Bocskai hadvezérének, Homonnai Bálintnak is, vö. Sinkovics 1968. II/1. 302.

²⁰ Török történetírók III. 351. (Kjátib Cselebi)

²¹ A VII. 19-i indulásra vö. Török történetírók III. 351. (Kjátib Cselebi); az időpontra és a sereg létszámára vö. Mátyás főherceg VIII. 10-i levele Albert főherceghez, in: Hatvani 1859. III. 183. (342. sz.)

Eszéken haditanácsot tartottak, amelyen a hadjárat céljáról folyt vita. Báki defterdár és Veldánzáde Mevlána Ahmed kádi a szultán akaratának megfelelően Esztergom ostromához ragaszkodtak. Hangsúlyozták, hogy a portyázással komoly eredményt nem lehet elérni. Mások rámutattak arra, hogy az ellenség táborá Komáromnál van, s ha más irányba mennének, Budát és Székesfehérvárt megtámadhatná az ellenség. Egy ezzel ellentétes nézet Esztergom ostroma helyett portyázást javasolt Kanizsa irányában a Muraközben, illetve „Kanizsa felé Grätzre és Bécs országra” való pusztítást ajánlotta.²² Úgy tűnik, hogy átmenetileg az utóbbi álláspont kerekedett felül, s a szerdár előre is küldte a janicsáragát Kanizsa felé. Végül azonban – talán Veldánzáde kádi rábeszélésére vagy más ok miatt – Lala Mehmed megváltoztatta szándékát, s portyázás helyett az eredetileg kitűzött cél értelmében Esztergom ostromára vonult. Ezzel meglepetést okozott szövetségeseinek is, mert Bocskainak jobban megfelelt volna, ha a török had Ausztriát pusztítja. Homonnai Bálint szeptember 8-i levelében szemrehányást is tett a nagyvezírnek azért, hogy a megbeszélt portyázás helyett Esztergomot szállta meg, aki azzal mentegette magát, hogy a szultán akaratát teljesíti.²³

Eszékről a nagyvezír előre küldte a boszniai beglerbéget Budára, hogy Esztergom ostromához készítsen elő huszonöt ágyút, valamint lőport és golyót. A sereg zöme Mohácson kapta meg az eddig biztonnal poggyászként szállított fegyvereit: „a szipáhioknak a fegyvereket, a janicsároknak a puskákat kiosztották.”²⁴ A Budához vonuló oszmán had augusztus vége felé, 28-án ért Esztergomhoz.²⁵ Mátyás főherceg levelében hírt adott arról, hogy 28-án már megadásra szólították fel Esztergom védőit.²⁶ A vár ostroma augusztus 28-tól október 3-ig tartott, tehát több mint egy hónapot vett igénybe.²⁷ Az ostromló török sereg létszámát eltérően ítélték meg a források; egyes források csak huszonezer főre becsülték, más források negyvenezer főre tették.²⁸ A portai janicsárok

²² Az eszéki haditanácsra l. Török történetírók III. 351–352.; a portyázásról szóló elképzelés szerepel Homonnai Bálint naplójában is, vö. Sinkovics 1968. II/1. 302.; a tanácskozás helyszínét Érde (Hamzabég) teszi Pecsevi, Török történetírók III. 180.

²³ Sinkovics 1968. II/1. 301–302.; Csonka–Szakály 1988. 112.

²⁴ Török történetírók III. 353. (Kjátib Cselebi)

²⁵ A VIII. 28-i megérkezésre vö. Török történetírók III. 353. (Kjátib Cselebi); Mátyás főherceg IX. 7-i levele Albert főherceghez, Hatvani 1859. III. 187. (344. sz.); IX. 2-án ötödnappal korábbiként említi a vár megszállását Homonnai Bálint, vö. Sinkovics 1968. II/1. 301.; Csonka–Szakály 1988. 111.

²⁶ Gömöry, HK 1893^a. 715. (IX. 7-i bécsi levél)

²⁷ Esztergom ostromára vö. Istvánffy 1868. 918–920.; Hatvani 1859. III. 187–189, 191. (344., 345., 347. sz. – Mátyás főherceg IX. 7., 14., és X. 12-i levelei); Török történetírók III. 180–185. (Pecsevi), 353–357. (Kjátib Cselebi); a szakirodalomban l. Csorba 1978. 165–171.

²⁸ 25 ezer főre vö. Cornazzani 1605. IX. 26-i prágai jelentése, Óváry 1901. III. 35. (231. sz.); 40 ezer főre vö. Mátyás főherceg 1605. IX. 7-i levele Albert főherceghez, in: Hatvani 1859. III. 187. (344. sz.); vö. Gömöry, HK 1893^a. 715. (Mátyás IX. 7-i levele); Cornazzani 1605. IX. 19-i prágai jelentése, in: Óváry 1901. III. 35. (229. sz.); a szakirodalomban 40 ezer főre tette Csorba 1978. 166.

bizonynal jelentős számban vettek részt a hadjáratban, hiszen agájuk vezette őket. A janicsárok és a portai lovasok összlétszáma tizenötezer fő lehetett, amellyel előbb Zimonyba, majd Eszékre vonult a nagyvezír. A magyarországi hadszíntér egyes állomásain csatlakoztak a tartományi csapatok, a szpáhi lovasság. E hadjáratban bizonynal részt vettek Khoszrev boszniai, Bosnyák Musztafa budai beglerbégek csapatai, s valószínűsíthető a Kösze Haszán pasa vezette ruméliai had jelenléte is.²⁹ A hadjáratban részt vevő csapatok alapján a negyvenezres létszám valószínűbbnek tűnik. Esztergom védőinek létszámát illetően Istvánffy megemlékezik arról, hogy Althan lemondása után Öttingen vette át a vár védelmét ezredével, aki a régi magyar őrséget és a hajós legénységet elbocsátotta.³⁰ Mátyás főherceg megemlíti, hogy Öttingen gróf ezrede és Mörsperg ezredéből öt zászlóalj jutott be a Dunán keresztül Esztergomba.³¹ Más adat szerint a teljes török ostromzár előtt érkezett meg Dampierre gróf vezetésével a Mörsperg ezred öt zászlóalja.³² Ortelius híradása szerint is a Mörsperg ezred öt zászlóalja és Dampierre gróf vonult be hajókon Esztergomba, amelyet északi oldalról, Párkány felől a tatárok, a másik oldalról pedig a törökök próbáltak akadályozni. Végül is kis veszteséggel áttörték magukat, s bejutottak a várba.³³ Az ostrom utáni haditörvényszéki ítélet szerint összesen huszonhat zászlóalj német katona tartózkodott a várban: Öttingen ezredéből tíz zászlóalj, Mörspergéből öt, Althanéból három, Hoffkirchenéből kettő, Schmidt főkapitányéból kettő, Salméból kettő és Esztergom korábbi őrségéből szintén két zászlóalj.³⁴ Korábban a zászlóalj ötszáz emberből állt, e korban azonban 200–300 főnél többet aligha számlált. Így a huszonhat zászlóalj 5000–6000 főt jelenthetett, Esztergom tehát jelentős őrséggel rendelkezett.³⁵ Az őrség nemcsak a várat és a Vízivárost, hanem egy sáncrendszer is védett, amelyhez hozzá tartozott a Szent Tamás-hegyi erőd is. Hátrányt jelentett ugyanakkor, hogy a vár őrsége csak magára számíthatott. A fővezérré kinevezett Giorgio Basta csak nyolcezer fős sereggel rendelkezett, ráadásul nemcsak a török, hanem Bocskai ellen is védekeznie kellett, hiszen ekkor vívták Érsekújvárat Bocskai csapatai török segédcsapatokkal együtt.³⁶ Érsekújvár és Esztergom szinte egy időben folyó ostroma megosztotta az ügyis csekély létszámú császári sereg figyelmét.

²⁹ Vö. Török történetírók III. 351–357. (Kjátib Cselebi)

³⁰ Istvánffy 1868. 918–919.

³¹ Mátyás főherceg 1605. IX. 7-i jelentése, Hatvani 1859. III. 187. (344. sz.); vö. még Gömöry, HK 1893^a. 715.

³² Csorba 1978. 166.

³³ Ortelius 1613. 109–110.

³⁴ A haditörvényszéki ítéletben szereplő létszámadatokra vö. Gömöry, HK 1893. 143–146.; l. még Csorba 1978. 166.

³⁵ Az 5–6 ezres becslésre vö. Csorba 1978. 166.

³⁶ Basta seregének csekély létszámára l. Csorba 1978. 166.; Mátyás főherceg utal az ellenség (Feindt) és a lázadók (Rebellen) elleni védekezésre, vö. Hatvani 1859. III 188. (344. sz.)

A török had a Károly-hegynél táborozott le augusztus 29-én, s feladásra szólította fel a vár védőit, amelyet azok elutasítottak. A török három oldalról is ostromolta Esztergomot, sáncokat épített ki a Szent Tamás-hegyi és a hozzá csatlakozó, Dunáig húzódó erődrendszer, a Víziváros és a vár ellen. A nagyvezír Esztergom sikeres ostroma érdekében a vár vívásának kezdetén fontos előkészítő hadműveleteket is folytatott. Egyrészt az Esztergommal átellenben fekvő párkányi (török nevén dzsigerdeleni) oldalra hidat készítettek és katonaságot küldtek át, hogy ne tudjanak erősítést bejuttatni a várba. Ágyúkat is szállítottak át, s északról is ostromolták a várat.³⁷ Másrészt Lala Mehmed pasa sereget küldött a Vác és Esztergom között fekvő Visegrád megszállására. E vár Habsburg-kézen volt, s akadályozta a török ostromló sereg Dunán keresztül való élelmezését, utánpótlását. Khoszrev boszniai beglerbég vonult a vár alá, amely hamar megadta magát, sőt vallon őrsége zsold fejében a pápai vallon példát követve török szolgálatba állt.³⁸ Visegrád szeptember 8-a előtt került török kézre.³⁹ Esztergom ostromának első szakaszában, augusztus 30. és szeptember 16. között a törökök fő erőfeszítése az előző évben hiába támadott Szent Tamás-hegyi erőd ellen irányult, majd szeptember 17 – október 1. között a Víziváros ostroma folyt, s végül október 2–3. között a vár elleni rohamok következtek, s a feladás.⁴⁰ Először tehát a Szent Tamás-hegyi erődöt támadta a török. Kezdetben csak Bosnyák Musztafa budai beglerbég ostromolta a török által Tepedelennek nevezett erődöt.⁴¹ Intenzív lövés után már szeptember 3-án megrohanták az erődnél levő első sáncot, de a támadók nagy veszteségével visszaverték a védők a rohamot. A két másik sáncot is támadta az ellenség, de innen is visszaverték.⁴² Szeptember 7-én újabb roham következett az erőd ellen, de a hőiesen küzdő őrség ezt is elhárította. A török veszteséget ezúttal 1500 főre becsülték.⁴³ Visegrád bevétele után az Esztergomhoz visszaérkező Khoszrev boszniai beglerbég is csatlakozott az átállt visegrádi vallon katonasággal Bosnyák Musztafa Tepedelennt vívó csapatához.⁴⁴ Nyolc nappal az előző sikertelen próbálkozás után, szeptember 15-én a török újabb rohamot intézett az erőd ellen. A már hajnalban megindított török támadást segítette a sűrű köd is, s állítólag egy német katona árulása is. A meglepetésszerű akció ezúttal sikerrel járt, a támadók elfoglalták a Szent Tamás-hegyi erődöt (Tepedelennt), és a hozzá kapcsolódó

³⁷ Török történetírók III. 353. (Kjátib Cselebi)

³⁸ Visegrád bevételére vö. Török történetírók III. 354. (Kjátib Cselebi)

³⁹ IX. 8-i naplóbejegyzésében már megemlíti Visegrád török kézre kerülését Homonnai Bálint, vö. Sinkovics 1968. II/1. 302.

⁴⁰ Az ostrom szakaszaira I. Csorba 1978. 166.

⁴¹ Török történetírók III. 353. (Kjátib Cselebi)

⁴² A IX. 3-i török rohamokra vö. Mátyás főherceg IX. 14-i levele Albert főherceghez, Hatvani 1859. III. 189. (345. sz.)

⁴³ Istvánffy 1868. 919.; IX. 8-ra keltezte Csorba 1978. 167.

⁴⁴ Török történetírók III. 354. (Kjátib Cselebi)

sáncokat is. A támadás során az erődöt védelmező katonák elestek, a német veszteséget kilencszáz főre becsülték. Az ostromló török veszteségét ennek kétszeresére tették.⁴⁵ Az erőd elfoglalása ugyan sok emberébe került a töröknek, de közelebb került a vár bevételéhez. A török veszteséget jelzi, hogy a nagyvezír állítólag Homonnaitól és Rédeitől négyezer gyalogost kért segítségül.⁴⁶ Következett az ostrom második szakasza, amelyben a harc a Vízivárosért folyt. A Vízivárost nemcsak a közeli sáncokból, hanem az elfoglalt Szent Tamás-hegyi erődből is ágyúzták kb. harminc ágyúval. Miután a falakat megrongálták, felgyújtották, október 1-én a török több rohamot indított, amelyek végül sikerrel jártak. A védők a túlerővel szemben a várba menekültek. Az október 1-jei sikeres török roham során több mint ezer német katona esett el, köztük volt a vár parancsnoka, Öttingen gróf is.⁴⁷ A Víziváros elestével a várba zárkózott, kétségtelenül jelentősen megfogyatkozott védők nehéz helyzetbe kerültek. A vár ugyanis önmagában nehezen volt tartható. Az Öttingen helyében parancsnokká választott Dampierre ugyanakkor még elég jelentős létszámú őrséggel rendelkezett. Istvánffy szerint a sebesülteken kívül (ezek kb. ötszázan lehettek) 1200 fő volt a várban feladásakor, míg Kjátib Cselebi összesen, sebesültekkel együtt 5400 főre becsülte a kivonulókat.⁴⁸ Mátyás főherceg ugyanakkor 904 egészséges és száz beteg katonáról emlékezett meg, akik a komáromi keresztény táborba érkeztek.⁴⁹ Utóbbi adat Istvánffy híradását erősíti, így a későbbi török zsoldban maradó kétszáz főt is beszámítva 1100–1200 harcra alkalmas katona és ötszáznál több sebesült volt, azaz kétezer főnél kevesebb szorulhatott a belső várba.⁵⁰ A belső vár ostroma csak rövid ideig tartott. Október 2-án a török aknákat ásott, a vár fala is égett már. Ebben a válságos helyzetben a megmaradt őrség követelte az új parancsnoktól a vár feladását. Dampierre előbb tiltakozott, fogságba is vetették katonái, akik megkezdték az alkut a törökkel. A nagyvezír szabad elvonulást ígért, sőt azt is kilátásba helyezte, hogy a várban maradó és átálló katonákat zsoldjába fogadja. Utóbbi feltételt 200 német katona el is fogadta. Ezzel az 1600-ban átálló, immár megfogyatkozott pápai vallonok–franciák és az 1605 szeptemberében átálló visegrádi vallonok után immár kétszáz esztergomi német zsoldos katona is oszmán szolgálatba lépett.

⁴⁵ Az erőd bevételére IX. 15-re tehető keltezéssel vö. Istvánffy 1868. 919.; IX. 16-i keltezéssel vö. Csorba 1978. 167.; IX. 18-i keltezéssel, s erős túlzással négyezres német veszteséggel vö. Török történetírók III. 354. (Kjátib Cselebi); 24-re tette Ortelius 1613. 110.; az erőd bevételére tíznapos ostrom után Török történetírók III. 181–182. (Pecsevi); IX. 19-re tette Homonnai Bálint naplójában, vö. Sinkovics 1968. II/1. 306.

⁴⁶ Istvánffy 1868. 919.

⁴⁷ A Víziváros bevételére kb. ezer fős német veszteséggel vö. Istvánffy 1868. 919.; IX. 28-ra tette Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 355.; X. 1-i keltezéssel vö. Csorba 1978. 167–168.

⁴⁸ Istvánffy 1868. 920.; Török történetírók III. 356. (Kjátib Cselebi)

⁴⁹ Mátyás főherceg 1605. X. 12-i levele Albert főherceghez, Hatvani 1859. 191. (347. sz.); vö. még Gömör, HK 1893^a. 716.

⁵⁰ Legalább háromezer főre következtetett Csorba 1978. 168.

Október 3-án a vár török kézre került. Esztergom őrsége zászlókkal, poggyással együtt Komáromba vonult, ahova saját hajóin szállíttatta a nagyvezír a vár sebesült védőit.⁵¹ Esztergom fontosságát jelzi, hogy a várat feladó katonákat hadbíróság elé állították, s közülük huszonhat embert nemcsak halálra ítélték, de ki is végeztek. Távollétükben további szökött vagy ellenséghez pártolt katonákat ítélték halálra. Egyedül a sebesülteket mentették fel. A kapitulációt ellenző Dampierre-t nem ítélték el, s később kegyelmet kapott.⁵² A győztes oldalon Lala Mehmed nagyvezír élete nagy eredményének érezte, hogy e fontos várat, amelyet 1595 szeptemberében ő adott fel, most éppen neki sikerült visszavennie. Hű embere, a krónikás Pecsevi megörökítette I. Ahmed szultánnak küldött üzenetét, amely szerint „e világon nekem Istentől ezen kívül semmi más kívánságom nem volt. Tíz esztendeig e végett várakoztam a végeken.”⁵³

Esztergom bevételével elvileg véget ért a török hadjárat, de a nagyvezír további várakat is szeretett volna elfoglalni. Kösze Haszán ruméliai beglerbéget Veszprém és Palota bevételére küldte. Haszán pasa Palota alá vonult, amelyet őrsége feladott.⁵⁴ Palota feladásáról Mátyás főherceg is hírt kapott.⁵⁵ Ezzel az akcióval valóban lezárult a sikeresnek mondható 1605. évi hadjárat, amelynek során a Buda védelme szempontjából valóban kulcsfontosságú Esztergom mellett Visegrádot és Palotát is elfoglalták a török csapatok. E sikerben közvetve része volt a Habsburg-csapatokat lekötő Bocskai-mozgalomnak is. Lala Mehmed nagyvezír hadjárata végén Budára vonult, onnan pedig Rákos mezejére ment, hogy november 11-én találkozzon Bocskai Istvánnal. A Bocskai által kért korona átadásának ceremóniája mellett nagy fontosságú megbeszélést is folytattak, amely a jövő évi hadjáratra vonatkozott. Lala Mehmed szeretne volna Bocskaival szövetségben Bécsset megtámadni.⁵⁶ E nagyvonalú terv nemcsak Bocskai húzódozásán bukott meg, hanem azon is, hogy Lala Mehmedet a keleti hadjárat szerdárjává nevezte ki a szultán.⁵⁷ A nagyvezír hiába próbálta meg óvatosan meggyőzni a szultánt arról, hogy a magyarországi frontra nevezze ki, mert Bocskai segítségével megfelelő békére és a korábbi adófizetésre kényszerítheti az ellenséget.⁵⁸ I. Ahmed hajthatatlan maradt, Lala Mehmednek az előző évi kudarc miatt a keleti, perzsa frontra kellett mennie. A Szinán pasa nagyratörő vágyát felidézõ, Bécs meghódításában reménykedõ Lala Mehmed nagyvezír csalódottan halt meg néhány hónap múlva.

⁵¹ A vár feladására vö. Istvánffy 1868. 920.; Török történetírók III. 183–184. (Pecsevi), 356. (Kjátib Cselebi); Csorba 1978. 169.

⁵² Vö. Gömöry, HK 1893. 143–146.; vö. még Csorba 1978. 169–170.

⁵³ Török történetírók III. 185. (Pecsevi)

⁵⁴ Török történetírók III. 358. (Kjátib Cselebi); Mátyás főherceg levelei a mainzi választófejedelemhez, HK 1893^a. 716.; vö. még Veress D. 1983. 159.

⁵⁵ Vö. Gömöry, HK 1893^a. 716. (Mátyás főherceg XI. 16-i levele)

⁵⁶ Vö. Török történetírók III. 189. (Pecsevi); a szakirodalomban vö. Nagy 1961. 343.

⁵⁷ Török történetírók III. 188–189. (Pecsevi)

⁵⁸ L. előző jegyzet.

3. A zsitvatoroki béke (1606)

A két kölcsönösen kimerült birodalom az 1604-es sikertelen próbálkozás után újabb kísérletet tett az elhúzódó háború befejezésére. A megbeszélések előkészítésére 1605 decemberében Budára küldték Caesar Gallo császári tolmácsot. Gallo megegyezett tárgyalópartnereivel, Ali budai pasával és Habil efendi budai kádival néhány kérdésben: többek között abban, hogy a béketárgyalásokra az Esztergom és Komárom közötti területen fog sor kerülni. A török fél ragaszkodott Erdélyhez, s Bocskai bevonásához a tárgyalásokba.⁵⁹ Ali pasa 1605 decemberi levelében beszámolt a Gallóval folytatott megbeszélésekről, s arról is, hogy tudtára adták a császári megbízottnak: Bocskai István király és a magyarok beleegyezése nélkül nem hajlandó a békességre.⁶⁰ Ezért a bécsi béke megkötéséig a budai pasa halogató taktikát követett. A Mátyás főherceg által Komáromba küldött Adolf von Althan alsó-ausztriai kapitány, Johann von Molard (Molart) komáromi főkapitány és Istvánffy Miklós próbált tárgyalni a törökök képviselőivel, s előbb Christoph Teufelt és Caesar Gallót, majd Negronit küldték az Esztergomban tartózkodó Ali pasához és Habil efendihez. Azok arra hivatkoztak, hogy szultáni parancsra nem kezdetnek hozzá a béketárgyalásokhoz, amíg Bocskai is hozzá nem járul ehhez.⁶¹ Mikor a bécsi békét megkötötték, Murád pasa magyarországi szerdár teljhatalmat kapott I. Ahmed szultántól a béketárgyalásokra, ő pedig Ali pasát és Habil efendit bízta meg. A Habsburg–török fél július 14-től Szent Jakab napjáig számított harminckét napos fegyverszünetben egyezett meg, amely követte a Mátyás főherceg és Illésházy István által kötött bécsi egyezményben megállapított fegyverszünetet.⁶² Ezalatt Mátyás főherceg magyarországi kormányzó újabb követségével (Negróni, Illésy, Gallo) folytat Budán újabb előzetes megbeszélések.⁶³ Lényeges előrehaladás nem történt, a vitatott kérdésekben továbbra sem tudtak megegyezni. Ezek sorában első helyen említhető a „tisztességes ajándék” kérdése. Ali budai pasa július 19-i levelében azt említi erről, hogy a „német tractálok” (tárgyalópartnerek) azt szerették volna, ha egyszeri kétszáz-ezer tallér pénz és egyéb ajándék fejében megszabadultak volna ettől. A török fél hevesen ellenezte ezt a megoldást, Ali pasa szerint „az ajandek megh nem leven ez dologh nem leszen megh.” Ali ellenjavaslatában a korábban török kézen levő és most Bocskai-

⁵⁹ Az 1605. decemberi tárgyalásokra l. Nehring, Sz 1986. 4–6.

⁶⁰ Vö. Ali pasa 1605. XII. 24-ei levelét Bocskai Istvánhoz, Bayerle 1991. 33–35. (30. sz.)

⁶¹ L. Istvánffy 1868. 927–928.

⁶² A 32 napos fegyverszünetre vö. Ali pasa és Habil efendi 1606. VII. 16-én kelt iratát, HHStA Turcica K 89. fol. 3.; idézi Bayerle 1991. 47–48.

⁶³ Ezekre utal Ali budai pasa VII. 19-én Bocskaihoz, majd VII. 30-án Molardhoz írott levelében, vö. Bayerle 1991. 48–51 (41., 43. sz.), 53–55.

hoz kerülő várakat követelte, mire a követek arra hivatkoztak, hogy erre nincs felhatalmazásuk.⁶⁴ Így a nyári budai tárgyalások egyetlen pozitív eredménye a harminckét napos fegyverszünet maradt. Augusztus elején Rudolf császár ratifikálta a bécsi békét. Megérkezett Budára Murád pasa szerdár 20-30 ezer főre tehető sereggel, amelyre az a feladat várt, hogy ha nem születne megállapodás, vegye ostrom alá Komáromot, a tatárok pedig pusztítsák Stájerországot és Karintiát.⁶⁵ A császári részről a tárgyalások vezetésével megbízott Althan megkísérelte, hogy a tárgyalásokból kizárja a magyar főurakat és Bocskai követeit, ez azonban nem sikerült. 1606. szeptember 4-től újabb megbeszélések folytak Nyergesújfalunál Ali pasával. Október eleji levele tanúbizonysága szerint az események egyik résztvevője, Nyáry Pál úgy tudta, hogy a háborút lezáró, végső békétárgyalásokon az egyik tárgyaló felet, Rudolf császárt és királyt három magyar és három német küldött fogja képviselni: „az magyar urak Bottiany, Zrini és Turzó György leszen.” Ugyancsak a Bocskai nevében közvetítő küldötteket is három főben nevezte meg: „az Alföldről hárman, Illéshazi, Czobor és én”.⁶⁶ Ez a későbbiekben módosult, mert Mátyás főherceg a két német biztos, Althan és Molard mellé bevonta a küldöttségbe a német Kollonitsch Siegfriedet, magyar képviselőként pedig a Nyáry által említett Thurzó Györgyöt, Batthyány Ferencet nevezte ki, az elhunyt Zrínyi György helyett viszont részt vett Erdődy Kristóf és Istvánffy Miklós. Utóbbi szerint Mátyás főherceg a törökkel korábban is tárgyaló három küldött (Althan, Molard és Istvánffy) mellé delegált négy újabb tagot (Thurzó, Batthány, Kollonitsch és Erdődy).⁶⁷ A magyar biztosok szerepeltetése vélhetően azért történt, hogy hangsúlyozza a császár igényét Magyarországra.⁶⁸ A Bocskai-féle erdélyi delegációba Illésházy István, Czobor Mihály és Nyáry Pál mellé Hoffmann György is bekerült.⁶⁹ A török delegációt a korábbiakhoz hasonlóan Ali pasa és Habil efendi vezette. Török források rajtuk kívül említik még a budai Naszreddinzáde Musztafa efendi és Kádım Ahmed kethüda nevét is.⁷⁰

Az október vége felé kezdődő és immár eredményt hozó tárgyalások színhelye a korábbi megállapodások értelmében maradt a Komárom és Esztergom közötti terület. A kezdeményezés a Habsburg-fél nevéhez fűződik. A Komáromban levő császári-királyi

⁶⁴ Ali budai pasa 1615. VII. 19-i Bocskaihoz írott levelére vö. Bayerle 1991. 48–51.; vö. még Nehring, Sz 1986. 9.

⁶⁵ A török hadat húszezer fegyverforgatóra tette Thurzó György 1606. X. 10-i levelében I. Thurzó levelei II. 155.; huszonnégyezer főre Nehring, Sz 1986. 9.

⁶⁶ Vö. Nyáry Pál 1606. X. 6-i levelét feleségéhez, Várday Katához, Benda 1975. 41.; vö. még Benda Kálmán jegyzetét uo. 51. o. 177. jz.

⁶⁷ Istvánffy 1868. 931.; a császári-királyi küldöttségre I. még Rimay János naplóját, MOL P 108. Rep. 71. Fasc. 26/a ff. 14–23.; régebbi kiadására Szilágyi, TT 1878. 613–616.; újabban magyarul és angol fordításban I. Bayerle AO 1980. 12–17, 28–37.

⁶⁸ Erre vö. Nehring, Sz 1986. 10.

⁶⁹ Az erdélyi küldöttekre Istvánffy 1868. 932.

⁷⁰ A török küldöttekre Pecsevi és Kjátib Cselebi tudósítását, Török történetírók III. 190., 362.

békekövetség Felnémeti Mátéval levelet küldött Budára Murád szerdárhoz és Ali budai pasához, és kérte őket a béketárgyalás megkezdésére és a színhely megjelölésére. Ali pasa értesítette Bocskai Érsekújváron várakozó követeit és Habil efendivel Esztergomba hajózott. Ezek után hosszú levelezés következett a három békeküldöttség helyéről.⁷¹ Heves viták folytak arról, hogy melyik fél jöjjön közelebb a másik táborhoz. Egy, feltehetően Rimay János által írott napló szerint vetélkedés folyt a két császár követe között, hogy mikor és hol gyűljenek össze, s végül Bocskai küldöttsége bírta rá őket, hogy mindkét fél engedjen. Ezt tanúsítja egy október végi levél is, amely szerint „nehezen bírtuk őket, hogy az passa Esztergomon felül három mérföldön jűjön és túl szálljon a Dunán, az német urak minthogy alább nem akartak jűnni.”⁷² Végül a császári-királyi küldöttség Komáromtól csak egy mérföldre alább, a Duna bal partján vert tábort, a Zsitva-toroknál vagy -tőnél levő szigetenél. Az Esztergomból október 20-án elinduló török küldöttség nagyobb engedményt tett, hiszen három mérföldet tett meg Esztergomtól számítva, s előbb Nyergesújfalunál, utóbb pedig a Duna jobb partján, Almás falunál, a Zsitva folyó torkolatával szemben helyezkedett el. Bocskai delegációja a két tábor között foglalt helyet, a Duna jobb partján.⁷³ A kijelölt helyre legkorábban, október 24-én érkezett meg Bocskai „erdélyi” küldöttsége, október 26-án jelent meg a török delegáció, legkésőbb, október 28-án a császári-királyi követség foglalta el helyét. Kezdetben presztizs szempontok is nehezítették a tárgyalások megkezdését. A német megbízottak nem akartak a budai pasához menni, a török küldöttek pedig azt követelték, hogy ha ők három mérföldet megtettek Esztergomtól, akkor a németek is közelebb jöhetnek hozzájuk további két mérfölddel.⁷⁴ Török részről Habil efendi, erdélyi részről Nyáry Pál hiába próbálta engedményre rávenni a császári küldöttséget. Végül Habil efendi vállalta, hogy meggyőzi Ali pasát, hogy átmenetileg feladva az általa képviselt szultáni hatalom felsőbbbségét, ő menjen először a német táborba.⁷⁵

A protokolláris nehézségek után az első érdemleges megbeszélésre október 29-én került sor, amikor Ali pasa huszonhárom sajkával a Habsburg-küldöttség táborába látogatott el.⁷⁶ Nyáry Pál is megemlíti október 30-án kelt levelében, hogy tegnap kezdtek hozzá a „frigy tractáláshoz”, s „immár mind török, német egyött vagyon, kemény emberekkel vagyon dolgunk, elég nagy gondunk vagyon.” A közvetítő szerepet vállaló

⁷¹ Vö. Istvánffy 1868. 931–932.

⁷² Szilágyi, TT 1878. 613. (Bocskai követei X. 30-i keltű levele)

⁷³ Rimay naplója, vö. Bayerle AO 1980. 29.

⁷⁴ Vö. erre a huzavonára Szilágyi, TT 1878. 614. (X. 30-levél)

⁷⁵ Bayerle, AO 1980. 29.; Nehring, Sz 1986. 10.

⁷⁶ Vö. Szilágyi, TT 1878. 614. (X. 30-i levél)

⁷⁷ Vö. Nyáry Pál 1606. október 30-i, Zsitva tőnél kelt levelét feleségéhez, Várday Katához, l. Benda 1975. 43–44.

Bocskai-küldöttség tagja hangot adott reményének, s tanúbizonyságot tett nagyfokú felelősségtudatáról is, amikor a következőket írta: „Nagy Istennek áldása leszen, ha összevihatják őket, de ő szent fölsége rajtunk könyörülven, talám megszánja szegény hazánkat, nem itatja az földdel immár vérönket. Mi hivatalunkban igazán hiven, fogatkozás nélkül igyeközünk eljárni, semmi alkalmatosságunkat el nem mulatjuk, mert nincsen nekünk több hazánk ennél, ha ez is elvesztjük, nem ad senki országot nekünk.”⁷⁷ A szabad ég alatt, sátrakban⁷⁸ folyó tárgyalások a vasárnapra eső október 29-e délutánján kezdődtek. Ettől kezdve két ünnepet leszámítva (november 1-je, Mindszente napja a császári-királyi küldöttség számára, november 3-a, péntek a törököknek volt ünnepnap) mindennap folytak a tárgyalások, s ezek a hideg idő ellenére egészen november 11-ig elhúzódtak.

Az alkudozások folyamán először, október 29-én elfogadták azokat a pontokat, amelyeket illetően a korábbi megbeszéléseken megegyezés történt. Török javaslatra történt az, hogy „legelőször is olvasák el az articulosoakat, az kirül ezelőtt volt az végezés”, majd utána „fogának azokhoz az dolgokhoz, az kik ezelőtt való tractátusban csügöben maratnak volt.”⁷⁹ A korábbi megállapodásnak megfelelően mindkét fél helyeselte, hogy tiltsák meg a támadásokat, pusztításokat, s kölcsönösen felépíthessék saját területükön az erődítéseket. A török fél hozzájárult ahhoz, hogy a Habsburg-uralkodót a valóságos állapotnak megfelelően ezután ne bécsi királynak, hanem császárnak címezzék. Ezzel összhangban abban is megállapodtak, hogy a fiatal I. Ahmed Rudolfot apjának, az pedig őt fiának hívja.⁸⁰ Ádáz és kemény vita alakult ki három pontban: a török szultánnak járó évi ajándékot (adót), a béke időtartamát és egyes várak hovatartozását illetően. Már október 29-én kemény alkudozás folyt az ajándékkal kapcsolatban. Ali pasa a korábbi török álláspontot képviselte: először 200 ezer forintot küldjön a császár, majd három évi szünet után térjen vissza a korábbi ajándékküldési gyakorlat (azaz évi harmincezer forint). A német biztosok hevesen elleneztek ezt, s kölcsönös ajándékküldést javasoltak. E ponton úgy tűnt, hogy a tárgyalások is megszakadnak.⁸¹ Az erdélyi követek közbenjárására másnap, október 30-án, hétfőn újra megjelent mindhárom küldöttség a német táborban és folytatódtak a megbeszélések. Ekkor a török fél az ajándék ügyét összekapcsolta a béke időtartamának kérdésével. Ali pasa alternatív javaslatai szerint a kétszázezer forint kifizetése mellett három, öt vagy hét évig tartson a béke, s utána döntsenek az adó kérdéséről. A német követek ragaszkodtak ahhoz, hogy az egyébként sokallott összeget, a kétszázezer forintot egyszer és mindenkorra (semel pro semper)

⁷⁷ Kjátib Cselebi (Török történetírók III. 362.) tévesen úgy tünteti fel a tárgyalásokat, hogy a „két fél emberei csónakokra ülve, a Dunán beszéltek meg a békekötés ügyeit.”

⁷⁸ Erre vö. X. 30-i levél, Szilágyi, TT 1878. 614–615.

⁸⁰ A X. 29-i tárgyalásokra I. Rimay naplója, Bayerle AO 1980. 30.; Nehring, Sz 1986. 11., X. 30-i levél, Szilágyi, TT 1878. 614–615.

⁸¹ Bayerle, AO 1980. 30.; Nehring, Sz 1986. 11.; Szilágyi, TT 1878. 615. (X. 30-i levél)

adják, s a békekötés idejét kevesellették.⁸² Október 31-én, kedden tovább folyt a kötélhúzás a két fél között. A császári küldöttség csökkenteni igyekezett a kétszázezer forintos egyszeri ajándék összegét, azzal az ürüggyel, hogy a korábbi tárgyalásokon ötvenéves békéről volt szó, így rövidebb ideig tartó béke esetén ezt a summát is le kellene szállítani. Hosszú alkudozás után tizenöt éves békében egyeztek meg, de az egyszeri adó összege változatlan maradt, s azt is elfogadták, hogy három év múlva mindkét uralkodó követet küld a másikhoz, s ezek kölcsönösen visznek ajándékot. E tárgyalási napon az ajándék és a béke időtartama mellett az elfoglalt várak kérdése is felmerült. A Habsburg-küldöttségben levő magyar urak Kanizsa visszaadását követelték, s a tárgyalások megszakításával fenyegetőztek, ha kívánságuk nem teljesül. Ali pasa nem volt hajlandó Kanizsáról tárgyalni.⁸³ November 1-jén közös megbeszélésre nem került sor, de a császári követség magyar tagjai előbb az erdélyiek segítségét kérték Kanizsát illetően, majd velük együtt felkeresték Ali pasát, aki felháborodva utasította vissza a magyarok igényét a várra. November 2-án, csütörtökön, immár mindhárom fél részvételével folytatódtak a béketárgyalások. Immár a várak kerültek terítékre, hosszas viták bontakoztak ki. Ali pasa követelte Fülek, Szécsény, Nógrád, Palánk, Vác és Visegrád visszaadását, azzal az indokkal, hogy e várak korábban török kézen voltak. Erre német részről Molard főkapitány Budát, Esztergomot, Egert és Kanizsát említette, hogy azokat viszont a töröknek kellene visszaszolgáltatni, mivel korábban a császár birtokában voltak. Az elmérgesedő vitát az erdélyi küldöttség igyekezett elsimítani, s a török jogigényt az említett várakra azzal hárították el, hogy azok éppen Bocskai kezén vannak.⁸⁴ Kétségkívül jól tett az elmérgesedni látszó tárgyalásoknak, hogy november 3-án, a törökök ünnepnapja (péntek) miatt szünnap volt. A németek így is üzentek Ali pasának, hogy Kanizsához ragaszkodnak, amelyre a budai pasa elutasító választ adott. November 4-én, szombaton, előbb a hozzá küldött erdélyi követekkel tárgyalt Ali pasa, kifejtette nekik, hogy számos engedményt tettek így is a német császárnak, az általa követelt és immár császári kézre kerülendő várakról nem mondhat le, Kanizsát viszont nem adhatja vissza. Az erdélyi küldöttek a pasa követeléseit a Habsburg-küldöttség elé tárták. A meg egyezés érdekében a Habsburg-fél és a törökök is három-három tagú küldöttséget jelöltek ki a vitatott várak birtoklásának megbeszélésére. E megbeszélések is holtpontra jutottak: a törökök a felvidéki várakat, a magyarok Kanizsát követelték. Végül mindkét fél küldöttei azt javasolták a vezetőknek, hogy kölcsönösen mondjanak le követeléseikről a béke érdekében.⁸⁵ November 5-én, vasárnap ismét megbízottak tárgyaltak egymással: török részről Mehmed kethüda és Amhat aga, császári részről Batthyány Ferenc,

⁸² Bayerle, AO 1980. 30.

⁸³ Bayerle, AO 1980. 30.; Nehring, Sz 1986. 11.

⁸⁴ A XI. 2-i tárgyalásokra I. Rimay naplója, vö. Bayerle AO 1980 33.

⁸⁵ A XI. 4-i tárgyalásokra I. Rimay naplója, vö. Bayerle AO 1980. 35.

Kollonitsch Siegfried, Dóczy András és Pogrányi Benedek. Elsősorban a hódoltság volt a téma. A törökök immár elsősorban csak Vácot és Visegrádot, míg a magyar fél Kanizsát követelte.⁸⁶ November 6-án, hétfőn ismét mindhárom fél tárgyalta a német táborban. A német fél újfent Kanizsa átadását igényelte. Ali pasa is részt vett ebben, s Fülek és Szécsény visszaadását vetette fel, s ezt a béke megkötése feltételének nevezte. November 9-én újabb kísérletet tettek a megegyezésre. A német követek Komáromból azt üzenték a tárgyalás színhelyén megjelenő budai pasának, hogy nem jönnek többet tárgyalni, ha Kanizsát nem adja át nekik. Bocskai küldöttsége közvetíteni igyekezett, s kérték a német követeket, ne ragaszkodjanak követelésükhöz, mert ezt a török fél semmiképpen nem fogadja el. Erre német részről nagy nehezen ráálltak, de kikötötték, hogy a Vácra támasztott jogigénnyről nem hajlandók tárgyalni. Ali pasa vonakodott, s előbb csak megbízottait akarta elküldeni a megbeszélésre, de a német biztosok ragaszkodtak jelenlétéhez. E végső tárgyalásokon egyeztek meg a húsz esztendeig tartó békében, a kétszázezer forint ajándékban, s abban, hogy egyik fél sem ad vissza várat.⁸⁷ Egészében véve tehát a két fél álláspontja közelített annyira egymáshoz, hogy a megegyezés létrejöhetett. Ennek bizonyára mindhárom tárgyaló küldöttség örült. A békeség öröme Ali pasa nagy lakomát adott Almáson, amelynek során ajándékokat is átadott a császári küldöttség tagjainak.

A látszólagos megegyezés dacára maradtak vitatott pontok, így csak ideiglenes megállapodás jöhetett létre, amelynek megerősítése még évekig húzódott. Több okmány, szerződés készült november 11-én, de teljesen hitelesnek, autentikusnak egyiket sem tekinthetjük. A magyar nyelvű, latin bevezetéssel és zárószöveggel ellátott „Habsburg-változat” a zsitvatoroki császári táborban készült három példányban és a császári királyi, s az erdélyi delegáció írta alá, a török küldöttség nem szignálta.⁸⁸ A magyar és török nyelven is elkészült „török változat” az almási török táborban íródott és csak a két török biztos hitelesítette.⁸⁹ A két verzió lényeges pontokon tért el egymástól. Így például a török változatban nem szerepelt az, hogy a kétszázezer forint „egyszer s mindenkorra” szól; Vác Habsburg-birtoklását nem említette és a császáriaknak adózó helységek helyett a törököknek adózó falvakkal foglalkozott, s nem szerepelt benne az a pont sem, amely tiltotta, hogy a törökök a hódoltsági falvakra kijárjanak adót beszedni.⁹⁰

A Habsburg-delegáció bizonyosan, az erdélyi küldöttség valószínűleg úgy vélte, hogy az ő verziójukat fogadta el a török fél. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a

⁸⁶ A XI. 5-i tárgyalásokra vö. előző jegyzet.

⁸⁷ Vö. a XI. 9-i tárgyalásokra Rimay naplóját, I. Bayerle AO 1980. 36–37.

⁸⁸ A Habsburg-változat szövegére I. Bayerle AO 1980. 17–20.; utal rá Nehring, Sz 1986. 12.

⁸⁹ A török változatra I. Bayerle AO 1980. 45–48. (angol fordítására I. uo. 21–22.); utal rá Nehring, Sz 1986. 12.

⁹⁰ Az eltérő verziókra Bayerle AO 1980. 7–9.; Nehring, Sz 1986. 14.; a török verzió egyes hiányaira Bayerle, AO 1980. 22–23.

törökök is azt hitték, hogy a császáriak jóváhagyták az ő általuk megfogalmazott okmányt. Ebben a kölcsönös „csalatkozásban” része lehetett a császáriak török tolmácsának, Gallónak, aki készítette a Habsburg-változatról egy török fordítást, amely azonban a török okmánnyal egyezett meg.

Az egyezség megkötéséhez hasonlóan nehezen ment a szerződés ratifikálása. A Habsburg-változatot, a zsitvatoroki békét Rudolf császár már 1606. december 9-én ratifikálta,⁹¹ de szerette volna, ha az okmány isztambuli megerősítése során a Habsburgoknak kedvező változtatásokat (pl. Kanizsa visszaadása) hajtanak rajta végre. Bocskai halála (1606. december 29.) után még az is újra fölmerült, hogy Erdély török vazallusi státusát megkérdőjelezzék, de Rákóczi Zsigmond (1607. február), majd Báthori Gábor (1608. március) hatalomra kerülésével ez a kérdés szükségszerűen lekerült a napirendről. A zsitvatoroki békét illetően a prágai és a bécsi udvar – Rudolf császár-király és Mátyás főherceg – ellentéte 1607–1608-ban egyre inkább élesedett. A légvárakat kergető Rudolf teljesíthetetlen feltételekhez ragaszkodott, vagy a háború folytatásával fenyegetőzött. Ugyanakkor a realisabb, a Habsburg-birodalmi, s a magyar érdekeket és a politikai helyzetet jobban ismerő Mátyás főherceg a béke zsitvatoroki alapon történő megerősítését szorgalmazta. A két testvér konfliktusa kielégítő rendezést nyert az 1608. június 25-i liebeni szerződésben, amelyben Rudolf császár átengedte Ausztriát, Magyarországot és Morvaországot Mátyásnak, s csak a névleges császári címet és a cseh királyi méltóságot tartotta meg 1612-ben bekövetkezett haláláig.

Mátyás Rudolf követe, Teuffel helyett saját megbízottait, Adam Herberstein bárót és Rimay Jánost küldte a Portára.⁹² Az Ali budai pasával 1608. március 27-én kötött érsekújvári szerződés lehetővé tette, hogy csak százötvenezer forint értékű pénzt és ajándékot kellett a követségnek vinnie, a maradék ötvenezer forint kifizetése a császári követség visszatérése után vált esedékessé.⁹³ A százötvenezer forintot is csak nehezen sikerült összeszedni. A nagy létszámú Herberstein-féle követség 1608. szeptember 2-a és november 14-e között tartózkodott Isztambulban. Október 30-án fogadta őket I. Ahmed szultán is, s hamarosan megkapták az általa ratifikált török nyelvű szerződést is.⁹⁴ A szultáni ratifikációs okmány az almási török verzióból indult ki, de követeléseiben túlment azon: leszögezte a török jogigényt Erdélyre és megállapította azt is, hogy a 200 ezer forint összegű ajándék átadása után három évvel újra ajándékkal fog tartozni a Habsburg-császár a korábbi gyakorlat szerint. Formailag az irat szultáni fermán, amely a békét a szultán adományának tünteti fel, szemben a Zsitvatoroknál elfogadott verzi-

⁹¹ Nehring, Sz 1986. 15.; Bayerle szerint Rudolf visszautasította a ratifikálást, s az öccsére és utódjára, Mátyásra várt, vö. Bayerle AO 1980. 23.

⁹² Nehring, Sz 1986. 27.

⁹³ Az érsekújvári szerződésre vö. Nehring, Sz 1986. 22.

⁹⁴ Az 1608. évi török verziójú, szultán által aláírt szerződés szövegét közli Bayerle AO 1980. 24–27.; Nehring, Sz 1986. 29.

ókkal, ahol egyenlő rangú felek egyezsége szerepel.⁹⁵ Herberstein tiltakozott a módosítások ellen, s a császári változat (zsitvatoroki szerződés) ratifikálását követelte. A távollévő nagyvezír helyettese, a kajmakám megtévesztette Herbersteint, aki azt hitte, hogy a török fél elfogadta javaslatát. November végén sor került a császári és a szultáni – két, lényegében eltérő „változat” – ünnepélyes cseréjére. A visszatérő Herbersteinnel együtt török követség ment Bécsbe. A Habsburg-fél nem fogadta el a módosítást, és 1610-ben visszaküldte átdolgozásra Isztambulba, s csak 1612-ben született végleges békeszerződés a zsitvatoroki alapelvek kölcsönös figyelembe vételével.⁹⁶ Zsitvatorok jelentőségét jelzi, hogy mind az 1608-as török módosítás, mind pedig az 1612-es végleges megállapodás alapvetően erre épült. Mindazonáltal a béke elfogadása nem jelentette török részről a világhuralmi tervek végleges feladását, és az 1606 novemberében tett engedményeket a későbbi ratifikáció során igyekeztek visszavonni.

A „hosszú háborút” tehát az uralkodók által hosszú ideig nem ratifikált, s még a békeküldöttségek által kölcsönösen alá sem írt zsitvatoroki szerződés zárta le, amely valóban véget vetett a harcoknak. Paradox módon a jó hat évvel későbbi végleges ratifikálásnak jóformán már semmi jelentősége sem volt. A két birodalom váratlanul kirobbant, fordulatokban gazdag – köztük a tragikomikus mozzanatokban bővelkedő „döntő” mezőkeresztesi csatával –, szinte megroppanásig folytatott háborúját a hasonlóképpen *furcsa békekötés* zárta le.

A tárgyalások színhelyéről általában zsitvatorokinak nevezett békében (török részről Murád pasa békéjének is nevezték az 1606. évi szerdáról) számos új elemet fedezhetünk föl.⁹⁷ Első ízben történt meg az például, hogy a de facto békeszerződés – a de iure ratifikálást nem számítva – nem Isztambulban, hanem *a két birodalom határánál* készült.⁹⁸ Jelképesnek is felfogható ez, hiszen határ menti végvárakért folyt ez a tizenhárom évig tartó és kezdetben mindkét fél részéről jóval nagyobbra törő elképzelésekkel, tervekkel megindított háború. Szembetűnő a magyarok aktív részvétele a béketárgyalásokban; a császári-királyi békeküldöttségben négy biztos is képviselte a Királyi Magyarország érdekeit, míg Bocskai küldöttei egyaránt figyeltek a magyar (főként a felvidéki) és erdélyi érdekekre. E rendkívül nyomatékos magyar jelenlét is rendkívüli és kivételes volt a Habsburg–török béketárgyalások történetében. A békében több ponton is érvényre jutott *a két birodalom erőegyensúlyának* elismerése. A status quo szerinti béke azt jelentette, hogy a két fontos végvár, Eger és Kanizsa új szerzeményként ugyan török kézen maradt, de a Felvidéken néhány, 1593 előtt török birtokban levő vár (Fülek,

⁹⁵ A módosításokra Bayerle AO 1980. 27–28.; Nehring, Sz 1986. 29–30.

⁹⁶ Erre a feltevésre Bayerle AO 1980. 28.

⁹⁷ A béke szövegének (Habsburg-változat) magyar fordítására Sinkovics 1968. 368–371.; vö. még Istvánffy 1868. 933–934.; l. még ennek török forrásban való változatára Kjátib Cselebinél, vö. Török történetírók III. 363–365.

⁹⁸ Ennek jelentőségét hangsúlyozza Bayerle AO 1980. 5–6.

Nógrád stb.) a Királyi Magyarországgé lett. A Maros-vidék várai jelentős részben az 1605-ben újra török vazallussá lett Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá kerültek. A török Bocskaitól és az őt követő erdélyi fejedelmektől állandóan követelte Lippa és Jenő várainak visszaadását, míg végül Bethlen Gábor 1616-ban Lippát vissza is adta. Egészében véve a török hódoltság csak a Dél-Dunántúlon növekedett, az Észak-Dunántúlon a helyzet alig változott. A Felvidéken a várak gazdát cseréltek, de a török hódoltság északi irányban nem terjedt ki, sőt Fülek és a Nógrád-Hont megyei várak elvesztésével inkább területileg csökkent. A 200 ezer forintos egyszeri ajándék – bár efelől még egy ideig vita folyt – azt jelképezte, hogy *hadisarc fejében a Porta lemondott az évi adóról*, s ezzel a Királyi Magyarország vazallusi státusának fikciójáról is. A „bécsi király” császári címének megadásával I. Ahmed magával egyenrangúnak ismerte el Rudolfot. A békét szokatlanul hosszú időre, *20 évre* kötötték. Az iszlám joggyakorlat maximálisan ennyi időre, azaz kétszer tíz évre tette lehetővé a szent háború, a dzsihád (vagy gaza) felfüggesztését a hitetlenek ellen. A két birodalom hódító törekvései a Duna-medencében átmenetileg megfeneklettek, holtpontra jutottak.⁹⁹

⁹⁹ A béke értékelésére l. Sugar 1977. 196.; Shaw 1976. 187–188.; Inalcik, in: CHI I/A 341.; Kortepeter 1972. 200–201.; Vaughan 1954. 186.; Parry, in: NCMH III. 364–365.; Bayerle AO 1980. 28.; Nehring, Sz 1986. 37.

EPILOGUS

A 15 éves háború előzményeiről, lefolyásáról, középpontjában a mezőkeresztesi csatáról szóló áttekintésünk végére értünk. Összegeznünk kell a háború tanulságait, következményeit, illetőleg mérlegelnünk kell Mezőkeresztes súlyát, jelentőségét. A legfőbb tanulság mind az Oszmán, mind pedig a Habsburg Birodalom számára az lehetett, hogy erőegyensúly alakult ki kettejük között és igazán számottevő áttörésre, Magyarország teljes megszerzésére egyikük sem képes. Az Erdélyi Fejedelemség azt a szomorú tanulságot vonhatta le a háború végén, hogy az adott körülmények között nem lehet, s nem is érdemes felborítani a kialakult status quót és kilépni a török hatalom árnyékából.

Az elhúzódó háború még súlyosabb következményekkel járt, mint keserű tanulságokkal. Az Oszmán Birodalom amúgyis deficites kincstári helyzetén, válságos belső állapotán a csekély eredményt hozó, költséges és kimerítő háború inkább csak rontott. Hasonlóképpen a Habsburg Birodalom is mind gazdaságilag, mind pénzügyileg szinte belerokkant a hosszú hadakozásba, amelynek közvetve komoly szerepe volt a tartományok rendi mozgólódásaiban, amelyek majdnem a birodalom széteséséhez vezettek 1607–1608-ban. Az Erdélyi Fejedelemségnek is jónéhány évbe telt, míg Bethlen Gábor uralkodása alatt gazdaságilag és belpolitikailag konszolidálódott és visszanyerte a Báthoriak alatt élvezett „csendes” nyugalmát.

A hosszú háború komoly áldozatot követelt a hadszíntérré vált Magyarországtól: a Királyi Magyarország, a hódoltság és Erdély egyaránt megszenvedte a hadak vonulását. A 15 éves háború *súlyos veszteségeket* okozott; jelentős népességcsökkenést idézett elő és általában véve a termelési eszközök nagyarányú pusztulásával járt.¹ Nehéz akár csak megbecsülni a „végpusztulás” méreteit, arányait, az alábbiakban néhány adattal próbáljuk ezt érzékeltetni. A legsúlyosabb helyzet kétségkívül a két birodalom és végvárrendszer határán alakult ki, ahol a konfrontáció a legélesebb volt. Ezen belül is a leginkább érintett terület az észak-dunántúli főhadszíntér volt, a Győr–Esztergom–Fehérvár közötti térség, ahol szinte évről évre folytak hadműveletek, harcok. A Királyi Magyarországhoz tartozó Győr vármegye 1596 és 1604 között még lakott terület volt, de 1609-re pusztává lett. A Dunától északra levő Felvidék is megsínylette a háború borzalmait, jóllehet igazán komoly portyázó akciót „csak” 1599-ben kellett elszenvednie, amikor a területre rászabadított tatárok rengeteg embert hurcoltak fogságba. Pozsony vármegye

¹ A háború pusztításaira összefoglalóan I. MNT V. 580–582. (Acsády Ignác), Hóman–Szekfű 1928. IV. 354.; Erdély története I. 332–333. (Barta Gábor); Szakály, Valóság 1988/3. 39–51.; általában a török háborúk pusztításainak kérdéseire Dávid, Kk 1993. 56–68.

adózóinak száma harmad, Nyitra és Hont vármegyéké pedig ötöd részére csökkent. Az egész Királyi Magyarország háborús pusztulását jelzi, hogy míg 1598-ban 160 ezer adózó jobbágyháztartásról tudunk, addig 1604-re már 65-66 ezerre csökkent számuk. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy e radikális csökkenés – közel harmadára esett az adóalap – nem is a háború egészének, hanem csak második szakaszának pusztításaira utal.² A hódoltságban sem kedvezőbb a kép. Míg a budai szandzsákban 1590-ben 303 lakott településsel találkozunk, addig néhány évtizeddel később, 1648-ban ugyanezen a területen – kb. Pest-Pilis-Solt vármegyékben – mindössze 97 falut regisztrálhattak a hódoltságba is bemerészkedő királyi összeírók. A települések száma így nagyjából egyharmadára csökkent, sőt az elhagyott falvak száma még nagyobb lehetett a zsitvatoroki békét közvetlenül követő években. A hódoltság pusztulását elsősorban nem is annyira a Habsburg-hadjáratok – legfeljebb a határmenti területek esetében számolhatunk ezzel – hanem a török csapatok, főként a tatárok átvonulása, gyakori itt telelése okozta. Erdély is alaposan megszenvedte a hosszú háborút, főleg 1599–1603 közötti szakaszát. Ekkor török, tatár, havasalföldi és császári csapatok felváltva dúlták a fejedelemséget, illetve ott teleltek. A csapatok nyomában a Királyi Magyarországhoz és a hódoltsághoz hasonlóan nélkülözés, éhínség és járványok pusztítottak, ami persze a katonaságot sem kímélte. A háború viszontagságait 1593 előtt csak ritkán tapasztaló, ide-oda ingadozó „Tündérország” népessége számottevő részét veszítette el. Egyes területeken ötven, illetve közel kilencven százalékkal kevesebb adózót írtak össze, szerencsésebbnek számítottak azok a megyék, ahol „csak” $\frac{1}{3}$ -ra olvadt le az adózó népesség. Itt meg kell jegyeznünk azt, hogy a települések és az adózók számának csökkenése és a népesség pusztulása közé nem tehetünk automatikusan egyenlőségelet. A lakosság egy része biztosabb helyen levő, a hadjáratok útvonalából kieső, vagy védettebb, falakkal körülvett településekre, városokba menekülhetett, későbbi időben esetleg vissza is térhetett feldúlt, elhagyott falujába és újrakezdhetette életét. Ezek az adatok azonban mindenképpen jelzik a falu- és népességpusztulást, valamint az elszegényedés mértékét.³

A népesség, elsősorban az agrártermelő lakosság fogyásán, a termelőeszközök pusztulásán túl további következményekkel is számolhatunk. Tovább ritkult a települési hálózat mindhárom magyar „utódállamban”. A városfejlődésnek sem kedvezett az elhúzódozó háború, még ha a biztonságosabbnak tűnő városok falai közé is húzódtak a környékbeli falvak lakói. Jelentős hatással volt a hosszú háború az etnikai struktúrára. A hadakozás elsősorban a hadseregekben és a várakban szolgáló magyarságot fogyasztotta, s a hadműveletek is jobbára magyarok lakta területeket érintettek. A keletkező vákuumot a korábban inkább hegyes vidékeken lakó, a harcoktól jobban megkímélt nemzetiségek töltötték be, akik a magyarok helyére húzódtak. A szerbek észak felé mozdultak el, a Szerémség és Szlavónia keleti fele után a Dél-Alföld is egyre jobban

² Vö. előző jegyzet.

³ L. az 1. jegyzet.

„elrácosodott”. A szlovákok ugyanakkor dél felé húzódtak és a hódoltság északi peremén is jelentkeztek. Erdélyben a hegyvidéki románok egy része levonult az elnéptelenedett folyó völgyekbe. Egészében véve a 15 éves háborúnak szerepe volt abban, hogy a török kor folyamán a magyarság aránya jelentősen csökkent a Kárpát-medencében, bár még megőrizte abszolút többségét a 17. század végén is.⁴

Mezőkeresztes jelentőségét illetően a következőket állapíthatjuk meg. Már a kortársak is joggal hasonlították a mezőkeresztesi csatát a század másik nagy összecsapásához, a mohácsi ütközethez. Főleg a győztes török fél hangsúlyozta a csata jelentőségét: kiemelték például azt, hogy több katonát vesztett az ellenség, mint Mohácsnál. Pecsevi török történetíró a Mezőkeresztest Mohács rovására előtérbe helyező korabeli hivatalos állásponttal szemben rámutatott arra, hogy Mohács után Budát is elfoglalta a szultán, s Magyarországot kiraboltatta, míg Mezőkeresztes nem járt ilyen messzeható következményekkel. A másik oldalon érthető módon inkább csökkenteni igyekeztek a vereség súlyát, bár elismerték azt, hogy súlyos veszteségeket szenvedtek. A történeti irodalomban inkább az utóbbi álláspont nyert polgárjogot és Mezőkeresztest jobbra alulértékelték.

Mezőkeresztes több tragikus mozzanatot jelképez. Egyrészt a török győzelem megtörte a Keresztény Liga lendületét, előző évi sikersorozatát, és az oszmán uralom folytonosságát biztosítva a hódoltsági török birtoklást hosszabbította meg jó nyolc-kilenc évtizeddel. Másrészt az elhúzódó háborúban az adott külpolitikai és erőviszonyok között egyik fél sem tudta az országot a maga uralma alatt egyesíteni, maradt mindkét oldalon a költséges végvári rendszer az országot pusztító aprólékharcaival. Bár a Királyi Magyarország és Erdély a Habsburgok oldalán mind anyagilag, mind a hadjáratokban felvonultatott katonaság révén alaposan kivette részét a háborúból és hadszíntér lévén nagyarányú pusztításnak, pusztulásnak volt kitéve, a Kereszténység és a Haza ügyéért hozott nemes áldozat hiábavaló volt. Ady Endre szavaival élve „minden egész széttört”, s Mezőkeresztes legnagyobb tragédiája az volt, hogy *a részekből egyelőre nem lehetett újjákovácsolni a Mohácsnál elvesztett Magyar Királyságot sem Habsburg, sem pedig Oszmán fennhatóság alatt*. A két birodalom a hosszú háborúval csak megerősítette Magyarország korábbi, többek között a drinápolyi békében is kifejezett felosztását.

⁴ Erre vö. Szakály, Valóság 1988/3. 39–51.

KRONOLÓGIA

Az 1593–1606 közötti háború főbb eseményei

1593

- január 27.* Portai szpáhilázadás, amelynek leverése után III. Murád szultán kinevezi Szinánt nagyvezírré.
- február 7.* Szinán nagyvezír „ultimátuma” Rudolf császár-királyhoz
- június 16.* Haszán boszniai pasa ostrom alá veszi Sziszek várát.
- június 22.* A királyi had győzelmet arat Sziszeknél Haszán pasa felett.
- július 4.* Az isztambuli tanácson III. Murád a háború mellett dönt, fővezérré nevezi ki Szinánt.
- július 29.* Az oszmán sereg megindul Magyarországra.
- október 3.* A nagyvezír ostromolni kezdi Veszprémet (október 7-én elfoglalja).
- október 9.* Szinán Palotát ostromolja (11-én feladják a várat).
- október 31.* Hardegg főkapitány Székesfehérvárt ostromolja (másnap elvonul).
- november 3.* Győzelem Székesfehérvárnál a török felmentő sereg felett.
- november 15.* Teuffenbach főkapitány Szabatkát ostromolja (18-án beveszi), a felvidéki hadjárat kezdete.
- november 19.* A kassai főkapitány Füleket vívja (27-én feladják védői).
- november 21.* Romhánynál győzelem a török felmentő sereg felett.
- december 3.* Az elhagyott Szécsény várát birtokba veszik a királyi csapatok.
- december 7.* Az elhagyott Drégelyt Pálffy Miklós főkapitány megszállja. A felvidéki hadjárat lezárul, 12 várat foglaltak vissza a töröktől 3 hét alatt.

1594

- március 7.* A Habsburg-sereg ostromolja Nógrád várát (10-én feladják védői).
- március 22.* Zrínyi György hada ostromolja Berzencét (másnap feladják).
- március 24.* Csurgót és Segesdet elhagyja török őrsege.
- április vége* Teuffenbach serege körülzárja Hatvant (június végén elvonul).
- május 1.* Turánál győzelem a Hatvan felmentésére érkező török had felett.
- május 4.* Mátyás főherceg Esztergomot ostromolja (június 29-én elvonul).
- július 19.* Szinán nagyvezír Tatát vívja (23-án feladják védői).
- július 31.* A nagyvezír megkezdi Győr ostromát (szeptember 29-én feladják).

- augusztus 28.* Báthori Zsigmond fejedelem leszámol „törökpárti” ellenzékével.
szeptember 8. Szinán átkel a Szigetközbe, s elúzi Mátyás főherceg hadát.
október 3. A tatárok megszállják az elhagyott Pápa várát.
október 4. Szinán megkezdí Komárom ostromát (24-én elvonul alóla).

1595

- január 16.* III. Murád szultán halála, fia, III. Mehmed követi a trónon.
január 28. Prágai szövetségi egyezmény Rudolf császár-király és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem között.
március 5. Házassági szerződés Grácban Károly főherceg lánya, Mária Krisztierna és Báthori Zsigmond között (augusztus 6-án esküvő).
május 20. Mihály havasalföldi vajda szerződésben ismeri el hűbérurának Báthori Zsigmondot.
június 3. Áron letétele után a beiktatott Stefan Razvan moldvai vajda elismeri hűbérurának Báthori Zsigmondot.
július 1. Mansfeld megkezdí Esztergom ostromát (szeptember 2-án kapitulál).
augusztus 4. Mansfeld legyőzi Esztergomnál a török felmentő sereget.
augusztus 18. Borbély György erdélyi serege elfoglalja Lippát.
augusztus 23. Szinán nagyvezír döntetlen csatát vív Calugareninél Mihály vajdával, megszállja a török egész Havasalföldet.
augusztus 27. Habsburg-rajtaütés a vörösvári török táboron.
szeptember 21. Visegrádot elfoglalják a keresztény csapatok.
október 17. Miksa főherceg serege körülfárja Szolnokot (október végén elvonul).
október 16. Báthori Zsigmond ostromolja Tirgovistét (18-án elfoglalja).
október 20. A kiűrtett Bukarestet birtokba veszik az erdélyi csapatok.
október 22. Jenő török őrsége kapitulál.
október 25–27. Az erdélyi had Havasalföldön, Gyurgyevónál szétveri Szinán seregének utóvédjét, s elfoglalja a várát.

1596

- január–február:* Bocskai István leveri a székelyek felkelését („véres farsang”).
május 11. Lippra alól elvonul a várát sikertelenül ostromló temesvári pasa.
június 10. Báthori Zsigmond Temesvárt veszi ostrom alá.
június 20. III. Mehmed szultán nagy sereggel indul el Isztambulból.
augusztus 15. Miksa főherceg Hatvant ostromolja (szeptember 3-án feladják).
szeptember 20. Egert ostromolja a szultán (október 13-án kapitulál az őrség).
október 18. Sajóvamosnál egyesül Miksa főherceg és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem hada, s Eger visszavételére indul.

- október 22. A Dzsáfer vezette elővéd Mezőkeresztesnél vereséget szenved.
- október 24. Kisebb csatározások az oszmán elővédcsapatok és az Ábrány–Mezőkeresztes között táborozó keresztény had között.
- október 25. Kisebb csata a Nyárádhoz érkező szultáni had és a szövetséges sereg között a keresztesi és az ábrányi gázlóknál.
- október 26. Döntő csata a keresztény sereg és az oszmán had között. Kezdeti siker, majd a mezőkeresztesi gázlón való átkelés után nagy vereség.

1597

- február: Báthori Zsigmond Prágában tárgyal lemondása feltételeiről.
- május 22–23. Tatát rajtaütésszerű támadással foglalja vissza Pálffy Miklós.
- augusztus 13. Miksa főherceg Pápát ostromolja (20-án feladja őrsége).
- szeptember 9. Miksa hada körülzárja Győr várát (október 3-án elvonul).
- október 8. Szaturdzsi Mehmed Tatát vívja (13-án elfoglalja).
- október 17. Az erdélyi had Temesvárat ostromolja sikertelenül.
- november 2. Az elhagyott Vác várát birtokba veszi Szaturdzsi Mehmed.
- november 2–9. Vác-verőcei csatározások Miksa és Szaturdzsi Mehmed serege között (4-én és 5-én nagyobb csaták Habsburg-sikerrel).
- november 9–10. Sikertelen béketárgyalások után a török elvonul.
- december 23. Prágai egyezmény: Zsigmond Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek fejében lemond Erdélyről Rudolf császár-király javára.

1598

- március 23. A gyulafehérvári országgyűlésen Zsigmond lemond és átadja Erdélyt Rudolf császár biztosainak.
- március 28–29. Adolf Schwarzenberg és Pálffy Miklós elfoglalják Győrt.
- április 18. Mária Krisztierna a kormányzóul kinevezett Miksa megérkezéséig átveszi Erdély kormányzását.
- július 7. Barcsay András Lugosnál legyőzi Szulejmán temesvári pasát.
- július 31. Schwarzenberg ostromolja Tatát (augusztus 2-án kapitulál).
- augusztus 8. Schwarzenberg Palotát vívja (az őrség aznap feladja a várát).
- augusztus 9. Az elhagyott Veszprém várát birtokba veszik a királyi csapatok.
- augusztus 21. Báthori Zsigmond visszatér, s visszaveszi a fejedelmi hatalmat.
- szeptember 8. Szaturdzsi Mehmed Csanádot ostromolja (az őrség elmenekül).
- szeptember 29. Váradot ostromolja a török fősereg (november 3-án elvonul).
- október 3. Mátyás főherceg hada Budát ostromolja (november 2-án elvonul).

1599

- március 21.* A medgyesi országgyűlésen Báthori Zsigmond lemond a fejedelemségről unokatestvére, Báthori András bíboros javára.
- március 29.* Az erdélyi országgyűlés fejedelemmé választja Báthori Andrást.
- április 6.* Prágában Zsigmond követei egyezményt kötnek Erdély átadásáról.
- április 16–17.* Schwarzenberg sikertelen akciója Buda ellen.
- május 9–10.* Schwarzenberg megtámadja Székesfehérvárt, majd elvonul.
- június 20.* Pálffy hajdúkkal és naszádosokkal Tolnánál vízi csatában győz.
- szeptember 18.* Ibrahim nagyvezír serege Buda alá érkezik.
- október 6.* Béketárgyalás a Helembai-szigeten, eredménytelenül zárul.
- október 16.* Mihály vajda Báthori András fejedelem ellen indít hadjáratot.
- október 28.* Sellenberknél Mihály vajda győz Báthori András ellen.
- október 31.* Székelyföldön megölik Báthori Andrást.
- november 20.* Az erdélyi országgyűlés behódol Mihály vajda előtt.

1600

- április 23.* Meghal Pálffy Miklós negyvennyolc éves korában.
- május folyamán* Mihály legyőzi Jeremiás moldvai vajdát, megszállja Moldvát.
- június 1.* A pápai vár francia–vallon zsoldosai fellázadnak, s a töröknek akarják átadni a várat zsoldjuk fejében.
- július 12.* Pápát ostromolja a Habsburg-sereg (augusztus 9-én elfoglalják).
- augusztus 31.* Ibrahim nagyvezír Babócsát vívja (szeptember 4-én feladják).
- szeptember 8.* Ibrahim körülfárja Kanizsát (október 22-én feladják a várat).
- szeptember 18.* Miriszlónál a felkelt erdélyiek és Basta Mihály vajdát legyőzik.
- október 6.* A Kanizsa felmentésére érkező Mercoeur több napig csatázik Ibrahim hadával (legjelentősebb az október 7-i csata).
- október 13.* Élelmezési gondok miatt visszavonul Mercoeur herceg serege.
- október 20.* A Szeret folyó mellett a lengyelek legyőzik Mihály vajda seregét.
- november 25.* Havasalföldön a lengyel sereg az Arges folyónál megveri Mihályt.

1601

- április 3.* A kolozsvári országgyűlés a visszatérő Báthori Zsigmondot választja meg Erdély fejedelmévé.
- augusztus 3.* Báthori Zsigmond Goroszlónál vereséget szenved Giorgio Basta és Mihály vajda egyesült csapataitól.
- augusztus 19.* Basta vallon zsoldosaival megöleti Mihály vajdát.
- szeptember 9.* Mercoeur megkezdi Székesfehérvár ostromát (20-án elfoglalja).

- szeptember 10.* Ferdinánd hada vívja Kanizsát (november 16-án elvonul).
október 10–15. Mercoeur több napos sikeres csatározása Székesfehérvárnál Jemiscsi Haszán nagyvezír seregével.
október 25. A nagyvezír elvonul seregével Székesfehérvár alól.

1602

- július 2.* Báthori Zsigmond hada Székely Mózes vezetésével Tövisnél vereséget szenved Basta seregétől.
július 26. Báthori Zsigmond véglegesen távozik Erdélyből.
augusztus 12. Jemiscsi Haszán nagyvezír vívja Székesfehérvárt (augusztus 29-én elfoglalja).
október 2. Rusworm hada Budát ostromolja (november 14-én visszavonul).
október 6. Rusworm ostrom alá veszi Pestet is (7-re elfoglalja).
október 13. Jemiscsi Haszán Buda felmentésére jön, s megkezdí Pest ostromát (november 2-án elvonul).

1603

- május eleje* Székely Mózes az erdélyi országgyűlés fejedelemnek kiáltja ki.
július 17. Brassónál szétveri Székely Mózes seregét Radu Serbán vajda, a csatában Székely Mózes is elesik.
szeptember 20. Rusworm serege Pesthez érkezik (november 10-én elvonul).
szeptember 22. Lala Mehmed szerdár serege Budához érkezik, a várba élelmet, utánpótlást és erősítést juttat be (november 6-án elvonul).
szeptember 28. Török vereség a Csepel-szigeten vívott csatában.
november 16. Rusworm Hatvant ostromolja (19-én feladják védői).
december. Meghal III. Mehmed szultán, fia, I. Ahmed követi a trónon.

1604

- szeptember 5.* Lala Mehmed megérkezésekor Pestet elhagyja űrsége (Vác és Hatvan is török kézre kerül).
szeptember 18. Lala Mehmed nagyvezír ostromolja Esztergomot (október 12-én elvonul).
október 15. Álmosdnál Bocskai István győzelmet arat Pezzén serege felett, a Bocskai-felkelés első fontos katonai sikere.
november 28. Basta legyőzi Bocskai seregét Edelénynél.

1605

április 20. Bocskait a magyar rendek Szerencsen Magyarország fejedelmévé választják.

szeptember 14. A megyesi erdélyi országgyűlés Bocskai Istvánt beiktatja a fejedelmi székbe.

október 3. Lala Mehmed nagyvezír elfoglalja Esztergomot

november 11. A nagyvezír Rákos mezején találkozik Bocskai Istvánval, koronát ad át neki.

1606

június 23. Bécsben megkötik a Bocskai felkelést lezáró békét.

október 29. Zsitvatoroknál tárgyalások kezdődnek az Oszmán és a Habsburg Birodalom képviselői között.

november 11. Lezárulnak a zsitvatoroki tárgyalások, békekötés.

BIBLIOGRÁFIA

(A jegyzetekben szereplő összes forrás és irodalom)

Levéltári rövidítések

Fasc. = fasciculus, faszikel

fol. = folio

K = Karton

No. = Numerus

Folyóirat-rövidítések

Ae = Aetas

AHR = The American Historical Review

AO = Archivum Ottomanicum

AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

AUSz = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica

AUSz AI = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Historica

BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies

DH = Documenta Historica (Szeged)

EEQ = East European Quarterly

EHR = English Historical Review

FMTÉ = Fejér megyei Történeti Évkönyv

HK = Hadtörténelmi Közlemények

IG = Istoriski Glasnik

IJMES = International Journal of Middle East Studies

IS = Islamic Studies

JAH = Journal of Asian History

JEH = The Journal of Economic History

BIBLIOGRÁFIA

JESHO = Journal of the Economical and Social History of the Orient
JGW = Jahrbuch des Verein für Geschichte der Stadt Wien
JLN = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich
JMH = Journal of Modern History
Kk = Keletkutatás
LK = Levéltári Közlemények
MIÖStA = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs
MKSz = Magyar Katonai Szemle
MT = Magyar Tudomány
MTT = Magyar Történelmi Társulat
QFI = Quellen und Forschungen aus Italianischen Archivum und Bibliotheken
RIHM = Revue Internationale d'Histoire Militaire
RRH = Revue Roumaine d'Histoire
Saec. = Saeculum
SEER = Slavonic and East European Review
SF = Südost-Forschungen
StI = Studia Islamica
Sz = Századok
SzSZMLK = Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Közleményei
TSz = Történelmi Szemle
TT = Történelmi Társulat
Tu. = Turcica
VGS = Vereins für die Geschichte Schlesiens
VSz = Veszprémi Szemle
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

I. Levéltári, könyvészeti források

HHStA Hungarica = Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Hungarica, Allgemeine Akten.
HHStA Turcica = Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Turcica Türkei.
HIL TIGy = Budapest, Hadtörténeti Levéltár, Törökkori Iratok Gyűjteménye
KA AFA = Wien, Kriegsarchiv, Alte Feldakten
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
MOL W = Budapest, Magyar Országos Levéltár, mikrofilmtár
MTAK = Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

II. Kiadott források és szakirodalom

- A hadművészet története. = A hadművészet története. Budapest, 1969.
- A mezőkeresztesi csata színhelye, HK 1892. = A mezőkeresztesi csata színhelye. HK 1892. 404–406.
- A vallonok lázadása, HK 1888. = A vallonok lázadása Pápán, HK 1888. 485–489.
- Abaffy–Kozocsa 1991. = Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély történetéből. Szamosközy István történetíró kézírata. Közéteszi Abaffy Erzsébet – Kozocsa Sándor. Budapest, 1991.
- Adalékok, HK 1892. = További adalékok a mezőkeresztesi csata történetéhez. Közli Gömör Gusztáv. HK 1892. 547–552.
- Ágoston 1992. = Ágoston Gábor: A Hódolt Magyarország. Magyarország krónikája 6. Budapest, 1992.
- Ágoston 1993. = Ágoston Gábor: A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: *Studia Agriensia* 14. Eger, 1993. 311–333.
- Ágoston, Tu 1993. = Ágoston, G.: Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth Century. *Tu* 25 (1993) 75–96.
- Ákosfy, MKSz 1939. = Ákosfy Barna: A pákozdi ütközet 1593-ban. MKSz 5 (1939) 207–216.
- Alberi, Relazioni. = Alberi, E.: Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. Serie III. vol. II. Firenze 1844.; Serie III. vol. III. Firenze, 1855.
- Allen 1947. = Allen, W. F. D.: A History of Georgian People. London, 1947.
- Anderson 1952. = Anderson, R. C.: Naval Wars in the Levant 1559–1853. Princeton, 1952.
- Annales Tataiensis I. 1998. = Tata a tizenöt éves háborúban. Annales Tataiensis I. Szerk. Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüsi László. Tata, 1998.
- Bagi 1998. = Bagi Zoltán: Esztergom 1595-ös visszavétele a töröktől. Szakdolgozat. Szeged, 1998.
- Bagi, Ae 1999/4. = Bagi Zoltán: Esztergom 1595-ös ostroma. *Aetas* 1999/4. 59–65.
- Bagi, DH 1998. = Bagi Zoltán: Esztergom 1595-ös visszavétele a napi jelentések tükrében. DH 37. Szeged, 1998.
- Balázs, Okmánytár I/1. = Jezsuita okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László. Szeged, 1995.
- Bălcescu 1974. = Nicolae Bălcescu: A románok Vitéz Mihály vajda idejében. Bukarest, 1974.
- Balogh 1986. = Balogh István: Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1 – 1616. augusztus 6. SzSzMLK II. Nyíregyháza, 1986.
- Banfi, HK 1939. = Banfi, F.: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. HK 1939. 1–33, 213–228. 1940. 143–256.

- Bánlaky 1940. = Doberdói Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. Budapest, 1940.
- Baranyai Decsi 1982. = Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1982.
- Barkan, IJMES 1975. = Barkan, Ö. L.: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. IJMES 1975. 3–28.
- Barta 1979. = Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség kialakulása. Budapest, 1979.
- Barta, MT 1980. = Barta Gábor: Az országút szélére vetett vita. MT 1980. 2. sz. 113–121.
- Bartl, Saec 1969. = Bartl, D.: „Marciare verso Constantinopoli” – zur Türkenpolitik Klemen’s VIII. Saec 1969. 44–56.
- Bartók 1987. = Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthori Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. 135–157.
- Baumer, AHR 1944. = Baumer, F. F.: England, the Turk and the Common Corps of Christendom. AHR I (1944) 33–34.
- Bayerle 1972. = Bayerle, G.: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda (1590–1593). Bloomington, 1972.
- Bayerle 1991. = Bayerle, G. (ed.): The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616. Budapest, 1991.
- Bayerle, AO 1980. = Bayerle, G.: The Compromise at Zsitvatorok. AO VI (1980) 5–52.
- Benda 1942. = Benda Kálmán: Bocskai István. Budapest, 1942. (Reprint 1993.)
- Benda, LK 1972. = Benda Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára. 1607–1608. LK 1972. 265–325.
- Benda 1975. = Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. Kisvárdá 1975.
- Benda, HK 1983. = Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. HK 1983. 651–681.
- Benda, TSz 1984. = Benda Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. TSz 1984. 445–479.
- Benda 1986. = Benda Kálmán: Erdélyvégzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Mária Krisztiána. Budapest, 1986.
- Benda-Nehring 1978. = Benda Kálmán – Nehring, Karl: Székesfehérvár 1602-as török ostromának naplója. FMTÉ 1979. 269–283.
- Benkő-Demény-Velkov 1979. = Székely felkelés. 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Velkov Károly. Bukarest, 1979.
- Bonney 1991. = Bonney, R.: The European Dynastic States. 1494–1660. Oxford University Press, 1991.
- Braudel 1976. = Braudel, F.: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Transl. by Reynolds, S. I–II. London, 1976.

- Braudel 1985. = Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, 1985.
- Buday 1932. = Buday Kálmán: Báthori István erdélyi fejedelemsége. Szeged, 1932.
- Burian 1952. = Burian, O.: The Report of Lello. Third Ambassador to the Sublime Porte. Ankara, 1952.
- Burkhard, QFI 1985. = Burkhard, R.: Türkenkrieg und Kirchenpolitik. Die Sendung Cardinal Madruzos an der Kaiserhof 1593 und zum Reichstag von 1594. QFI 65 (1985) 192–305.
- Căpătână 1999. = Căpătână, D.: Batalia de la Giurgiu 1595. Editura Universitaria 1999.
- Cay 1988. = Cay, A.: Türk Ergenekon bayramı Nevruz. Ankara, 1988.
- Cernavodeanu, RRH 1989. = Cernavodeanu, P.: An English Diplomat of War: Edward Barton's Attendance of the Ottoman Campaign in Central Europe. RRH 1989. 429–450.
- Cerwinka 1968. = Cerwinka, G.: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. In: Publikationen der Steiermarkischen Landesmuseums und der Steiermarkischen Landesbibliothek am Johanneum. 3. Band. Graz, 1968. 409–510.
- CHI. I/A. = Cambridge History of Islam. vol. I/A. London, 1977.
- Coles 1968. = Coles, P.: The Ottoman Impact on Europe. London, 1968.
- Cook 1976. = Cook, M. A. (ed.): A History of the Ottoman Empire to 1730. London, 1976.
- Csorba 1978. = Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája. Budapest, 1978.
- Csorba 1980. = Csorba Csaba: Várak a Hegyalján. Budapest, 1980.
- CSP IX. = Brown, H. F. (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to the English Affairs Existing in the Archives and Libraries of Venice. vol. IX. (1592–1603). London, 1897.
- Danismend 1972. III. = Danismend, I. A.: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III. (1574–1703). İstanbul, 1972.
- Dávid, Kk 1993. = Dávid Géza: Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez. Kk 1993 ősz. 56–68.
- Dávid 1995. = Dávid Géza: Török közigazgatás Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1995. (MTAK)
- Dávid–Fodor, HK 1983. = Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK 1983. 278–296, 451–467.
- Davis 1970. = Davis, J. C.: Pursuit of Power. Venetian Ambassadors' Reports on Spain, Turkey and France in the Age of Philip II., 1560–1600. New York, 1970.
- Davison 1968. = Davison, R.: Turkey. New Jersey, 1968.
- Delbrück 1920. IV. = Delbrück, H.: Geschichte des Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV. (Neuzeit). Berlin, 1920.
- Demény 1977. = Demény Lajos: A székelyek és Mihály vajda. Bukarest, 1977.
- Demény 1979. = Demény Lajos: A közsékelyek 1595–96. évi felkelése. In: Benkő–Demény–Velkov 1979. 93–119.

- Domokos, HK 1986. = Domokos György: Várépítészet és várharcászat a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. HK 1986/1. 47–109.
- Domokos, HK 1998/4. = Domokos György: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon a XVI. század második felében. Ottavio Baldigara élete és tevékenysége. HK 1998/4. 767–856.
- Downing 1992. = Downing, B.: The Military Revolution and Political Change. Princeton University 1992.
- Dudik, TT 1878. = Rödern Menyhért cs. tábornagy tudósítása a Nagy-Várad 1598-iki ostromoltatásáról. Közzéteszi Dudik Béla. TT 1878. 106–116.
- Eckhardt 1944. = Eckhardt Sándor: Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Budapest, 1944.
- Egykorú német tudósítás, HK 1892. = Egykorú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról. Közzéteszi Gömörö Gusztáv. HK 1892. 552–558.
- EI II. = Encyclopaedia of Islam. Vol. II. Ed. by Gibb, H. A. R. – Kramers, J. H. London, 1955.
- EI IV. = Enzyklopaedie des Islam. Band IV. Leiden, 1931.
- Elemy 1930. = Elemy Károly: Rudolf király kora Magyarországon, társadalom és művelődés a törvények alapján. Szeged, 1930.
- Eliott 1968. = Eliott, J. H.: Europe Divided 1559–1598. London, 1968.
- Ember 1946. = Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Budapest, 1946.
- EMH. = Dupuy, R. E. – Dupuy, T. N.: The Encyclopaedia of Military History. New York, 1986.²
- EOE 1877. III. = Erdélyi országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. III. 1576–1596. Budapest, 1877.
- EOE 1878. IV. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. IV. 1597.–1601. Budapest 1878.
- Erdély története I. = Erdély története három kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Budapest, 1988³.
- ETA I. = Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855.
- ETA III. = Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1858.
- Evans 1973. = Evans, R.: Rudolf II. and His World. A Study in Intellectual History 1576–1612. Oxford, 1973.
- Fekete 1993. = A Hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Budapest Oriental Reprints. Series A 6. Szerk. Dávid Géza. Budapest, 1993.
- Fekete-Nagy 1986. = Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest a török korban. Budapest, 1986.
- Fekete I. 1996. = Fekete Imre András: A borsodi Mohács. Szeged, 1996.
- Fellner-Kretschmayr 1907. = Fellner, T. – Kretschmayr, H.: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I. Bund I. Wien, 1907.
- Fethrentheil-Gruppenberg, HK 1937. = Fethrentheil-Gruppenberg László: Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. HK 1937. 205–234.

- Finkel 1988. = Finkel, C.: The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988.
- Finkel, BSOAS 1992. = Finkel, C.: French mercenaries in the Habsburg–Ottoman War of 1593–1606: the Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600. BSOAS 55 (1992) 3. 451–471.
- Fodor 1989. = A janicsárok törvényei (1606). I. Török–magyar hadtörténeti emlékek. Elbeszélő kútfők. Közzéteszi Fodor Pál. Budapest, 1989.
- Fodor, AOH 1986. = Fodor, P.: State and Sultans. Crisis and Reform in 15–17th Century Ottoman Mirrors for Princes. AOH 40 (1986) 217–232.
- Fodor 1991. = Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
- Fodor, Ae 1999/4. = Fodor Pál: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról (Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről). Ae 1999/4. 27–40.
- Fodor V., HK 1988. = Fodor Vera: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. Hadtörténelmi Közlemények 1988. 552–558.
- Fraknói 1903. = Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi összeköttetései a Szentszékkal. III. kötet, Budapest, 1903.
- Generál 1987. = Generál Tibor: Allah serege. Budapest, 1987.
- Gerő 1955. = Gerő László: A magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Budapest, 1955.
- Geyl 1966. = Geyl, P.: The Revolt of the Netherlands 1555–1509. London, 1966.³
- Gibb–Bowen 1957. = Gibb, H. – Bowen, H.: Islamic Society and the West. Vol. I. Part 2. London, 1957.
- Gonda–Niederhauser 1978. = Gonda Emil – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest, 1978.²
- Goos 1911. = Goos, R. (ed.): Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Wien, 1911.
- Gömöry, HK 1891. = Gömöry Gusztáv: Esztergom vár bevétele 1595-ben. HK 1891. 462–481, 648–677.
- Gömöry, HK 1892. = Gömöry Gusztáv: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. HK 1892. 299–322, 610–616.
- Gömöry, HK 1893. = Gömöry Gusztáv: Haditörvényszéki ítélet az Esztergomot áruló módon átadott tisztek és legénység fölött. HK 1893. 143–146.
- Gömöry, HK 1893^a. = Mátyás főherceg levelei a mainzi választófejedelemhez az 1605-ik évi hadieseményekről. Közzéteszi Gömöry Gusztáv. HK 1893. 709–718.
- Gömöry, HK 1894. = Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata 1593-ban. HK 1894. 613–634.
- Gömöry, HK 1894^a. = Gömöry Gusztáv: Hatvan ostroma és bevétele 1596-ban. HK 1894. 96–107, 242–254.
- Gömöry, HK 1894^b. = Szinán pasa levele Rudolf császárhoz. Közli Gömöry Gusztáv. HK 1894. 393–395.

- Gömöry, HK 1894^c. = Gömöry Gusztáv: Török hadak számereje Magyarországon 1590-ben. HK 1894. 395–397.
- Gömöry, HK 1895. = Gömöry Gusztáv: Veszprém és Várpalota eleste, 1593. HK 1895. 254–259.
- Gömöry, HK 1896. = Gömöry Gusztáv: A pákozdi csata 1593. november 3-án. HK 1896. 453–464.
- Gömöry, HK 1896^a. = Gömöry Gusztáv: A császári és magyar sereg hadereje a pákozdi csatában. HK 1896. 519–520.
- Gömöry, HK 1897. = Gömöry Gusztáv: Adalékok az 1601–1602. évi erdélyi hadi eseményekhez. HK 1897. 59–84, 235–257.
- H. Balázs–Makkai, Magyarország története. = H. Balázs Éva–Makkai László (szerk.): Magyarország története II. (1526–1790). Egyetemi tankönyv. Budapest, 1972.²
- Haim, JESHO 1982. = Haim, G.: The Monetary System of the Ottoman Empire. JESHO XXV (1982) 453–464.
- Hakluyt 1928. IX. = Hakluyt, R.: The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. IX. London–Toronto, 1928.
- Hammer 1963. IV. = Hammer–Purgstall, J.: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Graz, 1963.
- Hatvani 1859. III. = Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608) Pest, 1859.
- Hausmann 1983. = Hausmann, F.: Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab. In: Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag. Hrsg. Höflechner, W. – Mezler-Anderlberg, H. J. – Pickl, O. Graz, 1983. 184–209.
- Hegyi 1976. = Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976.
- Hegyi 1995. = Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995.
- Heischmann 1925. = Heischmann, E.: Die Anfänge des Stehenden Heeres In Österreich. Wien, 1925.
- Helius, in: Reusner 1603. = Helius Arnoldus: Infaustae apud Kerestium christianorum pugna brevis ac dilucida narratio. In: Reusner 1603. 283–288. (1770. 290–297.)
- Holub, HK 1911. = Holub József: Adalék az 1591-iki délvidéki harcok történetéhez. HK 1911. 469–474.
- Hóman–Szekfű IV. = Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet. IV. A tizenhatodik század. Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1928.
- Horn 1998. = Horn Ildikó: Báthori Zsigmond prágai fogsága (1610–1611). In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 266–280.
- Horvát 1910. = Horvát Károly: VIII. Kelemen magyar és horvátországi hadi vállalatai. Zágráb, 1910.
- Howard, JAH 1988. = Howard, D. B.: Ottoman Historiography and the Literature of „Decline” of the Sixteenth Century. JAH 22 (1988) 52–77.
- Howarth 1984. = Howarth, D.: Az Armada pusztulása. Budapest, 1984.

- Hugyec, HK 1894. = Hugyec Antal: Eggenberg jelentése a sziszeki csatáról. 1593. HK 1894. 293–295.
- Hurewitz 1956. = Hurewitz, J.: Diplomacy in the Near East (1535–1914). New Jersey, 1956.
- Hurmuzaki 1880. III/1. = Hurmuzaki, E.: Documente privitoare la Istoria Românilor. III/1. Bucuresci, 1880.
- Hurmuzaki 1888. III/2. = Hurmuzaki, E.: Documente privitoare la Istoria Românilor. III/2. (1576–1600) Bucuresci, 1888.
- Hurmuzaki 1894. VIII. = Hurmuzaki, E.: Documente privitoare la Istoria Românilor. VIII. (1376–1650) Bucuresci, 1894.
- Hurmuzaki 1903. XII. = Hurmuzaki, E.: Documente privitoare la Istoria Românilor. XII. Bucuresci, 1903.
- Illésházy 1863. = Illésházy István nádor följegyzései. 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863.
- Inalcik, StI 1954. = Inalcik, H.: Ottoman Methods of Conquest. StI 1954. 104–129.
- Inalcik, JEH 1969. = Inalcik, H.: Capital Formation in the Ottoman Empire. JEH 1969. 97–140.
- Inalcik 1973. = Inalcik, H.: The Ottoman Empire. 1300–1600. London, 1973.
- Inalcik 1975. = Inalcik, H.: The Socio-political Effects of the Diffusion of the Firearms in the Middle East. In: Parry–Yapp 1975. 195–217.
- Inalcik–Quataert 1994. = Inalcik, H. – Quataert, D. (ed.): An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300–1914. I–II. Cambridge, 1994.
- Islamoglu 1987. = Islamoglu, H. (ed.): The Ottoman Empire and the World Economy. Cambridge University Press, 1987.
- Isolano. = Isolano, in: Benda, HK 1983. 651–681.
- Istvánffy 1758. = Nicolai Istuanfi Pannoni: Historiarum de Rebus Ungaricis libri XXXIV. Viennae, 1758.
- Istvánffy 1868. = Istvánfi Miklós: Magyarország története. 1490–1606. 1–2. kötet. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867–1868.
- Istvánffy 1962. = Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. Budapest, 1962.
- Itzkowitz 1972. = Itzkowitz, N.: Ottoman Empire and Islamic Tradition. The University of Chicago Press, 1972.
- Ivanics, Kk 1889. = Ivanics Mária: Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból. Kk 1889. ősz. 27–59.
- Ivanics, WZKM 1992. = Ivanics, M.: Friedensangebot oder kriegerische Erpressung? (Briefwechsel des Kaisers Rudolfs II. mit dem Pascha von Ofen im Jahre 1595.) WZKM 82 (1992) 183–199.
- Ivanics, TSz 1993. = Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi békétárgyalások. TSz 1993. 297–311.

- Ivanics 1994. = Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.
- Jačov 1997. = Jačov, M.: I Balcani tra impero ottomano e potenze europee (sec. XVI e XVII). Il ruolo della diplomazia pontificia. Cosenza, 1997.
- Jansonius, in: Reusner 1603. = Jansonius, M.: De expugnatione Agriae et proelio ibidem ad Kerestam cum Christianis gesta a Mahomete III. Turcicarum Tyranno anno Christi MDCCVII. In: Reusner 1603. 275–283. (1770. 281–290.)
- Jedlicska 1897. = Jedlicska Pál: Adatok Erdődy báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához. 1552–1600. Eger, 1897.
- Jorga 1910. III. = Jorga, N.: Geschichte des Osmanischen Reiches. III. Gotha, 1910.
- Julier 1992. = Julier Ferenc: Magyar hadvezérek. Budapest, 1992. (Reprint.)
- Jurkovich, TT 1902. = Harctéri tudósítás az esztergomi táborból 1594-ből. Közli Jurkovich Emil. TT 1902. 578–582.
- Kafadar 1987. = Kafadar, C.: „When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows.” The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century. (PhD.) MacGill University, 1987.
- Káldy-Nagy, Sz 1967. = Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez. Sz 1967. 138–147.
- Karácson, HK 1911. = Karácson Imre: Buda ostroma 1602-ben. HK 1911. 19–30.
- Kárffy, HK 1916. = Adalék az 1601-iki hadieseményekhez. Közléteszi Kárffy Ödön. HK 1916. 225–232.
- Károlyi, TT 1878. = Károlyi Árpád: Bernárdffy János krímiái követsége 1598-ból. TT 1878. 563–576.
- Kárpáthy-Kravjánszky 1933. = Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Rudolf uralkodásának első tíz éve: 1577–1583. Budapest, 1933.
- Kárpáthy-Kravjánszky 1936. = Kárpáthy-Kravjánszky Mór: Vác és Hatvan a hosszú török háború alatt. Budapest, 1936.
- Kecskés 1984. = Kecskés László: Komárom, az erődök városa. Budapest, 1984.
- Kedves 1998. = Kedves Gyula: Fegyverzet és haditechnika a 15 éves háborúban. In: Annales Tataiensis I. 1998. 59–76.
- Kelenik, HK 1989. = Kelenik József: Egy fogoly török tiszt vallomása a győri vár és helyőrség állapotáról. HK 1989. 71–74.
- Kelenik, HK 1990. = Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi sereg valós katonai értékéről. HK 1990. 85–95.
- Kelenik, HK 1991/3. = Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. HK 1991. 3. sz. 80–122.
- Kelenik, HK 1991/4. = Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. HK 1991. 4. sz. 3–52.

- Kelenik 1993. = Kelenik József: A hadügyi forradalom a tizenöt éves háború magyarországi hadszínterein. Kandidátusi disszertáció (kézirat), Budapest, 1993.
- Kelenik 1998. = Kelenik József: Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: *Annales Tataienses* I. 1998. 59–76.
- Khadduri 1955. = Khadduri, M.: *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore, 1955.
- Kiss, *Annales Tataienses* I. 1998. = Kiss Vendel: Tata ostromának képi ábrázolásai. In: *Annales Tataienses* I. 1998. 77–87.
- Klarwill 1924. = Klarwill, V.: *The Fugger News-letters*. I. London, 1924.
- Koenigsberger–Mosse 1985. = Koenigsberger, H. G. – Mosse, G. L.: *Europe in the Sixteenth Century*. New York, 1985.
- Komáromy, HK 1892. = Komáromy András: A mezőkeresztesi csata 1596-ban. HK 1892. 28–67, 157–180, 278–298.
- Kortepeter 1972. = Kortepeter, C. M.: *Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus*. New York, 1972.
- Kovács, EVH 1965/6. = Cogonara Claudio emlékiratai. (Az egri vár 1596-i feladásának körülményei.) Ford. Kovács Béla. *Az Egre Vár Híradója* 1965. 6. sz. 15–21.
- Kozics, HK 1891. = Kozics László: Győr vár 1594-től 1598-ig. HK 1891. 489–508, 683–702.
- Kropf, Sz 1895. = Kropf Lajos: Egervár eleste és a keresztesi csata. Sz 1895. 397–421, 591–618.
- Kruppa 1999. = Kruppa Tamás: Legitimáció és propaganda Báthori Zsigmond udvarában. (PhD értekezés). Szeged, 1999.
- Kurat, SEER 1961. = Kurat, A. N.: *The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Volga-Don Canal*. SEER 40 (1961) 7–23.
- Leitsch, EEQ 1972. = Leitsch, W.: *Rudolf und Südosteuropa*. 1593–1606. EEQ 6. No. 3. (1972) 301–320.
- Lele, Ae 1991/3–4. = Lele József: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta. Ae 1991/3–4. sz. 103–136.
- Lele, AUSz 1993. = Lele József: Erdély és a török haditervek 1593–94-ben. AUSz, XCVIII. (1993) 53–63.
- Lengyel, HK 1959. = Lengyel Alfréd: Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében. HK 1959. 167–221.
- Lévai, DH 1993. = Lévai Judit: Új bécsi tudósítások a tatái, veszprémi és palotai erődök és más helyek elfoglalásáról. DH 15. (1993)
- Lewis 1961. = Lewis, B.: *The Emergence of Modern Turkey*. London, 1961.
- Lewis, IS 1962. = Lewis, B.: *Ottoman Observers of the Ottoman Decline*. IS I. (1962) 71–87.
- Lewis, StI 1957. = Lewis, B.: *Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire*. StI 1957. 111–127.
- Loebl 1899. = Loebl, A. H.: *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606*. Prága, 1899, 1904.

- Loebl 1914. = Loebl, A. H.: Der slesier Friedrich von Kreckwitz als Kaiserlicher Gesandter bei der hohen Pforte. In: VGS XVIII. (1914) 160–173.
- Lowett 1986. = Lowett, A. W.: Early Habsburg Spain. 1517–1598. Oxford University Press, 1986.
- Lukinich 1935. = Lukinich Imre: Báthori István. Budapest, 1935.
- Lynch 1984. = Lynch, J.: Spain under The Habsburgs. Vol. I. Empire and Absolutism. 1516–1598. New York, 1984.²
- Magyarország hadtörténete I. = Magyarország hadtörténete. I. köt. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Borus József. Budapest, 1984.
- Magyarország története III/1. = Magyarország története tíz kötetben. III/1–2. 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985.
- Makkai 1944. = Makkai László: Erdély története. Budapest, 1944.
- Makkai 1989. = Makkai László: Magyar–román közös múlt. Budapest, 1989.²
- Márki, HK 1894. = Márki Sándor: A tizenöt éves török háború történetéhez. HK 1894. 347–364, 469–485.
- Markó 1943. = Markó Árpád: Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943. (Reprint 1994)
- Marosi, HK 1980. = Marosi Endre: A török elleni védekezés lehetőségei. 1352–1718. Historiográfiai áttekintés. HK 1980. 579–597.
- Matousek 1935. = Matousek, J.: Turecka válka v evropské politice. Praha, 1935.
- Matthey du Mont = Matthey du Mont: Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam diarium anno 1600. In: Reusner 1603. 327–335. (1770. 301–310)
- Matunák, TT 1905. = Matunák Mihály: Az 1599. évi Bars vármegyei tatárjárás. TT 1905. 590–599.
- Matúz 1990. = Matúz József: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990.
- Maxim, RRH 1977. = Maxim, M.: Les Relations roumano-ottomanes entre 1574–1594. RRH 1977.
- McNeill 1964. = MacNeill, W. H.: Europe's Steppe Frontier. 1500–1800. Chicago, 1964.
- Medzibrodsky, AUSz 1962. = Medzibrodsky Endre: A XVI–XVII. századi török–perzsa háborúk kérdéshez. AUSz. X. (1962) 19–34.
- Merényi, HK 1894. = Merényi Lajos: A török végek katonasága 1577-ben. HK 1894. 259–262.
- Miksa fhg. emlékirata, TT 1900. = Miksa főherceg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról. TT 1900. 551–567.
- Miksa fhg. jelentése, HK 1892. = Miksa főherceg jelentése Rudolf császár és magyar királyhoz a mezőkeresztesi csatáról. Közli Gömöry Gusztáv. HK 1892. 394–399.
- MNT V. = A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor. V. kötet. Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608. Írta Acsády Ignác. Budapest, 1897.
- Mohl 1914. = Mohl Alfréd: Győr eleste és visszavétele. 1594–1598. Győr, 1914.
- V. Molnár 1987. = V. Molnár László: Kanizsa vára. Budapest, 1987.

- Motley 1902. = Motley, J. L.: History of the United Netherlands. III. vol. New York, 1902.
- MTK II. = Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. II. (1526–1848) Budapest, 1982.
- Müller 1900. = Müller, J.: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1900. 251–304.
- Müller 1938. = Müller, J.: Zacharias Geizkofler. 1560–1617. Wien, 1938.
- Nagy 1961. = Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest, 1961.
- Nagy 1978. = Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978.
- Nagy 1981. = Nagy László: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981.
- Nagy, Sz 1982. = Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. Sz 1982. 639–688.
- Nagy 1983. = Nagy László: Hajdúvitézek (1591–1699). Budapest, 1983.
- Nagy 1984. = Nagy László: A rossz hírű Báthoryak. Budapest, 1984.
- Nagy 1987. = Nagy László: Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc. H., é. n. [Budapest, 1987.]
- Nagy 1989. = Nagy László: „Megfogyva bár, de törve nem...” Török háborúk viharában (1541–1699). Budapest, é. n. [1989.]
- Nagy, HK 1990. = Nagy László: Mihály vajda a magyar históriában. HK 1990/3. sz. 1–27.
- Nagy, Báthori István emlékezete. = Nagy László: Báthori István emlékezete. Budapest, é. n.
- Nagy G., Forrásgyűjtemény. = Nagy Gábor (szerk.): Magyar História. 1526–1608. (Forrásgyűjtemény). Budapest, é. n.
- Nagy J. 1978. = Nagy József: Eger története. Budapest, 1978.
- Naima 1832. = Naima, Mustafa: Annals of the Turkish Empire 1591–1659. Transl. Fraser, C. London, 1832.
- NCMH III. = The New Cambridge Modern History. III. Cambridge, 1968.
- Nehring, Sz 1986. = Nehring, K.: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1608). Sz 1986. 4–49.
- Niederkorn, JGW 1986. = Niederkorn, J.: Wiens Befestigungen in Jahr 1597. JGW 42 (1986) 34–46.
- Niederkorn 1993. = Niederkorn, J. P.: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993.
- Olson, AO 1976. = Olson, R. W.: The Sixteenth Century Price Revolution and Its Effect on the Ottoman-Safavid Relations. AO (Societates Orientales Danica, Norvegica, Suecica) 38 (1976) 45–55.
- Ortelius 1603. = Ortelius, H.: Chronologia... Nürnberg, 1603.
- Ortelius 1613. = Ortelius, H.: Vierdteer Thail des Hungarischer und Siebenbürgischer Kriegswesens (1604–1607). Nürnberg, 1613.
- Óváry 1894. II. = Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. II. füzet. Budapest, 1894.

- Óváry 1901. III. = Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. III. füzet. Budapest, 1901.
- P. Gáspár 1443. = P. Gáspár Gabriella: Az erdélyi fejedelmek törekvése a lengyel trónra. Debrecen, 1443.
- Pach, Sz 1968. = Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Sz 1968. 863–896.
- Pálffy 1996. = Pálffy Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: Lengvári István (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 209–227.
- Pálffy, TSz 1996. = Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. TSz 1996/2–3. 163–214.
- Pálffy 1997. = A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete. 1597–1997. A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította Pálffy Géza. Szerk. Hermann István. Pápa, 1997.
- Pálffy 1999. = Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története. 1526–1598. Győr, 1999.
- Pamuk 1994. = Pamuk, S.: Money in the Ottoman Empire. 1326–1914. In: Inalcik–Quataert 1994. 947–985.
- Papp, Ae 1999/4. = Papp Sándor: Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (telhis) keletkezése. Ae 1999/4. sz. 71–88.
- Parker, JMH 1976. = Parker, G.: The Military Revolution, 1560–1660, a myth? JMH 1976. 195–214.
- Parker 1979. = Parker, G.: Philip II. London, 1979.
- Parker 1980. = Parker, G.: Europe in Crisis 1598–1648. New York, 1980.
- Parker 1992. = Parker, G.: The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500–1800. Cambridge University Press, 1992.
- Parry 1975. = Parry, V. J.: La maniere de combattre. In: Parry–Yapp 1975. 204–225.
- Parry–Yapp 1975. = Parry, V. J. – Yapp, M. E. (ed.): War, Technology and Society in the Middle East. Oxford, 1975.
- Pastor 1942. = Pastor, L. F.: The History of the Popes. From the Close of the Middle Ages. Ed. by Kerr, R. E. vol. XXIII. Clement VIII. (1592–1605.) St. Louis, Mo. 1952.
- Peachy 1984. = Peachy, S.: A Year in Selaniki's History, 1593. (Unpublished PhD.) Indiana University, 1984.
- Pears, EHR 1893. = Pears, E.: The Spanish Armada and the Ottoman Porte. EHR VIII (1893) 439–466.
- Pecsevi 1969. = Ibrahim Peçevi: Peçevi Tarihi. Ed. Murat Uraz. Istanbul, 1969.
- Perényi 1962. = Perényi József: Lengyelország története. Budapest, 1962.
- Perjés 1979. = Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979.

- Perjés 1999. = Perjés Géza: Seregszemle, hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999.
- Péter 1987. = Péter Katalin: Az erdélyi országgyűlés a kora újkori magyar történeti fejlődésben. In: Előadások a Történettudományi Intézetben. 6. Benda Kálmán – Péter Katalin: Az országgyűlések a kora újkori magyar történetében. Budapest, 1987. 13–23.
- Pettkó, TT 1889. = Szamosközy István történeti maradványai. Közli Pettkó Béla. TT 1889. 299–325.
- Pilch 1933. = Pilch Jenő (szerk.): A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. Budapest, é. n. (1933)
- Pitcher 1972. = Pitcher, D. B.: An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1972.
- Razin 1961. II. = Razin: A hadművészet története. II. Budapest, 1961.
- Rázsó, HK 1966. = Rázsó Gyula: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a 16. században. HK 1966. 883–890.
- Rázsó, HK 1973. = Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. HK 1973. 403–444.
- Reusner 1598. XII. = Reusner, N.: Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum authorum. XII. Francofurti, 1598.
- Reusner 1603 (1770). = Reusner, N.: Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus a capta Constantinopolinusque ad annum MDC bello militiaeque gestarum narrationes illustres variorum et diversarum authorum. Francofurti, 1603. (recusae Collocae, 1770.)
- Roberts 1956. = Roberts, M.: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1956.
- Rónai Horváth 1897. II. = Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. 2. rész Budapest, 1897.
- Sahillioglu 1989. = Sahillioglu, H.: The Role of International Monetary and Metal Movements in the Ottoman Monetary History. 1300–1750. In: Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds. Ed. Richards, F. Durham, 1989. 269–304.
- Sahin-Tóth, Tu 1994. = Sahin-Tóth Péter: A propos d'un article de C. Finkel: Quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Papa. Tu 1994. 249–260.
- Schmidt 1983. = Schmidt, J.: The Egri-Campaign of 1596: Military History and the Problem of Sources. In: Habsburgisch-Osmanische Beziehungen. Papers Presented to a colloquium held under the patronage of the Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes. Wien 26–30. Sept. 1983. Hrsg. Tietze, F. Wien, 1983. 125–144.
- Schulze 1978. = Schulze, W.: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978.
- Shaw 1976. = Shaw, S.: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire. 1280–1808. Cambridge University Press, 1976.

- Simonyi 1859. = Simonyi Ernő: Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárból, 1521–1717. Pest, 1859.
- Sinkovics 1968. = Sinkovics István (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/1. 1526–1790. Budapest, 1968.
- Solakzáde 1989. II. = Solak-záde Mehmed Hendemi Celebi. Solak-záde Tarihi. II. Ed. Cabuk, V. Ankara, 1989.
- Springer, MIÖStA 1980. = Springer, E.: Kaiser Rudolf II., Papst Clemens VIII. und die Bosnischen Christen. Taten und Untaten. Des Cavaliere Francesco Antonio Bartucci in Kaiserlichen Dinsten in den Jahren 1594 bis 1602. MIÖStA 1980. 77–109.
- Stanley-Poole 1908. = Stanley-Poole, L.: Turkey. London, 1908.
- Stavrianos 1961. = Stavrianos, L. S. = The Balkans since 1453. New York, 1961.
- Sugar 1977. = Sugar, P. F.: Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804. Seattle–London, 1977.
- Sugár 1979. = Sugár István: A budai vár és ostromai. Budapest, 1979.
- Sugár 1991. = Sugár István: Az egri vár históriája. Budapest, 1991.
- Sundhaussen, SF 1983. = Sundhaussen, H.: Die „Preisrevolution“ in Osmanischen Reich während der zweiten halfte des 16. Jahrhunderts. „Importierte oder intern verursachte Inflation?“ SF 42 (1983) 169–191.
- Szabó, HK 1999/4. = Szabó László: Az 1588-as szikszói csata és propagandája. HK 1999. 4. sz. 851–860.
- Szádeczky 1882. = Szádeczky Lajos: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. 1599–1601. Budapest, 1882.
- Szádeczky, HK 1893. = Szádeczky Lajos: A miriszlói ütközet, az erdélyiek, Basta és Mihály vajda között. HK 1893. 425–455.
- Szádeczky 1893. = Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története. 1595–1601. Temesvár, 1893.
- Szakály 1977. = Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1977.²
- Szakály, Kritika 1979. = Szakály Ferenc: Oktalan oknyomozás. Perjés Géza Mohács-könyvéről. Kritika, 1979. X. sz. 21–23.
- Szakály 1981. = Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- Szakály 1986. = Szakály Ferenc: Veszthely az út porában. Budapest, é. n. (1986)
- Szakály, Valóság 1988. = Szakály Ferenc: Mi veszett Mohács után? (A magyarországi török uralom mérlege). Valóság 1988. 3. sz. 39–51.
- Szakály–Csonka 1988. = Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11. Közreadja Szakály Ferenc – Csonka Ferenc. Budapest, 1988.
- Szamosközy 1880. IV. = Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. IV. Vegyes följegyzések. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1880.
- Szamosközy-gyűjtemény, HK 1892. = Egy szemtanú tudósítása az 1596-iki mezőkeresztesi csatáról. Közli Komáromy András. HK 1892. 256–268.

- Szamosközy, TT 1889. = Szamosközy István történeti maradványai. Közli Szilágyi Sándor. TT 1889. 26–69.
- Szamosközy 1977. = Szamosközy István: Erdély története 1598–1599, 1603. Ford. Borzsák István. Budapest, 1977².
- Szántó 1980. = Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése Magyarországon. 1541–1593. Budapest, 1980.
- Szántó 1985. = Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Budapest, 1985.
- Szegő 1911. = Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a 15 éves háború kezdetéig. 1541–1593. Budapest, 1911.
- Szelaniki 1989. = Selaniki Mustafa Efendi: Tarih-i Selaniki. Ed. Ipsirli, M. Istanbul, 1989.
- Szentirmay 1908. = Szentirmay Jenő: Magyar hadiszervezet a 15 éves török háború idején 1593–1608. Esztergom, 1908.
- Szentmártoni 1934. = Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Székelykeresztúr, 1934.
- Szilágyi 1866. I–II. = Szilágyi Sándor: Erdélyország története különös tekintettel művelődéstörténetére. I–II. Pest, 1866.
- Szilágyi 1877. = Szilágyi Sándor: Carrillo Alfonz diplomáciai működése. Budapest, 1877.
- Szilágyi, TT 1877. = Szilágyi Sándor: Okmányok és levelek az 1595–98-iki alkudozások történetéhez. TT 1877. 152–239.
- Szilágyi, TT 1878. = Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605–1606-ban. TT 1878.
- Szilágyi 1880. = Szilágyi Sándor: Történeti rajzok. Budapest, 1880.
- Szulejmán pasa kudarcza, HK 1888. = Szulejmán pasa kudarcza Lugosnál, HK 1888. 488–489.
- Szvák 1982. = Szvák Gyula: Cárak és álcárak. Budapest, 1982.
- Takáts 1928. = Takáts Sándor: Rajzok a török világból. IV. köt. A török hódoltság korából. Budapest, 1928.
- Takáts-Eckhart-Szekfű 1916. = Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula: A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Budapest, 1916.
- Tarducci 1901. = Tarducci, A.: La Battaglia appresentata del Basta ai Turchi vicino Vacia nel 1597. Firenze, 1601.
- Tardy 1983. = Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1983.²
- Tata megvétele, HK 1888. = Tata megvétele. HK 1888. 490–492.
- Thuanus 1620. V. = Thuanus, I. A.: Historiarum sui temporis (1543–1607). V. Aurelianae, 1620.
- Thúry, HK 1892. = Thúry József: A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. HK 1892. 68–80, 181–196.
- Thúry, HK 1892^a. = Thúry József: Dsáfer pasa. HK 1892. 399–406.
- Thurzó-levelei I–II. = Kubinyi Miklós: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez. I–II. Budapest, 1876.

- Tomac, RIHM 1981. = Tomac, P.: La Bataille de Sisak (22 juin 1593). RIHM 1981. 279–282.
- Tóth, AUSZ AI 1980. = Tóth Sándor: A 16–17. századi török válság kérdései. In: AUSZ AI. II. (1980). 67–95.
- Tóth, AUSz 1981. = Tóth Sándor: Török stratégia a tizenöt éves háborúban. AUSz LXIX (1981) 15–41.
- Tóth, HK 1982. = Tóth Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. HK 1982. 159–174.
- Tóth, HK 1983. = Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.) HK 1983. 553–573.
- Tóth 1985. = Tóth Sándor: A tizenöt éves háború (1593–1606). In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II. Szerk. Makk Ferenc. Budapest, 1985. 155–171.
- Tóth, HK 1985. = Tóth Sándor László: A török haditevékenység akciórádusza a 15 éves háborúban. HK 1985. 761–785.
- Tóth, HK 1986. = Tóth Sándor László: A kanizsai csata, 1600. október 7–13. HK 1986. 253–271.
- Tóth, AUSz 1988. = Tóth Sándor László: Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz”. (A török Porta magyarországi politikája, 1526–1529). AUSz LXXXVI. (1988) 31–39.
- Tóth, AUSz 1988^a. = Tóth, S. L. = The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century. AUSz LXXXVII. (1988) 35–48.
- Tóth, HK 1989/1. = Tóth Sándor László: A vác-verőcei csata. (1597. november 2–9.) HK 1989. 1. sz. 14–32.
- Tóth, HK 1989/4. = Tóth Sándor László: Megjegyzések az 1596-os török hadjáratról szóló angol tudósításhoz. HK 1989. 4. sz. 552–558.
- Tóth, HK 1990/3. = Tóth Sándor László: A hatvani–turai csata (1594. május 1.). HK 1990. 3. sz. 56–71.
- Tóth, AUSz 1991. = Tóth Sándor László: Megjegyzések az 1596-os szultáni hadjárat magyarországi útvonalához. AUSz, Különszám, 1991. 41–48.
- Tóth, AUSz 1991^a = Tóth Sándor László: A szulejmáni „ideálkép” formálódása a 15 éves háború időszakában. AUSz XCII. (1991) 51–57.
- Tóth, HK 1995/2. = Tóth Sándor László: A Kászim-nap és a 15 éves háború. HK 1995. 2. sz. 25–33.
- Tóth, AUSz 1996. = Tóth Sándor László: A Porta és a 15 éves háború kitörése. AUSz CIII. (1996) 101–112.
- Tóth 1998. = Tóth Sándor László: A tatai vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban. In: Annales Tataienses I. 1998. 19–44.
- Tóth, HK 1999/1. = Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. HK 1999. 1. szám. 53–73.
- Tóth, AUSz 1999. = Tóth Sándor László: Vilájetek a hódoltságban. AUSz CIX (1999) 63–80.
- Tóth K. 1928. = Tóth Kálmán: Mezőkeresztes története. 1928.

- Trócsányi 1976. = Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Budapest, 1976.
- Trócsányi 1980. = Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. Budapest, 1980.
- Török történetírók III. = Török történetírók III. kötet (1566–1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916.
- Újváry 1984. = Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi közt”. Budapest, 1984.
- Uzunçarşılı 1943–1944. = Uzunçarşılı, I. H.: Osmanli Devleti Teskilarından Kapikulu Ocakları I–II. Ankara, 1943–1944.
- Uzunçarşılı 1988. = Uzunçarşılı, I. H.: Osmanli Tarihi. III. Cilt I. 4. Baski. Ankara, 1988.
- Vámbéry, Sz 1887. = Vámbéry Ármin: Kanizsa (1600–1601). Sz 1887. 716–726.
- Várfalvi Nagy, Sz 1869. = Várfalvi Nagy János: Székely Mózes. Sz 1869. 526–545, 645–661, 710–728.
- Várkonyi 1999. = R. Várkonyi Ágnes: Három évszázad Magyarország történetében. 1526–1790. I. A megosztottság évszázada. 1526–1606. Budapest, 1999.
- Várkonyi 1999^a. = R. Várkonyi Ágnes: A Királyi Magyarország. Budapest, 1999.
- Vaughan 1954. = Vaughan, D. M.: Europe and the Turk. A Pattern of Alliances, 1350–1700. Liverpool, 1954.
- Veress 1907. = Veress Endre: A miriszlói csata (1600. szeptember 18.). Kolozsvár, 1907.
- Veress 1909. I. = Veress Endre: Basta György levelezése és iratai. I. (1597–1602). Budapest, 1909.
- Veress 1913. = Veress Endre: Basta György levelezése és iratai. II. (1602–1607). Budapest, 1913.
- Veress 1925. = Veress, A.: Campania crestinilor in contre lui Sinan pasa din 1595. Bucuresti, 1925.
- Veress 1932. IV. = Veress, A.: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii Romanesti. IV. (1593–1595). Bucuresti, 1932.
- Veress 1934. = Veress, A.: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii Romanesti. VII. (1602–1606). Bucuresti, 1934.
- Veress 1943. = Veress Endre: Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai (1591–1618). Budapest, 1943.
- Veress 1944. = Veress Endre: Báthori István levelezése. I–II. Kolozsvár, 1944.
- Veress, Oklevéltár = Veress Endre: A tizenöt éves török hadjárat oklevéltára. I–II. MTAK
- Veress, HK 1910. = Veress Endre: Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma. HK 1910. 52–79.
- Veress D. 1983. = Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban, Budapest, 1983.
- Veress D. 1993. = Veress D. Csaba: A győri vár. Budapest, 1993.
- Veress D., VSz 1994. = Veress D. Csaba: Veszprém ostroma, a tizenöt éves háború (1593–1606) kezdete. VSz 2/1. (1994) 21–29.
- Veress D. – Siklósi 1990. = Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990.

BIBLIOGRÁFIA

- Vinaver, IG 1958. = Vinaver: Monetara Kríza i Tureckoj (1575–1650). IG 1958. 113–153.
- Vocelka 1985. = Vocelka, K.: Rudolf und seine Zeit. Wien–Graz–Köln, 1985.
- Vratislav 1982. = Mitrovicei Vratislav Vencel vizsontagságai. Ford. Nagy Judit. Bratislava, 1982.
- Wallerstein 1974. = Wallerstein, I.: The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the 16th Century. New York – London, 1974.
- Wernham 1980. = List and Analysis of State Papers. Foreign Series. Elizabeth I. Preserved in the Public Record Office. Vol. III. June 1591–April 1592. Ed. Wernham, R. B. London, 1980.
- Wernham 1987. = Wernham, D. B.: Queen Elizabeth I., the emperor Rudolph II., and Archduke Ernest, 1593–1594. In: Politics and Society in Reformation Europe. Essays for sir Geoffrey Elton for his Sixtieth Birthday. Ed. by Kovri, E. I. – Scott, T. New York, 1987. 437–451.
- Winter, 1958. = Winter, O. F.: Niederösterreich und der Türkenkrieg 1593–1606. JLN 34 (1958–1960) 132–139.
- Wittman 1965. = Wittman Tibor: Némeföld aranykora. Budapest, 1965.
- Woodhead 1983. = Woodhead, C.: Talikizade's sehname-i hümayun. A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593–1594. Berlin, 1983.
- Wölfinger, DH 1994. = Wölfinger Ildikó: Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyarországi háborút illetően. DH 15 (1994)
- Yücel–Sevim 1991. III. = Yücel, Y. – Sevim, A.: Türkiye tarihi. III. Osmanli dönemi (1566–1730). Ankara, 1991.
- Zimányi 1983. = Zimányi Vera: Lepanto 1571. Budapest, 1983.

TÉRKKÉPEK, ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. sz. ábra:	Az Oszmán Birodalom a 17. század elején (Pitcher 1972)	21
2. sz. térkép:	Az 1593. évi hadjárat	137
3. sz. térkép:	Az 1594. évi hadjárat	149
4. sz. térkép:	Az 1595. évi hadjárat	169
5. sz. térkép:	Az 1596. évi hadjárat	187
6. sz. térkép:	A mezőkeresztesi csata első szakasza (Tóth, HK 1983.)	229
7. sz. térkép:	A mezőkeresztesi csata második szakasza (Tóth, HK 1983.)	243
8. sz. térkép:	A mezőkeresztesi csata harmadik szakasza (Tóth, HK 1983.)	249
9. sz. térkép:	Az 1597. évi hadjárat	267
10. sz. térkép:	Az 1598. évi hadjárat	283
11. sz. térkép:	Az 1599. évi hadjárat	301
12. sz. térkép:	Az 1600. évi hadjárat	311
13. sz. térkép:	Az 1601. évi hadjárat	329
14. sz. ábra:	Az 1601. október 15-i csata (HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 30.) . . .	339
15. sz. térkép:	Az 1602. évi hadjárat	347
16. sz. térkép:	Az 1603. évi hadjárat	357
17. sz. térkép:	Az 1604. évi hadjárat	367
18. sz. térkép:	Harcok az Erdélyi Fejedelemségben (1599–1603)	395
19. sz. térkép:	Az 1605. évi hadjárat	433

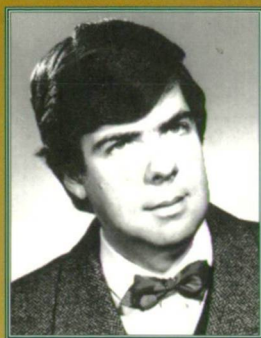
Becsült érték 1.000

KRS

T78

Kiadja a Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10. Felelős kiadó Szegfű László
A kiadásban közreműködött Jancsák Csaba és Kiss Gábor Ferenc
Felelős szerkesztő Nagy Tamás. Borítóterv Majzik Andrea
A szedés és tördelés a Belvedere Meridionale munkája
Nyomta az Xpress Kft. Felelős vezető Engi Gábor
Megjelent 30/A5 ív terjedelemben,
1000 példányban, Szegeden, 2000-ben
ISBN 963 00 3071 3

Tóth Sándor László 1954-ben született Szegeden. A József Attila Tudományegyetemen 1977-ben történelem-angol, 1980-ban latin szakos tanári diplomát szerzett. 1994-ben elnyerte a történettudomány kandidátusa fokozatot. Történeti kutatásai kiterjednek a 9-10. századi magyar őstörténetre és a 16-17. századi magyar történelemre. Eddig mintegy száz publikációja jelent meg, közöttük a Levediától a Kárpát-medencéig, s a II. Lajos című könyvek.

E kötet a 16. század végének egyetemes történeti jelentőségű eseményét, a tizenöt éves háborút (1593-1606) mutatja be, amely az Oszmán és a Habsburg Birodalom között folyt Magyarország területén. Az évente megújuló háborúban a török had elfoglalta Egert, Kanizsát, néhány évre Győrt is megszerezte, míg a Habsburg-csapatok visszafoglalták Esztergomot, Budát pedig többször ostromolták.

A szerző elemzi a hadjáratokat, vizsgálja a nagyobb várostromokat és csatákat. Külön fejezet foglalkozik a háború legnagyobb, fordulatokban gazdag csatájával, a mezőkeresztesivel (1596. október 22-26.), amelynek során az oszmán had „pürroszi” győzelmet aratott a szövetséges sereg felett.

A kötet Erdély kapcsán kitér a politikai eseményekre is. A zsitvatoroki békével lezáruló háború pusztulást hozott Magyarországra, s bár a török fél könyvelhetett el több sikert, egyik fél sem nyert. Maradt a három felé szabdalts ország.

